

СОЦІОЛОГІЯ

6-те видання перероблене та доповнене

ПІДРУЧНИК

*Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів*

Київ
“Центр учбової літератури”
2009

ББК 60.5я73
УДК 316(075.8)
С 69

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 14/18.2-1352 від 30.07.2003)*

Рецензенти:

Будко В. В. – доктор філософських наук, професор (Українська інженерно-педагогічна академія);

Лозовий В. О. – доктор філософських наук, професор (Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого)

Авторський колектив:

Волович В. І. – доктор філософських наук, професор;

Горlach М. І. – доктор історичних наук, професор;

Жилenkova І. М. – кандидат історичних наук, доцент;

Кремень В. Г. – академік, доктор філософських наук, професор, керівник авторського колективу;

Романенко М. І. – доктор філософських наук, професор;

СЮЙ ЦЮАНЬ ЯО – доктор філософії;

Соціологія: *підруч. для студ. вищ. навч. закл.* / В. І. Волович, М. І. Горlach, С 69 В. Г. Кремень та ін.] – [6-те вид.]. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 808 с. – ISBN 978-966-364-831-6

Підручник «Соціологія» – систематизований виклад курсу основ соціології. Викладено основні положення про суспільство як соціальну систему. Розглядаються питання соціології політики, соціології особи, механізми соціальної діяльності і поведінки особи, соціальної структури та політичної системи в Україні, соціологія економіки, соціологія міста, села, а також висвітлюються основні положення соціології способу життя, вільного часу та засобів масової інформації. Викладено основні положення теорії і практики соціологічних досліджень.

Підручник написано на основі класичних джерел соціології та праць відомих сучасних вітчизняних і зарубіжних соціологів з урахуванням навчальних програм і навчальних посібників із соціології провідних університетів США, Німеччини, Англії, Франції і Росії. Використано досвід викладання соціології в університетах Києва, Львова, Харкова, Одеси та в інших навчальних закладах України.

Для студентів і викладачів вищих навчальних закладів.

УДК 316(075.8)
ББК 60.5я73

ISBN 978-966-364-831-6

© В. І. Волович, М. І. Горlach,

В. Г. Кремень та ін. 2009.

© Центр учбової літератури, 2009.

ЗМІСТ

Передмова	7
ЩО І ЯК ВИВЧАЄ СОЦІОЛОГІЯ	11
1. Соціологія — наука про суспільство	11
2. Предмет та об'єкт соціології	20
<i>Література</i>	34
РОЗДІЛ ПЕРШИЙ. З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ	35
ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ	37
1. Джерела соціологічних знань	37
2. Розвиток соціальних знань у Стародавньому Світі	44
3. Формування соціологічної думки в Середньовіччя та епоху Відродження	55
4. Особливості розвитку соціальних знань в XVII ст.	67
5. Соціально-правові вчення в XVIII ст.	79
<i>Література</i>	95
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ В XIX—XX ст. (Класичний період)	96
1. Класична соціологічна спадщина	96
2. Розвиток соціології в XIX ст.	108
3. Розвиток соціології в XX ст.	131
<i>Література</i>	150
СУЧАСНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ	151
1. Соціологічні концепції першої половини XX ст.	151
2. Соціологічні концепції другої половини XX ст.	163
<i>Література</i>	175
ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ	176
1. Джерела соціально-політичних учень в Україні	176
2. Основні напрямки і тенденції розвитку суспільно- політичної думки	190

3. Соціально-політична думка в Україні про національно-культурне відродження та державність	203
<i>Література</i>	226
РОЗДІЛ ДРУГИЙ. СОЦІОЛОГІЯ СУСПІЛЬСТВА: СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ	227
ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО (Соціологічний аналіз)	229
1. Людина — соціальне явище	229
2. Основні віхи становлення суспільства	235
3. Основні компоненти суспільства як соціальної системи. Категорії соціальності суспільства	246
4. Суспільний соціальний прогрес: критерії та тенденції	258
<i>Література</i>	269
БАЗОВІ КОМПОНЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ	270
1. Соціальні спільності, соціальні інститути	270
2. Соціальна дія	282
3. Соціальний зв'язок	296
<i>Література</i>	303
СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ СУСПІЛЬСТВА	304
1. Основні компоненти соціальної структури суспільства	304
2. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність	321
3. Соціально-поселенська структура	335
<i>Література</i>	346
СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИ	347
1. Основні проблеми соціології особи	347
2. Теорія і практика соціалізації особи	360
3. Соціологія молоді	371
<i>Література</i>	388
ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ	389
1. Предмет етносоціології. Проблеми національних відносин	389
2. Національні процеси і відносини. Основні напрямки соціології націй	401
<i>Література</i>	417
СОЦІОЛОГІЯ СПОСОБУ ЖИТТЯ, СОЦІОЛОГІЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ, СОЦІОЛОГІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ	418
1. Соціологія способу життя	418
2. Суть, структура, характер вільного часу	425

3. Масова комунікація. Соціологія засобів масової інформациі	438
<i>Література</i>	454
СОЦІОЛОГІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ	455
1. Світ повсякденності: поняття, суть	455
2. Морально-гуманістичний зміст життя людини	466
3. Моральний аспект орієнтації на життя	478
<i>Література</i>	486
СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА	487
1. Становлення соціології права.	487
2. Соціальна обумовленість і соціальна дія права	497
<i>Література</i>	506
СОЦІАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ	507
1. Екологічна політика: джерела, суть	507
2. Екологічна криза цивілізації — об'єктивне відображення суперечностей суспільства і природи	516
3. Створення екологічно сприятливих технологій	526
<i>Література</i>	540
РОЗДІЛ ТРЕТІЙ СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ — СКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ УТВОРЕННЯ	541
СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ	543
1. Економіка — соціальне утворення в суспільстві	543
2. Мета економічної політики	549
3. Функції держави в ринковій системі	554
4. Праця — основа суспільного виробництва	570
5. Економічна безпека в країнах ринкової трансформації	581
<i>Література</i>	585
СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ	586
1. Політика — один із видів соціальних відносин	586
2. Суспільство і політика	594
3. Політична система суспільства	609
<i>Література</i>	624
СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ	625
1. Природа, функції і структура культури	625
2. Суть і зміст культури суспільства	636
<i>Література</i>	656

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ	657
1. Предмет та метод соціології освіти	657
2. Зміст та роль освіти в житті суспільства	668
<i>Література</i>	691
НАУКА — СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ.	692
1. Наука — об'єкт соціологічного дослідження.	692
2. Соціальні функції науки.	705
<i>Література</i>	719
СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ	720
1. Соціальна поведінка особи та фактори її формування.	720
2. Взаємодія між суспільством, особою та вихованням.	729
3. Соціальне середовище і проблеми виховання	739
<i>Література</i>	754
СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ.	755
1. Суть релігії.	755
2. Типи релігій	759
3. Релігійний комплекс і структура	762
4. Тенденції розвитку релігії в суспільстві.	770
<i>Література</i>	779
СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ	780
1. Соціальний інститут сім'ї та шлюбу	780
2. Сімейні відносини і демографічні процеси	792
<i>Література</i>	804
Висновки. Соціологія: в пошуку і розвитку	805

ПЕРЕДМОВА

Наука про суспільство — соціологія самостійна галузь знань в Україні склалася набагато пізніше, аніж в західних країнах. В сучасних умовах, в процесі національного відродження України, становлення суверенної демократичної держави та утвердження громадянського суспільства, демократизації суспільного життя, колись незатребована, наука *соціологія* розвивається, до неї зростає інтерес. Дедалі більше людей усвідомлює, що без ліквідації соціологічної неграмотності, що відбивається на такій сумній реальності, як відсутність в Україні традицій, навичок та практики застосування демократичних принципів життя, неможливо створити правову державу.

Початки, джерела науки про суспільство йдуть від епохи Протагора та софістів, коли усвідомлена потреба розмежування між двома елементами людського буття: природного середовища і середовища суспільного. Саме тоді формується фундаментальна соціологічна проблема тотожності та відмінності законів природи, законів суспільного життя. В античну та середньовічну епохи ще відсутнє чітке уявлення про соціологію як науку про суспільство, але уже досить детально формуються концепції та доктрини політичної й правової теорії, економіки, етики та інших галузей знань про суспільство. Стародавні цивілізації Китаю, Індії, Єгипту, Греції та Риму залишили численні письмові пам'ятки досить розвинених філософських концепцій, де розуміння світу не обмежувалося лише природним середовищем, а й поширювалося на сферу соціальних відносин людей. Багате змістом етико-політичне вчення мудрого Конфуція, староіндійські Веди та Упаншади, теорію ідеальної держави Платона, соціальні та політичні погляди Арістотеля, Епікура, Лукреція Кара та ін. впливає на розвиток соціальних знань. Політичні спостереження за подіями в суспільстві, поведінкою людини в житті згодом філософськи узагальнюються історичні, економічні, політичні, правові та інші знання про повсякденне життя людей в різних країнах. А почи-

науки з епохи Відродження, знання про суспільство поступово вивільняються від релігійно-теологічної оболонки і набувають світської форми. Пізніше соціологія обґрунтовує теорію громадянського суспільства та правової держави.

В сучасних умовах значення набувають соціологічні та політичні поняття національного відродження. І це природно. *По-перше*, власне ХХ століття, що завершилось, не має рівних у всесвітній історії за масштабами та ґрунтовністю перетворень, що здійснювалися людьми. Зміни, що тривають і в ХХІ столітті в суспільному житті, так або інакше торкаються найрізноманітніших сфер існування людини і людства — *взаємодії людини і природи, навколишнього середовища, взаємодії між державою і людиною, взаємодії держав, кожна з яких шукає свої шляхи в майбутнє і разом з тим не може не рахуватися з інтересами інших народів і держав*. Процес становлення суверенної України, демократичного суспільства йде в системі міжнародних відносин, триває боротьба суспільних верств, соціальних спільностей людей за досягнення мети, і суперечливості різноманітних соціальних сил, у взаємовідносинах яких, нехай не завжди послідовно і зримо, нехай з відступами і стримуючими рухами, починає утверджуватися усвідомлення, що *у людства в сучасних умовах — спільна доля і що загальнолюдські цінності та ідеали мають вийти наперед, стати провідними, що Україна має йти у руслі бурхливих темпів науково-технічного і суспільного прогресу*. *По-друге*, соціокультурне становлення українського народу, формування всіх національних атрибутів визначається ефективністю новостворюваних державних та суспільно-політичних інститутів, легітимністю здійснюваної ними політики. Разом з тим до активної суспільної та громадсько-політичної діяльності залучаються дедалі ширші верстви та соціальні спільності населення. Інтенсивна соціалізація та політизація особи стала реальністю повсякденного буття. Адже у перетворень є й інший бік — сама можливість їх здійснення прямо залежить від того, наскільки кожний зможе включитися в спільну справу революційних перетворень, економічних і соціальних реформ, створення нової економічної бази, нового демократичного устрою суспільства, держави, визначити місце в творчості, спрямованій на створення демократичної, суверенної держави.

Сучасна соціологія — одне з найважливіших досягнень людського розуму, теоретичне відображення соціальних відносин, суспільної діяльності, без якої неможливе існування суспільства. Соціологія — науковий орієнтир, що набуває особливого значен-

ня в умовах демократизації суспільства. Саме в сучасних умовах доля кожного залежить від рівня функціонування політичних владних структур, соціальних інститутів, державних і суспільних механізмів, дієвості і обґрунтованості політичних рішень. Політичні та соціологічні знання визначають можливості конструктивних сил, зосереджуються на подоланні гострої, глибокої кризи всієї соціальної, політичної та економічної системи. Звичайно, багато вчених, суспільствознавців України, починаючи ще з 80-х років ХХ ст., відчували необхідність вивчення соціальних, політичних та економічних процесів, що визначають перетворення, зміни суспільства, становлення справді демократичних відносин, процесів і явищ, що свідчать про національне пробудження народу.

Прорив у суспільній, громадській, політичній свідомості на користь соціології стався ще на початку 90-х років ХХ ст. Соціологія прийшла у вищу школу однією із самостійних галузей знань, швидко завоювала авторитет і викликала не тільки інтерес, але й зацікавленість молоді. Саме поняття, термін *соціологія* (лат. *societas* — суспільство, грецьк. *logos* — слово, вчення) введено в обіг французьким вченим-філософом Огюстом Контом, який уже в 30-х роках ХІХ ст. ототожнював соціологію з суспільствознавством, вважав, що соціологія має ґрунтуватися на позитивних фактах, а не на пустих міркуваннях, будуватися за прикладом природничих наук. Пізніше французький соціолог Еміль Дюркгейм вужче трактує предмет соціології, поєднуючи її з вивченням соціальних явищ і соціальних відносин, і ставить її в ряд з іншими суспільними науками: філософією, історією, психологією, політичною соціологією та ін. З середини ХІХ ст. почався бурхливий розвиток соціології, що відзначається глибоким дослідженням *розуміючої соціології та теорії соціальної дії, соціальної психології*, визначенням історичного генезису, суті та перспективи демократії, появою різноманітних течій: *соціального дарвінізму, органіцизму, альтернативної соціології, антропології соціальної (етнології), аксіології, різноманітних соціальних, соціологічних шкіл та ін.* Соціологія стає дедалі більш ключовою наукою, пояснює закономірності розвитку суспільства, соціальних процесів. Суспільство як всеохоплююча спільність людей могло б розглядатися як своєрідна суперсистема, що складається з комплексу взаємопов'язаних, взаємопереплетених, але все-таки *самостійних систем: виробничої або економіко-господарської, соціальної, духовної та політичної.*

На початку 90-х років ХХ ст. виникає проблема визначення предмета соціології, її методу та функцій. Створюється можли-

вість збагатити уявлення про соціологію як науку про суспільство, суспільні відносини та соціальні процеси, самостійно зіставити різні погляди, міркування і підходи до соціальних та політичних явищ у суспільстві, виявити до них своє власне ставлення. Проблеми, що виникли, вимагають поглибленого дослідження, обґрунтування. Ще залишається чимало суперечливих питань у розвитку та формуванні суспільства, суспільних відносин в умовах кардинальних змін, демократизації всіх сфер життєдіяльності суспільства, становлення державності. Виникає дуже гостра потреба створення підручника, навчальних посібників, що допомогли б теоретично обґрунтовувати процеси, явища, що відбуваються в суспільному житті. І хоча соціологія відносно молода наука, але за короткий період визнана на Заході і починає пробивати шлях на Сході. Справді, жодна соціальна наука не може зрівнятися з нею в оперативності дослідження різноманітних сфер життя людей, розвитку та формування суспільних відносин, демократизації суспільного життя тощо, які вимагають всебічного і глибокого вивчення. Політична освіта допоможе кожному громадянину «перевести» ідеї та дії політиків з «державної мови» на людську. Важливу роль тут покликана відіграти *соціологія*.

У вищих навчальних закладах України йде процес становлення соціології як науки і навчального предмета. Важливо, щоб соціологія зайняла гідне місце в суспільствознавстві в Україні. У підручнику, як і в усякому іншому навчальному посібнику, зрозуміло висвітлюється певна сума знань, що має засвоїти кожний, хто вивчає соціологію. Але не менш, а можливо суттєвішим є те, що вивчення соціології — це школа, що дозволяє виховувати культуру розумного, вдумливого мислення — уміння вільно оперувати поняттями соціального життя. Вивчення курсу соціології допоможе студентству, молоді набути глибоких знань про соціально-політичні процеси, оволодіти діалектикою соціологічного аналізу соціально-політичних, економічних, суспільних відносин та ін.

Авторський колектив вдячний усім, хто висловить зауваження та побажання вдосконалення курсу соціології.

ЩО І ЯК ВИВЧАЄ СОЦІОЛОГІЯ

1. СОЦІОЛОГІЯ — НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

Кожна з галузей науки має предмет, що розкривається змістом, системою теорій, законів, категорій, принципів тощо і виконує особливі функції на практиці, досліджує певну сферу суспільних відносин, їх окремі види, ті чи інші явища, процеси, взагалі суспільство. Існує певна взаємозалежність між предметом, змістом та функціями науки. Якщо абстрагуватись від інших наук і від широкого розуміння потреб науки, практики, то не можна з'ясувати функції окремих галузей науки. Саме потреби практики висовують на кожному етапі життя суспільства нові вимоги до гуманітарних знань і окремих його галузей. Але сучасне суспільство — не довільне поєднання різних механізмів управління, владних інститутів та структур, соціальних сфер політики, економіки, а цілісний соціальний організм, що функціонує і постійно розвивається, йде вперед, прогресує. І якщо окремі науки, зокрема економічні, політичні, юридичні, вивчають внутрішні явища, події, то виникає потреба саме в галузі знань, яка вивчає суспільство в усіх його аспектах. Такою наукою є *соціологія* — наука про суспільство, закономірності його розвитку, закономірності процесів і явищ тощо.

Поняття соціології. Структура соціальних знань

Що ж і як вивчає соціологія? *Соціологія* — наука про суспільство, окремі соціальні інститути (державна, право, мораль та ін.), процеси і суспільні соціальні спільності людей. Ще в середині XIX ст. вперше поняття *соціологія* введено в науку французьким ученим Огюстом Контом — основоположником позитивізму. Тоді позитивізм — провідний напрям в суспільствознавстві, програмні методологічні та світоглядні установки якого сформульовані Анрі Сен-Симоном, а основа концепції розроблена в працях Огюста Конта, Джона Мілля, Герберта Спенсера, Карла Маркса, Макса Вебера, Емілія Дюркгейма та ін.

Позитивізм склався на протиположному, зокрема соціально-філософському, теоретизуванню. Головне прагнення позитивізму — *відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної соціальної теорії, що мала стати такою ж дока-*

зовою і загальнозначущою, як і природні, наукові теорії. Спекулятивній метафізиці і заснованій на ній філософії історії, позитивізм прагнув протиставити метод спостереження, порівняння, історичні і в певному, хоча і меншому, ступені математичні методи. Ось чому спочатку соціологія означала суспільствознавство, але згодом предмет соціології безперервно змінюється та уточнюється, супроводжуючись поступовим відокремленням соціології від філософії. Справа в тому, що до середини XIX ст. потреби соціального розвитку і внутрішня логіка еволюції науки про суспільство вимагали нових підходів формування типу соціальних явищ. І у відповідь на потреби формування громадянського суспільства виникає соціологія. Адже йшов процес становлення суспільства, що стверджує торжество прав та свободи людини, духовну, економічну незалежність, суверенність і автономність громадянина замість звичного, нормативного порядку феодально-абсолютистського суспільства з його найжорстокішою тотальною регламентацією суспільно-політичного, економічного і духовного життя людей.

Розширення меж свободи і прав людини, суттєве збільшення можливостей вибору пробуджували інтерес людини до знань, основ життя соціальної спільності людей, соціальних процесів та явищ з метою раціонального, ефективного використання набутих прав та свобод. Але і вільна конкуренція в економіці, духовній сфері поставила в пряму залежність результативність діяльності підприємців від використання знань про конкретні соціальні механізми, настрої та сподівання людей тощо. І галузеве знання, що допомагає глибше і конкретніше пізнати суспільство, основу соціальної взаємодії людей з метою раціонального використання свободи, самоорганізації, стала *соціологія*. Адже соціологія вивчає суспільство, соціальні відносини, соціальні спільності, їх діяльність, а філософія, хоча і вивчає особу і соціальні спільності як об'єкти та суб'єкти діяльності, але робить це на високому рівні узагальнення — на рівні розкриття їх суті, а не розгортання суті в дійсності, реальності, виявленні життя в усьому його суперечливому існуванні, як це робить соціологія.

Отже, *соціологія не обмежується з'ясуванням суспільства як цілісного утворення, а розкриває механізми його функціонування, розвитку*. Система соціальних механізмів, що сприяють руху, розвитку суспільства, його прогресу розкривається в соціології як *цілісність суспільства*. Саме тому суспільство як цілісний організм, соціальні механізми його функціонування та розвитку і стають предметом соціології. Поступово, в міру накопичення соціальних знань, зростає кількість теоретичних соціологічних

концепцій, кожна з яких обґрунтовувала певний аспект соціальних відносин, дала інтеграцію соціального, що виступає основною категорією соціології. Використовуючи різноманітні методи наукового пізнання, соціологія осмислює суспільство, суспільне життя не як гранично загальну абстрактність, а як реальність. Соціологія розкриває суть суспільства через діяльність людини, через потреби і інтереси, ціннісні орієнтації, діяльність людей, їх зв'язки, показуючи, що суспільство — цілісна система соціальної взаємодії, зіткнення різних інтересів, орієнтацій, видів активності людей, тобто намагаючись з достатньою повнотою розібрати і відобразити в положеннях, теоріях багатоманітність і внутрішню неоднорідність суспільства. Соціологія аналізує соціальні спільності з позицій їх місця в системі соціальних зв'язків, розглядає складну систему цих зв'язків: особи і спільності, спільностей між собою, спільності і суспільства, суспільства і природи та ін. Показує і соціальну взаємодію — процес взаємного впливу спільної діяльності, тому що суспільство — це і є соціальна взаємодія, а складові взаємодії соціального, особливого і поодинокого — це, по суті, соціальні механізми. *Соціологія, як певний тип знань про суспільство, виходячи з надр соціальної філософії, запозичує філософську культуру, визнаючи особливе значення теоретичного узагальнення цілісного концептуального осмислення соціальних явищ.* Разом з тим соціологія прагне до подолання тієї обмеженості, що виявляє філософія при аналізі реальних соціальних проблем.

Аналіз зарубіжних джерел показує, що найчастіше соціологія визначається як наука про соціальні спільності, соціальні групи, їх поведінку, відносини між ними і в середині них. Одні американські соціологи визначають соціологію як науку про суспільство, соціальні цілісності, соціальні спільності і їх соціальну поведінку. Інші вважають, що соціологія вивчає не ізольованих індивідів, а людей в спільностях або в соціальних умовах. Мета такого вивчення — зрозуміти і з'ясувати причини соціальної поведінки або взаємодії соціальних спільностей і груп, а також їх результати. На думку бельгійського соціолога Міхо де Костра, соціологія вивчає відносини між людьми, що складаються в процесі їх діяльності. Соціологія і ставить мету: *допомогти людям розібратися самим у складних проблемах життя.* Адже соціологія — це розуміння суспільства. Люди, що творять суспільство, в якому живуть, безперечно, мають можливість змінити його, перетворити, але, насамперед, повинні пізнати. І саме тут на допомогу приходить наука *соціологія.*

Сучасна соціологія — це багатоманітність течій та наукових шкіл, що по-різному пояснюють її предмет та роль, по-різному відповідають на питання: що таке соціологія. Існують різні визначення соціології як науки про суспільство. «Короткий словник із соціології» дає визначення соціології як науки про закони становлення, функціонування, розвитку суспільства, соціальних відносин та соціальних спільностей. «Соціологічний словник» визначає соціологію як науку про закони розвитку та функціонування соціальних спільностей та соціальні процеси, про соціальні відносини як механізми взаємозв'язку та взаємодії між суспільством і людьми, між спільностями і особою. В книзі «Вступ до соціології» відзначається, що соціологія — це наука, в центрі якої перебувають соціальні спільності, їх генезис, взаємодії і тенденції розвитку. Кожне з визначень має раціональне зерно. Більшість учених схиляється до того, що предметом соціології є суспільство або певні суспільні явища. Проте тут можна заперечити. Суспільні явища вивчаються не тільки соціологією, але й іншими науками — теорією права, політичною економією, історією, психологією, філософією, соціальною філософією та ін. Соціологія, на протигагу спеціальним наукам, вивчає не ті або інші соціальні явища, а їх найзагальніші родові властивості, що не вивчаються жодною з наук; соціологічний підхід до вивчення суспільства, соціологічне бачення суспільства це, по суті, аналіз явищ, процесів у системі соціальних зв'язків, аналіз їх взаємодії з соціальністю.

Соціологічний аналіз дає можливість не лише описувати, з'ясовувати явища, соціальні процеси, а й розкривати їх зміст, механізм дії, формувати модель явищ та суспільства. Можливість відчутти тенденцію змін, сформувані прогнози подальшого розвитку, прогресу і дає аналіз соціальних процесів в їх динаміці. Соціологічні уявлення, підкреслює соціолог Райт Міллс, можуть дати розуміння складних відносин людини і суспільства. Політична економія вивчає тільки господарську діяльність суспільства. Правові галузі знань досліджують лише право. Теорія мистецтва — лише мистецтво. Жодна з наук не вивчає ті загальні властивості, що мають господарські, правові, художні і релігійні явища тощо. А через те, що вони є окремими видами діяльності суспільства, то в усіх мають бути спільні родові риси і в житті мають проявлятися спільні для всіх соціальних явищ закономірності. Ось ті найзагальніші властивості і закономірності притаманні всім соціальним явищам і які не вивчаються жодною з суспільних наук, і є найближчим об'єктом соціології. Отже,

соціологія є наукою про родові властивості і основні закономірності суспільних явищ. Американський соціолог Франклін Генрі Гіддінгс підкреслює, що *соціологія — наука, що вивчає взаємозв'язки малих і великих соціальних спільностей людей, соціальних процесів* через сферу повсякденного життя людини. Соціологія не просто вибирає емпіричний досвід, тобто чуттєве сприйняття, єдиним засобом вірогідного, певного пізнання суспільних змін, а й теоретично узагальнює його.

З появою соціології відкрились і нові можливості проникнення у внутрішній світ особи, розуміння її можливостей і життєвої мети, інтересів та потреб. *Соціологія вивчає не людину взагалі, а її конкретний світ — соціальне середовище, спільності, в які людина включена, спосіб її життя, соціальні зв'язки, соціальні дії.* Не поменшуючи значення численних галузей суспільствознавства, все ж соціологія унікальна здатністю бачити світ як цілісну систему. Система ж розглядається соціологією не лише як функціональна і яка розвивається, але й як система, що переживає глибоку кризу. Соціологічні дослідження і прагнуть вивчити, розкрити причини кризи суспільства, знайти шляхи виходу з кризи тощо. Основні проблемами сучасної соціології — виживання людства і оновлення цивілізації, підняття її на вищий ступінь розвитку. Вирішення проблем соціологія шукає не лише на глобальному рівні, а й на рівні соціальних спільностей, конкретних соціальних інститутів і об'єднань, соціальної поведінки окремої особи. Соціологія — наука багаторівнева, що становить єдність абстрактних та конкретних форм, визначення широкомасштабних і окремих теоретичних підходів, теоретичного та емпіричного (досвідного) знання.

Що ж становлять великі та малі рівні (макро- і мікрорівні) соціології? *Всебічно широкий соціологічний рівень означає орієнтацію на аналіз соціальних структур, соціальних спільностей, великих соціальних груп, верств, систем і процесів, що відбуваються в їх середині.* Соціальна спільність, що виступає об'єктом широкого соціологічного аналізу — це цивілізація і найбільші її утворення. Широкий соціологічний підхід не вимагає детального розгляду конкретних проблем та ситуацій, а спрямований на їх комплексне охоплення. Широкий всебічний соціологічний підхід до явищ пов'язаний з суспільними світовими системами і їх взаємодією, з різними типами культур, з соціальними інститутами та суспільними структурами, з глобальними процесами. Широкий всебічний соціологічний підхід до політичних явищ визначає, що суспільство є цілісний соціальний організм. На відміну від широкого всебічного соціологічного підходу (макрорівня) мала або га-

лузева соціологія (мікросоціологія) аналізує соціальні процеси в окремих сферах суспільного життя та соціальних спільнотах. *Галузева соціологія звернена до соціальної поведінки, міжособистого спілкування, мотивації дій, стимулів групових, спільнісних вчинків тощо.* Галузева соціологія вивчає саме окремі частини, елементи, галузі суспільства у взаємодії з цілісністю, тобто з усім суспільством. Соціологія — наука про становлення, розвиток та функціонування соціальних спільностей, про соціальні процеси і соціальні відносини між спільностями, між соціальними спільностями і особою, механізми взаємодії та взаємозв'язку людей у суспільстві, наука про суспільство, суспільні відносини та соціальні процеси.

Соціологія — система знань

Система — сукупність елементів, що утворюють цілісність, наявність певної структури — стійких зв'язків між елементами — одна з найважливіших властивостей системи. Якщо ж наука — система знань, то її елементи, насамперед, різні теорії, а структура — зв'язок між ними. Визначити соціологію як систему знань — означає виділити конкретне уявлення про об'єкт, що вивчається у вигляді органічно пов'язаних між собою теорій: теорії особи, теорії малих груп, верств (сім'ї, трудових колективів тощо), теорії суспільства як соціальної системи і теорії світової співдружності. Послідовність теорій відображає об'єктивні зв'язки і відносини між соціальними спільностями як об'єктами та суб'єктами соціальної діяльності. Адже будь-яка мала група, соціальна спільність, прошарок населення має свою специфіку, власні категорії, інтегративні, тобто об'єднувальні властивості, але її можна зрозуміти, абстрагуючись від осіб, з яких вона складається. Разом з тим діє і зворотний рух: уявлення про особу при аналізі малих соціальних спільностей, соціальних груп стає багатшим і конкретнішим тому, що у особи тут створюються нові зв'язки та відносини.

Основними напрямками процесу переходу від однієї теорії до іншої в соціології особи є, *по-перше*, послідовне розкриття різних властивостей (потреб, інтересів, цінностей, соціальних установок тощо) особи, що завершуються системним визначенням особи як об'єкта та суб'єкта; *по-друге*, здійснення переходу від аналізу особи до розкриття її діяльності, способу життя, умов, засобів і результатів; *по-третє*, аналіз міжособових відносин, що складаються в процесі діяльності, поведінки та спілкування, глибокого пізнання особи, з'ясування соціальних норм і відхилень в діяльності особи, її поведінці у відносинах, визначенні типу особи.

В сучасній соціології долається протиставлення об'єкта суб'єкту, теорії і практики, пізнавального і ціннісного ставлення до світу. Пошук істини соціологією пов'язується з розкриттям можливостей перетворення об'єктів відповідно до гуманістичних цінностей. *Сучасна соціологія розглядає особу, різні соціальні спільності та соціальні системи не тільки як об'єкти, але й як суб'єкти діяльності.* Саме тут у системі соціологічних знань важливе місце займає осьова проблематика, інтереси, цінності, соціальні установки, все те, що *визначає мотивацію поведінки і діяльності людей.* Процедура аналізу діяльності особи, спільності людей здійснюється в науці в такій же ролі, що і обряд в релігії або кримінально-процесуальному кодексі для доведення вини. Якщо недодержана процедура, то висновок не може вважатись легітимним (законним), тобто науковим. Звичайно ж, зміст соціології має в основі суб'єктивно-об'єктивний характер. Ігнорування таких обставин робить неможливим виклад соціології як системи знань. *Соціологія — не проста сукупність теорій суспільства, а єдність теорій особи і соціальних спільностей, теорій соціальної структури і соціальних процесів суспільства, особливостей соціальних інститутів (економіки, політики, сім'ї, культури, освіти, науки тощо), суспільних відносин та ін.*

Структура соціології

Структура будь-якої науки завжди обумовлена тими завданнями, що їх ставить наука, і тими функціями, що їх здійснює і відіграє наука в суспільстві. Соціологія не виняток. Структура соціології обумовлена, по-перше, тим, що *соціологія вирішує наукові проблеми, пов'язані з формуванням знань про соціальну дійсність, описом, поясненням процесів соціального розвитку, розробкою соціологічних концепцій про суспільство, соціальну роль особи в суспільстві, соціальні спільності, соціальну структуру і соціальні процеси суспільства, особливості соціальних інститутів тощо, методологію і методи, способи соціологічних досліджень, аналіз.* Теорії і концепції, розроблені в сфері формування знань про соціальну реальність, становлять теоретичну, фундаментальну соціологію. По-друге, *соціологія вивчає проблеми, пов'язані з перетворенням, зміною соціальної дійсності, аналізом шляхів та засобів планомирного впливу на соціальні процеси.*

Отже, елементами соціології є загальна теорія соціології суспільства, спеціальні соціологічні теорії або теорії середнього рівня і методи конкретно-соціологічних досліджень. Загальна теорія

соціології дає уявлення про суспільство, як цілісний організм, систему механізмів, розкриває роль і місце основних соціальних зв'язків, формулює принцип соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу, формує вимоги системного аналізу, стратифікаційно-класовий підхід, генетичний аналіз, комплексний, конкретно історичний підхід, аналіз явищ у взаємодії з іншими. Уточнення положень загальної соціологічної теорії стосовно окремих видів механізмів соціальної взаємодії здійснюють спеціальні соціологічні теорії: теорії, що вивчають закони розвитку і відтворення окремих соціальних спільностей (соціологія міста, села, етносоціологія тощо); теорії галузеві, що розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних спільностей в окремих сферах (соціологія праці, соціологія побуту, соціологія освіти, дозвілля тощо), та теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму (теорії комунікацій, соціальної активності, соціологія організації).

Соціологічні знання — єдність теорії та практики. Теоретичні соціологічні дослідження пояснюють, розкривають соціальну реальність на рівні загальних і спеціальних, специфічних тенденцій її функціонування та розвитку, орієнтують на виявлення механізмів дій законів, форм їх прояву. Емпіричні (досвідні) соціологічні дослідження пов'язані з конкретною розгорнутою інформацією стосовно тих чи інших явищ та процесів, що спираються, на відміну від теоретичних досліджень, на статистичний аналіз, методи конкретних соціологічних досліджень (досліди, соціологічні спостереження, вивчення бюджету часу тощо). Між теоретичним і емпіричним знанням немає абсолютної межі. Якщо цікавить ефективність засобів масової інформації (преси, радіо, телебачення), то варто переходити від загальних понять, суспільної свідомості духовного життя, до конкретних понять спеціальних соціологічних теорій: аудиторія масового читача, слухача, глядача, їх інтереси, потреби, зацікавленість, задоволеність тощо. Варто мати досить широке уявлення про особливості соціальних спільностей, соціальних груп, що становлять аудиторію радіо, телебачення, преси тощо, знати, як зовнішній вплив відбивається на свідомості людей, тобто знати суспільну думку тощо.

Конкретно-соціологічний аналіз (теорія, методика і техніка конкретно-соціологічних досліджень) передбачає всебічне вивчення соціальних процесів на основі тих підходів, принципів, понять, показників, що дають загальна соціологія та спеціальні теорії. *Теоретичні знання — знання універсальні, емпіричні, фактофіксуючі.* Те-

оретичні знання, що спираються на специфічність, досвідне, несуттєве переважання емпіричних компонентів досліджень над теоретичними компонентами, не є показником високого рівня розвитку науки. Законом розвитку науки завжди залишається перевага теоретичного знання над знанням емпіричним, досвідним. Теоретичні знання визначають прогрес будь-якої науки, а отже, і соціології.

Соціологічні дослідження можна поділити на *фундаментальні* та *прикладні*. *Фундаментальні соціологічні дослідження* ставлять за мету розвиток науки та вдосконалення наукових уявлень про явища предмета. *Прикладні дослідження* ставлять за мету вирішення якоїсь конкретної соціологічної проблеми, переслідують і завдання, пов'язані з використанням знань для удосконалення соціальних процесів, вирішення практичних проблем життєдіяльності суспільства. На базі теоретичного і емпіричного вивчення різних соціальних систем, явищ, соціальних спільностей тощо соціологія може давати цінні практичні рекомендації і обґрунтовані прогнози. *Теоретична і прикладна соціологія*, базуючись на конкретних соціологічних дослідженнях, не протистоять одна одній, а становлять єдність, взаємне збагачення. Данні прикладної соціології, якщо дослідження мають глибокий, всебічний характер, використовуються для розвитку наукової теорії.

Теоретична соціологія — сукупність різноманітних концепцій, що розробляють аспекти соціального розвитку суспільства і дають їм інтерпретацію. Єдиною концепцією, що об'єднує специфіку соціальних процесів, механізмів дії соціальних спільностей та закономірностей розвитку суспільства, визнавався марксизм, а саме — історичний матеріалізм. Ось чому теоретичну соціологію часто прямо ототожнювали з історичним матеріалізмом. Насправді ж людство виробило величезну кількість теорій та концепцій, що об'єднують закономірності і специфіку розвитку цивілізації. Уже в середині ХХ ст. широко розповсюджуються концепції соціальної стратифікації, індустріального суспільства, соціальної конвергенції та ін. Звичайно ж, теоретична соціологія — це багатоманітність соціальних течій, шкіл, напрямків, що з своїх методологічних позицій пояснюють специфіку розвитку суспільства. Що ж стосується марксизму, то це один з напрямків суспільно-політичного, економічного та соціального вчення, що, насамперед, надає пріоритет економічним факторам у розвитку суспільства. Спеціальні ж соціологічні теорії — це окремі сфери соціологічних знань, що мають предметом дослідження відносно самостійні, специфічні системи суспільства, соціальні спільності, механізми їх дії і взаємодії, соціальні процеси тощо.

Вивчаючи ті або інші основні закономірності розвитку суспільства, соціальних спільностей і механізми дії соціальних процесів та явищ, теоретична соціологія може і не формулювати те, як саме в тих чи інших умовах розвиваються різні соціальні спільності, соціологічні інститути та соціальні процеси. Саме тому у структурі соціології велике значення має її середній рівень, тобто відносно самостійні теоретичні системи, які покликані, *по-перше*, встановити об'єктивні взаємозв'язки предметної сфери (праця, сім'я, соціальні спільності тощо) з цілісністю суспільної системи; *по-друге*, виявити специфічні для предметної сфери внутрішні взаємозв'язки та закономірності. Спеціальні соціологічні теорії дають відповіді на актуальні проблеми сучасності. Всі структурні елементи соціології, всі види соціологічних досліджень (фундаментальні, прикладні) тісно пов'язані між собою, доповнюють один одного, створюючи єдину систему соціологічних знань.

2. ПРЕДМЕТ ТА ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЇ

Що ж є *об'єктом і предметом наукового пізнання соціології*? Чи збігаються предмет і об'єкт соціології? Ні, не збігаються. *Об'єктом будь-якої науки є те, на що спрямований процес дослідження, а сферою предмета — ті сторони, зв'язки і відносини, що становлять об'єкт вивчення, дослідження. Об'єкт соціології, як і інших суспільних наук — соціальна реальність, а тому соціологія — наука про реальне суспільне життя, суспільство. Але цього ще не досить для визначення предмета соціології. Це лише визначення об'єкта дослідження, що часто збігається з об'єктом інших суспільних наук (історія, етнографія, право, філософія тощо). Соціологія — наука про цілісність суспільних відносин, суспільства як цілісного організму, наука про соціальну систему, соціальні спільності, явища, процеси та механізми їх дії і взаємодії.*

Природно об'єктом соціології і є певна сфера діяльності соціальних спільностей та соціальні процеси, механізми їх дії та взаємодії, що мають відносну завершеність і цілісність. Адже відомо, що різними об'єктами наук виступають природа та суспільство, які відповідно визначаються природничими та соціально-гуманітарними галузями знань. Кожний з об'єктів також розчленовується науками на окремі частини, фрагменти, що стають їх предметами. Питання про взаємодію об'єкта та предмета соціології як науки полягає в тому, як розуміти суспільство, процес його функціонування та розвитку як об'єкта гуманітарних знань. Адже широко розповсюдженим є погляд на суспільство як на певну сус-

пільно-економічну систему, певний ступінь розвитку цивілізації людства, певний ступінь соціального суспільного прогресу.

Справа в тому, що основна хиба розуміння суспільства як цілісної соціальної системи полягає в тому, що *суспільство розглядається як базис та надбудова, сукупність економічної, соціальної, політичної та духовної сфер*. Але тут випадають з поля зору теорії про суспільство і, насамперед, найважливіший, головний об'єкт суспільних відносин, соціальних дій і соціальних процесів — людина, її потреби, інтереси, ціннісні орієнтації. Втім, історія є не що інше, як діяльність людини, яка реалізує свою мету. Зведення її до взаємодії базису та надбудови, змагання різних соціально-економічних систем, ступенів розвитку цивілізації приречує на абстрактне, одномірне бачення суспільства, на безальтернативний погляд на його розвиток. Саме тут і криються джерела економічного визнання та ігнорування особи і загальнолюдських цінностей, заперечення світу культури. Звідси випливає, що *суспільство — сукупність соціальних спільностей, верств, груп, індивідів, а сама історія — діяльність людей, які ставлять на меті досягнення певних, реальних результатів*.

Люди ж завжди і постійно формують певну мету і керуються нею у своєму житті. Саме мета, інтереси є специфічною рисою діяльності людини. Доцільна діяльність включає багато різноманітних, органічно пов'язаних між собою елементів. Свідома діяльність через внутрішній зміст має і суперечливість, і динамічність. Це виявляється, насамперед, у тому, що люди, одержавши певний результат, досягають реальних можливостей для вільної і плідної діяльності, коректують на їх основі свою наступну діяльність з тим, щоб досягнуте максимально збігалось з бажаним. Відбувається, хоча і вкрай суперечливо, історичний процес раціоналізації діяльності людей. Ідея раціональності знайшла обґрунтування і розвиток в працях багатьох мислителів, які поєднували перехід до високого ступеня розвитку суспільства з вирішенням суперечностей між стихійністю та свідомістю.

Звичайно ж, кожний етап суспільного розвитку завершується результатом, що відмінний від вихідних передумов, передбачень, створенням нових умов, засобів, що дозволяють ставити іншу, вищу мету. Реалізація високої мети спрямована на задоволення зростаючих потреб людини. Триває поступовий історичний процес. Якщо ж історія є діяльністю, яка спрямована на реалізацію і досягнення певної мети людей, а суспільство складається з різних соціальних спільностей людей, прошарків, груп, індивідів, то вкрай важливим є аналіз відносин між ними і всередині них.

Особливої актуальності набуває розкриття життєдіяльності особи, соціальних спільностей, прошарків та індивідів, їх роль у суспільному житті. Діяльність особи, соціальних спільностей та різноманітних верств людей у суспільному житті і є предметом дослідження соціології. І в сучасних умовах, коли посилюються процеси соціальної, політичної, господарської діяльності та концентрації, зростає багатоваріантність розвитку особи та соціальних спільностей.

Звичайно ж, об'єктом соціологічного пізнання є суспільство, але не просто суспільство, а та сфера соціальної діяльності, на яку спрямовано процес пізнання: *соціальні інститути, соціальні спільності, верстви, групи, індивіди, соціальні процеси, соціальні відносини* тощо. Об'єкт соціального дослідження має соціальні суперечності, проблеми, які слід науково проаналізувати, вирішити. Об'єктом можуть стати будь-які елементи соціальної реальності, але лише після того, як вони включені свідомо в процес соціального пізнання і виділені. Проте соціальний об'єкт має багато якісних і кількісних характеристик і може вивчатися різними суспільними науками. Соціальні спільності вивчаються філософією, економічною теорією, психологією, політологією, історією, тоді як соціолог виділяє в соціальному об'єкті ті властивості та відносини, що необхідні для пізнання явищ суспільного життя, дослідження становлення, функціонування та розвитку соціальних систем. Адже соціологія не обмежується розглядом суспільства як цілісного утворення, а розкриває механізми функціонування, розвитку, прогресу, тому що соціальна система може виявлятися на різних рівнях соціальної реальності. При формуванні однієї і тієї ж проблеми можливе звертання до різних соціальних об'єктів.

На відміну від об'єкта соціології, її предмет — це істотні властивості і взаємодія об'єктів дослідження, пізнання яких необхідне для вирішення теоретичної та практичної проблематики. Предмет дослідження передбачає об'єкт, але не збігається з ним, тоді як предмет соціологічного дослідження обумовлюється властивостями об'єкта і характером проблем, що стоять перед соціологом, рівнем наукових знань і засобів пізнання. Варто зазначити, що один і той же соціальний об'єкт може вивчатися з метою розв'язання різних наукових проблем, а предмет дослідження обмежує коло елементів, механізмів, процесів, явищ, що вивчаються в процесі дослідження об'єкту. За традицією при визначенні предмета соціологічного пізнання виділяються ключові, ті чи інші, соціальні явища, процеси. Звичайно, до них належать

взаємодія людей, соціальні відносини, соціальні спільності, соціальні процеси тощо.

Природно, суспільство об'єктивно складається з різних соціальних спільностей. Це іманентна тобто властива будь-якому об'єднанню людей риса, обумовлена багатьма спільними специфічними факторами. Між соціальними спільностями, всередині них, а також між спільностями і окремою особою не тільки можуть, але й реально виникають різноманітні відносини. Будь-яка взаємодія, що обумовлює те чи інше соціальне явище, підкоряється діям певних закономірностей або тенденцій. Ось ці закономірності соціальних відносин і становлять основний предмет соціології. Ця різноманітність пояснюється, насамперед, тим, що акцент робиться на різних сторонах життя соціальних спільностей та особи: діяльності, поведінці і відносинах, існують і діють різні напрями, що визначаються неоднаковими підходами до дослідження соціального життя суспільства.

Соціологічні дослідження — пізнання соціальної реальності

Позитивістська соціологія, заснована Огюстом Контом, розглядає суспільство за аналогією з природою, використовуючи методи точних природничих наук. Розуміюча соціологія, обґрунтована Максом Вебером і Георгом Зіммелем, аналізує, насамперед, значні смислові елементи соціального життя суспільства, роблячи акцент на розумінні змін, перетворень, рухів, прогресу тощо. На різних етапах історичного розвитку людства і в різних соціологічних школах акцент ставиться на соціальних спільностях і різних сторонах їх діяльності. Так уже склалося, що в Європі соціологічна думка зосереджувала увагу на аналізі великих соціальних систем і структур, тобто на вивченні суспільства. Американська соціологія завжди більше тяжіла до вивчення мікросвіту — малих соціальних груп, соціальних верств, спільностей. Всередині кожної соціологічної школи існують численні течії, що, «вивчаючи ті або інші моменти, застряють на окремих сходинках досліджень».

Характеризуючи соціологію як систему знань, важливо врахувати, що між класичною соціологією і сучасною соціологією існує певна відмінність. Класична соціологія прагнула до досягнення навколишнього світу ніби з боку. Завдання її полягало в тому, щоб описати об'єкт, розкрити суть, не розглядаючи діяльності суб'єкта, теорії і практики, пізнавального і ціннісного ставлення до світу.

Перехід від теоретичного до емпіричного, досвідного дослідження в соціології здійснюється за допомогою операціоналізації теоретичних понять, формуються певні гіпотези та виявляються ті властивості й відносини об'єкта, що належать опису та класифікації. Але треба враховувати, що предмет соціологічного дослідження звичайно має досить складну структуру.

Предмет соціології — результат дослідницьких дій. Об'єктом соціологічного пізнання є вся сукупність властивостей, зв'язків і відносин, що мають назву соціальні. *Соціальне ж — це сукупність тих чи інших властивостей і особливостей суспільних відносин, які інтегруються індивідами або спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах і проявляються в їх відносинах одного до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя.* Саме в процесі взаємодії індивіди впливають один на одного, сприяють тим самим тому, що кожний з них стає носієм та виразником якихось соціальних якостей.

Отже, соціальні зв'язки, соціальні відносини і спосіб їх організації є об'єктом соціологічного дослідження. Ставлення людини до праці як спільного предмета дослідження включає суб'єктивні та об'єктивні показники і оцінки, мотиви і ціннісні орієнтації, що характеризують окремі типи ставлення до праці тощо. Але не тільки наявність об'єкта і предмета соціологічного дослідження визначає існування соціології як науки. Для пізнання соціальної діяльності, соціальної реальності вимагається певна система, сукупність прийомів, процедур та операцій, за допомогою яких здійснюються соціологічні дослідження: емпіричні, прикладні тощо.

Методи соціального пізнання

Системний спосіб досягнення теоретичного та практичного результату, вирішення проблем з метою одержання нової інформації, усвідомлення специфіки предметної сфери і законів функціонування її об'єктів і називається методом у соціології. Метод у соціології — це спосіб побудови та обґрунтування соціологічних знань, сукупність прийомів, процедур і операцій емпіричного, досвідного та теоретичного пізнання соціальної реальності. Метод в соціології залежить не тільки від дослідження соціологічної проблеми та побудови теорії, а й від загальної методологічної орієнтації. Метод включає певні правила, що забезпечують надійність і достовірність знання.

Методи соціального пізнання можна поділити на загальні і конкретно-наукові. Загальними методами соціології є матеріаліст-

тична діалектика. Суть загальних методів соціології в тому, що економічний базис визнається первинним, а політична надбудова — вторинною. Отже, визначається закономірність суспільного розвитку. Визнання дії в суспільстві спільних, стійких, що повторюються, істотних зв'язків і відносин між процесами і явищами, вказує на їх причинну обумовленість та ін. При вивченні соціальних процесів застосовуються такі принципи матеріалістичної діалектики: *об'єктивність, історизм та системний підхід*, а також використовуються підходи до аналізу і розуміння суспільства, механізмів його функціонування та розвитку: *функціоналізм, теорії конфлікту, індивідуалізм тощо*.

Принцип об'єктивності означає вивчення об'єктивних закономірностей, що визначають процеси соціального розвитку. Кожне явище розглядається як багатогранне і суперечливе. Вивчається вся система фактів, явищ, подій — позитивних і негативних. Об'єктивність соціологічних знань передбачає, що процес їх пошуку відповідає об'єктивній реальності і не залежним від людини і людства законам пізнання. Об'єктивність наукових висновків ґрунтується на їх достовірності, науковій аргументації.

Принцип історизму в соціології передбачає вивчення соціальних проблем, соціальних інститутів, процесів у виникненні, становленні та розвитку розуміння специфіки відповідних історичних ситуацій, сприйняття загальних тенденцій розвитку та своєрідності конкретних обставин. Історизм тісно пов'язаний з розумінням суперечностей як рушійних сил відносин, що складаються, а також виявляються у взаємодії потреб та інтересів відповідних соціальних спільностей. Застосовується також при аналізі елементів суспільства індивідуалізм, тобто з метою виявлення соціальних індивідуальних процесів і їх механізмів дії. Основна ідея методології індивідуалізму полягає в тому, що суспільство, його функціонування може пояснюватись тільки через сукупність індивідуальних дій, їх взаємодію. Це, насамперед, теорія соціального обміну. Історизм дає можливість здобуття науки з минулого досвіду, обґрунтування сучасної політики, соціальних дій. Використовуючи принцип історизму, соціологія має можливість досліджувати внутрішню динаміку соціальних явищ та процесів, визначати рівень і напрям розвитку та пояснювати ті їх особливості, що обумовлені їх історичним зв'язком з іншими явищами та процесами.

Системний підхід — спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, де окремі частини якогось явища розглядаються в тісній єдності з цілим. Системний підхід сформувався шляхом конкретизації принципів матеріалістичної діалектики при вивченні

складних об'єктів та у другій половині ХХ ст. поширився в соціології. Основним поняттям системного підходу виступає система, що означає певний матеріальний або ідеальний об'єкт, розглядається як складне, цілісне утворення. У зв'язку з тим, що одна і та ж система може розглядатися з різних точок зору, *системний підхід передбачає виділення певного системоутворюючого параметра, тобто властивості, що обумовлюють пошук сукупності елементів системи, сітку зв'язків і відносин між ними, її структуру.* У зв'язку з тим, що будь-яка система перебуває в певному середовищі, то системний підхід має враховувати її зв'язки і відносини з оточенням. Звідси випливає *друга вимога системного підходу — враховувати, що кожна система виступає підсистемою іншої, великої системи, і, навпаки, виділяти в ній менші підсистеми, які в іншому випадку можуть розглядатися як система.* Системний підхід в соціології обов'язково передбачає з'ясування принципів ієрархії елементів між ними, способів їх впливу один на одного. Вивчення суспільної свідомості, суспільної думки, різних соціальних спільностей — класів, верств, потреб і домагань в різноманітних соціальних спільностях тощо, використовує методи аналізу документів, опити, в тому числі, анкетування, спостереження тощо. Для дослідження міжособових відносин в середині малих груп, соціальних спільностей, ставлення особи до тих або інших суспільних явищ, життєвих та ціннісних орієнтацій і установок використовуються *методи соціометрії, соціальної психології, статистики, факторного, латентно-структурного, корекційного аналізу, математика* та ін.

Структурний функціоналізм, теорію якого запропоновано соціологами Гербертом Спенсером, Толкоттом Парсонсом та іншими, передбачає розгляд суспільства як цілісного організму, що складається з частин, елементів, які виконують певні функції. Суспільні процеси і явища можна пояснити, аналізуючи їх функції в суспільній системі.

Суспільство зберігає стійкість, оскільки реалізуються всі необхідні для соціального організму функції, в тому числі функція соціального контролю. Структурний функціоналізм здійснює основні функції адаптації, досягнення мети, інтеграції і відтворення структури, зміцнення соціальності.

Закони, категорії соціології

Основою вивчення соціальних відносин, тобто зведення індивідуального до соціального, може стати дослідження об'єктивно

сформованої структури соціальних зв'язків і фактів, їх типи то-що. В суспільстві є безліч різноманітних соціальних систем. Значна частина таких зв'язків має випадковий і тимчасовий характер. Особливість соціології як науки полягає в тому, що соціальні зв'язки і відносини вивчаються на рівні соціальних законів і закономірностей.

Соціальні закони — більш або менш повне відображення явищ, властивих навколишньому світу. *Соціальний закон* — це відображення суттєвих загальних і необхідних зв'язків соціальних явищ і процесів, насамперед зв'язків соціальної діяльності людей або їх власних соціальних дій. Соціальні закони формуються в різноманітних сферах діяльності людини, насамперед у сфері матеріальної діяльності і здійснюються через посередництво діяльності людей. Існують спільні, загальні та специфічні закони в соціології. *Загальні закони соціології* — предмет вивчення філософії. *Специфічні закони соціології* — вивчаються саме соціологією і становлять її методологічну основу. Але тут варто відзначити, що ставлення соціологів до соціальних закономірностей і законів дещо змінилося. Якщо раніше дослідники вважали, що соціологія — наука про закони розвитку та функціонування суспільства, а соціальний закон — це незалежний від суб'єкта типовий зв'язок, що повторюється, характер якого визначається змістом та напрямком соціального зв'язку й розвитку на будь-якому рівні соціальної організації, то тепер соціологи схильні стверджувати, що закони історії, закони природи не існують. Те, що називалось раніше законами, насправді ж лише опис вигідних тенденцій розвитку. Загальний соціальний закон раніше вважався всеосяжним, повторюваним і односпрямованим і надавав суспільству прихованої містичної суті. Колишні уявлення соціології про те, що суспільство розвивається на основі раз і назавжди встановлених законів, не витримали перевірки. Якщо ж спостерігається щось, що виявляється як історична тенденція або напрям, то не можна знати наперед заздалегідь, чи проявиться воно в майбутньому. Безумовно, в суспільстві існують найсильніші визначення, що зумовлюють життя суспільства: влада, ідеологія, економіка. Та жодну з них не можна назвати провідною або вирішальною тенденцією розвитку. Лише у взаємодії вони формують тенденцію еволюції людства. Об'єктивність соціального закону в тому, що нові покоління застають готові відносини, зв'язки, тенденції, що склалися без їх участі. Об'єктивність соціального закону — це сукупність дій мільйонів людей.

В соціології виділяється п'ять категорій соціальних законів:

— закони, що констатують співіснування соціальних явищ. За такими законами, якщо є одне явище, то має бути і інше. Так, індустріалізація і урбанізація в суспільстві визначають скорочення зайнятого в сільському господарстві населення;

— закони, що встановлюють тенденції розвитку, обумовлюють зміни структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого. Зміни характеру продуктивних сил вимагають зміни відносин виробництва;

— закони, що встановлюють зв'язок між соціальними явищами, — функціональні. Ці закони виражають зв'язок між основними елементами соціального об'єкта, що визначає характер його функціонування;

— закони, що фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами. Найважливішою і необхідною умовою соціальної інтеграції виступає раціональне поєднання суспільних і особистих інтересів;

— закони, що стверджують можливість або вірогідність зв'язків між соціальними явищами. Рівень шлюбних розлучень в різних країнах підвищується і хитається разом з економічними циклами.

Соціальні закони або тенденції виявляються не взагалі, а в конкретній формі — в діяльності окремої людини соціальної спільності. Людина діє в конкретній обстановці, умовах суспільства. Соціологія досліджує відносини соціальних спільностей, верств, що дозволяє не лише виявити форми прояву соціальних тенденцій у різних сферах суспільства, дисфункціональні елементи в соціальному механізмі, але й усувати їх, налагоджувати порядок.

Функції соціології

Соціологія як самостійна галузь знань реалізує всі властиві суспільній науці функції: *теоретико-пізнавальну, критичну, описову, прогностичну, інформаційну, світоглядну*. Взагалі функції гуманітарних наук прийнято ділити на дві групи: *гносеологічні*, тобто пізнавальні, і *власне соціальні*. Гносеологічні функції соціології виявляються в найповнішому й конкретному пізнанні тих чи інших боків соціального життя. Соціальні функції розкривають шляхи і способи їх оптимізації. Оскільки соціологія дає вихідні уявлення про суспільство як цілісну систему, частина її пізнавальних функцій має характер методології. Соціологічні дослідження впливають ідеологічно, привертають увагу до реалізації

льних суперечностей, активізують діяльність, сприяють формуванню соціального мислення, свідомості. І якщо ідеологія — система ідей, що відображають і захищають інтереси соціальних спільностей, соціальних верств, груп, що дають уявлення про суспільство крізь призму інтересів соціальних спільностей, то соціологія — наука, що розкриває закономірності та механізми розвитку суспільства. Якщо ж ідеологія зорієнтована на соціальний інтерес, то соціологія — на реальне, справжнє відображення соціальних інтересів.

Основна ж пізнавальна функція соціології — *теоретико-пізнавальна, критична*. Мова йде про оцінку світу, що пізнається, з позицій інтересів особи, людини. Реалізуючи критичну функцію, соціологія диференційовано підходить до дійсності: з одного боку, показує, що можна і треба зберегти, зміцнити, розвинути — адже не все треба зміцнювати, перебудувати тощо. З іншого боку — виявляє те, що справді вимагає радикальних перетворень. Теоретико-пізнавальна, критична функція, природно, полягає в тому, що соціологія нагромаджує знання, систематизує їх, прагне сформувати найновішу картину відносин і процесів у сучасному світі. До теоретико-пізнавальної функції соціології належать об'єктивні знання про основні соціальні проблеми розвитку сучасного суспільства. Що ж стосується прикладної соціології, то вона покликана забезпечити надійну інформацію про різноманітні процеси, що відбуваються в різних соціальних сферах суспільства, а саме, про зміни соціальної структури, про зміни сім'ї, національних відносин та ін. Очевидно, що без конкретних знань про процеси, що відбуваються всередині окремих соціальних спільностей, забезпечити ефективне соціальне управління неможливо. Ступінь системності і конкретності знань соціології визначає ефективність реалізації її соціальної функції і є основою соціології.

Описова і інформаційно-діагностична функція соціології — це систематизація інформації, опис досліджень у вигляді аналітичних записок, різноманітних наукових звітів, статей, книжок та ін. В них є спроби відтворити ідеальну картину соціального об'єкта, його дії, взаємозв'язки тощо. Дослідження соціального об'єкту вимагають високої моральної чистоти і порядності вченого тому, що на основі даних, фактів і документів робляться практичні висновки і приймаються управлінські рішення. Ці матеріали є точкою відрахунку, джерелом порівняння для майбутніх поколінь. Соціологія не лише пізнає світ, а й дозволяє людині внести в пізнаний, усвідомлений світ свої корективи тощо. Та людина має завжди пам'ятати, що перетворення суспільства — не самоціль.

І перетворення потрібні лише тоді, коли відповідають потребам і цінностям людей. Якою б не була добре аргументованою інформація, одержана соціологами, вона автоматично не перетворюється у рішення, рекомендації, прогнози. Пізнавальна функція соціології знаходить продовження в прогнозах та перетворюючій функції.

Прогностична функція соціології — це формування соціальних прогнозів. Звичайно, соціологічні дослідження завершуються створенням короткострокового або довготривалого прогнозу для розвитку того чи іншого об'єкта, що досліджується. Короткостроковий прогноз спирається на виявлену тенденцію розвитку соціального явища, а також на зафіксовану закономірність у відкритті фактора, який вирішально впливає на об'єкт, що прогнозується. Виявлення такого фактора — складний вид наукового дослідження. Тому в соціологічній практиці частіше використовуються короткострокові прогнози. В сучасних умовах розвитку України, коли науковому обґрунтуванню соціальних проблем надається величезне значення, соціальний прогноз займає важливе місце в дослідженнях розвитку соціальних об'єктів. Коли соціолог вивчає реальну проблему і прагне виявити оптимальні шляхи її вирішення, природно, що він охоплений бажанням показати перспективу і кінцевий результат, який стоїть за нею. Отже, так чи інакше прогнозується розвиток соціального процесу.

Суть перетворюючої функції соціології в тому, що висновки, рекомендації, пропозиції соціолога, його оцінки стану соціологічного об'єкта служать основою для вироблення і прийняття певних рішень. Уже всім ясно, що реалізація великих інженерних проектів вимагає не лише техніко-економічного, а й соціально-економічного обґрунтування. Ось тут і згадують про процеси. Але соціологія — наука і одна з її важливих функцій — розробка практичних рекомендацій. Що ж стосується їх впровадження у практику, реалізації — це прерогатива органів управління, конкретних керівників. Саме так і пояснюється та обставина, що багато дуже цінних і корисних рекомендацій з перетворення суспільства, розроблених соціологами, так і не знайшли реалізації на практиці, більше того, нерідко органи управління працюють всупереч рекомендаціям учених, що веде до тяжких наслідків розвитку суспільства. Всебічне й глибоке розкриття основних напрямків становлення суспільства і дає можливість виявити відхилення від загальноцивілізованого розвитку.

Суть реформування в Україні, а точніше трансформація суспільства, полягає в створенні умов та можливостей для свідомої,

цілеспрямованої діяльності особи, соціальних спільностей. Проблема полягає в подоланні відчуження людини від раціональної діяльності, в оптимізації та якісному підвищенні її ефективності. Завдання соціології — теоретично забезпечити успішний процес реформації і демократизації суспільного життя України. Процес трансформації суспільства йде від одного якісного стану до іншого якраз у зв'язку із свідомим перетворенням мети в результат, а результату — в передумови, умови та засоби розгортання свідомої діяльності, демократизації суспільства. Інформаційна функція соціології становить збір, систематизацію і накопичення інформації, одержаної в процесі досліджень. По суті, це функція практична. Соціологічна інформація — найоперативніший вид соціальної інформації, що, нагромаджуючись, дає можливість прогнозувати тенденції подальшого розвитку. У великих соціологічних центрах інформація концентрується в пам'яті електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів). Її можна використати при визначенні оптимального шляху вирішення практичних проблем, виробити методи, способи управлінських рішень, тобто розробити соціальну технологію. Специфіка функцій соціології тісно поєднана з теорією і практикою соціального управління суспільством.

Світоглядна функція соціології впливає з того, що вона об'єктивно бере участь в соціально-політичному житті суспільства і своїми дослідженнями сприяє прогресу суспільства. Світоглядна функція виявляється у використанні справді конкретних, вивірених кількісних даних, фактів, що тільки і здатні в чомусь переконати сучасну людину. Адже що таке ідеологія? *Ідеологія — це система поглядів, ідей, що виражають та захищають інтереси соціальних спільностей, соціальних верств, дають уявлення про суспільство крізь призму соціальних інтересів.* І якщо ідеологія орієнтована на соціальний інтерес, то соціологія — на справжнє відбиття соціальних процесів. Ідеологія — це один з рівнів суспільної свідомості, система поглядів, що відображає ставлення до дійсності, виражає інтереси, світогляд якоїсь соціальної спільності, верстви. Історія свідчить, що в більшості соціальних революцій, реформ та реконструкцій, трансформацій саме соціологічні теорії, концепції того чи іншого виду виступали провідними в суспільному розвитку. Соціологічні погляди Джона Локка відіграли важливу роль в революції 1688 року при встановленні ліберально-демократичного режиму в Англії, твори Франсуа Вольтера, Жан-Жака Руссо та інших відіграли перетворюючу роль у Франції. Тривалий період ідеологія марксизму ви-

ступала провідним інтелектуальним напрямком в суспільно-політичному житті. Расистська ідеологія стала основою расистського путчу і виникнення третього рейху в Німеччині тощо.

Отже, основні функції соціології визначають не тільки завдання, мету, а й місце соціології в системі суспільних наук.

Соціологія в системі соціальних наук

Яке ж місце соціології в системі суспільних наук? Місце соціології в системі суспільних наук визначається, насамперед, тим, що соціологія є наука про суспільство, а, отже, включає загальну соціологічну теорію, яка може служити теорією та методологією для всіх інших суспільних наук. Методика та техніка вивчення людини і її діяльності, методи соціального виміру, розроблювані соціологією, використовуються всіма іншими гуманітарними, суспільними науками. Крім того, в сучасних умовах склалась система досліджень, що ведуться на рубежі соціології та інших галузей знань. Їх прийнято називати *соціальними*. Соціологія як система знань не може розвиватися і виконувати свої функції, не взаємодіючи з іншими науками. Щодо спеціальних суспільних наук (філософія, психологія, соціальна філософія, історія, політологія та ін.) соціологія займає таке місце, як загальна біологія займає у системі спеціальних біологічних галузей знань зоології, ботаніки.

Серед суспільних наук, що мають справу зі світом людей, соціологія виконує функцію генератора ідей, теорій про людину, її місце, роль в системі соціальних зв'язків тощо. Якщо історія концентрує увагу на вивченні соціальних явищ, що виступають унікальними і неповторними в часі, просторі (наприклад, США — унікальна країна за національним складом, християнство — унікальна релігія, тридцятирічна війна відрізняється від інших війн і змістом, і метою та ін.), то соціологія вивчає властивості всього суспільства, що повторюються в часі і просторі, тобто стають загальними, спільними для всіх соціокультурних явищ — для всіх війн, всіх націй, всіх релігій, всіх революцій тощо. Не зважаючи на таку функцію і роль, що її відіграє соціологія, зв'язок соціології з історією як наукою — найтісніший і необхідний. Історія і соціологія мають об'єктом вивчення суспільство. Історія, як і соціологія, натрапляє на дві основні проблеми, пов'язані, по-перше, з наявністю певних соціальних закономірностей і, по-друге, з існуванням індивідуальних, неповторних явищ і процесів, що впливають на зигзаги у розвитку суспільства. За-

перечення спадкоємності та історичного досвіду обертається великими лихами для людства. Виявити еволюцію суб'єктивно-об'єктивних зв'язків, відносин, норм та цінностей можливо лише спільними зусиллями історії та соціології.

Основна форма існування суспільства — це матеріальне виробництво і економічна діяльність. Зміни в засобах виробництва, зміна ролі і місця людини у виробничому процесі — все це впливає на еволюцію соціальної діяльності людей. Саме тому соціологія не може не взаємодіяти з політичною економією. Сама ж трудова діяльність людини змінюється з урахуванням розвитку людини як соціальної істоти. І це досліджує уже соціологія.

Тісний зв'язок соціології, політології і філософії

Соціологія вивчає громадянське суспільство, політологія — політичне життя суспільства, політичні відносини. Взаємодія двох наук — соціології та політології, породжує нову галузь науки — політичну соціологію. Зв'язок соціології та політології визначається, по-перше, тим, що виявити закономірності політичного життя можна лише враховуючи особливості суспільства в цілому як соціальної системи, по-друге, суспільство не можна зрозуміти і змінити без впливу на нього політичних структур та різноманітних режимів.

Соціологія тісно пов'язана з філософією. В основі цього зв'язку — початкова цілісність соціальної думки людства. Закони, категорії, принципи філософії лежать в основі понять соціології суспільства, суспільних відносин, соціальних зв'язків, соціальних дій тощо. Філософія вивчає такі поняття, як матерія та свідомість, соціологія ж — соціальну структуру, соціальні інститути, культуру, соціальну організацію суспільства та ін. Якщо філософія вивчає суть людини, то соціологія — особистість як соціальний тип. Якщо філософія вивчає соціальні відносини в їх суті, то соціологія — соціальну взаємодію і соціальні взаємовідносини, зв'язки та ін. Звичайно, соціологія вирішує завдання, які не під силу загальній філософії: безпосередньо переробляє конкретні дані суспільного життя.

Важливим завданням у формуванні та розвитку сучасної філософської думки виступають: обґрунтування моделі інформативно-технологічної цивілізації, що формується і впливає на стан навколишнього природного середовища; знаходження шляхів, засобів вирішення глобальних проблем людства; осмислення глибоких інтеграційних процесів у світовій співдружності, нових

підходів до вирішення сучасних етнічних процесів. Принципово нові рішення у сучасній філософії, соціології та політології знаходять і проблема людини, її ціннісно-сміслових орієнтацій у сучасному світі. Проте перехід людства на якісно новий виток соціального, духовного, культурного, економічного і політичного розвитку — це в сучасних умовах поки лише реальна можливість виходу з кризи, але ще не справжній вихід.

Література

Гиддингс Ф. Девять тезисов о будущем социологии // Теория и история экономических и социальных институтов и систем. — М., 1993.

Дюркгейм Э. О. разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1990.

Комаров М. С. Размышления о предмете социологии // Социологические исследования. — 1990. — № 11.

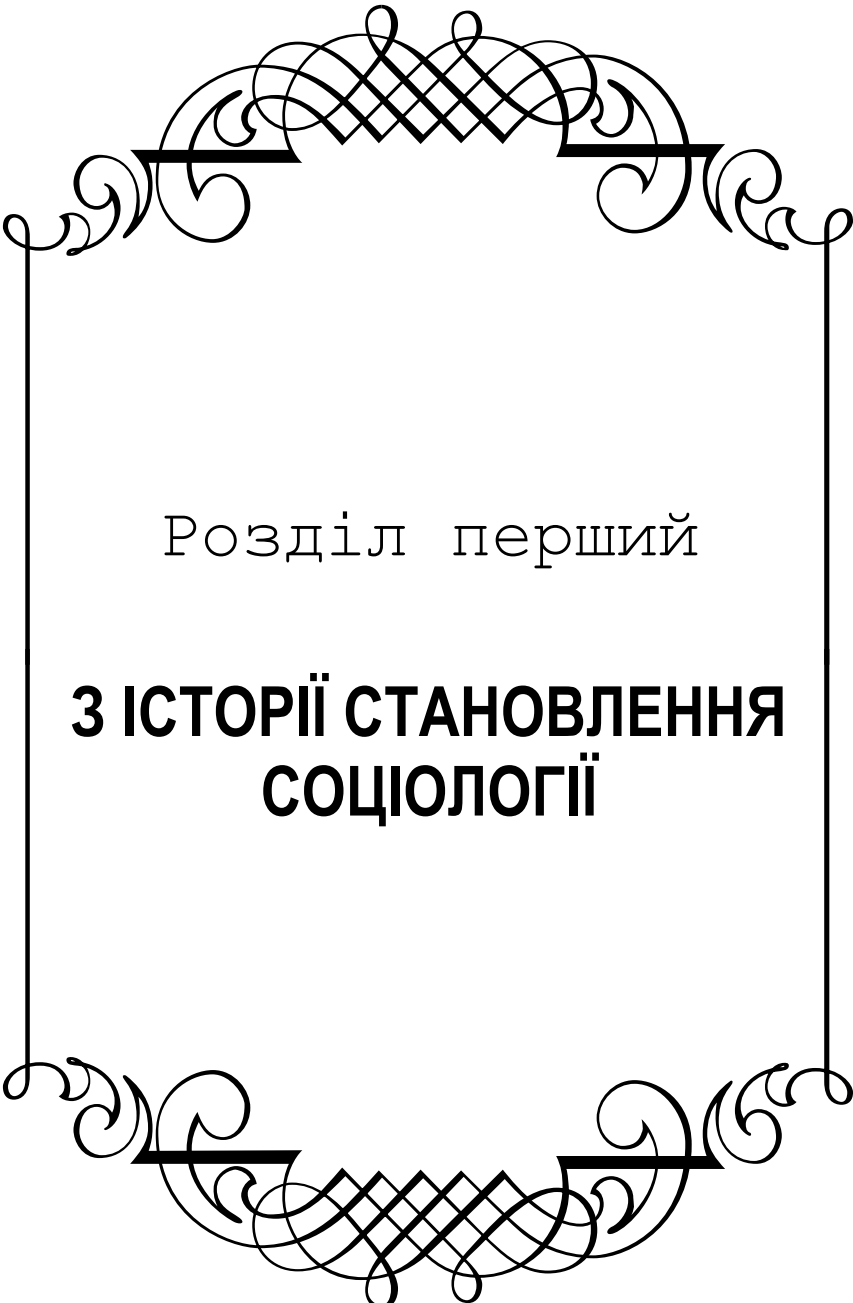
Основы социологии: Курс лекций / Под ред. А. Г. Эффендиева. — М., 1993.

Смелзер Н. Социология. — М.: Наука, 1994.

Тернер Дж. Структура социологической теории. — М., 1985.

Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969.

Розділ перший

**З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ
СОЦІОЛОГІЇ**

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ

1. ДЖЕРЕЛА СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ

Передумови виникнення соціології

Соціологія — специфічна галузь знань, наука про суспільство, суспільні відносини. Як і всяка галузь знань, соціологія проходить періоди виникнення, становлення та розвитку. Кожному періоду, етапу розвитку властиві специфічні особливості, що характеризуються, з одного боку, рівнем знань про суспільство, людину, навколишню природу, а з іншого — здібностями, можливостями людини проникнути в таємницю суспільних явищ, пізнати їх. Багато галузей знань про суспільство, взаємозв'язки, взаємодії суспільства і людини, суспільства і природи виникли і були зумовлені об'єктивними обставинами та потребами буття ранніх стадій існування людини, суспільства, створенням держави і швидко перетворилися в науки (математику, філософію, історію та ін.), є і порівняно молоді науки, нагромаджені тисячоліттями необхідні специфічні знання, що врешті, завдяки діяльності людського Розуму, за короткий період перетворилися на чіткі системи знань, вчення зі своїми законами, поняттями, методами і об'єктивно необхідними суспільству функціями наук.

Про виникнення, основні етапи розвитку та історичні форми, напрямки знань про суспільство, суспільні відносини і відносини між людьми — соціальними спільностями, верствами та індивідуумами — розповідає наука — *історія соціології*. Джерела історії соціологічних знань впливають із сивої давнини, коли формуються уявлення про суспільство, виникають ідеї і створюються теорії про суспільне життя, суспільство, внутрішні його процеси, розвиток, людську культуру. Природа, створюючи людину, не ставила перед нею якусь мету, не передбачала для неї певні функції. Людина сама шукала сенс свого життя, що мав зберігати її для роду людського, підкоряючись інстинкту самозбереження. І тільки після того, як із збирача дарів природи людина стала землеробом і скотарем, почала переосмислювати своє соціальне призначення. У процесі трудової діяльності людина дедалі більше віддалялася від тваринного світу і набувала досконаліших

властивостей життя. Створена колективність дозволила людині не лише зберегтися як біологічному виду, а й створити основу для перетворення в людину соціальну уже в первісному суспільстві.

Стародавні політичні та соціальні вчення в Єгипті, Дворіччі, Індії, Палестині, Китаї, Греції, Римі та інших землях відображали основні риси ранніх типів суспільств, що прийшли на зміну первісному. Тут панували патріархальне, натуральне господарство, стійка державна форма власності на землю і суспільне землеволодіння, вкрай повільний розвиток індивідуальної приватної власності, соціальна структура визначалась системою земельних общин. Основну масу становили землероби, об'єднані в общини, громади. На змісті політичного життя Стародавнього Сходу відбивалися на-самперед *традиціоналізм* общинного життя, незрілість соціальних спільностей і соціальної свідомості. Політична та соціальна думка розвивалася на основі релігійно-міфологічного світогляду, успадкованого від родового ладу, містила залишки первіснопобутових уявлень. Головне місце в політичній свідомості ранніх суспільств займали міфи та легенди про божественне, надприродне походження суспільних порядків. З міфами тісно пов'язані традиції обожнювання існуючої влади і її порядків, установок. Царі, жерці, судді та інші представники влади вважалися нащадками або намісниками богів і наділялися священними рисами.

Політичні, соціальні погляди тісно перепліталися з загально-світоглядними (філософськими), моральними та іншими уявленнями. Політико-правові вчення залишались суто прикладними, головний зміст їх становили питання, що стосувалися мистецтва управління, механізмів здійснення влади і правосуддя. В процесі поступового вдосконалення продуктивності праці відбувається економічне визволення нечисленної частини суспільства, тієї, що уже жила за рахунок жорстокого гноблення і повного поневолення безпосереднього виробника. І саме в процесі виникаючих у стародавності поглядів, ідей, вчень про суспільство поступово нагромаджується і знання про суспільне життя, формуються ідеї, теорії права, моралі, сім'ї, держави і самого суспільства. Ще в античній філософії історики, мислителі усвідомлювали якісні відмінності між людиною і оточуючим її світом. Уже тоді філософ Протагор, софісти усвідомлювали поділ буття людини на природне і суспільне, розрізняли подібність і відмінність між законами природи і законами суспільного життя, між самою природою і суспільством.

В епоху рабовласництва якісно змінюються відносини власності, що обмежують можливості організації праці в ширших масштабах.

Епоха рабовласництва створює можливість виділитися в певний стан рабовласників. Нагромаджуються багатства, що зосереджуються в руках вождів племен, старійшин, знаті, рабовласників. Виникає і формується держава. У господарське, економічне життя втручається *політика*. Управління соціальними процесами стає невід'ємною частиною суспільного життя. *Соціальне* управління перетворилося в знаряддя, за допомогою якого, досягаючи в процесі виробництва удосконалення знарядь праці і розвитку, певного ступеня соціально-економічного життя, створюється, формується держава з усіма атрибутами життєдіяльності суспільства. Діяльність держави спрямовується на збереження привілеїв панівних соціальних верств — рабовласників. Роль рабовласницького щабля соціально-економічної спільності не обмежувалась тільки реалізацією можливостей, що закладені попередньою первісно-суспільною сферою життя. Рабовласництво створило передумови удосконаленню життя не тільки ширшому колу заможних, а й вперше незаможним землеробам, скотарям, виноградарям тощо. Правда, лише в продуктивності праці, але і це уже прогрес. Такий соціальний прогрес визначався не довільно, а досягнутим рівнем продуктивності праці. Праця стає досить продуктивною, щоб можна було відмовитись від суворої форми експлуатації — рабства, але не досить продуктивною, щоб надати особисту свободу землеробам, скотарям та ін. Така праця давала їм можливість вести своє господарство, залишаючись лише залежними від власника землі. Власне господарство землероба мало на меті забезпечення не тільки його самого засобами життя, але й поміщика робочою силою. Створенням землеробам хоча б обмежених можливостей (і необмежених — заможним) реалізувати себе вичерпує свій потенціал рабовласництво.

Історична місія феодалізму складніша, але не в використанні створених рабовласництвом передумов, а в підготовці переходу до потенціально нового типу виробництва, хоча і базується на приватній власності. Створенню високопродуктивного, в порівнянні з рабовласницьким, виробництва сприяли і великі географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст. Зростає потреба в розширенні торгівлі, обміну різними товарами та ін. Серед працюючих на місцевий ринок дрібних виробників йде поступове розшарування. Виділяються великі виробничі центри. Значне збільшення різних товарів в окремих виробничих центрах, часті хитання ринкової кон'юнктури, руйнування особистих зв'язків між товаровиробниками, змагання їх за ринки збуту і сфери впливу приводили до розшарування в їх середовищі. В конкуренції виживали великі власники і страждали дрібні, які потрапляли в за-

лежність від купців, що постачали їм сировину та збували вироблені ними товари. Зароджувались і зміцнювалися капіталістичні відносини — *відносини ринку*. Феодалізм створив продуктивну соціальну силу суспільства — найманих робітників, звільнених від засобів виробництва. Зруйновані різновидності приватної власності: неповна власність феодала на безпосереднього товаровиробника і його власність на засоби виробництва. Кріпак, який став особисто вільним, але без засобів виробництва, без засобів до існування, змушений продавати свої здібності до праці. Народжувана соціальна спільність — буржуазія стала готова зайняти панівне становище в суспільстві. Феодалізм створив для буржуазії механізм економічного примусу, важливий стимул активізації виробничої діяльності.

Зароджені в надрах феодалізму зовсім нові виробничі соціально-економічні відносини, що швидко розвивалися, сприяли сходженню суспільства на вищий, прогресивніший в порівнянні з феодалізмом щабель розвитку соціально-економічних та інших відносин, розчищали шлях становленню відносин, в основі яких лежить рух капіталу. *Людство піднімається на вищий, в порівнянні з феодалізмом, ступінь соціально-економічних відносин, що викликають формування капіталістичних суспільних та соціально-політичних відносин*. Капіталізм замінює ручну працю машинною. Конкуренція змушує удосконалювати продуктивні сили, технологію виробництва, усупільнювати виробництво в масштабі суспільства. Машинне виробництво змусило буржуазію надавати найманим робітникам можливість оволодівати елементами культури, знанням, професією тощо, тобто вкладати капітал в удосконалення робочої сили з метою перспективного примноження прибутку від капіталу. Під тиском демократичної політичної боротьби буржуазія змушена допускати трудящих до суспільно-політичного життя. Звичайно ж, капіталізм крок за кроком, не завжди добровільно, здійснює історичну місію, поступово наближає людство до вищого людського ідеалу. *Будь-який ступінь в історії соціально-економічного і політичного розвитку суспільства має основу, визріває в надрах попереднього ступеня, вичерпуючи, реалізуючи соціально-економічні і політичні можливості розвитку суспільства, вдосконалюючи суспільні відносини, закладаючи основи для прогресивного не тільки економічного, а й соціального розвитку, піднімаючись на вищий, прогресивний щабель розвитку суспільства, створення нових відносин*.

Історія становлення соціологічних знань з античності до сучасності — яскраве свідчення закономірного діалектичного процесу

визрівання суспільної потреби в соціологічних знаннях. Стародавні цивілізації залишили чималий інтелектуальний скарб досліджень, геніальних прозрінь і передбачень, що належно не оцінені сучасниками ще й досі. Пізнаючи навколишній світ, людина насамперед пізнавала саму себе, своє буття, осмислюючи ті явища, які визначали суть суспільних відносин, їх взаємозв'язки і наслідки. І чим більше претендувала людина на досконалі умови життя, тим більше потребувала конкретних знань про себе і сусідні громади, про можливість задоволення все зростаючих потреб в процесі багатоманітних відносин в суспільстві і навколишньому світі. Об'єктивні процеси, що привели до виникнення держави, з неминучістю формували правлячі класи і соціальні верстви викликали потребу у соціологічних знаннях. На ранніх етапах соціологічні знання були мізерні, та поступово збагачувалися історичним досвідом розвитку суспільства, ускладнюються разом із зростанням потреб суспільства. Розширюється об'єкт соціологічного пізнання. Історичний прогрес сприяв вдосконаленню суспільства, ускладнював соціальні зв'язки, соціальні дії, взаємодію соціальних спільностей, соціальних структур, перетворює їх у багатопланові. В соціальних відносинах, соціальних зв'язках, соціальних діях відображаються не тільки бажання глибоко пізнати минуле і сучасне в суспільному бутті, але й прагнення зорієнтуватися в історичній перспективі. Разом з історичними умовами і вдосконаленням суспільного буття, розширенням соціальних зв'язків, соціальних дій, зростанням потреб у соціологічних знаннях, разом з осягненням об'єкта соціологічного пізнання вдосконалювався, ускладнювався і сам предмет пізнання. Суспільна і наукова думка потребували не тільки відомостей прикладного, господарсько-економічного і політичного характеру, а й проникнення в суть явищ і подій, що відбуваються, в їх закономірні зв'язки.

Досягнення всіх наук — філософії, філософії історії, історії, теорії політики, права, природознавства та інших — в XVI—XVIII ст. і докорінні зміни суспільної свідомості початку XIX ст. підготували наукове оформлення соціологічної науки. І хоча соціологічна думка така ж давня, як і людське існування, проте її наукове оформлення почалося лише після осягнення людиною, її Розумом основ фізичного світу та місця людини в оточуючому її світі. Сягаючи в сиву античність, корені соціологічних знань відбилися в ідеях Платона і Арістотеля, Геродота, Ібн Хальдуна та інших, а далі викристалізувалися в соціально-філософських роздумах Томаса Мора і Нікколо Макіавеллі, Баруха Спінози і Гуго Гроція, Томаса Гоббса і Джона Локка, Джембаттісти Віко і Йога-

на Гердера, Адама Сміта і Шарля Монтеск'є та багатьох ін. І кожна галузь знань вико-ристовує і розвиває певні уявлення про суспільне життя, основні форми і закони. Але, на жаль, окремі уявлення про суспільство не систематизовані. В античності формуються фундаментальні проблеми подібності і відмінності між законами природи і законами суспільного життя. І все ж в античності і в Середньовіччі уже до-сить детально формулюються концепції, теорії політики, права, основ економіки, етики та інших наук, в центрі їх постають проблеми законів і норм суспільного життя. Починаючи з епохи Ренесансу знання про суспільство поступово звільняються від релігійно-теологічної лузги і уявлень. *Та у вигляді окремої галузі знань соціологія виникає лише у першій половині XIX ст.* Виділення соціології в окрему науку — результат не лише поступу науки, а й бурхливих перетворень періоду визрівання громадянського суспільства, драматичних змін в соціальному житті, без яких соціологія не була б можливою. Під впливом епохальних зрушень в соціальному бутті — революцій політичних, економічних, інтелектуальних — набувала становлення і розвитку соціологія. Радикальна природа епохальних змін — новий соціальний порядок, демократизація, бюрократизація управління державою, індустріалізація, урбанізація, секуляризація, раціоналізм і гуманізм — стали могутніми джерелами соціології як науки. Тоді відомий французький філософ і соціальний реформатор Огюст Конт і запропонував основні риси науки про суспільство, назвавши її *соціальною фізикою*, а згодом — *соціологією*. Соціологія мала стати засобом розуміння ходу історії і, пояснюючи його, сприяти формуванню певної соціальної структури і організації суспільства.

Історія людства — це історія духовного прогресу у вигляді становлення позитивного розуміння світу, навчання позитивному мисленню, якого досяг індустріальний світ Західної Європи. Оволодіння позитивним мисленням у соціальному житті мало знайти відображення в науці — *соціології*. Історія соціології міцно вплітається у величезний, багатий традиціями комплекс гуманітарних знань соціальних наук. У XIX ст. одним з важливих досягнень соціальної думки стає формування раціонально обґрунтованої теорії громадянського суспільства і правової держави, осмислення значення групових інтересів, договірних начал у суспільному житті та ін.

Історія соціології поділяється на ряд етапів.

Перший етап охоплює виникнення і становлення соціальних знань про суспільство в Стародавньому Світі (міф і епос —

найдавніші форми відображення дійсності; розвиток емпіричних соціальних досліджень, розвиток історіографії і соціальних та політичних вчень у Стародавній Греції та Стародавньому Римі).

Другий етап охоплює розвиток соціальних знань в епоху Середньовіччя. (Зміна світоглядної системи і форм пізнання. Теософія Августина Блаженного. Соціальні знання та ідеї про суспільство і людину в епоху Відродження. Переписи населення на Русі, Козацькі реєстри в Україні та ін. Становлення соціологічних знань: Нікколо Макіавеллі, Жан Боден, Гуго Гроцій, Томас Гоббс та ін.).

Третій етап: соціальні знання про суспільство і людину в XVII—XVIII ст. (Концепції природного права і суспільного договору. Соціологічні концепції Шарля Монтеск'є, Жан-Жака Руссо та ін. Ідеї консерватизму і лібералізму).

Четвертий етап: соціологічні знання в XIX—XX ст. (Наука про людину. Соціологія Огюста Конта. Інтенсивний розвиток емпіричних соціологічних досліджень. Домінування методологічного спрямування в соціології позитивізму. З контівського періоду починається так звана академічна соціологія як окрема галузь знань про суспільство. Виникають різні школи: *натуралізм, еволюціонізм, органіцизм, соціалдарвінізм* та ін.).

П'ятий етап: соціологія XX — початку XXI ст. Кінець XIX — початок XX ст. пов'язаний і з гострою кризою натуралізму в соціології, поворотом інтересів до проблем соціальної дії і взаємодії (Георг Зіммель), розробкою методів розуміючої соціології (Макс Вебер), соціологією Еміля Дюркгейма. В період з 20-х до 80-х років XX ст. йде формування основних сучасних напрямків в соціології, інтенсивної диференціації, подальшого вдосконалення методів досліджень. Основні джерела соціологічної думки в Україні: політична соціологія Михайла Драгоманова, соціальна наука і соціологія державотворення Богдана Кістяківського, Вячеслава Липинського, гуманістична соціологія Флоріана Знанецького, структурно-функціональна соціологія Толкотта Парсонса, теорія конфлікту Ральфа Дарендорфа, Льюїса Козера, соціальний біхевіоризм, теорія соціального обміну, неофункціоналізм, структуралізм та ін. Якщо в ряді країн Європи внаслідок світової війни і революційних потрясінь виникають значні перешкоди у розвитку наук про суспільство, то в США соціологія розвивається більш стабільно. Та з 50-х років і в країнах Європи соціологія розвивається бурхливо й інтенсивно, виникають різноманітні ідеї та вчення.

2. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У СТАРОДАВНЬОМУ СВІТІ

Міф і епос — стародавні форми відображення дійсності

*Міфологія (грецьк. *mythos* — розповідь, сказання) — фантастичне відображення дійсності, реальних подій у первісній свідомості, втілене в характерну для давнини усну творчість. Міф виникає на ранніх етапах історії як розповідь, фантастичні образи якої (боги, легендарні герої, події та ін.) стали спробою узагальнити і з'ясувати різні явища природи і суспільства. Всяка міфологія долає, підкорює і формує сили природи у відображенні і за допомогою відображення, але вона зникає разом із наступом справжнього, дійсного панування над силами природи. Міф — це своєрідна форма прояву світогляду, світосприйняття стародавнього суспільства. В міфі всі явища природи і суспільства відображені в персоніфікованій формі, художньо узагальнених образах, але, на відміну від звичайних чуттєвих уявлень, міфологічна фантазія сповнена чудес. Міф — завжди узагальнене відображення певних явищ, подій тощо. Міфологія зображувала дійсність у тій чуттєвій формі, через яку людина сприймала навколишню природу, світ, сама будучи невід'ємною часткою природи та світу. З розвитком суспільства, що відображається насамперед у меншій залежності людини від природи, здійснюється поступовий перехід від міфологічного сприйняття дійсності, реальності подій і явищ до інших форм відображення. У різних народів це відбувається по-різному і на різноманітних історичних стадіях розвитку. Виникають нові форми сприйняття світу, де уже фантастичні образи поступово змінюються людськими, на передній план виступає людина, яка не сприймає покірно визначену їй долю, а веде боротьбу з Фатумом, приносить себе в жертву заради інших людей або ж перемагає Зло. Виникає нова форма соціального знання — епос.*

Епос — оповідь про минуле — малює картину життя народу, розповідає про його ідеали, мораль, прагнення. Ідеал, мораль втілюються в образі історично реального або вигаданого героя-богатиря, сповненого незвичайної сили, розуму, хитрості, здатності подолати всі перешкоди, що виникають на його шляху. Герой сповнений і Добра, і Справедливості. Втілюючи інтереси народу, герой бореться зі Злом, Неправдою, що символізують його противників, ворогів. Битва, насамперед, відбувається на фоні історичної долі народу, історичних подій і особливостей. Героїч-

ний епос опоеетизований філософією, мораллю, політикою, нормами повсякденної життєдіяльності етносів, народів, елементами їх духовної культури.

Соціально-історичний прогрес народжує нові форми пізнання дійсності і її відображення у свідомості індивідів та маси. Як первинне, нероздільне знання філософія виникає в глибокій, сивій давнині, задовго до появи фізики, хімії, біології та інших наук. Поняття філософія — грецьке: *філео* і *софія*, що означає *любов до мудрості*. Можна подумати, що філософія виникла просто за потреби поміркувати, подумати знічев'я. Так іноді у звичайному, буденному житті і вживається поняття, коли хочуть перервати непотрібні міркування співрозмовника, кажучи: «Кинь філософствувати». І це не випадково.

В античності, в середні віки, в період панування богослів'я філософія часто ставала нікчемним, пустопорожнім міркуванням, використовувалась, щоб обґрунтувати всілякі релігійні, фантастичні уявлення. В дійсності ж, звичайно, філософія як наука нічого спільного не має з таким поглядом, міркуванням. Адже недаремно філософія виникла раніше інших наук, як тільки людина почала серйозно думати про навколишній світ, прагнучи за її допомогою обґрунтувати суспільство, суспільні, політичні та соціальні явища і події. Людина, сповнена потреб практично оволодіти силами природи, пізнати навколишній світ, реальність життя, вдавалася до філософії. Поступово йшло становлення математики і природничих наук. Міфологія і епос замінюються точним описом минулих подій — історичними хроніками та самою історією — наукою. Виникають, розвиваються і утверджуються елементи наукового знання. Успішному розвитку наукових знань сприяв розвиток суспільного поділу праці, поглиблення її спеціалізації.

Джерела пізнання соціальних явищ, історичних подій, пізнання суспільства сягають сивої давнини. Спроби формування соціальних теорій є в творчості Демокріта (близько 470 до н. е.— помер в глибокій старості), Платона (близько 428—347 до н. е.), Арістотеля (384—322 до н. е.) та інших мислителів античності. Джерела, що дійшли до сучасності, свідчать про спроби пояснити суть різноманітних фактів, подій, явищ, процесів суспільного розвитку. Іноді вони здаються наївними, але тоді це були радикальні джерела пізнання світу і навколишнього середовища, пізнання суспільства. Значний інтерес тоді становили проблеми виникнення та розвитку емпіричних соціальних досліджень, форм та методів збирання фактів, даних, описи подій, явищ та суспільного життя, способів, методів класифікації, систематиза-

ції, узагальнення тощо. Суспільна практика вимагала глибше пізнати природу та закономірності її розвитку.

Перехід від первісносуспільних відносин до рабовласницьких і процес формування політичної організації суспільства, соціальної, станової, кастової структури, поява товарно-грошових відносин, торгівлі, військової служби, збирання податків та податей, утримання державного апарату тощо вимагали різноманітної і досить повної інформації. Це один із стимулів використання знань математики в соціальній сфері. Виникає тоді і потреба в різноманітній інформації про населення, його склад та заняття, необхідної для обліку в процесі вироблення політики владних структур і влади в цілому. Здійснюються перші переписи населення і перші спроби кількісного аналізу соціальних явищ та процесів. Про перший перепис населення у стародавніх євреїв у XII ст. до н. е. згадується в Біблії. Наука підтверджує факт проведення перепису населення царем Давидом (близько 973 до н. е.). Перепис зайняв тривалий період. Його результати свідчили, що ізраїльтян налічувалось більше 800 тис. сильних чоловіків, здатних воювати, а іудеїв 500 тис. Безперечно, переписи населення мали політико-економічне значення. На Стародавньому Сході цар Давид створив велику централізовану державу, що об'єднала Ізраїль та Іудею, встановив релігійний культ, сформував постійне військо, розвинену систему державного апарату (суду, чиновників, збирачів податків та податей, писарів та ін.).

Створення держав обумовило потребу розвитку емпіричних соціальних досліджень. Переписи населення, здійснювані воєначальниками, свідчили про пошуки резервів воїнів та робочої сили. Населення здебільшого сприймало переписи як богопротивну справу. Так, в Римській імперії, в Росії часів Петра I переписи населення викликали протести, чутки про прищестя нечистої сили, спалахували бунти, спостерігалось масове ухилення від реєстрації тощо. Переписи населення і його майна в Стародавньому Римі здійснювалися з метою визначення соціального, політичного, військового та податкового статусу людей.

Вчення про суспільство в Стародавній Греції

Історія Стародавньої Греції дає багатий матеріал для соціології. Процеси становлення й розвитку суспільства та соціальних знань — дуже важливий об'єкт аналізу умов появи соціальних спільностей, різноманітних соціальних інститутів, об'єднань, установ, збагачення системи соціальної орієнтації, ідеалів, потреб, інтересів, критеріїв суспільного і індивідуального престижу тощо. Процеси, що від-

бувалися, мали й інший важливий аспект: формування та розвиток емпіричних досліджень, соціальних явищ та подій, що ставали джерелом досліджень, класифікацій, узагальнень емпіричних фактів, подій, явищ і становили поняття *протосоціології*.

Аналіз перших кроків емпіричних соціологічних досліджень в Стародавньому Світі показує повну залежність їх розвитку від знань математики, геометрії, фізики. Розвиток філософії йшов паралельно з історичними знаннями, але ці два пізнавальні процеси хоча ніколи і не перетиналися, але збагачували один одного. Пізнавальний досвід історії не вивчався філософією, а соціально-філософський аналіз суспільних процесів відсутній в історії: стихійна реалізація історичної необхідності, соціальні, економічні, політичні процеси, війни та інше породжували та підтримували упевненість в існуванні Долі, Фатуму, приреченості і даремних прагнень та спроб людини подолати їх. Ні історики, ні філософи античності не розглядали суспільство як особливе утворення, що розвивається за власними законами. Для них суспільство ще виступає як об'єкт, а не суб'єкт. Тому суспільне життя, історія уявлялися як компонент космічного буття. Звідси і прагнення філософів розглядати суспільство, державу, індивідів в аспекті загального, спільного.

Історія античності свідчить, що з появою рабовласницьких суспільств, чіткого поділу праці на фізичну та розумову і перетворення розумової праці на специфічну сферу діяльності змінюється і характер пізнання: від суто прагматичного, спрямованого на задоволення практичних потреб, пізнання набуває власної логіки розвитку, формує внутрішні потреби, що уже можна назвати показовими. Власне виникає наукова самосвідомість, формуються окремі елементи *гносеології*, тобто *вчення про здатність, здібність людини пізнавати дійсність, вчення про джерела, форми і методи пізнання* тощо. Пізнавальні потреби разом із соціальними обумовлюють виникнення перших спроб опису та фіксації подій минулого і сучасного, їх осмислення, оцінки та аналізу. Поступово дедалі більшого значення набувають проблеми істинності, достовірності документів та історичних фактів, про які йде оповідь, виникають і розвиваються окремі принципи систематизації і опису історичних подій та викладу фактів, з'являються перші спроби історичних оповідей про минуле на основі раціонального переосмислення міфів, епосу, легенд, подій, хронік та ін. І міфологічне, і епічне відображення реальності поступово витісняється філософським осмисленням реальності і історичними оповідями про життя суспільства, його соціальні структури, системи суспі-

льних і міждержавних відносин та ін. Соціальні потреби класового суспільства породжують нові форми їх відображення, обґрунтування і захисту, обумовлюють появу детальніших способів аналізу соціальних проблем та методів їх реалізації. Розумова, теоретична діяльність піддається розшаруванню, роздрібненості. Виникають найрізноманітніші галузі знань: поряд з історичними, філософськими знаннями розвиваються політичні, правові та інші форми суспільствознавства.

Вчення Платона та Арістотеля

Творчість визначного філософа Стародавньої Греції Платона велика і різноманітна. Соціально-політичні проблеми найповніше вирішуються в працях «Політика», «Держава», «Закони». Потребу в державі та законах Платон пояснює постійним прагненням людей до задоволення їх бажань, прагненням наблизитися до суспільного ідеалу. Основне зло сучасного йому суспільства Платон вбачав у людському егоїзмі, що впливав з комерціалізації людських відносин. Срібролюбство, жадоба, корисливість, свавільність, зарозумілість та зухвальство підривають стабільність суспільства. Таке суспільство хворе зсередини і його необхідно лікувати: повернути розвиток «спиною до моря», на думку Платона, це «найгірше сусідство». Море наповнює країну прагненням легко нажитися за допомогою великої і малої торгівлі, вселяє в душі лицемірство і брехливі звички.

Держава забезпечує задоволення природних потреб людей, і тому в сучасній державі люди поділяються на верстви, спільності, групи відповідно до особливостей їх душі. Існують *правильні* і *неправильні* форми державного ладу. Правильними формами державного ладу Платон вважає *монархію* і *аристократію* тому, що вони законні і їх діяльність спрямована на досягнення у суспільстві благ та злагоди. Неправильними формами політичного устрою держави для Платона виступають: *тимократія* (панування честолюбців і користолюбців, що прагнуть до наживи і збагачення), *олігархія* (панування купки багатіїв-марнотратців, злодіїв, майстрів темних справ, здатних на злочини заради користі), *демократія* — влада більшості, що може бути законною і незаконною, якщо *демос* — *народ* — силою захопить владу, та *тиранія* — влада однієї особи над усіма. Тиран приходить до влади на хвилі лицемірного популізму: всім посміхається, всіх обіймає, звільняє від боргів, роздає землю, а трохи пізніше знищує декого з тих, хто виступає проти тирана або засуджує його дії. Платон правильним і неправи-

льним формам державного устрою протиставляє ідеальну державу, що здатна реалізувати основний принцип життя: справедливість та благо (в його розумінні) для кожного члена суспільства.

Держава Платона — це ідеалізація афінського кастового устрою, суть якого полягає в поділі громадян на три стани: *філософів-правителів, стражів і безпосередніх виробників — землеробів та ремісників*. Кожний стан має займатися тим, на що здатний, і не втручатися в справи інших станів. Гармонійне ієрархічне поєднання станів, які доповнюють один одного, діяльність станів на основі врахування внутрішніх якостей кожного з них *створюють ідеальний державний устрій*: розумному началу — філософам — належить панувати, простому ж началу — стражам — бути збройним захистом від внутрішніх та зовнішніх ворогів, підкоряючись розумному началу. Обидва начала — розумне і просте — управляють началом нерозумним — вільними землеробами і ремісниками, які за «своєю природою прагнуть багатства». Платон намагається сконструювати свій ідеальний поліс за допомогою творчої трансформації принципів східного ієрархічного управління — генерального поділу суспільства на два стани: *управлінців і виробників*. Суть конструкції Платона полягає у фундаментальній перебудові самого полісного життєустрою: *усунення від управління суспільством більшості вільних громадян (землеробів, ремісників) і передачі їх політичних прав закритому стану верховних управлінців та їх помічникам*. Принцип Платона «займатися своєю справою» протистоїть полісному принципу загального доступу до політичних рішень: в ідеальній державі Платона «мізерні бажання більшості підкоряються розумним бажанням меншості». *Людина для держави, а не держава для людини* — ось кредо політичної філософії Платона. Держава має бути щасливою «не в окремо взятій її частині, не так, щоб лише дехто в ній був щасливим, але так, щоб держава була щаслива повністю». Платон відкидає всі існуючі види державного устрою як нестійкі і ганебні саме тому, що в них влада завжди стає результатом реалізації і панування партикулярних інтересів певних соціальних верств, спільностей.

Використання «східної» ідеї про жорстке розмежування різних станів необхідне Платону для того, щоб зробити владу внутрішньо незалежною від тиску матеріальних інтересів, ліквідувати доступ до неї всіх власників. Звичайно ж, залучення філософів до управління ґрунтується, насамперед, на тій основі, що філософи за духовним складом і родом діяльності найбільш далекі від мирських спокус. Хоча Платон у «Законах» допускає участь усіх

громадян в управлінні державою через складну систему багатоступеневих виборів, все ж сам проект держави — та ж версія тотального панування. Оволодіння політичним мистецтвом відрізняє дійсного управлінця від усіх інших, що володіють владою. Суть політичного мистецтва полягає в умінні розумно організувати і вести загальнодержавне життя, плести політичну тканину.

Значний внесок у розвиток соціологічної думки, вчення про державу вніс відомий філософ Арістотель — учень знаменитого філософа Платона. Арістотель став основоположником логіки, психології, політики та ряду інших галузей знань, залишив величезну спадщину: *вчення про суспільство, державу і владу*. Визнаючи вічність існування світу і вічний рух, Арістотель прийшов до висновку про існування вічної причини світу і його вічного руху. У межах власне філософії залишається осмислення суспільного буття людини, її пізнавальних можливостей. З ускладненням філософських систем виділяється така галузь, предметом вивчення якої стає природа суспільства, або суспільна природа людини.

Сенс життя людини — досягнення вищого блага діяльністю, творчою, продуктивною працею. Тільки розумна діяльність, творча, продуктивна праця робить людину красивою. Держава-поліс виникає природно, як і всі живі організми в природі. Лише в державі людина стає повноцінною, тому що людина «за природою своєю істота політична», «істота соціальна». Той, хто живе поза державою, — або недорозвинута морально істота, або надлюдина. Арістотель робить спроби об'єктивно визначити достоїнства і недоліки різних форм правління і пропонує найоптимальніший варіант державного устрою.

Аналіз походження та розвитку держави дає Арістотелю можливість визначити, що історичними формами спілкування людей стали сім'я, поселення, які склалися з кількох сімей, колонії, тобто родові землегосподарські общини, з яких потім формується, складається держава-поліс. Держава домінує над індивідом, сім'єю і родом, тому що покликана забезпечити високу моральність усіх мешканців, жителів поліса-держави. Всім громадянам держави забезпечується справедливість тому, що «право, яке служить мірилом справедливості, є регулюючою нормою політичного спілкування». Критично розглядаючи всі відомі тоді спроби полісної перебудови суспільства, принципово відкидає державноцентричний спосіб вирішення проблеми Платоном. Не бачить виходу Арістотель і в тому, щоб «зробити державу надто єдиною», особливо за допомогою спільності жінок і майна, замінити «симфонію унісоном або ритмом, одним тактом». Тотальний

програми абсолютної єдності, підкорення інтересів частини інтересам цілого, тобто підкорення інтересів індивідів інтересам держави, протиставляє Арістотель і ідею відносної єдності, що ґрунтується на досягненні збалансованого поєднання приватних інтересів. Уявлення про те, що абсолютна цілісність є великим благом, невірне, тому що для держави, особливо для поліса з дрібними інтересами, цілісність є відносною.

На думку Арістотеля, держава є сформованою і певною сукупністю громадян. Тут мова йде уже не про первинні елементи держави: індивід, сім'я та інше, а про громадян. Громадянин той, хто може брати участь у законодавчій і судовій владі держави. *Держава — продукт природного розвитку і подібна до первинних об'єднань, що природно виникли як сім'я і поселення.* Але держава — це і вища форма відносин. У політичному спілкуванні всі інші типи відносин досягають мети: з огляду на те, що природа і різноманітні форми їх спілкування досягають свого завершення тільки в державі, Арістотель вважав, *що природа держави стоїть перед природою сім'ї, індивіда, що держава передує індивіду.* Але Арістотель виступає захисником права людини, індивіда, насамперед індивідуального права приватної власності, обґрунтовує необхідність індивідуальної сім'ї і її індивідуальної специфіки в порівнянні з державою, виділяє в суспільстві класи і верстви вільних людей: землероби, ремісники, торговці, наймані робітники, заможні люди (знать), воїни, стражі, судді, управлінці. Найкориснішим класом вважає землеробів, які внаслідок своєрідного способу життя і територіальної розкиданості не схильні активно втручатися в управління державою. Управляти державою повинні люди, які мають достаток і здібність, знання та уміння. Це люди середнього класу.

Зібравши та узагальнивши величезний досвід міст-держав (полісів), Арістотель сформулював шість форм управління державою, три з яких вважав *правильними*. Класифікацію державних форм, їх розподіл у залежності від кількості владарюючих (один, небагато, більшість) Арістотель вважає непринциповими, а виділяє внутрішні якості управління, що може бути регульованим, правильним і нерегульованим, неправильним. У правильних формах правлячі суб'єкти через систему норм і обмежень різноманітного характеру діють в інтересах спільного блага. В неправильних формах правлячі суб'єкти не стримуються такою системою норм та обмежень і тому діють у своїх власних інтересах, встановлюючи абсолютні режими правління. *Правильними формами державного правління, що забезпечують загальне благо і користь, Арістотель вважав монархію — царську владу, ари-*

тократію — владу небагатьох, знатних, які мають здібності, знання та уміння управляти людьми, політію — правління більшості, збалансоване правлінням, відібраним на основі цензу, освіченості, уміння піклуватися про загальне добро і благо. Неправильними, ненормальними формами вважались тиранія — необмежене правління однієї особи, яка використовувала владу повністю в своїх інтересах і користі; олігархія — правління небагатьох знатних і багатих осіб, які владу використовували лише у власних інтересах і користі, демократія — необмежене правління незможною більшістю людей, що здійснюється винятково в інтересах більшості людей. Для Арістотеля насамперед важливі внутрішні принципи організації влади, те, заради чого влада діє. Суб'єктом влади можуть бути і одна особа, і нечисленні групи, і більшість народу, але головне, щоб їх влада не абсолютизувалася, а ставала відносною, не безмежною, а регулюючою. Свавільля демосу аж ніяк не краще свавільля тирана. Тільки там, де у складі населення середні верстви мають переваги або над обома крайнощами, або над однією з них, державний лад може розраховувати на стійкість.

Система Арістотеля має дуже багато елементів соціологічних знань, що належать до предметної сфери протосоціології, в ній закладено елементи наукового знання про соціальне управління, визначено деякі його особливості. Попередники Арістотеля також розуміли необхідність управління державою суспільством. Управління державою — певний процес, а не теоретична система знань для забезпечення процесу управління. Вперше Арістотель порушує, і частково вирішує, проблему способу життя і відмічає, що спосіб життя великою мірою залежить від пізнання, від того, що людина розуміє під щастям або благом. Виділяються три способи життя: *перший — грубий, коли люди під благом і щастям розуміють лише розваги та втіхи; другий — державний, коли гідні та діяльні люди розуміють повагу, почесні як мету життя, і третій — споглядальний спосіб життя.* Досить глибоко розглядає Арістотель і таку, суто соціологічну, проблему, як *дозвілля і вільний час. Дозвілля — початок всього і умова розвитку порядності та політичної діяльності людини — істоти політичної. Дозвілля — невід'ємна складова частина життя людини у зв'язку з користуванням благами, відчуттям задоволення, щасття, блаженства тощо.* Дозвілля — не просто вільний час, а час, заповнений різноманітними заняттями, філософським спогляданням, грою, фізичними вправами, забавами, що викликають відчуття приємності та задоволення, мистецтвом, музикою, бесіда-

ми, спілкуванням тощо. В діяльності певне місце займають суспільні цінності: життя людини, роль поколінь у житті держави, доброта, порядність, справедливість та ін.

Соціально-політична ідеологія Риму

Соціально-політична ідеологія Стародавньої Греції та Риму формувалась у процесі розкладу міфу і виділення відносно самостійних форм суспільної свідомості. Інтенсивна торгова діяльність греків, розширення пізнавального кругозору, вдосконалення технічних навичок і вміння, активна участь громадян у справах поліса, особливо демократичного, викликала кризу міфологічних уявлень і спонукала шукати нові методи пояснення подій і явищ у світі. Соціально-політичні і правові вчення в Стародавньому Римі формувалися на основі філософських напрямів, перенесених з Греції. При формуванні соціально-політичних теорій і концепцій римські мислителі, філософи опиралися на запозичені з грецьких джерел уявлення про форми держави, співвідношення закону і справедливості, природні права та ін. Новизна та оригінальність політичного світогляду римських мислителів полягали у висуненні ідей, концепцій, теорій, відповідних до відносин зрілого рабовласницького суспільства. Виникнення великої земельної власності і концентрація багатства, супроводжуючись поглибленням соціальних суперечностей і непримиримості, поставили панівні верстви перед необхідністю посилити соціально-правовий захист майнових відносин. Усвідомлення потреби захисту майнових відносин викликало у панівних верств підвищений інтерес до правових і соціальних засобів закріплення свого панування, породжувало уявлення, що держава слугує захистові майна і тримається на злагоді громадян. Тоді ж посилюються практична діяльність юристів з тлумачення законів, узагальнення юриспруденції як самостійної галузі знань, розширюються і розробляються соціальні проблеми та ін. Уточнюються, доповнюються соціально-політичні теорії, що відображають перебудову державних механізмів у період, коли республіканська форма правління змінюється промонархічним режимом. Визначними ідеологами соціально-політичних та правових учень виступають знаменитий оратор Марк Тулій Ціцерон (106—43 до н. е.), відомі юристи Гай, Папініан, Павел, Ульніан, Модестін. Пізніше зароджуються теократичні доктрини Августина Блаженного, в яких виправдовується держава, що стоїть на захисті порядку на землі і

допомагає церкві спрямовувати світ земний до світу небесного, зберігати і підтримувати єдність людських думок і бажань. Помітний слід в історії Стародавнього Риму залишили соціально-політична і правова думка (знаменитим стало визначення держави — «справа народна», — дане Ціцероном), а також ідеї про право (закон) як зв'язки, основи суспільства та здійснена римськими юристами кодифікація законів, становлення нової світової релігії — *християнства*.

Наростання кризи рабовласництва вело до різкого погіршення становища народу. Могутня державна машина Римської імперії жорстоко придушувала повстання рабів і вільних бідняків. Безсилля народних мас вело до посилення релігійних настроїв, надій і сподівань на допомогу фантастичних сил. Початкове християнство (приблизно I ст. — перша половина II ст.) різко відрізнялось за характером від пізнішої ідеології церкви. Християнством засуджувались рабовласництво, утиски і безправність християн, проголошувалось знищення Римської імперії, яку називали «царством диявола» і чекали пришествя месії Христа — визволителя, Божого посланника, який зруйнує царство зла, кине гнобителів в «гієну вогняну», встановить рай на Землі. Еволюція християнства супроводжувалась жорстокою боротьбою між церквою і різними сектами. З середини II ст. протест пригноблених проти рабовласництва набирає широкого єретичного руху. Помітною віхою у розвитку соціально-правової ідеології християнської церкви стало вчення єпископа *Аврелія Августіна (354—430), прозваного Блаженним*. Розвиваючи вчення про державу, Августін вказував, що в світі існує дві держави: «божий град» (церква) і «град земний» (державна). Церква йде по землі, маючи за мету небо, «царство небесне». Град земний — держава — творіння людське, його мета — тримати всіх у покорі, підтримувати тимчасовий порядок. Джерелом зла є вільна воля людей, що веде їх від самотності до спільності, а рабство створене не природою, не правом людей, а виною їх перед Богом та ін. Людина, затиснута в тяжких лещатах соціального життя, звертається до релігії, шукаючи саме в релігії порятунку від усіх лих та страждань. Світогляд Августіна — одне з джерел схоластики. В творі «Про град Божий» Августін розвиває християнську теорію фатальності Божественного зумовлення, земному граду протиставляючи град Божий, всесвітнє панування церкви. Тоді вважалось, що Рим як священне місто не може бути підкоренне і тому захоплення Риму галлами подається як подія, що збентежила світ. Августін пояснював: захоплення галлами Риму — кара Господня.

3. ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ЕПОХУ ВІДРОДЖЕННЯ

Зміни системи соціальних знань

Впродовж Середньовіччя (від розпаду Римської імперії в V ст. до виникнення капіталізму в XVI ст.) панував теологічний світогляд, а християнська церква стала носієм середньовічної феодальної ідеології. В межах теології формувалися уявлення про суспільство та суспільні явища. Основу теологічного світогляду та релігійних уявлень про суспільство і соціальні явища становила економічна структура феодалізму, що характеризується недостатнім рівнем розвитку виробничих сил та роздрібненістю господарської території, коли кожний феодальний наділ (володіння) становив замкнуту господарську цілісність. Нерозвинутій економічній базі відповідала нерозвинута і порівняно проста соціальна структура з недостатньо розвинутою суспільною свідомістю, в межах якої домінуючу роль відігравала релігія. Середньовіччя ділиться на ряд етапів: раннє Середньовіччя (V—XI ст.), середній розвиток феодалізму (XI—XV ст.), пізнє Середньовіччя, епоха Відродження (кінець XV—XVII ст.).

Епоха Середньовіччя в порівнянні з античністю — крок назад у розвитку наукових знань про навколишню реальність. Роль знань незаслужено знижена. Прагнення до Відродження наукових пошуків на основі античної спадщини жорстоко каралося. Схоластика та теологія навки загальмували розвиток науки і культури. Уявлення про суспільство, державу формувалися з позиції теології, вважалося, що людина, держава — продукти Божественного творіння. Перші християнські общини створювалися на основі спільного володіння майном, не прагнули до соціальних перетворень, християни засуджували розбещене суспільство багатіїв і протиставляли йому «небесну благодать і царство». Теологи — Імануїл Квінт, Септіній Флоренс, Климент Александрійський та інші — проповідували, що суспільство є природне утворення, що держава виникла після гріхопадіння людини і спрямована проти розпути та злодіянь людства. По-різному ставилася проблема свободи особистості взагалі і проблеми релігійної свободи зокрема.

До IX—X ст. остаточно сформувалися феодальні відносини в усіх країнах Західної Європи. Тоді ж Західна Європа розпалася на багато дрібних феодальних держав, майже незалежних від влади

королів та імператорів. Склалася ієрархічна структура землеволодіння, пов'язана з відносинами суверенітету і васалітету, з системою збройних дружин, що давала дворянству владу над кріпаками. Соціальний поділ феодального суспільства було оформлено і закріплено становим устроєм. Кожний стан займав у феодальній ієрархії певне місце, а права (привілеї) та обов'язки визначались місцем в ієрархії. Виникає нова соціальна концепція, сенс якої зводиться до формування принципів переорієнтації всього життя суспільства на релігійну основу, яка відриває від землі мистецтво, спосіб життя, інші людські цінності і переносить на небеса.

Концепція Фоми Аквінського

В X—XI ст. під впливом богомілья виникли єретичні рухи в Візантії, Сербії, Боснії, Київській Русі. Особливо сильний вплив вчення богомільців мало в країнах Західної Європи, зокрема на півдні Франції, в Італії (катари, альбігойці). Нові хвилі єретичних рухів почалися в другій половині XIV ст. Бюргерство, що уже стало визначним станом, мало досить можливостей для боротьби зі світським феодалізмом. Одним з перших представників бюргерської єресі професор Оксфордського університету Джон Уїдліф виступив проти залежності англійської церкви від папської курії і втручання церкви в справи держави. Уїдліф засуджував церковну ієрархію і церковне багатство, твердячи, що вони суперечать Святому Писанню. Водночас з ученням Уїдліфа в Англії виникає рух лоллардів, які вимагали передачі земель землеробським громадам і ліквідації кріпосного права. Згодом, після придушення руху лоллардів, почалася Реформація в Чехії, очолювана Яном Гусом. В XII—XIV ст. розвиток торгівлі і ремесла в ряді країн Західної Європи привів до зростання міст, населення яких добивалося незалежності від феодалів. Яскраве і своєрідне теоретичне відображення політичних настроїв Середньовіччя знайшло в ученні ідеолога католицизму домініканського монаха *Фоми Аквінського* (1225—1274). В душі середньовічної схоластики філософія розглядається як служниця богослов'я, відстоює активне вторгнення церкви в філософію і науку. Та від поєднання науки з релігією вигравала тільки релігія, а наука втискувалась у прокрустове ложе схоластичного теоретизування, взагалі втрачала здатність самостійно розвиватися. Фома Аквінський широко використовує праці Арістотеля, запозичує ідеалістичне вчення про активну форму, що дає життя пасивній матерії. На думку Фоми Аквінського, світ заснований на ієрархії форм від Бога — чистого розуму — до духов-

ного світу і, нарешті, до матеріального, з яких вищі форми дають життя нижчим. Очолоює ієрархію землі і неба Бог, який встановлює принципи підкорення нижчих форм вищим. Духовний світ очолюється Папою як намісником Бога. За таким же ієрархічним принципом будується і суспільство: піддані підкоряються царям і світській владі. Значне місце в соціально-правовій доктрині Фоми Аквінського займає вчення про закони, їх види і підпорядкування. Закони визначаються як загальне правило для досягнення мети, правило, за яким будь-хто заохочується до дії або до утримання від дій. Взявши у Арістотеля поділ законів на природні і писані (створені людьми), Фома Аквінський доповнив його поділом на закони людські, що визначають порядок суспільного життя, і божественні, що вказують шлях до досягнення «небесного блаженства». Суть концепції зводиться до того, що діючий людський закон впливає з волі і розуму Бога, тому порушення феодального закону не тільки карається, а й є тяжким гріхом. Отже, феодальне право спільно з основними інститутами феодального суспільства оточується ореолом святості. Велику увагу Фома Аквінський приділяє обґрунтуванню кріпосництва, заявляючи, що кріпосництво — це воля Божа, закликає людей бути слухняними тощо.

Соціальні вчення епохи Відродження

Середні віки — період спаду в історії політичних, соціальних і правових учень в порівнянні з античним світом. Синтезом спадщини двох джерел — античності і Середньовіччя стала *оригінальна культура, філософія, політична соціологія епохи Відродження*. В культурі, соціально-політичній думці античної цивілізації мислителі епохи Відродження черпали ідеї і теорії, що забезпечували подальший розвиток суспільства, прогрес. Тоді ж до суспільно-політичних, соціальних систем Платона, Арістотеля, Ціцерона та інших філософів проявлявся особливий інтерес. Пояснюється це прагненням мислителів використати їх концепції держави і права, соціологічні та етнічні, етичні погляди з метою впровадження в практику та задоволення політичних, ідейних запитів Відродження. На зміну світогляду теоретичного мислення приходять система мислення, в центрі якого стоїть людина з її потребами і прагненнями, бажаннями. *Гуманізм — світське вільнодумство епохи Відродження, яке протистойть схоластиці і духовному пануванню церкви та пов'язане з вивченням знову відкритих творів античності. Гуманізм — пізнання цінності людини як особи, її права на вільний розвиток і прояв здібностей, утвердження блага людини як критерію оцінки суспільних відносин.*

Гуманізм проголошує принципи рівності, свободи, справедливості як норми взаємовідносин між людьми. Гуманізм епохи Відродження мав яскраво виражену соціальну спрямованість — на людину з її інтересами, потребами і цінностями.

Епоха розпаду феодалізму та становлення раннього буржуазного суспільства, що почалася в XV — на початку XVII ст., названа епохою Відродження, коли філософські та соціологічні вчення, що розвивалися в Європі і раніше в Італії, виражали повагу до гідності і прав людини, піклування про благо людей, їх всебічний розвиток, про створення сприятливих умов суспільного життя, відновлення античної філософської спадщини. Гуманістичне розуміння світу передбачало антимістичне, вільне його сприйняття, визначало гармонію фізичного і духовного в людині, вимагало повноти чуттєвого і раціонального життя, висувало на передній край особу, її гідність і честь.

В епоху Відродження в філософській і соціологічній думці виділяються три етапи: *гуманістичний (із середини XIV ст. до середини XV ст.)*, що протиставляє середньовічному теоцентризму інтерес до людини і її відносин зі світом, *неоплатонівський (середина XV ст. — перша третина XVI ст.)*, пов'язаний з виникненням проблем буття, *натуралістичний (середина XVI ст. — початок XVII ст.)*, пов'язаний із прагненням застосувати закони природи для пізнання соціальної дійсності, реальності в суспільстві. Великі гуманісти епохи Відродження Данте Аліґ'єрі, Франческо Петрарка, Боккаччо, Пізано, Леонардо да Вінчі, Еразм Роттердамський, Ульріх фон Гуттен, Сервантес, Томас Мор, Томмазо Кампанелла і багато інших відмовляються визнати гріховність тілесної природи людини. Людські потреби, запити, інтереси прагнення людини до чуттєвих радостей вважаються природними. Гуманісти вважали ненормальними і неприродними проповіді церквою теїзму, тобто існування особистого Бога як надприродної істоти, що володіє розумом, волею і таємно впливає на всі матеріальні та духовні процеси, на особу і суспільне життя людей. Гуманісти заперечували відмову від почуття. Якщо людині її чуттєві потреби визначені самою природою, то, певне, вони є в усіх і служать основою для рівних відносин. Всі люди народжуються однаковими і вимагають рівності в реальному житті. Пізнання особистої гідності кожної людини, незалежно від походження і суспільного становища, спрямоване проти феодально-станової нерівності. Гуманісти вбачали ідеальне в єднанні людини і природи, шукали гармонію такого єднання, захищали необхідність сприйняття всіх радостей земного буття людини, стояли за визнання і захист гідності особи, про-повідували культ знання, освіченості,

духовності і праці. Гуманісти прагнули побачити діяльний бік людської історії, намагалися проникнути в закономірну суть історичних явищ, витісняючи містику. Із знань стародавніх греків та римлян, вавілонян, китайців та індусів передові мислителі-гуманісти черпали судження про державу як спільну справу народів, що знайшла реалізацію в поглядах мислителів ще до епохи Відродження — в творах Августіна, Марселія Падуанського, в трактатах Роджера Бекона, в політично-правових вченнях Арабського Сходу, в Середній Азії та Закавказзі, в Стародавній Русі та ін.

Гуманізм XV—XVI ст. не став рухом, що охопив би широкі маси народу. Культура Відродження стала надбанням відносно нечисленної соціальної спільності освічених людей різних країн Європи, пов'язаних спільними науковими, філософськими, естетичними інтересами, які спілкувались тоді за допомогою інтернаціональної мови — латині. Більшість гуманістів негативно ставилися до релігійних рухів, в тому числі й до реформаційних учасників, які визнавали тільки релігійну форму ідеології і вороже ставилися до деїзму та атеїзму. На соціально-становій основі і програмній спрямованості в антифеодальній ідеології визначалися тоді два основних напрямки. Програмні вимоги молодій буржуазії зводилися до заміни феодально-станової нерівності юридичною рівністю, до непохитності недоторканності приватної власності, захисту особи від феодального свавілля. Другий напрямок виражав прагнення того народжуваного класу, який передував пролетаріату. Самостійні рухи ремісників, майстрів та іншого робочого люду мали стихійний, бунтівний характер. В соціально-політичній думці панували утопічні відображення ідеального суспільного ладу. Теорії утопічного соціалізму Томаса Мора, Томмазо Кампанелли та інших, що виникли в XVI ст., засуджували не тільки феодальну державу і право, а й будь-яке суспільство, засноване на приватній власності.

Виникнення буржуазної ідеології. Вчення Нікколо Макіавеллі. Макіавеллізм

Капіталістична ера в Західній Європі бере початок в XVI ст. Тоді розвиток ремесла та торгівлі, прискорений великими географічними відкриттями, привів до *виникнення капіталістичного ладу*. З виникненням буржуазії зароджується робітничий клас. Розпад феодалізму і первинне нагромадження капіталу, розвиток ринкових відносин обумовили різке загострення соціально-станових суперечностей. Зростає тягар феодальних повинностей, в ряді країн відбувалося масове обезземелення селянства, в міс-

тах посилювалась боротьба патриціату і міських низів. Політичне ж панування в усіх країнах зберігалось за феодалами. В деяких країнах Європи йшло становлення централізованих держав, а в інших — зберігалась феодальна роздрібненість. Скрізь існував соціально-становий лад, правова і соціальна нерівність, феодальна залежність селян, кріпосництво. Ідейне панування належало католицькій церкві, що оточувала феодальний лад ореолом святості. Суспільні сили, що тоді боролися проти феодалізму і церкви, ще не розірвали з релігійним світоглядом. У своєрідних умовах XVI ст. Священне Писання стало ідейною зброєю в боротьбі проти католицької церкви та феодального ладу. Суперечливе співіснування старого і нового дедалі гостріше ставило перед суспільною думкою проблему дослідження реальності соціального буття, особливо питань держави, політики, права, тому, що на них зосереджувались інтереси молодого буржуазії. Особа стала розглядатись переважно крізь призму суспільства як елемент, частка суспільства, а індивідуальна воля — через волю суспільства. Висувається питання розвитку суспільства, його механізмів, рушійних сил і закономірностей. Молода буржуазія потребувала ідеології державності для захисту своїх інтересів.

Одним з перших буржуазних теоретиків став італієць *Нікколо Макіавеллі (1469—1527)*. Тривалий період Нікколо Макіавеллі займав різні посади в Флорентійській республіці, мав доступ до державних таємниць. Життя і діяльність Нікколо Макіавеллі належить до періоду занепаду Італії, що до XVI ст. вважалась найпередовішою країною Західної Європи. Перенесення головних торговельних шляхів у зв'язку з відкриттям Америки, розвиток капіталістичного виробництва, ринкових відносин в інших країнах вели до занепаду Італії, підривали сили буржуазії італійських міст. Тоді в Італії ще не сформувалась єдина держава — на її території існували міські республіки, папська держава, а також володіння Іспанії. Роздрібнена Італія зазнавала іноземних нашествь; в ряді міст-держав силами феодальної реакції утверджувалися тиранії. Після встановлення у Флоренції синьйорії Медичі Нікколо Макіавеллі позбавляють посади. Останній період життя займався літературною діяльністю. Йому належить ряд політичних творів: «Государ», «Про воєнне мистецтво», «Історія Флоренції» та ін. Твори Макіавеллі поклали початок буржуазній політико-правовій і соціальній ідеології. Його соціальні і політичні вчення, вільні від теології, ґрунтувалися на дослідженнях діяльності тодішніх урядів і досвіді держав античного світу, на увявленні про інтерес і прагнен-

ня учасників державної діяльності. Макіавеллі твердив, що вивчення минулого дає можливість передбачити майбутнє.

На впевненості в постійності пристрастей і прагнень людини формується вчення Макіавеллі. Природа людини однакова в усіх державах і в усіх народів; інтерес є найбільш загальною причиною людських дій, з яких складаються їх відносини, установи, історія. Щоб управляти людьми, треба знати причини їх вчинків, їх прагнення й інтереси. Устрій держави і її діяльність мають будуватися не на абстрактних уявленнях про належне, а на вивченні природи людини, її психології та захоплень. Нікколо Макіавеллі писав, що природа створила людей так, що люди бажать всього, але не можуть досягнути. Тому люди неспокійні, честолюбні, підозріливі і ніколи не задоволені своєю долею. Саме тому в політиці завжди слід розраховувати на гірше, а не на добре й ідеальне. Варто заздалегідь вважати всіх людей злими і передбачати, що вони завжди виявлять злобність своєї душі, як тільки виникне зручний випадок. Державу Макіавеллі розглядав як взаємодію між урядом і підданими, що ґрунтуються на страхі або любові. Держава непохитна, якщо уряд не дає приводу для змови і обурення, якщо страх підданих не переростає в ненависть, а любов — у зневагу. Макіавеллі дає ряд рекомендацій та порад, що базуються на уяві про пристрасті і прагнення людей, соціальних спільностей. Міркуючи про способи та методи влади, Макіавеллі *абсолютизує такі риси, по суті, буржуазної психології: любов до власності і прагнення наживи, збагачення*. Людина ж, яку позбавляють якоїсь вигоди, ніколи не забуває про це, досить найменшої потреби, щоб їй про це нагадати, а її потреби поновлюються щоденно, то вона згадує це щоденно. Найнебезпечніше для володаря посягати на майно підданих — це неминуче породжує ненависть. Навіть коли володар вважає за потрібне позбавити когось життя, він може це зробити, якщо є слушне обґрунтування і очевидна причина, але повинен остерігатися посягання на чуже добро. Люди швидше забудуть смерть батька, аніж втрату спадщини. *Непорушність приватної власності, безпека особи — це блага свободи, основа міцності держави*.

Нікколо Макіавеллі відтворює ідеї Полібія про виникнення держави і кругообіг форм правління. Слідом за античними філософами віддає перевагу змішаній (з монархії, аристократії та демократії) формі правління. Особливість вчення Нікколо Макіавеллі в тому, що змішану республіку вважав результатом і засобом погодження прагнень та інтересів соціальних спільностей, що ведуть боротьбу: в кожній республіці завжди є два про-

тилежних напрямів: один — *народний*, другий — *вищих класів*. З такого поділу випливають всі закони, що приймаються в інтересах свободи. Макіавеллі істотно доповнює дослідження з суспільної психології соціальні спільності, які борються за вплив у державі. В Стародавньому Римі змішана республіка сформувалась у результаті боротьби і компромісів народу та аристократії, але їх непримиримість навколо аграрного закону привела до загибелі республіки. В історії Флоренції суперечки простого народу і знатних людей мали безкомпромісний характер і обумовили малу міцність Флорентійської республіки. Макіавеллі прагнув спростувати загальну думку істориків про порочність народу. *Народ постійніший, чесніший, мудріший і розсудливіший за володаря*. Якщо одноосібний правитель створює гідні закони, встановлює новий лад і нові установи, то народ краще зберігає встановлений лад. Від народу відрізняється знать. Знать бажає підкоряти і гнобити народ, народ не бажає підкорятися і зазнавати гноблення. І все ж Макіавеллі вважав знать неминучою і потрібною часткою держави. *Вільна держава має формуватися на компромісах народу і знаті; суть «змішаної республіки» і полягає в тому, що система державних органів включає аристократичні та демократичні установи, кожна з яких виражає і захищає інтереси відповідної частини населення, стримує посягання на інтереси іншої частини населення*. Та Макіавеллі з непримиримою ненавистю ставився до феодального дворянства і закликав до його знищення; вивільняв учення про державу і право від догм теологічного світогляду, вказував, що держава створюється і зберігається не тільки за допомогою насилля, війська, а й із застосуванням влади (хитрістю, підступністю, обманом та ін.); «треба знати: з ворогом можна боротися двома методами: поперше, законами, по-друге, силою. Якщо закони властиві людині, то сила — звірю. Звідси, володар має усвоїти те, що закладено в природі і людини, і звіра. Володар має уподобатись леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця — вовків, отже, треба бути і лисицею, щоб уміти обійти капкани, і левом, щоб відлякати вовків». Державний діяч не має дотримуватися обіцянок, домовленостей, отже, справи удавалися лише тим, хто не прагнув дотримувати слова і умів, кого потрібно, «обвести круг пальця». Розумний правитель не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це шкодить його інтересам і якщо відпали причини, що змусили його давати обіцянки. Тому, вказував Макіавеллі, віроломство і жорстокість мають звершуватися так, щоб не підривався авторитет верховної влади. Звідси випливає одне з улюблених

Макіавеллі правил політики: людей слід або пестити або знищувати, бо за мале зло людина може помститися, а за велике — не може. Слід або зовсім не кривдити нікого, або задовольняти свою злобу і ненависть одним ударом, а потім заспокоїти людей і повернути їм упевненість у безпеці. Політика панівних верств завжди прагнула знайти ідейну опору в суспільній моралі і теоретичне обґрунтування в філософії. Праці Нікколо Макіавеллі мали значний вплив не тільки на розвиток соціальної політико-правової теорії, а й на реальну політику ряду феодальних і буржуазних державних діячів та ін. Склалось поняття *макіавеллізм* — *образ політичної діяльності, яка не нехтує будь-якими засобами заради досягнення поставленої мети*. Історична заслуга Нікколо Макіавеллі полягає в тому, що одним з перших став розглядати державу як суспільне явище і формулювати її закони з розумом і досвідом, а не з теології, релігійності, божественності.

Раціональні концепції політичної соціології

У розвитку соціальної і політико-правової теорії XVI ст. стає переломним. Занепадало безроздільне панування богослів'я і схоластики. Уже Макіавеллі, Томас Мор, Мартін Лютер, Томас Мюнцер, тираноборці, Томмазо Кампанелла, а потім Жан Боден, То-мас Гоббс, Барух Спіноза, Гуго Гроцій, Жан-Жак Руссо, Фіхте, Гегель почали розглядати *державу як природне суспільне явище, як творіння розуму та досвіду, виводили її природні закони*. Англійський мислитель Томас Мор, піддаючи гострій нищівній критиці тодішню державу, вказує, що основною причиною всіх її пороків та лиха є приватна власність і обумовлені нею суперечності інтересів особи та суспільства, багатих та бідних, святість та виснажлива праця, розкіш та злидні. Приватна власність і гроші породжують злочини, що піддаються щоденному покаранню, але не викоріненню їх. Викриття кривавого законодавства нерозривно пов'язане з осудженням ладу, заснованого на приватній власності; суспільство «творить злодіїв і водночас карає їх». Погляд на власність як основу суспільства, що визначає його структуру, психологію, звичаї, установи, закони, дозволив Томасу Морю зробити ряд проникливих висновків про суть держави і права.

В XVI ст. ряд країн Західної і Центральної Європи охопила Реформація — масовий рух проти католицької церкви, — об'єднавши всю феодальну Західну Європу в одне величезне ціле, оточила феодальний лад ореолом святості. Один з реформаторів Мартін Лю-

тер, спираючись на Священне Писання, доводив, що вся ієрархія католицької церкви, чернецтво, більшість обрядів і служб не засновані на «достовірному слові Божому», «справжньому Євангелії». Всупереч ученню католицизму про необхідність здійснювати для порятунку душі різні обряди, робити внески церкві, Лютер, посилаючись на апостола Павла, твердив, що «людина виправдується однією вірою». Те, що стосується релігії,— справа совісті християнина; джерело віри — Священне Писання, «чисте Боже слово». Під впливом своєрідних умов Реформації в Німеччині склалось і ставлення Лютера до держави. *Основним положенням лютеранства стала незалежність світської влади від папства, мирське життя розглядалось як невід'ємна природна частка оновленої християнської релігії.* Людина вільно шукає істину, вірячи своїй внутрішній релігійності, силою примусити вірити неможливо. І світська влада має регулювати відносини між людьми, карати лютих і охороняти покірних. Духовенство не є чимось особливим, незалежним від світської влади. Бюргерська реформація в Німеччині, як і до того в Англії, Чехії послужила сигналом до загального руху селянства і міських низів. В 1524 році почалось загальне повстання селян Південної та Середньої Німеччини проти церковних і світських феодалів. Очолив повстання Томас Мюнцер, який Реформацію і селянський рух пояснював як виступ проти основних догматів католицизму і взагалі проти християнства. В політичній доктрині ставилась вимога встановлення верховенства народу. Поширення лютеранства і його боротьба проти католицизму стала ідейною передумовою виникнення більш радикальних релігійно-політичних течій Реформації. Тоді такою течією став *кальвінізм*. Однією з центральних ідей *Жана Кальвіна (1509—1564)* стала ідея абсолютно передвизначеної долі кожної людини. Учення Кальвіна закликала віруючих до активної діяльності, бо якщо людина приречена на невдачу, то їй ніщо не дасть поліпшення, аби відвернути визначене. Ніхто не може заздалегідь знати, «обраний» він чи ні — проте успіх у справах може бути витлумачений як можливість висунення. В XVI—XVII ст. кальвінізм широко розповсюджувався в Швейцарії, Нідерландах, Франції, Італії і північно-американських колоніях. Реформація завдала тяжкого удару католицькій церкві, що втратила вплив у Німеччині, Швейцарії, Англії, Шотландії, Нідерландах, Скандинавії та ін.

В працях філософів і мислителів XVI ст. висувались ідеї, що знаходили розвиток у соціальних, політико-правових теоріях; обґрунтовувалися необхідність приватної власності та договірних відносин, формальна рівність і безпека особи, свобода промислів

та торгівлі, незалежність держави від церковної влади. В процесі критики теології *вчення про державу і право* обґрунтовувалось як суспільне явище, сила зображувалася як основа права, а політика, соціальні дії як суспільні дії. Особа, вивільнена від феодальних кайданів, наділена рядом природних прав та свобод. Та тоді мова йшла ще переважно про подолання релігійного та церковного відчуження: спираючись на багатовікову традицію, церква і релігія, колись створені людьми, перетворилися у ворожу їм силу, що протистоїть народові. Прагнення подолати відчуження релігії та церкви і породило Реформацію.

Концепції Френсіса Бекона

В концепції походження держави відомий англійський філософ *Френсіс Бекон (1561—1626)* стояв на позиціях мислителів від Макіавеллі до Гегеля, що прагнули очистити поняття про державу та право від містичної лузги, догм теології і відмежувати істини науки від поглядів релігії. І якщо в соціальних, юридично-правових аргументаціях Френсіс Бекон відкрито посилався на те, що королі правлять державою з волі Бога, то в дійсності суть концепції істотно інша: не зберігаючи середньовічного уявлення про божественне походження держави і права, Бекон твердить, що *джерелом права є не Бог, а природний закон, створений людським розумом*. Основами соціальних дій, основами законів, за Беконом, є об'єднання людей справедливістю, а справедливість — не робити іншому того, що не бажаєш собі. Це принцип буржуазного права. За феодалізму суспільство виробників визнавало періодичну рівність усіх перед законом. І якщо хтось скоїть несправедливість заради власної вигоди, інші бачать небезпеку для всіх, об'єднуються і приймають закони для захисту від несправедливості. Загальнодержавна законність виявляється не тільки в придушенні королівською владою феодального беззаконня, а й у підкоренні дій суддів, обмеженні влади короля тощо. Френсіс Бекон проголошує, що не король, а насамперед істина стоїть на першому місці, і, виходячи з гуманних природних основ, ігнорував стану соціальну природу держави і права, твердив, якщо закон «більше загрожує інтересам численнішої і сильнішої соціальної спільності людей, аніж меншості, інтереси якої охороняються, то така соціальна спільність людей знищує закон, що трапляється дуже часто». Закон існує лише опираючись на силу, і те, що вважається справедливістю для одних, стає несправедливістю для інших. Насилля іноді набирає силу закону, а де-

який закон іноді більше говорить про насилля, аніж про правову рівність. Ідеї про державу і право Френсіса Бекона відіграли певну роль у становленні та розвитку соціально-політичної теорії в умовах формування буржуазного суспільства.

Теорія державного суверенітету. Вчення Жана Бодена

Аналіз розвитку суспільства як поступового процесу, на відміну від природних процесів, для яких характерний кругообіг, знаходимо в працях французького політичного діяча, юриста *Жана Бодена (1530—1596)*. В праці «Метод легкого вивчення історії» Жан Боден визначає фактором суспільного життя географічне середовище, вважаючи, що клімат, родючість ґрунту, рельєф тощо обумовлюють особливості життя людей, їх психологічні та інтелектуальні якості. З півночі на південь, зі сходу на захід населення Землі живе в трьох географічних поясах: жаркому, помірному, холодному (Африка, Європа і північні народи). Відповідно з «законом протилежностей», в тому числі «протилежностей властивостей тіла й духу», фізичні умови існування обумовлюють особливості тілесного і духовного складу людей: «хто міцний духом, той слабший фізично». Звідси Жан Боден робить висновок, що дух настільки властивий жителям півдня, наскільки тіло — жителям півночі. Виступаючи прихильником «золотої середини», Жан Боден вважає, що різноманітні відмінності клімату півночі та півдня, сходу та заходу урівноважуються зоною помірного клімату, що відповідає і психологічним особливостям народів, які живуть тут, і формам їх діяльності. Жителі півночі — фізично міцні, жорсткі, бідні розумом, переважно їх заняття — ремесло, тоді як народи півдня — малорослі, фізично слабкі, духовно хитрі, замкнуті, скупі або ж бережливі. Для помірної кліматичної зони — Греції, Італії, Франції — характерно те, що тут люди фізично сильні, хоробрі, розсудливі і помірковані, прості у відносинах, прагнуть до спілкування.

Розвиток наук Жан Боден пояснює саме властивостями кожного народу: у південних народів більше розвиваються науки, у північних — ремесла, а у жителів помірної зони клімату — державність, право, торгівля, господарство та ін. Кожний народ відрізняється і здібностями, і вмінням. З народів, які живуть у помірних кліматичних зонах, походять знамениті воєначальники, оратори, правознавці, актори, письменники та ін. І Жан Боден вважає, що *розвиток суспільства залежить від впливу природно-*

го середовища, що обумовлює розвиток кровногосподарських сімейств — союзів, з яких виростає держава. Жан Боден вперше формулює і широко обґрунтовує поняття суверенітету як істотної ознаки держави. Суверенітет — це абсолютна і постійна влада держави, абсолютна, не зв'язана ніякими законами, влада над громадянами і підданими. Суверенітет означає насамперед незалежність держави від папи римського, від церкви, від німецького імператора, від соціальних станів, від іншої держави. Суверенітет як верховна влада включає право видавати і скасовувати закони, оголошувати війну і укладати мирні угоди, призначати посадових осіб, здійснювати верховний суд, право помилування, право чеканити монети, стягати податки тощо.

В ученні про державу Жан Боден багато в чому наслідує Арістотеля. Першочергового значення надає формі держави, відкидає поширений поділ форм держави на правильні і неправильні тому, що вони виражають лише суб'єктивну оцінку існуючих держав. Тим часом суть тільки в тому, кому належить суверенність, реальна влада: одному, багатьом чи більшості. На такій же основі заперечується змішана форма держави — владу аж ніяк не можна поділити порівно, якийсь елемент, кому належить верховна влада, хто має право видавати закони тощо, матиме вирішальне значення в державі.

4. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ В XVII СТ.

Теорія природного права та суспільного договору

XVII ст. характеризується інтенсивним процесом розвитку знань про людину, суспільство. Соціальне пізнання за формою і змістом істотно відрізняється від попередніх: виникали нові галузі наукових знань (політична економія, соціальна статистика, демографія та ін.), використовувалися спеціальні методи соціальних досліджень, чітко ставилося питання про використання математичних методів соціального пізнання і прогнозування розвитку соціальних процесів. Антифеодальна боротьба, що розгорнулася ще в XVI ст., зростання буржуазії співпадали з насущними інтересами народів, які страждали від безправності та свавілля багатіїв. В XVII ст. вперше за багатівікову історію людства висувається і широко обґрунтовується уявлення про загальну правову рівність людей незалежно від їх соціального походження і стану. Вимоги ліквідації соціальних станів, усіх форм

феодалної залежності, встановлення загальної рівності перед законом, обґрунтовані прогресивними мислителями, мали загальнолюдський характер. Класичним втіленням соціального, політико-правового світогляду стала теорія природного права. Традиційно отожднюючи суспільство з державою, теоретики природного права, на відміну від античних мислителів, пояснювали суспільність людини не з її природної доброзначливості й схильності до спілкування із собі подібними, а, навпаки, з її нібито природженої асоціальності.

Одним з перших відомих теоретиків школи природного права та суспільного договору став нідерландський учений *Гуго Гроцій (1583—1645)*. В XVII ст. Нідерланди — одна з найрозвинутіших капіталістичних країн. Тоді успішна революційна боротьба проти гніту іспанського короля та феодалів принесла їм незалежність і створення республіки, де влада належала верхам торгової буржуазії. За участь у революції Гуго Гроцій засуджений. Згодом емігрував до Франції. Там і написав відомий трактат «Про право війни і миру» (1825), де викладена доктрина про соціальне, політичне право та державу. Вихідні, початкові пункти учення Гуго Гроція — *природа людини, соціальні якості людей, їх природні права*. Джерелом природного права є людський розум, в якому закладено прагнення спокійного і розумного спілкування людини з іншими людьми. На такій основі визначаються пропозиції природного права (вимоги розуму), до яких належать утримання від чужого майна, повернення одержаної чужої речі і відшкодування вигоди, що її одержали за користування чужою річчю та ін. Встановлене волею людей *право ділиться на людське і божественне* і відповідає рекомендаціям природного права. Вихідні, стрижневі категорії доктрини — поняття і зміст справедливості і природного права — розкриваються через ті приватноправові інститути, втілення яких в законодавстві мали важливе значення саме для зростаючої буржуазії. Суспільство має одну мету: користуватися своїми надбаннями, забезпечувати кожного спільними силами за спільною згодою. Тому справедливість як умова співжиття цілком полягає в утриманні від посягань на чуже добро.

Гуго Гроцій твердив, що колись існувало природне становище, коли не було ні держави, ні приватної власності. Укласти ж договір про створення держави людей штовхали прагнення до спілкування, їх здатність підходити до всього розумно і зважено, до цього ж побуджував і сам розвиток людства, втрата ним початкової простоти. Тоді феодалним концепціям «боговстановленості влади» і протистояла *теорія договірного походження держа-*

ви. Спочатку люди об'єднались у державу не за божественним велінням, а добровільно, переконавшись на досвіді в безсиллі окремих розсіяних сімейств протистояти насиллю; звідки і веде своє походження громадянська влада. Ідея договірної виникнення держави висловлювалася в історії соціальної, політико-правової думки задовго до Гуго Гроція, а в реальній практиці середніх віків угоди укладались між феодалами, між феодалами і містами, що стали формою, джерелом права. Та лише Гуго Гроцій договір про створення держави розглядає як *вихідне, початкове поняття теорії держави. Метою держави є охорона приватної власності. Держава визначалась як «досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі»*. Церковна ж влада із законами та нормами людського життя є ознакою держави. При створенні держави народ міг обрати будь-яку форму правління, але, обравши її, народ мав коритися володарям і не міг ні народ, ні володар без згоди всіх змінювати форму правління, бо *договори за природним правом мали виконуватися*. Саме тому Гуго Гроцій вважав правомірною будь-яку існуючу форму правління і заперечував право підданих чинити опір хоча б і несправедливим вимогам влади. Поміркуване за змістом соціально-політичне вчення Гуго Гроція відображало становище нідерландської буржуазії, що перебрала влади і була настроєна консервативно. Та теоретична основа радикальних антифеодальних програм, висунутих попередниками, детально розробляється і Гуго Гроцієм. *Непорушність договорів між державами — один з принципів міжнародного права*.

Розгорнуту форму теорія суспільного договору знайшла в XVII—XVIII ст. (Томас Гоббс, Барух Спіноза, Джон Локк, Генрі Айртон, Джон Лільберн, Жан-Жак Руссо та ін.) у зв'язку з боротьбою буржуазії проти феодалізму та абсолютної монархії, ставши ідейним обґрунтуванням посягань буржуазії на соціально-політичне панування. В середині XVII ст. в Англії здійснено буржуазну революцію. В союзі з новим дворянством буржуазія боролася проти монархії, проти феодального дворянства і проти панування церкви. В період революції в Англії серед захисників абсолютизму дуже складну і досить своєрідну позицію займає англійський філософ *Томас Гоббс*. Його соціологічні погляди пов'язані з філософією природи і людини. Світ є сукупністю речових субстанцій — тіл. Людина займає проміжне місце між природними та штучними тілами, є природним тілом, але як громадянин бере участь у створенні штучного тіла — держави, «смертного бога». В природному, тобто в договірному, стані люди рівні фізично і ро-

зумово. Рівна здатність правити і захоплювати одні і ті ж речі веде до невпинної, безперервної боротьби. Саме тому природне становище — це війна «всіх проти всіх», бо навіть якщо і нема битв, все ж явно виявляється воля, прагнення боротися. Ось тут і діє природне право, яке Томас Гоббс трактує як *свободу робити все для самозбереження, в тому числі і посягати на життя інших*. Але антропологічна рівність не забезпечує досконалих переваг і нікому не дає гарантій безпеки. *Гарантію безпеки людям могло б забезпечити чітке дотримання рекомендацій, порад природного розуму або природного закону, загальне право якого полягає в тому, що всяка людина має добиватися миру, оскільки у неї є надія досягти його, то людина може використати будь-які засоби, що дають переваги на війні*. Звідси випливає зібрання природних законів, за якими для встановлення загального миру розумно піти на взаємне обмеження прав усіх людей.

Соціальність тотожна державно-політичному формуванню і створюється шляхом укладання між соціальними спільностями суспільного договору. Додержання договору гарантує мир, тобто безпеку. В безпеці відсутній страх порушувати договір, тому в природному становищі не діють природні закони. Людина за природою не соціальна. Постійне існування соціальності гарантує лише те, що виникає не з взаємного перенесення один на одного відповідальності через договір, але як умова можливостей договору, «трансцендентних» йому. Це більше, ніж згода, або одностайність. Це реальна одностайність, втілена в одній особі за допомогою згоди між кожною людиною, і так колись кожна людина сказала кожній іншій людині: уповноважую таку людину або зібрання осіб і передаю їм своє право управляти собою за умови, що вони теж передають право ними управляти і санкціонуватимуть всі його дії. Виникаюча держава, демократична, аристократична або монархічна, цінна сама собою. Отже, Томас Гоббс формував своє вчення про право і державу на основі вивчення природи і пристрастей людини. Думка Гоббса про пристрасті і природу людини надто песимістична: людям властиві суперництво, прагнення до наживи, недовір'я (прагнення до безпеки), любов до слави, честолюбство. Ці пристрасті роблять людей ворогами: «людина людині вовк». Тому природний стан там, де немає влади, тримає людей у страхі, вони знаходяться у стані «війни всіх проти всіх». Пагубність стану «війни всіх проти всіх» побуджує людей шукати шляхи до припинення природного стану, а, отже, встановлення природних законів. Природні закони говорять: треба шукати миру, всім треба взаємно відмовитись від

права на все. Люди мають виконувати укладені ними угоди, відмовляючись від природних прав, тобто свободи, робити все для свого самозбереження, люди передають права державі, суть якої Томас Гоббс визначав як єдину особу, яка відповідальністю за дії людей і зробила сама себе шляхом взаємного договору значної кількості людей з тим, щоб ця особа могла використати силу та засоби всіх так, як вона вважає за необхідне для їх миру, загального захисту та добра.

Ефективною формою держави Томас Гоббс вважав абсолютну монархію, але в численних роз'ясненнях і застереженнях, по суті, відводив основне місце прогресивним принципам правління державою, необмеженості державної влади. І те, що Томас Гоббс писав про абсолютність державної влади, стосувалося сфери публічного політичного права. Забезпечення миру і безпеки в державі вимагає покладення на підданих у сфері політичних відносин одних лише обов'язків, надання суверену — лише прав. Але у сфері приватноправових відносин підданим мають надавати широку правову ініціативу, систему прав, свобод та їх гарантій. Відсутність у підданих яких-небудь прав щодо суверена пояснюється Томасом Гоббсом як правова рівність осіб у їх взаємних відносинах. Та Гоббс не прихильник поділяти суспільство на привілейованих і непривілейованих. Забезпечується рівна для всіх справедливість за принципом: не можна забирати ні в кого те, що йому належить, треба поважати непорушність договорів, можливість захисту для кожного в суді, визначення рівних податків та ін. Приватна власність — умова співжиття, необхідний засіб миру.

В працях Томаса Гоббса викладено розуміння свободи як права робити все те, що не заборонено законом: там, де суверен не виклав ніяких правил, підданий вільний чинити або не чинити на свій власний розсуд. Мета законів не в тому, щоб утримати підданих від всяких дій, а в тому, щоб дати їм правильний напрям. Закони схожі на огорожу край дороги, тому зайвий закон шкідливий і непотрібний. Томас Гоббс вважав, що необхідною гарантією правопорядку і законності є необмежена влада короля. Засуджував і громадянську війну, вбачаючи в ній відродження ганебного стану «війни всіх проти всіх». Права державної влади сумісні з інтересами тих класів, які здійснили в середині XVII ст. в Англії буржуазну революцію. В теорії суспільства і держави Томаса Гоббса є зародки матеріалістичного розуміння суспільних явищ. Установлена в результаті революційних подій в Англії конституційна монархія відкрила великій буржуазії можливість перебрати на себе реальну владу і управління державою.

Гострі суперечності епохи знайшли відображення в ученні голландського філософа *Баруха (Бенедикта) Спінози (1632—1677)*. З ідеєю чіткої закономірності, причинної обумовленості всіх явищ природи і пов'язане політико-правове вчення. Необхідність, відповідно з якою існують і діють природа і кожна її частина, і є природне право, і важливо, що природне право Барух Спіноза ототожнював з «могутністю» — здатністю будь-якої частини природи до самозбереження: «право кожного поширюється так далеко, як далеко поширюється притаманна йому могутність». Людина така ж частина природи, як і всяка інша, прагнення до самозбереження визначає всі її пристрасті, афекти, тобто стан тіла, і їх усвідомлення. На пізнанні пристрастей (афектів) людей і прагнув Спіноза побудувати вчення про право і державу.

На політико-правове вчення Баруха Спінози, безперечно, певний вплив мали капіталістичні відносини. За природою людина егоїстична і користолюбна, писав Барух Спіноза, і кожний захищає чужий інтерес тільки тому, що думає, як зміцнити своє благо, засуджуючи гонитву за наживою, ненаситну жадобу до багатства як безумство, безрозсудливість, що ними охоплені натовп, злидарі. Та вчення про суспільство, державу, природне право формується на уявленні, що користолюбство поряд з іншими афектами є вічною і незмінною рисою людської природи. Якщо ж кожний з величезним запалом шукає особистої користі, гадає Барух Спіноза слідом за Нікколо Макіавеллі, а за справедливіше вважає ті закони, що необхідні для збереження і примноження його надбання, то *політика має базуватися на тому, що умовою досягнення загального блага є забезпечення приватної власності*. Об'єктивно це вело до визнання буржуазного суспільства і відносин природними, відповідними природі людини. Ось чому теорія права і держави, побудована на такій основі, по суті, могла б бути лише буржуазною. В ученні про суспільство, державу і природне право Барух Спіноза продовжує концепцію про державу Томаса Гоббса, але на відміну від нього вищою формою влади вважає не монархію, а *де-мократичне правління* і обмежує всевладдя держави вимогами свободи. Барух Спіноза є прихильником ідеї суспільного договору, але ця ідея розуміється ним дуже своєрідно. Необхідність держави і законів обумовлена природною причиною — суперечностями між пристрастями і розумом людей. Людина тоді вільна і могутня, коли керується розумом, а більшість людей (натовп) одержимі пасивними афектами, що штовхають і побуджують до нерозумних вчинків, а це і обумовлює необхідність права і держави. Якби люди від природи так були

створені, що нічого не бажали б, крім того, на що їм вказує справжній розум, то суспільству, звичайно, не потрібні були б ніякі закони. Але людська природа зовсім інша. Кожна людина прагне до своєї користі, але більшість керується своєю думкою, захопленням, а не розумом, сповнена примхами, не рахується з майбутнім. Тому жодне суспільство не може існувати без влади, без сили, а, отже, і без законів, що стримують пристрасті і неприборкані пориви людей. Закони, що забезпечують заохочення або карають, необхідні для того, щоб підкорити розуму пристрасті, щоб стримати натовп, тримати людей і дотримуватися порядку і законності в суспільстві. Розумною і наймогутнішою державою вважалась демократична. В демократичній державі менше можна боятися безглуздя, недоладності, бо майже неможливо, що більшість зійшлись на одному безглузді, недоладності. Особливості демократії в тому, що влада і закони не протистоять народу і не суперечать його свободі.

Проголошена в Англії в ході революції республіка незабаром загинула. Реставрована монархія та реакційна політика Стюартів викликала широке незадоволення, і їх було повалено. Прийнятий тоді, в 1689 році, «Білль про права» закріплював основні правові вимоги буржуазії, державно-правові гарантії законності і правопорядку. «Славна революція» сформувала в Англії конституційну монархію, закріпила соціально-становий компроміс буржуазії з дворянством. Правові соціально-політичні теорії і концепції, підсумки «славної революції» знайшли обґрунтування в працях англійського філософа *Джона Локка (1632—1704)*. В творі «Два трактати про правління» дається критика теологічно-патріархальної теорії і викладається концепція природного права та суспільного договору. Концепція Джона Локка підсумовувала попередній розвиток буржуазної політико-правової та соціальної теорії природного права і суспільного договору, а програмні положення доктрини містили найважливіші державно-правові вимоги буржуазії. Важлива особливість вчення Джона Локка в тому, що обґрунтовується ідея прав та свобод людини, існуючих в додержавному стані. Природний стан — «стан повної свободи в дії та розпорядженні своїм майном та особою», «стан рівності, за яким усяка влада і всяке право є взаємними, коли ніхто не має більше за іншого». Природним правом є власність, як право на власність, що виступала як право на власну особистість (індивідуальність), на свої дії, на свою працю та її результати. В ученні Джона Локка ідея трудової власності служила аналогії приватної буржуазної власності. Саме праця відділяє «моє» і «твоє» від загальної власності; власність —

щось нерозривно пов'язане з особистістю і «те, що людина вилучає з предметів, створених і наданих їй природою, зливається зі своєю працею, з чимось таким, що їй невід'ємно належить». В природному стані всі рівні, вільні, мають власність і все це надбання миру і доброзичливості. Та будь-який закон потребує гарантій. Для створення гарантій природних прав і законів люди відмовилися від права самотійно забезпечувати права і закони.

Суспільна згода, гарантії природних прав і свобод стали справою державною. Межі влади держави за всіх форм правління — природні права підданих. Державна влада не може брати на себе право повелівати за допомогою довільних деспотичних указів, навпаки, вона зобов'язана дотримуватись правосуддя, визначати права підданого за допомогою проголошених законів. Влада не може позбавити будь-яку людину частини власності без її згоди. Джон Локк висловив ідею розподілу влади, вважаючи головним у її розподілі — забезпечення законності, непорушності правопорядку. Політико-правові, соціальні теорії та концепції Джона Локка мали величезний вплив на подальший розвиток соціально-політичної думки. Особливо широке розповсюдження мала теорія природних невідчужуваних прав людини, використана Джефферсоном та іншими теоретиками американської революції і введена пізніше до французької Декларації прав людини і громадянина. На розвиток соціальної, політико-правової думки і конституцій мали вплив також теорії поділу влад, що слідом за Джоном Локком плідно розвивали Монтеск'є та інші теоретики природного права і суспільного договору, концепції держави.

Розвиток теорії природного права та держави знайшов і в творах філософів, соціологів та правознавців Німеччини, Італії, Росії, Швеції, Данії та ін. Вчення *Самуїла Пуфендорфа (1631—1694)* формувалося під впливом теорій Гуго Гроція, Томаса Гоббса та ін. Істотна відмінність теорії Самуїла Пуфендорфа — в намаганні примирити теорії Гоббса і Гроція, використовуючи загальний для них раціоналізм. Спроба створити світську правову теорію, світські в своїй основі вчення про державу, відстояти свободу думки тоді в умовах Німеччини стала прогресом. Проте Самуїл Пуфендорф обґрунтовував і необхідність збереження кріпосництва і князівського абсолютизму. Відкидаючи теологічну теорію походження держави, Самуїл Пуфендорф вважає державу продуктом свідомої діяльності людей, їх рішення об'єднатися. В основі виникнення держави лежать два договори: перший — між людьми про об'єднання і вибір форми правління, другий — між людьми і обраним ними правителем про обов'язки

підданих підкорятися владі і обов'язки правителя дбати про підданих. Послідовник Самуїла Пуфендорфа професор *Христіан Томазій (1655—1728)* першим у Німеччині почав розробляти природне право, продовжував лінію на вивільнення державно-правової науки від владарювання теології. Держава у Христіана Томазія — «природне суспільство, що містить в собі верховну владу заради блага всіх і громадянського благополуччя». Ліберальні побажання і ілюзорні теорії про віддалений суспільний ідеал виявились усього лише епізодом в історії. На зміну їм іде консервативне тлумачення природно-правових ідей, пропагується поліцейська держава. Спроба обґрунтувати основи поліцейської держави зроблена *Христіаном Вольфом (1679—1754)*. Політична історія Італії епохи феодалізму дуже складна. Побажання політичної централізації Італії і осудження свавілля і беззаконня, характерних для феодалізму, топталися на місці. Прогресивні мислителі просвітництва *Цезаре Беккарія (1738—1794)* та інші під впливом ідей Гуго Гроція, Томаса Гоббса, французьких просвітителів Вольтера, Монтеск'є, Дідро, Гельвеція та інших детально займаються розробкою теорії природного права і суспільного договору, формують концепції походження держави.

Соціальні і політико-правові вчення в Росії

На рубежі XVII—XVIII ст. остаточно формується абсолютна держава. Ліквідація в Росії старофеодальних установ завершила реформи Петра I, поклала початок подоланню промислової, військової, культурної відсталості. При Петрі I завершилась консолідація і законодавче оформлення феодалів у єдиний привілейований соціальний стан, який різко виділявся серед населення. Офіційна доктрина абсолютизму включала традиційне, теологічне обґрунтування царської влади. Період петровських реформ супроводжувався значними змінами соціальної, політико-правової основи, змісту і програми політики та соціальних заходів правлячих соціальних верств. В законодавчих актах твердилось, що імператор всеросійський є монарх самодержавний і необмежений у правах, і підкоряється його верховній владі не тільки за страх, але й за совість сам Бог велить. Реформи Петра I вважались за загальне благо — сам цар дбає про народну користь. Та за загальним благом практично виднілося зміцнення панівних верств суспільства — феодалів, розширення їх привілеїв, посилення кріпосництва. Спроби використати антифеодальні за своєю спрямованістю, антитеологічні за ідейною основою,

реалістичні за постановкою і вирішенням проблеми політики і права теорії, щоб обґрунтувати деспотизм і кріпосництво, супроводжувалися істотними деформаціями ряду положень теорій держави і права. Концепція суспільного договору, хоча і застосовувалася для обґрунтування абсолютизму, проте, знаходячи опору у вченнях Гоббса, Гроція, Пуфендорфа та інших, мала інший сенс: утвердити закони кріпосництва, порядки феодалізму.

Тоді ж теоретиком абсолютизму в Росії виступив священик *Феофан Прокопович (1681—1736)*. Одержав широку богословську освіту в Києві, потім у Польщі, Італії, читав курси філософії, богослов'я, риторики та ін. Відвідуючи Київ, Петро I знайшов Феофана Прокоповича, палкого прихильника реформ і проектів. На запрошення Петра I священик Феофан Прокопович переїздить до Петербурга, там бере активну участь у здійсненні церковної реформи. В обґрунтуванні петровських реформ і законів Феофан Прокопович виступав з трактатами, проповідями та іншими творами. Гостро критикував католицизм, обскурантизм взагалі, в тому числі, мракобісся старого православного духовенства. Ліквідацію патріаршества, установ Духовної колегії, а потім Синоду Феофан Прокопович обґрунтував посиленнями на перевагу колегіального управління перед одноосібним. Поєднанням богословських та раціональних ідей Феофан Прокопович обґрунтовував необмежену монархію. Необмеженість влади самодержця впливає зі згоди, за якою народ відмовляється від своїх прав і свобод, наділяючи ними правителя, який володіє всім народом на загальну користь.

Прихильником теорії природного права виступав і *Василь Микитович Татищев (1686—1750)* — державний діяч, організатор гірничої справи на Уралі, історик, учений, який вніс значний вклад у розвиток науки. Посилаючись на Гроція, Пуфендорфа та інших, Василь Татищев засуджував папську владу за інквізицію, за переслідування Коперника, виступав за розвиток освіти, науки. Значну увагу приділяє теорії природного права та суспільного договору. Природне становище — це становище свободи; за природою людині потрібна лише корисна свобода, «з розумом і розсудливо застосовувана». Договір взагалі розглядався як основа всякої держави, в тому числі і монархічної. Форми правління залежать від ряду об'єктивних умов: місця розташування, території і становища населення. Демократія — «загальнонародна» влада — можлива тільки в територіально невеликій державі. Представницька система вважалася ознакою аристократії (правління обраних) і характерна лише для невеликих держав (Швеція, Венеція та ін.). Росія, Франція, Іспанія та інші країни, «яко великі

держави, не можуть інакше управлятися як самовласно». Захист і детальне обґрунтування самодержавства в концепції Василя Татищева поєднується з мрією про впровадження в систему органів влади чогось на зразок представницьких дворянських зібрань, щоб упорядкувати законодавство, досягти компетентності центрального правління, припинити фаворитизм, казнокрадство, хабарі тощо. Різно виступав Василь Татищев і проти кріпосництва, вважаючи його протиприродним, що суперечить природі людини, коли людина має захищатися і оборонятися від поневолення.

Розвиток промисловості, ремесла і торгівлі, прискорені реформами Петра, привели до помітного зростання впливу промисловців та купців, що формували буржуазію. Одним з перших ідеологів російської буржуазії став *Іван Тихонович Посошков (1682—1726)*, який усі надії покладав на царя, дотримуючись традиційно-теологічного обґрунтування царської влади, виступав прихильником тотальної державної регламентації виробництва, праці, багатьох сторін побуту задля збільшення суспільного багатства.

Період петровських реформ — переломний і плідотворний в історії політико-правової та соціальної думки в Росії. З ним пов'язані круті зміни змісту і форми політико-правової думки правлячого класу; на зміну патріархально-теологічним доказами і обґрунтуванню самодержавства прийшла *теорія суспільного договору і природного права*. Сприйняття її все ж не поставило політико-правову і соціальну думку Росії в залежність від Заходу, а, навпаки, приєднало російську думку до досягнень світової цивілізації, стимулювало і відкрило перспективи саме оригінального і самобутнього розвитку, вільного від патріархально-теологічних догм.

Соціологічні концепції періоду кризи феодалізму

Ідейна боротьба у Франції XVIII ст. розкрила протиборство прогресивного філософського, соціального і політико-правового вчення з феодальним світоглядом, формування політичної свідомості буржуазії та народжуваного молодого робітничого класу. Просвітництво як ідейний рух — закономірний щабель у розвитку буржуазної соціально-політичної думки. Тоді в Європі проявляється політичний радикалізм, що містить корінні рішучі дії і крайні погляди. Загально визнаним лідером французького Просвітництва виступав визначний письменник і філософ *Вольтер (справжнє ім'я Франсуа Аруе)*, який в історію суспільної думки увійшов як пристрасний викривач католицької церкви, релігійного фанатизму і мракобісся. Феодальні порядки Вольтер критику-

вав з позицій раціоналізму, вказував, що на зміну деспотичному правлінню прийде царство розуму і свободи, де кожна людина матиме природні права — право на особисту недоторканність, право приватної власності, свободу преси, свободу совісті тощо. Під свободою Вольтер розумів усунення феодальних пережитків, що сковували творчу ініціативу людини, її приватну підприємницьку діяльність. Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів. Вольтер передбачав ліквідацію кріпосного права, вивільнення селян від залежності церкви і держави. Пропагував законність і ліберальні методи здійснення влади. Соціальні ідеї Вольтера відповідали інтересам торговопромислової верхівки французької буржуазії, спрямовували прогресивні сили суспільства на усунення феодальних порядків і повалення абсолютизму.

Визначним теоретиком держави і права Франції став *Шарль Луї де Монтеск'є*, чії суспільно-політичні погляди знайшли відображення в романі «Персидські листи», а також в історичному нарисі «Роздуми про причини величі та падіння римлян». Основна ж праця — книга «Про дух законів». Хід історичного розвитку, відмічав Шарль Монтеск'є, визначається не Божою волею і не випадком та збігом обставин, а дією відповідних закономірностей. Запозичуючи ідею природного (догромадянського) стану, Шарль Монтеск'є все ж відкидає раціоналізаторські конструкції утворення держави, що виводилися із вимог природного права, не сприймав і саме поняття суспільного договору. Закономірності суспільного життя Монтеск'є розкриває через *поняття спільного духу нації*. За його вченням на загальний дух, моральність і закони нації впливають багато причин. Ці причини поділяються на дві групи: фізичні та моральні. Фізичні причини визначають суспільне (розміри і місце країни, чисельність населення та ін.). Моральні причини вступають у дію пізніше, з розвитком цивілізації (політичний лад, релігійні вірування, моральні переконання, звичаї та ін.). В ученні Монтеск'є піднімається до свідомості того, що історичний розвиток суспільства є результатом складної взаємодії об'єктивних і суб'єктивних причин. Серед моральних причин важливими є принципи державного ладу. Для Монтеск'є проблема раціональної організації суспільства — це проблема політична, правова, а не соціальна. Ідеал повної свободи він обґрунтовує історичними формами держави: республіка (демократія та аристократія), монархія і деспотія. Кожна з них має свій власний принцип, що характеризує державну владу, її взаємовідносини з громадянами. По суті, характеризуючи форми держави, Монтеск'є визначає і політичний режим: республіка — держава,

де влада належить або всьому народові (демократія), або частині його (аристократія); монархія — це одноособове правління, що опирається на закони, і деспотія — одноособове правління, але в ній відсутні закони, процвітає свавілля тощо. Та для забезпечення законів і свободи необхідний і в республіці, і в монархії поділ влади. Шарль Монтеск'є виділяє в державі законодавчу, виконавчу і судову влади. Зосередження всієї повноти влади в руках однієї особи, установи або верстви неминує веде до зловживання і свавілля. Крім розмежування компетенції, принцип поділу влади передбачає також надання гілкам влади спеціальних повноважень з тим, щоб вони обмежували і стримували одна одну. Вчення Шарля Монтеск'є про розподіл влади відзначалось новизною у порівнянні з попередніми концепціями держави і влади. Ідеї Шарля Монтеск'є мали величезний вплив на подальший розвиток соціальної і політико-правової думки Франції та інших країн Європи.

5. СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ В XVIII СТ.

У XVIII ст. відомими представниками французького матеріалізму виступали *Дені Дідро*, *Поль Анрі Гольбах*, *Клод Антуан Гельвецій* та інші мислителі й діячі, які стояли на позиціях передових демократично налаштованих верств буржуазії. Французькі матеріалісти розгорнули фронтальну атаку на християнську релігію, критикували деїзм, тобто релігійно-філософське вчення, що допускає існування Бога лише як першопричину світу і не вивчає його впливу на розвиток природи та суспільства. Критикуючи феодальні, державні устої і їх політико-правову, соціальну основу, французькі матеріалісти пропонували такі управлінські інститути, які відображали б інтереси суспільства. Політичні вчення французьких матеріалістів стали кроком уперед у порівнянні з ідеями Монтеск'є. Проголошені ними ідеї обумовленості характеру людини суспільними і соціальними умовами і насамперед політикою, а також рівності людини, її вродженого прагнення до добра та інші мали прогресивне значення.

Дені Дідро — один з відомих французьких матеріалістів, філософ, укладач енциклопедії, письменник, як і Вольтер, мав великий вплив на сучасників і на розвиток суспільної думки. В основі соціально-політичного вчення Дені Дідро лежить ряд положень теорії природного права. Основне в цій теорії — поняття природи людини. Спочатку люди жили в природному додержавному стані, були

рівні між собою і керувались повною незалежністю. В інтерпретації Дідро природний стан виступав не стільки як період ізолюваного існування індивідів, скільки як епоха первісних колективів із суспільною власністю на засоби праці. З появою приватної власності і духу наживи — джерела всіх вад — «природна рівність зникла» і люди поділились на багатих і бідних. Державна влада виникає як продукт суспільного договору, що люди укладають між собою, щоб забезпечити своє щастя, і це дає суспільству можливість створення організованої політичної форми. Суспільний договір не позбавляє людей їх природної свободи і рівності. Людина лише частково передає державі свою природну незалежність з метою забезпечення інтересів і об'єднання волі й сили всіх. Державна влада базується на волі народу-суверена, тоді як правителі і царі — всього лише її тримають. Знищення феодальних порядків цілком можливе мирним шляхом з допомогою законодавчих реформ і морального виховання народу. Критикуючи дух корисливості, зажерливості і вихваляючи звичаї стародавніх народів, які не знали власності, Дені Дідро не закликав до усупільнення майна, а виступав прихильником невеликої приватної власності. Головна мета держави — забезпечення прав громадян, їх свободи і щастя.

В ученні *Поля Анрі Гольбаха*, прихильника конституційної монархії, а в ряді випадків — освіченого абсолютизму, знаходимо багато інших думок про устрій держави і суспільства. В суспільстві все виступає як предмет обміну. Саме те, що люди не однакові, і спонукає, навіть змушує їх звертатися один до одного та надавати взаємну допомогу. Вирішальна роль в історії відводилась діяльності законодавств. Шлях визволення людей лежить через освіту. Незнання власної природи призвело рід людський до того, що він опинився поневолею і став жертвою урядів. Створювати державу і закони людей змушують інтереси особистої користі. Суспільство сприймалось як царство розуму. І природні закони ті, що впливають із природи людини, складаючи найважливіші принципи суспільних відносин. Природні права вічні й невіддільні. Основні природні права: свобода, власність та безпека людини. В суспільстві діють основні закони, обумовлені суспільним договором, вони визначають взаємовідносини між носіями влади (сувереном) і на-родом. Завдання законів — обмежувати владу володаря і забезпечувати правління в інтересах суспільства. Закони визначають повноваження суверена, його права, а також те, в яких межах народ повинен коритися володарю.

Один із представників французьких матеріалістів XVIII ст. — *Клод Адріан Гельвецій* виступав за політичні свободи, рівність

усіх перед законом, висував гасла свободи слова, друку, думки і совісті. Відкидаючи географічні фактори, що обумовлюють суспільне життя, Клод Гельвецій визначає, що відмінності в законах і звичаях обумовлені винятково-соціальним середовищем. Люди всюди народжуються з рівними здібностями і нахилами, а відрізняються один від одного лише завдяки впливу сім'ї, вихованню і найближчому оточенню. Висловлюється немало глибоких здогадів про матеріальну обумовленість свідомості, її історичний розвиток, соціальну природу моралі і політичних установ. Суспільні інтереси є однією з основ виникнення держави і законів.

Радикалізм Жан-Жака Руссо

Політичні вчення французького просвітництва стали ідейною зброєю Великої Французької революції (1789). Разом з тим вони сприяли виникненню і розвитку прогресивних політичних і соціально-економічних ідей в країнах Європи та ін. Один з визначних французьких просвітителів, філософ, теоретик педагогіки Жан-Жак Руссо в працях «Бесіди про походження і основи нерівності між людьми» та інших викладає радикальний характер політичних поглядів, піддає різкій критиці феодально-станові відносини, вказує на причини нерівності появи і розвитку приватної власності. Разом з тим ідеалізується первіснообщинний лад, відкидається вчення Томаса Гоббса про те, що в первісному суспільстві точиться «війна всіх проти всіх».

Оперуючи наявністю різних політичних учень, Жан-Жак Руссо пише, що спочатку люди жили, як звірі. У них не було нічого спільного, навіть мови, не кажучи вже про власність або мораль. Люди були рівні між собою і вільні. Та в міру удосконалення навичок, знань, зняття праці міцніли суспільні зв'язки, поступово зароджувались соціальні формування: сім'я, плем'я, народність. Період виходу з дикості, коли людина стає суспільною, але все ще залишається вільною — найщасливіша епоха. Далі розвиток цивілізації пов'язаний з появою і зростанням суспільної нерівності, з регресом свободи. Спочатку виникає майнова нерівність, що стала основою для приватної власності на землю. На зміну природному стану приходять громадянське суспільство. З виникненням приватної власності відбувається поділ суспільства на багатих і бідних, між ними розпалюються жорстокі суперечності, непримиренність. Нерівність соціальна та економічна веде і до нерівності політичної. Прийняті ж закони безповоротно знищили природну свободу, остаточно закріпили власність, перетворили

хитру узурпацію в непорушне право і заради вигоди небагатьох прирекли відтоді весь людський рід на працю, рабство і злидні. З переродженням держави в деспотію настає беззаконня, відсутність усяких владних структур, панує тільки тиранія. В природному ж становищі все тримається на силі, на законі сильнішого. Повстання проти тиранії є правомірним актом, як і розпорядження, що їх давав підлеглим деспот, управляючи державою. На противагу Гоббсу, який у теорії суспільного договору виправдовував абсолютистську монархічну державу, Жан-Жак Руссо висловлювався за утворення такої держави, що забезпечує демократичні права. Величезні переваги вчення Жан-Жака Руссо і полягають у відстоюванні демократичних прав і свобод. При всій відносній прогресивності політичних поглядів Жан-Жака Руссо вони такі ж ідеалістичні, як і погляди інших просвітителів XVIII ст. Його вплив на сучасників, особливо в період буржуазних революцій, затінив вплив Вольтера і Монтеск'є. Якобінці використовували вчення Руссо про закони як відображення спільної волі і необмеженого суверенітету народу для забезпечення революційної диктатури.

Соціальні і політично-правові вчення утопічного соціалізму

В XVIII ст. поряд з демократичними, соціальними, політичними концепціями розвитку держави і управління суспільством розвивались соціальні та політико-правові вчення утопічного соціалізму. Один із представників утопічного соціалізму сільський священик *Жан Мельє*, своєрідно розуміючи природне право, співзвучне уявленням про справжню справедливість, які склалися в середовищі народу, підкреслює, що нема справедливості в тому, що одні несуть усі тягарі праці і незручності життя, а інші, не знаючи турбот і праці, мають насолоду всіма благами і зручностями життя. Різко засуджуються вищі стани феодального суспільства, які живуть за рахунок народної праці, пригноблюють, кривдять, грабують народ. Різко засуджуються монархія і церква. Всі релігії і політичні закони становлять лише таємні системи несправедливості, з їх допомогою багаті гноблять бідних, нищать і тиранять народ та ін. Засудження феодалізму і приватновласницького ладу з позицій інтересів трудівників у вченні Жана Мельє органічно пов'язане з програмою народної революції, з побудовою справедливого суспільства, без приватної власності, що породжує збагачення найсильніших, хитрих і спритних, злих і негідних, породжує зубожіння народу. Народна революція має

привести до ліквідації не тільки феодалізму, а й приватновласницького ладу взагалі.

Тоді ж у Франції сформувалися уже комуністичні теорії Мореллі, Леже Марі Дешан та ін. Доктрина Мореллі ґрунтується на деяких положеннях теорії природного права. На відміну від буржуазних теоретиків природне становище ним зображується як золотий вік, коли люди підкорялись тільки законам природи, що передбачали спільність майна і загальну обов'язковість праці. В концепції Мореллі нема місця суспільному договору. Виникнення і утвердження приватної власності перевернули догори дном усі закони природи, спотворили пристрасті людей, породили жадобу та інше, виник приватний інтерес — ця виснажлива хвороба всякого суспільства. Мореллі підкреслював зв'язок держави, політики, моралі з відносинами власності, заперечував Монтеск'є, який критикував принципи демократії, аристократії, монархії і деспотизму. При збереженні приватної власності концентрація багатств неминуче веде до того, що демократія перетворюється в аристократію, аристократія — в монархію, а монархія — в деспотію, тиранію. Тому нема сенсу шукати найкращу форму управління, доки не знищені приватна власність і народжені нею приватні інтереси. Ідеї утопічного соціалізму знайшли відображення і в працях інших мислителів. Особливе місце займав бенедиктинський монах Леже Марі Дешан, який поділяв історію людства на три етапи: дикість, коли люди не знали власності, влади, законів; потім люди перейшли до стану законів, виникла нерівність, власність, закони, суспільство поділилось на соціальні спільності; а потім настає царство «безумства звичаїв», обману і насилля. Та в «стані звичаїв» не буде релігій, війн, судів, торгівлі, банкрутства, спекуляції та ін. Життя людей стане простим і близьким до природи. Свідомість моральної єдності людей і простота життя приведуть до відмирання примусу та управління суспільством.

Концепції філософії історії

XVIII ст. увійшло в історію Європи і Америки як століття Просвітництва. Блискуча плеяда філософів, проголосила всесилля людського розуму і завдала смертельного удару забобонам і мракобісню — темній спадщині Середньовіччя. Вільнодумство входило в моду. Вивільнення розуму від пут обскурантизму сприяло швидкому прогресу наук і мистецтва. На початку століття в лоні філософії формується і розвивається філософія історії, що ставила метою вивчення історії суспільства. І хоча філософія історії — продукт XVIII ст., все ж елементи соціальної філософії властиві і творчості

ряду філософів античності, і творчості мислителів Середньовіччя — Августіна, Макіавеллі та ін. Системою філософських і історичних методів аналізу соціальних процесів залишається філософія історії в концепціях Ніцше, Канта, Гегеля. Історики тоді аналізували джерела демократичних революцій в Європі, Америці та ін. У працях відомих представників соціально-політичної думки *Франсуа Гізо, Огюстена Тьєррі, Луї П'єра, Томаса Пейнпа, Томаса Джефферсона, Олександра Гамільтона* та інших розглядаються важливі ідеї, формуються теорії про державу, право, суспільство: по-перше, історія твориться людьми, по-друге, революція є результат суспільних су-перечностей, загострення яких вибухонебезпечно, по-третє, походження соціальних спільностей і станів, державної влади сягають своїм корінням до завоювань одних племен іншими. Філософія історії виступає зв'язуючою ланкою філософії і соціології — галузі знань, що вивчає суспільство, державу. Концепції філософії історії ставили за мету дослідити процес виникнення людства, розкрити рушійні сили історії та її законів на базі емпіричних і узагальнених фактів і даних, подій і явищ в історії, культурі народів. Поява філософії історії — свідчення завершення відносно тривалого етапу в розвитку самої філософії і початку нового етапу в розвитку соціального пізнання, що привело до відокремлення гуманітарних, тобто суспільних, людських знань від філософських, а суспільствознавство поза філософією було поділене на різні галузі знань, в тому числі й соціологічні. Філософія історії прагнула відобразити історичний процес через поєднання аналізу суспільних явищ, подій, фактів та історії культури і їх філософське узагальнення.

Один з перших італійських філософів *Джамбаттіста Віко* робить спроби реалізувати принципи філософсько-історичного аналізу світового процесу історії. Розглядаючи історію як продукт діяльності людей, відмічає, що історичний процес об'єктивний, але це не означає, що людина з її свободою, інтересами може змінювати хід історії, тому що історичні закони мають характер передбачень і не збігаються з волею царів та інших історичних осіб. Відповідно до закономірностей соціальних процесів суспільство у розвитку проходить три обов'язкові цикли або етапи. Спочатку етапи, коли теоретичні уявлення панують, оволодівають розумом, а жреці управляють суспільством. Відсутні держава і правові закони і норми. Потім суспільство вступає в період, коли виникають держави з усіма їх атрибутами і коли представники аристократії, стоячи біля керма держави, нав'язують волю, забезпечуючи собі заможне життя і жорстоко гнобячи плебс — народ. І потім уже йде період людства — вищий

ступінь розвитку суспільства. Виникають республікансько-демократичні представницькі монархії з правами і свободами для всіх громадян суспільства, і їм забезпечуються гідний суверенітет, особисті свободи і права. На такому етапі законодавство мудро поєднує співвідношення приватного і спільного інтересу, забезпечує справедливість у вирішенні соціальних проблем та ін.

Процес історичного розвитку людства відбувається по спіралі від нижчого до вищого. Ґрунтовно розглядається і аналізується суть людини в органічному поєднанні з системою внутрішніх і зовнішніх зв'язків, концентрується увага не на природних факторах історичного процесу, незалежних від людини, а на тому, що саме людина вносить в історію людське, що відрізняється від природного, що людина творить історію. Творення історії самою людиною — умова і людське самопізнання, тому що людські суспільні знання не що інше як самоусвідомлення мети і плодів своєї історичної діяльності, творчості. Світ людини — це система зв'язків і взаємовідносин, що об'єднує її з іншими людьми, з навколишнім середовищем. Саме через взаємодію розвиваються людина і суспільство. Циклічність історії — загальний закон розвитку всіх народів. Метод аналізу історичного процесу, запропонований Джамбаттістою Віко, суттєво відрізняється від більшості філософсько-соціологічних концепцій, де історичні події, явища і факти стверджуються сконструйованою схемою, використанням емпіричної основи історії. Незрозумілий сучасниками Джамбаттіста Віко випереджує ідеями розвиток суспільства, що відіграли потім важливу роль в становленні принципу історизму в соціальному пізнанні, набагато випередивши ідеї Йогана Гердера, Георга Гегеля та інших і справивши вплив на істориків Франції. В сучасній соціології ідеї Джамбатісти Віко модернізуються, трансформуються в численних концепціях та доктринах походження й розвитку держави, суспільства.

У розвиток філософії, історії значний вклад вніс *Марі-Жан Антуан Кондорсе* — французький соціолог, політичний діяч, який примикав до жирондистів. В економічних питаннях — прихильник фізіократів. Критикуючи релігію з позицій деїзму і просвітництва, Марі-Жан Антуан Кондорсе закликав відмовитись від марновірства і розгорнути розвиток наукових знань. У праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» розвивається погляд на історію як на продукт розуму. Проголошуючи демократичний лад вершиною розумності та «природності», Марі-Жан Кондорсе розкриває основні рушійні сили історичного прогресу — розум, знання, людські здібності, визначає основні його

етапи, висловлює думку про роль праці у розвитку суспільства, значущість суспільного поділу праці.

На основі різних випадкових ознак Марі-Жан Антуан Кондорсе поділяє історію на десять епох. *Перша епоха у розвитку людини*: виникнення полювання, риболовства, поява уміння виготовляти знаряддя праці та інші інструменти. Люди живуть сім'ями, зростання їх сприяє створенню родів, племен. На такій стадії суспільство ще не знає приватної власності. Люди постійно шукали їжу, не маючи вільного часу для занять наукою, мистецтвом. Поступовий перехід від напівтваринного існування людини до людського способу життя, добування засобів для життя, збереження певної кількості здобутих продуктів харчування тощо — характерні риси, що відрізняють людину від тварини. *Друга епоха у розвитку суспільства*: поява кочівників-скотарів та перехід до землеробства. Поділ праці приводить до спеціалізації діяльності людини, обумовлює формування соціальної структури, виникнення приватної власності, виникає соціальна нерівність, перетворення захоплених у боях і війнах між племенами і народами полонених в підневільних робітних людей та ін. *Третя епоха*: виникнення писемності, що дала можливість розвивати пізнавальні можливості суспільства, духовність. *Четверта епоха*: прогрес людського розуму в Греції і Стародавньому Єгипті та інших цивілізаціях. *П'ята епоха*: прогрес науки, її поділ, піднесення та занепад, період Платона, Арістотеля, Архімеда, інтенсивний розвиток механіки, гідравліки, мистецтва грецьких та інших античних майстрів, виникнення в Стародавньому Римі правової науки, розвиток історичних, соціально-політичних вчень і знань. Виникає християнство. *Шоста епоха*: занепад науки і освіти вже до відродження в період хрестових походів теології, міфів тощо. Це епоха торжества теологічних міфів, феодальної анархії, кріпосництва, зародження магометанства, ісламу та ін. *Сьома епоха*: визначається першими досягненнями науки в період Відродження до винаходу книгодруку. Наукові досягнення: компас, порох, в сфері культури — творчість Данте, Бокаччо та ін. *Восьма епоха* охоплює винахід книгодруку, подолання наукою і філософією старих поглядів. Виникають, формуються національні мови, національні культури, звичаї. Іде боротьба проти релігії, відбувається реформація. Змінюються старі уявлення про Сонячну систему, відкриття Коперника і Галілея, а проблему пізнання реалізує метод Бекона. Математика відкриває логарифми. *Дев'ята епоха* починається від періоду Декарта і триває до утворення французької республіки: досягнення незалежності людського ро-

зуму, що відкриває безмежні можливості перспектив суспільного прогресу. *Десята епоха*: епоха майбутнього, торжество розуму на Землі. Соціальні ідеали Марі-Жана Антуана Кондорсе відображають свободу, рівність, братство, а віра в справедливість, торжество розуму несе відбиток ідей гуманізму епохи Відродження. Заслуга Марі-Жана Антуана Кондорсе полягає в послідовній і систематичній розробці теорії суспільного прогресу і застосуванні принципу історизму для аналізу історичного процесу.

Значний інтерес становлять праці з філософії історії відомого німецького просвітителя *Йогана Готфріда Гердера*. Його позиції не завжди послідовні. Визначаючи Бога творцем світу, Йоган Гердер водночас стверджує, що Бог передав долю людства самим людям. Концепцію світової історії як закономірного, єдиного, взаємопов'язаного цілісного процесу викладено в праці «Ідеї до філософії історії людства». Обґрунтовував необхідність філософії історії як окремої галузі знань, розглядаючи з позицій філософії історію людини як закономірне продовження розвитку природи. Рослинний та тваринний світ — продукт еволюції природи, а сама людина самопороджується природою, несе елементи неорганічного й органічного світу, є вершиною природи. Одним з визначних елементів людської історії виступає культура, що визначає прогрес. Суспільство — певна соціальна спільність, існує завдяки взаємозв'язку індивідів і спільностей людей між собою. Історія народів Стародавнього Сходу (Китай, Корея, Японія та ін.), Греції, Риму, Близького Сходу (Вавилон, Ассірія, Єгипет та ін.), народів Європи стала для Йогана Гердера базою досліджень розвитку світової історії. Основні риси концепції історії, ідеї саморозвинення, спадковість культури історії людства, її безперервність в просторі і в часі — об'єктивний, закономірний суспільний прогрес.

Політико-соціальні вчення в Західній Європі

Тоді, коли в передових країнах Західної Європи соціальна політико-правова теорія уже починає відокремлюватися у відносно самостійну галузь знань, соціальні, політико-правові вчення в Німеччині ще розвивалися в межах філософії. Безсилі німецькі бюргери віддавали перевагу в політиці роздумуванню замість того, щоб діяти. Обґрунтування класових інтересів переносились в сферу абстрактної теоретизації і міркувань про суть і роль людини в суспільстві, її прагнення до свободи та ін. На рівні теоретичних узагальнень соціальні і політично-правові концепції ставали відірваними від безпосередніх запитів практики філософії. При

всіх недоліках, пов'язаних з відмовою від вирішення насущних проблем соціальної перебудови, німецька класична філософія відіграла плідну роль у розвитку суспільної теорії.

Родоначальник класичної німецької філософії *Іммануїл Кант* стає основоположником одного з великих напрямків теорії держави і права. В основі кантівської філософії лежить протиставлення емпіричного (дослідного) і апіорного методів пізнання. У «Маніфесті звичаїв» викладене своєрідне тлумачення природного права. Іммануїл Кант, йдучи за Руссо, дотримується умовного природного становища, де відсутнє об'єктивне право. Людині властиве одне-єдине природжене право — свобода морального вибору. Звідси випливають невід'ємні моральні якості людей: рівність, здатність ділитися своїми думками та ін. В додержавний період людина здобуває суб'єктивні природні права: право на власність, право на життя тощо. Відповідно до принципів умовного підходу до пояснення соціально-політичних явищ Кант відмовляється вирішувати питання про походження держави, прагне подолати певну суперечність, властиву концепціям природного права, де утворення держави шляхом договору ставало і реальною подією минулого і основою майбутньої ідеальної організації політичної влади. На думку Іммануїла Канта, суспільний договір є лише ідеєю розуму, що має безперечно практичну реальність. Іммануїл Кант надає суспільному договору рис регулятивного принципу, що дозволяє судити про справедливість конкретних законів. Ідея договору служить «безпомилковим мірилом» права і безправ'я. Вклад Іммануїла Канта у розробку політичної теорії характеризується тим, що сформульовано основні ідеї і принципи сучасних вчень про правову державу. Дано і визначення: держава — поєднання багатьох людей, підкорених правовим законам, а ознакою держави є верховенство закону. Іммануїл Кант підкреслював, що розглядає не державу, що існує в реальності, а державу в ідеї, такою, якою має бути відповідно з чистими принципами права і покликана гарантувати стійкий правопорядок; держава має будуватися на началах суспільного договору і народного суверенітету.

Найбільш завершеними і систематизованими судженнями про право, державу і громадянське суспільство стали погляди *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля* — класика німецької філософії. Політико-правові погляди Гегеля склались під впливом Французької буржуазної революції і спочатку були радикальними, але потім, під впливом змін політичної ситуації в країнах Західної Європи і посилення феодално-дворянської реакції, ставали дедалі консервативнішими. Політико-правове вчення Георг Гегель розглядає як

необхідну складову частину філософії, ідея права трактується як єдність права і його здійснення або «наявність буття» права, його реалізацій. Георг Гегель прагне подолати недоліки кантівського апіоризму, що відриває логічне від історичного в праві. Розглядаючи ідею права, Георг Гегель виходить з концепції ідеї тотожності мислення і буття. В ученні про право і державу теза тотожності мислення і буття знаходить відображення у формулі: «Що розумне, те дійсне; що дійсне, те розумне». Тут під дійсністю розуміється не все існуюче в реальності, а лише те, що існує із необхідності. Дійсність вище існування. Гегель рішуче заперечував природно-правову теорію походження держави. Природний стан і природне право є стан безправ'я, свавілля, стан, де не можна сказати нічого, окрім того, що «з нього необхідно вийти». Тільки в державі людина здобуває свободу. В державі громадянин одержує гідну йому честь завдяки посаді, на яку поставлений, завдяки професії, якою володіє і завдяки будь-якій своїй трудовій діяльності. Заслуга Георга Гегеля в тому, що замінивши поняття «природне становище» категорією *громадянське суспільство*, він здійснив розмежування громадянського суспільства і держави.

Громадянське суспільство виникає після виникнення держави, що складається з трьох систем: потреб індивіда і задоволення їх з допомогою його праці, а уже через працю індивіда і задоволення потреб усіх інших, дієвості правосуддя, що охороняє свободу і власність приватної особи та ін. На думку Георга Гегеля, громадянське суспільство поділяється на три стани: субстанціональний (землевласники-дворяни і селяни); промисловий (фабриканти, торговці, ремісники); загальний (чиновники). Основна функція громадянського суспільства, що в усіх діях покладається на правосуддя,— стежити, щоб вільно розвивалась приватна власність і не охоплювалась соціальними, моральними вимогами. У визначенні громадянського суспільства Гегель трактує *громадянське суспільство як систему матеріальних потреб*. Правильно відмічаючи суперечливий характер буржуазного суспільства, Гегель тим часом намагається виявити джерела державності не на основі аналізу матеріальних, економічних відносин, а звертаючись до ідеальних передумов — народного духу тощо.

Абсолютизуючи і містифікуючи ці ідеальні передумови, Гегель проголошує *основою державності народний дух у формі релігії*. Державний лад впливає і єдино тільки й може впливати з істини релігії. Держава є не що інше, як ідея розуму, свободи і права. Держава виступає як моральне ціле, де долаються всі суперечності, що є в громадянському суспільстві. Держава саме і є

не що інше, як організація поняття свободи. Ідея держави як організації свободи проявляється, по-перше, у вигляді конкретної держави, по-друге, у відносинах між державами як зовнішнє державне право, і, по-третє, у світовій історії Георг Гегель відстоює конституційну монархію та критикує ідею народного суверенітету й республіканського правління. Конституційна монархія має три влади: законодавчу, урядову і судову (владу володаря).

Політичне вчення Гегеля мало величезний вплив на розвиток політико-правової думки. Прогресивні положення теорії стали основою розвитку ліберальних і радикальних концепцій. Соціологічні концепції Георга Гегеля стали важливим джерелом формування політичних, соціальних і економічних ідей Карла Маркса. Саме теорії держави бракувало, насамперед, політичного підходу, і Карл Маркс у полеміці з Георгом Гегелем формулює систему соціально-економічних і політичних ідей. Основні положення концепції про державу полягають у тому, що, по-перше, держава — це конституційна монархія, яка володіє сильною виконавчою владою, врівноваженою участю громадян в управлінні і додержанням індивідуальної суспільної і місцевої автономії, по-друге, правова і інституційна структура держави перебуває в процесі постійних змін, викликаних наміром пристосування теоретичних передумов до традиційних умов, по-третє, політичне життя кожної епохи формується і визначається домінуючими духовними і матеріальними силами епохи, всієї її культури і цивілізації, по-четверте, остаточне з'ясування характеру кожної епохи і їх змін треба шукати в природі буття Духу, Розуму.

Ідеї консерватизму та лібералізму

Філософія історії чітко поставила проблему закономірності й об'єктивності історичного прогресу, робила спроби поєднати факти, емпірику з теорією узагальнення. Проте спроби, що не опирались на тверді методологічні основи з чітким розумінням діалектики емпіричного і теоретичного, і самі історико-культурні факти, дані, явища, події обмежені, їх не досить для відкриття дійсних закономірностей історичного розвитку. Закономірність історії залишилась ідеєю, а не доведеним фактом. Це обумовило кризу в розвитку соціального пізнання, і на початку ХІХ ст. філософія історії втрачає домінуюче становище у розвитку соціального знання.

Паралельно з філософією історії триває становлення інших, нових галузей знань. Проблеми революційної демократії, індустріалізації виступають ключовими. Перший напрям в соціально-політичній думці тоді об'єднував тих, хто позитивно сприйняв ці

суспільні цінності, що виникли в процесі революційних подій, і, насамперед, реалії буржуазного суспільства. Це позиція ліберальної соціально-політичної думки, зокрема *позитивізму*. І другий напрям, який зібрав концепції, що в тій чи іншій формі відстоювали попередні давніші порядки, прагнули критикувати їх з позицій минулого, ідеалізували феодалізм та ін. Такий напрям одержав назву в соціально-політичній думці — *консерватизм*. Якщо освітяни XVIII ст. своєю діяльністю стимулювали процес революційної ломки старого суспільного ладу, то мислителі першої половини XIX ст. прагнуть в тій чи іншій формі осмислювати революційні перетворення і оцінити той суспільний лад, що йшов на зміну старому режиму. Проблеми революційної демократії, капіталістичних відносин та інші виступають ключовими для прогресивних мислителів. Ідеологія лібералізму мала важливе значення для формування соціологічної думки і розвитку соціологічної теорії. Суспільно-політичні ідеї консерватизму і лібералізму — важлива сторінка в історії соціальної думки XIX ст. Звичайно ж, далеко не все з проблематики, що обговорювалась консервативними і ліберальними теоретиками, можна прямо і безпосередньо віднести до соціології, але ті цінності, що їх відстоювали консерватори і ліберали — цінності порядку і свободи, виявились далеко не чужими в теорії соціології.

Соціологічні проблеми

Соціологічні ідеї консерватизму, лібералізму й утопічного соціалізму займали в першій половині XIX ст. важливе місце в соціально-політичній думці Європи. Філософи, соціологи прагнули в тій чи іншій формі осмислити результати революційної ломки старого суспільного ладу й оцінити той суспільний лад, що йшов на зміну феодальному. Тоді ж усі без винятку мислителі займаються ключовими проблемами демократії, індустріалізму і капіталізму.

Поширення ідей французьких просвітителів, французька революція 1789 року, якобінський терор, революційні і наполеонівські війни — все це викликало ненависть і опір реакційних класів феодальної Європи. Феодальна реакція особливо посилилась після поразки Наполеона у війні з Австрією, Росією, Прусією. За революцією наступила реставрація. У Франції знову запанували Бурбони. Емігранти, особливо реакційні кола феодального дворянства, що повернулись до Франції, прагнули ліквідувати завоювання буржуазної революції. Реакціонери нападали на просвітництво. Тоді ж з осудом французької революції виступили

англійський парламентарій Едмунд Бьорк, швейцарець Карл Людвіг Галлер, савойський граф Жозеф де Местр, французький політичний діяч віконт Луї Габріель Амбруаз, віконт де Бональд та ін. Найвпливовішим ідеологом консерватизму виступає *Жозеф де Местр*. Жив в Савойї, Швейцарії, на Сардинії, довго був посланником короля Сардинії в Росії. Всю силу свого незвичайного таланту Жозеф де Местр обрушив на просвітництво і революцію. Людина, яка може все змінити, але не може нічого створити або змінити на краще без допомоги божої, загордилась і вважає себе джерелом верховної влади, захотіла все робити сама. І Бог покарав людей. Революція — божа кара, зруйнувала весь політичний порядок, спотворила моральні закони. Революція приречена на безплідність, твердив де Местр, міцне лише те, що ґрунтується на божественній волі; закликав французів до своєї старовинної конституції, що їм дала історія, аби через монарха одержати свободу. Тоді Франція знову стане честю і прикрасою Європи.

Аналогічні ідеї містили і твори *де Бональда*. Революція, твердить де Бональд, сталася від послаблення віри в Бога, революція розкладає суспільство, веде до жахливого деспотизму. Закони людських суспільств випливають з природи людини взагалі, і тому політичні суспільства можуть мати лише природний устрій. Закони такого суспільства виражають божу волю, природу людини і спільну волю. Мета будь-якого суспільства — охорона особи і майна. Бональд критикує сучасників-філософів за індивідуальні основи їх теорій, прагне створити філософію не індивідуального, а загального, спільного. Природним ладом суспільства, заснованого на природі речей, за твердженням Бональда, є монархія. Її прообраз і основний елемент — сім'я. Монарх спрямовує силу відповідно до спільної волі. Коли ж суспільна воля єдина, то влада не може розподілятися.

Середньовічні ідеали прагнув обґрунтувати бернський патрицій *Карл Людвіг Галлер*, професор права в Бернському університеті. Через політичні перевороти покинув Швейцарію. Прийняв католицизм. Карл Галлер жив у Франції, в Австрії, присвятив своє життя боротьбі з революційними ідеями. Карл Галлер писав, що Богом встановлений природний закон, який управляє всіма людськими відносинами, за яким сильний владарює, слабкіший підкоряється. Суспільна нерівність випливає з природної нерівності людей. Богом визначена влада батька, господаря, освіченого над неосвіченим. Бог встановив заборону посягати на права іншого. Карл Галлер відкидає ідею суспільного договору, що ставить людське свавілля на місце вічного, встановленого Богом порядку. Теорія суспільного договору суперечить

історичним фактам — жодна держава не виникла так. Люди завжди жили громадою, пов'язані рядом відносин без всяких договорів, оскільки їх сили і потреби нерівні і вони мають потребу один в одному. Суспільство — не штучне утворення, а природне становище людства: так само виникає і держава — не з теоретичних побудов, а історично. З осудженням французької революції виступає англійський парламентар і публіцист *Едмунд Бьорк*, який бачив в революції загрозу Англії. Отже, консервативні мислителі негативно ставляться до революції як насилля, брутального розриву з традиціями народного життя, відстоюють принципи монархії, станової ієрархії, католицизму та ін.

Соціальна філософія лібералізму, патріархом якого вважають класика економічної науки Адама Сміта, чия діяльність належить ще дореволюційній добі, стає провідною в соціально-політичній думці. Програмні ж основи лібералізму з урахуванням досвіду Французької революції опрацювали Ієремія Бентам, Джон Стюарт Мілль, Бенжамін Констан та ін. Звичайно, лібералізм — це конгломерати поглядів, що зосереджуються навколо провідних ідей: індивідуалізм, утилітаризм. Відстоюючи цінності буржуазного активізму та раціоналізму, ліберали захищають від консервативної критики ідеологію Просвітництва. Будь-який суспільний інститут, доводить Ієремія Бентам, слід оцінювати, насамперед, з погляду, чи служить він суспільству, людям на користь. Ідеологія лібералізму мала важливе значення для формування соціологічної думки і розвитку соціологічної теорії, заклала основу теорії соціальної дії, ставила питання про зв'язок між соціальними диспозиціями особистості та інституційними рамками соціальної діяльності, а також про зв'язок між окремими соціальними субстанціями. Не випадково, пізніше, ринкова модель покладена в основу теорій суспільства — функціоналістської, теорії соціального обміну та ін.

Кінець XVIII і майже вся перша половина XIX ст. — період оцінки результатів Французької революції і переосмислення ідейних наслідків. Це період, коли незрілому капіталістичному виробництву, незрілим становим, класовим відносинам відповідали і незрілі теорії. Утопічний соціалізм кінця XVIII — першої половини XIX ст. опирався на нагромаджений досі ідейний багаж. Великі утопічні соціалісти Анрі Сен-Сімон, Шарль Фур'є, Роберт Оуен сприйняли від просвітителів XVIII ст. віру у всемогутність людського розуму. Все лихо існуючої суспільної непорядкованості випливає з того, що істина, справедливість ще не пізнані. Соціалісти вважали, що соціалізм — вираження розуму, істини, справедливості, — відкритий ними, Сен-Сімоном, Фур'є, Оуеном, і залишилось те, чому вони й присвятили значну части-

ну життя: переконати всіх в історичній значущості свого відкриття, насущній необхідності його реалізувати. Соціалісти-утопісти наївно гадали, що від лихоліть бурхливого розвитку капіталізму страждають усі соціальні спільноти. Анархія виробництва, безробіття, економічні кризи, політичні перевороти, революції і реставрації, формальність проголошених прав і свобод, війни і загарбання чужих територій — все це зазнавало нищівної критики з позицій розуму, в ім'я загальних, спільних інтересів народу. В галузі політико-правової теорії утопічний соціалізм пов'язував критику тодішньої держави і права з розкриттям виявлених вад капіталістичного суспільства, що бурхливо розвивається.

Абстрактно конструюючи соціалістичний ідеал, соціалісти-утопісти висловили тоді ряд геніальних здогадів про взаємодію політики і економіки, про закономірності розвитку суспільства і держави. Разом з тим їх соціалізм залишався утопічним, його основною заслугою стала критика капіталізму. Соціалісти-утопісти глибоко і блискуче викрили болячки і вади капіталізму, щиро прагнули до принципово нового, розумного соціального устрою, що несе справедливість у суспільних відносинах і благо кожній людині. У своїх уявленнях про соціалізм утопісти багато в чому піднялись над сучасним їм рівнем науки про людське суспільство в усіх його сферах — економіці, політиці, ідеології. Незважаючи на ілюзії можливості збереження приватної власності (Сен-Сімон), гармонію праці і капіталу (Фур'є), для великих соціалістів-утопістів розумно організоване виробництво має базуватися на зовсім нових, колективістських і планових засадах, причому, на думку Оуена, це можуть зробити самі трудящі, без капіталістів. Якщо ж помилкою була недооцінка політичного фактора в боротьбі проти капіталізму, то цікавими виявились думки про перспективи відмирання політичних функцій влади в майбутньому суспільстві. В працях великих утопістів ідея подолання політичного відчуження вперше одержала всебічне обґрунтування. Сен-Сімон вважав відпадання потреби в державі результатом розпливання політики в економіці, заміни управління людьми керівництвом виробничими процесами. Фур'є обґрунтував ідею поступової заміни державної влади владою ненасильницькою тим, що неминуче гігантське зростання виробництва, досягнення справжньої свободи, гармонійного розвитку та задоволення пристрастей кожної людини за умов нового ладу. Для Оуена відмирання політичної влади — результат поєднання суспільних і особистих інтересів в майбутньому суспільстві. Від ідей попередніх представників раннього комунізму про «відмирання держави»

(Мельє, Дешан, Марешаль) великі соціалісти-утопісти істотно відрізнялись тим, що відмирання держави ставили в залежність від промислового прогресу, збереження і використання в майбутньому суспільстві досягнень культури і цивілізації.

Історичні заслуги соціалістів-утопістів безперечні. Консервативні, ліберальні та соціалістичні напрямки в соціальній думці кінця XVIII — початку XIX ст. ще не можна віднести до соціології як науки про суспільство, внаслідок їх відверто неакадемічного характеру і чітко вираженої політичної тенденційності. Та все ж їх представники порушують чимало проблем, що пізніше потрапляють у коло інтересів соціології. Це, насамперед, питання про соціальну природу і функції демократичних інститутів, специфіку ринкових відносин, форми реорганізації суспільних відносин та ін.

Ще в античності, коли вперше усвідомлена й осмислена ясна відмінність між людиною і навколишнім світом, виникають спроби теоретично осягнути соціальний вплив людського буття. В епоху Протагора і софістів, коли усвідомлюється потреба розмежування між двома елементами людського буття, природним і суспільним середовищем, коли виникають джерела науки про суспільство, саме тоді формуються фундаментальні для соціології проблеми подібності і різниці між законами природи і суспільного життя. В античну епоху та Середньовіччя ще відсутнє уявлення про соціологію як самостійну науку, та тоді уже досить детально розроблені концепції, доктрини політичної та правової теорії, економіки, етики та інших галузей знань, в центрі яких — проблема законів і норм суспільного життя. Починаючи з епохи Ренесансу, знання про суспільство поступово звільняються від релігії — теоретичної оболонки і набувають секулярних, тобто світських, мирських форм. Пізніше формуються теорії громадянського суспільства та правової держави, осмислення значення спільнісних інтересів і договірних засад у суспільному житті.

Література

- Арон Раймонд. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993.
Захарченко М. В., Погорілий О. І. Історія соціології від античності до початку XX ст. — К., 1993.
Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1992.
Хвостов В. М. Социология. Введение. Исторический очерк учений об обществе. — М., 1987.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СОЦІОЛОГІЇ В ХІХ—ХХ СТ. (КЛАСИЧНИЙ ПЕРІОД)

1. КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА

Принципова характерна особливість соціальних вчень XVIII ст. полягала в тому, що суспільство розглядалося просто як частина природи, а знання про суспільство — як складова частина інших, уже відомих наук, як «політична арифметика», «соціальна фізика» тощо. І лише в середині ХІХ ст. утверджується розуміння соціології як самостійної науки про суспільство, як цілісної системи поряд з фізикою, хімією, біологією тощо. Це заслуга основоположників науки Огюста Конта і Герберта Спенсера. Честь введення в науковий обіг поняття *соціологія* належить Огюсту Конту, і не випадкове відокремлення соціології в самостійну науку. Виділення соціології в окрему самостійну науку підготовлене всім попереднім соціально-політичним, економічним, духовним розвитком людства, французького суспільства зокрема і особливо. Адже перша половина ХІХ ст. — період бурхливого промислового розвитку передових країн, пов'язаного з оволодінням і використанням сили пари і впровадженням машинної індустрії, фундаментальних відкриттів практично в усіх галузях природознавства, складних, швидких, масштабних і гострих соціально-політичних конфліктів та змін, особливо у Франції.

Анрі Сен-Сімон: наука про людину

На фоні економічного і соціально-політичного розвитку рельєфно виявилось серйозне відставання знань людей про самих себе і про те суспільство, в якому вони живуть. І аналогічно, як вищий тоді рівень розвитку капіталістичних економічних відносин в Англії став сприятливою обставиною для появи класичної економічної теорії Адама Сміта і Давида Рікардо, так і найвищий рівень розвитку суспільно-політичних відносин у Франції став благодатною основою для формування соціології Огюста Конта і його послідовників. В історії соціологічної думки певний слід залишила творчість Анрі Сен-Сімона, французького соціолога, соціаліста-утопіста. На початку ХІХ ст. дедалі більше приділяється уваги перевагам позитивного знання, що формується з допомогою спеціальних наук шляхом спостереження і експерименту.

Згідно з розумінням, що позитивні знання — наукові, а не метафізичні, позитивні знання стають певним напрямом у філософії — *позитивізмом*. І Сен-Сімон одним з перших приходить до розуміння науковості позитивних знань. Уже в 1813 році в праці «Нарис науки про людину» Сен-Сімон виступає з твердою вимогою відмовитися від абсолютної передбачуваної концепції про істинність науки, «надати науці про людину позитивність, обґрунтованість її на спостереженні і розроблення методом, що використовується в інших галузях фізики». Сен-Сімон пропонує суспільствознавству відмовитися від метафізичної сили науки про людину і надати їй позитивний, принципово новий характер, що дозволило б широко пізнати дійсність, світ людини, проникнути в суть багатоманітних зв'язків і відносин в суспільстві, пізнати людину в об'єктивних умовах колективного буття. Сен-Сімон вважав основою прогресу суспільства прогрес знання людського розуму, що розглядався ним як «перехідний закон». *Історія суспільства — єдиний ланцюг взаємозв'язаних між собою минулого, сучасного і майбутнього знань, тому що майбутнє складається з минулого і сучасного інтелектуального потенціалу.*

Розглядаючи історію суспільства як безперервний процес розвитку людського розуму, Сен-Сімон розкриває її через «закон трьох фаз» — теологічної, метафізичної та позитивної. Правда, тут Сен-Сімон суперечить самому собі, бо сам же наполегливо заперечує методологію метафізики. Відмовляючись від метафізики, нездатний з'ясувати причини соціальних явищ, Сен-Сімон з позитивістських позицій вводить ряд нових методологічних положень: відмова від спекуляційності і пріоритет спостережень в процесі пізнання, орієнтація на точні методи природознавства та ін. Відповідно до науки про людину і суспільство, позитивізм вносить такі постулати: виділення суспільства як специфічного наукового предмета і об'єкта дослідження; постановка питання про необхідність науки про людину як самостійної галузі наукового знання; введення спостережень і точних методів фіксування явищ і опис їх взаємодій та взаємозв'язків; розгляд суспільства в системі його взаємозв'язків з природою і залежності науки про людину (соціальної фізики або фізіології) від природних і соціальних наук. Сен-Сімон критикував історію і істориків за те, що вони не піднімалися над хаосом фактів, за узагальнення детального аналізу, не бачили їх зв'язків між собою в системі *минуле—сучасне—майбутнє*. В такій критиці переваги і переконливість надавались «закону трьох фаз», на якому базуються практично всі

розділи і судження Сен-Сімона про людину і суспільство. На початку XIX ст. передова суспільна думка дедалі більше зосереджується на безплідності мети фізичної філософії і на перевагах позитивних знань про людину і суспільство. В 30-х роках XIX ст. Огюст Конт обґрунтовує принципи позитивізму як філософського напрямку.

Соціологія Огюста Конта

В історії суспільної думки у Франції філософ *Огюст Конт* (1798—1857) відомий як родоначальник позитивістської філософії і позитивістської соціології, спрямованих на вивільнення науки від абстрактної філософії (метафізики) і теології. Основні твори: «Курс позитивної філософії», «Система позитивної політики...». Філософські та соціологічні погляди тісно переплітались у творчості Огюста Конта. Певний вплив на формування його теоретичних концепцій мала творчість Сен-Сімона, у якого Огюст Конт тривалий період працював секретарем. Але через серйозні розбіжності з основних фундаментальних теоретичних, політичних і особистих питань їм довелося розійтись. Для Огюста Конта неприйнятні ідеї класової боротьби і рівності виробників. У період революційних подій в Парижі Огюст Конт виступав проти революційних дій пролетаріату і проти його послідовників. Ідеї «соціальної фізики» сягають аж в XVII ст., а в першій половині XIX ст. їх особливо пропагував Сен-Сімон. Але ніхто до Конта не зумів розвинути цю ідею з такою повнотою, системністю і аргументованістю.

Кризове становище, в якому так довго перебували цивілізовані народи, допоможуть людям подолати тільки позитивні, наукові знання про еволюцію природи і суспільства, вважав Огюст Конт. Позитивні знання, що основані на спостереженні й експерименті, протиставлялись химеричним, нереальним, і протягом всієї своєї творчості Огюст Конт підкреслював, що далекі від здорового глузду знання вчені мають ставити значно нижче навіть «самодовільних вірувань людства». Позитивні знання — знання, «доступні нашому розуму і корисні для нас». Здорові думки мають безперервно поліпшувати умови індивідуального або колективного існування. Але людство, за Контом, лише поступово зможе перейти до позитивної науки про суспільство. Досліджуючи процес розвитку людського розуму в різних сферах, Огюст Конт сформулював закон трьох стадій розвитку розуму або трьох різних теоретичних станів: теологічного, метафізичного і наукового (позитивного). Отже, за природою людина користується спочатку теологічним

(релігійним), потім метафізичним (філософським, абстрактно-теоретичним) і позитивним, науковим методами мислення. Розумовий розвиток людини здійснюється постадійно, і послідовність досягнення різними галузями знань позитивного відповідає різноманітній природі явищ, визначається ступенем їх «спільності, простоти, взаємною залежністю». Саме тому спочатку як наука народжується фізика, потім хімія, а після — біологія, а для довершення системи наук спостереження людському розуму залишається сформулювати соціальну фізику.

Позитивна філософія — своєрідна перехідна система знань між метафізикою XVIII ст. та методологією науки XIX ст. За формою позитивна філософія близька до метафізики, а соціологія — до філософії історії, але за загальною орієнтацією обидві відтворюють проблеми науки про людину і про суспільство. В класифікації наук, пропонованій Огюстом Контом, соціологія йде за біологією. *Соціологія вивчає людське суспільство на основі зібраних достовірних фактів*, вивчає діяльну істоту (індивідів і суспільство), звільняючись від метафізичного і спекулятивного духу, наближаючись за своєю точністю до природничих наук. Кожна діяльна істота в наукових концепціях має бути представлена статично і динамічно. Та на відміну від біології, соціологія розглядає діючих і здатних діяти індивідів як соціальні утворення, тобто в контексті *взаємодії соціальних спільностей*. Стала новаторством висунута Огюстом Контом вимога до соціології: вивчати закони явищ, що спостерігаються, а не шукати апіорних, тобто існуючих до всякого досвіду першопочаткових чистих, незмінних причин, обґрунтовувати достовірність, істинність своїх висновків на фактах і на зв'язках, а не філософською інтерпретацією розуміння історії.

Специфіка соціологічного підходу до суспільного життя полягає в тому, що соціологічний підхід становить теоретичні дослідження *законів соціальних явищ з допомогою загальнонаукового методу, а не філософської рефлексії, тобто відображення, дослідження пізнавального акту, взаємне відображення єдиного*. В сукупності суспільні явища, за Контом, — образний організм. Ця ідея Конта передбачила постановку методології структурно-функціонального аналізу. Ідея *порядку і прогресу* проходить червоною ниткою через всю концепцію соціології Огюста Конта. Велика політична і моральна криза сучасного суспільства, міркував Огюст Конт, обумовлена, насамперед, розумовою анархією. Очевидно, *розбіжність розуму* стосовно всіх основних правил лежить в основі соціального порядку. Соціолог, який досліджує, легко від-

значає відсутність в суспільстві спільних ідей, висуваючи на основі вивчення емпіричних фактів нові і прийнятні для всіх ідеї, розкриваючи процес становлення нової спільності принципів і створення відповідних установ, що сприяють повному подоланню суспільної кризи. Поки ж окремих розум не сприйме всі спільні ідеї, на основі яких можна будувати спільну соціальну доктрину, пише Огюст Конт, народи, незважаючи ні на які політичні паліативи (тобто заходи, що не забезпечують повного вирішення проблеми), по необхідності залишаються в революційному стані і формуватимуть тільки тимчасові настанови. Огюст Конт попереджує, що потрібно лише мудре втручання в природний процес суспільного життя. Треба тільки привести в струнку систему всі знання про особисте і колективне людське існування, одночасно вивчивши думки, почуття і дії людей. Тільки точна оцінка природного процесу еволюції людства може дати теоретичний фундамент для мудрого втручання, здійснення систематичних змін на базі знань, що вносяться постійно і спонтанно, спроможних значно зменшити «згубне сповільнення і ризик неузгодженість».

Соціологію Огюст Конт поділяє на дві основні частини — *соціально-статичну* і *соціально-динамічну*. Соціальна статика покликана вивчати умови панування і закони функціонування соціальних систем. *Соціальна статика* — це, по суті, *анатомія суспільства, теорія суспільного порядку, раціональна, ефективна організація суспільства, досягнення соціальної гармонії (консенсусу)*. І Огюст Конт порівнює суспільство з живим організмом, що має різні органи, які виконують свої специфічні функції. Та розглядати функціонування будь-якого окремого органа відірвано від цілісного живого організму не можна. Тому суспільство — цілісна система, і неможливо правильно зрозуміти суть, роль і місце в суспільному житті, окремі його структурні елементи поза його цілісністю. Для Огюста Конта головним, висхідним у взаємодії суспільства і особи виступає *суспільство, а не особа*, адже не індивіди створюють суспільство, а суспільство визначає соціальну природу особи. Поділяючи суспільство на окремі соціальні структурні елементи, соціальні інститути, Огюст Конт особливо виділяє сім'ю, державу і релігію, що відіграють важливу роль в забезпеченні органічної єдності суспільства. Саме сім'я, а не індивід становить ту одиницю, з яких і складається суспільство. Людина з народження переважно егоїстична, хоча в її природі поряд з егоїстично-особистим є і не-егоїстичне, соціальне. І вся історія людства в Огюста Конта — це поступове подолання егоїстичних нахилів людини: на ранніх етапах розвитку людства явно переважали егоїстичні інстинкти лю-

дей, які дедалі більше долаються в міру індустріального розвитку суспільства, що потім приводить до поширення і утвердження альтруїстичних основ, тобто готовності жертвувати своїми інтересами заради інших. І однією з важливих функцій сім'ї стає виховання молодого покоління в дусі альтруїзму, подолання вродженого егоїзму, індивідуалізму. Соціальні зв'язки мають, мабуть, зовнішній характер, тому що в їх виникненні важливу роль відіграє матеріальна необхідність, що втілюється в таких інститутах, як промисловість, торгівля, армія та ін. Природа соціальних зв'язків є головне питання соціальної статистики, що має своїм предметом взаємовідносини, які зберігаються при всіх історичних умовах, елементах соціального організму.

Соціальний закон — це закон стадій історичного розвитку, за яким всі думки обов'язково проходять три змінюючи одна одну стадії. Спочатку — теологічна стадія, де відкрито панують спонтанно діючі функції, що не мають доказів. Потім метафізична — зі звичним переоформленням і формулюванням абстракцій або сутності, що приймаються за реальність. І, нарешті, позитивна стадія, що незмінно обґрунтовується точною оцінкою зовнішньої діяльності, історичної реальності. На думку Огюста Конта, від загального становища людського знання залежить і рівень техніки, ремесел, промисловості та ін. Закон трьох стадій історичного розвитку одночасно є і законом розвитку всього людства. Знання людини і знання культури людства, вважав Огюст Конт, проходить три стадії: теологічну, метафізичну, позитивну. Держава — це охоронець суспільного порядку, виразник «суспільного духу», що стоїть на сторожі соціальної солідарності і бореться проти тенденцій розходження ідей, почуттів і інтересів у суспільстві. Без такого порядку неможливий суспільний прогрес. Тому дотримання суспільного порядку підкорення державі і його нормам, законам, вважає Огюст Конт, це священний обов'язок будь-якого клану суспільства. Але єдність суспільства, людства в ідеалі має базуватися, насамперед, на духовній, моральній єдності. І тут особливо велика, на погляд Конта, роль релігії, релігійних переконань, що створюють фундаментальну основу соціального порядку: руйнується віра, розпадаються і соціальні зв'язки.

Соціальна динаміка вивчає закони розвитку соціальних систем і їх зміни. Соціальна динаміка Огюста Конта — це позитивна теорія суспільного розвитку. Не заперечуючи певну роль у суспільному розвитку інших факторів, які Огюст Конт називав *вторинними* (клімат, раса, приріст населення, розподіл праці), безумовний пріоритет він віддавав *первинним, духовним, розумо-*

вим. Отож характер суспільства на кожному історичному етапі і напрям його розвитку визначаються «станом його розуму». Три ступені безумовного розвитку людства — теологічна, метафізична і позитивна — відповідають трьом стадіям історичного прогресу. Перша стадія — теологічна, охоплює стародавність і раннє Середньовіччя аж до XIII ст. Панування релігійного світогляду, воєнно-авторитарні політичні режими, очолювані жрецькими і військовими — ось що характерне для теологічної стадії. Друга стадія — метафізична — охоплює XIV—XVIII ст., для якої є характерним перехід від одного, старого, що руйнується, суспільного порядку до нового, у зв'язку з чим таку стадію Огюст Конт називав *перехідною*. У духовній сфері чільне місце займають філософія, метафізика, в політичній сфері — професіонали-юристи, публіцисти, аристократи. Третя, вища стадія — *позитивна*, що почалася в XIX ст., разом з утвердженням позитивної наукової свідомості. За контівською соціальною динамікою настає розквіт економіки (промисловості, ремесел), науки, а в минуле повністю відходить воєнний дух і мілітаристський спосіб панування, на місце аристократії приходить соціократія, принципи побудови, функціонування і розвитку якої розробляються особливою прикладною наукою — *позитивною політикою*. В центр духовного життя висуваються вчені, філософи, позитивісти і діячі мистецтва, а на місце старої традиційної релігії з Богом приходить позитивізм з проповіддю всезагальної любові до суспільства, людства. У здійсненні ідеалів позитивної політики важливу роль Огюст Конт відводив робітникам за умов їх відмови від соціалістичних поглядів — знищити священну приватну власність та ін.

Значення соціології Огюста Конта визначається тим, що на основі синтезу досягнень суспільствознавства того періоду і всупереч панівним тоді спекулятивно-споглядальним філософським підходам і теологічним поглядам він вперше обґрунтовує необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку; визначає соціологію як особливу науку, що базується на спостереженнях; ставить питання про проведення емпіричних досліджень в науці; обґрунтовує закономірність розвитку історії, загальні контури соціальної структури і ряду важливіших соціальних інститутів суспільства.

Соціологія Герберта Спенсера

Контівську позитивістську лінію в філософії і соціології продовжує розвивати англійський дослідник *Герберт Спенсер* (1820—1908), засновник органічної школи в соціології. У другій половині

08), засновник органічної школи в соціології. У другій половині XIX ст. Герберт Спенсер просувається далі шляхом становлення соціології як самостійної науки, особливо в галузі системного і структурно-функціонального підходу до вивчення суспільства.

Досліджуючи походження всіх живих організмів, Герберт Спенсер вважав, що і суспільство розвивається як природа, як живий організм; прагнув провести якомога більше емпіричних узагальнень для доведення еволюційної гіпотези. Це дозволило б стверджувати з великою упевненістю, що еволюція здійснювалась і здійснюється в усіх середовищах природи, в тому числі в науці і мистецтві, в релігії і філософії. Суть еволюції Герберт Спенсер, опираючись на праці Карла Бера, вбачав у переході від гомогенності (однорідності) до гетерогенності (неоднорідності), зростаючій з'єднаності і специфічній обумовленості певності.

Ідеї Герберта Спенсера доповнені тезою про загальні тенденції зростання внутрішньої диференціації, яка супроводжується вдосконаленням процесу інтеграції органів. Усі морфологічні ознаки еволюції Герберт Спенсер знаходить і в розвитку суспільства. Полемізуючи з представниками «організмичного» погляду на суспільство Платона, Гоббса, стверджує, що аналогія між біологічним і соціальним неповна, тому що індивідуальний організм має конкретність, тоді як соціальний — дискретний, переривний і непереривний, протилежні, але взаємопов'язані властивості матеріальних об'єктів. Отже, суспільство не може і не повинно поглинати окрему особу. Істотним виміром соціального процесу вважається перехід від суспільства, де особа цілком підкорена соціальному цілому, до такого становища, де соціальний організм служить складовим його індивідів. Герберт Спенсер розглядав еволюцію як перехід від непевної безладної однорідності до певної, поєднаної різнорідності, що супроводжує розсіяність руху та інтеграцію матерії, виділяє три види матерії: неорганічну, органічну і надорганічну. Аналізу піддає надорганічну еволюцію.

Форма надорганічної еволюції виявляється людськими суспільствами, їх зростанням і будовою, продуктами і відправленнями. Але соціальні явища здебільшого обумовлені не властивостями, що складають суспільство одиниць, і умовами існування цих одиниць, а умовами життя всього суспільства і самим життям суспільства. Соціологічним поглядам Герберта Спенсера на суспільство властивий індивідуалістичний підхід до еволюції суспільства. Люди живуть і залишаються жити один з одним тому, що їм вигідно. Спільне життя людей — необхідна умова для розвитку індивіда. Зовнішні і внутрішні «фактори соціальних явищ»

розглядалися Гербертом Спенсером як стартовий стан умов розвитку індивідів і їх власні, як первісних людей, фізичні, емоційні і інтелектуальні виміри. Безсумнівно, що вторинні або похідні фактори охоплюються соціальною еволюцією. Людська діяльність і соціальні явища значно залежать від властивостей клімату, ландшафту місцевості проживання тієї або іншої спільності людей і ґрунту, флори і фауни місцевості та ін. Герберт Спенсер підкреслює, що ранні стадії соціальної еволюції найбільш сильно залежать від місцевих умов, аніж пізніші, доходить висновку, що прогрес первісної людини затримувався відсутністю здібностей, що можуть проявитися тільки з самим прогресом. Розвиток вищих фізичних, емоційних, інтелектуальних здібностей ішов спільно з соціальним прогресом. Чим менше розвинутими є фізичні, емоційні й ін-телектуальні здібності людини, тим сильніша її залежність від зовнішніх умов існування, важливою частиною яких може бути відповідне групове утворення. У боротьбі за виживання людина і спільність здійснюють ряд ненавмисних дій, об'єктивно зумовлених функцій. Такими функціями, що здійснюються членами певних груп і самими групами, визначаються групові організації і структури, відповідні інститути контролю за поведінкою членів соціальних спільностей, груп та ін.

У процесі надорганічної еволюції виникають суспільні структури і організації, що мають функціональну спрямованість. І соціологія вивчає функціонування тієї або іншої суспільної одиниці, зосереджується на результатах, що появляються в ході взаємодії одиниць. Соціологія описує і пояснює виникнення і розвиток політичної організації та церковних установ, життєдіяльність суспільства і його компонентів, їх регуляцію і виробничі відносини тощо. Досліджує соціологія і розвиток мови та знання, мораль та естетику, а також ураховує взаємну залежність між структурами і організаціями суспільства, з одного боку; і життєдіяльністю суспільства та його частин — з іншого. Герберт Спенсер намагався провести послідовну аналогію між біологічним організмом і суспільством як соціальним організмом, твердив, що безперервне зростання суспільства дозволяє розглядати його як організм. Суспільства, як біологічні організми, розвиваються в формі зародків з невеликих мас шляхом збільшення одиниць і розширення спільностей, об'єднання спільностей у великі спільності і їх подальше об'єднання та ін. Первісні суспільні спільності, подібно групам простіших організмів, ніколи не досягають значної величини шляхом простого зростання. Повторні процеси утворення великих суспільств

шляхом об'єднання дрібніших приводять до поєднання вторинних утворень в третинні.

Отже, Спенсер виділяє типи суспільств за стадією розвитку. Один з важливіших критеріїв типології суспільств — відмінність у формах соціальної регуляції. Для соціального організму, як і для біологічного, характерне не тільки утворення дедалі більшої маси в процесі зростання, але й збільшення поєднання маси зі зближенням її частин. Взаємна залежність частин, що перетворює складні спільності в єдине ціле — суспільство, не може існувати без певного розвитку «лінії поєднання і пристосування для спільної дії». Для координації дедалі різноманітніших зі збільшенням маси соціального організму діяльностей в суспільстві необхідний правовий центр і відповідні засоби сполучення між дедалі віддаленішими просторово одна від одної соціальними одиницями. Центр з допомогою засобів сполучення впливає на частини.

Основна типологічна відмінність соціальних структур, за Спенсером, полягає в тому, чи є співробітництво людей в досягненні спільної мети добровільним або примусовим. Саме це визначає протилежність суспільств «воєнного» та «промислового» типів. Герберт Спенсер, на відміну від своїх попередників, ясно бачить, що «воєнне» суспільство не можна вважати пройденим етапом історії; що саме протиставлення «воєнної» і «промислової» соціальної організації має характер типологічної абстракції, що ізолює окремі фрагменти та тенденції складнішої соціальної реальності. Еволюційно-історичний підхід поєднується у Герберта Спенсера зі структурно-функціональним та системним. Соціальний організм складається з трьох основних систем: регулятивної, вироблення засобів для життя і розподільчої. Джерелом класових відмінностей вважалося завоювання: переможці утворюють панівний клас, переможені стають підневільними або кріпаками. Відрізняється початкова, м'якша форма «домашнього рабства»; наступна стадія масового використання рабської праці в землеробстві і ремісництві супроводжується різким погіршенням становища підневільних. Рабство пов'язане з розвитком поділу праці, що потім породжує і психологічні стимули збереження існуючого порядку. Спочатку працівник фізично, а часто і розумово поступається тому, хто змушує його працювати. Праця стає ознакою неповноцінності. Потім розвивається почуття гордості, що зміцнює марність. Згодом додається ще третє почуття: боротися з ворогами та дикими звірами вважається єдиним заняттям, гідним чоловіків. Так три стимули поєднуються, щоб

утвердити відмінність між правлячим військовим класом і підлеглим виробничим класом.

Аналізуючи «регулятивну систему», Герберт Спенсер звертає певну увагу на механізми «соціального контролю», розглядає політичне управління, як, власне, один з його видів. За Гербертом Спенсером, весь «соціальний контроль» тримається на «страсі перед живими і мертвими». «Страх перед живими» підтримується державою, а «страх перед мертвими» — церквою. Всякий соціальний інститут складався як стійка структура «соціальних дій». Соціальний контроль здійснюється «церемоніальними інститутами», які старші, аніж церква і держава. Церемонії регулюють спілкування, символізуючи «статус» і «ранг» суб'єктів, що вступають у відносини, і культивують «почуття субординації». Герберт Спенсер, на відміну від Огюста Конта, не розглядав соціальну еволюцію як прямолінійний процес. Використовуючи для доведення еволюційної гіпотези аналогію між «живим і політичним» тілами, Герберт Спенсер усвідомлював її обмежені можливості для «створення нарисів емпіричної соціології» та ін. Багато ідей Герберта Спенсера згодом використані і далі розвинуті сучасною західною соціологією, зокрема структурно-функціональним аналізом Толкотта Парсонса, культурологією і соціальною біологією.

Історична соціологія Шарля Алексіса де Токвіля

Одним з фундаторів політичного лібералізму, суспільно-політичної течії, що знайшла в ХХ ст. широке розповсюдження, є французький історик, соціолог і політик ХІХ ст. *Шарль Алексіс де Токвіль*. Народився Шарль Алексіс де Токвіль 29 липня 1805 року поблизу Парижа в аристократичній сім'ї. За часів якобінського періоду у Франції батько й мати були ув'язнені, та від страти їх врятували події 9 термідора. Ні соціальне походження, ні доля батьків, ніщо на початку життєвого шляху Шарля Токвіля не виявило, що він стане щирим прихильником демократичного суспільного ладу. Вивчав право, у 1831—1832 рр. був у Північній Америці, де аналізував американську політичну систему. Головним результатом його перебування в США стала книга «Демократія в Америці», що стала популярною серед європейської громадськості, послужила вагомим аргументом при обранні Шарля Алексіса де Токвіля членом Академії моральних і політичних наук, а потім і Французької академії. Він стає депутатом парламенту Франції, а пізніше обирається до установчих зборів, згодом і членом законодавчих зборів. Після залишення політичної сцени

поселився поблизу міста Туз, де займається науковою діяльністю; подорожує до Німеччини, Англії, де зустрічався з відомим англійським теоретиком лібералізму Дж. Ст. Міллем; публікує ряд праць з проблем політичного ладу у Франції та ін. Шарль Алексіс Токвіль помер 16 квітня 1859 року.

Основною темою роздумів та досліджень мислителя є історичний поворот в усіх сферах тодішньої людської спільності, осмислення народження демократичного суспільства. Соціальна філософія Шарля де Токвіля про демократію є своєрідний синтез ліберальних та демократичних ідей. Хоча на сучасників його праці серйозно не вплинули, та були заново відкриті на початку ХХ ст. Раймондом Ароном та ін. Глибоко і гостро відчував Шарль Алексіс де Токвіль силу перелому, що здійснювався в Європі після бурхливих подій революції 1789 року у Франції. Перебуваючи в Сполучених Штатах Америки зміг детально ознайомитися із специфікою політичного і соціального життя та суспільного буття, наочно переконатися у різноманітності прояву буржуазного прогресу. Соціологія Шарля Алексіса де Токвіля — це своєрідна історіографія ранньобуржуазного суспільства. Якщо пізніше соціологи оперували поняттями індустріального та доіндустріального суспільства, то Шарль Алексіс де Токвіль порівнює, протиставляє суспільства *аристократичне* і *демократичне*.

Аристократичне суспільство — втілення старого феодального режиму, зруйнованого французькою революцією. Соціальне явище — демократія — лейтмотив роздумів та досліджень Шарля Алексіса де Токвіля. *Демократичне суспільство — це егалітарне суспільство, де повалено старий феодальний лад, скасовано феодальні привілеї, панує рівноправність. Тут існують лише індивідуальні відмінності між людьми, зумовлені їх неоднаковими здібностями, освітою, достатком.* У процесі історичного розвитку суспільства реалізуються два основні закони: по-перше, всі конкретні суспільства незалежно від історичних особливостей і етапів розвитку неодмінно йдуть до демократії; по-друге, демократичний лад тісно пов'язаний з розвитком звичаїв, культури, науки, цивілізації. Суспільний прогрес несе людям демократію, свободу, рівність. На нерівності не може ґрунтуватися свобода в демократичному суспільстві. Свобода передбачає рівність умов існування й охороняється різноманітними політичними та соціальними інститутами, в тому числі демократичним законодавством, свободою громадян створювати політичні об'єднання, свободою преси, волелюбними звичаями людей. Свобода і рівність — це потужні фактори руйнування старого, аристократичного суспільства. Від-

сутність сваволі у суспільстві і супутніх їй аристократичних привілеїв, обмежень та перепон і передбачає свободу. Та свобода і рівність часто-густо суперечать одна одній і наростання політичних та економічних свобод може супроводжуватись активним соціальним розшаруванням, тобто зростанням нерівності. І навпаки, досягнення рівності може призвести до ліквідації певних політичних і економічних свобод та ін. Принципове вирішення проблеми — в широкому розгортанні в суспільстві індивідуальних свобод та укоріненні стабільної політичної демократії. Укорінення демократії в США пояснюється історичними умовами, юридичними законами і духовністю населення. Для розвитку демократії історичні та географічні умови менш значущі, ніж юридичні закони, а юридичні — менш значущі, аніж звичаї, мораль і релігія людей. Особливістю демократії в США є відсутність феодального суспільства, їх демократія розвивалась на власній основі, широким залученням громадян в політичне життя, політичної відповідальності і політичного плюралізму. Алексіс де Токвіль — теоретик демократичного ладу суспільства, один з родоначальників політичного лібералізму. Заслуга полягає насамперед у розробці конкретно-історичного аналізу проблем демократії, застосуванні соціологічних понять і методу, який дає змогу розглядати проблему демократії у тісному зв'язку з соціографією конкретно-історичного суспільства.

2. Розвиток соціології в ХІХ ст.

Постановкою ряду проблем, що торкаються основ соціології як науки, Огюст Конт і Герберт Спенсер серйозно вплинули на розвиток соціологічної думки. Так, виділене Огюстом Контом питання про зв'язок природно-наукових поглядів з власне соціологічними сприяло жвавому обговоренню теми про зближення різноманітних соціологічних поглядів, про залежність окремих елементів суспільної структури і розуміння необхідності їх аналізувати. Тоді ж тлумачення Гербертом Спенсером суспільства як специфічного дискретного організму при абсолютизації специфіки соціального організму привело соціологів до вибору іншої позиції — методологічного індивідуалізму в соціології та ін. Соціологічний позитивізм став основною домінуючою назвою соціології ХІХ ст. Його основні концепції розроблялися відомими соціологами Джоном Міллем, Емілем Дюркгеймом, Карлом Марксом, Максом Вебером, Толкоттом Парсонсом та ін.

У XIX ст. в науці стався різкий перехід до соціальної проблематики. Соціологія Огюста Конта і Герберта Спенсера прискорила процес. Наукове пізнання пройшло довгий і складний шлях до усвідомлення, що Всесвіт, Земля, світ живої і неживої природи цікавлять суспільство і пробуджують науковий пошук саме тому, що все це потрібне людині для забезпечення її фізичного і духовного існування. З людини починається наука, а сенс останньої — у пізнанні природних і суспільних факторів людського буття. Розвиток соціології, політичної соціології сприяв усвідомленню специфіки соціальної природи суспільства і людини, а також їх унікальності як природного історичного явища. В Росії, в Україні тоді ж під впливом прогресивної соціально-політичної думки Заходу і Сходу з'являються різні напрями: *натуралізм, соціальний дарвінізм, географічна школа* та ін.

Натуралізм в соціології XIX — початку XX ст.

Натуралізм — соціально-політичні концепції, що базуються на методах і пізнавальних засобах природознавства. Більшості натуралістичних концепцій властиве ігнорування складної діалектики суспільного розвитку, вульгарно-матеріалістичне тлумачення її закономірностей, заперечення свідомого і цілеспрямованого характеру людської діяльності. Позитивною стороною натуралізму виступає прагнення виробити об'єктивну і чітку систему знань, аналогічну теоріям розвитку природничих наук. У середовищі представників і прихильників соціально-політичної думки виступали і прихильники напрямку, що прагнули пізнати закони функціонування і розвитку суспільства шляхом проведення і розвитку аналогій з біологічними організмами або біологічною еволюцією. Інші намагались пояснити суспільне життя і поведінку людини поширенням на них закономірностей, що встановлені у фізиці. Проте багато натуралістичних теорій визнавали географічне середовище провідним фактором соціальних змін чи висхідним пунктом соціологічного аналізу суспільного буття, порядку.

Визначне місце в історії географічної школи в політичній соціології займає прихильник французького напрямку в соціогеографії, публіцист, географ, соціолог *Лев Ілліч Мечников (1838—1888)*, брат відомого російського біолога, учасник руху за національне визволення Італії, друг Гарібальді. В центрі соціологічної концепції лежить *ідея суспільного прогресу історії людства*. Соціальний прогрес, пов'язаний з розвитком промислового вироб-

ництва і техніки, свідчить про гігантське зростання влади людини над силами природи. Прогрес також безпосередньо пов'язаний з еволюцією соціальних зв'язків між людьми і «фактом зростання загальнолюдської солідарності». Соціальні явища і процеси, підкреслював Лев Мечников, є критеріями і рисою суспільного прогресу. Опіраючись на вчення Чарльза Дарвіна про боротьбу за існування і природний відбір у біологічному світі, Лев Мечников відмічав, що такі ж процеси ведуть до диференціації організмів і органів та спеціалізації їх функцій, що в сукупності «колективної праці всіх органів забезпечують життя цілісному організму. Те ж саме відбувається і в суспільстві». Тут суспільні процеси і явища мають вивчатись політичною соціологією, визначати тенденції і шляхи розвитку, прогресу, досліджувати прояви солідарності і об'єднання людських сил. Люди об'єднуються, кооперуючись, узагальнюючи зусилля з метою виживання. Природа рідко створює сприятливі умови для існування людини. З сукупності факторів, що визначають розвиток суспільства, Лев Мечников виділяє природно-географічні і фізичні явища і сфери.

У працях відомих російських істориків *Сергія Михайловича Соловйова* і *Василя Йосиповича Ключевського* чітко простежується вплив концепції географічного визначення (детермінізму). Сергій Соловйов відмічає, що своєрідність географічного розташування країни між Європою і Азією обумовила ведення постійної боротьби з кочівниками. Кріпосне право розглядається як вимушений захід, що викликався необхідністю використання твердих форм правління підданими, потребами збільшення війська у зв'язку з величезними просторами, суворістю кліматичних умов. Василь Ключевський основні періоди історії Росії пов'язував з колонізацією чужих земель і розглядав її як основний фактор російської історії. Відома спроба російського філософа, історика *Бориса Миколайовича Чичеріна* з'єднати періоди татаро-монгольських експансій із зростанням кочового населення, коли потрібний життєвий простір тощо. Концепції географічного визначення є своєрідним варіантом, відголоском стародавніх міфологічних і натурфілософських уявлень про торжество природи і суспільства, гармонії космосу і суспільства. Пізніше з'явилися теософські і філософські концепції протилежності природи і суспільства за принципом стихійності і розумності. Науково-технічний прогрес ХХ ст. і його наслідки обумовлюють пошуки збереження гармонії між суспільством і природним середовищем і безпосереднє втручання людини в захист природи.

Органістська школа в соціології

Дзеркалом людства виступала природа, навколишній світ. Спочатку людина власні якості переносить на світ природи (анімізм, антропоморфізм), а пізніше навпаки — природні властивості і закономірності основ природи редукує на себе і власний світ (людина—рослина, людина—машина). Виникають в соціології школи: органіки, соціальний дарвінізм, расово-антропологічна, географічна та ін. Рекомендації і пропозиції Огюста Конта, Герберта Спенсера розуміння соціології як «соціальної фізики», що орієнтується на методи біології, фізики тощо, виявились живучими. В XIX ст. більшість соціологічних шкіл намагались зрозуміти соціальне з допомогою біологічного або природного, а тому одержали в історії соціології назву *натуралістична соціологія*.

У кінці XIX — на початку XX ст. в західній соціології формується *органістська школа*, що розглядала суспільство як аналог природного організму, а соціальне життя пояснювала через безпосередню проекцію біологічних закономірностей. Органістська школа мала глибоке коріння в історії — порівняння суспільства з організмом використовувалось багатьма дослідниками — суспільствознавцями, філософами (Платон, Гоббс, Конт, Спенсер та ін.), на відміну від попередників прихильники органістської школи (Павло Лілієнфельд в Росії, Альберт Шеффле в Німеччині, Рене Вормс, Альфред Епінас у Франції та ін.) твердили, що суспільство і є організм, шукали дедалі більше нових аналогій між суспільством і організмом. На думку Павла Лілієнфельда, в суспільстві торгівля виконує ті ж функції, що й кровообіг в організмі, а функції уряду аналогічні функціям головного мозку. Альберт Шеффле аналізував економічне життя в суспільстві як пряму проекцію обміну речовин в організмі, використовуючи поняття соціальне тіло та ін. Суспільство досліджувалось не стільки в динаміці, скільки в статичності як система рівноваги. Відомий французький соціолог, філософ Рене Вормс у праці «Організм і суспільство» наводить численні аналогії між структурою і функціями людського суспільства і біологічними організмами, вважаючи, що суспільства — індивідуальні організми, як частки живої природи, підвладні законам розвитку, підкреслює надорганічну і надіндивідуальну суть соціальної реальності. Тоді ж Рене Вормс слідом за Габрієлем Тардом надавав особливе значення психічним факторам суспільного розвитку, соціологію розглядав як синтез окремих соціальних наук. Органіцизм Павла Лілієнфельда, царського сановника, суттєво відрізнявся від спенсерівського

тим, що принцип аналогії замінюється отождоженням соціального і біологічного організму. Відмінність соціального організму від біологічного полягає лише в значному вдосконаленні і складності суспільства, живе і розвивається, як і всі організми природи. Павло Лілієнфельд доповнив органіцизм *концепцією соціальних хвороб*, якими називає будь-які відхилення або порушення в системі соціального організму. Функції лікаря в такому випадку беруть на себе уряд і держава, щоб забезпечити соціальне здоров'я суспільства. Французький біолог і соціолог Альфред Епінас вважав, що соціальна наука вивчає не стільки аналогію між «клітинами» біологічного і соціального організму, скільки об'єднання між істотами тваринного світу, які нагадують об'єднання людей в суспільстві. Якщо ж система поєднання клітин складає організм, то його можна розглядати як асоціацію, суспільство.

Відомі представники органістської школи — німецький і австрійський економісти, соціологи, політичні діячі *Альберт Еберхард*, *Фрідріх Шеффле* в працях «Капіталізм і соціалізм», «Суть соціалізму» та інших розглядають суспільство як органічну цілісність, як соціальне тіло, подібне організму. Соціальне тіло, за Шеффле, утворює п'ять типів соціальної тканини: специфічні соціальні органи і засоби комунікації, житлове устаткування обладнання, що не має аналогів в біології організму; захисна тканина (одяг, покрівля, різні укриття); тканина, що складається з економічних, культурних, соціальних організацій; тканина, що утворює організації і установи, пов'язані з виконанням державних функцій, реалізацією влади і діяльністю адміністрації, і психологічна тканина, що лежить в основі установ, які займаються інтелектуальною сферою діяльності. Цілісність структури і функціонування соціального тіла — органічно єдиної системи забезпечується з допомогою трьох видів органів та інститутів: по-перше, органи зовнішнього життя (виробництво, транспорт, торгівля, охорона); по-друге, органи внутрішнього життя (спілкування, виховання, релігія, наука, література, мистецтво та ін.); по-третє, координаційно-регулюючі органи (держава і її установи), що забезпечують існування та життєдіяльність суспільства. Представник органістської школи французький філософ *Альфред Фульє* намагається примирити різні точки зору через єдиний синтез. Філософські погляди Фульє «спірались» на визнання оживлення матерії (гілозоїзм), яка нібито наділена «свідомою свободою», а «ідеї сили лежать в основі еволюції». Основні ідеї соціології Фульє викладено в праці «Сучасна наука про суспільство». Тут суспільство розглядається як цілісний живий організм, що виникає

в процесі еволюції «ідеї — сили». Отже, не тільки природні, а й соціальні фактори обумовлюють існування суспільства як єдиного організму в кінці ХІХ ст.

В Україні, та й у Росії, представником вульгарного органіцизму виступав соціолог *Олександр Іванович Стронін*, син селянина. Закінчив історико-філософський факультет Київського університету. Учителював в Ніжині, Полтаві. В 60-х роках за зв'язок з народниками висланий до Сибіру. На засланні написав працю «Історія і метод», де розвиває механістичну теорію суспільства, використовуючи як метод соціологічного аналізу аналогію з машиною. Суспільство побудоване пірамідально, і основний його закон побудови — закон рівноваги. З Олександром Строніним полемізували Максим Ковалевський, Микола Михайловський, Лев Мечников, Михайло Туган-Барановський та ін.

Соціальний дарвінізм

Соціальний дарвінізм, що виник тоді під впливом досягнень біології на відміну від органіцизму, що орієнтувався переважно на пошук зовнішніх аналогій між організмом і суспільством, прагнув використати закони біології. Ідеї процесу пристосування органічної еволюції, сформульовані Чарльзом Дарвіном, виникли під впливом асоціації, зовнішньої аналогії з боротьбою за існування Мальтуса і ідеєю про вільну конкуренцію між індивідами Адама Сміта. Тут науковий парадокс: біологічна теорія використовується для пояснення соціального, тоді як Чарльз Дарвін визнає, що в основу біологічної теорії покладено принцип соціальної боротьби між людьми за існування, взятий з концепції Мальтуса. Біологізаторська течія в науці в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. намагалася звести закони розвитку суспільства до біологічних закономірностей природного відбору, виживання найбільш пристосованих до положень теорій інстинкту, спадковості та ін. Основна ідея соціального дарвінізму — спроби довести, що в основі соціальної структури лежать природні здібності людини. Будь-які соціологічні положення не мають суперечити природним науковим законам, що управляють людською природою. Та конкретні закони і їх розуміння не були незмінними в соціальному дарвінізмі і визначались не стільки розвитком біології як науки, скільки соціально-політичними симпатіями і прагненнями представників соціального дарвінізму. Це породжувало суперечливу різноманітність його версій, що використовувались для підтримки широкого спектра політичних ідей — від войовничого

консерватизму до анархізму і соціалізму. Ще до Дарвіна англійський економіст Томас Мальтус і ідеологи консерватизму використовували тезу про боротьбу за існування «для обґрунтування» принципів і пояснення механізму збереження соціальної ієрархії шляхом правильного розподілу в ній «найбільш пристосованих», тобто для захисту теорії суспільства, що базується на ідеї природної рівноваги. Серед прихильників соціального дарвінізму чимало представників лібералізму. Дарвінізм використовувався для захисту принципів індивідуалізму і конкуренції, від стихійності в суспільному розвитку та вільного від державного втручання в ринкову економіку (Герберт Спенсер, Уільям Самнер та ін.). Герберт Спенсер приписував економічній конкуренції ту роль, яку природний відбір відіграє в теорії Чарльза Дарвіна.

Ідеї Дарвіна про зародки суспільних інстинктів у тварин, про еволюційну корисність моральної поведінки і альтруїстичних якостей як засобів підтримання соціальної солідарності (необхідність умов виживання роду) стали основою ліберальної течії в межах соціального дарвінізму — так званої «еволюційної етики» (в Англії Леррі Стефен, Ендрю Еванс, Уільям Кліффорд, Уолт Беджот, Леонард Хобхаус та інші, в Росії подібні ідеї розвивав Петро Кропоткін). По суті, формувалася соціологія, що пояснювала походження принципів, навичок, звичок моральної поведінки соціальної суспільності їх корисністю для об'єднання і виживання. В основному ж розуміння інстинкту як відображення ірраціонального в колективній поведінці в дарвінізмі стало ґрунтом для міркувань про роль расових відмінностей, про ірраціональне в цивілізації і в соціальній еволюції, для критики демократії як найбільш сприятливого середовища виявлення інстинктів. Соціальна дарвіністська школа — явище багатопланове і різномірне, не обмежується соціологією, а знаходить поширення в антропології, психології, мистецтві та ін.

Теоретично комплекс ідей тяжів до спенсерівського ліберального варіанту органіцизму. Засобом виміру суспільної корисності моралі (загальнолюдський аспект) і моралі (груповий, корпоративний аспект) стали потреби соціального організму, а не утилітаристське обчислення своєкорисливих інтересів, що стикаються на вільному ринку. Це передбачало історичне і соціологічне дослідження ролі моралі, а також заперечення абсолютних кодексів моралі, що існували в кожному історичному суспільстві. Прогрес моралі став соціальним еквівалентом процесу природного відбору, який науково доводить, що мораль не тільки бажана, а й не-обхідна. Замість економічної «пристосованості» мірою еволю-

ційної міцності стала моральна й інтелектуальна пристосованість. Серед захисників ліберальної демократії в соціальному дарвінізмі Уолт Беджгот особливо підкреслював культурний, а не індивідуальний відбір із соціальних варіантів, до яких відносили нові технології, відкриття, нові політичні інститути та ін. В суспільстві прагнення до панування є соціальний варіант дії законів природного світу, поширений на міжгрупову зовнішню боротьбу і силове суперництво індивідів в групі за панівне становище.

Основна боротьба йде між групами і відображається в конфліктах, суперечках тощо, де перемагають згуртовані спільності. В суспільстві, підкреслював Уолт Беджгот, йде постійне змагання за існування, де перемагають згуртовані соціальні спільності, де норми і звичаї, що підтримуються традиціями, допомагають перемагати. Фізична боротьба за виживання розуміється як явище, характерне лише для примітивних суспільств, і витісняється на пізніших стадіях еволюції культурним змаганням, а право — це високе відображення морального інстинкту людства і тим самим є еволюційним розвитком. Один з основоположників соціальної психології і представник психологічного напрямку в соціології французький соціолог Габріель Тард прагнув звільнити соціологію від біологізму і органіцизму, полемізував з Емілем Дюркгеймом і його школою з позицій номіналізму, тобто вважав, що джерелом та єдиним суб'єктом соціального є індивід і соціальні дії. На противагу Емілю Дюркгейму вважав суспільство продуктом взаємодії індивідуальних свідомостей через передачу людьми один одному і засвоєння ними вірувань, переконань, бажань, намірів тощо. Ставила мета: створення науки — *соціальної психології*, що мала вивчати взаємодію індивідуальних свідомостей і тим самим виступати фундаментом *соціології* — *науки про суспільство*. Суспільні процеси пояснювались дією психологічного механізму наслідування, на якому будуються людські взаємовідносини.

Заперечуючи біологічні аналогії, властиві органіцизму, в поясненні розвитку суспільства, польсько-австрійський соціолог *Людвіг Гумплович* пояснював соціальні явища з позицій натуралізму, розглядаючи історію людства як природний процес, а соціальні закони як просто різновидність законів природи. Звідси фаталізм і фетишизація історичної необхідності в концепціях Людвіга Гумпловича. Предмет соціології — дослідження соціальних спільностей і їх взаємовідносин, що відрізняє соціологію від філософії, історії. Концепцію розуміння суспільства Людвіг Гумплович називає *моністичною*, монізмом, розуміючи природність фактів людського існування. Його монізм, по суті, натура-

лізм, що ґрунтується на «природних процесах», де соціальне є лише різновидом законів природи. В основі соціології лежать закони біології. Та Людвіг Гумплович не переносить механічні закони природи на суспільство, а підкреслює, що кожний загальний закон трансформується і проявляється через суспільні явища. Пізнання специфічного прояву дій загальних законів через соціальні явища розглядає як соціальні закони. Людвіг Гумплович — прихильник концепції соціального реалізму, за якою суспільство розглядається як субстанціональне утворення, особлива система, що не зводиться до взаємодії індивідів. Суть концепції соціального реалізму полягає в тому, що людство не єдине за походженням і генетично різні соціальні спільності походять з різних джерел, що й обумовлює неоднорідність змагання, суперництво між соціальними спільностями є природне і вічне.

Головна причина боротьби між соціальними спільностями, вказує соціолог *Уільям Самнер*, є матеріальні потреби кожної з них, прагнення задовольнити потреби за рахунок багатства і засобів існування інших соціальних спільностей та ін. Заради задоволення матеріальних потреб воюють держави, заради задоволення матеріальних потреб точиться боротьба за владу в державі. Це вічний рушій історії людства. Бідність і багатство, конкуренція і свобода торгівлі — результати безперервної соціальної еволюції, що через боротьбу між людьми за існування з необхідністю породжує існуючі суспільні відносини, де перемагає сильний, який пристосовується та ін. Це необхідна умова існування і розвитку цивілізації, типова аргументація прихильника соціального дарвінізму. Уільям Самнер доповнює теорію соціального дарвінізму законами природного відбору і боротьби за існування, підкреслюючи, по-перше, що природний відбір і боротьба за існування мають вирішальне і універсальне значення, що, по-друге, соціальна еволюція має автоматичний і неухильний характер. Ідея природного відбору в його інтерпретації виступила як ідея природності соціального відбору, тому соціальна нерівність розглядається як нормальне явище і необхідна умова в розвитку цивілізації. Думки про спільність соціальних законів і природних біологічних законів показують, що суспільству властиві такі процеси розмноження, самозбереження, боротьби за існування, які характерні для біологічного світу. Таку позицію підтримували німецький географ і етнограф *Фрідріх Рамцель*, австрійський соціолог *Густав Ратценхофер*, американський соціолог *Альбін Смолл* та ін.

У сучасних умовах в порівнянні з рубежем XIX і XX ст. вплив ідей соціального дарвінізму істотно знизився. Тим часом, багато

ідей соціального дарвінізму (ідеї соціально-культурної адаптації, відбору та ін.) мали не тільки історичний інтерес, а проявлялися в функціоналізмі, соціобіології, порівняльній етології. Природно, різноманітні школи позитивізму в соціології початку ХХ ст. лише перші кроки на шляху формування соціології як самостійної науки. Соціологічні досягнення в постановці соціологічних проблем (соціальні конфлікти, етноцентризм та ін.) поступово вичерпали потенціал, тому що основні принципи не пов'язані з виявленням соціальних механізмів розвитку суспільства.

Расово-антропологічна школа

У руслі натуралізму соціології ХІХ ст. виникає расово-антропологічна школа не стільки як прагнення осмислення проблеми людських рас, скільки як спроба використати науку для обґрунтування расизму. В расово-антропологічній школі виділяються два напрями: перший — пов'язаний зі спробами розкрити глобальні рушійні сили розвитку всесвітньої історії, другий — обмежується аналізом локальних процесів, в основному в центрі Європи і виходить з розуміння природного відбору і боротьби за виживання, що проповідувалось соціальним дарвінізмом. Представниками расово-антропологічної школи стали філософи, соціологи, що стояли на позиціях органіцизму, соціального дарвінізму: Жозеф Х'юстон, Артур де Гобіно, Отто Аммон, Жорж Ваше де Ляпуж, Стюарт Чемберлен та ін. Концепції расово-антропологічної школи однозначно рішуче засуджені і відкинуті наукою. Їх вивчення має не наукове, а загальноосвітнє значення.

Один з основоположників расово-антропологічної школи в соціології французький філософ, дипломат *Жозеф Артур де Гобіно (1816—1882)* основні рушійні сили розвитку суспільства вбачав у расових особливостях народів, вважав, що соціальні інститути, культура впливають з расових, біологічних джерел. Чистота раси — джерело розвитку цивілізації. Чим раса чистіша біологічно, тим значніші її вроджені здібності і тим інтенсивніше раса розвивається історично. Змішування рас Жозеф Гобіно вважав суперечливим процесом: по-перше, виникнення цивілізації викликало змішування рас, а по-друге, змішування рас призводило до загибелі цивілізацій. Успішно розвиватися цивілізація могла лише тоді, коли її очолювала біла раса, і Гобіно розглядає білу расу «історичною», якій властиві вроджені монополії на розум, фізичну силу і красу. Високо розвинутий інтелект, енергійність, надзвичайно велика здатність внутрішньої і зовнішньої організа-

ції, почуття гумору, хоробрість, мужність, войовничість тощо — все це і висуває білу расу на історичну роль в розвитку суспільства, цивілізації. Інші раси — нижчі раси. Концепція Жозефа де Гобіно зводилася, по-перше, до того, що соціальне життя і культура є результат дії расово-антропологічних факторів, по-друге, раси, тобто багато людей, об'єднані спільними спадковими фізико-антропологічними ознаками, є основними суб'єктами соціально-історичних процесів, що раси не рівні між собою інтелектуально, творчо та іншими здібностями; по-третє, расові змішування шкідливі з позицій соціального і культурного розвитку; соціальна поведінка людини повністю або переважно визначається біологічною спадковістю. Концепція взята на озброєння ідеологами «арійської раси». Дехто з представників расово-антропологічної школи (Жорж Ляпуж, Отто Аммон та ін.) для обґрунтування науковості своїх позицій в антропології з приводу вищої арійської раси виступали засновниками напрямку *соціальної антропології*. В їх працях знаходять спроби встановлення прямої залежності між класовою належністю і антропологічними індивідуальними якостями й ознаками особи (форма голови, волосся, зріст тощо). Соціолог Отто Аммон намагається навіть обґрунтувати закономірні зв'язки між обсягом основних фізіологічних показників і соціально-класовим становищем людини в суспільстві.

Соціолог *Стюарт Чемберлен* вважав джерелами європейської цивілізації три культури: культуру греків, що дала європейцям філософію, мистецтво, поезію; від римлян — громадянство, право, ідею святості сім'ї і власності, а іудейська релігія євреїв народила християнство. Базуючись на стародавній культурі, жителі Північної Європи — тевтони — створили власну цивілізацію і культуру (тевтонська раса є прямою спадкоємицею арійської раси, її духу тощо). Расово-антропологічні напрямки в соціології виявились безрезультатними. Адже концепції расової антропології ґрунтувалися, по-перше, на положенні, що соціальне життя і культура є результати дії расово-антропологічних факторів; по-друге, основними суб'єктами соціально-історичних процесів є раси; інтелектуальні і творчі здібності різних рас не однакові; по-третє, для соціального і культурного розвитку расові відносини є шкідливими, соціальна поведінка людини обмежена біологічними нахилами та ін.

Одним із різновидів расово-антропологічної школи стала антропосоціологія. Антропологія соціальна (етнологія) — галузь соціології, об'єктами вивчення якої є кримінальні і традиційні суспільні системи. Один з основоположників сучасної соціальної

антропології *Франц Боас (1858—1942)* американський етнограф, об'єднав форсування антропології соціальної як науки з елементами стародавніх мислителів-етнографів Геродота, Цезаря, Таціта, з узагальненням ідей Жан-Жака Руссо, Йогана Шіллера, з працями соціального історика Герберта Цайпа (XIX ст.). Становлення антропології соціальної як особливої теорії із специфічним предметом і методологією пов'язують з еволюціонізмом, що на початку XX ст. розробляла історична школа Боаса. Концепція школи полягала в висуванні етнологічних досліджень культури, в переважанні індуктивних методів дослідження ідей унікальності культур і запереченні ідей прогресу. Соціальна антропологія вивчає соціальні структури і процеси стосовно до їх культурних умов та зв'язків і особливо традиції стосовно до «простих суспільств». Позитивність натуралізму в соціології полягає в прагненні виробити об'єктивну і цілісну систему знань, аналогічну теоріям розвинутого природознавства. Існувало дві основні форми натуралізму: соціал-біологізм і соціальний механіцизм. Расово-антропологічна школа розглядається здебільшого як раціоналізація расових і етнічних пересудів, як соціальні міфи, що негативно впливають на розвиток суспільства.

Соціологія марксизму

Створена Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом в середині — у другій половині XIX ст. теорія соціального розвитку суспільства є соціологія марксизму. Критично сприймаючи зміст концепцій марксизму, багато сучасних соціологів Заходу не заперечують історичних заслуг Карла Маркса і Фрідріха Енгельса у формуванні і розвитку соціально-політичної думки. Імена Карла Маркса і Фрідріха Енгельса згадуються поруч з іменами Огюста Конта, Макса Вебера, Еміля Дюркгейма, Герберта Спенсера та ін. І хоча Маркс як соціолог прагнув тісніше зв'язати наукову діяльність з політичною в лавах соціалістичного робітничого руху, «все ж не приховував, що його праці з економіки спрямовані проти панування буржуазії на захист інтересів трудових людей». Карл Маркс прагнув по-новому осмислити майже всі сучасні соціальні науки — економічні, історичні, правові, політичні, філософські та ін.

Місце і роль соціології марксизму в історії соціологічної думки визначаються тим, що функціонування суспільства, свідомість і поведінка людей, які живуть у суспільстві, аналізуються з позицій матеріальних умов, їх життя, з позицій суперечності і конфліктів в реально існуючому способі виробництва. Існує багато тлу-

мачень і визначень соціології марксизму. Марксизм розглядає ідеї в комплексі соціально-культурних цінностей суспільного розвитку, що існували тоді в реальному житті. Тому неправомірно ототожнювати ідеї і погляди Маркса, Енгельса з ленінізмом, сталінізмом, троцькізмом, маоїзмом тощо, де торжествував авторитет і окремо взяті ідеї марксизму як засоби зробити закономірними політичні явища, події в реальному житті. Зміна суспільних реалій впливала і на формування світогляду Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Безумовно, соціологія марксизму другої половини XIX ст. не зводиться до революційного пролетарського месіанства; реалії життя вносили певні уточнення, розширювали теорії, пов'язані з розвитком суспільства. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс одними з перших стали використовувати емпіричні соціологічні дослідження.

Питання про взаємодію матеріальних і духовних цінностей в суспільстві — принципове питання соціології. Карл Маркс висунув і обґрунтував ту незалежну змінну, що відіграє вирішальну роль — спосіб матеріального виробництва. Відстоював первинність буття перед суспільною свідомістю не в розумінні появи спочатку буття, а потім свідомості, а в визнанні вирішальної ролі буття в процесі взаємодії. Висновками аналізу всіх суспільств для Маркса стало з'ясування стану продуктивних сил, наукового і технічного знання, матеріальних відносин між людьми. Ідеї ж, суб'єктивні прагнення людей — відображення, насамперед, матеріальних відносин і тому не можуть виступати основним, вирішальним фактором суспільних змін. Спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний, духовний процес життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість. Мабуть, жодне з положень не зазнавало інтенсивнішої критики, як положення, що буття визначає свідомість. Марксизм, мовляв, виходить з економічного визнання, тобто пояснює виникнення певних соціальних структур і відносин, політичних та культурних інститутів цілком з тенденцій економічного розвитку, хоча в реальному житті скрізь і всюди можна спостерігати зворотні зв'язки. Отож явища самі впливають на економіку, на характер реального виробництва. Різке акцентування на ролі способу виробництва, матеріального життя мимоволі применшує значущість культурних, духовних, релігійних цінностей у розвитку суспільства.

І все ж багато послідовників марксизму абсолютизували думку Маркса, зовсім ігнорували важливу роль культурних цінностей. В таких умовах, природно, вчення не могло сприяти суспіль-

ному прогресу, не пішло на користь людям, навіть якщо і сталося зростання продуктивних сил. Заради об'єктивності у висловлювання самого Маркса відсутнє прагнення звести дії всіх факторів суспільного життя лише до економічного фактора, не заперечуючи їх взаємодії. Та й сам Маркс всіляко відхрещувався від економічного визначення, підкреслюючи, що не можна з'ясовувати економічну необхідність так, нібито лише вона є активним фактором, а всі інші — лише пасивні. Звичайно, система об'єктивних соціальних, політичних і духовних процесів, що визначають становище індивідів, їх бачення світу, їх інтереси, спричиняючи до тих чи інших дій, будується остаточно на основі економічної необхідності.

В соціології Карл Маркс одним із перших визначає *суспільство як об'єктивну реальність, що саморозвивається*. Джерелом саморозвитку суспільства виступають суперечності і конфлікти насамперед у процесі матеріального життя. На певному ступені розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають в суперечності з існуючими виробничими відносинами або з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивались. З форм розвитку продуктивних сил виробничі відносини і відносини власності перетворюються в їх пута. Тоді і настає *соціальна революція*. Свідомість треба пояснювати з суперечностей матеріального життя, з існуючого контакту між суспільними продуктивними силами і виробничими відносинами. Тут маємо три принципові моменти: суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами є рушійною силою розвитку суспільства. Соціальна революція — суть не політична випадковість, а закономірний прояв історичної необхідності. Свідомість людей відображає реальні життєві суперечності. І незалежно від суб'єктивних бажань окремих людей, правлячих сил маси думають і діють в залежності від характеру суперечностей насамперед матеріального життя. Змінюються суперечності і конфлікти — змінюються форми мислення людей, переоцінюються цінності. Якщо ж постійно не враховуються матеріальні інтереси мас, якщо суперечності наростають і поглиблюються, то виникає, формується революційна свідомість, що приводить маси в рух, і через соціальну революцію відбуваються радикальні зміни, якісне оновлення суспільних відносин. Такий погляд на суспільство і на розвиток увійшов в історію суспільної думки як *діалектичний матеріалізм*.

Конкретно аналізуючи капіталізм, Карл Маркс і застосовує діалектичний матеріалізм. Це дає можливість сформулювати докази неминучого саморуйнування капіталістичних суспільних від-

носин, що історично сформувалися, і заміни їх такими відносинами, що розкривали б гуманістичну природу людей, відповідали їх суттєвим прагненням. Капіталістичні виробничі відносини, відзначав Карл Маркс, є останньою антагоністичною формою суспільного процесу виробництва, антагоністичною не в розумінні індивідуального антагонізму, а в розумінні антагонізму, що виростає з суспільних умов життя індивідів, але продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють разом з ним матеріальні умови для вирішення, подолання антагонізму. Тож капіталістичною суспільною системою завершується передісторія людського суспільства. Отже, на певному рівні розвитку продуктивних сил капіталістичні відносини стають перешкодою на шляху прогресу, яка усувається соціальною революцією. Та в останні роки життя Маркс шукав і альтернативні варіанти, що прямо є соціологічним аналізом нових і явних реалій, які виникали у капіталістичному суспільстві.

У другій половині XIX ст. Карл Маркс відзначає серйозні трансформації в самому способі виробництва, вказує на формування акціонерних товариств, що дає, по-перше, колосальне розширення масштабів виробництва і виникнення підприємств, що неможливі для окремого капіталіста; підприємства, які раніше належали уряду, стають суспільними. По-друге, капітал, сам собою ґрунтується на суспільному способі виробництва та робочій силі, одержує тут безпосередню форму суспільного капіталу (капіталу безпосередньо асоційованих індивідів) на противагу приватному капіталу, а його підприємства виступають суспільними підприємствами на противагу приватним підприємствам. Це усунення капіталу як приватної власності в межах самого капіталістичного способу виробництва. По-третє, перетворення справді функціонуючого капіталіста в простого управлінця, який розпоряджається чужими капіталами. Але це лише намітки Маркса, та й вони свідчать про усвідомлення ним народження якісно нового суспільства, того, що не можна не критично сприймати характеристики традиційного капіталізму. І не випадково пізніше Фрідріх Енгельс підкреслює, що в соціології марксизму цінні не ті або інші окремо взяті положення, а діалектично-матеріалістичний підхід до аналізу суспільства.

Соціологія марксизму охоплює системний аналіз суспільних відносин, класів та класової боротьби. Карл Маркс підкреслює, що належність людини до класу, її соціальні інтереси обумовлені насамперед економічними відносинами. В традиційних суспільствах характер соціальних відносин такий, що соціальне становище більшості індивідів досить суворо регламентувалось з момен-

ту їх народження і до самої смерті. Таке становище речей принципово не виключало певної соціальної мобільності. Та вона обмежувалась лише окремими індивідами, що не мало суттєвого впливу на соціальне життя. Класовий поділ приводив до того, що одні соціальні спільноти людей завдяки соціальному становищу мали матеріальні, політичні й інші привілеї, інші, навпаки, позбавлялись необхідного для існування і виживання. Система виробничих відносин становить першооснову, базу, де формуються всі інші відносини людей — правові, політичні, ідеологічні та ін. Економічна сфера набирає певну суть або незалежну змінну інших соціальних явищ та процесів. Історія, відмічав Карл Маркс, це не що інше, як діяльність людини, яка досягає своєї мети. Процеси соціальних змін відбуваються не самі по собі, а лише внаслідок діяльності людини і шляхом її діяльності. Проте важливо постійно урахувувати, що соціальна діяльність розгортається в певних матеріальних умовах, обмежена певними інституційними межами і залежить від рівня суспільної свідомості.

Події 40-х років XIX ст. і пізніше у Франції, Англії, Німеччині та інших країнах Західної Європи оцінюються з позицій ідеології соціалістичного руху. На відміну від Сен-Сімона, Огюста Конта та інших мислителів, які також звертались до питання про соціальні наслідки промислового перевороту в країнах Західної Європи і Америки, фундатори марксизму доводять, що суспільний лад, який формується на індустріальній економічній основі, є лад, далекий від ідеалів прогресу, нестабільний і внутрішньо суперечливий, що сучасне західне суспільство — це суспільство з високим рівнем розвитку продуктивних сил. Капітал, наймана робоча сила і земельна власність — основні елементи внутрішньої соціальної структури капіталістичного суспільства, яким відповідають три великі суспільні класи — буржуазія, робітничий клас і селянство.

Сформульована Карлом Марксом концепція соціальної структури капіталістичного суспільства пов'язана з аналізом антагоністичних, непримиримих відносин між власниками підприємств і робітничим класом — головної рушійної сили. У капіталістичному суспільстві йде постійна асиміляція проміжних елементів соціальної структури (селянства, дрібної буржуазії, інтелігенції та ін.), триває процес поляризації, а тенденції конвергенції практично перекривають можливість формування середніх верств. У соціальній поляризації Карл Маркс бачив джерело антагонізму соціальних верств, глибинну причину класової боротьби. Отже, люди є продукт суспільства і об'єктивного становища в процесі виробництва, але, втягнуті в класову боротьбу, вони стають самі

творцями суспільства. Такий загальний погляд на класи і класову боротьбу, але для Маркса це ніколи не було догмою, і суттєво цей погляд корегувався відповідно до змін соціальних реалій. Якщо в ранніх творах Маркса акцент робиться на жорсткій соціальній диференціації, що приводила до рельєфно вираженого поділу всіх людей на дві групи — гнобителів і гноблених, а класова боротьба пояснювалася не інакше як серцевина історичного процесу, то пізніше сучасне капіталістичне суспільство характеризується як антагоністичне суспільство — буржуазія і робітничий клас є основними силами, які вступають в непримириму боротьбу один з одним. Та в капіталістичному суспільстві, крім буржуазії та робітничого класу, існують і проміжні спільності — ремісники, торговці, селяни та ін. Пізніше, в працях «Класова боротьба у Франції», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта» Маркс детальніше аналізує соціальну структуру капіталістичного суспільства, виділяючи промислову, фінансову, торгову, дрібну буржуазію, селянство, пролетаріат і люмпен-пролетаріат, уточнюючи критерії класу, відзначаючи не лише ставлення до засобів виробництва, а й спільність діяльності, спосіб мислення та спосіб життя. Особливо важливо для вичленування класу, на думку Маркса, усвідомлення належності до соціальної єдності, відчуття відмінності інтересів від інтересів інших груп, наявність волі до спільних дій. Люди можуть не усвідомлювати своїх класових інтересів і тим часом керуватися ними у своїх діях.

Карл Маркс допускав найрізноманітніші форми класової боротьби, не заперечував значущості мирних форм боротьби робітників за поліпшення добробуту і реалізацію природних прав людини в межах професійного руху, вважав, що реформи, хоча б у ранній період капіталізму, не вирішують проблеми непримиренності, не ведуть до подолання відчуження трудівників від засобів виробництва. Кардинально ж вирішити проблеми непримиримості інтересів, на думку Маркса, може тільки соціальна революція. Логіка революційного оновлення суспільства впливає з фундаментального уявлення про те, що оптимальною умовою його здійснення є рівновага і стабільність, тобто відсутність суперечностей і конфліктів. Їх наявність у політичній і соціальній системах — це хвороба і недостатність суспільної системи. Революційні і консервативні установки передбачають встановлення ідеальної стабільності в суспільстві, по суті шляхи виходу з кризової ситуації. Реалізація такої установки об'єктивно вимагає створення механізмів для підтримання однорідної або тотальної суспільної структури в соціальній і економічній сферах.

Широко відомі слова Маркса: революції — локомотиви історії, та чомусь забувається або не помічається думка, що революційну боротьбу важко регулювати. Її кінцеві результати часто виявляються мало схожими на декларовану мету. Адже Енгельс прямо підкреслював, що «в будь-якій революції неминуче допускається багато дурниць». Головне ж питання революції — питання влади. Питання влади не зводилось лише до ідеї диктатури пролетаріату. Елементи політичної діяльності соціологія марксизму відносить до влади. Аналіз же відносин між матеріальними, продуктивними силами і державними інститутами — політичними, соціальними, громадськими установами дав можливість обґрунтувати ідею визначення економічного і політичного цілого — взаємозалежності громадянського суспільства і держави, підкреслюється, що громадянське суспільство це зміст, а держава — форма, держава, політичний лад є підлеглими, а громадянське суспільство, царство економічних відносин — вирішальний елемент. Раніше ж вважалось, що держава є визначальним, а громадянське суспільство — визначуваним елементом. Власне, державна влада, її монополія ніколи не забезпечать свободу, навпаки, справжня свобода можлива лише там, де є емансиповане громадянське суспільство, здатне диктувати свою волю державі. Свобода полягає в тому, щоб перетворити державу з органу, що стоїть над суспільством, в орган цілковито підкорений суспільству. Всі потреби громадянського суспільства незалежно від того, який клас панує, неминуче проходили через волю держави, щоб у формі законів одержати загальне значення. Державна воля взагалі визначається мінливими потребами громадянського суспільства.

Дуже суперечливі й однобічні інтерпретації ідей Маркса про «злам» буржуазної держави в процесі революції. Ще на початку 50-х років XIX ст. Маркс безумовно відстоював ідею «зламу», зокрема підкреслюючи, що всі перевороти удосконалили машину держави, замість того, щоб її зламати. Та пізніше і Маркс, і Енгельс відмічали значний для характеристики влади «поворотний пункт», з якого виникає і розвивається тенденція відокремлення держави від економічно панівного класу: буржуазія втрачає здатність до винятково політичного панування. Буржуазія шукає собі союзників, з якими, зважаючи на обставини, або ділить своє панування, або уступає його цілком. Таку державу уже треба не «зламати», а «перетворювати». Та Маркс і Енгельс не абсолютизували революційну форму суспільного життя, не ігнорували інші його форми, а прагнули розкрити діалектику поступовості і стрибка в розвитку суспільства, звертаючи увагу на складний,

неоднозначний і суперечливий характер взаємозв'язків між явищами. Гостра критика марксизмом сучасного йому соціального ладу як несправедливого, антигуманного сприяла реформуванню ранньокапіталістичної економічної системи і формуванню соціально орієнтованої державної політики.

Зрозуміло, що вже в ранній період творчості і політичної діяльності питання влади та держави Карл Маркс, Фрідріх Енгельс розглядають крізь призму взаємодії політичної і соціальної революції, політичної і загальнолюдської емансипації, тобто визволення від залежності, пригноблення та ін. Отже, якщо розглядати соціологію класів та класової боротьби, соціологію революції й інші проблеми теорії розвитку суспільства та соціальних, політичних, економічних явищ у суспільстві, можна знайти і суперечності, і двозначності, і просто помилки. Частина з них, зважаючи на зміни життєвої практики, виправив сам Маркс, щось скоректував після його смерті Фрідріх Енгельс, переглянуто ним співвідношення революційних форм у суспільному процесі, введено поняття революції «зверху»: показ вихідної лінії революції доповнюється аналізом спадної лінії; висунута ідея про забігання революції вперед з негативними наслідками для суспільства; а щось просто не витримало випробування часом — абсолютизація соціально-класових антагонізмів, приниження ролі формального демократизму, тлумачення демократії як історично минушого явища та ін.

Соціологічна думка Росії в кінці XIX ст.

Зміни суспільних відносин, викликані розвитком капіталізму в Росії після реформ 60—70-х років, породжували об'єктивну необхідність виникнення різноманітних соціологічних шкіл і напрямків. Основні з них: *географічна школа* (Лев Мечников, Сергій Соловйов, Василь Ключевський), *органістська* (Олександр Стронін, Петро Лі-лієнфельд); *суб'єктивізм* (Петро Лавров, Микола Михайловський); *психологічна школа* (Лев Петражицький, Микола Кареев); *багатофакторний напрям* (Максим Ковалевський); *діалектико-матеріалістичний* (Георгій Плеханов, Володимир Ленін) та ін. У 60-х роках XIX ст. в соціально-політичній думці Росії виникає *суб'єктивний напрям* і існує на початку XX ст., зазнавши значної еволюції. Провідні теоретики суб'єктивізму *Петро Лаврович Лавров* та *Микола Костянтинівич Михайловський* створили оригінальну соціологічну концепцію, надаючи значної уваги проблемам взаємодії соціального та історичного, предмета і методу соціології, теорії прогресу та ролі особи в історії.

Прагнучи виявити відмінності між соціологією та історією, Петро Лавров вважав, що суспільство і його закони можуть пізнаватися тією мірою, в якій осмислена історія. Соціологічні явища, події тісно переплітаються з історичними. Пояснюється це тим, що соціологія і історія починають вивчати суспільство з вивчення людини як природного явища. Сам Петро Лавров визначав, що «соціологія є наука, яка досліджує форми прояву, посилення і послаблення солідарності між свідомими органічними особами. В суспільному розвитку відбувається посилення свідомості особи і солідарності в суспільстві. Ці два взаємопов'язані процеси і є об'єктивні ознаки «соціального прогресу». І Петро Лавров визначає «прогрес як сенс історії», вона здійснюється в зростанні та зміцненні солідарності настільки, наскільки вона «не заважає розвитку свідомих процесів і мотивів дії в особах». Особа з її критичною свідомістю виступає провідною силою соціального прогресу. Адже історичне життя людства саме й починається з формування критично мислячої особи. Петро Лавров розглядає особу як творця і носія морального ідеалу і як силу, здатну змінити суспільні форми. Тому й формула прогресу складається з двох частин. Єдино можливою метою прогресу є досягнення солідарності в усіх сферах суспільного життя. Та для встановлення міцної, стійкої, істинної солідарності поки ще не настали умови. Солідарність людей роз'їдає капіталістичний лад. І тільки, на думку Петра Лаврова, нове суспільство — соціалістичне, спроможне встановити істинну солідарність людей праці.

Рішуче виступив проти органічного напрямку в соціології філософ Микола Михайловський, який доводив повну безпідставність аналогій і паралелей між суспільством і організмом людини, підкреслюючи, що при такому методі виявляється лише зовнішня, випадкова схожість, а не глибинні причинні зв'язки. Історія управляється спільними, постійними законами, що формуються порядком і зміною фаз історичного руху. Та разом з тим розвиток цивілізації не є щось фатально приречене, не підлягає зміні тому, що історичний процес охоплює свідому діяльність людини. Необхідність і напрям розвитку визначають історичні закони, а індивідуальна діяльність — швидкість соціального прогресу. Ідеал визначає не тільки вибір історичного напрямку, характер діяльності людини, а й дає «реальний зміст» законам історії. Микола Михайловський відводив значне місце проблемі соціального прогресу, вказуючи, що прогрес є поступове наближення до цілісності суспільства, до можливо повного і всебічного поділу праці між його органами і можливо меншого поділу праці

між людьми. Все, що веде до збільшення різномірності — «неморальне, несправедливе, шкідливе», і, навпаки, все, що веде до однорідності — «моральне, справедливе і розумне». Тому Микола Михайловський палко ратував за сільську общину, що, на його думку, дає можливість для всебічного і гармонійного розвитку кожної особи, підкорює інтереси суспільства інтересам людини.

Наприкінці XIX ст. в Росії склався і почав дедалі поширюватися марксистський напрям в соціології, видатними представниками якого є Георгій Валентинович Плеханов і Володимир Ілліч Ленін.

Російський революціонер та мислитель, засновник соціал-демократичного руху в Росії *Георгій Валентинович Плеханов (1856—1918)* піддав різкій критиці суб'єктивний підхід російських народників в оцінці суспільного розвитку пореформеної Росії, розвивав соціологічні ідеї марксизму в світлі матеріалістичного розуміння історії, розробив питання співвідносин ролі особи і народних мас в історії. Народники-суб'єктивісти вважали, що Росія йде своїм самотнім шляхом і тому капіталізм «штучно пересаджений» в Росію, капіталізм для самотнього російського економічного ладу випадковий, є занепадом, регресом. Тому треба затримати, зупинити розвиток капіталізму і припинити злам капіталізмом вікових устоїв російського життя. Зіставляючи умови виникнення й історичної ролі капіталізму на Заході з умовами розвитку капіталізму в Росії, Георгій Плеханов з'ясував спільні передумови розвитку капіталізму в різних країнах і зробив висновок про помилковість протиставлення Росії Заходу, показав, що капіталістичні відносини пробивають дорогу в місті і в селі, ведуть до руйнування устоїв селянського світу — общини, громади. Послідовно відстоюючи марксистське визначення історичного процесу, Георгій Плеханов виступив проти волонтаризму в історії, розглядав історію людського суспільства як необхідний закономірний процес і разом з тим як продукт діяльності людей, вважав, що існує тісний взаємозв'язок між об'єктивною і суб'єктивною сторонами суспільного життя. Критикуючи соціологічні теорії Петра Лаврова, Петра Ткачова, Миколи Михайловського та інших у питанні ролі особи і мас в історії, Георгій Плеханов відзначав, що не окремі особи, а народні маси відіграють вирішальну роль в історії, а видатні особи нерозривно пов'язані з народом, виражають його інтереси і прагнення.

Аналогічні позиції займав *Володимир Ілліч Ленін (1870—1924)* — російський політичний діяч, публіцист. Екстерном закінчив юридичний факультет Петербургського університету. Був зарахований помічником присяжного повіреного Самарського окружного суду, однак його юридична діяльність обмежилася

жного суду, однак його юридична діяльність обмежилася лише кількома процесами. Двічі захищав власні інтереси й обидва рази успішно. Брав участь в організації та діяльності «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», відтак репресований царською владою. Висланий у Сибір (1897—1900). Один з організаторів Російської соціал-демократичної робітничої партії, з 1907 року до квітня 1917 року в еміграції, один із головних ідеологів Жовтневої революції в Росії 1917 року, голова Ради народних комісарів (1917—1922), один з організаторів III Комуністичного Інтернаціоналу. Спираючись на західноєвропейську соціалістичну думку та враховуючи специфіку Росії, Володимир Ілліч Ленін у загальних рисах сформулював марксистську політичну доктрину ХХ ст. Центральне місце в ній займає питання про класову боротьбу, що є «одним з найголовніших питань марксизму». Тісно поєднавши марксизм з ідеологією, Володимир Ленін ідеологізував саму доктрину, що стала політичною ідеологією комуністичної партії. Концепція мала ідею про можливість перемоги соціалістичної революції в одній, окремо взятій країні, положення про об'єктивні передумови революції та суб'єктивний фактор, вчення про авангардистський тип політичної партії, ідею революційної ситуації, поєднання соціальної боротьби з національно-визвольною та переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Розроблено концепцію пролетарської демократії як явища перехідного типу, висунуто власну теорію соціально-класової структури суспільства і дано визначення поняттю *клас*.

У полеміці з західною і народницькою соціологією Володимир Ленін розвиває марксистське положення про економічно-політичні системи, за якими суспільство — це живий організм в його функціонуванні й розвитку і перебуває на певному щаблі історичного розвитку. Слідом за Плехановим ганебність суб'єктивістської методології в оцінці ролі особи в історії показує і Ленін, і якщо Плеханов в полеміці з народниками здебільшого розробляє питання ролі особи в історії, то Ленін значну увагу приділяє ролі класів, народних мас, підкреслюючи, що недоліком попередніх соціологічних теорій є нерозуміння ролі народних мас в історії. Володимир Ленін вважав величезним завоюванням марксистської філософії матеріалістичне розуміння історії. В теорії історичного матеріалізму бачив науковий фундамент для розуміння закономірностей суспільного розвитку і революційної боротьби за соціалістичне перетворення суспільства. Творчо досліджуючи питання економічного, політичного і духовного розвитку суспільства в сучасну епоху, Володимир Ленін розви-

нув усі сторони марксистської соціології. Особливе значення мають дослідження з питань ролі особи і народних мас в історії, про державу і революцію та ін.

Важливу концепцію психології людських мотивів детально обгрунтовує філософ, психолог *Лев Іванович Петражицький*, визначаючи роль і місце в обгрунтуванні психології людських мотивів соціології, підкреслює, що соціологія як наука покликана вивчати людську участь у процесах суспільного життя. На думку Льва Петражицького, всі основні соціологічні поняття — *господарство, суспільство, держава, культура, цінність* та багато інших утворень — далеко не наукові, метафоричні, багатозначні. Тому їх використання приводить соціологію до фальшивих узагальнень. Традиційна соціологія вважала основним науковим поняттям *суспільство*, потім висуває *цінність*, та ці поняття суспільства і цінності не з'ясували мотивів впливу на поведінку індивіда. І Лев Петражицький висуває основним поняттям соціальної поведінки і її мотиви. Соціальне поняття *мотив* рівнозначне психологічному — *емоції*. Розглядаючи емоції як змістовний причинний компонент соціальної поведінки, Лев Петражицький проголошує предметом соціології розуміння соціальної дії.

В історію соціологічної думки Росії *Микола Кареев* увійшов як прихильник позитивізму. У своїх працях Микола Кареев використовує суб'єктивний метод. Суспільство в соціології виступає в абстракціях, поза його історичними, економічними та іншими особливостями. Суспільство — складна система психічних і практичних взаємодій істот, особистостей, поділяється на дві частини: культурні групи і соціальні організації. Культурні спільності — предмет індивідуальної психології, їх ознаками є не природні властивості, а ті звички, традиції, що виникають у результаті виховання. Соціальні ж організації — сукупність економічного, юридичного і політичного середовища, результат колективної психології — вивчаються соціологією.

Наприкінці XIX ст. в російській соціології виявилась неспроможність географічного визначення, теологічного і психологічного редуکتивізму. Стає очевидним, що при розв'язанні складних соціальних проблем не можна покладатись на якийсь один чинник, а треба враховувати всю сукупність і взаємодію соціальних явищ і елементів. Так в російській соціології виникає плюралістичний підхід у вивченні суспільства, виразником якого став відомий російський учений *Максим Максимович Ковалевський*. Як соціолога Максима Ковалевського цікавили проблеми: зв'язок соціології з історичними науками, порівняльно-історичний метод

дослідження, соціальні закономірності і суспільний прогрес. Сприймавши ідею Маркса про класову боротьбу як засіб розв'язання соціальних проблем, Максим Ковалевський детальніше розвиває ідею гармонії праці та капіталу і здібності держави вирішувати всі конфлікти мирно, тому й поняття соціального прогресу пов'язане у нього з розширенням солідарності. Мета соціології розкрити причину спокою і руху людського суспільства, стійкості та розвитку порядку в різні епохи в їх послідовності, причини їх зв'язку між собою. Одним із важливих методів соціології Максим Ковалевський вважав порівняльно-історичний метод, що визнає єдність і цілісність людського суспільства, історичних закономірностей та ін. Соціальний прогрес є для нього основним законом соціального життя.

3. Розвиток соціології в ХХ ст.

Концепція психології натовпу

Особливо популярною на початку ХХ ст. стала концепція психології натовпу. Творцем концепції масового суспільства «психологічного натовпу» виступає *Гюстав Лебон* — французький соціолог, антрополог, психолог. Слідом за Жозефом Гобіно, одним із пророків неминучої загибелі західної цивілізації, Гюстав Лебон відстоював концепцію расового визначення, підкреслював ієрархічний характер расового поділу й особливу значущість расової належності в розвитку цивілізації, вважав, що вирішальну роль у соціальних процесах відіграє не розум, а емоції.

Звичайно ж, прогрес наукового знання ХІХ ст. охоплював усі існуючі галузі, а досягнення кожної з них впливало й на розвиток інших. Таке і становище в психології. Значні досягнення біологічної науки обумовили виділення психології в самостійну галузь знань, а впровадження в її методичні компоненти кількісних і експериментальних методів дослідження сприяли широкому використанню спостережень та ін. Психологія поступово переходить до дослідження індивіда, до вивчення механізмів міжіндивідуальної і групової діяльності та поведінки. Розвитку психології значно сприяла і соціологія, тому що багато психологічних проблем поставлені соціологами Шарлем Монтеск'є, Гербертом Спенсером, Людвігом Гумпловичем та ін. Психологічні напрями в соціології ХІХ ст. трохи плідотворніші науково, аніж органіцизм, соціальний дарвінізм або расово-антропологічна школа, що

орієнтувалися на біологію, тоді як психологія, визначаючись із власним предметом, більше пов'язана з соціально-історичними даними, з аналізом людини і суспільства як елементів соціальної системи. *Ідеї народного духу* властиві творчості Герберта Спенсера та Георга Гегеля — представників німецького романтизму, але соціологи Лапаріус та Штейнталь розвинули ідеї в концепцію, все ж не давши однозначного розуміння суті духу народу. Свідомість народу є синтез індивідуальної свідомості. Тоді і виникає концепція психології натовпу.

Один з основоположників концепції психології натовпу *Гюстав Лебон* розглядав цивілізацію як продукт інтелектуально творчої еліти. З позицій аристократизму Гюстав Лебон виступив проти всіх форм соціальної рівності та демократії, прагнучи довести, що всі досягнення цивілізації — результат діяльності еліти, яка в сучасних умовах поступово відтісняється від участі в історичному процесі тому, що розвиток промисловості, урбанізація, зростання ролі та впливу засобів масової інформації збільшують роль мас в історичному процесі. На зміну ері еліти приходить ера мас, ера сліпого і стихійного натовпу. Гюстав Лебон сформулював *концепцію масового суспільства*, ототожнюючи масу з натовпом, пророкував наступ ери мас і занепад цивілізації. У натовпі індивіди втрачають почуття відповідальності й потрапляють під владу ірраціональних почуттів, догматизму, нетерпимості, всемогутності тому, що ними управляє закон «духовної єдності натовпу». Сучасне життя дедалі більше визначається поведінкою натовпу, що становить завжди сліпу, руйнівну силу. Важливу роль у розвитку суспільства Гюстав Лебон приписує ідеям, нав'язаним масам багатьма лідерами. Революції — прояви масових істерій. Констатуючи різні за поведінкою і діяльністю окремі особи за звичайних умов та у спільноті людей, де під впливом натовпу людина здійснює такі дії і вчинки, які ніколи не зробив би індивід, Гюстав Лебон вводить класифікацію натовпу: різнорідні та однорідні народи. Різнорідний народ може бути анонімним натовпом і неанонімним (суд, парламент). Однорідний натовп народу може скластися з верств людей, які об'єднані певними колективними ознаками та інтересами (народ, натовп) та ін. Обмеженість поглядів Гюстава Лебона полягала в тому, що він не враховував соціальної структури суспільства, пізнав лише — еліту і натовп. Обмеженість не дала можливості серйозно розробити проблему психології натовпу. Багато проблем, пов'язаних з аналізом психології натовпу, виявилися плідними і знайшли продовження в дослідженнях соціальних психологів та соціологів.

Один із відомих засновників соціальної психології і представників психологічного напрямку в соціології французький соціолог *Габріель Тард* далі розвиває концепцію масового суспільства. В основній праці «Закони наслідування» він досліджує індивіда і його роль у суспільстві, вказує, що суспільство є продукт взаємодії індивідів. Прагнучи вивільнити соціологію від біологізму й органіцизму, Габріель Тард полемізує з Емілем Дюркгеймом і його школою з позицій номіналізму (номіналізм — напрям в середньовічній філософії, який вважав загальні поняття лише поодинокими предметами); твердив, що коли суспільство — мозок, то свідомість окремої людини є його клітиною, на противагу Емілю Дюркгейму вважав суспільство продуктом взаємодії індивідуальної свідомості, воно розвивається через перевагу однієї людини над іншою і через засвоєння ними віри, переконань, бажань, намірів тощо. Ставив і мету: створити науку — соціальну колективну психологію, що мала вивчати взаємодію свідомості окремих індивідів і тим самим виступати в ролі фундаменту соціології — науки про суспільство. Кожна людина — невід’ємна єдність і першооснова всього, а суспільство існує завдяки індивідам. Суперечності між неповторністю індивіда і реальністю соціального буття Габріель Тард намагається подолати з допомогою створеної теорії наслідування. Наслідування — це процес повторення різних форм буття.

Фізика розглядає періодичні рухи, хвилі, гравітацію, біологія — займається фізико-хімічним відтворенням шляхів появи нових поколінь. Соціологія має досліджувати психологічні відтворення результатів наслідування, що мають повторюваність, число й виміри. Рушійною силою суспільства виступає психічне прагнення людей до наслідування. Саме тому явища суспільного життя часто подібні між собою, тому що вони — результат наслідування в найрізноманітніших формах: звичаях, моді, симпатіях, навчанні, вихованні та ін. Головним об’єктом наслідування в суспільстві виступають винаходи та відкриття окремих індивідів — їх творчих особливостей. З них, завдяки наслідуванню, виникають нові відкриття, нові удосконалення елементів матеріальної та духовної культури. Наділена творчою уявою обдарована особа — єдине джерело всілякого оновлення.

Становлення і розвиток суспільства безпосередньо поєднані з відкриттями тому, що обумовлюють три основні процеси в суспільстві: повторення відкриттів (завдяки наслідуванню), протиставлення ним (опозиція) та пристосування (адаптація). Суспільство завжди має великі можливості у виборі винаходів. Коли ж відкриття збігаються між собою, починається зіткнення винаходів, їх єдиноборст-

во, тому що члени суспільства поставлені перед вибором, чому наслідувати. Такий стан у суспільстві Габріель Тард називає опозицією, наслідком якої стає змагання наслідування. Йде боротьба між індивідами, які обрали різні об'єкти наслідування: боротьба за право власного вибору народжує конфлікти, дискусії або співробітництво, тобто може закінчитися по-різному — від взаємопогодженості позицій до військового конфлікту. Та які б не були відносини на етапі опозиції, рано або ж пізно конфлікт приведе до відновлення соціальної рівноваги і настане процес адаптації. Отже, є два типи наслідування: звичаї та мода. У традиційному суспільстві панує звичай, а в сучасному — переважає мода. Відкриття завжди сприймається менш хворобливо, якщо воно відповідає існуючим звичаям, традиціям. На зміну одній новизні приходять інші, знову настає наслідування, опозиція і адаптація, і звичайно ж, відповідно розвивається суспільство. Суспільство має завжди величезні можливості у виборі винаходів. Якщо ж відкриття збігаються, то перед членами суспільства виникає проблема вибору: що наслідувати, починається зіткнення відкриттів. Точиться боротьба між різними індивідами, які обрали різні відкриття для наслідування. Становлять інтерес і дослідження Габріелем Тардом громадської думки. У праці «Думка і натовпи» твердиться, що не стихія дикої маси — натовпу, а публіка виходить на арену історії ХХ ст. Преса, телефон, телеграф та інші масові комунікації розширюють можливості спілкування людей, сприяють зростанню духовного потенціалу особи і її самореалізації, що перетворює публіку в духовну спільність із широким вибором середовища спілкування і його форм.

У розвиток соціальної психології значний вклад вніс американський соціолог, психолог *Чарльз Хортен Кулі*. Освіту здобув у Мічиганському університеті, де читав курс філософії та психології. Загальнотеоретичними джерелами соціологічних концепцій Чарльза Кулі стала філософія Гетте, Емерсона, функціональна психологія Уільяма Джемса, соціологія Огюста Конта, Герберта Спенсера, Карла Маркса, Людвіга Гумпловича, Габріеля Тарда та ін. Його науковий інтерес: соціально-психологічні механізми, що формуються в результаті взаємодії між індивідами, особою і суспільством; суспільство як психологічний організм, що існує як цілісність завдяки тісній взаємодії між індивідами, соціальними спільнотами, верствами і суспільством, де соціальне та індивідуальне єдині, як частки людського життя.

У дослідженнях проблем соціальної психології доводиться, що основа взаємодії обумовлюється психічною природою людини, тому що суспільство не може існувати без психічних реакцій, почув-

тів, взаємних оцінок людини людиною. Взаємовідносини між індивідами є причиною формування певних асоціацій людей, які Чарльз Кулі називає первинними групами. Такі групи відрізняються тісними внутрішніми взаємозв'язками своїх членів через особистісні відносини. Первинні групи становлять основу суспільства завдяки тому, що індивіди пізнають соціальну дійсність, ідеали, цінності, набираються досвіду, здобувають соціальні знання. Природно, відбувається соціалізація індивіда і формування його власного світосприйняття та менталітету (тобто способу мислення, душевного складу). Такими первинними спільнотами є сім'я, дитячі ігрові колективи, сусіди, спілкування всередині яких дозволяє усвідомити кожному індивіду власне *Я*. Поведінка і діяльність індивіда через усвідомлення *Я* і зіставлення його з *Ми* або *Вони* створюються свідомо, і, звичайно ж, стають *соціальними*. Свідомо діяльність завжди є соціальною. Людина стає людиною завдяки її взаємодії з іншими людьми. Процеси спілкування та інші форми стосунків людини з людиною стають об'єктами соціологічного аналізу. Чарльз Кулі першим вводить у науковий обіг поняття комунікації, що визначає як *механізм існування та розвитку людських відносин*.

Звичайно ж, в соціології Чарльза Кулі поєднуються індивід, соціальна спільність, верства, група і суспільство в єдину цілісну систему — психологічний організм. У методології соціального дослідження Чарльз Кулі віддає перевагу інтроспективним методам, визначаючи за точними, метричними процедурами лише допоміжну роль. Соціологія Чарльза Кулі вплинула на розвиток інтеракційних концепцій, на розширення соціально-психологічних досліджень і теорій, а також на теорії, що поєднують елементи органіцизму та інтеракціонізму (чиказька школа соціальної екології). Ідеї про уявлення сприяли формуванню американським соціологом Уільямом Томасом поняття визначення ситуації. Уявлення Чарльза Кулі про роль свідомості в суспільному житті часто використовувались американським філософом Джорджем Міддом. Проте загальносоціологічні висновки Чарльза Кулі не можна назвати безперечними, тому що ним визнавались економіка, політика, ідеологія відносин між класами вторинними елементами соціального, а на перше місце ставились міжособові зв'язки та відносини.

Інстинктивізм Уільяма Мак-Дугалла. Соціологічні проблеми психоаналізу Зігмунда Фрейда

У психологічній соціології одним із напрямків є інстинктивізм. Концептуальний напрям інстинктивізму сформувався на зламі ХІХ

і ХХ ст. Інстинктивізм — напрям, що прагне з'ясувати соціальні явища та процеси з допомогою звернення до біологічної природи людини. Близькі інстинктивізму ідеї простежуються в різних філософів, психологів протягом історії науки. Стрижнем концепції інстинктивізму стала теорія інстинктів соціальної поведінки Уільяма Мак-Дугалла, основна ідея якої полягає в тому, що причиною соціальної поведінки визнаються вроджені інстинкти, що виражають прагнення до мети як загальну якість, що єднає людину і тварину. На противагу біхевіоризму Уільям Мак-Дугалл створює цільову або гормічну (від грецьк. *горме* — прагнення, бажання) концепцію поведінки. За концепцією організм, обдарований вітальною енергією, що проявляється в прагненні, є рушійна сила інтуїтивного характеру і реалізується в дії інстинктів. Набір інстинктів людини пов'язаний із психофізичною схильністю — наявністю спадково закріплених каналів для розрядки нервової енергії. Дія інстинкту включає афективну (рецептивну), центральну (емоціональну) і афферентну (рушійну) частини. Їх внутрішнє відображення — неусвідомлені емоції, що впливають на свідомість і визначальну поведінку. Людина наділена парами пов'язаних між собою інстинктів і емоцій: інстинкт боротьби, пов'язаний з гнівом і страхом, відтворення роду — з ревністю і жіночою сором'язливістю та ін. Із психологічних інстинктів Мак-Дугалл виводить основні соціальні інститути (сім'я, торгівля та ін.) і процеси (війна та ін.). Значна увага приділяється стадному інстинкту, що утримує людей спільно і лежить в основі більшості соціальних інстинктів. Соціальні інстинкти ведуть до зростання міст, колективної праці, дозвілля тощо. Прихильники інстинктивізму по-різному пояснюють не тільки зміст, а й чисельність базових інстинктів. Якщо починаючи з 20-х років інстинктивізм не привертає увагу соціологів, то з 80-х на Заході знову поживляються.

Зігмунд Фрейд — відомий австрійський лікар, психолог, філософ велику увагу приділяє соціологічним проблемам психоаналізу. У процесі розвитку психоаналітичної доктрини в самого Зігмунда Фрейда й ряду його послідовників (Анрі Адлер, Вільгельм Райх, Карен Хорні, Герберт Салліван, Еріх Фромм та ін.) дедалі більше соціологізувались. Психоаналітична орієнтація в соціології мала ряд тенденцій і напрямків. Основна проблема психоаналітичної орієнтації — проблема конфлікту особи і суспільства. Більшість прихильників психоаналітичної орієнтації вважають, що соціальні й моральні норми, заборони, санкції, соціальний контроль та репресивність, придушуючи, витісняючи вихідні потяги або потреби людини ведуть до прогресуючого відчуження, незадоволеності,

деформації характеру, розвитку неврозів та ін. Існуючі соціальні норми та інститути розглядаються як необхідна умова виживання людства. Починаючи з 20-х років психоаналітична орієнтація зайняла помітне місце в сфері конкретних соціологічних досліджень, особливо в соціології сім'ї, девіантної поведінки, су-спільної думки та ін. Психологічна орієнтація зосереджує увагу на виявленні несвідомих процесів, імпульсів, мотивів, захоплень із метою позбавлення пацієнта від неврозів, відновлення його душевної рівноваги. Проблема розв'язання сексуальних колізій і на ранніх етапах має вирішальне значення не лише в індивідуальному розвитку кожної людини, але й в історичному процесі. В такому ракурсі Зігмунд Фрейд розглядає виникнення держави, релігії, моралі, соціального контролю, санкцій та ін. Сублимація сенсуальної енергії лежить, за Фрейдом, в основі соціокультурної, художньої та інших видів людської діяльності. Згодом, сенсуальний монізм дедалі більше поступається у Фрейда місцем сенсуальному дуалізму: сексуальні ж інстинкти перетворюються в його доктрині в інстинкт життя — Ерос, поряд з яким виникає не менш могутній інстинкт смерті — Танатос. Боротьба інстинктів між собою і з цивілізацією, взаємодія їх сублимованих і несублимованих форм, а також несвідоме і свідомість визначають, за Фрейдом, природу суспільства, його функціонування, розвиток, конфлікти.

Формальна соціологія

Становлення та розвиток соціології відбувається одночасно з поширенням соціальних досліджень різних сфер суспільного життя. Емпіричні дослідження економіки, політики, демографічних процесів, суспільної думки істотно стимулюють розвиток соціального пізнання, дають цікаві факти, дані, різні зведення тощо для аналізу потреб, інтересів, цінностей і створюють можливості для розвитку емпіричних соціологічних досліджень та ін. Відомий бельгійський та французький учений Ламбер Адольф Жак Кетле вперше всебічно використав статистичні методи для вивчення різних соціальних явищ у найрізноманітніших сферах суспільного життя. З другої половини ХІХ ст. в країнах Західної Європи починаються масові дослідження культури, освіти, умов життя бідних верств населення, злочинності та ін. Такі напрями соціальних досліджень здобули назву моральної статистики. Проблеми злочинності досліджуються соціологами Емілем Дюкпетье, Ламбером Адольфом Кетле в Бельгії, Андре Геррі у Франції, Джоном Сінклером в Англії та ін.

Наприкінці XIX ст. в Західній Європі процеси модернізації правових і політичних інститутів ішли повільніше, а енергійний британський або французький лібералізм сприймається з певним недовір'ям. Ці обставини позначилися і на тенденції в культурі й науці в Німеччині, Італії тощо. Поворот до позитивізму, характерний для європейської думки другої половини XIX ст., не обминув і німецьку, італійську та інші культури, але ця течія не залишила тут глибокого сліду, викликала, на думку Селестена Бугле, представника школи Еміля Дюркгейма, тоді професора Тулузького і Паризького університетів, більше заперечень, аніж використання досвіду. Ці обставини безпосередньо стосуються розвитку німецької соціологічної і політичної думки. Домінуючою тут стає не натуралістична, а так звана духовно-історична орієнтація. Серед німецьких істориків, філософів, соціологів у сфері господарської, соціально-політичної і культурної історії поширюється ідея про специфічну духовну суть господарських, правових і релігійних інститутів, що знаходить адекватне відображення з допомогою емпіричних методів досліджень, характерних для природничих наук. Важливе значення для формування німецької національної соціологічної традиції мали методологічні дискусії в історичній науці 80—90-х років, де обговорювались, зокрема, питання взаємозв'язку економічної сфери і позаекономічних чинників суспільного розвитку. Представники історичних шкіл німецької політекономії і правознавства порушували питання про історичну специфіку розвитку господарства і права, відзначали, зокрема, що так звана раціональність економічних законів і юридичних норм не абсолютна, а є чимось похідним в залежності від обставин, місця та часу.

Патріархом німецької академічної політичної соціології вважається *Фердинанд Тьонніс*, праця якого «Громади і суспільство» увійшла до класичного фонду соціологічної думки XIX ст. У працях Фердинанда Тьонніса не тільки знаходить легітимацію поняття *соціологія*, але й робиться спроба систематичного викладу головних її положень як науки. Творчості Фердинанда Тьонніса властиві й риси *позитивістсько-еволюційної соціології*, і *психологізм*, і *певна гуманістично-антропологічна спрямованість*. Соціологія вивчає зв'язки і відносини не фіксовані просто із життєвих ситуацій, а, насамперед, з фактів соціальної взаємодії. Тому її метод більше схожий на методи хімії, аніж на методи описового природознавства, базується на принципах ізоляційної абстракції, шляхом якої визначаються чисті форми соціальної взаємодії, а прямих аналогів суспільного життя може не бути. Саме тому

кон-цепцію Фердинанда Тьонніса називають *формальною соціологією*. Розглядаючи суспільні зв'язки, Фердинанд Тьонніс відмічає, що соціальні зв'язки, які утворюються за волею і взаємністю, можуть бути двох типів: зв'язки реальні, зв'язки органічного життя — в цьому суть спільності, або ідеальними, механічними утвореннями — і в цьому суть суспільства.

Суть двох основних понять тьоннісівської соціології близька до *ідеї асоціативної психології* (поєднання вольових прагнень за принципом подібності або протилежності) і співзвучна *консервативно-романтичним уявленням* про органічне і механічне. Отже, в основі соціальних зв'язків лежить воля (Фердинанд Тьонніс вперше вводить поняття *волютаризм* для відповідних філософських учень). Тип волі визначає тип соціальних зв'язків, можливе взаємовідштовхування, взаємозаперечення волі, але такий стан не розглядається в межах «чистої соціології», оскільки там, де ворожнеча відіграє головну роль, є якась сукупність людей, але відсутній справжній соціальний зв'язок. Поняття *суспільство*, в політичному і соціальному розумінні, має свою реальну основу в правах і поглядах. Тут суспільство еквівалентне поняттю *народ*. Суспільство — різновидність раціонально-індивідуального типу особистих взаємозв'язків в історичній перспективі витісняє спільність, розкладає, атомізує його природний організм. Безумовно, що концепція однорідності світу соціальних відносин і зв'язків — значний вклад в розробку загальносоціологічної теорії, теорії соціальної дії, типів соціальних систем. Концепція завершує розвиток впливової традиції європейської соціально-філософської думки — традиції осмислення протистояння і взаємопроникнення двох початків людського співжиття — природного, традиціоналістського і новаторського, культурно-раціонального.

Соціологія Георга Зіммеля

Наукова спадщина Георга Зіммеля — представника формальної соціології — належить не тільки історії соціології. Виділяють три етапи духовної еволюції Георга Зіммеля: натуралістичний, зв'язаний із впливом прагматизму, соціалдарвінізму і спенсерівського еволюціонізму з характерним принципом диференціації; неокантіанський, що відрізняється віднесенням цінностей культури до сфери, яка лежить по той бік природної причинності; й розуміння діяльності гуманітарія як трансцендентної формотворчості. Джерело творчості — особа з її апріорно заданим способом бачення. Відповідно з формами бачення виникають різноманітні

«світі» культури: релігія, філософія, наука, мистецтво та ін. Третій етап визначається розробкою ідеї життя. Життя реалізується в самообмеженні з допомогою самого життя і створених ним форм. На вітальному рівні форма і наука — смерть; смерть не приходить ззовні, життя несе її в собі. На трансвітальному рівні життя переборює власну самообмеженість, утворюючи більше — життя і породжені життям його тлінність і мінливість. Більше за те: життя є форми культури. Філософія життя перетворюється в філософію культури. Георг Зіммель дає загальну схему розвитку культури: нескінченне породження життям нових культурних форм, що еволюціонують, стаючи гальмом життя, подальшого розвитку, а тому замінюються новими формами, приреченими пережити ту ж долю. Сучасному йому етапу розвитку культури властива риса — боротьба життя проти принципу форми, тобто культури. *Формальна соціологія — інтегральна частина загальнофілософської і культурофілософської концепції. Її основні поняття — зміст (історично обумовлена мета, мотиви, обговорення людських взаємовідносин) і форма (універсальний спосіб втілення і реалізації історично-мінливого змісту).* В сукупності взаємодій (форма плюс наповнення її змістом) реалізується суспільство. Поняття *суспільство* має два значення: по-перше, суспільством називається певна реально існуюча спільність людей, певна багатоманітність соціалізованих індивідів; по-друге, суспільство — система відносин між індивідами, система форм, у яких відбуваються процеси соціалізації. Головна теза емпіричної соціології є знання відносної, а не абсолютної соціоактивності людського співжиття.

«Розуміюча» соціологія Макса Вебера

Макс Вебер (1864—1920) — німецький соціолог, основоположник «розуміючої» соціології і теорії соціальної дії, який застосував її принципи до економічної історії для дослідження політики, влади, релігії, права. *Головна ідея соціології Макса Вебера — обґрунтування можливості максимально раціональної поведінки, що проявляється в усіх сферах взаємовідносин людей.* Методологічні принципи соціології Макса Вебера пов'язані з іншими теоретичними системами, характерними для суспільствознавства — позитивізмом Огюста Конта і Еміля Дюркгейма, соціологією марксизму. На світогляд Макса Вебера великий вплив мала баденська школа неокантіанства, насамперед погляди одного з її засновників Генріха Ріккєрта, за якими взаємозв'язок буття і свідомості буду-

ється на основі певного ставлення індивіда до цінностей. Макс Вебер розмежовує ставлення до цінностей і оцінки, вказує, що наука має бути вільна від оціночних суб'єктивних міркувань. На відміну від Ріккєрта, який розглядає цінності і їх ієрархію як щось надісторичне, Макс Вебер гадає, що цінність визначається характером історичної епохи, накреслюючи спільну лінію прогресу цивілізації людства. Цінності виражають загальні установки певного періоду і, звичайно, історичні відносно, використовуються Максом Вебером як інструмент розуміння явищ, людського суспільства, поведінки його членів. Щоб з'ясувати дійсні причинні зв'язки явищ у суспільстві й дати осмислене тлумачення людської поведінки, доцільно сконструювати недійсне — виведені з емпіричної реальності ідеально-типові конструкції, які виражають те, що характерне для багатьох суспільних явищ. Такий ідеальний тип Макс Вебер розглядає не як мету пізнання, а як засіб, що дозволяє розкрити «загальні правила подій».

У реальному житті різні умови приводять до того, що суспільні явища завжди матимуть відхилення від ідеального типу. На думку Макса Вебера, ідеальний тип як методологічний засіб дозволяє, по-перше, сконструювати явище або людські дії так, ніби вони мали місце в ідеальних умовах; і, по-друге, розглядати це явище або дії незалежно від локальних умов. Передбачається, що якби дотримувались ідеальні умови, то в будь-якій країні дії здійснювалися б саме так, тобто розумове утворення нереального, ідеально-типового — прийом, що дозволяє зрозуміти, як справді відбувалася та чи інша історична подія. Ідеальний тип дозволяє трактувати історію і соціологію як два напрями наукового інтересу, а не як два різні предмети знань. Отже, щоб виявити історичну причетність, необхідно насамперед збудувати ідеально-типову конструкцію історичної події, а потім зіставляти нереальний, розумовий хід подій з їх реальним розвитком. Соціологія, на думку Макса Вебера, є *«розуміючою»*, *оскільки вивчає поведінку особи, вкладаючи в свої дії певний сенс*. Дії людини набирають характер соціальної дії, якщо в ній присутні два моменти: суб'єктивна мотивація індивіда й орієнтація на інших. Соціальною дією вважаються дія, *«суб'єктивний сенс якої належить до поведінки інших людей»*. Комплексний і разом з тим єдиний соціальний процес складається лише у процесі уявлення, погодженої взаємодії людей. Зрозуміло, що в дійсності, в реальному житті людина далеко не завжди знає, чого вона хоче. І Макс Вебер вдається до конструювання ідеально-типової моделі типу індивіда, де сенс дії і сенс діючого збігаються, для чого вводиться по-

няття «цілераціональна дія». Орієнтуючись на можливу реальну поведінку людей в житті, Макс Вебер виділяє чотири види діяльності: цілераціональна, ціннісно-раціональна, афектна і традиційна. Цілераціональна діяльність, тобто через чекання певної поведінки людей та інше, ціннісно-раціональна, тобто свідомо віра в етичну, естетичну, релігійну цінність; афектна особливо емоціональна і традиційна — через звичку і лише цілераціональна і ціннісно-раціональна дії є соціальні. Якщо в ранніх типах суспільства переважали традиції і афективні дії, то в індустріальному суспільстві цілераціональні й ціннісно-раціональні усвідомлені дії. Отже, вказує Макс Вебер, раціоналізація є всесвітньо-історичний процес. Раціоналізується спосіб ведення господарства, управління економічною політикою. Раціоналізується спосіб мислення людей, спосіб їх життя. Стрижнем концепції «розуміючої соціології» Макса Вебера є ідея раціональності.

У соціології політичної влади Макс Вебер підкреслює, що влада є *один з вічних і необхідних компонентів людського буття, існує в будь-якій організованій спільності людей*. Серед численних видів влади особливе місце займає політична влада. Для творчості Макса Вебера політична влада є ключовою. При аналізі політичної влади Макс Вебер послідовно спирається на теорію соціальної дії, вважає своєрідним атрибутом соціальної дії орієнтацію на інших, що передбачає взаємне чекання відповідної поведінки всіх учасників політичних відносин. Це й забезпечує легитимність панування: ті, хто управляють, чекають, що їх командам будуть підкорятися, ті ж, ким управляють, чекають певних вказівок, директив та ін. Так виникає передумова — тенденція, що забезпечує можливість максимально раціональної поведінки в політичній сфері й дозволяє досягти високої ефективності міжлюдських взаємовідносин, маючи на увазі й керуючих і керованих.

Багато в концепції Макса Вебера перегукується з соціологією марксизму про владу. Аналізуючи відносини між керуючими і керованими, Макс Вебер звертає увагу на соціальні структури і класові політичні конфлікти та кризи. Тип панування впливає з відносин, що складаються в сфері економіки. Разом з тим Макс Вебер підкреслює значущість і інших чинників: відмінність у статусі і престижі людей, їх схильність до різних релігійних цінностей та ін. Приділяється увага конфліктам між угрупованням управляючих. Причини політичних колізій вбачаються в суперечностях між політичними партіями і бюрократичним апаратом управління. Та Макс Вебер розійшовся з марксизмом у питанні шляхів та засобів руху до раціональної влади й у визначенні її су-

ті, маючи на увазі ідеальний перспективний тип політичного управління. Якщо Карл Маркс розв'язання соціально-політичних катаклізмів у владній сфері бачив у революційному перетворенні державних структур і функцій так, щоб утвердилося неполітичне, бездержавне управління народу самим же народом, то Макс Вебер вважав можливим у межах існуючого капіталістичного ладу створити зразково-раціональний тип влади, що пов'язаний з утворенням раціонально-бюрократичного типу управління. Макс Вебер вказує, що штаб управління має складатися з чиновників, які особисто вільні й підкоряються тільки діловому службовому обов'язку, мають стійку службову ієрархію і певну службову компетенцію, працюють за контрактом і на основі вільного вибору відповідно до спеціальної кваліфікації; певні оклади, а чиновники розглядають свою службу як основну професію, передбачають свою кар'єру та ін. Зрозуміло, це — ідеальний тип формально-раціонального управління, а не існуюча реальність.

Відповідно до своєї методології Макс Вебер розглядає легітимні типи панування, де критерієм конструювання ідеальних типів служать мотиви підкорення, згідно з наявністю в них тієї чи іншої частки раціональності. Виділяється три легітимних типи панування і три типи мотивів підкорення: *панування в силу віри в обов'язковість легальних установок і ділової компетентності*; панування, обумовлене правами, звичкою до певної поведінки. Нарешті, панування може базуватися на простій особистій схильності підданих, тобто на базі афекту. Якщо ж *панування здійснюється в силу віри і обов'язковості легальних установок і ділової компетентності, то мотивами підкорення є співвідносини особистих інтересів індивіда з інтересами інших, що породжує цілераціональні дії*. У державах, де існує такий тип панування, підкорюються не особі, а законам. Якщо ж поведінка людей обумовлена звичаями, вірою в святість існуючих діючих порядків і влади, то це патріархальний тип панування, де апарат управління залежить від господаря, а, отже, вірність йому, а не компетентність служить основою для заняття тієї чи іншої посади. Нарешті, *харизматичне панування, що базується на магічних здібностях, «божественному» дарі, силі слова визначного політика*. Мотиви підкорення тут: вірність, покірність володарю.

Реалізація ідеї політичної раціональності, ефективності обумовлюється Максом Вебером різним ступенем участі людей в політичному житті взагалі й політичній владі зокрема, він вважає, що можна бути: політиками випадково (участь у волевиявленні); політиками за сумісництвом (довірена особа, член прав-

ління партійно-політичних спілок та ін.), коли політика «не стає для них першочерговою справою життя ні матеріально, ні ідеально»; професійними політиками. З тенденції раціональності політичного життя логічно випливає ідея перетворення у своєрідне «заняття», де потрібні професійно підготовлені люди з різними знаннями й уміннями. Щоб державна влада не стала основним джерелом добробуту і, отже, не самовідтворювала корупцію, Макс Вебер дає цінні поради і корисні рекомендації: аби ніхто економічно не міг жити для політики за панування приватновласницького порядку, мають бути деякі, дещо тривіальні передумови: в нормальних умовах політик має бути незалежним від доходів, що може принести йому політика. По суті варто обирати представником до влади людину, яка володіє матеріальною і духовною власністю, постійний достатній доход (мова не про розміри його багатства). Соціально-психологічно така людина більше підходить до здійснення правової, етичної раціональної політики. Та Макс Вебер не зводить все до економічного аспекту. За сучасних умов країна, де утверджуються політичний плюралізм, зустрічається зі складністю, викликаною корупцією партійно-політичного характеру, коли партійними лідерами за вірну службу роздаються різні посади в партіях, газетах, товариствах, владних структурах держави та ін. Усі партійні битви за своєю суттю є битвами за владу. Проблема політичної фракціональності не специфічно українська. Треба визнати, що бюрократія як функціональний елемент управління є атрибут держави, відтісняється від панування соціально-політичної сили. Якщо ж утверджувати політичний плюралізм із рівноправністю всіх націй, то варто, щоб лідери усвідомили, що в спільних інтересах постійно формувати, підтримувати і берегти одну соціальну верству — сучасне чиновництво як висококваліфікованих спеціалістів духовної праці, професійно підготовлених, з високорозвинутою чесністю, що гарантує бездоганність. Орієнтація на такий ідеальний тип позбавила б від масових ірраціональних змін в державних інститутах після чергових виборів, від чого суспільство зазнає матеріальних і духовних втрат.

«Соціологізм» Еміля Дюркгейма

Еміль Дюркгейм (1858—1917) — соціолог і філософ, засновник французької соціологічної школи, численні праці якого впливали і продовжують впливати на розвиток соціологічної думки. Еміль Дюркгейм вніс особливо вагомий вклад в розробку

проблем предмета і методу соціології як самостійної науки з позиції структурного функціоналізму.

Особливості соціології і структурно-функціонального методу Еміля Дюркгейма обумовлені впливом неокантіанства. Ставлячи завдання подолання старої філософської дилеми емпіризму і апіорі в галузі цінностей і знань, Еміль Дюркгейм розробляє метод саме соціологічного підходу до цінностей, ідей, суджень, визнає трансцендентність цінностей і їх виняткову роль у пізнанні об'єкта суб'єктом. Та цінності не дані апіорно і поза суспільством, а виростають у суспільстві, перебувають у ньому, імманентно властиві йому. Саме суспільство в інтерпретації Еміля Дюркгейма виступає як емпірична і як трансцендентна реальність, джерело і вмістилище всіх вищих цінностей. Духовні цінності й ідеї лежать між суб'єктом і об'єктом пізнання і в такому розумінні — трансцендентні, але й вони є соціальними чинниками. Головна особливість методу — з'ясувати соціальне соціальним — полягає в тому, що цінності й ідеї втілюються в соціальні норми і стають важелями соціальної регуляції. Соціальні норми як соціальні факти взагалі мають примусовий характер, тобто змушують людину діяти відповідно до їх змісту. Соціальні факти (речі) існують поза людиною і впливають на людину примусово.

В історії соціології часто використовуються різні мітки, віхи, що мають виділити якісь істотні риси в теорії, визначити її своєрідність. У теорії Еміля Дюркгейма міткою виступає *соціологізм* — метод обґрунтування самої науки як самостійної, зі своїми поняттями, предметом, це спосіб підходу до соціальної реальності, її розуміння і пояснення. Сама ж соціальна реальність включена в універсальний світовий порядок, як і інші види реальності, й розвивається за певними законами. Специфіка соціальної реальності визначає і специфіку соціології. Соціальна реальність є вищою реальністю, і в міру цього відбувається соціологізація всіх способів та засобів дослідження суспільства. Соціологічний спосіб, метод визнається Емілем Дюркгеймом єдино вірним, виключаючим інші способи або включаючи їх. Соціологія виступає не тільки як специфічна наука про соціальні факти, а й своєрідна наука наук, покликана оновити і соціологізувати найрізноманітніші галузі свідомості: філософію, логіку, етику, історію, економіку та ін. Соціологія стає системою соціальних наук. У такому розумінні соціологізм із базової соціологічної концепції перетворюється в широке філософське вчення.

Основні теоретичні проблеми соціології Еміль Дюркгейм ставить і аналізує оригінально. Дотримуючись еволюціоністського підходу до розвитку соціального життя, застосовуючи структур-

но-функціональний аналіз його вивчення, Еміль Дюркгейм торкається не суспільства, а суспільств, надаючи ключового значення в процесі удосконалення суспільств і їх історичного розвитку поділові суспільної праці. На відміну від Герберта Спенсера, який вважав чинником, що об'єднує людей, вільну гру індивідуальних інтересів, або Огюста Конта, який у цьому зв'язку вказував на державу, Еміль Дюркгейм бачив саме в поділі праці об'єднуючу основу, чинник подолання роз'єднаності і боротьби з центробіжними тенденціями.

Поділ праці, під яким розумілась професійна спеціалізація, є ознакою високоорганізованого, розвинутого суспільства. В архаїчних суспільствах відсутній поділ праці, бо там нема і соціального зв'язку й індивідуалізації особи, а, отже, і нема потреби об'єднання. Тільки з прогресом суспільства внаслідок всезростаючої спеціалізації праці й індивідуалізації особи, руйнування традиційних зв'язків мови змушені обмінюватися своєю діяльністю, здійснювати взаємодоповнюючі функції, об'єднуючись в єдине ціле. Поділ виробничих ролей приводить до солідарності людей. У залежності від якості та рівня солідарності Еміль Дюркгейм формулює *концепцію еволюційного розвитку суспільства від механічної до органічної солідарності*. У традиційних суспільствах існує лише механічна солідарність на основі подібності індивідів, одноманітності виконуваних ними функцій, нерозвинутості особистих якостей. У суспільствах, де поділ праці набирає різноманітних форм, кожний індивід починає здійснювати спеціальну функцію, формується новий тип солідарності. Таке суспільство нагадує організм із його різноманітними органами, які відіграють певну своєрідну роль в його межах. Це створює органічну солідарність. Поділ праці формує особу, обумовлює відмінності між індивідами, які розвивають відповідно до своєї професійної ролі особисті здібності та таланти, приходить усвідомлення залежності один від одного, усвідомлення нерозривного зв'язку з суспільством. Архаїчна колективна свідомість уступає місце новій колективній свідомості з новими формами і змістом, стає світською, раціоналістичною, орієнтованою на особистість. Ці ідеї Еміля Дюркгейма тоді більше відповідали ідеальним типам прогнозів на основі виявлених тенденцій, аніж реальності, враховуючи антагонізми, класові бої в Європі та в США. Джерело класової боротьби бачив в «ненормальному» поділі праці між індивідами, тоді як Карл Маркс вбачав джерело класової боротьби в різних відносинах до засобів виробництва. Соціологія має сприяти, на думку Еміля Дюркгейма, пом'якшенню або

навіть зняттю конфліктів. Розглядаючи проблеми становлення гармонійної вільної і цілісної особистості, Еміль Дюркгейм дедалі більшого значення надавав духовним, моральним цінностям.

Гуманістична соціологія Флоріана Знанецького

Одним з основних представників *сучасного гуманістичного напрямку в соціології* виступає відомий польський філософ і соціолог *Флоріан Знанецький*. У 28 років він захистив докторську дисертацію з філософії в Ягеллонському університеті Кракова. Багато разів виїжджав до США для читання лекцій з філософії. Наукова діяльність почалася зі спроб обґрунтувати філософське вчення про те, що основою буття виступають цінності, які створюють культурний світ, формують науки про культуру, в тому числі й соціологію. Соціологічні погляди Флоріана Знанецького склалися під впливом протиборства на рубежі XIX і XX ст. між прихильниками позитивістської (натуралістичної) і антипозитивістської традиції в філософії (Вільгельм Дільтей, неокантіанство, Макс Вебер), а також американського прагматизму та емпіризму. Вважаючи, що предмет соціології — соціальні системи, з яких складається соціальна дійсність, Флоріан Знанецький виділяє чотири види соціальних систем: соціальні дії, соціальні відносини, соціальні особи, соціальні спільності, висуває вимогу врахування соціологом так званого *людського коефіцієнта*. Спочатку такий принцип розглядався як онтологічний (науковий), а потім як метафізичний, тобто як вимога враховувати точки зору індивідів, які брали участь у соціальній ситуації, їх розуміння ситуації, пов'язане з виділенням значущого для них аспекта. Більш широко така вимога розглядалась як результат соціальної діяльності людей. Підкреслюючи роль суб'єкта, Флоріан Знанецький одночасно вважав соціологію номотетичною, тобто формуючою закони на основі індуктивного методу збору даних. Основою для узагальнень стають тільки емпіричні дані, до того ж ті, що дозволяють якомога повніше враховувати людський коефіцієнт.

Філософія, на думку Флоріана Знанецького, де людина знову, як колись в античності, є «мірою всіх речей», називається гуманізмом. У центрі її уваги — історичні індивіди з їх різними і змінними прагненнями і віруваннями або ж історичні суспільства з різноманітнішими потребами та соціальними інститутами. Таке розуміння філософії приводить, по суті, до її отождолення з філософією культури, що вивчає «процеси творчого розвитку». Натуралістична філософія, на думку Флоріана Знанецького, неспро-

можна з'ясувати безперервні процеси становлення світу, в ході яких формуються пізнавальний суб'єкт і непізнавальний предмет. І саме тут не задовольняється неокантіанський дуалізм суб'єкта та предмета. Сприймаючи неокантіанське визначення соціогуманітарних наук як «наук про культуру», що виступають проти абсолютизації опозиції культури і природи, сам Флоріан Знанецький дотримувався положень прагматизму, що заперечував жорстке протиставлення суб'єкта і предмета. Проблему творчості не можна вирішити, не встановивши між «чистою предметністю і чистою суб'єктивністю особливої ланки — сфери цінностей». На думку Флоріана Знанецького, цінності і речі разом утворюють реальний світ.

Важливе досягнення Флоріана Знанецького — розробка поняття *система*, де філософське уявлення про активність людини знаходить відображення в соціальній дії, що стала основною ланкою гуманістичної соціології. Предмет та метод гуманістичної соціології обґрунтовується з допомогою т. з. гуманістичного коефіцієнта, поза сферою якого культурна дійсність не існує. Міф, твори мистецтва, мовні вирази, інструмент, право, соціальний лад — це те, що виступає тільки як свідоме людське явище. Пізнати явища можливо лише завдяки досвіду і діям свідомих індивідів і соціальних спільностей. Гуманістичний коефіцієнт пов'язаний з онтологічною характеристикою культурних фактів і методологією їх дослідження. Концепція гуманістичного коефіцієнта мала подвійне значення: репрезентацію нової точки зору на ті явища, якими займалася натуралістична соціологія, і на її основі здійснення спроби розширення традиційного кола соціологічних інтересів.

На думку Флоріана Знанецького, будь-який предмет або факт може бути предметом наукового дослідження тільки у вигляді взаємозалежних із ним складових елементів упорядкованої системи або у вигляді упорядкованої системи взаємозалежних складових елементів та ін. Значна увага приділяється обґрунтуванню теорії соціальних дій; соціальна дія визначається як динамічний процес, що з'єднує два полюси людської культури, і установка — полюс суб'єктивний та соціальна цінність — полюс об'єктивний. Істотна характеристика будь-яких соціальних дій визначається тим, що вони є діями взагалі, до того ж свідомими. Єдність суб'єкта і предмета виникає зі спільності їх ціннісного статусу. Система соціальної дії охоплює і первинні, і вторинні цінності та ін. Гуманістичний коефіцієнт відрізняє явища, що їх досліджує соціологія, від явищ, що їх вивчають природничі науки, не зменшує об'єктивності наукових знань; метод соціології є об'єктивним.

Інтеракціонізм Джорджа Міда

У 30-х роках ХХ ст. в американській соціології формується *символічний інтеракціонізм*. Його коріння — в філософії прагматизму (Дж. Дьюї) і психологічному біхевіоризмі (Дж. Уотсон). Інтеракціонізм (англ. *interaction* — взаємодія, вплив один на одного) — одна з найпоширеніших теорій в сучасній західній соціальній психології, що зводить соціально-психологічні процеси і явища до впливу людей один на одного і вбачає у ньому пояснення суті, походження й розвитку міжособових відносин. Інтеракціонізм сформульований Джорджем Мідом. Соціальний світ з позицій інтеракціонізму — це світ певний. Соціальні суб'єкти завдяки розуму відповідно кодують факти соціального життя, визначають їх місце, сенс, раціоналізують, осмислюють суть і передбачають подальший хід подій. Людина ніколи не поєднана з реальністю безпосередньо, а лише через посередництво різних інтерпретативних механізмів. Соціальний світ сприймається як процес, де соціальні суб'єкти спонукаються до дії не внутрішнім психологічним станом, не великомасштабними структурними факторами, а саме специфічними людськими можливостями в соціальній взаємодії.

Представники символічного інтеракціонізму вважають головним з'ясувати, як же взаємодія між індивідами формує соціальну структуру і як соціальні структури, що є межою взаємодій, формують індивідів. У руслі такої спрямованості вивчаються символічні процеси поняття ролі внутрішнього її програмування і самооцінки особи, що взаємодіють один з одним. На думку соціолога Ервіна Гоффмана, символічний інтеракціонізм — це те, що власне здійснюється в ході соціальних процесів, коли індивід або багато індивідів фізично реагують на присутність іншого. Під соціальною взаємодією в інтеракціонізмі розуміється лише безпосередня комунікація (обмін символами), важливою особливістю якої визначається здібність людини уявляти, як її сприймає партнер по спілкуванню (здібність сприймати і здійснювати роль іншого) або спільність (генералізований інший) і відповідно інтерпретувати власні дії. Розвиток особи, з погляду інтеракціонізму, відбувається в процесі взаємодії з іншими людьми в суспільстві, яка пояснюється як система безпосередньої комунікації, причому структура особи містить компоненти, що забезпечують активність особи, а також її контроль над власною активністю відповідно до соціальних норм, ролей і соціальних установок партнерів. Основні філософсько-методологічні недоліки інтеракціонізму полягають у психологізації розвитку суспільства та суспільних відносин.

Ідея концептуальної системи соціальної структури, обґрунтована Джорджем Мідом, далі розвивалася і модифікувалася в працях Герберта Блумера, Томаса Куна, Шарля Страйкера, в психодраматичному підході Ервіна Гоффмана, аналізувалася австрійським соціологом Джекобсом Морено. Джордж Мід — оригінальний філософ, прихильник соціальної фізики, основоположник символічного інтеракціонізму, вперше, раніше, ніж хтось із соціологів, аналізував фундаментальні соціальні процеси. Джорджу Миду належить формування теоретико-методологічної суті символічного інтеракціонізму, основних принципів, які полягають у тому, що, по-перше, на відміну від тварин, людські істоти мають розумові здібності, які формуються в процесі соціальної взаємодії, коли, по-друге, в процесі соціальної взаємодії люди навчаються розумінню і символам, що дозволяють їм використати їх людські здатності. Розуміння сенсу і основних принципів і символів допомагають людям здійснювати саме людські дії і вступити у взаємодію. По-третє, люди здатні модифікувати або змінити сенс і символи, що використовуються ними в діях і при взаємодії, згідно з власною інтерпретацією певної ситуації. Люди, які здатні до модифікацій і змін, можуть повністю взаємодіяти між собою, що дозволяє їм перевіряти курс своїх дій, враховувати і передбачати можливості, а потім його здійснювати. По-четверте, моделі дій і взаємодій, переплітаючись, створюють спільності. Суспільні структури — продукт «кристалізації» процесів міжособистого спілкування, і навіть найскладніші й незмінні інститути складаються з багатьох міжособистих взаємодій або актів симпатії, які організовані в єдину й міцну цілісність з допомогою деякої системи символів. Практика суспільних зв'язків сприймається як безпосередній досвід функціонування соціуму.

Література

- Иотин А. Понимающая социология. — М., 1979.
Леву-Стросс К. Структурная антропология. — М., 1995.
Ручка А., Танчер В. Очерки истории социологической мысли. — К., 1993.
Современная американская социология. — М., 1994.
Тернер Дж. Структура социологической теории. — М., 1983.
Parsons T. Structura społeczna a osobowosc. — Warszawa, 1993.
Rotzer J. Classika Sociologica Theory. — N. York, 1987.
Szacki J. Istoria mysli socialologiczne. — Warszawa, 1983.
Znanieck I. F. Nauki u kulturze. — Warszawa, 1979.

СУЧАСНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

1. СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Для сучасної соціології Заходу та Сходу характерна неоднорідність сфери предмету дослідження, багатоманітності і суперечливості теорій, ідей, суджень, міркувань про суспільство, політику, політичну владу, політичні відносини, місце, їх роль у політичному процесі та ін. З початку ХХ ст. в соціології утверджуються різні напрями і школи, визначаються важливіші теоретичні орієнтації, концепції. Утверджуються і набирають широке розповсюдження соціологічні школи: *неопозитивізму, прагматизму і політичного реалізму, модернізму соціальних систем* та ін., а з другої половини ХХ ст. та й на початку ХХІ ст. формуються соціологічні напрямки: неофункціоналізм, теорія конфлікту, постмодернізм, неомарксизм, ідуть пошуки шляхів інтеграції соціологічних знань.

Неопозитивізм у соціології — теоретико-методологічна орієнтація в соціології, що опирається на усвідомлене і неусвідомлене, на філософське положення логічного позитивізму. Незважаючи на кризу неопозитивізму в 60-ті роки ХХ ст., його основні ідеї, зокрема так звана стандартна концепція науки, залишаються головною методологічною базою соціології на Заході, а з кінця 80-х років і на Сході. Основні принципи неопозитивізму в соціології полягають у визнанні того, що, по-перше, соціальні та політичні явища підкорюються законам, спільним для всієї дійсності — природної і соціально-історичної (натуралізм); по-друге, методи соціального дослідження мають бути такими ж точними, суворими і об'єктивними, як і методи природознавства; по-третє, суб'єктивні аспекти людської поведінки можна досліджувати тільки через відкриту поведінку (біхевіоризм); по-четверте, істинність наукових тверджень має доводитись емпіричними дослідженнями; по-п'яте, всі соціальні явища описуються і відображені кількісно. Соціологія як наука має стати вільною від ціннісних міркувань і зв'язку з ідеологією. Проте прихильники постпозитивістської методології відстоюють пріоритет теоретичних знань в соціології.

Неопозитивізм в соціології не є єдиною школою. Це загальна і дуже впливова орієнтація, прихильники якої називаються представниками наукової політичної соціології або природничо-наукового напрямку в політичній соціології. Виникши спочатку на базі Віденського гуртка — фізикалізм і концепція емпіричної

політичної соціології Отто Нейрата — і незалежно від нього в руслі емпіричної соціології США (Ланберг, Стів Чепін, Стів Дода, Рем Бейн та ін.), ця течія відмовилась згодом від початкового ригоризму, тобто твердого наміру дотримання принципів, що мали значний вплив на розвиток емпіричної політичної соціології. Засвоєння емпіричною соціологією Заходу неопозитивістської концепції логічного емпіризму (тобто визнання чуттєвого сприйняття) тривало в 40—60-х роках. Неопозитивістські установки поділяють багато відомих соціологів та політологів (Лазарфельд, Герберт Зеттерберг, Губерт Блейлок). Їх вплив на практику соціологічних досліджень подвійний. З одного боку, неопозитивізм зазнає справедливої критики об'єктивно-ідеалістичних, ірраціоналістичних концепцій, відстоює застосування наукових, зокрема математичних, методів дослідження, а з іншого — засуджує межі і можливості соціологічного дослідження, намагання відірвати політичну соціологію від політики, виступає проти історизму і абсолютизує математичні методи, деякі логічні процедури у вивченні всередині суспільства соціальних процесів і природничо-наукові дані про поведінку людини.

Школа прагматизму і політичного реалізму виникла і знайшла найбільше поширення в США. Відомі її представники: *Чарльз Сандерс Пірс (1839—1914)* — американський філософ, логік, засновник прагматизму, професор в Кембріджі, Балтиморі і Бостоні, *Уільям Джемс (1842—1910)* — професор Гарвардського університету, вчені Чиказького університету *Чарльз Маріам*, *Генрі Морґентау* та ін. Прагматизм політичний (від грецьк. *pragma* — діло, дія) — установка на досягнення безпосередніх переваг, що ігнорують моральний зміст і віддалені наслідки дій. Представники школи прагматизму сприйняли ідеї і методологічні установки філософської теорії прагматизму, уміло пристосовуючи їх до аналізу політичного життя в США. В працях Уільяма Джемса прагматизм формулюється як метод вирішення філософських і соціологічних суперечок шляхом порівняння практичних наслідків, що впливали з тієї або іншої теорії, і як теорія істини: істина те, що краще працює, що краще підходить до кожної частини життя і поєднане з всією сукупністю досвіду. Представники школи прагматизму наполегливо доводили необхідність зміцнення зв'язків соціальних і політичних наук з практикою, з реальним життям. У сучасних умовах прагматизм в соціології виступає в формі експериментального натуралізму, що поєднує суб'єктивний ідеалізм з антимарксизмом, або в формі неопрагматизму, що об'єднує прагматизм з неопозитивізмом і семантичним ідеалізмом. Прагматизм включає

операціоналізм Вріджема, головне в якому — ідея операційного аналізу, за яким суть будь-якого поняття може визначитись лише з допомогою опису операції, що використовується при формуванні, вживанні і перевірці поняття. Звичайно ж, у центрі філософії прагматизму є так званий принцип прагматизму, що вбачає значення істини в її практичній користі.

Теорії модернізації (модернізм) — сукупність поширених на Заході в політології і соціології концепцій суспільно-економічного та політичного розвитку, що пояснюють процес переходу від стабільного традиційного до сучасного індустріального та постіндустріального суспільства, яке безперервно змінюється. Їх прояв обумовлений формуванням критичного ставлення до традиційної науки про поведінку. В 20-ті роки досягла розквіту класична форма біхевіоризму (тобто поведінки). На той період припадає пік впливу біхевіоризму на ідеї та методи соціології. Біхевіоризм, безперечно, сприяв нагромадженню величезного емпіричного матеріалу, що, проте, зростав з неймовірною швидкістю і масовістю. Хоча біхевіоризм дав позитивний ефект у вивченні поведінки індивідів у малих групах, але зовсім недостатньо застосовується в суспільстві. Звідси поява нових тенденцій в соціології Заходу, серед яких важливе місце і займає модернізм. Суть модернізму полягає в тому, що, не відкидаючи в цілому поведінковий підхід до вивчення суспільства, до політики, він прагне подолати його крайності і недоліки. Модерністи намагаються доповнити поведінковий підхід інституціональним, тобто вивченням політичних і соціальних інститутів і механізмів їх функціонування.

Школа соціальних систем і її вплив у соціології Заходу та Сходу. Методологією соціологічних досліджень використовується ідея системного аналізу та структурного функціоналізму. Структурно-функціональний аналіз став широко застосовуватися в соціології та політології, починаючи з середини 50-х років. Його суть полягає у виділенні елементів соціальної взаємодії, що досліджується, і визначає їх місце і значення (функції). Та в деякому зв'язку, якісна визначеність робить необхідним її системний розгляд. В тому або іншому вигляді функціональний підхід використовувався в усіх політичних концепціях, де суспільство розглядалось системно. Виникла і виявилась дуже стійкою аналогія між суспільством і організмом. Власне при дослідженні відповідно в суспільстві вишукувались подібні органи, функціонування яких забезпечує життєздатність організму — суспільства.

Розглядаючи суспільство, політику в термінах структурно-функціонального аналізу, соціологи Заходу, а потім і Сходу зосере-

джують увагу на факторах, що сприяють або перешкоджають інтеграції та системі, і навіть не порушують питання про необхідність її якісних змін. Постбіхевіоризм характеризується поєднанням позитивістськи орієнтованого на створення «позитивної» досвідно доказової соціальної і політичної теорії і ціннісно-ідеологічного підходу до досліджень соціальних і політичних явищ.

Концепція панівного політичного класу, теорії еліт

З позицій консервативного лібералізму в соціології та політичній соціології Заходу, а також Сходу розвивається ідея вічності поділу суспільства на два соціальні класи: *панівний політичний клас*, що бере на себе всі державні функції і користується привілеями, і *керований клас* — *неорганізована більшість суспільства*. Такий поділ не залежить від соціально-політичних і економічних систем, різноманітності суспільних і соціальних спільностей, верств і груп, а також ідеологій. Концепція політичного класу і теорії еліти сформульовані італійськими дослідниками Гаetano Моска і Вільфредо Парето.

Вільфредо Парето народився 15 липня 1848 року в Парижі, помер 20 серпня 1923 року в Селіні, Швейцарія; італійський соціолог, економіст. В «Трактаті загальної соціології» виклав концепцію соціальної дії. Пафос позитивістської по суті методології полягає в критиці апріорних, метафізичних суджень і понять в соціології, об'єднання її з емпірично обґрунтованим знанням про суспільство, яке базується на описі фактів і формуванні законів, що виражають функціональні залежності між фактами. В основі концепції соціальної дії Вільфредо Парето лежала певна концепція людини. Підкреслюючи ірраціональну природу людини, Вільфредо Парето вважав, що специфічне людське полягає не в розумі, а в здібності використати розум з корисливою метою. В проблемі співвідносин почуття і розуму віддавав пріоритет почуттям, вважаючи їх справжніми рушійними силами історії. Історичні закономірності зводились до закономірностей ірраціонального психічного життя окремих індивідів, а ідеології називав «мовами почуттів». Вільфредо Парето розглядав суспільство як систему, що перебуває в стані динамічної рівноваги, надає визначальне значення класам, що лежать в основі деривацій (ідеологій) і поділу суспільства на еліту (обраних) і не еліту. Соціальна гетерогенність обґрунтовується біологічно, тобто наявністю певних біопсихічних якостей індивідів.

Поділ еліти на здатну до управління і не здатну до нього Вільфредо Парето вважав істотною рисою всіх людських суспільств, а «кругообіг» еліт, тобто їх стабілізацію і наступну деградацію — рушійною силою суспільного розвитку, що лежить в основі всіх історичних подій. За концепцією політичного класу і теорією еліт, індивіди, наділені від народження схильністю маніпулювати масами, хитрістю і обманом або здатністю вдаватися до насилля, створюють два різні типи правління, що приходять на зміну особистих якостей, а з наступною деградацією еліти приводять її до занепаду. Якщо ж правляча еліта не протидіє деградації шляхом кооптації нових членів з нижчих класів, соціальних спільностей, в достатку володіючих відповідними якостями, то настає *соціальна революція*, вся суть якої полягає в оновленні персонального складу правлячої верхівки-еліти суспільства. В сфері господарської діяльності індивіди, здатні застосувати насилля, і індивіди, здатні на хитрість і обман, мають на противагу типи спекулянтів та рантьє, прототипами яких є бізнесмени і їх протилежність — несміливі вкладники, що живуть стрижкою купонів. Переважання в суспільстві рантьє — свідчення стабілізації суспільства, що потім поступово занепадає. Процес циркуляції еліт відображає глибокі суспільні процеси, насамперед соціально-економічні. Політичні зміни відбуваються тоді, коли правлячі угруповання не здатні вирішити соціально-економічні проблеми, що виникають в ході суспільної практики, і змушені вдаватися до політичного маневрування.

Один з основоположників політичної соціології *Гаetano Моска* поряд з Вільфредо Парето стає творцем сучасної теорії еліти. Гаetano Моска народився 1 квітня 1858 року в Палермо, помер 8 листопада 1941 року в Римі. Після закінчення університету в Палермо працював журналістом, потім професором кількох італійських університетів, депутат парламенту, сенатор. Творчості притаманна певна еволюційність: від ліберального консерватизму до політичного радикалізму. В політичній теорії Гаetano Моска сформулював *концепцію нового політичного класу*. Новий клас є меншим за чисельністю від робітничого, селянського чи інших соціальних спільностей, але більшим, ніж звичайна суспільна група. Це правлячий клас, який бере на себе управління суспільством.

З позицій консервативного лібералізму розвиває ідею вічності поділу суспільства на два класи: *панівний політичний клас і неорганізовану більшість*. Реальна ж влада завжди в руках політичного класу, незважаючи на багатотисячліття ілюзії про те, що управляють державами люди освічені, здібні, які мають божий дар управляти людьми, міфи про народне представництво, суверені-

тет та ін. Гаetano Моска намагався згодом диференціювати схему політичного класу, почав говорити про більш багаточисельну верству, яка є опорою правлячого. Проте і стосовно середнього класу — опори правлячого — у Моски відсутні будь-які конкретності. Народовладдя, реальна демократія — утопії, несумісні з законами суспільства і людською природою. Гаetano Моска вважав, що влада може бути від народу, для народу, але не може бути владою самого народу. Одне з основних завдань створеної ним політичної науки Гаetano Моска бачив у визволенні правителів від необхідних для мас міфів про управління державою, суспільством, а також у виробленні наукової політики, що стане основним інструментом в руках правлячої еліти. Маючи в руках такий інструмент, панівний клас згодом формуватиметься не на майновій або якійсь іншій основі, а на основі розуму, здібностей, освіти, заслуг у суспільстві. Без оновлення еліти неможлива соціальна стабільність, що є основою суспільства. Всяка еліта має тенденцію (якщо не де-юре, то де-факто) до перетворення в «закриту», спадкову, що веде її до виродження. Відвернути виродження можна тільки вільною дискусією, що змушує політичний клас оновлюватися, триматися в певних межах і усувати його в тих випадках, коли він більше не відповідає інтересам країни. У суспільстві завжди існують сили, готові замінити стару правлячу меншість. Поступовий обмін між ними і як результат нормальне становище і функціонування правлячого класу — запорука здоров'я суспільного організму.

У соціології та політичній соціології складалась стійка думка про ідентичність теорії Гаetano Моска і Вільфредо Парето, зустрічається навіть поняття *концепція Моска—Парето*. Пояснюється така думка близькістю їх теорій, деяким збігом проблем і окремих політичних та соціально-економічних і духовних висновків.

Структурний функціоналізм Толкотта Парсонса

Відомий американський соціолог *Толкотт Парсонс* — засновник досить впливової структурно-функціональної школи. Його теоретична система орієнтована на синтез всього цінного, створеного в соціальних науках, а теоретичні пошуки полягали в новому підході до з'ясування соціологічної теорії. Толкотт Парсонс поклав початок нового підходу до творчої спадщини в соціології, прагнув синтезувати різні концепції. При формуванні соціологічної теорії Толкотт Парсонс дотримувався позиції аналітичного реалізму, починав виклад теорії насамперед з розробки понять, абст-

рагованих від складної і різноманітної емпіричної дійсності, але здатних виділити найістотніші, найважливіші риси існуючого світу. В сучасному суспільствознавстві функціональний підхід — один з методологічних підходів. Його суть полягає у виділенні елементів соціальної взаємодії, які належить досліджувати і визначати їх місце і значення (функції) як певності, що роблять необхідним її системний розгляд. Функціональний підхід присутній в усіх соціальних концепціях, де суспільство розглядається системно. Виникає і виявляється дуже стійкою аналогія між суспільством і організмом. Відповідно в суспільстві вишукувались подібні органи, функціонування яких забезпечує його життєдіяльність.

Виділення власне соціології як науки йшло паралельно перетворенню біології в особливу науку. Це привело до ширших аналогій з функціонально виділеним організмом і першим формулюванням поняття функції. Герберт Спенсер доводить, що суспільство є організм, де є структурне виділення, що супроводжується розчленуванням функцій, які свідчать про правильне розуміння функції її як «висхідних дій частин» політичного тіла і живого тіла. А Еміль Дюркгейм дає уже більш тонкі і змістовніші визначення функції: функція означає систему життєвих рухів, відвертаючись від їх наслідків, що виражає і відносини відповідності, існуючі між рухами і відомими потребами організму. Погляд Еміля Дюркгейма на визначення функції підтримується соціологами Броніславом Малиновським та Альфредом Радкліфф-Брауном. Але в 50—60-х роках ХХ ст. функціональний підхід сформувався і виділився в окремий напрям — *структурний функціоналізм*. Суспільне життя сприймається як нескінченна безліч і переплетіння взаємодій людей. В системах люди діють. Структури не пов'язані однозначно з конкретними індивідами, але виступають позиціями участі індивідів у системі. *Функція є те, що здійснюється структурними елементами.*

Фундаментальні розробки структурного функціоналізму здійснив соціолог Толкотт Парсонс, який твердив, що будь-яка система має дві основні орієнтації: *перша — внутрішня (зовні — система орієнтується або на події навколишнього середовища, або на свої проблеми), друга вісь: інструментальна, консумарна — орієнтація, пов'язана або з миттєвими актуальними «засобами», або тривалими потребами та метою.* Стратегія формулювання теорії Толкотта Парсонса полягає в конструюванні її аналітичних елементів «очищення від конкретно-історичної форми».

У «Структурі соціальної дії» соціологія розглядається Толкоттом Парсонсом як наука, що прагне сформулювати аналітичну те-

орію систем соціальних дій, які можна зрозуміти «в термінах інтеграції на ґрунті спільних цінностей». Соціальні ж дії містять множинність дійових осіб, взаємоорієнтованих на дії одна з одною. Відмінною особливістю соціальної дії є обов'язкова наявність іншої дійової особи, взаємна орієнтація дійових осіб і інтеграція на ґрунті спільних цінностей. *Соціальна система — система дій*. Важливе місце в творчості Толкотта Парсонса займає і формування концепції соціальної системи. Соціальна структура є система відносин між «дійовими особами», заснована на певних зразках, що проявляються у взаємозалежних ролях. Роль же виступає ланкою, що пов'язує «дійову особу» (актора) з соціальною структурою. Соціальна система діє тоді, коли відбувається певна диференціація соціальних ролей і позицій, прав і обов'язків, що їх супроводжують, а також існує наявність спільних цінностей і норм.

Аналіз соціальної системи Толкотт Парсонс здійснює у відриві від проблеми її походження, визначає її як складову частину загальної системи дій. Іншими складовими частинами загальної системи дій є система культури, система особистості та система поведінкового організму. Для реалізації системи дій необхідна її здатність до адаптації, досягнення мети, інтеграції і збереження зразків, тобто система має відповідати чотирьом функціональним вимогам. Адаптивна система — це по суті поведінковий організм, зосередження важливих людських здібностей, які допомагають їм адаптуватися до вимог фізичного та біологічного оточення. Досягнення мети пов'язується переважно з особистістю індивіда. Система особистості є основним агентом процесів дії, а звідси — здійснення культурних принципів і вимог. Інтегративна ж функція пов'язується переважно з соціальною системою, що формує соціальні відносини між дійовими особами (акторами) і колективами. Збереження взірця реалізується системою культури, що організує комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження й зміну. Аналізуючи взаємозв'язки між чотирма функціональними вимогами дії, а також між ними і оточенням дії, Толкотт Парсонс відмічає важливе явище: *взаємопроникнення*. Найвідомішим взаємопроникненням є *інтерналізація соціальних об'єктів і культурних норм особистістю*. Одним з прикладів взаємопроникнення є інституалізація нормативних компонентів культурних систем та ін.

Організація суспільства має чотири рівні соціальних систем: *первинний або технічний рівень*, де елементи взаємодіють один з одним безпосередньо; *управлінський*, що регулює процес обміну; *інституціональний*, де вирішуються питання більш загальні, і со-

ціетальний, що концентрується в сучасному суспільстві в політичних сферах. Кожний рівень виконує спостережувальні, контролюючі та регулюючі функції. Сенс регуляції полягає в тому, щоб зберегти в суспільстві та в кожній сфері рівновагу, стабільність.

З метою виживання і вирішення інтегративних проблем в соціальних системах діють два механізми: соціалізації і соціального контролю. Механізм соціалізації забезпечує інтеріоризацію культурних зразків (цінностей, ідей, мови, символів та ін.) в системі особи, визначаючи межі її потреб. Саме соціалізація дійових осіб (акторів) викликає бажання витратити на реалізацію тієї чи іншої ролі свою енергію або набути потрібну майстерність з тим, щоб зберегти свою роль. Механізми соціального контролю охоплюють засоби, що дають соціальним системам можливість зменшити напругу і відхилення. Механізми соціалізації і соціального контролю дозволяють вирішити інтегративні проблеми. *Структурно-функціональна соціологія Толкотта Парсонса при всій її неповноцінності і недоліках виступає послідовною, детально сформованою, визначеною теоретичною системою.*

Теорія конфлікту

Концепція соціального конфлікту визнає соціальні конфлікти вирішальним або одним з важливих факторів соціального розвитку. Розглядаючи соціальні конфлікти з позицій соціал-дарвінізму, *Герберт Спенсер* вважав їх неминучим явищем в історії людського організму. Аналогічно соціальний конфлікт розглядався *Максом Вебером*, який називав його «боротьбою». *Людвіг Гумплович*, *Уільям Самнер*, *Фердинанд Тьонніс*, *Тарстейн Веблен*, *Альбіом Смолл*, *Чарльз Кулі*, *Томас Бонтмор* та інші, називаючи соціальний конфлікт «суперечкою», вважали його *психологічно обумовленим явищем і однією з форм соціалізації*. Німецький соціолог, представник т. з. формальної школи в соціології *Леопольд фон Візе*, відкидаючи дарвіністський підхід до визначення змісту соціального конфлікту як прояву природного відбору, висунув *ідею регуляції* через дружню угоду або з допомогою соціальних інститутів. Один із засновників Чиказької школи соціальної екології *Роберт Парк* включає соціальний конфлікт в один з чотирьох основних видів соціальної взаємодії поряд із змаганням, пристосуванням і асиміляцією. З погляду *Роберта Парка*, змагання, що виступало соціальною формою боротьби за існування, будучи усвідомленим, перетворюється в *соціальний конфлікт*, що завдяки асиміляції покликаний привести до міцних взаємних контактів і

співробітництва, сприяти ефективному пристосуванню. Переваги у взаємовідносинах між людьми віддаються не соціальному конфлікту, а спокою; аналогічної аргументації у визначенні змісту і суті соціального конфлікту дотримувались і інші соціологи.

У розвитку соціологічної думки ХХ ст. важливим напрямком стає *теорія соціального конфлікту*, конфліктна ситуація та традиція, конфліктологічний підхід до соціальних явищ і подій. Створюється багато цікавих концепцій, теорій та ін. В 60—70-х роках в системі соціологічних знань важливе місце займає теорія конфлікту, відтіснивши традиційно впливові позитивістські течії і викликавши гостру полеміку серед соціологів. Сучасна соціологічна теорія, на думку Джорджа Александера, «ділиться на функціоналістську та конфліктологічну». Теоретик Роберт Коллінз відмічає, що в світовій соціологічній теорії простежуються три головні традиції: *конфліктологічна*, що пов'язана з іменами тих, хто обґрунтував теорію соціальних конфліктів як суспільного явища (Карл Маркс, Макс Вебер і сучасні теоретики конфлікту), *позитивістська* (Огюст Конт, Еміль Дюркгейм, Толкотт Парсонс), а також *мікроінтераціоналістська*, що асоціюється з поглядами Чарльза Кулі, Джорджа Міда, Герберта Блумера, Гарольда Гарфінкеля та ін. Сучасна теорія соціального конфлікту формується на протигагу створюваним «неідеологізованим версіям марксизму». Теорія соціального конфлікту розвивалась в руслі марксистської традиції, що склалася на Заході в теоретичній соціології, водночас модифікуючись під впливом веберівської багатфакторності в соціальному аналізі. В соціологічному пізнанні конфліктологічний підхід дає можливість розкрити, зрозуміти, з'ясувати соціологічні явища, події, запропонувати вирішення багатьох актуальних проблем суспільного життя. Здійснювані з позицій конфліктності багато досліджень в сфері політичної соціології, виробничих, расових, міжнаціональних відносин, соціальної стратифікації, форм колективної поведінки тощо, розкривали переваги такого підходу в порівнянні з іншими, що ігнорували значущість проблем влади, розподіл благ і суперечливість інтересів різних соціальних спільностей і соціальних інститутів.

У 50-х роках ХХ ст. сучасний конфліктологічний підхід, вперше теоретично обґрунтований американським соціологом Льюїсом Козером, знайшов відображення в творах німецького соціолога Ральфа Дарендорфа, британського соціолога Джона Рекса, а також у працях Рендела Коллінза, Юргена Хабермаса. При спільній приналежності до конфліктного підходу у розгляді суспільних явищ кожний з соціологів окремо обґрунтовує власну концепцію

пцію конфлікту. Льюїс Козер відмічає, що теорія конфлікту альтернативна функціоналізму в межах функціонального аналізу з використанням ідей Георга Зіммеля, Зігмунда Фрейда. Опіраючись на положення теорій Карла Маркса, Макса Вебера, обґрунтовує конфліктологічний підхід Ральф Дарендорф, підкреслюючи необхідність коректив положень Маркса про сучасну природу соціальних конфліктів. Основу теорії конфлікту, на думку Джона Рекса, становить теоретико-методологічна база реального соціологічного аналізу. Сучасна теорія конфлікту сприйняла багато положень марксизму, доповнюючи його нові інтерпретації ідеями Георга Зіммеля, Макса Вебера, Роберта Міхельса, Вільфредо Парето. Для різних версій конфліктології характерні відмінні від інших понять поняття природи соціальних конфліктів. Якщо Карл Маркс підкреслював антагонізм соціальних конфліктів, їх економічні основи, то Георг Зіммель у визначенні соціальних конфліктів починав з якихось властивих людині «інстинктів боротьби» і звертав увагу на інтегративні наслідки конфліктів, а Макс Вебер пропонує *соціологічний підхід багатofакторної теорії соціальної стратифікації*, виділяючи роль ідейно-культурних факторів: по-перше, нерівний доступ до благ закономірно і неминуче породжує конфлікти інтересів різних частин системи; по-друге, в усіх соціальних системах є нерівномірний розподіл обмежених кількісно цінних ресурсів; по-третє, конфлікти інтересів рано або пізно викликають відкрите зіткнення між власниками і невласниками інших ресурсів; конфлікти викликають реорганізацію соціальної системи, створюючи нові види нерівності, що служить поштовхом для нових конфліктів, змін та ін.

Наприкінці 50-х років ХХ ст. німецький соціолог Ральф Дарендорф, піддаючи критиці функціоналізм у визначенні суспільних явищ і подій, висуває діалектичну теорію конфлікту. Суспільний організм Ральф Дарендорф розглядає як дві сторони: світлу, що виявляється у громадській злагоді, та темну, що відбиває безперервну боротьбу і конфлікти. Структурно-функціональний підхід до соціальних конфліктів дав можливість ґрунтовно проаналізувати суспільну злагожденість і стабільність в суспільстві, залишивши осторонь постійну боротьбу і соціальні конфлікти, тим самим викликаючи необхідність досліджувати не тільки соціальні конфлікти, а й соціальні процеси в суспільстві. Новий підхід, що враховує обидві сторони суспільної реальності, Ральф Дарендорф називає *діалектико-конфліктним*, підкреслюючи, що *конфлікти — головні важелі змін у суспільстві, що діалектика стабільності і змін, інтеграції і конфлікту функцій і мотивів, злагоди*

і примусу — ось, що таке суспільство, його соціальність. Соціолог Ральф Дарендорф вслід за Марксом кладе в основу концепції *портрет соціальної реальності*, який відзначається тим, що, по-перше, соціальні системи перебувають у постійному стані конфліктності; по-друге, конфліктуючі інтереси зосереджуються на опозиційних полюсах і позначаються на соціальній структурі, суперечливість інтересів є наслідком поділу влади, розподілу на владарюючих та підвладних; по-третє, існує тенденція поляризації інтересів; діалектичність конфліктності полягає в тому, що розв'язання одного конфлікту створює ґрунт для наступного, породжує нове протистояння. Соціальні зміни властиві будь-якій системі. Існує певна циклічність конфліктних протистоянь. На відміну від Маркса, який відзначав, що корені соціальних конфліктів (в класовій боротьбі) лежать в економіці, власності на засоби виробництва, соціолог Ральф Дарендорф передбачає, що корені соціальних конфліктів — в інституалізації відносин влади в суспільних формуваннях та ін. Розрізняються масштаби аналізу соціальних явищ: у Маркса — історичний розвиток, суспільні політико-економічні системи, у Дарендорфа — мінливі формальні асоціації, бюрократичні структури та ін.

У 60-х роках Льюїс Козер піддає гострій критиці теорію конфлікту. Його критицизм виростав з реальних проблем розвитку соціологічних знань, а формулювання концепцій конструктивно доповнили неопозитивістський напрям. Льюїс Козер відстоює необхідність широкого і всебічного осмислення суспільних явищ в їх соціально-історичному контексті соціофілософського сприйняття конкретних соціологічних факторів. Конфліктологічний підхід, запропонований Льюїсом Козером, в основу соціального життя ставить інтереси: соціальне життя породжує протистояння, зіткнення інтересів соціальних спільностей, а їх соціальна життєдіяльність породжує структурне напруження, конфлікти. Соціальне життя породжує зіткнення групових інтересів. *Соціальне життя — організована, упорядкована система дій і взаємодій людей. Соціальне життя — це соціум (соціальне), його структура в русі (функціонуванні), в дії і взаємодії.* Соціальні системи сповнені суперечностей і тяжіють до змін. Така модель конфліктного визначення суспільного життя. Основна суть: обґрунтувати позитивні функції соціального конфлікту в суспільному житті і оновлення соціальних систем.

З 80-х років ХХ ст. система конфліктів помітно трансформувалась в напрямку розвитку макроісторичної соціології і деідеологізації, тобто очищення від марксистського бачення історично-

го процесу переходу капіталізму до соціалізму, від абсолютизації класової боротьби, антагоністичних суперечностей та ін. В захисті переваг критичного бачення в соціології, відставання конституційної ролі нестандартних підходів і поглядів проявляється суть методологічної позиції: прагнення об'єднати позитивістську позицію на підтримку соціального порядку, на нормальне функціонування соціального організму й ідея неминучості соціальних змін та ін.

2. Соціологічні концепції другої половини ХХ ст.

Соціобіологія і соціальний біхевіоризм

Поява в 80-х роках соціобіології як нової соціологічної системи — помітне явище в розвитку соціології. *Суть соціобіології полягає у вивченні біологічних основ всіх форм соціальної поведінки людини. На думку одного з засновників соціобіології Едварда Уїлсона, мета соціології — систематичне вивчення біологічних засад будь-якої соціальної поведінки, тобто «соціобіологія має вивчати біологічні основи всякої соціальної поведінки для того, щоб мати можливість вбудувати соціологічні висновки у загальну схему закономірних залежностей, які спостерігаються у світі живого, щоб переосмислити засади соціальних наук, поставити їх на фундамент об'єктивних природних універсалій, здійснити їх інтеграцію та ін.»* Соціобіологія виникла в руслі інтегративних тенденцій сучасної науки, зі спроб натуралістів сформувати єдині теоретичні принципи, що дозволяли синтезувати різні галузі знань, які вивчають поведінку живих істот.

Основне в соціобіології — теза про еволюцію соціальності, прогресивний розвиток і удосконалення під впливом природного відбору стереотипів поведінки і кооперативних дій тварин. Основні поняття соціобіології (підсумкова пристосованість, «родовий відбір», «взаємний альтруїзм» та ін.) спрямовувались на пояснення різноманітних явищ, колективної поведінки тварин та ін. Засновники соціобіології Едвард Уїлсон, Роже Тріверс, Дезмонд Морріс, Робін Фрокс та інші виступають з *ідеєю синтезу біологічних і соціальних галузей знань, гадаючи, що сформульовані ними принципи поведінки тварин можна поширити на обґрунтування еволюції людського суспільства, що має сприяти з'ясуванню біологічних основ вихідних форм соціальної поведінки людини (сімейно-родинні відносини, спілкування, альтруїзм, агресія, стате-*

вий поділ праці, со-ціална нерівність тощо). Вирішальним у поширенні соціобіологічних принципів виступає те, що людина — представник тваринного світу. Натуралістичне трактування людини — вихідна позиція, база «соціобіології людини», якій відводиться вирішальна роль в синтезі біологічних і соціальних знань про людину. Едвард Уїлсон стверджує спільність визначальних принципів функціонування нових спільностей, зокрема домінування або владарювання, правил територіальності, батьківського піклування тощо. За його аргументацією усі «біологічні верстви» (від комах до людей) обов'язково ієрархічні, в них наявні владарюючі та підлеглі, каста і класи, тобто нерівність і напруження закодовані генетично, звідси боротьба і панування одних над іншими є неминучими продуктами природної селекції. Претендуючи на перегляд історії людства, соціобіологи розглядають її як еволюційний процес, в ході якого відбувається взаємодія специфічних людських генів з виникаючими культурними формами. Едвард Уїлсон вказує, що «людина — це культурна тварина». Його підтримує Робін Фокс, відстоюючи «базове положення соціобіології про те, що культура не домінує над природою в суспільному житті», бо, «стаючи культурними, однаково залишаємось природними».

У 70-ті роки після гострих дискусій навколо соціобіології теоретики-біологи відійшли від актуальних проблем соціологічних теорій. «Біосцієнтизм, що поширився в теоретичній соціології США, створив гносеологічний ґрунт для натуралістичних установок: намагання екстраполювати біологічні закономірності на соціальні явища, змішання рівнів пізнання, утилітаризм, редуccionізм, виведення особливостей основних видів людської поведінки, її генезису та еволюції з простих форм життя». Проте ідеї біологізаторського «онаучнення» в соціології залишились. Величезна заслуга теорії біологізаторського функціоналізму П'єра Ван ден Берга в підході до аналізу міжлюдських відносин. Вихідні положення концепції полягають в тому, що визнавалась наявність «людської природи» як «природи будь-якої тварини» і природа — як передумова всіх форм діяльності і організації людини. Біологічно спрямовані сили, культурно оброблені і скоректовані, залишаються, проте, базовими, формуючи людське суспільство. Соціобіологічна концептуалізація суспільного життя велась Ван ден Бергом в дусі традиційного функціоналізму. Людина розглядається функціонально, тому що спільна праця людини функціонально збільшує репродуктивну здатність, що дає можливість людям ефективніше протистояти ворогам і використовувати ресурси вижи-

вання. Сукупна пристосованість лежить в основі соціальності, генетично закріплена і відтворюється через соціобіологічні механізми (родоплемінну селекцію, взаємність і зворотний вплив в культурних процесах, а також примус, що перешкоджає збільшено індивідуальній пристосованості). Система поріднення, етнічність, класи, сенсуальний відбір, структури сімейного життя, сексуальні стратегії поведінки жінок і чоловіків тощо пояснюються генетично-біологічними закономірностями, що виступають силою в явищах, які вважаються переважно культурними феноменами.

Концепції соціобіології і теорії соціального обміну проявляються в ідеях *радикального біхевіоризму Берреса Скінера*. Зміст, суть біхевіористської соціології полягає, по-перше, в тому, що індивід прагне повторити дії, які винагороджуються; по-друге, якщо створюються ті ж стимули, що і раніше, то й поведінка стає такою ж, як і раніше; по-третє, чим більше ціниться дія, тим більше істинна, чим частіше дія винагороджується, тим менше ціниться (надлишки); по-четверте, якщо дії не одержують бажаного стимулу, можливі прояви агресивності, а якщо навпаки — то задоволення та ін. Основна думка полягає в тому, щоб замість малорезультативних досі спроб аналізувати ментальний стан соціальних суб'єктів — досліджувати дії людей, які можна спостерігати, тобто досліджувати «відкриту поведінку» і середовище. На відміну від традиційної соціальної психології, яка зосереджується на процесах сприйняття, мислення, на почуттях, біхевіористська соціологія переакцентує увагу з когнітивних процесів на об'єктивно спостережувані, фіксовані поведінкові реакції. Біхевіористська соціологія Берреса Скінера розглядається її прихильниками не лише як «філософія психології», а багато ширше — як методологічна основа суспільствознавства. Людина, на думку Берреса Скінера, насамперед, біхевіоральна, тобто поведінська система, дія якої піддається зовнішньому управлінню, соціальний контроль не суперечать свободі, контроль через середовище існування властивий всьому живому. Головне — не перетворитися в раба ілюзій свободи. *Людина не вільна від своєї природи і залежить від середовища життєдіяльності та ін.* Концепції біхевіористської соціології розглядаються як поведінкове бачення традиційної для соціології позитивістської ідеї, що йде від Конта, Дюркгейма.

Теорія соціального обміну

На перехрестях багатьох теоретичних і методологічних тенденцій у розвитку соціологічного мислення формувалася *теорія*

соціального обміну. Серед основ різноманітних теорій та концепцій — постпозитивізм, економічний утилітаризм, соціальний біхевіоризм, культурна антропологія та інші, інтелектуальні коріння яких стало базою обміну і сягає в XVIII ст. (Адам Сміт, Давид Рікардо, Джон Міль, Ієремія Бентам). Дослідження антропологів дали соціологам факти і дані для аргументації економічних мотивів поведінки людей щодо задоволення базових потреб і визначали важливість символічних, психологічних функцій обміну для спільності людей. Антропологи відкрили і пояснили культурні і структурні фактори, що виникали в процесах обміну в примітивних суспільствах (Броніслав Малиновський, Клод Леві-Строс). Складовою частиною теорії обміну став і *психологічний біхевіоризм*. Починаючи з відкриття Іваном Павловим умовного рефлексу, через лабораторні досліді Ернеста Торндайка, Джона Уотсона складалася традиція пояснення поведінки живих істот переважно як результат «спроб та помилок».

Біхевіоризм звузив психологію до аналізу відносин «стимул—реакція», до пояснення «відкритої поведінки».

На рубежі 50—60-х років XX ст. формується *система соціального обміну*, яка знаходить детальний виклад у працях американського соціолога Джорджа Хоманса. Ставиться мета подолати абстрактність, дедуктивну спекулятивність структурно-функціонального аналізу Толкотта Парсонса й висувається індуктивна стратегія соціологічного розгляду, який мав відштовхуватись від регулярностей в соціальній поведінці. Дії конкретної людини не можуть бути з'ясовані на власне соціологічному рівні. Тільки в соціальній психології — ключ до їх правильного тлумачення. Теорія соціального обміну вважається в сучасній соціології добре розробленим підходом до вивчення соціальних відносин та структур, який спирається на досить еkleктичну сукупність положень утилітаристської економіки, функціоналістської антропології, конфліктології й біхевіористської психології. Загальні положення теорії соціального обміну Джорджа Хоманса полягають у тому, що, «по-перше, всі соціальні суб'єкти хоч якось володіють ресурсами, які можуть бути використані для отримання через обмін яких-небудь надбань, що мають цінність для інших суб'єктів; по-друге, в процесі соціальних відносин суб'єкти проводять розрахунки відносно цінності або корисності того, що пропонується для обміну іншими, а також власних витрат, яких вони, припустимо, зазнають, й розглядають можливі альтернативи в здобутках та втратах. Такі розрахунки виконуються, коли наявні певні потреби й мета в суб'єктів та коли у розпорядженні суб'єктів є пев-

ні ресурси; по-третє, соціальні суб'єкти виконують розрахунки для того, щоб отримати від інших суб'єктів дещо, що перевершує в цінності й корисності те, що має бути ними витрачено; по-четверте, соціальні відносини включають і постійний процес обміну між соціальними суб'єктами. Динаміка розвитку відносин може пояснюватися за допомогою аналізу ступенів збалансованості обміну між суб'єктами».

З самого початку Джордж Хоманс пропонує вести аналіз реальних дій людей, тобто вести аналіз на абстракціях першого порядку (на відміну від узагальнення абстракцій другого порядку, що використовуються соціологами). Пропонований прихильниками теорії соціального обміну тип аналізу тісно пов'язаний з традиціями західної культури і соціального мислення. Основні положення теорії соціального обміну співзвучні ідеям Берреса Скінера, Георга Зіммеля, Карла Маркса, мислителів періоду становлення буржуазної цивілізації — Ієремії Бентама, Джона Мілля, Джона Локка, Адама Сміта та ін. Принципи раціональності, утилітарності, природної заданості соціальної поведінки, природної гармонії інтересів, їх «приблизної конфліктності» в суспільстві та інше — ось що лежить в основі теорії соціального обміну. Головним предметом інтересу теорії соціального обміну є типи соціальної поведінки, виділення елементарних форм соціальної діяльності. В методологічному підході Джорджа Хоманса і його послідовників яскраво проявляється мікросоціологічний рівень аналізу з усіма перевагами і недоліками. Намір перейти від індивідуальних, емпіричних операційних мотивів прийняття рішень у варіантних обмінах до об'єктивних соціальних умов суспільних обмінних взаємодій не реалізовано, і проблему вирішив Пітер Блау.

Макроструктуралізм Пітера Блау

Прагнучи до удосконалення теорії соціального обміну, доповнюючи її принципами функціоналізму, конфліктології та інтеракціонізму, соціолог Пітер Блау шукає шляхи стику між мікропроцесами взаємодії, між особовим обміном і структурними утвореннями: спільностями, соціальними групами, організаціями та соціальними інститутами. Особливість підходу Пітера Блау — інтерес до збалансованості та стабільності в одних відносинах обміну та розбалансованості і напруження — в інших. Соціальні процеси містять багато дилем, для вирішення яких люди змушені змінювати стабільність і збалансованість одних відносин обміну на напругу інших, тому що прагнуть до підтримки всієї різнома-

нітності відносин. Звернення до суперечливих сил, що формують соціальну ситуацію, і до сил інтеграції ріднить Пітера Блау з конфліктологами та функціоналістами. Віддаючи соціальним формуванням вирішальну роль в міжособових відносинах економічного аспекту (вигода, користь та ін.), Пітер Блау пропонує вивести з простих форм соціального обміну «мерджентні властивості» соціальної структури: ролеві відносини, владу, законність, колективні цінності та ін. Це робить його прихильником структуралістського підходу до соціальних явищ.

Неофункціоналізм

У повоєнний період американської соціології академічним еталоном залишався структурно-функціональний аналіз — найяскравіше втілення традиції позитивізму. І в сучасних умовах структурно-функціональний аналіз, хоча і зазнав гострої критики, заперечень, ідеологічних звинувачень, є однією з важливих соціологічних теорій. Починаючи з 90-х років ХХ ст. усі помітні напрями соціологічної думки утверджувалися у наукових колах у процесі критики функціоналізму, ідей Толкотта Парсонса. Різні альтернативні течії висувалися на протипагу позиції Толкотта Парсонса, який, за влучним висловом Джонатана Тьорнера, перетворився в своєрідний жупел соціологічної аналітики, а критика його — в ритуал утвердження пасивного стану в теорії. Аналітичний функціоналізм Толкотта Парсонса залишається стрижнем творення теорії соціології. Справді, мало хто погоджується із усіма положеннями теорії Толкотта Парсонса, але мало хто й заперечує її домінуючу роль в соціології.

Вплив ідеї теоретика структурно-функціонального аналізу пояснюється, насамперед, відповідністю основних положень теорії всьому духу суспільного ладу повоєнної Америки, підкресленням принципів системного підходу, спиранням на авторитет класичних ідей, що покликані спрямовувати досвід життя на розвиток ідей позитивізму. Відомо, що Толкотт Парсонс намагався подолати односторонність позитивізму та ідеалізму, інтегрувати соціографію, визначення типів з конструктивністю, функціоналізмом, з'єднати метатеорію з предметним узагальненням соціальних процесів. Визнаний метр соціологічних теорій, він обґрунтував необхідність системного підходу, аналітичного реалізму, використовуючи поняття: *соціальна дія, схема змінних, соціальна система, ціннісно-нормативні орієнтири, функціональна інтеграція* та інші.

Сучасні прихильники аналітичного системного підходу, розглядаючи соціальні процеси, підкреслюють, що теорія Толкотта Парсонса аніскільки не втратила щільності. Більше того, значні успіхи в розвитку соціологічних знань у 80—90-х роках ХХ ст. спостерігаються саме в руслі традиції структурно-функціонального аналізу. Три вихідні тези зумовлюють належність до теоретичної традиції структурно-функціонального аналізу: ствердження наявності зовнішньої незалежності від часу та пізнання світу; властивості світу, що пізнається, певних позачасових універсальних та постійних якостей, а також те, що завданням соціологічної теорії має бути виявлення узагальнених якостей і пояснення їхньої дії. Інакше кажучи, це має бути поясненням соціальної реальності через шукання її об'єктивних характеристик та функціональних зв'язків, формування системи природничо-наукових знань. За твердженням соціолога Джонатана Гьорнера, більшість соціологічної аналітики сучасності залишається саме у сфері структурно-функціонального аналізу. Підкреслюється системність розгляду суспільного життя. Системний структурно-функціональний аналіз суспільства підтримується відомими соціологами-теоретиками Джеффері Александером, Шмуелом Айзенштадтом, Беризідом Барвером, Паулем Коломі, Нейлом Смелвером (США), Нікласом Луманом, Ріхардом Мюнхеном (Німеччина) та ін.

Сучасний неофункціоналізм — сукупність методів виділення аналітичних рівнів — культурного, структурного та індивідуального, ідентифікації нормативних процесів соціальної диференціації, взаємозв'язку між інституційними сферами, виявлення потреб та реквізитів соціальної системи, необхідних для її функціонування. Використання структурно-функціонального аналізу дає можливість досліджувати інституційні форми сучасного суспільства. Зокрема, форми економічних відносин, державного устрою — правової системи, виконавчої влади, бюрократії, політичних організацій, моделей суспільних об'єднань, громадянських прав, культурних закладів тощо. Послідовники Толкотта Парсонса розвивають принципи аналітичного реалізму. Основною метою пошуків Толкотт Парсонс та його послідовники вважають з'ясування методів та способів упорядкування соціального середовища. Стосовно конкретного суспільства — це проблема стабільного функціонування. Теоретики неофункціоналізму визнають неминучість різниці між сконструйованим соціологом аналітичним порядком та існуючою емпіричною дійсністю. Явища соціальної дійсності суттєво відрізняються від теоретично змодельованих. Саме тому важко аналітично сконструювати усю систему

координат діючих сил, змоделювати можливі співвідносини визначень, врахувати взаємодію випадкового та закономірного.

Обґрунтовуючи аналітичний реалізм у соціологічному аналізі, послідовники Толкотта Парсонса формулюють поняття, які адекватно охоплюють моменти соціального порядку. Та ці поняття досить абстрактні й не відображають якихось певних явищ дійсності, а лише спрямовані на виявлення в них аналітично відокремлених універсальних сегментів. У руслі аналітичного реалізму виникає необхідність відокремлення аналітичних елементів від складних, багатозначних зв'язків у соціальних процесах, щоб потім сконструювати загальну соціологічну теорію, яка відобразила б системну природу соціального середовища. Стратегія формулювання соціологічної теорії полягає в конструюванні. Стратегія формулювання соціологічної теорії має конструювати її з аналітичних елементів *очищення* від конкретно-історичної форми, тобто безвідносно до певного історичного періоду прояву їх та особливостей емпіричності. Тут вбачається розвиток веберівських *ідеальних типів*, його принципів формулювання соціологічної теорії. Емпіричність залишається іншим дослідникам. Характеристики реального соціального світу поза межами інтересу аналітика й стали причиною постійної критики положень теорії Толкотта Парсонса, нерозуміння й несприйняття його підходу. Зв'язок теорії з реальністю ґрунтується на ідеї *генералізуючої аналітичної абстракції*. Підкреслюється відмінність між конкретно-емпіричною й аналітичною дійсністю. Ця відмінність впливає із відмінності досвіду й процесу пізнання, так би мовити, звичайного діяча та спостерігача-аналітика, що й зумовлює відмінність концептуального підходу до соціальних явищ. При розчленуванні реальності на частини й одиниці встановлюється особлива аналітична дійсність. Поняттєве відокремлення аналітичних категорій з метою пояснити конкретні явища має, за логікою Толкотта Парсонса, привести до відкриття конституюючих змінних елементів. Парсонівська концептуальна схема — це комплекс ідей, цінностей, логічних універсалій, тобто певна ідеальна модель.

Неофункціоналістський підхід характеризується високим рівнем спекулятивності аналізу. Абстрактним поняттям віддається перевага перед узагальненнями, одержаними безпосередньо з емпіричних досліджень Толкотта Парсонса. Стратегія побудови соціологічної теорії Толкотта Парсонса та його послідовників ґрунтується на дедуктивному аналізі, що корегується емпіричними дослідженнями. Системній природі світу має відповідати соціоло-

гічна теорія, що аналітично формулюється. Така стратегія має виразну онтологічність: соціологічний світ має системність, визначає систематизований порядок абстрактних концепцій, що його відображають базові елементи функціонального аналізу, пов'язані із розумінням суспільства як *соціального організму*, всі частини якого взаємодіють, взаємозалежні та працюють на підтримання його життєздатності. Функціональний підхід має втілюватися у соціальних системах, поєднуючи зовнішні та внутрішні вимоги виживання. Соціальні системи та їх складові елементи мають розкриватись через окремі частини, що беруть участь у задоволенні потреб. Сучасний неофункціоналізм суттєво відрізняється від структурного функціоналізму Толкотта Парсонса та Роберта Мертона. Неофункціоналізм — це реконструкція теорії.

Пошуки нових теорій соціології

У другій половині ХХ ст. академічним етапом, основною течією в теоріях соціології стає *структурно-функціональний аналіз*. Критикуючи функціоналізм за схематизм, соціологи висували різні теорії та концепції як альтернативні поглядам Толкотта Парсонса. Та *аналітичний функціоналізм* залишався віссю, навколо якої формулювались різні теорії та концепції аналізу соціальних явищ та подій. Вплив принципів та положень структурного функціоналізму, запропонованого Толкоттом Парсонсом, пояснювався відповідністю основних положень функціональної системи, об'єктивністю соціальних явищ, опорою на авторитет класичних ідей, покликаних впорядкувати дослідження соціальних явищ, розвитком і синтезом відповідних ідей Еміля Дюркгейма, Макса Вебера, Вільфреда Парето, Питирима Сорокіна та ін. Актуальність неопозитивістських концепцій пояснюється і опорою на абстрактну універсальність аналітичних понять і широким використанням їх в емпіричній, тобто дослідній практиці. Ставиться мета: *розробляти універсальні концепції, пізнавальні моделі та принципи аналізу соціальних явищ та подій*. Представники неопозитивізму в структурному функціоналізмі — Джеффері Александер, Джонатан Тьорнер, Ральф Мюнх, Юрген Хабермас та інші докладають зусиль щодо регламентації і пошвавлення ідей Толкотта Парсонса. *Неофункціоналізм втілює два моменти: спадковість, розвиток основних ідей теорії структурного функціоналізму та внутрішню критику ідей функцій, їх уточнення і коректування*. Неофункціоналісти, виступаючи прихильниками аналітичного системного підходу при розгляді соціальних процесів, відзначають, що їх підхід як теоретико-методологічна система не втратив цінності.

Досягнуті в 80—90-х роках успіхи в розвитку соціологічних знань підтвердили аналітико-функціональні традиції в теорії: соціологи пояснювали соціальну реальність через пізнання її об'єктивного характеру і функціональні зв'язки, виробили систему природничонаукових знань. *Сучасний неофункціоналізм — певна сукупність позитивістських концепцій, методів дослідження соціальних процесів та явищ.* Стратегія формування функціональних теорій соціології полягає у створенні її з аналітичних елементів, очищених від конкретно-історичних форм.

Падіння престижу марксизму викликало пошук історичних, макрокультурних досліджень. Може статися певна конвергенція неофункціоналізму з теоріями конфлікту, соціального обміну, структуралізму, інтеракціонізму, раціонального вибору, соціального екологізму та іншими з метою створення систематизованої соціологічної науки, що висвітлюватиме взаємодію людей та суспільну організацію, їх взаємовідносини в процесі функціонування.

Структуралізм і постструктуралізм: Клод Леві-Строс, Мішель Фуко

Теоретики різноманітних напрямків прагнули розвивати основи наукової соціології. Тоді стають притягальними ідеї структуралізму, принципи позитивізму в дослідженні соціальних процесів, явищ, подій. Спрямований на формування системи абстрактних понять для точного аналітичного вивчення соціальних процесів і явищ, структуралізм використовувався для створення моделей соціального життя. В сфері системи структуралізму аналізувались усі форми структур людського розуму, суспільства, природний світ. *Структуралізм використовувався для пошуку універсальних та незмінних законів життя людини, що діють на всіх рівнях — від простіших до найбільш розвинутіших.* Принципи структуралізму широко використовувались французьким соціологом Клодом Леві-Стросом в антропології — науці про походження людини. На думку Клода Леві-Строса, створювані соціологами моделі різних соціальних світів виходять із загального джерела — людського розуму. Структура людського розуму визначає всі форми, системи створювані людьми. Міфи різних примітивних суспільств тотожні, подібні. Тотожні, подібні і системи комунікації, виховання, процеси обміну тощо. Зрозуміло, всі системи будуються на логічній структурі розуму і всі вони визначаються спільними законами. Особливо виділяється значущість об'єктивно існуючих структур, а

не суб'єктивних реакцій на них людей. Зосереджується увага на вивченні і з'ясуванні об'єктивних структур продуктів людської діяльності, а не на їх суб'єктивних значеннях і оцінках. Об'єктивні структури є зовнішніми відносно до суб'єктів життєдіяльності, тому ставиться мета: усунути людину з центру аналізу, пропонуючи замість цього зосередитися на об'єктивних структурах, зокрема на логічній структурі розуму. За логікою результати людських взаємодій — нормативні системи виступають вторинними, не складають об'єктивну структуру і не визначальні в теорії. Навпаки, нормативні системи визначаються базовими, об'єктивними структурами соціального життя. Для з'ясування об'єктивної структури і аналізу суспільств, соціальних процесів і явищ Клод Леві-Строс пропонує варіанти дослідницької стратегії, які дають можливість розкрити базові ментальні структури, що неможливо дослідити безпосередньо.

В 70-ті роки певною реакцією на хвилю екзистенціалізму, тобто створення нового світогляду, що відповідав би інтересам буржуазії, і *філософії життя*, феноменології Гуссерля, релігійно-містичному вченню Кьєркегора в соціологічному мисленні стали бурхливо розвиватися ідеї структуралізму. Інтерес до проблеми мови стає загальним в структуралізмі. Розглядаючи мову як єдину базу для пізнання, а також для дій і існування, представники постструктуралізму прагнули оперувати текстовими відображеннями світу. Постструктуралізм висуває, по-перше, теоретичні знання як дискусивну форму, що породжує тести, по-друге, емпірична реальність здатна тлумачити теоретичні знання (статистичні дані, опити та ін.); по-третє, зміст емпіричних тестів залежить від того, з яких позицій теоретичні тести читаються, по-четверте, вивчення емпіричних тестів веде до розуміння того, що відбувається в світі, і, по-п'яте, тлумачення соціальної загальності. На відміну від прихильників позитивізму, постструктуралізм вважає, що світ є таким, яким він є, і тому варто відшукати загальні принципи і закони існування світу, вивчати його відмінності. Це зближує постструктуралізм з постмодернізмом. Передбачалося зосередження не на ролі окремих діючих осіб, які формують суспільство, а на соціологічному аналізі процесів соціального життя та на аналізі об'єктивних структур суспільства. Такий концептуальний підхід знаходить підтвердження в працях представника постструктуралізму французького соціолога Мішеля Фуко. *Концепцію «археології знань»* Мішель Фуко протиставляє історії і історії ідей. Ідеї «археології знань» шліфувалися на розкопках, історії психіатрії тощо. В XIX ст. наукова психологія виростала з

розрізнення божевілля і розуму, процес якого бере початок з епохи Відродження та ін.

В кінці XX ст. жвавий інтерес викликали поширювані в соціальній теорії *постмодерністські ідеї*. В сучасних умовах постмодернізм виступає міжгалузевим інтелектуальним рухом, новим соціально-філософським підходом пізнання суспільного життя, культури, людської діяльності. Та постмодернізм виступає не стільки системою теорії, скільки іншим баченням, набором концепцій дослідження соціокультурної реальності. Ідеї, принципи бачення соціальної реальності, соціального життя суспільства знаходять виклад у працях сучасних соціологів Жана Будліряна, Хорха Франсуа Льюжара, Девіда Кельнера та ін. В теорії соціології постмодернізму синтезовано кілька напрямків, що охоплюють різні інтерпретації. Постмодерне суспільство конструюється в процесі порівняння і протиставлення різних суспільств, виділення різних ознак, відмінностей, переваг тощо. *Модерне суспільство вважається надзвичайно раціональною, жорсткою системою, а постмодерне — характеризується ірраціональнішими та гнучкішими формами соціального зв'язку*. Представники постмодернізму виступають продовжувачами критики модернізму (або капіталістичного розвитку в XIX ст.), що здійснювався філософами Фрідріхом Ніцше, Зігмундом Фрейдом, Хосе Ортегою-і-Гассетом та іншими, а згодом Максом Хоркхаймером, Еріхом Фроммом.

Різні тенденції розвитку соціальної думки кінця XX ст. знаходять детальне відображення в концепціях французького соціолога П'єра Бурдьє, який пропонує інтегрувати різні концепції сприйняття соціальних процесів, добиваючись об'єктивності визначення соціальної структури та соціальної дії. З метою з'ясування зв'язку діалектичності об'єктивного і суб'єктивного в теорії П'єра Бурдьє, важливо розкрити суть введених ним в науковий обіг понять *габітус* і *поле*. Габітус — це ментальні структури, за допомогою яких люди живуть в соціальному світі, використовують їх в своїх діях, тобто це набір схем (моделей), завдяки яким люди сприймають, розуміють і оцінюють світ, це певне розташування дій і способів сприйняття, оцінки суб'єктом соціального світу, певна сукупність внутрішніх установок, набутих людиною в процесі практики та ін. Поле ж — це мережа відносин між об'єктивними позиціями соціальних діячів, існуюча незалежно від індивідуальної свідомості і волі, тобто поле — це соціальний простір, де реалізуються завойовані позиції, їх захист або просування вперед та ін.

Література

- Александр Дж.* Нові теоретичні напрями в соціології // Філософська і соціо-логічна думка. — 1992, № 2, 4.
- Бурдые П.* Социология политики. — М., 1993.
- Королько В., Танчер В.* Новые повороты в социологической теории // Социологическая теория сегодня. — К., 1994.
- Леви-Стросс К.* Структурная антропология. — М., 1995.
- Ручка А. А., Танчер В. В.* Очерки истории социологической мысли. Современная американская социология. — М., 1994.
- Тернер Дж.* Структура социологической теории. — М., 1983.
- Фуко М.* Слова и вещи. Археология гуманитарных наук. — Спб, 1994.
- Alexander J.* Twenty lectures. — N. York, 1987.
- Colins R.* Three Sociological traditions. — N. York, 1985.
- Rotzer J.* Classical Sociological Theory. — N. York, 1992.
- Szacki J.* Istoria mysli socialologiczne. — Warszawa, 1983.

ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

1. ДЖЕРЕЛА СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ УЧЕНЬ В УКРАЇНІ

Розвиток соціологічної думки в Київській Русі

Після хрещення Русі в 988 році у русичів посилюється інтерес до філософії, соціально-політичних учень. Християнська філософія викликала і поштовхав інтерес до пізнання світу, прагнення розкрити, пізнати процеси історичного розвитку, формування державності, усвідомлення місця і ролі людини в історичних процесах. Та функцію соціально-політичної думки в Київській Русі християнська філософія здійснювала обмежено. Той колосальний переворот, викликаний християнством, у світогляді триває підсвідомо, виявляється переважно в сфері зовнішніх форм життя і охоплює в психіці людини лише сферу релігійних вірувань. В IX—XII ст. в Київській Русі формується феодальне суспільство. Тоді починають розвиватися і державність, право, формуються політичні погляди, наука, література, історія, філософія тощо. Соціально-політичні вчення, що розвивалися в Київській Русі, прагнули відобразити інтереси її народів, відбити їх насувні потреби. Появі оригінальної літератури про суспільство тоді сприяло саме християнство, що викликало бажання вирішити питання в сфері політики, релігії, моралі, соціальних відносин, обґрунтувати впливове становище Русі в світовій співдружності народів і країн. Тоді ж теоретична думка намагається усвідомити джерела та передумови становлення державності Київської Русі, принципи та закони функціонування суспільного життя у різних проявах.

Одним з найдавніших документів давньоруської писемності є «Слово про закон і благодать» київського митрополита Іларіона. Відкидаючи твердження про існування в світі того або іншого обраного Богом народу, ідеї католицької і візантійської церков про необхідність всепоглинаючої «вселенської імперії та церкви», Іларіон, з гордістю відстоюючи ідею самостійності Русі, писав, що про землю Руську відомо в усьому світі. Соціологічні, суспільно-політичні ідеї відображені також у літописі «Повість минулих літ» Нестора. Головна думка літопису — єдність та незалежність Русі у боротьбі з численними ворогами. У розвитку теорії державності, соціологічної та соціально-політичної думки в Київ-

ській Русі значне місце належить «Слову о полку Ігоревім». В художньо-емоційній формі викладена ідея об'єднання руських земель в єдину, міцну державу і припинення міжусобиць поміж князями. Великий інтерес викликає політична діяльність князя *Данила Галицького (1200—1264)*, що має неабияке значення для нагромадження традицій української державності. Відомий тоді державний діяч Данило Галицький надавав великого значення геополітичному статусу українського народу, зокрема в умовах співіснування з татаро-монгольським державно-політичним утворенням, виступив як мудрий політичний діяч, здібний дипломат у ворожому оточенні, що намагався зберегти і зміцнити Галицько-Волинську державу. Київська Русь — своєрідний міст між Заходом і Сходом. Це створювало можливість широкого спілкування давньоруської культури з культурою Заходу і Сходу, сприяло збагаченню прогресивних здобутків обох світів. Таке проміжне становище Київської Русі мало і дуже серйозну загрозу втратити політичну незалежність і своєрідність, самотність. Русь стала природним бар'єром між кочовими племенами Азії і європейською цивілізацією. Та це коштувало Русі втрати державності.

Київська Русь, козацька держава — Запорізька Січ — стали символом українства. Запозичуючи наукові знання з античності, інших держав, прогресивні діячі Київської Русі прагнули заснувати власні філософські та соціально-політичні школи. Історія суспільно-політичних ідей в Україні має особливості, пов'язані з відсутністю протягом багатьох століть своєї державності, національно-територіальної роздрібненості (частина земель, починаючи з XIV ст., захоплена Литвою, Польщею, Угорщиною, а пізніше Росією і Австрією), національним і релігійним пригнобленням, безперервними національно-визвольними рухами. Особливо інтенсивно процес становлення козацтва і державності триває в XV — першій половині XVII ст., що приводить до формування демократичних принципів соціального ладу, обумовлює утворення української державності — Запорізької Січі. Пізніше, в XVI ст., розгортається рух за утворення української державності в ході визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Соціально-економічний, політичний і духовний прогрес, що почався в другій половині XV ст., сприяв культурному і духовному розвитку українського народу.

Соціально-політична думка в Україні в XVI—XVII ст.

В історії соціально-політичної думки в Україні період з XVI — початок XVII ст. відзначається активізацією інтелектуа-

льного життя, розвитком національно-патріотичних ідей, в яких знаходить відображення протест проти соціального гноблення українського народу. У відповідь на посилення польсько-католицької експансії після Люблінської унії посилюється опозиція національно-патріотичних сил, очолюваних князем Василем Костянтиновичем Острозьким. В умовах, коли український народ втратив державність і підпав під протекторат Польщі, опозиція намагається вибороти адміністративну і культурно-релігійну автономію українських земель у складі Речі Посполитої. Та найрадикальніші сили опозиції обґрунтували ідеал самостійної держави на зразок монархії. Кінець XVI — початок XVII ст. — період пробудження національної свідомості українського народу, духовного піднесення. Утверджуються відчуття рідної землі, вітчизни, нерозривності зв'язку поколінь, історичного обов'язку, прагнення зберегти предковічні духовні здобутки народу — самобутню культуру, мистецтво, мову, народну творчість, звичаї та обряди, тобто все, без чого неможливе існування народу. Розвиток культури триває одночасно з політичним поживленням суспільно-економічних процесів — зростанням кількості ремісничих та промислових підприємств, розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі, ринкових відносин. Центрами економічного та політичного життя стають міста, зростає і змінюється добробут людей, зацікавленість у піднесенні виробництва, освіти, науки.

Пробудження національної самосвідомості сприяло розгортанню руху за національне визволення. В кінці XVI — на початку XVII ст. Україною прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка та інших народних ватажків, що згодом переросли в визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Тоді ж в освічених колах визріває переконання, що примусові полонізація та покатоличення загрожують самому національному існуванню народу, що польсько-католицькій експансії треба протиставити вітчизняну систему духовних цінностей, самобутню культуру тощо. Вирішення проблем було можливе лише через поширення писемності, освіти народу, відкриття шкіл, створення політичних та історичних творів, підготовку вчителів, учених тощо. Провідну роль тоді відігравали світські кола — міщанство, козацтво, освічені заможні та ін. Створюються братства — громадські православні угруповання міщан. Саме через братства і здійснюється у країні просвітництво населення. Тоді ж починається книгодрукування. Навколо братств гуртувалися вчені, письменники, книговидавці, педагоги, політичні діячі, які підтримували

зв'язки з іншими культурними осередками в Україні, Росії, Білорусі, Польщі та ін. Потяг до знань, осмислення свого існування й місця в суспільному житті сприяв пробудженню свідомості народу. Пожвавлення соціально-економічних процесів в Україні, загострення політичних і соціально-духовних суперечностей висували конкретні вимоги поширення освіти. Виникають різні просвітницькі школи у Львові, Стрії, Кременці, Здолбунові, Полтаві, Кременчуці, Житомирі та інших регіонах України.

Острозька школа — осередок освіти

Заснований в 1576 році в Острозі з ініціативи князя Василя Костянтиновича Острозького, представника старовинного українського православного роду культурно-освітній осередок згодом був перетворений у школу. Старі слов'янські й греко-візантійські традиції тут поєднувалися з надбаннями тогочасної європейської освіти: вивчалися латинь, грецька, слов'янська мови, запроваджувались «сім вільних наук»: граматики, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика, тобто острозька школа передбачала початкову та середню, з елементами вищої, освіту. Першим ректором став Герасим Смотрицький — знавець літератури, письменник, «великий в руському народі муж». Народився Герасим Смотрицький у с. Смотрич на Поділлі, в сім'ї дрібного шляхтича. Переклав і сприяв виданню «Острозької біблії». З 1594 року ректором острозької школи став Кирило Лукаріс, грек за походженням. Мав блискучу європейську освіту. Один з найактивніших борців проти унії та католицизму. Тут же в Острозі працювали Іван Княгинецький — відомий учений, Дем'ян Наливайко — письменник та ін. Серед вихованців школи — Максим та Степан Смотрицькі, полемісти Клірик Острозький, Василь Суразький, Христофор Філалет, Зенон Копистенський та ін. Тут навчалися не тільки покоління духівництва, а й представники всіх верств населення; вивчалися філософія, історія; працювали відомі математики, астрономи, філософи, богослови та ін. Острозька школа припинила діяльність після смерті князя Василя Костянтиновича Острозького, його внука Анна Алоїза Ходкевич, вихованка єзуїтів, відкрила натомість єзуїтську колегію.

Ідеї філософії про пізнання світу, походження держави і влади, свободу особи, соціальну рівність знаходимо в працях полеміста Кирила Ставровецького. В його творі «Зерцало Богослов'я» висловлюються думки про суть влади, що дана Богом, знаходять відображення і ідеї про рух та вічність матерії, про те, що в при-

роді і суспільстві все тече, все змінюється, стверджується те, що суспільство, держава — це не божественне благовоління, а штучні утворення, продукт діяльності людей. Свої індивідуальні інтереси громадяни підпорядковують суспільним. Суть політичної і життєвої мудрості Кирило Ставровецький вбачав у додержанні міри в усьому, не вдаючись до крайнощів в особистих і суспільних справах та в нагромадженні багатства, прагненні почестей. В основі держави лежить узгодженість і гармонійність дій, вирішення непримиренних інтересів через закони, владу і мудрість. Погляди Кирила Ставровецького дуалістичні, тобто неправильно тяжіючі до ідеалізму. Його філософське переконання: визначення двох незалежних початків в основі світу — духу і матерії, різке протиставлення Бога і видимого світу світові невидимому.

Серед мислителів-полемістів тоді ж виділяється вихованець острозької школи філософ *Христофор Філалет* з Волині, який висуває ідею обмеженої монархії і вважає, що відносини між монархом і народом мають ґрунтуватися на законах і добровільній згоді. Рішуче виступаючи проти соціального і релігійного гноблення українського народу польськими магнатами, Христофор Філалет відстоює соціальні свободи і, зокрема, свободу совісті. На його думку влада монарха зовсім не стосується душі, влада монарха не абсолютна і стосовно «тіла» людини, тобто в земних, світських, суспільно-державних справах. Монарх не має права вершити свавілля, беззаконня над народом, відносини між монархом і народом будуються на законах і добровільній згоді. Звичайно ж, соціально-політичні погляди Христофора Філалета містять ідею суспільного договору і природних прав, обмеження влади монарха законом.

Культурно-національне відродження в Україні відбувається у надзвичайно складних умовах — переважна частина українських земель протягом XIV—XVI ст. перебувала у складі Польщі, Литви та інших держав. Соціальне поневолення українського народу поєднувалося з національно-духовним — принижувалися та викорінювалися місцеві культура, мова, звичаї, православне сповідання. Католицизм і унія стали тією підступною зброєю, за допомогою якої польські загарбники намагалися остаточно поневолити українців. В умовах протистояння двох різновидностей християнської релігії в Україні православна релігія здебільшого іменувалася як руська віра. Державною релігією в межах Речі Посполитої визнавалася лише католицька. Не добившись покатоличення українців, правлячі кола Речі Посполитої вдалися до впровадження ідеї єзуїтсько-церковної єдності, або унії право-

славної і католицької церков під верховенством папи римського. В 1596 році в Бресті офіційно проголошена унія. Не лише православні ієрархи, а й чимало ще не покатоличених українських феодалів, заможних шляхтичів і міщан пристали до унії відразу чи згодом — під примусом пастирів-уніатів або під тиском погроз і репресій та ін. За висловом пристрасного борця проти єзуїтів і унії відомого українського мислителя Івана Вишенського, духовні «черевом, а не духом офірували», бо забажалось їм зайняти місце в сеймі.

Полемічні погляди Івана Вишенського

Іван Вишенський (1550—1620) — український православний полеміст, виходець з містечка Судова Вишня, поблизу Львова. В 90-х роках переселився на Афон, прийняв чернецтво, підтримував зв'язки з львівським братством. Полемічну діяльність почав одночасно з острозькою групою полемістів. Центральне місце в полеміці належить людині з реального життя, яка активно бореться зі своїми проблемами. В основі церковного життя мають стояти засади раннього християнства, а саме — демократичні засади рівності, братерства, свободи, справедливості, а все негативне в людському житті є результат жадоби, багатства і розкоші, необмеженої влади і свавілля. Іван Вишенський сформулював концепцію соборності правління християнською церквою, в основі якої лежить ідея рівності всіх людей (природне право не дає нікому права свавільно ставити себе вище над іншими). Рівність перед Богом не дає права поневолювати і деспотично правити правителям підлеглими. Визнаючи принцип ранньохристиянської рівності основним у визначенні соборності, виступав за те, щоб всі церкви були рівні між собою, будували свої відносини й управлялися соборно. Виходячи з демократичних засад соборності, відкидав теорію абсолютного централізму духовної і світської влади папи римського, критикував світську владу, що далека від ідеалу раннього християнства, підкреслював, що Бог дав владу не для того, щоб чинити свавілля, а для того, щоб утверджувати закон і справедливість.

Творчість Івана Вишенського спрямована на злободенні загальнополітичні, соціальні і культурні проблеми. Багато років Іван Вишенський перебував у вигнанні в монастирі на Афоні, звідки посилав запальні, блискучі проповіді. На відміну від філалетового аристократизму, Іван Вишенський — демократ, гостро і нищівно виступає проти вищої ієрархії, що привела до унії, а також

проти католицької і західної культури, прихильник стародавності, не визнає сучасної йому науки, прогресу. В одному з трактатів дає надзвичайно гостру, вбивчу оцінку унії і її мотивів, з обуренням виступає проти тих владик, які з презирством ставились до холопів. Різко критикує і феодално-кріпосницьку дійсність, звинувачує світське і духовне панство в бідах і злигоднях народу. Сприймаючи чужу віру, а з нею і мову, зав'язуючи родинні стосунки, входячи в коло політичних культурних інтересів польської шляхти, українське панство відмовлялося від свого історичного коріння, від своєї національності.

Києво-Могилянська академія. Просвітництво

В Європі гуманізм епохи Відродження знаменував становлення нових відносин. Гуманістичні ідеї проникали і в Україну. Їх несла українська інтелігенція. Ідеї Відродження — гуманізм, просвітництво знаходять сприятливий ґрунт в Україні, набирають тут особливостей відродження національної культури, формування ідеології боротьби проти католицької експансії, соціального та національного поневолення. Тоді ж поширюються книгодрукування, освіта, знання та прогресивні ідеї. Особливе місце займала полемічна література, що виникла в 80-ті роки XVI ст. у ході боротьби проти унії та католицизму і мала гостру соціальну й політичну спрямованість. Особлива увага приділялася вихованню у людей почуття власної гідності, патріотизму, відданості національним звичаям, батьківській вірі, мові, культурі. Йде процес заснування шкіл. Вслід за Острозькою школою під тиском прогресивних сил України відкриваються братські школи: в Рогатині, Перемишлі, Луцьку, Вінниці, Кам'янець-Подільському, Кременці, Полтаві, Києві та інших містах.

У 1576 році в Острозі — стародавньому культурному центрі Волині — виник культурно-освітній осередок, а пізніше, з переміщенням центру політичного та культурного життя в Київ, створюється на базі кількох освітніх осередків Київська школа. В кінці XVII — на початку XVIII ст. створюється освітній осередок на Слобожанщині — у Харкові — колегіум. Започатковану в Острозі справу розвитку освіти продовжували братські школи, що виникають тоді і у Львові, на Волині, Поділлі, Слобожанщині та ін. Тоді, коли Україна перебувала під владою польсько-шляхетської держави, загострювалася боротьба між православною та католицькою вірами. Наступ католицизму, щорічне посилення занепаду

православних та культурних центрів примушують просвітників України шукати захисту і підтримки у надійному місці. Ним стає Київ — велике місто Придніпров'я. Економічний стан, соціальні, духовні традиції, постійні зв'язки з різними землями і регіонами сприяли відродженню Києва як політичного і культурного центру. У 1620 році гетьман Війська Запорізького Петро Сагайдачний відродив Київську Митрополію і всю православну ієрархію. Посилюється вплив Києво-Печерської лаври, навколо якої гуртуються вчені, політичні діячі, духовенство. Культурними осередками Києва стають Київська братська школа та братство вчених при Києво-Печерській лаврі. Продовжуючи традиції, започатковані в Острозі, а потім у Львові, на Поділлі, київські просвітники розгорнули широку діяльність, нерозривно пов'язану з лаврською бібліотекою і друкарнею. Вчені друкували тут букварі, граматики, словники, історичну, філософську та іншу літературу. Тоді ж важливим культурним осередком у Києві стало братство зі школою, що виникло 1615 році і навколо якого об'єдналися представники різних верств населення — ремісників, купецтва, духовенства та козацтва.

Київську школу очолювали відомі учені й просвітники. Першим ректором став Іов (Іван) Борецький, родом із села Бірча поблизу Перемишля. Навчався в Краківській академії, викладав у Львівській братській школі. Ігумен Михайловського Златоверхого монастиря, з 1620 року — Київський митрополит. З ім'ям Іова Борецького пов'язаний прогресивний напрям у педагогічній думці в Україні. Підтримував тісні зв'язки з гетьманом Петром Сагайдачним, із запорізьким козацтвом. Пізніше, в 1619—1620 роках, ректором школи став Мелетій Смотрицький, виходець із с. Смотрича на Поділлі, син ректора Острозької школи Герасима Смотрицького. Навчався в Острозі та Віленській академії. Один із засновників філологічної науки в Україні. Потім ректором став Касян Сокович, родом із сім'ї священника села Підтелич (Галичина). Освіту здобув у Краківській та Замойській академіях. Людина різнобічних здібностей, філософ, знавець мов.

Восени 1631 року у Києві виникла ще одна школа — Лаврська. Заснував її архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. Школа створювалася за зразком шкіл вищого типу. Лаврська школа згодом злилася з Київською братською. Об'єднана школа почала діяти з вересня 1632 року, отримала назву колегії (колегіями в Польщі й на Заході називались навчальні заклади вищого типу). Так зроблено крок по шляху становлення вищої освіти в Україні.

Велику роль тоді відіграв *Петро Могила (1574—1647)* — високоосвічена людина, видатний просвітник. Свої блискучі знан-

ня, організаторські здібності, політичний талант Петро Могила віддав колегії, яка на його честь стала іменуватися *Києво-Могилянською*. Петро Могила народився в сім'ї молдавського господаря Симеона. Навчався у Львівській школі. Вищу освіту здобув у Франції. Освіченістю та прогресивністю поглядів виділявся серед багатьох сучасників. Творча спадщина Петра Могили велика. Значну увагу вчений і політичний діяч відводить соціально-політичним проблемам і вченням. Державу від суспільства Петро Могила не відокремлює, розглядає її як ціле. Держава виникає із необхідності забезпечення природних потреб людей на основі закону, організує господарчу діяльність, захищає людей, піклується про виховання та розвиток душі і тіла. В творах Петра Могили можна знайти роздуми про світську владу, які далеко не завжди співзвучні з ідеєю верховенства влади церкви. Розкриваючи ідею верховенства православної церкви, Петро Могила відмічав, що хоча цесарська, ко-ролівська влада і важлива, але ще важливішою є влада священницька, тому що це влада від Бога. Ідеальний володар — це сильний православний цар, який відданий православию, вірі у Бога, від якого одержав владу і якому підзвітний. Звичайно ж, в Росії верховенство церкви ніколи не було реальним. І Петро Могила рекомендував царю радитися з мудрими духовними наставниками. Суспільно-політична, церковна, просвітницька діяльність Петра Могили здійснювалась в дуже складних умовах загострення соціальних, національних і релігійних процесів в Україні. Радикально налаштовані патріоти дуже гостро сприймали біль народу, йшли на Січ, а помірковані, не зрозумівши соціальної суті унії (1596) і її згубного впливу на духовну культуру українського народу, шукали виходу у роз'єднанні релігій, багато хто з учених, просвітників, політичних діячів ставали на шлях об'єднання всіх свідомих національних сил українського народу проти соціального і національного гноблення, за культурно-національне відродження. Петро Могила зосереджує увагу на розвитку освіти і вихованні молоді, просвіті простих людей, реорганізації і зміцненні православної церкви, на збереженні національних культурних традицій, звичаїв, формуванні національної самосвідомості народу.

Погляди Петра Могили на взаємини церкви і держави по-різному, неоднаково сприймали і розвивали діячі Києво-Могилянської академії — *Стефан Яворський*, *Феофан Прокопович* та ін.

Стефан Яворський — професор Києво-Могилянської академії, а пізніше хранитель патріаршого престолу в Росії. В працях Сте-

фана Яворського відображаються події суспільного життя в Україні та Росії, рішучий протест проти соціального та національного гноблення. Проблема державності та права Стефан Яворський розглядає під впливом ідей Платона та Арістотеля. Підтримуючи політику Петра I про військо, флот, економіку, освіту, Стефан Яворський висловлює невдоволеність церковною реформою, захищає інтереси церкви, її владарювання в духовному житті суспільства, виступає проти залежності церковної діяльності від світської влади. І хоча світська влада від Бога і всі повинні їй підкорятися, але влада, держава не має права втручатися в церковні справи і канони православної релігії. Намагання Стефана Яворського суперечити Петру I не давало бажаних результатів, хоча дещо стримувало царя. Протидія автономії і незалежності церкви, як і децентралізованим тенденціям феодалної аристократії, неминуче приводили до централізації державної влади. Зміцнення абсолютної влади і усунення децентралізуючих тенденцій супроводжувалося усуненням влади боярської думи і патріарха.

Один з відомих тоді письменників, філософів *Феофан Прокопович (1681—1736)* пропагував перетворюючу діяльність Петра I, виступав прихильником прогресу і науки, учення Коперника і Галілея. Значне місце в творчості Феофана Прокоповича належить проблемам держави, абсолютної монархії, взаємодії світської та церковної влади. В реформаційній діяльності Петра I обґрунтовується її прогресивність. Суть розробленої теорії просвітницького абсолютизму полягала в обґрунтуванні пріоритету світської влади, підпорядкуванні церкви державі, секуляризації, тобто перетворенню церковних і монастирських маєтностей у світські. Модифікуючи теорію природного права і суспільного договору, пристосовуючи її до умов України, Росії, Феофан Прокопович орієнтується на інтереси купців, мануфактурників, дворянства, а інтереси на-роду ігнорує. За теорією просвітницького абсолютизму монарх — це верховний носій державної влади, ставиться над усіма громадянами, а всі його дії спрямовані на загальну користь. Зрозуміло, що теорія просвітницького абсолютизму визнавала верховним носієм державної влади лише освіченого, мудрого властителя — філософа на троні. Освіта і розвиток наук розглядалися як основа історичного процесу, сили держави і добробуту народу.

У розвитку соціально-політичної думки в Україні значне місце належить *Степану Климовському* — філософу і гуманісту, письменнику, просвітнику. В трактатах «Про правосуддя начальствующих, правду і бадьорість їх» і «Про смиренність найвищих» Степан

Климовський висловлює ідеал державно-політичного устрою, який своїм соціальним спрямуванням відтворював би інтереси селянства і козачих низів у душі гуманізму і демократизму. В умовах, коли Лівобережжя і Слобожанщина, Запоріжжя входили до складу тодішньої абсолютистської феодально-кріпосницької монархії — Росії, коли старшина, козацькі низи, селяни обмежені в правах і привілеях, Степан Климовський виступає за обмеження влади монарха, обґрунтовує місце і роль правди та істини в державі. Правда — це найчистіша добродієність, основний критерій оцінки всіх вчинків людини і в особистому, і суспільному житті. Ніхто не може створити благо без правди і за допомогою художніх образів-алегорій. Степан Климовський розкриває морально-духовні і суспільно-політичні аспекти правди, яка має визначальність у відносинах між людьми, прагнучи довести необхідність підкорення волі монарха правді: оскільки Бог є абсолютною всесильністю, то правді, як Богу, підвладні царі, королі, всі начальники, якщо ж цар відходить від правди, то й управляти державою не має права. Народ є сувереном влади, і сила народу — у владі.

Вчення просвітників про державу

В XVIII ст. філософія просвітництва в Україні відображала зміни в суспільно-політичному і економічному житті в Росії. Проте внутрішні процеси стали джерелом, з якого виростало Просвітництво, формувалася соціальна і політична думка, виростали антикріпосницькі та антисамодержавні ідеї, що становлять суть соціально-політичних концепцій. *Просвітництво — суспільно-політична течія, представники якої прагнули усунути недоліки функціонуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, побут шляхом поширення ідеї добра, справедливості, наукових знань.* Просвітители не враховували вирішального значення економічних умов розвитку і тому не могли прийти до відкриття об'єктивних законів суспільства, а звертали проповіді до всіх соціальних спільностей, верств, суспільних станів і переважно до володарів. Просвітництво широко розповсюджувалося в періоди великого соціального напруження в суспільстві, загострення соціальних суперечностей та ін.

Перехід від феодально-кріпосницьких відносин до капіталістичних в Західній Європі і в Росії породжував потребу в утвердженні юридичного світогляду, тобто права, законів як юридичного захисту громадянина, його прав та свобод, що відповідали потребам, суті і проблемам капіталістичних відносин, які розви-

валися, капіталістичного способу виробництва. В умовах України просвітителі проголошували, що феодално-кріпосницькі відносини суперечать нормам права. З метою теоретичного обґрунтування юридичного світогляду і юридичного способу мислення просвітителі висувають концепцію природного права. Так виникає проблема взаємодії природного стану людини і її суспільного становища і цивілізацією. Суперечності, що склалися, просвітителі намагаються вирішити по-різному. Відомий в Європі просвітитель Жан-Жак Руссо закликає повернутися до природного стану, а філософ-матеріаліст Дені Дідро наголошує на ідеї прогресу та непорушності природних прав людини. Розвиваючи концепцію природного права, українські просвітителі дотримувалися думки, що закони природного права є тією основою, з якої, як від коріння паростки, мають вирости закони суспільства, що звичайно реалізуються і справедливі лише ті державні закони, які впливають з природних прав людини.

Філософія Григорія Сковороди

В Україні тоді серед просвітників чільне місце займає *Григорій Савич Сковорода* — гуманіст, поет, філософ. Народився Григорій Сковорода 22 листопада 1733 року в селі Чорнухи на Лубеччині, в сім'ї козака. Здобувши початкову освіту в місцевій школі, Григорій вступив до Київської академії, де навчався з перервами з 1734 по 1753 рік. Після академії їде до Угорщини. Там, в Токаї, в руській церкві співає в хорі, відвідує Відень, Офен, Пресбург. Повернувшись до України, протягом п'ятнадцяти років вчителює в різних церковно-приходських школах, а в 1769 році припиняє педагогічну діяльність і відтоді понад двадцять п'ять років мандрує по Слободській Україні, переважно в формі діалогів висловлює свої погляди на людину і світ, на можливість розкриття пізнання, суті людини, світу. Григорій Сковорода прожив життя і помер як праведник, мудрість якого стала джерелом праведності. Помер Григорій Савич у 1794 році в селі Пан-Іванівці на Харківщині в садибі діда Михайла Ковалевського. На камені його могили, як і заповідав філософ, викарбувано напис: «Світ ловив мене, та не піймав».

Філософія Григорія Савича Сковороди зводилась до основної ідеї, що суть людини — це дух, думка і серце. Шлях до ідеального суспільства пролягає через серце людини, її мораль, самовиховання, творчу працю. Тема природної людини у творчості Григорія Сковороди, як і в західноєвропейських мислителів-просвітників, — одна з

провідних. Філософ осмислює суть людини з побутового досвіду, яскравого фольклорного надбання народної мудрості. У багатьох творах чітко окреслені три аспекти тлумачення теми природної людини: по-перше, пантеїстичний аспект — природність людини як злиття її з першою природою, тобто натурою; по-друге, соціально-психологічний аспект — природність людини як спрямування життєвої діяльності згідно з її природними нахилами, з внутрішнім законом буття особистості (життя за принципом «хто ти є»); по-третє, природність людини як цілеспрямованість особистості на гармонізацію відносин *людина — природа* і *людина — людина (суспільство)*. Григорій Сковорода палко відстоює рівність між людьми, право кожного незалежно від соціального становища на щастя і свободу, вважаючи свободу найвищим досягненням людини. Шлях до ідеального суспільства, де всі рівні, вбачав у вихованні й самовихованні, на основі праці за відповідним життєвим покликанням. В ліквідації ненависного світу зла, користолюбства, зажерливості, наживи бачив суть методів вирішення соціальних проблем. Водночас Григорій Сковорода все ж таки бачив, що українському народу загрожувало перетворення в аморфну етнографічну масу, приречену на денационалізацію, але вважав, що все саме собою вирішиться. Ідеї Григорія Сковороди хоча і миролюбиві, але не пацифічні, за ними стояв той, хто пробуджував народ.

Просвітництво в Україні у другій половині XVIII ст.

Тоді ж в Україні серед просвітителів було немало відомих мислителів, увага яких прикута до питань соціального життя, проблем держави і права, особистості і суспільства. Їх, зокрема, досліджували у своїх працях випускники Київської академії — *Іван Хмельницький*, світогляд якого формувався під впливом ідей Канта та Фіхте, *Яків Козельський* — професор Московського університету, українець за походженням, *Василь Золотницький*, *Павло Сохацький*. Помітний слід в історії соціально-політичної думки залишив українець *Григорій Полетика*, який не тільки здійснював переклади праць античних мислителів, західних філософів, але й виступив одним з вірогідних авторів «Історії Русів». Просвітницька інтерпретація суспільного договору та природного права притаманна відомих українським вченим і громадським діячам *Володимиру Канністу*, *Петру Лодію*, *Василю Каразіну*. Просвітники вбачали суспільний ідеал у здійсненні ідеї свободи, рівності і права на власність. Свобода — це завжди мета всіх пригноблених. Петро Лодій підкреслював, що громадянська сво-

бода — це «за розумінням самовільне визначення самого себе в діяльності... Громадянська свобода є незалежністю від влади законодавців у здійсненні таких дій, які сприяють досягненню власної мети і свого власного блага, якщо тільки те здійснення дій не суперечить меті держави». Свобода — це, насамперед, вільна конкуренція власних інтересів, що дуже добре вкладалось в тодішню систему інтересів.

Просвітницькі тлумачення поняття рівності полягали у визначенні рівності людей перед законом. Право власності — це природне право, що нікому не дається в дарунок і ні в кого не забирається, це рівне для всіх право вільно купувати і володіти власністю. Априорним теоріям західних мислителів Петро Лодій протиставляє історичний досвід століть і народів, розуму — традицію. Суспільний порядок встановлюється в результаті повільного історичного розвитку, що втілює спільний розум народів. Всякий суспільний порядок виникає в результаті тривалої історичної творчої праці, що утворює стабільність, традиції, звичаї, забобони тощо. Все це найцінніша спадщина предків, яку необхідно зберігати. Навіть забобони треба не руйнувати, а прагнути знайти в них істину. Сила дійсної законності в давнині та традиціях. Право є творчість народного життя. В концепціях побудови держави просвітителі сходилися на вирішальній ролі законів, що спрямовуються на досягнення загального блага. І тут не має особливого значення державна форма правління — монархія, республіка, самодержавство та ін.

У питанні про державну форму Петро Лодій, Яків Козельський та інші схилились до *республіки* тому, що при республіканському правлінні спільна користь виступає базою всіх людських чеснот та законодавства, підкреслював Яків Козельський. Держава, суспільство, право створюються, формуються в процесі тривалої еволюції. Представники історичної школи на Заході доводили, що немає природного права, а є лише позитивне право, в якому свої закони розвитку, що не залежать від розуму. Саме право — історична спадщина народу, що не може і не повинна довільно змінюватися. Справжнім джерелом права виступає не закон, який довільно приймається державою, а звичай, що виражає дух народу. Ось чому в позиції перебудови держави Сергій Десницький хоча і не обмежував серйозно монарха в здійсненні законотворчої влади, все ж ставив вимогу зміцнювати орган народного представництва — сенат, члени якого мають користуватися рівними правами і відстоювати суспільні інтереси, вимагав і незалежності, і незмінюваності суддів, рівності всіх перед судом,

а також введення суду присяжних, введення місцевого самоуправління та ін. Історик Василь Каразін державним ідеалом вважав монархію, що управляється обов'язковими законами та ін. Вимоги утвердження міцного законодавства і справедливого правосуддя спрямовувались проти привілеїв і свавілля.

2. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Поступовий розпад і гостра криза феодално-кріпосницьких відносин в Україні і в усій Росії зумовили значне піднесення суспільної думки, що відображала економічні та соціально-політичні процеси, суспільний прогрес світової цивілізації.

Початок XIX ст.— це період поширення в Україні західноєвропейської філософії, зокрема німецької. Теорії німецького ідеалізму Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, ідеї романтиків стають популярними в Москві, Петербурзі, а також в Україні. Саме українці одними з перших принесли ідеї німецького ідеалізму та романтизму в російську імперію. Серед популяризаторів вчення Канта — *Петро Лодій* — професор у Львові, Кракові і Петербурзі, ідей Фіхте — *Йоган Шад*, який викладав філософію в Харківському університеті; прихильник філософії Шеллінга — випускник Київської академії *Данило Кавунник-Веланський* — відомий філософ, родом із Борзни, з сім'ї козаків. Навчався в Київсько-Могилянській академії. У 1805 році переїхав до Петербургу, де в університеті читав курс лекцій з філософських та природничих наук.

Соціальні ідеї Данила Кавунника-Веланського

Данило Кавунник-Веланський не лише популяризатор шеллінгіанства, кантіанства, а й оригінальний учений. Його учення про людину розумну стало викликом лівому крилу французького просвітництва і, зокрема, вченню про природне право. Замість дослідження вічної і незмінної суті людини, яка у своєму розвитку проходить ряд історичних стадій, Данило Кавунник-Веланський фактично звів суть людини до суті багатства, його нагромадження. Виступаючи прихильником деїзму, тобто релігійно-філософського вчення, що допускало існування Бога лише як першопричину світу і невизнання його впливу на розвиток природи і суспільства, Данило Кавунник-Веланський вважав, що *Бог створив світ; але не втручається в закони природи, що ко-*

жен дбає тільки про себе, а це веде до неминучого щастя найменшої кількості людей. Спроби провести або уточнити розмежування між неживою і живою природою ведуть до того, що людина неминуче зустрічається з питанням про походження життя на Землі. Для релігійного світогляду виникнення життя на Землі стало одним з найпереконливіших свідчень творення світу у відповідності з божественним задумом. І, вдаючись до природознавства, Данило Кавунник-Веланський намагається довести, що *виникнення життя на Землі є закономірним результатом попередньої еволюції планети, що не вимагало втручання зовнішньої волі і визначення необхідних і достатніх умов, а також послідовних стадій діалектичного стрибка від неживої природи до початкових форм життя*. Кожний організм — це згусток, де концентруються речовина, енергія та інформація. Їх запаси організм поповнює з навколишнього середовища, де вони перебувають в більш розсіяному і менш упорядкованому вигляді. Організм переробляє всі ресурси, переводячи їх в якісно новий, більш організований стан. Взаємодія організму з навколишнім середовищем та з іншими організмами і є, на думку Данила Кавунника-Веланського, потоком життя. Багато уваги приділяє дослідженню проблеми походження та розвитку держави. Через князя Василя Одоевського знайомиться з московською професурою — шеллінгіанцями Михайлом Павловим, Миколою Надеждіним, Іваном Давидовим та ін. Тоді ж читає публічні лекції про державу і право. Та Данило Кавунник-Веланський, який цікавився натурфілософією Шеллінга, світоглядом Канта, тоді уже не міг очолити шеллінгіанство серед прогресивної інтелігенції в Україні, бо його захоплювало уже учення Георга Гегеля про державу.

Вчення просвітителів про державу

Значний внесок у розвиток філософії та політичної соціології зробив харківський вчений *Андрій Іванович Дудорович*, виходець з духовної сім'ї з Прикарпаття. Народився Андрій Дудорович в 1782 році. Вчився в Угорщині. Закінчив у 1803 році Пештський університет і почав у Пешті урядову кар'єру. Та в 1806 році переїжджає в Україну, де вчителює в Чернігівській та Харківській гімназіях, а в 1814 році захищає докторську дисертацію, присвячену поняттям філософії. За рекомендацією професора Йогана Шада стає адвокатом. Йоган Шад високо цінував в Андрієві Дудоровичу знання новітніх філософських систем Канта, Фіхте, Гегеля, Шеллінга. Коли ж з Харкова вислали Йогана Шада, то Анд-

рій Дудорович стає там професором філософії в університеті. Багато років Андрій Дудорович віддав розробці проблеми держави і права, свободі особи та ін. В ученні про державу він говорив, що *суспільство — не штучне утворення, а природний стан людства; рівнозначно держава виникає не з теоретичних вигадок, формулювань, а історично. Держава — така ж спільність, як сім'я, рід, товариство. Особливість і відмінність держави — верховна влада.* Основою держави є особа, яка володіє правом верховної влади. Її піддані мають свої права. З сімейств виникли вотчинні князівства. Базою влади у вотчинному князівстві виступає поземельна власність. Князь — незалежний землевласник, який має право верховенства та ін. Що ж стосується законів і прав підданих, то чим таких законів менше, тим краще. Паперові конституції взагалі не потрібні. В багатьох статтях Андрій Дудорович виступає за звільнення поневолених народів, вважає, що землі України і її населення заслуговують на формування держави. Всякий суспільний порядок виникає в результаті тривалого історичного творення, що утверджує стабільність, традиції, звичаї, забобони. Все ціннішою стає спадщина предків, яку необхідно зберігати. Право є вивідним з народного життя.

Шеллінгіанцем-натурфілософом почав діяльність перший ректор Київського університету, етнограф і історик *Михайло Максимович (1804—1873)*. Численні праці Михайла Максимовича, написані під впливом Шеллінга і Окена, становлять інтерес не тільки для історика природознавства, а й для філософа, правознавця. В історизмі Михайло Максимович відчував тяжіння до дійсності, прагнення розумно і сердечно ставитися до гармонії життя. Приділяється *основна увага обґрунтуванню особистої волі, що сприймається як свобода совісті, слова, свобода підприємництва, приватної ініціативи тощо, розрізняється політична свобода і свобода особистості.* Стародавні народи знали лише політичну свободу, що зводиться до права брати участь у здійсненні політичної влади (прийнятті законів, участі у відправленні правосуддя, у виборі посадових осіб, вирішенні питань війни та миру та ін.). Користуючись правом брати участь у здійсненні колективного суверенітету, громадяни античних держав тоді підкорялися державній регламентації і контролю у приватному житті. *Сучасні народи зайняті промисловістю, торгівлею, працею, і тому вони не тільки не мають часу займатися питаннями управління, але й дуже хворобливо реагують на всяке втручання держави в їх особисті справи. Звідси — особиста, громадянська свобода, що знаходиться в певній незалежності індивідів від державної влади.*

В пізніших етнографічних і фольклорних працях Михайла Максимовича проявляються символічні поняття народної поезії, намагання охарактеризувати психіку народу. «Українські пісні, балади, відображаючи боротьбу духу з волею, відрізняються не тільки поривами пристрасті, кроткою твердістю і силою почуття, а й природністю відображення. Український дух, не знаходячи ще в собі самому особливих форм для повного прояву почуття, що народжується в їх глибині, всупереч волі звертається до природи, з якою він через своє дитинство ще пов'язаний і в її предметах вбачає, відчуває щось подібне до себе...».

Вплив Гегеля, зокрема його історизму, спостерігається і в се-редовищі філософів Росії, України, Білорусі — у Максимовича, Зеленецького та ін., але особливо у вихованців Київської академії — Новицького, Міхневича, Гогоцького. На зламі століть Георг Гегель різко засуджував феодальний деспотизм, критикував форми правління державою, що не спираються на конституцію і громадянські закони. Більше того, виступаючи за об'єднання роз-дрібненої тоді Німеччини в єдину державу, закликав не брати за взірець майбутнього устрою Німеччини централізовану Францію чи Прусію, виступав за децентралізований тип держави, де піддані є вільними в усьому, що прямо не стосується державної влади.

Філософи Росії, України виступали саме проти феодального деспотизму, за визволення селянства з кабали поміщиків, дбали про створення вільної держави з республіканською формою правління. Філософ *Орест Маркович Новицький (1806—1884)* народився в сім'ї священика на Київщині. Учився в Київській академії, а потім учителював у Полтавській семінарії та був доцентом Київської духовної академії, професором Київського університету. В працях Орест Новицький підкреслює, що філософія є наукою наук, має своїм змістом лише загальні форми та закони буття, взяті з досвіду життя, їх джерело — розум. Досвід і розум діють спільно. Досвід дає зміст, а розум — форми, закони. В 50-х роках ХІХ ст. в університетах Росії усувається вивчення філософії, тому що «шкода від неї надто велика». Орест Новицький рішуче виступає на захист філософії, її вивчення. За це Новицького звільняють з університету. Але й на іншій службі, він відстоює філософію. Багато часу приділяє філософському обґрунтуванню держави, прав і свобод особи тощо. В записках, проектах законодавчих реформ Орест Новицький виявляє великі знання теорії держави і права, їх філософське обґрунтування, посилається на вчення філософів Заходу: Бентама, Блекстона, Гегеля, Монтеск'є,

Сея та інших, вносить в їх ідеї свої корективи, створюючи власну політико-правову концепцію і її теоретичне обґрунтування. Походження держави пояснює *договірною теорією*. Кріпосне право називає безумовно суперечним природі людини, проголошує народ творцем конституції, а її саму визначає як фіксацію вимог, які народ висуває до уряду та ін.

В політичній соціології в Україні тоді, в XIX ст., послідовниками західних філософів Гегеля, Канта, Фіхте, Шеллінга та інших виступали представники кафедр історії і філософії Київського, Харківського, Львівського та інших університетів: *Сільвестр Гогоцький, Михайло Лукін, Олександр Рославський-Петровський, Петро Павлов*, український романтик, поет *Олександр Метлинський* та ін. Становлення і розвиток соціологічної та політичної думки в Україні мають свої особливості. Процес становлення соціально-політичної думки почався ще в IX—XII ст. в Київській Русі на соціально-економічній основі переходу основної маси східнослов'янських племен від первісного до феодального ладу.

Самобутня теоретична думка Русі (хоча слід відзначити вплив візантійської і частково античної філософії) спрямована переважно на вирішення питань політики, релігії і моралі, генезису становлення державності. На Русі рано спостерігається намір усвідомити місце особи в навколишньому світі, місце російського, а пізніше і українського народу серед інших народів Європи та світу. В період феодалізму українському народу довелося вести багатовікову боротьбу з іноземними завойовниками. В середині XVII ст. воз'єдналася Україна з Росією. Це було обумовлено, по-перше, спільним походженням, глибокими економічними, політичними і культурними зв'язками, близькістю мови і психологічного складу російського і українського народів; по-друге, спільністю їх долі в боротьбі проти іноземних загарбників. Та незабаром на розвиток політичної соціології почали впливати соціально-політичні та ідеологічні процеси. В теоретичних дискусіях основна увага надавалася проблемі співвідносин російської політичної соціології та вченню марксизму, де однозначно твердилось, що політична соціологія є наукою ідеалістичною. Прогресивні люди Росії та України вважали за необхідне провести докорінну реформацію несправедливого суспільства, шукали форми об'єднання сил для боротьби з самодержавством, кріпосництвом за нові і вільні Росію і Україну. Уже в 40-х роках XIX ст. в Україні оформлюються два основних напрямки в суспільно-політичній думці: ліберально-демократичний і революційно-демократичний. Ідеологами ліберально-демократичного напрямку виступали *Микола Костомаров, Пан-*

телеймон Куліш, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов та ін., а революційно-демократичного — Сергій Подолінський, Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Микола Гулак та ін. Чітке розмежування на два провідних напрямки виявилось і в діяльності першої таємної політичної організації в Україні — Кирило-Мефодіївському товаристві.

Кирило-Мефодіївське товариство

Кирило-Мефодіївське товариство — таємна політична організація, що виникла в кінці 1845 — на початку 1846 років у Києві. Засновниками товариства стали професор Київського університету Микола Костомаров, вихованець Дерптського університету Микола Гулак, студент Василь Белозерський. Крім організаторів до товариства увійшли студенти Київського університету Олександр Навроцький, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Афанасій Маркович, Олександр Тулуб, учителі Пантелеймон Куліш і Дмитро Пильчиков, поміщик Микола Савич, поет і художник Тарас Шевченко. Основні ідеї, організаційні та програмні положення викладені в «Книзі буття українського народу» та в «Статусі Слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія». Товариство ставило за мету: національне і соціальне визволення України, скасування кріпацтва, станових привілеїв, проголошення свободи совісті тощо. До складу слов'янської федерації мали увійти Україна, Росія, Польща, Чехія, Сербія, Болгарія. Вища законодавча влада мала належати двохпалатному сейму, а виконавча — президенту. Члени товариства відтворювали політичний ідеал, здійснення якого принесло б, насамперед, свободу Україні. Але щоб усвідомити необхідність визволення України, треба було добре осмислити минуле й сучасне.

В «Книзі буття українського народу» викладена історія розвитку України, що з певних історичних обставин втратила державність і попала у неволю до інших «державних» народів. Царі, пани, кріпаки — все це неприродне для українця взагалі. Соціальна нерівність, деспот-цар, монархія, імперський державний устрій, — усе це прийшло в Україну ззовні, нав'язано народу силою. Українці визнають, люблять єдиного Бога — Ісуса Христа, Царя і Пана над небом і землею. Україна не вмерла, вона заснула глибоким сном, але має воскреснути (як воскрес Христос). На думку кирило-мефодіївців, Україна відродиться у формі республіки, стане складовою частиною всеслов'янської федерації. Кирило-мефодіївцям притаманні три основні ідеї: ідея соціальної і націо-

нальної рівності, ідея українського визволення і слов'янофільство. В основі світогляду два основних орієнтири — християнство і романтизм. Нація — це духовна єдність, в її основі — народний дух, а не царі, монархи, окремі особистості, вона становить рушійну силу історії. Основа духу українців — серце, почуття, що яскраво проявляються в пісні, поезії, фольклорі. Звичайно ж, Кирило-Мефодіївське товариство чітко відстоювало ідеал свободи, рівності і братства для українського та інших народів, насамперед слов'янських, які зазнавали соціально-політичного, економічного, національного гніту.

Ідеї визволення Тараса Шевченка

На противагу спільному реформаторському духу товариства *Тарас Григорович Шевченко (1814—1861)* стояв на революційно-демократичних позиціях. Виходець із селян-кріпаків, який зазнав усіх утисків і зневаги підневільного існування. Тарас Шевченко в силу свого соціального становища ненавидів самодержавно-кріпосницький лад. З найблагороднішими почуттями серця і палкою любов'ю він ставився до всіх пригноблених, до рідної підвільної України. Характеристика минулого України переслідувала мету — розкрити історичну основу для аргументації ідеалу всеслов'янського єднання, ідеалу, закладеного в самому історичному бутті українського народу, що протягом віків боровся зі своїми гнобителями за свободу і незалежність. Ще під час навчання в академії мистецтв Тарас Шевченко включився в суспільно-політичний рух, сприйняв визвольні ідеї декабристів і революційних демократів.

Світогляд Тараса Шевченка формувався і розвивався в період, коли в Україні сталася криза феодально-кріпосницької системи господарства, посилювався процес формування капіталістичних відносин. Його революційні погляди вперше відображені в «Кобзарі» і поемі «Гайдамаки». Безкомпромісно осуджуючи феодально-кріпосницьку систему і самодержавство, Тарас Шевченко закликав народ до боротьби за свободу. Перебуваючи в Петербурзі, він встановлює тісні зв'язки з прогресивними діячами Росії та України, з колишніми декабристами Федором Толстим — віце-президентом Академії мистецтв, з українським істориком, етнографом, поетом Миколою Марковичем, у свій час був у дружніх стосунках з Кіндратом Рилєєвим, захоплювався його творами «Наливайко», «Войнаровський» та ін. Тарас Шевченко встановлює тісні зв'язки з відомими діячами Михайлом Глінкою, Василем Григоровичем, Іваном Панасовим, з колишніми учасниками «справи про вільнодумство в

Ніжинській гімназії» Миколою Прокоповичем, Нестором Кукольником, Володимиром Одоєвським, професором Михайлом Максимовичем, Віктором Забілою, Миколою Костомаровим та ін. Революційні твори Тараса Шевченка згуртовували сили однодумців. Царський уряд викрив і розгромив Кирило-Мефодіївське товариство, а Тараса Шевченка за революційну діяльність заарештували і в 1847 році віддали в солдати. Більше десяти років поневірявся поет у неволі, і лише в 1858 році царський уряд, розраховуючи, що казарма задушила революційний дух поета, дозволила Тарасу Шевченку повернутися до Петербурга. Але і в засланні, в солдатах і після повернення до Петербурга в діяльності Тараса Шевченка знайшли продовження передові традиції дворянських революціонерів, яких поет називає «поборниками священної волі».

Заслуга Тараса Шевченка полягає в тому, що *визволення України з-під національного гноблення вбачав у соціальному розкріпаченні народів Росії. Викривав лжепатріотизм кріпосників і таврував ганьбою тих, у «кого нема любові до батьківщини...», хто «серцем жебраки, каліки...»*. Та Тарас Шевченко не тільки звертався до минулого, але й бачив зразок демократизації державно-політичного ладу в республіканському ладі Сполучених Штатів Америки. Ідеєю природного права обґрунтовує висновок, що закон, який дозволяє полоненого продавати, купувати, зробити рабом і тримати його безпідставно, не має ніякого права на існування, є не-справедливим. Всупереч офіційній ідеї про необхідність насамперед надати освіту, «відполірувати народ», а потім уже дарувати йому свободу, Тарас Шевченко стверджував, що відполірувати народ інакше не можна, як тільки через полегшення його труднощів. Події 40—50-х років XIX ст. в багатьох країнах Європи мали величезний вплив на активізацію суспільно-політичного руху в Росії і в Україні. Повстання робітників і селян Франції, Німеччини, Австрії, Італії завдали могутнього удару феодалній системі, відкрили шлях розвитку капіталістичних виробничих відносин.

Політичні погляди Пантелеймона Куліша

Загальноєвропейське захоплення романтизмом сприяло українському відродженню, посиленню національного руху. Особлива роль у такому процесі належала культурним діячам Слобідської України, які на початку XIX ст. почали активно видавати українські книжки, звертатися до народних джерел. Започаткували новий рух харків'яни і полтавці. У Харкові створюється громада лі-

тераторів, публіцистів, істориків, етнографів: Гулак-Артемовський, Квітка-Основ'яненко, Срезневський, Рославський, Лук'янович, Метлинський, Кухаренко, Корсунь, Петренко, Корнецький, Писаревський та ін. Важливо зазначити, що вирішенню проблем національного відродження тоді сприяла діяльність учених Харківського, а згодом і Київського університетів. Серед української інтелігенції саме кирило-мефодіївці піднімають рівень творчості до зразків європейської культури і науки. Тоді визначне місце в середовищі інтелігенції займає *Пантелеймон Куліш (1819—1897)*. Своєрідною спробою утвердження української ідеї стала його так звана хутірна філософія. Поняття *хутір* в інтерпретації Пантелеймона Куліша це своєрідний символ української національної свідомості, духовний космос народу, система його традицій, колиска і скарбниця духовних цінностей. Хутір як духовно-етнічний комплекс ототожнюється з поняттям *культура*. Хутір — антипод цивілізації, що ототожнюється з поняттям *місто*. Пантелеймон Куліш відстоює відому ще з часів Жан-Жака Руссо ідею про те, що цивілізація (*міська* культура) негативно впливає на народні звичаї, мораль і культурні традиції, але взагалі він не проти технічного прогресу і досягнень західної цивілізації, заперечує лише її прояви, що руйнують національні культурні традиції, успадкований спосіб життєтворення, загальнолюдську мораль, рідну мову. Пантелеймон Куліш наполягає на пріоритеті національної культури і у ставленні до інокультур, закликає до наведення порядку в своїй *українській хаті*, вважає за необхідне широко залучити молоде покоління до свого українського культурно-етнічного світу, що створювався і відстоювався віками. Український народ більшу частину своїх зусиль має докласти до вирішення питань відбудови державності, культурної спадщини, духовного слов'янського світу. Соціокультурні запозичення — важлива умова історичного прогресу народу. Тут позиція Пантелеймона Куліша збігається з позицією Тараса Шевченка, яскравим вираженням якої є слова: «І чужому научайтесь, і свого не цурайтесь».

Теоретична політична соціологія в Росії і Україні

З середини XIX ст. почався бурхливий розвиток соціології, політичної соціології, що пов'язано з іменами учених соціологів Огюста Конта, Карла Маркса, Герберта Спенсера, Габрієля Тарда, Лестера Уорда, Емілія Дюркгейма і ще багатьох. Значний внесок у розвиток політичної соціології внесли і вчені Росії та

Україні: Петро Лавров, Микола Данилевський, Микола Кареев, Максим Ковалевський, Пилип Сорокін та ін. Тоді ж зароджується і марксистська соціологія — історичний матеріалізм. Політична соціологія стає дедалі більш ключовою наукою, що пояснює закономірності розвитку суспільства, суспільних відносин. Чітко обґрунтовується і тенденція розвитку політичної соціології в Україні. У другій половині XIX ст. в історії суспільно-політичної думки в Україні визначне місце займає творчість Михайла Драгоманова — історика, відомого етнографа, публіциста, Сергія Подолинського — відомого політичного діяча, Михайла Павлика — письменника, Івана Франка, Лесі Українки — письменників і революційних демократів та ще багатьох. В 60—70-ті роки в Україні провідною течією в суспільно-політичному житті виступає ідеологія революційного народництва. Її представники — Павло Аксельрод, Андрій Шеляров, Микола Кибальчич та ін.

Одним з яскравих пропагандистів ідей народництва в Україні тоді стає *Іван Андрущенко (1830—1895)* — родом з Одеси, виходець з бідної дворянської сім'ї: працював на початку 60-х років на Чернігівщині землеміром і співробітничав з народниками, згуртував навколо себе з місцевих різночинців-інтелігентів маленький осередок: Олександр Білозерський, Олександр Тишинський з Конотопа, Петро Цинковський з Ічні та Гнат Ярмошенко з села Григорівки та ін. Спільно працювали серед демократично настроєних жителів та самих селян, робітників в Ічні, Іванівці тощо, розповсюджували різноманітну політичну літературу, вели бесіди з селянами і робітниками. Аналізуючи погляди народників та соціалістів про походження держави, її суть, зміст, про історичне минуле України тощо, Іван Андрущенко приходив до висновку, що докорінні зміни в усій системі соціально-економічних і політичних відносин може здійснити лише соціальна революція. Ніякі реформи, просвітництво не дадуть волі і незалежності селянину, робітнику. Та рушійною силою соціальної революції Іван Андрущенко вважає селянство, його згуртованість, працьовитість, патріотичність тощо. Ідеальне суспільство вбачав у тому, що народ — українці — має стати до влади, бути державою, вести всі господарські справи, розвивати народні звичаї, оберігати традиції, створювати органи самоуправління. Позиція в державному устрої чітка: федералізм, суверенність і державність України, відродження традицій запорізьких козаків, створення общин, а з них — федерації общин всієї України, входження України до європейської федерації держав на суверенних рівноправних засадах, маючи певну свободу дій в економічній, політичній і куль-

турній сферах. Тоді ж на Київщині, Слобожанщині, Полтавщині, та в інших регіонах створювалися просвітницькі і народницькі громади, осередки та ін. Школи стали осередками освіти.

Ідеї Михайла Драгоманова

Скасування кріпацтва дещо пожвавило ліберальний та демократичний рухи в Україні; одним з ідеологів лібералізму в суспільно-політичному житті виступає *Михайло Драгоманов (1841—1895)*. Його суспільно-політична концепція поєднувала соціалістичні ідеї, ідеї соціальної рівності і справедливості з буржуазно-демократичними ідеями конституційного права, широкого місцевого самоуправління, необхідністю політичної боротьби. Успадкувавши традиції Кирило-Мефодіївського товариства, Михайло Драгоманов розвивав їх. Це знайшло відображення в програмі «Громади» (1880), підписаної Сергієм Подолінським, Михайлом Павликом та Михайлом Драгомановим. Твердо відстоював автономно-федеративні позиції у вирішенні соціально-економічних та державно-правових питань розвитку слов'янських народів. Не заперечуючи певної ролі соціальної революції в історичному розвитку суспільства, віддавав перевагу еволюційним методам дій політичних сил, політичних партій і рухів, вважав, що політичною просвітою і пропагандою можна добитися більшого успіху, ніж кривавими повстаннями.

Визначаючи тенденцію соціокультурного розвитку української нації, Михайло Драгоманов вважав, що культурні традиції в житті українського народу ніколи не переривались, незважаючи на вчинений татарами погром. Та культура, що носить назву «малоросійської», є прямою спадкоємицею Київської Русі — колиски руського світу. Історики та соціологи, зауважує Михайло Драгоманов, часто-густо пояснюють рівень культури України тільки культурними запозиченнями з Візантії та у південно-західних слов'ян (XII—XIII ст.) — латино-польськими впливами (XVI—XVIII ст.). Але це поверховий, неісторичний погляд, підхід, що не враховує двох факторів. *Перший — творцем високорозвинутої культури України є характер її народу і, зокрема, чутливість до цивілізації (тут рано виникла писемність, створювалися літописи, співав Боян, заданий у творі невідомого автора «Слова о полку Ігоревім»)*. Друга обставина, яка обумовила високий рівень цивілізації: *безперервність освіти і взаємин з освіченим світом Південної Русі з давніх часів і до XVIII ст.* І справді, зауважує Михайло Драгоманов, якщо культура України, як вважають деякі

дослідники, мала тільки наслідування або церковний характер, то тоді чим пояснити той факт, що сформувалися такі величні постаті слов'янського просвітництва XVI—XVIII ст.— князі Острозькі, Петро Могила, Дмитро Ростовський, Лазар Баранович, Феофан Прокопович та ін. Чим пояснити, що аж до кінця XVIII ст. культура України випереджала у розвитку культуру Московського царства і вносила свіжий струмінь у його цивілізованість, а пояснити, на думку Михайла Драгоманова, це можна тільки одним: *високим вихідним рівнем народної культури, поезії, фольклору, писемності народу Київської Русі, здатністю до культурної творчості, до творчих перетворень культурних надбань та досягнень інших народів, до збереження і трансляції власних соціокультурних традицій*. Не можна забувати і того, що здатність народу України протягом століть зберігати високий потенціал культури багато в чому зумовлена намаганнями відстоювати свою державність, економічну і політичну незалежність. І тільки в XVIII ст. Україна, знесилена в боротьбі з агресивними сусідами, почала поступово відставати у розвитку, особливо в сфері економіки, індустрії, урбанізації. Що ж до духовної культури, художньої творчості, побуту, то народ України зберігав високий рівень розвитку. Відставання України в соціокультурному розвитку у другій половині XIX ст. від Заходу і дещо від імперської Росії дуже хвилювало українську інтелігенцію. Михайло Драгоманов, критично осмислюючи ситуацію, розробляє програму соціокультурного відродження української нації, прискореного прогресивного руху культури.

Одним із гарантів національного відродження українського народу є *завоювання державності*. Реально оцінюючи те, що Україна міцно інтегрована в Російську імперію, Михайло Драгоманов розробляє принцип федералізму державних і недержавних слов'янських народів як засіб переходу від імперського репресивно-диктаторського, унітарно-центриського способу правління до демократичних, європейських форм державності. Федерація слов'янських народів мала, на думку Михайла Драгоманова, передбачити широке місцеве самоуправління; відкрити шлях до соціальних свобод. Такого типу державно-політичне утворення забезпечило б свободу національного розвитку за умови активного спілкування націй між собою. Поряд з політичною програмою Михайло Драгоманов створював і програму конструктивної діяльності, що підтягувала б культуру України до загальноєвропейського і світового рівня, звертав увагу на той факт, що обрусіння певної частини населення України — результат політико-

економічних факторів, наслідок політики Російської імперської держави, а не намагань простого російського народу або прояву його націоналізму.

У національному питанні Михайло Драгоманов виходив з того, що у вирішенні національних проблем лежить «космополітизм в ідеях і меті, а національність у ґрунті і формах культурної праці». Праця для народу вимагає пристосування до місцевих і національних обставин, але ніхто не повинен «бути рабом тих обставин, як якихось святощів, а мусить навіть перероблювати їх відповідно до свого ідеалу, що вже давно на світі став вироблятися процесом інтернаціональним, космополітичним. Коли ж поставити справу національностей, тоді не буде спору про націоналізм і космополітизм, спору тупого в самій своїй суті». Все ж наука вийшла за межі національного, стала інтернаціональною. Саме тому не можна виводити політичні або соціальні ідеї з національного почуття. Виступаючи за пошук провідних суспільно-політичних ідей, Михайло Драгоманов вважав, що *«головне діло — поступ людини і громади, поступ політичний, соціальний і культурний, а національність є тільки ґрунт, форма та спосіб...»*. Національні права можуть досягатися на ґрунті політичних свобод: чим більше політичних свобод, тим більше національних прав. «Поки в Росії не буде політичної свободи, доти український рух не буде мати там серйозного ґрунту. Політична ж свобода в Росії не може бути досягнута інакше як спільною акцією всіх освічених народів». Акцентуючи увагу на об'єктивних причинах загрози денационалізації українського народу, Михайло Драгоманов все ж таки недооцінював суб'єктивний фактор — *намагання народу досягти ідеалу національного державного суверенітету, незалежності України*. Іван Франко зауважував, що Михайло Драгоманов подав зразок зовсім безнаціональної російської федерації, що *ідеали соціальної рівності та ідеї космополітизму* заслонили перед його очима «ідеал національної самостійності», а без них «культуртрегерство» дуже легко змінюється та вироджується.

Ідеї Сергія Подолинського

Ідеал Сергія Подолинського — суспільство, де народ сам управляє і керує всіма сферами життя: економічними, політичними та культурними справами, організує виборчу адміністрацію повітових, волосних, керівні федеральні органи тощо. Сергій Подолинський стояв на позиціях федералізму, виступав за таке централізоване управління суспільно-політичним життям, що

вкладалося б у межі федерації тощо, підкреслював, що «самостійність (автономія) політичної громади є волею кожної громади приєднатися до того народу й поступити до тієї спілки, до якої вона сама схоче, а також воля конче по-своєму впорядкувати всі справи у себе й усі свої стосунки з іншими громадами». Сергій Подолинський рішуче заперечував анархізм. В процесі суспільно-економічного розвитку створюються за принципом добровільності господарські асоціації різних ступенів аж до найвищого — федерації общин всієї України, що спроможна вирішувати всі справи економічного, державно-політичного і культурного розвитку народу. Сама Україна теж повинна входити до міжнародної федерації. Така побудова державності в Україні сприяє широкій демократії, забезпечує права громадян і разом з тим створює політичну цілісність і єдність суспільства.

3. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В УКРАЇНІ ПРО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ТА ДЕРЖАВНІСТЬ

На початку ХХ ст. соціально-політична думка в Україні відображала перехід українського національно-визвольного руху від стадії культурного українофільства і просвітництва до організованого просвітництва народу і активізації боротьби за визволення народу з-під гніту поміщиків і капіталістів. Своєрідним кредо ряду політичних мислителів в Україні ставали підтримка і розвиток національного руху за встановлення державності в Україні, за суверенність у союзі з Росією на автономних засадах.

Проблеми державності в творчості Івана Франка

Проблеми виникнення держави, її розвитку, функцій, соціальної суті займають значне місце в творчості *Івана Франка (1856—1916)* — українського письменника, громадсько-політичного діяча. Навчався у Львівському університеті. Один з організаторів Русько-української радикальної партії, брав участь у виданні її друкованих органів та ін. Характеризуючи політичні погляди Івана Франка, можна виділити: аграрну проблему, її вирішення в Галичині, загальні принципи розв'язання селянського питання; проблеми робітників, обґрунтування їх ролі в боротьбі за соціальне і національне визволення; проблеми суспільства і держави. На ранньому етапі творчості Іван Франко — соціаліст, але не виступав за дикта-

туру пролетаріату, натомість акцентував увагу на загальнолюдських, а не класових цінностях. Значну увагу приділяє і проблемам економічного, політичного і соціокультурного розвитку України. Йому імпонує російсько-федеративний принцип устрою суспільства. Кожна громада вільна, і ніхто не має права нав'язувати їй якісь правила, встановлювати норми, порядок. Федерація — найоптимальніша форма організації життя суспільства.

Розкриваючи в 70-х роках XIX ст. революційний перехід від капіталістичних відносин до соціалістичних, Іван Франко відмічає, що «велика, всесвітня революція поволі рознесе теперішній порядок, а постановить новий». Під «всесвітньою революцією» Іван Франко розумів «не всесвітній бунт бідних проти багатих, не всесвітню різанину», а «великий ряд таких культурних, наукових і політичних факторів, будь вони криваві або й зовсім ні, які змінюють всі тогочасні поняття і основу, і цілий розвиток, у якогось народу повертають на зовсім іншу дорогу». Вбачаючи в соціальній революції докорінне перетворення всієї системи соціально-економічних і політичних відносин, Іван Франко підкреслював і те, що соціальна революція не має обов'язково призводити до «всесвітньої різни», що є результатом тиранії та жорстокості панівних сил, низького рівня матеріального та духовного розвитку суспільства. Далекий від думки, що в умовах капіталізму вже усунена будь-яка можливість насильства, кровопролиття у здійсненні революції, Іван Франко підкреслював, що така можливість є, але реальність її здійснення може зменшуватися з подальшим матеріальним і духовним прогресом суспільства. Та з прогресом суспільства, з розширенням матеріальної і духовної сфери можливість у мирному завершенні революції зростає. І тут Іван Франко проводить думку про освіту народу, з тим, щоб відвернути страшний кривавий вибух через посилення гноблення, зростання бідності та збільшення пролетаріату.

В умовах же соціалізму держава зникає. На думку Івана Франка, державу та політику замінить діяльність самих громад, спільностей. І знову об'єднані великі народності або зв'язки між ними зможуть за власною згодою улагоджувати можливі міжнародні суперечки, вести через обраних справи міжнародного обміну та ін. На тому і завершиться вся влада в суспільному устрої. Кожна громада краю, так як кожна особа в громаді, є вільною, порядкує у себе вдома зовсім по-своєму, і ніхто не має права накидати їй згори які-небудь правила. Кожна громада спілкується з іншими заради спільної праці і здійснення спільних розбудов, що їх не в силі здійснити одна громада. Це є правдиве братерство (федерація), і тільки така спільність може забезпечити лад і злагоду між громадами. Громадсько-

державний принцип, що лежить в основі федерації осіб і громад, що створюється винятково заради інтересів і потреб, захищає і гарантує свободу особи і громади, громадсько-федеративний принцип визначає відносини між особою і общиною, їх права та обов'язки, залишаючи кожному необмежену свободу слова, освіти, способу життя, сусідства, встановлення рівності, праці, справедливості. Спільно вирішуються і спільні пізнання, незгоди тощо, захист від зовнішніх ворогів і, нарешті, громадсько-федеративний принцип визначає відносини між общинами, об'єднаннями та народами. Федерація зберігає і захищає найширшу і найповнішу автономію особи, общини, народу. Правда, пізніше Іван Франко змінює акценти: не відкидаючи федералістські відносини, вважає, що федерація може бути плідною між самостійними державами, підкреслюючи, що пропоновані концепції не можуть бути панацеєю від усіх лих і лихоліть, і не можуть бути реалізовані в тому вигляді, в якому пропонується, але сприятимуть пошуку шляхів вирішення проблем. З таких позицій розглядається *ідея «народної держави»*, що пролунала в теорії німецьких соціал-демократів. Розкриваючи зміст народної держави, Іван Франко вказує, що за такою програмою свідомі і організовані робітники парламентським шляхом зможуть перетворити сучасну державу, засновану на пануванні одних і пригнобленні інших, на експлуатації,— в народну, що панівне становище займуть представники народу у вирішенні всіх проблем в інтересах народу. Хоча тоді Іван Франко брав під сумнів правомірність створення народної держави, та пізніше, на початку ХХ ст., взагалі проявив скепсис до ідеї народної держави і зробив висновок, що народна держава, пов'язаний з нею соціалізм соціал-демократів не принесуть щастя народу, не створять рай на Землі. Усунення всіх лих існуючого ладу, його удосконалення, впровадження досягнень науки в практику — ось шлях людства, ось суспільний прогрес, просування цивілізації по шляху прогресу.

В контексті виникнення людського суспільства Іван Франко розглядає *природне право і суспільний договір*. Поняття *право*, писав Іван Франко, використовується найрізноманітніше: для визначення не лише права, а й релігійних догматів, правил моралі, законів природи тощо. Відрізняється і розмежовується етика (сфера оцінок, суджень про добро і зло та ін.), науки про законотворчість (уявлення про те, яким має бути право, суспільство) і власне наука про право та ін. Необхідність держави обумовлюється об'єднанням окремих сил для спільної мети, уряд підтримує громадську солідарність, перешкоджаючи окремим силам розірвати суспільну цілісність.

В контексті філософської концепції культури Іван Франко розглядає проблему соціокультурного розвитку, простежує сам культурно-історичний процес. Поступ у культурі — це єдність надбань і втрат, піднесення і занепад, творіння і знищення, прискорений рух вперед і манівцеві дороги, застій. Але все ж історія «не знає стрибків, оскільки в ній мають місця безперервності і наступності людського буття». Культури народів розвиваються нерівномірно у своїх складових частках: одні з них забігають далеко вперед лінією прогресу, другі тримаються середини, треті дуже відстають, чет-верті заходять в глухий кут. Звертається увага на драматичний характер соціокультурного розвитку України (постійна боротьба з сусідніми народами і державами за незалежність), складність у вирішенні питань розвитку культури української нації. Її «окультурення» відбувається на розмежуванні регіонів: Схід — Захід, Північ — Південь. Геополітичний фактор відіграє подвійну роль для України, створює об'єктивні можливості для інтенсивного культурного обміну і, разом з тим, визначає безперервні геополітичні акти у відносинах до України. Важливим стратегічним завданням, що стоїть перед українською громадою, є відтворення з величезної української етнічної маси «суцільного культурного організму». Саме така соціокультурна національна структура має стати здатною до успадкування «загальнолюдських культурних здобутків, без яких жодна нація і жодна, хоч і сильна, держава не може состоятися». «Окультурення» української нації має відбуватися у двох основних напрямках: окультурення зсередини, тобто залучення нових поколінь до кращих надбань народу — розвиток етносу за рахунок акумуляції власної національної спадщини і оволодіння нею; окультурення ззовні, тобто асиміляція культурних цінностей інокультур за рахунок максимально широких зв'язків українського народу з іншими народами.

Концепції державності України

Усталеність культурних традицій, збереження і розвиток національної культури, функціонування етнічних спільностей неможливі без збереження і розвитку мови народу — саме до таких висновків приходять визначні мислителі України: Олександр Потебня, Іван Огієнко та ін. Спираючись на ідеї німецьких лінгвістів та етнопсихологів (Генрі Штайнталя, Вільгельма Гумбольдта, Германа Лотце), філософ, лінгвіст *Олександр Потебня (1835—1891)* висловлює думку про те, що мова — це не тільки засіб визначення дум-

ки, а здебільшого — засіб творення свідомості. Причому, йдеться про творення свідомості саме етносу, а не когось іншого. Мова виростає з глибин народного духу, в тому числі з глибин позасвідомого і базується на домовних елементах свідомості. На думку Олександра Потебні, в мові кодуються глибинні пласти національної самосвідомості, культурної самобутності народу. Отже, культурне успадкування, як засіб зв'язку між поколіннями народу, можливе лише через мову. Всі інші форми успадкування (матеріальна культура з усім її різноманіттям, різновиди художньої культури) вторинні у мові. Ці ж думки в культурологічному аспекті відстоює і лінгвіст, філософ Іван Огієнко, підкреслюючи, що *мова — це форма культурного життя, форма національної організації, душа кожної національності, виступає як певний орган культури, традиції, є ознакою національного визначення*. Звідси висновок: якщо якась нація хоче панувати над іншою, насамперед воліє заборонити, або навіть знищити мову поневоленої нації. Ось чому, на думку Івана Огієнка, російські великодержавники називали українську мову «наріччям», забороняли і нищили її всілякими засобами. Наслідком всіх заборон стала русифікація, в процесі якої руйнувались українські звичаї, німів народ, падала національна свідомість, забувалася історія, притаманні нації ознаки нищилися. Поки живе мова — житиме й народ, як національність. Не стане мови — не стане й національності.

Питання взаємодії національної культури та цивілізації і стоять в центрі уваги Олександра Потебні та Івана Огієнка. Не погоджуючись з думкою слов'янофілів про те, що західна цивілізація згубно впливає на самобутню культуру Росії, України і взагалі слов'ян, Іван Огієнко підкреслює, що чим більше культурно розвинений народ, тим більше має свою «фізіономію», свій дух, специфічний національний тип. Цінність тієї чи іншої національної культури для людства полягає не в її схожості з іншими, а в її самобутності — зауважував відомий історик української культури Дмитро Чижевський. Тому «кожна нація якраз у своєму своєрідному, оригінальному, у своїй «однобічності» і обмеженості і має вічне, загальне значення». Іван Огієнко звертає увагу на те, що в XVI—XVII ст. в Україні, на відміну від Російської імперії, де іманентно притаманні консерватизм і підозрілість до «інородців», широко використовувалися досягнення культури країн Західної Європи.

Отже, залучення до загальнолюдських цінностей і здобутків, що має цивілізація, є умовою збереження і подальшого розвитку національної культури і духу народу. Культурні запозичення, як

правило, трансформуються відповідно до особливостей тієї національної культури, що здійснює запозичення. Спираючись на ідеї німецьких романтиків, філософію історії Шеллінга і Гегеля, *українська культурно-історична школа, до якої належали Михайло Максимович, Володимир Антонович, Микола Костомаров, Михайло Грушевський*, виходила з того, що не має єдиної «общеруської» історії, немає «общеруської народності». Кожний народ, в тому числі український, має самобутню історію і культуру, є носієм специфічного «духу», етнічної суспільної свідомості. Ніякі культурні впливи і насильницькі культурні асиміляції не спроможні знівелювати або знищити цей «дух». Народ, як суб'єкт культурно-історичного процесу, продовжує себе у кожному новому поколінні, створює культурні традиції, в яких закріплюються і передаються по естафеті поколінь особливості етносу, національної самосвідомості, способи життєтворення.

Українська ідея Михайла Грушевського

В історії науки та культури України кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. у вивченні проблем державності і демократії в Україні визначне місце належить *Михайлу Сергійовичу Грушевському (1866—1934)* — відомому вченому, історику, політичному діячу, засновнику національно-демократичної партії Галичини і товариства українських поступовців у Києві. Закінчив Київський університет, завідував кафедрою всесвітньої історії Львівського університету. У березні 1917 року примкнув до Української партії соціалістів-революціонерів. Очолював Центральну Раду. У квітні 1918 року обраний президентом України, пізніше емігрував до Австрії. Повернувся в 1924 році в Україну. Пройшов певну творчу й політичну еволюцію, зокрема від історичної народницької концепції у бік державницької, від федералістичної до самостійницької.

Концепція Михайла Грушевського полягає в тому, що суспільно-політичний прогрес однаково визначався біологічними, економічними та психологічними факторами. Суспільний розвиток полягав у певному чергуванні двох протилежних інстинктів — колективістського (солідарності) та індивідуалістського. Політичну владу, джерела, що її визначають (релігійні культи, матеріальний добробут та ін.), розуміє як природне, соціальне явище. Характеризує різні типи і форми влади, механізм завоювання влади та її утримання панівною елітою, пропонує схему історичного процесу в Східній Європі, що розробляє, насамперед, під кутом розвитку

історії української державницької ідеї. На початку 1918 року Михайло Грушевський перейшов до ідеї національної незалежності та суверенітету України. Величезна ерудиція в сфері історії, літератури, мистецтва дала можливість Михайлу Грушевському сформулювати своє розуміння суспільного процесу і політичного розвитку. Суть історіософської концепції полягає в трьох основних поняттях: народ, держава і герой в історії. Народ — це поняття метафізики романтичного періоду, тоді як держава — це анархо-соціалістичне поняття Прудона—Драгоманова, і герой в історії відповідає позитивізму як методу пізнання. Михайло Грушевський, досліджуючи історію українського народу, висуває ідею «*національної самооборони*». Вся історія українського народу — це розбуджена енергія національного самозбереження перед небезпечною видимою національною загибелі. На такому історичному ґрунті виростають ідеали українського народу: свобода, рівність і народний ідеал справедливості або автономії.

Розглядаючи еволюцію так званої *класової держави*, Михайло Грушевський робить висновок, що такий процес характеризується значним загостренням конкурентної боротьби в самій панівній верхівці за владу, відмічає суперечності, що виникають між верствами та ін. І тут звертає увагу на таку могутню силу, якою виступає *національне почуття*. В історичних працях Михайло Грушевський досить послідовно проводить думку про те, що не Україна вийшла з Київської Русі, а навпаки, Київська Русь стала першою і стародавньою формою українського життя. З особливою чіткістю визначались в історії дві народності — *великоруська* і *українська*, дві найбільші різновидності серед слов'янських племен. Історична доля не раз зводила їх разом, причому в перших віках їх історичного життя роль творця, культурно і політично переважаючого у Східній Європі елементу відіграла *народність українська*, а потім — *народність великоруська*. Історичне життя тієї та іншої народності розвивалося самостійно і своєрідно, дедалі збільшуючи кількість відмінностей укладу життя і відокремлюючи їх національні типи дедалі різкішою ризикою. Безперечно, дві народності — дві історії. Адже рубежем історичної долі українського народу стало IV ст. н. е., коли є певні відомості про українців. Розселення українських племен на їх теперішній території збігається з початком їх історичного життя. Століття, що безпосередньо йдуть за розселенням, готують державну організацію, історія якої становить головний зміст першого періоду історичного життя українського народу. Самостійним державним життям український народ жив порівняно недовго в

стародавньому періоді своєї історії. Починаючи з XIV ст. український народ входить до складу інших чужих держав, то служачи пасивним об'єктом їх правління, то будучи більш-менш певною і різкою опозицією до управління та ін.

Ще в кінці 90-х років XIX ст. суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського, який добивався національної рівноправності українського народу з польським та російським, наштотувалася на протидію польських патріотів-націоналістів. Москвофільські і слов'янофільські кияни і львівські діячі засуджували Михайла Грушевського як лідера українського сепаратизму, звинувачуючи його в тому, що він підписав маніфест «народовців про політичну самостійність України». Дивна працьовитість і енергія Михайла Грушевського давала йому можливість не обмежувати свою діяльність якимось одним напрямком. При всіх обставинах головною темою, «задушевною мрією» його дослідження *було створення суспільної історії України*. А іншим напрямком його суспільно-наукових інтересів було ще і *відстоювання українознавства на російській і галицькій землях*. На початку XX ст. приділяє значну увагу дослідженню історії козацтва, організує археологічні експедиції на Запорізьку Січ, в Харків, Краків, Варшаву, Петербург та інші міста, результатом чого стали публікації виявлених архівних документів, що розкривали суть суверенної державності України. Починаючи з 1906 року Михайло Грушевський дедалі більше звертається до подій в Україні. Сам же підтримував ідею української автономії в Російській федеративній республіці, а також солідарність українства з поступовими течіями інших народностей. Та в концепцію суверенності держави України, що будує відносини з іншими державами на рівноправній, взаємовигідній основі, Михайлом Грушевським внесено і багато творчого. Автономно-федералістські погляди Михайла Грушевського ґрунтувались на твердому переконанні, що автономія України базується на чесній, справедливій федерації з Росією. Пізніше під натиском подій Михайло Грушевський різко і досить переконливо обґрунтовує проголошення України суверенною державою.

Проблеми теоретичної соціології в суспільній думці

У другій половині XIX — на початку XX ст. відомий в Росії та Україні історик, юрист, соціолог *Максим Максимович Ковалевський (1851—1916)* досліджує проблеми теоретичної соціології. Читає курси філософії в Харківському університеті, а потім у Петербурзі. Соціологічні погляди Максима Ковалевського форму-

валися під впливом концепцій Огюста Конта, Джона Мілля, Герберта Спенсера, Джорджа Кларка, Іммануїла Канта, Карла Маркса та ін. В його працях досліджується стан соціально-політичних явищ з еволюційно-генетичним аналізом їх причин на основі вивчення історичних джерел. Історія людської цивілізації — це зміна різних соціальних інститутів, що пояснюються вченими як загальноприйняті взірці поведінки і звичок мислення.

У працях з реформування держави Максим Ковалевський захищає демократичні права і свободи, проголошені французькою Декларацією прав людини і громадянина. Як і інші представники природничо-правової теорії, Максим Ковалевський відрізняв природні і громадянські права людини. Природні права притаманні людині від природи, зумовлені самим фактом існування людини. Громадянські права — право на щастя, свободу совісті, свободу слова — це продукт певних суспільних відносин. З виникненням суспільства і держави люди передали частину своїх природних прав в «загальний фонд». Так виникають громадянські права, що належать людині як члену суспільства. Це ті права, які людина не здатна захистити своєю владою. Це стосується і права власності — права надбаного, а не природного. Слідом за Жан-Жаком Руссо, Томасом Пейном та іншими соціологами Максим Ковалевський вважав, що в природі не існувало приватної власності на землю, земля — «спільна власність людського роду, племені тощо». Приватна власність виникає з переходом до землеробства, а також у результаті «недоплати робітникам». Тоді ж виникає і поділ людей на багатих і бідних, хоча за природою всі люди рівні в своїх правах, а поділ на багатих і бідних є наслідком виникнення приватної власності.

Держава ж виникає слідом за об'єднанням людей в общину, спільність, тому що не об'єднані люди не здатні самі дотримуватись справедливості у відносинах між собою. Спільність людей створюється за договором — єдино можливим способом утворення держави. Верховна влада в державі належить самому народу. З ідеї народного суспільства випливають права народу утворювати або ліквідувати будь-яку форму правління, право народу на повстання і революцію та ін. *Головне прагнення Максима Ковалевського — відмова від споглядальних суджень про суспільство, створення позитивної соціальної теорії, яка має стати такою ж доказовою, загальнозначущою, як і природничо-наукові теорії.* Спекулятивній метафізиці та заснованій на ній філософії історії Максим Ковалевський протиставляє порівняльний історичний метод спостереження. В політичній соціології він вбачав за-

гальну теорію розвитку і прагнув вивчати історію держави і влади з позицій соціології.

В працях «Сучасні соціологи», «Соціологія» та інших Максим Ковалевський розвиває ідею еволюції поступового удосконалення громадських і суспільних установ, що діаметрально протилежні марксизму. Виступаючи проти суб'єктивного методу в політичній соціології, неокантіанського протиставлення суспільних знань природним соціологічним законам, Максим Ковалевський вважав основним закон прогресу, який обґрунтував зростання соціальної солідарності. Класова боротьба розглядалася як ознака незрілості або навпаки, відображення того чи іншого суспільного ладу. На прикладах Англії, Франції та інших країн показана небезпека загострення соціальних суперечностей, які неминуче призводять до соціальної революції і які тоді в Росії загострювалися і вели до соціальної нестабільності. Звідси випливає і його політична доктрина конституційної або народної монархії, якій приписувалася місія верховного посередництва між станами, верствами, класами та захист інтересів народу.

Одним з відомих представників *неопозитивізму*, що мав величезний вплив на розвиток політичної соціології в ХХ ст., виступає *Питирим Олександрович Сорокін* — американський соціолог російського походження. Народився Питирим Сорокін в 1889 році в Жешарті, в Комі. Після еміграції в 1922 році зайняв помітне місце серед західних соціологів. Критикуючи панівну в США емпіричну тенденцію, Питирим Сорокін розвиває *теорію інтегральної соціології*, яка охоплює всі соціологічні аспекти широко зрозумілої культури. Соціальна дійсність розглядалась у дусі соціального реалізму, що обумовлює існування понадіндивідуальної нематеріальної реальності. В праці «Система соціології» формулюються теоретичні основи системи-теорії «соціальної стратифікації» та «соціальної мобільності». Основою політологічного і соціологічного аналізу вважається соціальна поведінка, соціальна взаємодія. Взаємодія індивідів визначається як родова модель і соціальна група та суспільство, особливо зосереджується увага на аналізі ієрархічної структури організованої соціальної спільності. Всередині соціальних спільностей існують страти (верстви), що виділяються за економічною, політичною і професійною ознаками. Щоб визначити соціальний стан людини, варто знати її сімейний стан, громадянство, національність, ставлення до релігії, професію, належність до політичних партій, економічний статус, походження тощо. Тільки так можна визначити її соціальний стан. Суспільство, вважав Питирим Сорокін, без розша-

рування і нерівності — міф. Можуть змінюватися форми і пропорції розшарування, але суть суспільства постійна. Стратифікація існує і в суспільстві з «розвинутою демократією», і в недемократичному суспільстві. В будь-якій організованій соціальній спільності можуть змінюватися форми стратифікації — пом'якшуватись або ставати жорстокими, але не можна їх скасувати, ліквідувати. Таке загальне правило. Так, найбагатший далеко не завжди є на вершині політичної або професійної піраміди, а також не в усіх випадках бідняки займають найнижчі місця в політичній та професійній ієрархії. А це означає, що взаємозалежність трьох форм соціальної стратифікації далеко від досконалості.

Проблема соціальної мобільності, сформульована Питиримом Сорокіним, вельми важлива. *Соціальна мобільність означає перехід від однієї соціальної позиції до іншої (вертикально і горизонтально), своєрідний «ліфт» для переміщення всередині соціальної спільності і між спільностями.* Соціальна стратифікація і мобільність в суспільстві зумовлені тим, що люди не рівні фізично, за розумовими здібностями, схильністю, смаком, потребами тощо, а також самим фактом їх спільної діяльності, яка вимагає організації, а сама організація неможлива без керівництва, виконавців, підданих. Суспільство завжди стратифіковане, тобто поділене на страти, йому завжди властива нерівність. Проте нерівність має бути розумною. В пізніших працях «Соціальна філософія у вік кризи», «Влада та мораль» та інших Питирим Сорокін проповідує *ідеї альтруїстичної любові, морального відродження, етичної відповідальності та солідарності, культурних цінностей, тобто ідеї, які визначали етико-моральну спрямованість російської соціологічної думки.* В політичній соціології Заходу, а потім і Сходу, високо цінуються концепції соціокультурної динаміки і емпіричні дослідження мобільності соціальної стратифікації. Тоді ж значним авторитетом користується Питирим Сорокін і як критик зі своїм надзвичайним захопленням кількісними методами та іншими формальними процедурами в політичній соціології на шкоду змістовному аналізу.

Одним з лідерів російського позитивізму є *Микола Костянтинович Михайловський (1842—1904)* — автор «*суб'єктивного методу*» в політичній соціології. Його сучасник Василь Зіньковський писав, що «творча думка у Михайловського працювала дуже сильно. Це — розум, здатний широко узагальнювати, сміливо формулювати будувати позиції, розум глибокий і філософськи обдарований». Микола Михайловський — яскравий зразок індивідуальності. Для нього критерій блага реальної особи стає

тим наріжним камнем, на якому створювалась вся система соціологічних поглядів. Особа, за Михайловським, вагома тільки в суспільному середовищі, особа і суспільство доповнюють одне одного. Всяке приниження особи завдає шкоди суспільству, а заглушення суспільного — шкоди особі. Сама особа — це людина, яка намагається синтезувати особисту користь з суспільною. В критиці органіцизму, дарвіністської соціології, а пізніше марксизму Микола Михайловський послідовно виходив з критерію блага реальної особи, вважаючи, що органіцизм дбає про благо класу, а інтереси індивіда, реальної особи відсуваються на другий план, що теорія прогресу ґрунтується на ідеї «боротьби за індивідуальність».

В працях «Аналітичний метод в суспільній науці», «Що таке прогрес?» та інших Микола Михайловський різко виступає проти перенесення біологічних законів на суспільство, теорії еволюції Спенсера, що розглядали суспільство як єдиний організм, а особу як клітину цього організму. Еволюційний розвиток суспільства (Спенсер заперечував будь-яку доцільність, мету в соціальному світі і замість поняття *прогрес* вживав поняття *еволюція*) пов'язувався з поділом праці і спеціалізацією. Будучи прихильником суб'єктивного телеологізму, тобто вчення про мету, Микола Михайловський вважав, що поділ праці розвиває одні здібності людини за рахунок інших, кожен має лише малу частку навичок, знань тощо. Спеціалізація веде до вбогості людське життя, збіднення особи. Ступінь розвитку спеціалізованих знань і навичок може бути високим, але людина перестає існувати як цілісна особа, живе в уривчастому світі, знижується «тип її розвитку». «Тип розвитку», за Михайловським, визначається сумою властивостей, тоді як «ступінь» розвитку — перевагами якоїсь однієї властивості. Вищим мірилом цінності суспільства вважались інтереси «живої особи». Проте сучасне суспільство, що розвивається на основі «поділу праці між людьми, шляхом роздрібненості цілісності особи», приносить інтереси особи в жертву інтересам «системи найбільшого виробництва».

На противагу Герберту Спенсеру висувається оригінальна «формула прогресу», трактована як поступове наближення «до можливо повнішого і всебічнішого поділу праці між органами і можливо меншого поділу праці між людьми». Формула прогресу обґрунтовувалась Миколою Михайловським за допомогою суб'єктивного методу в соціології, що розглядав історію з позицій «морального, справедливого». Негативно ставився і до дарвіністської соціології, піддаючи гострій критиці соціологічний дарвінізм, визначаючи дію в люд-

ському суспільстві законом боротьби за існування і в такій боротьбі критерієм досконалості вважає пристосованість людини до середовища, яка виживає і поліпшує вид тільки сильних і пристосованих, а слабкі і непристосовані гинуть. Прогрес не є пристосуванням до середовища. Ефективніше в людському суспільстві пристосовуються до умов і середовища «згуртована посередність», отже, виживають *практичні*, гинуть же часто ідеальні особи. В соціології, вважав Микола Михайловський, треба користуватися не тільки об'єктивним, а й суб'єктивним методами дослідження, категоріями морального і справедливого. У реальному світі необхідно діяти відповідно до мети і «загального ідеалу», а не переносити механічно на людське суспільство причинність, що проявляється в природі. Тільки визначивши мету, можна визначити шляхи практичної діяльності, зневага мети та ідеалів неминуче веде до ультраіндивідуалізму — поглядів на життя як на процес, де кожен дбає тільки про себе, веде себе як йому заманеться, не цікавлячись суспільними справами, не прагнучи до соціального ідеалу. У формулу прогресу включає суб'єктивно-етичний момент, вважаючи справедливим і розумним тільки те, що наближує особу до її всебічного розвитку і цілісності.

Соціологія в Україні на початку ХХ ст. Національне відродження

На початку ХХ ст. в Україні посилюється суспільно-політичний рух. Виникають політичні партії, народжуються нові прогресивні рухи, що об'єднують прогресивні сили українського народу. Важливою обставиною, що прискорила процес політичної активізації мас, політичної організації національної, в тому числі української буржуазії, стало створення соціальної ситуації, що свідчила про визрівання демократичної революції. Багато політичних партій і рухів ставили метою створення суверенної держави України. Проблеми державності українського народу займають значне місце в процесі української національно-демократичної революції в 1917—1920 роках. Тоді існувала певна свобода політичної думки. Представники прогресивної інтелігенції — вчені, письменники, політичні діячі — *Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Роман Роздольський, Борис Крупицький, Вячеслав Липинський, Павло Христюк, Микола Хвильовий, Юрій Коцюбинський, Володимир Затонський, Павло Любченко* та ще багато інших розробляли проблеми державності в Україні, відстоювали ідеї її соборності і суверенності. Погляди прогресивної інтелігенції і політичних діячів відображали інтере-

си та наміри широкого спектру політичних сил — від ліберально-демократичних, націоналістичних до соціалістичних.

В умовах становлення і зміцнення Радянської влади дедалі більше посилюється тоталітаризм, забарвлений по суті легалізованим російським шовінізмом. Розпуск у 1925 році Української комуністичної партії («боротьбистів») — легально існуючої політичної партії, що виступала за суверенітет України, привів до переміщення ідеї особистості, суверенності і державності України в діаспору, за кордон. Саме в еміграції — в США, Латинській Америці, Канаді, Західній Європі поряд з уже існуючими політичними об'єднаннями формуються нові ідеї за рахунок свіжих сил з України. Значна частина представників патріотично настроєних політичних діячів залишалася в західних районах України — в Галичині і на Волині (Вячеслав Липинський, Юлій Брашайко, Дмитро Васильчук та ін.), глибоко переживаючи втрату української державності, радикально переоцінюючи наслідки революційних подій в Україні. Тоді переоцінка українського політичного життя зумовлена зростаючим впливом націоналізму у повоєнній Європі, внутрішніми процесами в Радянській Україні. Розпочата в 20-х роках українізація з ініціативи комуністичної партії створювала уявлення, що в Україні складаються передумови будівництва вільного національно-культурного життя. Тоді багато хто з емігрантів повернулися в Україну. Відбувалася переоцінка установок у ставленні до Радянської України і багатьох українських інтелігентів східних регіонів, а також у Галичині та на Волині. Поширювалося радянофільство.

Проблеми суверенності України стояли в центрі наукових інтересів багатьох відомих українських філософів, істориків, політологів, соціологів, які вбачали можливість федеративного об'єднання України з Росією, Білоруссю та іншими державами, але тільки після досягнення повної державної самостійності і тільки на добровільній основі. Своєрідне бачення суверенності України знаходимо в поглядах одного з представників національно-ліберальної течії українського визвольного руху *Євгена Чикаленка*. *Стрижнем політичної програми стала національна ідея*. Пропонуючи реформувати Росію в федеральну державу, Євген Чикаленко вказував, що Україна має увійти до Російської Федерації на автономних засадах як суверенна держава. Та згодом під впливом історичного розвитку подій в Україні після повалення самодержавства погляди Євгена Чикаленка радикалізуються: зневірившись у можливості побудови федералістської Росії, переходить на позиції *створення суверенної незалежної демокра-*

тичної держави України, та після подій 1918—1920 років, коли розпалися і Центральна Рада, і гетьманат, і директорія, Євген Чикаленко виступає за *утворення в Україні монархії* та ще й з монархом-чужинцем, бо ні Скоропадський, ні Симон Петлюра, ніхто інший не може бути монархом, бо на своєму монарху українці не змиряться.

Політична соціологія Вячеслава Липинського

Питання створення суверенної демократичної України були в центрі досліджень українського історика, політолога і соціолога *Вячеслава Липинського*. Народився у 1882 році в сім'ї селянина на Волині. Закінчив філософський факультет Краківського університету, навчався у Вищій школі політичних наук у Женеві, служив офіцером у драгунському кавалерійському полку. Один з організаторів Української демократичної хліборобської партії, посол гетьманського уряду та Української народної республіки у Відні, один із засновників Українського союзу хліборобів-державників, автор програмних документів союзу, пізніше — професор Українського наукового університету.

Суть доктрини Вячеслава Липинського зводиться до найважливіших моментів: по-перше, політичний ідеал для України — спадкова монархія на чолі з гетьманом як символом української національної ідеї. Влада гетьмана обмежується двома законодавчими палатами: нижньою — з'їздом Рад окремих земель і верхньою — Трудовою радою держави. Початки української монархічної державності — свідома діяльність Богдана Хмельницького. По-друге, спираючись на диференціацію типів державного будівництва та націоналізму (творчий і руйнівний; від останнього — нації поневолені і недержавні), основними підвалинами української монархічної державності вважав особливий політичний режим влади — класократію, що не заперечувало республіканської парламентської демократії. Шлях до встановлення режиму проходив через завоювання. По-третє, суть класифікації — це панування активної меншості — аристократії. В основу концепції аристократії Вячеслав Липинський поклав принцип «територіального патріотизму», селекції найкращих людей за їх здібностями, духом та активною діяльністю. Аристократія обиралася б, на думку Вячеслава Липинського, з різноманітних класів (хліборобського, комунікаційного, інтелігенції) і станів (організаторів і організовуваних). Ця обрана меншість мала обмежувати владу послухом гетьманові, влада якого у свою чергу обмежува-

лася б законами й законодавчими палатами. По-четверте, реалізація доктрини визначалася поширенням консервативної ідеології, християнської релігії та солідаризму. Солідаризм мав стати противагою соціалізму і націоналізму. Узагальнюючи досвід будівництва державності України в період гетьманокозацьких подій за створення державності та високої етичної культури хліборобської спільності, і будував Вячеслав Липинський ідеологію української державності, бачив українську державу на чолі з гетьманом — єдиновладним верховодом. Таку побудову держави України Вячеслав Липинський намагався пояснити тим, що загальнообраний парламент при однопалатній системі є формою правління, несприйнятливою для українського народу. І хоча проголошувалось, що Україна має стати демократичною державою, все ж демократичність обмежувалася. Адже з демократії жодна нація не починала своє існування, і демократичні нації можуть існувати там, де існувала і є власна національна держава або там, де уже були або верховодять свої власні класократичні або охлократичні аристократії. Для реалізації ідеї суверенності необхідна сильна влада володаря. Володар очолив би державу, дбав про її захист і збереження і через кабінет міністрів, керував би державною адміністрацією. Державна влада і володар обмежувались би двома законодавчими палатами, що опираються не на політичну демагогію, а на постійні і незмінні принципи інтересів території і праці, інтересів народу.

Орієнтація державності України на перебування у складі Російської Федерації, хоча б на правах повної суверенності і автономії, все ж не сприятиме національному об'єднанню і тому не може бути використана в Україні. Разом з тим, підкреслював Вячеслав Липинський, географічне положення України, спільне історичне минуле, загальні економічні інтереси вимагають, щоб з Росією і Білоруссю суверенна Українська національна держава створила тісний військово-економічний союз і спільно з ними шукала союзників у Європі. Та життєздатність держави залежить від форми її суспільної організації, системи управління тощо. І тут Вячеслав Липинський не дає чіткої відповіді. Багато виникає суперечностей і неясностей, а саме — формування державності України та ін.

Заслуга ж Вячеслава Липинського в тому, що він розглядає державність України як фактор національного об'єднання, підкреслюючи, що тільки власна держава дасть те об'єднання всіх хліборобів, ремісників, промисловців, яке стане міцним творцем, українським хліборобським класом, поєднає всіх трудівників. Тут спостерігається

ся ігнорування робітників, їх сили, згуртованості як суспільного класу, рушійної сили суспільного прогресу. Власна українська суверенна держава можлива тільки на ґрунті компромісу і погодження між українськими класами в ім'я бажаного всіма законного ладу і спокійної творчої праці, в ім'я спільного для всіх права нації на самовизначення, вважав Вячеслав Липинський.

Концепція державності

Проблеми державності України стояли в центрі всієї наукової діяльності українського історика *Дмитра Дорошенка (1882—1951)* — громадсько-політичного діяча. Закінчив Київський університет. Член Центральної Ради, міністр закордонних справ України (1918). З 1919 року в еміграції, професор Українського вільного університету; директор Українського національного інституту в Берліні (1925—1931), президент Української вільної академії наук (1947—1950). Виходячи з примату права перед політикою, спираючись на численні джерела, старанно простежив політичну історію України, прагнучи висвітлити органічні типи суспільних зв'язків і починаючи історію з сивої давнини, Дмитро Дорошенко зазначав, що в калейдоскопі різних народів, які пересувалися українською територією, вимальовується обличчя слов'ян — безпосередніх предків українського народу. Київська Русь від попередників одержала в спадщину їх характерні риси — військовий і комерційний характер, прагнення наблизитися до Чорного моря, орієнтацію на Південь або Схід (переважні впливи арабські та хозарські). Простежує і розвиток української державності аж до Галицько-Волинської держави, висвітлює відродження української державності в період Богдана Хмельницького, її розквіт та повільну втрату суверенності.

Пошуки шляхів національного відродження велися не тільки на ґрунті монархізму і націоналізму, але й на основі соціалістичних ідей. Значне місце тут належить літератору й політику *Миколі Хвильовому*. Ставлячи за мету перевиховання українців, позбавлення їх від покірної, рабської психіки і плаксивої сахаристості, що породжували досі «хохляцьку розляпаність» безвольних людей, які вміли говорити прекрасні слова та не були людьми діла, не були здатні до практичних дій (яким досить одного сумного слова, щоб із них уже потік солоденький сік слабодухості). Ідеал високоосвіченої людини — громадянина, гуманіста, творця культурних, суспільних і політичних цінностей, активного історичного діяча — Микола Хвильовий вбачав у європейцеві, протистав-

ляючи його провінціалу-українцю, який може піднятися тільки до рівня просвітянщини, закликав українців орієнтуватися на Захід.

В 30—50-х роках поступово зростає обсяг соціально-політичних знань. Значний вклад в дослідження історії України, ідей державності, демократизації суспільства внесли відомі історики, філософи *Дмитро Багалій, Орест Левицький, Дмитро Яворницький, Агатангел Кримський, Олександр Гіляров, Степан Семківський* та ін. В еміграції плідно працювали політичні діячі *Дмитро Дорошенко, Павло Полтава, Володимир Винниченко, Микита Шаповал* та ін.

Загальна соціологія Микити Шаповала

Одним з фундаторів вітчизняної соціології в Україні є соціолог *Микита Юхимович Шаповал (1882—1932)*. Народився у слободі Сріблянка Бахмутського повіту Катеринославської губернії, в сім'ї бідного селянина. Через убогість батьків з великими труднощами спочатку отримав початкову освіту у 1900 році, а потім з відзнакою закінчив Новоглухівську державну лісову школу, здобувши фах лісовода. Інтелектуальна обдарованість, колосальна сила характеру могли б спричинити до неабиякого успіху на багатьох поприщах, та Микита Шаповал обрав чи не найтяжче — боротьбу за національне та соціальне визволення України. Служив у російській армії, спробував навчатися в Харківському університеті та згодом переїхав до Києва, зайнявся літературною та журналістською діяльністю.

У своїх статтях Микита Шаповал поєднував ідею залучення українського суспільства до модерної світової цивілізації з боротьбою етнографічно зацикленого українофільства та українського лібералізму. Одночасно відстоював національний характер вітчизняної культури. Ідейно спрямовував український рух не лише до культурництва, а й до політичної боротьби. З притаманною йому суперечливістю, обумовленою власним темпераментом та реаліями історичної епохи, Микита Шаповал інколи вдавався до переоцінки, а то й негативного заперечення деяких традиційних суспільно-культурних цінностей, доходив до декларування певних ідеологічних позицій. У 1917—1920 роках в період бурхливих революційних подій в Україні революційний радикалізм, впевненість у необхідності соціальної революції і одночасна зневіра у революційності української інтелігенції, а також ідейні незгоди серед верхівки українського політичного керівництва викликали глибоку внутрішню кризу Микити Шаповала, виштовхнули його в своєрідну опозицію офіційним урядово-партійним колам України. Пізніше, в емі-

грації Микита Шаповал плідно займається громадсько-суспільною та науковою діяльністю. Значний внесок зробив у розвиток соціології.

У «Загальній соціології», написаній ним як підручник для слухачів Українського робітничого університету в Празі, викладається багато ідей, думок, концепцій про суспільство, людську поведінку і взаємовідносини. Розробляючи систему соціальних факторів, що зумовлюють суспільну поведінку людини, взаємодію індивідів і соціальних спільностей, Микита Шаповал вважав, що вони ґрунтуються на безумовних і умовних рефлексах людського організму. Правда, сам же фактично свідомо заперечував застосування органічної теорії суспільних явищ і процесів («Україна і Росія» та ін.). Але все ж намагався вивести з модної тоді рефлексологічної теорії Івана Павлова та Володимира Бехтерева пояснення генези різноманітних факторів поведінки людини — від психологічних до складних суспільних, вважаючи, що такий підхід сприяє суспільній об'єктивності, нейтралізує вплив суб'єктивістської інтроспекції (тобто спостереження за власними внутрішніми психологічними явищами, самоспостереження). В дійсності у такому підході відображена хибність соціологічних поглядів Микити Шаповала, який механічно поєднував біологічний і суспільний аспекти визначення поведінки людини, спрощував мотиви і прояви соціальної діяльності. Звичайно, нахил до рефлексології мотивується пошуками об'єктивності методології соціологічного пізнання, але це не виправдовує крайнощів — механістичного розуміння природи, об'єктивності соціальної взаємодії, що проявляється через розуміння суті та ролі інтересів. Їх об'єктивна соціальна природа вже тоді досить розроблена матеріалістичною теорією суспільних відносин. Проте категорія інтересу не знайшла досить виразного відображення у «Загальній соціології». Це особливо дивує тому, що у світогляді самого Микити Шаповала інтереси завжди розумілися як об'єктивні прояви індивідуальної або колективної свідомості.

Привертає увагу те, що виклади теорій, ідей, концепцій просякнуті соціалістичним світоглядом. Це особливо помітно при характеристиці історичного процесу і в реалізації прогностичної функції соціології, зустрічається і характерне для марксизму утопічне тлумачення соціальної перспективи та шляхів її здійснення. Розглядаючи походження держави, Микита Шаповал пише, що «держави є своєрідне соціально організоване, майже закрите скупчення, яке здійснює право вищого володіння на певну територію, в межах якої воно регулює своїми законами поведінку індивідів і скупчень, утримуючи внутрішній лад і організуючи зов-

нішню охорону його». Полемізуючи з Фрідріхом Енгельсом з приводу походження сім'ї, приватної власності і держави, Микита Шаповал на відміну від марксизму твердив, що держава виникла в доісторичний період, що в історичний період держава існувала як соціальне явище. На переконливих фактах доводить, що держава виникає не внаслідок диференціації економічної і не Бог, не Дух, не договір і не наслідок диференціації творили державу, а спільна (гуртова) боротьба за засоби життя, необхідні для людини і вміщені в природі та території, «що держава є формою організації порядку», «охорони спільних інтересів населення», органом «суспільної, рівної для всіх справедливості» тощо.

Соціологія Богдана Кістяковського

Богдан Кістяковський (1868—1920) — відомий у світі вчений-соціолог, автор оригінальних соціологічних концепцій. Значна увага ним приділяється аналізу основних понять соціальних наук, обґрунтуванню наукових основ соціологічного дослідження. Основною соціального життя Богдан Кістяковський вважав взаємодію людей, завдяки якій складаються певні форми колективної свідомості. Практиці причинно-наслідкових відносин підпорядковується і формування та трансформація колективної свідомості. Нормативно-ціннісна свідомість, що ґрунтується на нормах права, етики, логіки і розвивається телеологічно, саме і протистоїть колективній свідомості. Звідси формується основне завдання соціології — поєднати телеологічний і причинно-пояснювальний підходи в розумінні суспільного життя.

Отже, позиція Богдана Кістяковського полягає у відстоюванні наукової орієнтації в сфері аналізу життя, подоланні засилля психологізму в соціології. І щоб уникнути при дослідженні людської поведінки зумовленості проблематики лише психологічними аспектами, варто зосереджуватися на констатаціях закономірностей, неупередженому аналізу соціальних явищ. Отже, при розгляді суспільства слід обмежувати соціальний психологізм та з'ясування суспільства як спільності, що породжує такі суспільні рухи, почуття й прагнення, які не існують поза спільністю, як певною однорідністю, що виникає в процесі взаємодії, створюється якісною зміною індивідуальних психічних станів. Для досягнення науковості в соціології Богдан Кістяковський пропонує, по-перше, при формуванні основних понять *суспільство, держава, право, культура* ураховувати їх всебічність: історизм, зв'язки теорії і практики тощо; по-друге, виявляти приналежність відносин

у соціальній сфері, розглядати проблеми можливості і дійсності, необхідності і випадковості і в соціальних процесах; по-третє, з'ясувати місце і роль цінностей у соціологічному пізнанні. Отже, наукове пізнання соціальної сфери здійснюється в трьох площинах: спільності, необхідності та незалежності.

Політичні погляди Володимира Винниченка

Володимир Винниченко (1880—1951) — талановитий прозаїк, драматург, публіцист, політик, голова Генерального секретаріату Центральної Ради і голова Директорії Української народної республіки. Розроблена ним концепція державності України ґрунтується на принципах соціалізму та федералізму. На його думку, реальним ідеалом в тодішніх існуючих умовах була автономія України у складі Російської Федерації на принципах рівності взаємовигідних економічних зв'язків, збереження державної цілісності Росії та України. Незалежність України неможлива насамперед через міжнародне положення України, оскільки, відірвавшись від Росії, вона може потрапити в залежність від іншої сильної держави Заходу. Тому Україна має добиватися не політичної і економічної незалежності від Росії, а співіснувати з нею на взаємовигідних умовах, у формі співдружності двох держав. Пізніше, в праці «Відродження нації», Володимир Винниченко під впливом реального політичного розвитку України переглядає свої погляди стосовно союзу України та Росії на основі федерації. Почуття панівної нації, що формувалося століттями у свідомості росіян, в тому числі у свідомості «простих» людей — великоросів, швидко не зникне. Почуття сервіризму, тобто плазування, прислужування, щодо представників, які підкорили українську націю, теж не вмирає одразу. Отже, потрібно створити політичні умови, щоб допомогти позбутися шкідливої спадщини. Такими умовами, доходить висновку Володимир Винниченко, має стати *політична незалежність української нації*. Отже, як політичний діяч Володимир Винниченко еволюціонує від ідеї української культурно-національної автономії у складі Російської Федерації до відродження ідеї української державності і незалежності. *Та метою Володимира Винниченка стала не сама державність, а відродження нації, пробудження в народі своєї національної гідності. Державність є тільки засіб для досягнення мети.*

Важливою для світогляду політика-соціаліста стала думка про те, що відродження нації повинно йти гармонійно з соціальним визволенням, а не всупереч йому. Володимир Винниченко виступив за інтернаціоналізм у відносинах між націями і народами. Але під інтернаціоналізмом він розуміє не відречення людини від своєї націо-

нальності й розсотування себе у безформній, абстрактній масі, а «сполучення всіх національних сил людськості», «кооперацію народів». У написаному в 1949 році «Заповіті борцям за визволення» Володимир Винниченко, осмислюючи уроки української історії, визначає роль української еміграції у творенні вільної, суверенної України, вважає, що українська держава створена народом, всією українською нацією в процесі великого перевороту в Росії. Але існуюча українська державність не може задовольняти потреби національного відродження. Україна поки що не самостійна, а залежна від Росії, живе і береже в собі ідею незалежності, щоб у слушний момент здійснити мету: створити суверенну демократичну Україну.

Ідеї державності

Один із теоретиків українського націоналізму *Павло Полтава* в концепції самостійної України зазначав, що в незалежній Україні створюється такий соціально-політичний устрій, де відсутнє гноблення людини людиною, антогоністичні класи та соціальні сили, спільності, держава будується на принципах демократизму і справедливості, єдності української нації. Українці цінують і поважають усі народи — польський, російський та інші, прагнуть дружити і співробітничати з іншими народами, і національно-визвольний рух — органічна частка історичного процесу. Ідея міжнародного співробітництва може повністю реалізуватись лише за умови *самовизначення народу*.

Оригінальну *концепцію націології та націографії* сформулював український соціолог *Ольгерд Бочковський* — політичний діяч, професор Української господарської академії в Подєбрадах. Спираючись на праці окремих мислителів Європи, Ольгерд Бочковський визначив два фактори в процесі формування історичних народів: механічний та органічний (історично-державні та неісторично-державні народи). Формування історичних народів і держав назване механічним тому, що вирішальною силою тут стала держава, а неісторичних — органічним, бо творчими силами тут виступають політично пасивні громадські верстви суспільства. Процес державотворення характеризувався хронологічно, географічно та з суспільного боку. Дійсно, хронологічно історичні народи Англії, Франції, Росії формувалися швидше порівняно з неісторичними. Підкреслювалося велике значення демократії в створенні національних держав неісторичних народів, бо минали ієрархію феодалізму і одразу починали формуватися в демократичні. Самовизначення як завершальний етап формування національної держави

означає політичне оформлення в суверенні національні держави, що є запорукою повного і всебічного розвитку нації.

Український політичний діяч *Кость Левицький (1859—1941)* у своїх численних працях з історії України простежив еволюцію національної української ідеї, змістом якої вважав вимоги свободи, суверенності українського народу, ставив вимогу «утворення окремої руської політичної території з Галичини і Буковини в Австро-Угорщині». Революційні події на початку ХХ ст. конкретизували національну ідею у вимогу національно-культурної автономії й проголошення Галичини своєрідним П'ємонтом, навколо якого б об'єдналися українські землі, що привело б до висунення на початку ХХ ст. лозунгу «повну державну суверенність всьому з'єднаному українському народу».

Певний інтерес становить сформульована українським істориком *Степаном Томашівським* концепція української державності, що спиралася на три критерії — географічне положення українських земель (особлива залежність від Чорного моря та степу), процес формування української нації та становлення української національної державності. Найбільш прийнятна для українського народу форма правління — республіка. Причиною ж втрати Україною державності вважав відсутність єдиної національно-державної ідеї. Заслужують на увагу і праці філософа, культуролога *Дмитра Чижевського*, який з позицій філософії окреслив український національний тип: а) через систему рис психічного складу українця — емоціоналізм, сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм та прагнення до свободи, неспокій та рухливість; б) через такі важливі моменти історичного розвитку національного характеру, як постійного тла української історії — природи України та історичних періодів — князівської доби й барокко; через світорозуміння видатних українських мислителів тощо.

Багато і плідно працював у галузі історії державності України *Дмитро Яворницький (1855—1940)*. В трьохтомній праці «Історія запорізьких козаків» досліджує еволюцію українського козацтва, Запорізької Січі, що протягом тривалого періоду виконувала функції державного утворення у формі демократичної республіки. Характерними рисами утворення були виборність старшини, існування козацького кола (ради) як органу самоврядування внутрішнього життя та відносин з сусідніми державами. На Січі не існувало кріпацтва. Хоча й існувало розшарування на старшинську верхівку, яка володіла хуторами, значними матеріальними цінностями, та головну масу неімущих, найманих робітників. З огляду на розвиток української нації Запорізька Січ — унікаль-

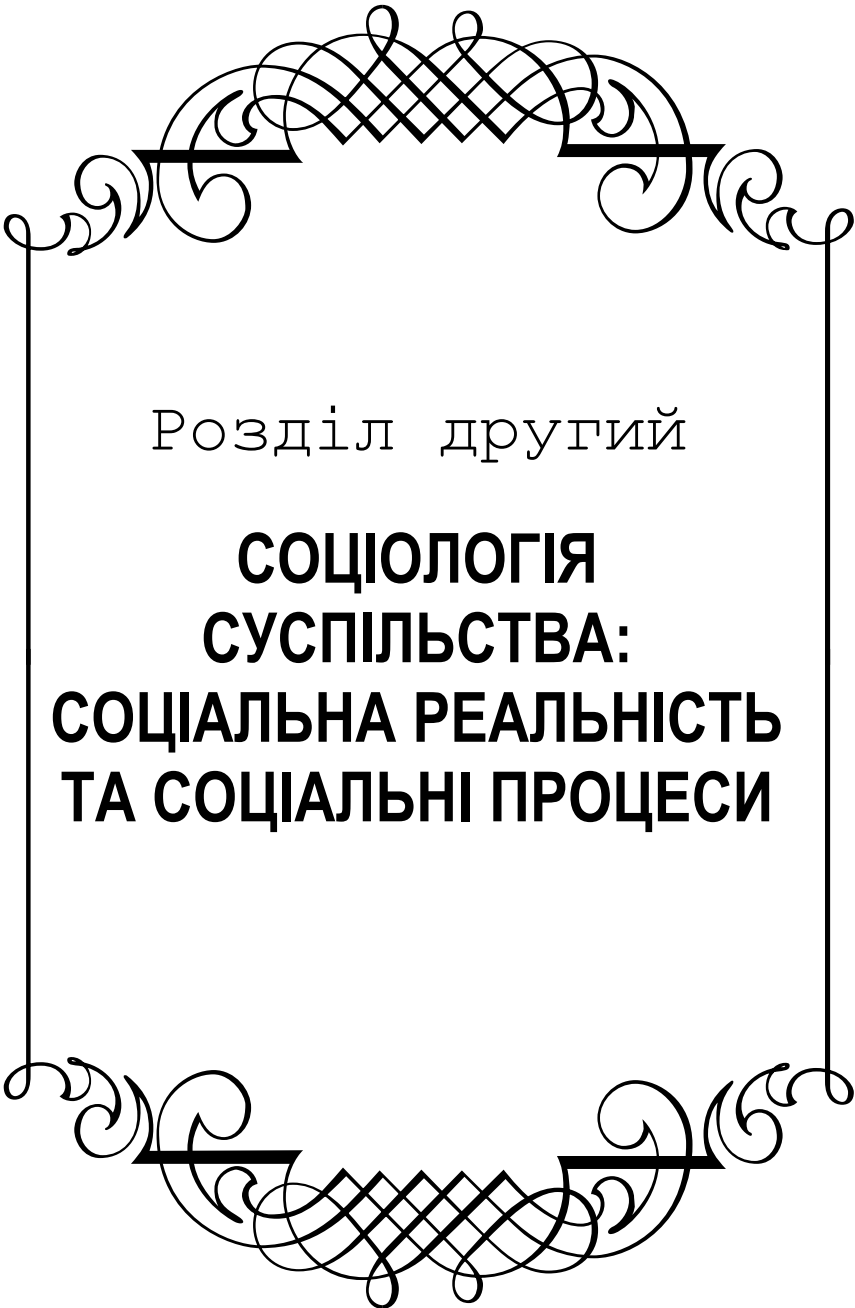
не політичне і соціокультурне явище, визначний інститут феодальної державності. Царизм, занепокоївшись зростанням сепаратистських тенденцій на півдні імперії, став на шлях обмеження прав і вольностей запорізьким козакам, а згодом ліквідував Січ як соціаль-нополітичний інститут українського народу.

В 20—30-х роках ХХ ст. розвиток вітчизняної соціології не припинявся, хоча йшов неоднозначно. Соціологічні дослідження велися з позицій марксизму, пролетаріату, в умовах повної інтегрованості в радянську соціологічну науку. Та все ж на розвиток соціологічної думки в Україні відчутний вплив мала світова соціологія, зокрема соціологічні школи США та Західної Європи, де процес подальшого розвитку соціологічних знань через певні історичні умови йшов інтенсивніше. На початку 90-х років створюється в системі Академії наук *Інститут соціології*. Головний напрям діяльності інституту — виявлення закономірностей українського суспільства тощо. Тут плідно працює багато відомих вчених України — соціологів, філософів, істориків. Сучасні українські соціологи та політологи Василь Кремень, Валерій Ворона, Володимир Волович, Володимир Оссовський, Микола Горлач, Віктор Пазенок, Наталя Черниш, Анатолій Ручка та інші приділяють багато уваги проблемам соціально-політичного розвитку українського суспільства, розбудови держави, єдності української нації. Відродження українського етносу відбувається у поєднанні з відродженням самобутнього життя національних меншостей в умовах повного рівноправ'я громадян, незалежно від їх національності.

Література

- Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. — М., 1983.
Винниченко В. Відродження нації. В 3-х частинах. — Київ-Відень, 1920.
Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа. — К., 1990.
Дорошенко Д. Нариси історії України. — Львів, 1991.
Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории. — К., 1991.
Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий Богдан Хмельницкий. — К., 1989.
Липинський В. Україна на переломі. Замітки до історії українського будівництва. — Відень, 1920.
Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття. — К., 1996.
Ручка А. А., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995.
Современная американская социология. — М., 1994.
Черниш Н. З історії розвитку соціології в Україні. — Львів, 1995.
Яворницький Д. И. История запорожских козаков. — К., 1920.

Розділ другий

**СОЦІОЛОГІЯ
СУСПІЛЬСТВА:
СОЦІАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ
ТА СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ**

ЛЮДИНА І СУСПІЛЬСТВО (СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)

1. Людина — соціальне явище

Соціологія досліджує *проблеми людини* з метою глибше, всебічніше зрозуміти, з'ясувати соціальну реальність, соціальні зв'язки та взаємодії. *Людина — продукт біологічної еволюції. Людина — це родові поняття, що вказує на належність до людського роду, вищого ступеня розвитку живої природи на планеті.* Всяка тварина народжується на світ уже будучи наділеною багатьма інстинктами, що заздалегідь і навіть із запасом забезпечують її пристосованість у певних умовах життя, але саме тому обмежують індивідуальні варіації поведінки. Поведінка тварини — одна з форм функціонування її організму. Саме структура організму визначає потреби тварини і програми їх поведінки. Тварини генетично належать до видової поведінкової ролі, і ніяка потреба не навчить, наприклад, рись, поводити себе так, як поводить себе вовк або лисиця. Інша справа з людиною. Як жива істота людина підкоряється основним біологічним та фізіологічним законам, а як соціальне явище — законам розвитку суспільства.

Що таке людина

Усі люди, які живуть на Землі майже 500 тисяч років, належать до одного й того ж біологічного типу — *Homo sapiens* — людина розумна. Факт загально визнаний. Та ось поки що нікому не вдалося відшукати в людині природжену роль поведінки: людина може поводитися на зразок будь-якого виду тварини (як ловець, мисливець, наприклад людина здатна вдатися до найдивовижніших комбінацій вичікування та тактики переслідування), у поведінці людей спостерігаються глибокі відмінності, властиві різним історичним соціальним суспільним спільностям. Та внутрішні відмінності не вроджені. Хлопчик-негрена, в дитинстві привезений в Україну до Харкова, з часом стає «стопроцентним харків'янином». Син селянина, вихований у місті, в сім'ї вчителя, засвоює всі умовності і звичаї міського життя і сім'ї вчителя. Міська ж дитина, яка виросла в сім'ї селянина, засвоює все сільське. Багатоманітність відмінностей серед людей свідчить про індивідуальну варіантну поведінку, невідому тваринному світу. І те, що запрограмовано у тварин, визначено інстинктами їх поведінки.

Головні ж засоби передачі програми, що визначає поведінку людей, є мова (зрозуміла, розбірлива), показ і приклад. Місце генетичних інструкцій займають норми, замість спадковості — послідовність, звичність тощо. *Специфічна для людини нормативно успадкована програмована поведінка називається культурою.* Саме культура, що з дитинства засвоюється індивідом, будучи заданою йому дорослими, відіграє вирішальну роль у визначенні людських вчинків. Соціологію цікавить людина як соціальна істота, як продукт і суб'єкт суспільних процесів, як відображення суспільних відносин.

Якщо ж розуміти під суспільством просто сукупність індивідів, які живуть, постійно взаємодіючи між собою, то доведеться визнати наявність суспільства і в тварин. Згуртування тварин — це стадо, де над усіма інстинктами домінує індивідуальний інстинкт самозбереження, специфічне ж скупчення комах — мурашник, бджолина сім'я — не стільки спільність рівнозначних особин, скільки колектив *надіндивідів*, які живуть і діють за принципом фізичного розподілу функцій. *Тільки люди утворюють суспільство і люди не можуть перетворитися в стадо, ні стати функціонально-ієрархічною сукупністю типу мурашника.* Людське суспільство відмінне від природних спільностей тварин, насамперед, цілісністю надбіологічною, що тримається на єдності культурних норм. Адже культура — це форма, де розвиваються і передаються з покоління в покоління взаємозв'язки людських індивідів. Та людей відрізняє від тварин не тільки культура, а й свідомість, релігія тощо. Відрізняються люди від тварин виробництвом необхідних життєвих засобів і потреб. Виробляючи необхідне, люди побічно створюють і саме своє матеріальне життя. І тільки там, де існує виробництво (постійно відновлюваний процес праці), і може мати місце суспільство — соціокультурне об'єднання людей.

Суспільство створюється і відтворюється тому, що триває процес, де людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. Виробництво і відрізняє людину від тварин. *Матеріальне виробництво — творчість, де втілюються різноманітні фізичні і духовні здібності людини.* Отже, вироблені, сформульовані мислителями визначення людини: людина — істота розумна, людина — істота, яка має самосвідомість, людина — істота моральна і вільна, яка викликає інтерес і відображає ті або інші якості людини, її місце в соціальному, суспільному житті. Людина, за визначенням американського філософа Бенджаміна Франкліна, є тварина, яка створює знаряддя праці. Справді, створення знарядь праці — це

постійний стрижень людської виробничої діяльності та її сфера, де спостерігається невинне нагромадження досягнень та успіхів.

Основи соціального життя

Найстародавніші ж знаряддя настільки елементарні, що дозволяють допустити можливість їх виготовлення ще «пралюдьми», які не володіли ні понятійним мисленням, ні самосвідомістю, ні зрозумілою мовою. Адже виробництво найпростіших знарядь почалося на мільйон-півтора років раніше, ніж виникли мова і мислення. Тривалий період мова і мислення розвивалися, еволюціонували ще в інстинктивній, *тваринній* формі, а виробництво знарядь здійснювалося *напівсвідомо*, в інстинктивній тваринній формі, й мало своїм наслідком послаблення і розлад інстинктивної основи поведінки людини на ранній її стадії. *Праця, що виникала, потребувала свого розвитку і вдосконалення всередині стада*, де потрібно забезпечити мир, але це можна було зробити, лише докорінно перетворивши самий спосіб спілкування, лише за допомогою переходу від стада до общини. *Виробництво знарядь диктувало необхідність уже надбіологічного об'єднання, що відповідало виробничо-господарській кооперації індивідуальних умов*. Вирішити таке завдання можливо лише за допомогою впливу вторинних засобів соціалізації.

Одним із важливих факторів походження і становлення людини став розвиток мови. За допомогою мови процес спілкування між людьми досягає максимуму ефективності. Відомий психолог Лев Виготський показав, що мова має яскраво виражену предметність і забезпечує успішний розвиток предметно-практичної діяльності людей. Мова не просто пасивно фіксує незалежно від неї виниклі предметні відмінності й розуміння, але й бере участь у самому народженні предметного середовища та соціальної єдності людських індивідів. І які б величезні не були соціалізуючі можливості мови, їх все-таки не досить, щоб забезпечити справжню солідарність в праці та досягти миру всередині стада.

Істотну роль у розв'язанні завдання досягнення внутрішньостадного миру відіграв перехід *до регулювання шлюбних відносин і виникнення первісної родової общини*. Сталась одна з найрадикальніших революцій, що мала глибокий вплив на людину — суб'єкта предметно-практичної діяльності. Йдеться про роз'ючу відмінність у відтворенні між тваринним стадом і найпростішою з форм людської спільності — первісно-родинною общиною. Стадо базувалося на внутрішньошлюбних зв'язках, що виключають, або

серйозно обмежують зв'язки, шлюби і контакти на стороні з представниками інших стад. Община засновувалася на принципах виключення близькородинних шлюбних контактів; члени общини мали шукати шлюбних партнерів в інших — спочатку в обмежених общинах. Перехід від внутрішньообщинних шлюбних контактів і зв'язків до зовнішніх позаобщинних контактів і шлюбів пояснюється *гострою потребою позавнутрішньостадного світу, виключенням внутрішньостадної шлюбної конкуренції та суперництва, що приводить до боротьби, яка завершувалась загибеллю суперника*. Заборона близькородинних кровозмішувальних зв'язків стала тим вихідним початком, з якого розгорталася історія облагородження та одухотворення статевих почуттів. Відтоді люди назавжди приречували себе на те, щоб ріднитися з далекими сусідами, долаючи їх відчуженість, ворожнечу, прагнучи до взаєморозуміння, терпіння і довір'я. Статева любов виступала важливим фактором миролюбства у відносинах між общинами, родами, племенами. *Рід, селище — не біологічна спільність, а швидше «просто соціальна» реальність — початок соціального життя*. Тільки люди усвідомлюють свій родовід, знають і класифікують родовідні, родинні відносини (спочатку мати, дядько, бабуся, брат, сестра, а потім — батько, дідусь, дядько по лінії батька тощо), і вони, виникнувши за давніх-давен, не зникнуть і не втратять сенсу, поки людина залишається людиною.

Морально-соціальні заборони констатують первісно-родову общину на противагу тваринному стаду, гурту. Звичайно, найдавніші моральні норми, вимоги завжди істотно відрізняються від пізніше розвинутої моралі. Людина історична, і віками їй призначено пройти через величезну різноманітність звичаїв і моральності, модифікувати свої погляди, світогляд стосовно до нових і нових матеріально-економічних запитів, визначити незалежні принципи (справедливість, вірність домовленостям, договорам, повага чесності людини, заохочення в праці тощо). Соціально-моральна єдність первісно-родової общини стала формою колективності, всередині якої складається і розвивається виробничо-господарська кооперація первісних людей. Всі особливі ролі, чесність, гідність, що відрізняли одного індивіда від інших, є суспільними відносинами. Отже, суть людини не абстракт, властивий окремому індивіду. В реальній дійсності суть людини є сукупність всіх суспільних відносин.

Відповідно до суті людини як сукупності суспільних відносин, людина постає істотою соціальною, але разом з тим, є частиною природи, отже, людина істота біологічна. Всякий біологічний вид,

і людина розумна в тому числі, характеризується певною сукупністю видових ознак. На виявлення багатьох біологічних ознак виду можуть впливати і соціальні процеси. За даними сучасної науки, середня нормальна тривалість життя людини становить 90—100 років, якщо не страждає спадковими захворюваннями і не стане жертвою зовнішніх обставин, що можуть стати причиною смерті (інфекції, хвороби, викликані ненормальним станом навколишнього середовища, біда, лихо тощо). Але під впливом соціальних процесів тривалість біологічного життя змінюється: реальна середня тривалість життя зростає з 20—25 років у сивій давнині до 30—35 років у XVIII ст. і 75—77 років — у розвинутих країнах на кінець XX ст. Біологічно обумовлена тривалість дитинства, зрілості та старості людини: припущено можливий вік, в якому жінки можуть народжувати дітей — 15—50 років; визначається народження однієї дитини, близнят, трійні тощо. Біологічно запрограмована послідовність таких процесів у розвитку людського організму: здатність засвоювати різні види їжі, оволодівати мовою в дитинстві та ін. Успадкованою, тобто біологічно обумовленою, є і обдарованість різних людей (музика, математика, фізика, філософія, історія, література тощо). Раса різноманітність людей пов'язана з тим, що окремі спільності населення різних регіонів планети адаптувалися до конкретних особливостей середовища їх проживання тощо. Людина розумна, до якої б раси не належала, має властивості з успіхом брати участь в будь-якій із сфер життєдіяльності людського суспільства. Унікальність кожної людини — факт найважливіший і в філософії, і в соціології. Визнання безмежної різноманітності здібностей та обдарувань, якими володіють люди, є одним з основних принципів гуманізму. Належність людини відразу до двох світів — до світу суспільства і світу органічної природи, породжує чимало проблем для її існування. Арістотель називав людину політичною твариною, підкреслюючи наявність у людини двох начал: тваринного і соціального (політичного). У формуванні здібностей, почуттів, поведінки, дій людини відіграють роль і політичне, і природне.

Існує багато концепцій людини — *біологічних і соціальних*. *Концепції людини біологічні, або натуралістичні абсолютизують роль природних, біологічних начал у людини.* Біологічні концепції: расизм, який виходить з того, що в істотному природа людини визначається її расовою належністю; соціал-дарвінізм, який намагається з'ясувати явища суспільного життя (боротьба класів), опираючись на вчення Чарльза Дарвіна про природний відбір і еволюцію, змагання за виживання тощо. Спроба перенести явища і процеси, що відбуваються в природі на явища і процеси, що

відбуваються в суспільстві, широко розповсюджені в біологічних концепціях про природу людини. Так, у 20—30-х роках ХХ ст. в соціології Заходу з посиланнями на етологію (науку про поведінку тварини) багато писалося про те, що людині властиві вроджені інстинкти агресивності, успадковані нею нібито від тваринних предків. Хоча саме поняття агресії, агресивності у поведінці тварини привнесене з повсякденного життя і має іншу суть. Потім поняття агресивності перенесено вже на поведінку людини і має сенс успадкованості від природи. Невиправдане перенесення значення понять біології на суспільство характерне і для одержаного нині широкого розповсюдження в ряді країн Заходу соціології. Один із її засновників американський вчений Говард Уїлсон пропонує розглядати історію людини з позицій зоологів з іншої планети, що складають каталог земних тварин. Тоді всі гуманітарні і соціальні науки стануть лише спеціальними розділами біології, а історія і художня література — лише способами дослідження поведінки людини як біологічного типу.

Соціологічні концепції зображують людину лише зліпком з оточуючих її соціальних відносин, її пасивного поводження. Характерне для соціологічних трактувань зневажливе ставлення до біологічного в людині частково зберігається у вигляді християнської традиції, де духовне різко протиставляється тілесному, плотському, як величне — негідному, підлому. Але ж визначальне в людині — *соціальне*. *Людина і суспільство нерозривні: лише в суспільстві, в межах конкретних соціальних утворень людина реалізується як людина, завжди залишаючись суттю всіх соціальних утворень, але ці утворення виступають також і як її справжня, дійсна спільність, тому також і як децто, спільне всім людям*. Свідомість і мислення людини виникають як суспільні продукти і, отже, є вторинними до її суспільного буття. На такій основі формуються і специфічні матеріальні і духовні потреби людини, що також визначають суть людини.

Визначаючи соціальну суть людини, підкреслюючи її суспільні зв'язки, оцінки, не можна нівелювати особливості окремих індивідів, принижувати їх специфічні риси як особистостей, наділених характером, волею, здібностями і пристрастями. Людина є безпосередньо природною істотою, і як природна істота наділена природними силами, життєвими силами, будучи діяльною природною істотою. Ці сили існують у ній у вигляді задатків, нахилів і здібностей, у вигляді захоплень тощо. Люди не владарюють над природою, а навпаки, своєю плоттю, кров'ю та розумом належать природі й живуть у ній. Звичайно ж, у суті й природі лю-

дини соціальні та біологічні фактори відіграють якісно різні ролі. Ще в античності надавалася велика увага створенню ідеалу гармонійно розвинутої особи, і нині, утверджуючи розвиток багатства людської природи як самотету, важливо зосередити увагу на створенні умов, що забезпечують духовну, моральну, естетичну і фізичну досконалість людини.

Раніше і тепер у філософії, соціології та і в конкретних науках, що вивчають людину, панували і панують спрощені, однобокі інтерпретації вчення про людину, підкреслюються лише її соціальні характеристики, а всілякі спроби вивчення біології людини не беруться до уваги. Фактично біологія людини вульгаризаторськи тлумачиться як якийсь аморфний субстракт, що формується суспільством. Нехтуються запити медицини і охорони здоров'я, забруднюється навколишнє середовище відходами, шкідливими для здоров'я людини. В епоху науково-технічної революції людство багато досягло у створенні різноманітних засобів, що пригнічують, нівечать, деформують біологічні основи людської істоти — це і нервово-психічні стреси, і хімічні препарати, забруднюючі атмосферу, воду, ґрунт і багато чого іншого. Не випадково в сучасних умовах однією з глобальних проблем стала проблема збереження людини як біологічного виду. Це змушує багато в чому переосмислити проблему взаємодії біологічного та соціального в людині. *Людина незрівнянно універсальніша, її органічна будова дозволяє порівняно з іншими біологічними видами адаптуватися в дуже широкому діапазоні зовнішніх умов.* Та все ж можливості людини далеко не безмежні — існують такі межі зовнішніх умов, за якими біологічна організація людської істоти зазнає невідтворюваних, руйнівних її змін. У взаємодії біологічного і соціального, біологічне — продукт тривалої еволюції, а соціальне — продукт суспільного розвитку. В умовах сучасної високорозвинутої технічної суспільної цивілізації можливості адаптації, пристосування людського організму надто обмежені, тим більше, що біологічна організація людини є дещо самоцінне і ніяка соціальна мета не може виправдати ні насилля над людиною, ні її оновлюючого перетворення. Людина є суспільною істотою, і її життя є утвердженням суспільного соціального життя.

2. ОСНОВНІ ВІХИ СТАНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

Що таке суспільство? *Суспільство — сукупність людей, які об'єднані конкретними інтересами, потребами або взаємними симпатіями, або певним видом діяльності.* Це звичайне, буденне, побутове визначення. *Соціологія — наука про соціальне.* Соціальне

визначається як суспільне і служить для характеристики і визначення суспільства, відмінного від живої природи. Отож у соціології поняття *суспільство* має широкий, універсальний зміст і суть. Якщо в побутовому, буденному, звичайному визначенні суспільства підкреслювалися взаємодія індивідів, їх взаємозв'язки і відносини, що склалися між ними, то визначення соціологією суспільства є: сукупність усіх способів взаємодії і форм об'єднання людей, у яких відображаються їх всебічна залежність одного від одного. Суспільство — структурно або генетично певний тип (рід, вид, підвид тощо) спілкування, що становить історично певну цілісність або відносно самостійний елемент (аспект, момент та ін.) етичної цілісності. Суспільство — це згусток зв'язків і взаємодії, що складається між людьми, в процесі практично-господарської діяльності, в процесі соціального життя. Тож соціальне служить характеристикою суб'єктів соціальних дій, видів, соціальних зв'язків усередині суспільства (особи і суспільства, спільностей однієї з іншою, спільності і суспільства тощо), оцінки і визначення соціальних процесів, явищ, властивих суспільству.

Основною важливою ознакою суспільства є територія, де консолідуються, зосереджуються, розселяються люди і виникають, діють соціальні зв'язки. Планета надала можливість багатьом різноманітним спільностям людей знайти свою екологічну нішу, осередок для забезпечення задоволення життєвих потреб людей і надати життєдіяльності індивідів своїх неповторних рис, обумовлених багатоманітністю кліматичних умов і природним ландшафтом. Територія — основа соціального простору, де формуються, розвиваються відносини, взаємодії індивідів. Здатність підтримувати і відтворювати високі інтенсивності внутрішніх зв'язків — друга ознака, відмінна риса суспільства. Колективну свідомість, наявність спільної волі, що перешкоджають розвитку згубної сили людського егоїзму, Еміль Дюркгейм вважав основою стійкості і єдності суспільства. Саме завдяки фундаментальним цінностям, що засвоюються більшістю населення та орієнтують кожного індивіда дотримуватися норм спільної життєдіяльності, і зберігається суспільство, вважає соціолог Роберт Мертон, а американський соціолог Едвард Шілз переконаний, що суспільство існує тільки під впливом «спільної волі, що забезпечується контролем над усією територією і насадженням спільної культури». На початку зародження суспільства людей об'єднували родинні та сусідські зв'язки, що будувалися на емоційній, напівінстинктивній основі, на взаємо-поєднанні, на звичці, на страхі втратити допомогу та підтримку. І Фердинанд Тьонніс називає суспільство, що

базується на спорідненості і сусідстві, на взаємному потягу один до одного, *общиною*. Але системою міжособової взаємодії не могла більше підтримуватися стійкість зв'язків між людьми в міру зростання населення. Соціальні структури стають основним стабілізуючим фактором суспільства. Соціальна структура соціологією визначається як стійкі соціальні утворення, зв'язки, відносини, соціальні спільності, соціальні інститути та ін.

Соціальні структури, основними елементами яких виступають соціальні спільності, соціальні верстви і групи, реалізують свою роль, підтримуючи стабільність суспільства тільки за умови їх законності, тобто за умови визнання їх доцільності більшістю населення. Автономність і високий рівень саморегуляції суспільства — важлива відмінна риса здатності створювати необхідні умови для задоволення різноманітних потреб індивідів і надання індивідам широких можливостей для самоутвердження та самореалізації. Суспільство має ту самодостатність, що дозволяє йому без втручання ззовні здійснювати своє основне призначення — надавати людям можливість формувати такі способи організації життя, які полегшують їм досягнення особистої мети. Автономність і самодостатність суспільства проявляється саме у відсутності зовнішніх управлінських імпульсів та ін. Отже, суспільство — це універсальний спосіб формування соціальних зв'язків і соціальних взаємодій, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей, самодостатній, такий що саморегулюється і самовідтворюється.

Суспільство — система соціальних зв'язків і дій

Багато відомих соціологів розглядають суспільство як систему соціальних зв'язків, соціальних дій. Проте зіставлення їх досліджень, теорій і концепцій змушує дивуватися їх надто великій розбіжності та різноплановості. Головна ж причина суперечливості й розбіжності — в неоднозначності методології. Адже система — це таке ціле, що не зводиться до суми своїх елементів. Унікальність цілого забезпечується особливим способом, порядком взаємозв'язку і взаємозалежності частин цілого. В багатьох випадках дослідження системи починається з вивчення її основних структурних компонентів, механізмів їх функціонування і взаємодії, визначення основного системотворчого елемента, що лежить в основі теоретичної конструкції.

Тривалий період у західній соціальній думці суспільство практично ототожнювалося з державою. Суспільство і держава не одержують артикульованої відмінності ні в античності, ні в

середні віки, хоча уже Платон дає зразок розпізнавання відмінності суспільства і держави, зв'язуючи необхідність держави з явно «неполітичними» потребами людей (їжа, житло, одяг та ін.), спільне поселення людей общинами обумовлюється необхідністю взаємної допомоги та задоволення потреб людей. Таке спільне поселення людей Платон називає державою. Суспільнотвірними компонентами виявляються тут чисто політичні в сучасному розумінні функції держави: захист населення і, насамперед, території, на якій розташована держава, від зовнішніх ворогів, підтримання порядку всередині країни.

Ідеї Платона про державно-політичне структурування суспільства розвинуто Арістотелем, який осмислював під кутом зору влади і панування не лише його більші, але й малі структури. Тому основний тип соціального зв'язку — відносини «панування — підкорення». Однак вид відносин залежить від об'єкта влади (чоловік, жінка, діти, вільні громадяни). «Владарювання і підкорення не лише необхідні, але й корисні», тому що така природа людей, серед яких одні від народження визнані на покору, інші — до владарювання, панування; виходячи з таких відносин, підкреслюючи самовизначення предмета, Арістотель відрізняє від держави сім'ю і поселення як особливі типи спілкування, але держава визначена теологічно, превалює над ними, так само як політичне спілкування є вищим видом спілкування, заснованим на владі («політія» є вищий вид державного устрою). Проте в Арістотеля є інша конструкція соціальних зв'язків, де на передній край виходять етично забарвлені взаємовідносини індивідів: відносини дружби. Тут уперше відкривається можливість висвітлення, розкриття суті чисто соціальних зв'язків незалежних один від одного людей, дружба у власному розумінні є вищим видом взаємного спілкування, орієнтованого на вище благо тих, хто дружить. Тому Арістотель тлумачив сімейні (родинні) і державні зв'язки як особливі види дружби. У дружбі на різних рівнях нібито реалізується природне право, адже дружба належить до тих стосунків і буває між тими ж людьми, що і правосуддя, тому, що правосуддя і дружба мають місце в усіх взагалі суспільних взаємовідносинах, тобто в співдружності.

Пізніше в соціальній філософії суспільство розглядалося в світлі концепції природного становища. Вперше нетрадиційно визначив суспільство філософ Томас Гоббс. Між тим у визначенні суспільства Томас Гоббс виходив із нетрадиційного ототожнення суспільства і держави, підкреслюючи, що «природне становище — антисуспільна війна всіх проти всіх», причина якої — аб-

солотна свобода, спочатку властива кожному, рівність як здатність взаємно завдати однакової шкоди, «природне бажання» зла один одному. Рятують виходи з такого становища — міцний суспільний договір: взаємна відмова громадян від посягання на свободу, власність і життя один одного. Гарантія його додержання — держава, втілена в суверені (тобто володіючому владою), на користь якого всі громадяни відмовляються від частини своєї «природної свободи». Суспільство як державний організм є «смертний бог», не тільки всемогутній, але й «вседобрий»: державна влада є джерелом усіх етичних норм. Новаторство Томаса Гоббса полягало не тільки в новому трактуванні природного становища. На відміну від попередників, Томас Гоббс з ризиком «зуберегти», «визволити» государя від відповідальності перед громадянами — став говорити не про державний договір (громадян з сувереном), а про суспільний (громадян між собою), акцентуючи тим самим внутрішнє конституювання суспільства. На відміну від Томаса Гоббса, філософ Антон Шефтсбері наполягає на тому, що «людина за природою — істота суспільна», що суспільство «неминуче і природне для нього», а те, що описане Гоббсом, — це картина «протиприродного становища».

Звичайно ж, з кінця XVII і до кінця XVIII ст. вимальовується (хоча і не завжди чітко) конфронтація двох підходів: з одного боку, теоретики, для яких суспільство — штучне утворення, найменше «дисонуюче» з природними схильностями людей, з іншого — концепції, в яких суспільство є розвиток та відображення природних нахилів і почуттів людини, що є суспільними, а тому моральними за своєю суттю. Відповідно «природне» стосовно до людини сприймається суперечливо або як її тваринна, або ж як суспільна природа. «Суспільне становище» виявляється відображенням необхідності, що змушує людей до об'єднання. Суспільне становище посилюється в руслі традицій, що йдуть від Гоббса до Локка, у якого акцентується суспільне становище у зв'язку з виділенням неполітичних (господарських) аспектів необхідності, що штовхає людей до створення «громадянського суспільства». Англійський філософ Бернард Мандевіль мотиви об'єднання людей у суспільство вважав у корисності поведінки людей, незважаючи на протилежність природного і суспільного становища і прагнення довести, що в громадянському становищі мотиви поведінки людини настільки ж своєкорисливі, наскільки й природні. Це не заважає суспільству функціонувати, так само як і не перешкоджати його виникненню з об'єктивною (тобто природною, історичною) необхідністю. Суспільство виникає не як результат дій людини, яка

враховує «спільне благо», а як наслідок механізму, що поєднує насушні потреби (відповідно до інтересів) кожної людини з потребами суспільства. *Суспільство — сфера об'єктивно необхідної взаємодії між людьми, де «кожний може знайти свою мету, працюючи на інших», «добро виникає і проростає із зла», що завдається людьми один одному.* Тут іде радикальне очищення категорії суспільства від будь-яких етичних аспектів, а, отже, і всього того, що пов'язане із свідомим цілеспрямуванням, усвідомленою соціальністю людської дії. В концепціях Шефтсбері та Мендєвіля викладено суть двох фундаментально протилежних понять суспільства: в одному випадку етичний момент вважається важливішим для внутрішньої структури ослабленого соціального зв'язку, в другому — етичний момент не має до внутрішньої структури ніякого відношення: су-спільний зв'язок етично нейтральний.

У виникненні й розвитку суспільства англійські філософи Девід Юм, Адам Сміт та інші вбачають, що «саме природне становище людей і є «суспільним устрєм без наявної державної влади». Становище повністю упорядковане на основі «справедливості і створених на справедливості «природних законів», що стосуються стабільності власності, її передачі за згодою і здійснення обіцянок, яким передувало «заснування створення уряду». Сама ж справедливість виводиться тут із «загального почуття взаємної вигоди». У зв'язку з тим, що справедливість необхідна для підтримання суспільства і ця необхідність має універсальний характер, «моральний обов'язок» — бути справедливим — прямо залежить від відповідності користі, причому корисливість безпосередньо суспільна, що виключає своєкорисливість тлумачення. Суперечності між індивідуальним і суспільним «знімаються» приписуванням людині «соціального почуття» як безпосереднього почуття суспільної корисливості. Адам Сміт дотримується лінії в межах політичної економії, в основі якої лежить теза Юма, що «все на світі добувається за допомогою праці». І ця теза розгортається в ідею суспільства як трудового і разом з тим «мінового союзу» людей, пов'язаних розподілом праці — єдиним засобом задовольнити їх різноманітні потреби. Такий зв'язок підтвердження того, що «кожний індивід, працюючи на себе, змушений працювати на інших і, навпаки, працюючи на інших, працює на себе». Такий механізм згодом Іммануїл Кант назвав автоматом, що забезпечує існування суспільства як цілого, незалежно від державної влади.

Система поділу праці як продукт власне історії людства — теж штучного походження, але функціонує вона природно за

спиною людей, незалежно від мети, яку ставить кожна трудяща людина в кожному окремому випадку. Продуктивна праця, продуктивна діяльність, які б мотиви не лежали в її основі, благодійна для су-спільства, якщо система поділу праці уже склалася і набула ха-рактеру саморущійної. Та Адам Сміт побачив і те, що поділ праці дуже негативно впливає на антропологічний стан промислово розвинутих націй: гострота розуму, величність почуттів, моральність у приватному житті стають жертвами односторонності, породженої поділом праці. Адам Сміт не бачив тут іншого виходу, крім просвітницького — «освіти простого народу в цивілізованому і торговельному суспільстві».

Звичайно ж, головною проблемою стало нове обґрунтування зв'язку між етнічним і механічним аспектами розвитку суспільства. Іммануїл Кант сформулював її як «патологічно вимушену згоду в суспільстві перетворити його в решті-решт в моральне ціле», витлумачив її як основну мету історії людства. В концепції Георга Гегеля про державу і суспільство у знятому вигляді присутні відгук і концепція суспільства англійських філософів і руссоїстське тлумачення суспільства як морально-політичної єдності, спільності як відображення спільної волі. Держава виявляється не тільки морально-політичною спільністю, але й спільністю етнічною. Недаремно громадянське суспільство Георг Гегель називає «зовнішньою державою розуму». Установлені, визначені «безсмертним Смітом» принципи розвиває Сен-Сімон, розглядаючи суспільство в політичних межах окремої держави (національну асоціацію) як «промислове підприємство, що має за мету надати кожному члену суспільства відповідно його внеску можливо більше зручностей і благ», а тому «промисловці» тобто всі ті, хто безпосередньо зайняті в системі виробництва, в тому числі й землероби, фабриканти, інженери, робітники, торговці та інші мають зайняти в суспільстві відповідне їх реальному внеску становище. Соціальна загостреність становища пов'язана з тим, що більшість промисловців впливала на становище пролетаріату, тобто людей, позбавлених усякої власності. Звідси антиномія, тобто суперечність між метою промислового суспільства, що впливає з економічного аналізу Адама Сміта, і реальною ситуацією в європейських країнах, перебуває ще в стадії «становлення». В результаті із справжнього, яким воно є в Адама Сміта, промислове суспільство перетворюється в ідеал майбутнього, в якому мають вирішуватися соціальні та етичні проблеми громадянського суспільства.

Ідучи визначеною Сен-Сімоном перспективою завершення переходу від феодального суспільства до промислового відповідно

до проблеми одночасного соціально-політичного і культурного перетворення суспільства, соціолог Огюст Конт створив соціологію суспільства, підводячи підсумки розвитку соціально-філософської теорії становлення суспільства, починаючи з концепції Юма і Сміта й завершуючи теоріями Руссо і Сен-Сімона. В соціології суспільства Огюста Конта «синтезуються» поняття і методологічні підходи психології, політичної економії, етики і філософії історії у визначенні суспільства, розкриваючи суть ідеї прогресу суспільства як результату органічного розвитку моральних почуттів, поєднаних воедино сім'єю, народом, працею, нарешті всім людством й ідею соціального порядку суспільства як автоматично діючого механізму, що складається із взаємозв'язаних частин, елементів тощо. В історії розвитку суспільства соціолог Огюст Конт проводить аналогію походження суспільства не з організмом людини, як раніше, а з біологічним організмом взагалі. Звідси постійний акцент зосереджується на необхідності розглядати всі соціальні явища у зв'язку із «загальним становищем цивілізації». Звідси ж інтерес до функціонального розчленування на окремі різномірні елементи соціального організму. Політичне правління виявляється лише однією з функцій, хоча й дуже істотною, орієнтованою на протидію розладові частини суспільства, однобоко спеціалізованій поділом праці. Солідарність суспільства підтримує також сприйнятливий для всіх спільні ідеї, представником яких може виявитись і специфічно духовна і політична влада. Соціологія суспільства, сформульована Огюстом Контом, виявилася реставрацією етичного підходу до суспільства, що протистоїть тенденції відділення «специфічно суспільної реальності не тільки від політичного, а й від морально-релігійного виміру».

У XIX ст. розгортається процес поступового наповнення новим змістом самого поняття *суспільство*. Це викликалось потребою і необхідністю активніше, повніше і глибше відобразити природу соціальності, створити можливості об'єднання механічно-структурного й органічно-еволюційного пояснення суті суспільства, що явно розходились один з одним. Шлях до вирішення проблеми тоді соціологи шукали в руслі перетворення чисто історичної констатації різниці двох типів суспільства — *феодалного* і *промислового* у Сен-Сімона, Конта і Спенсера — в ідеально-типову протилежність двох його різноспрямованих тенденцій, з яких одна визнається домінуючою традиційно, а друга — в сучасному індустріальному суспільстві. Значний вклад у вирішення проблеми вносить і німецький соціолог Фердинанд Тьонніс, який розробив концепцію суспільства. Суть її

полягала в тому, що всілякі соціальні відносини базуються на спільній волі людей до спільного життя, що переважає егоїстичні схильності людей. Аналізуючи запропоновану Томасом Гоббсом типову для соціальної філософії розбіжність між природним становищем і державною організацією, Фердинанд Тьонніс відмічає обмеженість гоббсівської інтерпретації абсолютного суверенітету державної влади як виразника «волі спільності». Уявлення Томаса Гоббса про «природні здатності» як здатність антагонізму, війни всіх проти всіх — це фіксація тільки одного типу соціальних зв'язків. Насправді ж людські волі знаходяться в різних відносинах одна з одною. Їх взаємодія може означати не тільки усунення іншої волі, а і її підтримку. Соціальні зв'язки, що виникають внаслідок волі до взаємності, можуть бути двох типів: зв'язками реального або органічного життя — це суть спільності, ідеальними або механічними формуваннями — і це суть суспільства. Спільність уявляють як життєвий організм, а суспільство — як механічний агрегат. Пропонувалася схема історичного розвитку суспільства від становища переважно з відносинами общинними, громадськими до становища переважно з відносинами суспільного типу. Спочатку — сім'я, сусідські, родинні дружні відносини — самоцінні, природні й органічні, тому з ними не пов'язане поняття *держава*. Але за природною співдружністю йде соціальна структура з переважанням суспільства, де навіть в найінтимніші зв'язки проникає раціональний розрахунок. Прогресуюча раціоналізація перетворює соціальні зв'язки, робить їх дедалі зовнішніми, випадковими для їх носіїв, що знаходить відображення в концепції універсального суспільства й універсальної держави. У зв'язку з тим, що Фердинанд Тьонніс пов'язує державу саме з суспільством, в історичній перспективі вбачає тенденцію єдності і завершення суверенної влади в розвитку всіх великих держав.

Не надаючи особливого значення тому, що Фердинанда Тьонніса цікавить не об'єктивна схожість, подібність общини з організмом, а різні способи розгляду суспільства, тобто різноманітність уявлень про вид соціальної єдності, що визначається типом волі, ряд соціологів досить характерно сприйняли концепцію Фердинанда Тьонніса про походження і розвиток суспільства. Соціолог Еміль Дюркгейм, а слідом за ним і соціолог Поль Барт сприйняли концепцію про суспільство як протиставлення органічного і механічного типів соціального зв'язку, прийняли тези про історичний пріоритет общини, взятої в тому вигляді, як описана Фердинандом Тьоннісом, оголосивши суспільство природним і

органічнішим типом соціальності. У зв'язку з тим, що Еміль Дюркгейм солідарність у суспільстві трактує як чисто моральні явища, то саме моральні узи суспільства стають в центрі дослідження. Поділяючи солідарність на механічну й органічну, Еміль Дюркгейм підкреслює, що в двох випадках суспільство не розглядається з однієї і тієї ж точки зору. У першому випадку суспільство є більш або менш організована сукупність віри та почуттів спільних для всіх членів соціальної спільності і становить колективний тип. У другому — суспільство — це система різних специфічних функцій, поєднаних певними відносинами.

Вирішальним моментом, що дозволяє відрізнити органічну солідарність від механічної, *стає поділ праці*. Підкреслюючи, що це все ж не два типи суспільства, а дві сторони однієї і тієї ж дійсності, Еміль Дюркгейм розглядає *суспільство як всеохоплюючу реальність, що має самоцінність і визначає всі інші цінності*. Поділу праці як відображенню суспільної солідарності вищого органічного типу приписується етична функція: поділ праці забезпечує виникнення і розвиток особистої індивідуальності, гарантуючи кожній своє унікальне місце, відмінне від усіх інших, але саме тому органічно і вписуване в суспільство. Проте Еміль Дюркгейм намагався пояснити гармонію цілого так, щоб не виключала і певний рівень «відхилення поведінки». Для Еміля Дюркгейма основним елементом утворення суспільства є соціальний факт, під яким розуміє «всякий спосіб дії, стійкий або не стійкий, здатний зовнішньо впливати на індивіда, змушувати його до дії». Соціальні факти багатоманітні і включають усі соціальні утворення, що змушують людей сприймати звичаї країни, закони, користуватися грошовою системою, підкорятися нормам, правилам тощо. Розглядаючи суспільство як систему соціальних фактів, можна зрозуміти й сам механізм функціонування, визначити важелі впливу суспільства на соціальні спільності та індивідів.

Системоутворюючим елементом суспільства Карл Маркс вважав соціальні відносини як безпосереднє відображення стійких зв'язків, що формуються, виникають між людьми в процесі їх життєдіяльності: суспільство не складається з індивідів, а відображає сукупність зв'язків та відносин, що існують між індивідами. Характер соціальних відносин визначає специфіку самого суспільства й суттєвих якостей самих людей. Проблеми походження та розвитку суспільства займають певне місце в працях соціологів різних напрямів, поглядів та шкіл: Чиказька школа (Роберт Парк, Уільям Томас, Флоріан Знанецький, Георг Зі-

ммель, Джордж Мід, Чарльз Кулі та ін.) Поняття *суспільство* починає втрачати початковий сенс і, як правило, вживається часто інструментально для визначення вторинного, безособового рівня спілкування, на протигагу первинному, безпосередньо індивідуальному. На такому фоні концепції Роберта Парка розглядаються як спроби надати поняттю *суспільство* більш широкого, всебічного змісту. Роберт Парк досліджував колективну поведінку людей в тісному взаємозв'язку з рукотворним середовищем, що вони створюють. «Соціальні колективності» утворюють особливі взаємодії із середовищем, яке називають біотичним (не змішувати з біологічним). На відміну від біологічного біотичний принцип включає соціально-психологічний і культурний фактори, але продовжує тим самим утримувати біологічну певність свого зв'язку з середовищем. Чисто соціальні явища — економічні, політичні та культурні виражають на екологічній основі взаємодії популяцій із середовищем. Екологічна соціологія дозволяє побачити в структурах суспільства чіт-ко визначені закономірності, що поєднують біологічні та соціальні фактори.

Із позицій функціоналістської соціології в центрі уваги американського соціолога Толкотта Парсонса постає поняття загальної системи дій, одним з елементів якої є *соціальна система*. На думку Парсонса, соціальні системи мають певні рівні: кожний більш високий рівень використовує енергію, що надається більш низьким рівнем, і тим самим забезпечує енергетичні умови існування. Суспільство — особливий вид соціальної системи. Система взаємодії людей розглядається Толкоттом Парсонсом як аналітичний аспект, що може абстрагуватися від усього процесу діяльності його учасників, причому «ці індивіди суть також організми, особи і учасники культурної системи». Використовуючи критерії, запропоновані ще Арістотелем, визначається суспільство як «той тип соціальної системи в будь-якому універсумі соціальних систем, що досягає вищого рівня самодостатності як система в ставленні до її оточуючого середовища. Самодостатність суспільства полягає в його здатності інституалізувати певні культурні компоненти, що задаються ззовні системою культур, подати широкий репертуар ролей і забезпечити особисту мотивацію діючих у ньому індивідів, а також достатньо контролювати техніко-економічний комплекс і певну територію. Концепція Толкотта Парсонса — це унікальна спроба поєднати класичні підходи до політики, економіки, етики (культури) і особи одночасно природної і вільної. Послідовну «десубстанціалізацію» парсонсівської концепції суспільства запропонував соціолог Нікола Лу-

ман, який розглядає зміни уявлень про суспільство як наслідок зміни в способі його диференціації, спочатку сегментарної, потім стратифікаційної і, нарешті, функціональної. Настає ситуація, коли функціонального пріоритету вже нема в жодній системі. Суспільство виступає як найширша «охоплююча» система: фактично, це граничні умови соціальності. Політика, господарство, наука, релігія, виховання є окремі функціональні системи суспільства, кожна з яких відображається в суспільстві тощо. Така, коротко, соціологія суспільства.

3. ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ СУСПІЛЬСТВА ЯК СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ. КАТЕГОРІЇ СОЦІАЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Категорії соціальності

Що ж означає поняття *соціальне* як одна з важливих категорій соціології? Слово *соціальне* — латинське. *Socialis* — *спільний, суспільний*. Поняття *соціальне* служить для з'ясування суті суспільного життя людей, відображення специфіки соціальних форм руху матерії, суперечливої єдності людини як суспільного і разом з тим біологічного організму. Соціальне використовується для з'ясування структури суспільних систем із точки зору оптимізації їх функціонування та розвитку. Проблема визначення соціального проходить через всю історію філософії і соціології. Спроби змістовного визначення поняття *соціальне* проводяться в двох основних напрямках. По-перше, намагання з'ясувати суть соціальних зв'язків, тобто того, що змушує людей жити спільно. По-друге, прагнення визначити природу соціальної реальності.

Спочатку *соціальність* вважалася вродженим почуттям людини до спільності, стадності, як іманентно, тобто внутрішньо, властива якість, окрім волі й бажання людей об'єднуватися в спільності, співдружності. Проте не всі вчені вважали, що людина має вроджене почуття *соціальності*. Соціологи Томас Гоббс, Нікколо Макіавеллі вважали людину істотою агресивною, несоціальною, яка вступає в об'єднання, спільності тільки через загрозу знищення, загибелі, з метою самозбереження. Соціолог Еміль Дюркгейм і представники його школи намагалися з'ясувати соціальний зв'язок як колективне прагнення, як органічну солідарність, а соціальну реальність як реальність особливу, суть якої становлять міфологі-

чні та духовні соціальні факти. Соціолог Макс Вебер ввів у соціологію поняття *соціальна дія*, розуміючи її як людську поведінку, що має суб'єктивний зміст, сенс і орієнтована на іншу людину.

Розуміння соціального в традиції марксизму, характеризується тим, що соціальне розглядається не як індивідуальне, а як загальне, типове. Поняття *соціальне* пов'язується із становищем людей у суспільстві, їх способом життя. В марксизмі відкриваються поняття *суспільний лад* і *суспільні відносини*, коли мова йде про суспільство, про взаємодію його складових елементів, сфер — економічної, політичної, духовної та ін. Якщо ж досліджувалась, аналізувалась природа стосунків людей одного з одним, відносин общини з людиною, становище людини і її роль в суспільстві, то застосовувалися поняття *соціальне*, *соціальні відносини*. У вітчизняній соціології відсутність чіткого розмежування між поняттями *суспільне* і *соціальне* обумовлена деякими мовними традиціями. Тривалий період поняття *соціальне* розглядалось як синонім понять *суспільне* і *громадське*. Проте з розвитком соціології термін *соціальне* набуває самостійного значення. За давньою традицією, що йде ще від філософів-утопістів, поняття *соціальне* часто пов'язується з нерівністю людей і прагненням її усунення. Звідси не тільки ототожнення понять *соціальне* і *нерівність*, а й уявлення про відмирання соціального з усуненням нерівності. Це, мабуть, помилковий підхід. Справді, поки існують нерівноправні за становищем в суспільстві соціальні спільності, соціальні верстви, групи, соціальна взаємодія деформується й тому основним є усунення нерівності, невинуватих привілеїв одних за рахунок інших тощо. Але соціальна рівність — це не однаковість людей, їх здібностей, а рівні горизонти життєвого простору особи, тобто реальних і повних можливостей самоіснування кожної людини. Спочатку терміни *соціальне*, *соціальні відносини* застосовувались ученими для визначення таких принципово нових явищ, що властиві тільки людині, які виникають тільки в об'єднаннях людей. Це якісно новий тип зв'язку, обумовлений не інстинктами, а необхідністю спільної діяльності для забезпечення засобів для життя.

Сучасне розуміння соціального має специфіку. В широкому розумінні соціальне означає все те, що стосується суспільства взагалі на відміну від природи і є синонімом суспільного. У вузькому розумінні — соціальне означає аспект суспільних відносин, з яких складається суспільство, стосується ставлення людей один до одного і суспільства. Соціальне в узькому розумінні відображає метод взаємодій між соціальними групами, верствами та індивідуумами як представниками груп, верств, спільностей, їх становище і роль у су-

спільстві, способі та укладі життя, забезпечення умов для повної реалізації їх потреб та інтересів. Відмінність між поняттями *суспільне* і *соціальне* є не лише теоретична, а й практична. Суспільні відносини, що характеризують взаємодію особи через соціальні спільності із суспільством, є важливим аспектом економічних, політичних, культурних відносин. Щоб уникнути отождення соціального і суспільного, в соціології процеси і явища, характерні для суспільства, прийнято називати *соціальними*. Соціальне виражає певний тип зв'язку між людьми — зв'язки *соціальні*.

Соціальний зв'язок породжується і відтворюється самими умовами життя людей, які спонукають їх до об'єднання з іншими людьми в колективній праці з виробництва всього того, що необхідно для задоволення життєвих потреб. Без такого соціального зв'язку неможливе самозбереження, виживання людини. Соціальний зв'язок — норма і найголовніша умова існування суспільного життя. Соціальний зв'язок проявляється у виникненні соціальних спільностей, які є одним з основних предметів соціологічного аналізу. Адже *соціальна спільність* — це об'єктивно обумовлене об'єднання людей, основою внутрішнього зв'язку між якими є територія проживання, матеріальні цінності, що знаходяться в їх розпорядженні, і цінності культури, що визнаються ними. Соціальні спільності людей, що історично склалися відносно стійкі, відрізняються роллю і місцем у системі соціальних зв'язків суспільства.

Соціальні спільності виникають на базі об'єктивних умов існування, певного рівня і ступеня розвитку суспільства. Так, на певному етапі розвитку суспільства виникли рід, племена, а з поділом праці — професійні спільності, а з появою приватної власності — класи. З появою потреб в освоєнні та передачі знань, формуванні певних якостей особи й розвитку інноваційного характеру діяльності створюються соціальні групи вчителів, учених та ін. Отже, соціальні спільності формуються, створюються на базі певних об'єктивних обставин: наявністю внутрішніх зв'язків між спільностями, які об'єднані територією проживання; матеріальні цінності, що є в їх розпорядженні й визнані ними цінності культури. Поняття *соціальна спільність* — базова категорія соціології, якій властива вирішальна якість, саморух, розвиток соціального, його джерел. У категорії *соціальна спільність* поєднуються макро- і мікрорівні соціологічного аналізу: поведінка людей, масові процеси, культури, соціальні інститути, відносини власності і влади, управління, функції, ролі сподівань, надій тощо.

Сучасна соціологія соціальну спільність визначає з урахуванням територіальної специфіки соціокультурних факторів. Най-

поширенішим на Заході в соціології визначенням соціальної спільності є запропоноване американським ученим Джоном Мерсером: «людська спільність — це внутрішнє функціонально пов'язане об'єднання людей, які живуть на певній географічній території в певний період, мають спільну культуру, що утворюють певну соціальну структуру і проявляють почуття своєї єдності у складі окремої спільності». Американський соціолог Толкотт Парсонс визначає суть поняття спільного як соціальну систему, що об'єднує діючих осіб, які мають певний територіальний простір як базу для існування їх повсякденної дійсності. Соціальні спільності охоплюють все можливе становище і форми буття людини. *Сучасне суспільство — це система, що складається з окремих рівнів соціальних спільностей.*

Соціологічний аналіз встановлює суб'єкти чотирьох рівнів спільності. *По-перше*, фундаментальний рівень формування, утворення суспільства — це людство, яке формує свої інтереси, свої потреби як єдина цивілізація. *По-друге*, соціальні інститути. *Соціальний інститут — стійка, організаційна форма діяльності соціальних спільностей людей, груп, верств, форма закріплення і способ здійснення спеціалізованої діяльності, що забезпечує функціонування суспільних відносин.* Соціальні інститути виникають у процесі суспільного поділу праці й суспільних відносин в межах соціальної організації суспільства. Їх діяльність поширюється на внутрішню і зовнішню сфери. Зовнішні соціальні інститути — це сукупність осіб, установ, що мають певні матеріальні засоби і здійснюють конкретну соціальну функцію. Зміст діяльності соціальних інститутів — певний набір стандартів поведінки конкретних осіб в конкретній ситуації. Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності, конкретними функціями, що забезпечують її досягнення, набором соціальних позицій та ролей, типових для певного соціального інституту, а також системою санкцій, що забезпечують заохочення бажаного і придушення відхилень поведінки. Сучасне суспільство складається з системи соціальних та державних, владних інститутів, взаємодія яких забезпечує йому можливість функціонування і розвитку як сукупності базових і надбудовних суспільних відносин. *По-третє*, рівні соціальної структури суспільства — це класи, соціальні спільності (верстви, групи). *По-четверте*, рівень окремого індивіда, тому що для соціології сама особа є предметом вивчення як суб'єкта і об'єкта соціальних відносин, їх узагальнення.

Соціальні відносини — це відносно самостійний, специфічний вид суспільних відносин, що відображає діяльність соціальних

суб'єктів з приводу їх неоднакового становища в суспільстві та ролі в суспільному житті. Поняття соціальні відносини і суспільні відносини нерідко ототожнюються. Проте таке ототожнення правомірне лише в тому випадку, коли соціальні відносини розуміються як такі, що широко протиставляються природним відносинам. Соціальні відносини не є статичними формами соціальної взаємодії; вони завжди взаємозв'язані з іншими відносинами із системи суспільних відносин. Щоб виділити власне соціальні відносини із системи суспільних, варто встановити, з приводу чого вони сформувалися.

Відомо, що кожний вид суспільних відносин формується і реалізується між соціальними суб'єктами з приводу того чи іншого матеріального та духовного об'єкта. Якщо ж відносини виникають з приводу засобів виробництва — це *економічні відносини*, державної влади — *політичні відносини*, юридичних норм — *правові відносини* тощо. Соціальні відносини вузько формуються з приводу реалізації власне соціальної взаємодії, що виникає між різними соціальними спільностями (верствами, групами) та індивідами, особою. Соціальні відносини завжди відображають становище людей і їх спільностей в суспільстві, тому що це завжди відносини рівності — нерівності, справедливості — несправедливості, владарювання — підкорення.

Соціальне життя

Що ж означає соціальне життя? Поняття *соціальне життя* з'явилося і стало вживатися в політичних науках і, зокрема, в соціології лише в середині ХХ ст. *Соціальне життя* — *сукупність багатоманітних видів та форм спільної діяльності людей, спрямованої на забезпечення умов та засобів існування, реалізацію потреб, інтересів, цінностей*. Організованість у взаємодії соціальних зв'язках передбачає систему соціальних статусів, ролей, цінностей, що надають взаємодії, соціальним зв'язкам цілеспрямованого, регулярно, стійкого характеру. Нормативність відображається в тому, що соціальні норми є обов'язковим компонентом соціального інституту. Норми функціонують у вигляді звичаїв, традицій, принципів, законів та ін., забезпечуючи узгоджені дії, стандарти. Застосовується соціальний контроль, тобто норма не лише проголошується, а й забезпечується системою санкцій. *Нормативне та організаційне зміцнення, упорядкування зв'язків і означає інституалізацію*.

У повсякденному житті відбуваються найрізноманітніші процеси, явища тощо. Виникають нові соціальні спільності, зайняті

спеціалізованою діяльністю. Поява соціальних норм, що регулюють діяльність установ та організацій, забезпечує захист певних інтересів. У сучасних умовах у суспільстві України інституалізація нових форм господарської діяльності пов'язана з появою норм і законів, що сприяють їх розвитку, спеціальних установ, організацій, зайнятих підготовкою, оформленням нових форм шляхом приватизації, захистом інтересів нових власників тощо. Соціальні інститути надають стійкості і певності діяльності соціальних спільностей, інтегрують їх, надають їх взаємодії цілісності. Це дозволяє розглядати *соціальні інститути як різновид особливих соціальних зв'язків, певні компоненти соціального життя тощо*. В складній системі суспільних відносин, соціальних зв'язків філософи, соціологи намагалися виділити головні, визначальні. Так, головним, визначальним у системі суспільних відносин Георг Гегель вважав правові відносини, тому що правові відносини сполучали всі види зв'язків в єдине ціле. Роль головних визначальних у системі суспільних відносин філософ Іммануїл Кант відводив моральним відносинам. А Карл Маркс — глибинним економічним відносинам. Власник і безпосередній виробник не можуть існувати один без одного. Відносини, що формуються в процесі виробництва матеріальних благ, визначають усі інші види відносин, тобто цілісність суспільству надає певна ієрархічність взаємозв'язків. І Макс Вебер вважав основним фактором цілісності типові переконання, що відображають потреби, інтереси, а Еміль Дюркгейм вказував на колективну свідомість, бо саме послаблення загальних вірувань і почуттів означає послаблення соціальних зв'язків та загрожує дезінтеграцією суспільства. Безперечно, спільні цінності є інтегративним фактором у соціальному житті: об'єднувати або ж відображати роздрібненість, розчленування, або ж вказувати на системи зовсім протилежних цінностей. Цінності — не явища природи і суспільства, що проявляються повсякденно в соціальному житті, а є благами життя і культури людей в суспільстві.

Регулювання поведінки і соціальний контроль за поведінкою в процесі різноманітних видів і форм спільної діяльності, спрямованих на реалізацію потреб та інтересів людей, здійснюють саме *соціальні норми*. Це не тільки відображення думок, а й вираження волі. До того ж, на відміну від індивідуального волевиявлення, соціальні норми виражають типові соціальні зв'язки, дають типовий зразок поведінки. Норми не лише оцінюють і орієнтують подібно ідеям, ідеалам, а й пропонують. Характерною рисою соціальних норм є імперативність, тобто початкова вимога. *Соціальні норми — правила, що відображають вимоги суспільства, соці-*

льної спільності до поведінки особи, груп в їх взаємовідносинах один з одним, соціальними інститутами, суспільством. Регулюючий вплив норм полягає в тому, що вони встановлюють межі, форми поведінки, характер мети і способи її досягнення.

Отже, соціальне життя у всій різноманітності соціальних процесів і явищ, соціальних зв'язків і соціальних дій — один із найважливіших проявів діяльності, спрямованої на забезпечення умов та засобів існування людей, реалізацію їх потреб, інтересів, цінностей. Багатоманітність соціальної реальності, соціальних потреб породжує і багатоманітність соціальних норм, потреб і певну поведінку. Головна особливість соціального життя — спільний характер, обумовлений взаємодією індивідів, які утворюють через свої зв'язки і відносини соціальні відносини. Суб'єктами соціального життя виступають не тільки особи й соціальні спільності, верстви, групи, а й суспільство. В суспільстві діють соціальні за-кони різних видів і структурних рівнів. Ці закони загальні, специфічні й часткові, окремі. Система законів є ніби скелет, до якого приростає все тіло суспільного організму. *Соціальний закон — це об'єктивний стійкий і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами, процесами, всебічне суспільне життя, що виникає, проявляється і реалізується завдяки масовій діяльності й через масову діяльність людей.* Форма прояву соціального закону відображає результат реалізації мети соціальної спільності, верстви індивідів та ступінь збігу його соціальної мети з метою суспільства. Загальні соціальні закони — це закони становлення та функціонування, розвитку й зміни суспільних систем. Закони виражають чітку причинну залежність економічних, соціальних, політичних та ідеологічних явищ.

Специфіка суб'єктів соціального життя

Соціальне життя існує в тісному взаємопроникненні з іншими основними формами прояву суспільного життя: економічного, політичного, духовного. Проте безпосередні межі соціального життя визначаються саме соціальною сферою суспільства, де в основному і відбувається соціальне життя. Соціальна сфера — це одна з основних сфер суспільства, що охоплює інтереси соціальних спільностей — класів, верств, груп, народностей, націй, відносини суспільства й особи, умови праці й побуту, здоров'я і дозвілля. Соціальна сфера суспільства поділена на чотири взаємопов'язані частини: по-перше, соціальна структура суспільства, представлена певними соціальними спільностями, верствами, групами, класами

та ін., відносинами між ними; по-друге, соціальна інфраструктура — сукупність галузей народного господарства і видів суспільно корисної діяльності, спрямованих на надання послуг безпосередньо людині; по-третє, соціальні інтереси, потреби, сподівання, мотиви та стимули, тобто все те, що забезпечує зв'язок індивіда або групи з іншими, входження особи в суспільний процес; по-четверте, принципи та вимоги соціальної справедливості, умови та гарантії її здійснення. Соціальне життя виступає у вигляді різних подій, що відбуваються в певний період і в певному просторі. Сукупність подій складає неперервний потік соціального життя.

Основними характеристиками соціального життя виступають: практичність, ситуативність і цілеспрямованість. Соціальне життя має певний спосіб реалізації (спосіб і стиль життя), рівень організації і задоволення потреб людей. Реалізація соціального життя завжди відбувається через вирішення одних і породження інших проблем і завдань. Особливість соціального життя полягає в тому, що суб'єкт соціального життя сам же організує його з урахуванням універсальних локальних і індивідуальних умов життєвої ситуації. Тут особливо важлива роль в реалізації соціального життя індивіда належить соціальній інфраструктурі, що надає соціальному життю ту чи іншу якість через створення зручностей у задоволенні різноманітних потреб людей.

Потреба — бажання, пов'язане з біологічними функціями людини (потреба в їжі, сні, теплі тощо); потреба формує мотивацію уникнення ситуацій, у яких відсутнє задоволення їжею, сном, теплом тощо, тобто людина голодна, не доспала, потерпає від холоду. Потреби сигналізують про небезпеку для нормальної життєдіяльності, викликаючи у відповідних ситуаціях страх, тривогу, побоювання — почуття настрою та емоції, найпритаманніші для конфліктів. Якщо вплив на інтереси є витонченою стратегією у конфлікті, то вплив на потреби — груба дія (позбавлення сну, їжі тощо). Ставлення до потреби формується у світлі інтересів, що, в свою чергу, формуються на основі потреб і соціалізованих фрагментів ментальності. Так, можна негативно ставитися до сексуальної потреби за умов асиміляції пуританських поглядів на статеві взаємини. *Сексуальна потреба* — це те, що необхідно, але без чого бажано було б обійтися. Вживання наркотиків розпочинається з інтересу, цікавості, а закінчується сформованою біологічною потребою: без наркотиків вже не можна обійтися, з'являється «наркотичний голод». *Потреба* — необхідна умова існування. В реальному соціальному житті суспільства переплітаються масові та індивідуальні явища й процеси. І саме тому

всередині їх розрізняють індивідуальний рівень — це соціальне життя індивіда, рівень масових процесів життєдіяльності — це соціальне життя суспільства, соціальної спільності — класу, верстви, групи та ін.

Інтерес — це властивість тієї або іншої соціальної спільності: класу, нації, професійної або демографічної групи тощо, яка найсуттєвіше впливає на соціально-політичну поведінку соціальної спільності, визначаючи її важливі соціально значущі акції. З одного боку, інтереси — причина дій або вчинків, з іншого — людина, соціальна спільність, верства, групи діють всупереч власним інтересам; інтереси індивіда, хоча вони й породжені суспільними умовами, належать внутрішньому світу людини. Правомірно виникає питання про співвідношення суспільних та особистих інтересів. Чи є суспільні інтереси простою сумою особистих інтересів? Питання дуже складне. Адже і приватні, окремі та загальні інтереси — це різноманітні сторони дійсності, що існують реально, залучають до сфери дії певні соціальні спільності, верстви, групи. Потреби, перетворені в інтереси, стають цінностями.

Цінності — сукупність ідей, уявлень і відповідних їм соціально-психологічних утворень (настанов, стереотипів, переживань тощо), що визначають мету, вибір засобів та методів діяльності, ступінь послідовності їх реалізації і застосування в соціологічній та політичній практиці. У спілкуванні інтереси та цінності нібито доповнюють одне одного. Розрізняють цінності: діючі, наявні (цікава робота, сім'я, повага людей, багатство тощо), цінності мети (ідеали, бажання). Ідеали формують вихідні положення про мету, засоби, що дозволяють дати ідеальний прогноз поведінки, та цінності належні (соціальні норми, ролі, настанови).

Взаємодія суспільних, індивідуальних інтересів та цінностей

Соціальний інтерес — одна з найважливіших рушійних сил поведінки та діяльності будь-якого соціального об'єкта, чи то особи, чи соціальної спільності, чи верстви, чи суспільства. Соціальний інтерес органічно пов'язаний з поняттям потреби певної особи або спільності. Але якщо потреби спрямовані, насамперед, на задоволення певної сукупності життєвих засобів, то інтерес спрямований на соціальні інститути, установи, норми взаємовідносин у суспільстві, від яких залежить розподіл предметів, цінностей та благ, що забезпечують задоволення потреб. Спільні інтереси — це реальні зв'язки та взаємозалежності між людьми, що

виникають у процесі їх спільної діяльності. В сучасному суспільстві існує величезна різноманітність інтересів, і завдання їх погодження — це основне завдання держави, політичних партій і громадських організацій, об'єднань. Перехід до нового механізму господарювання, демократизації суспільства, творення правової держави вимагають, з одного боку, урахування обміну і гармонізації інтересів всіх соціальних спільностей, верств, груп, а з іншого, — визначаються пріоритетні інтереси як рушійні сили суспільного розвитку.

У сучасних умовах дедалі більше, ніж будь-коли, приділяється увага особистим та колективним інтересам, цінностям. *Цінність* — це особливі суспільні відносини, завдяки яким потреби та інтереси людини або соціальної спільності переносяться у світ речей, предметів і духовних явищ, надаючи їм певних соціальних властивостей, не пов'язаних безпосередньо з утилітарним призначенням речей, предметів, духовних явищ. Люди в процесі життєдіяльності задовольняють потреби, використовуючи різні об'єкти оточуючої дійсності. Одні з об'єктів є корисними, потрібними для людей, тобто здатними задовольнити їх потреби, інші — шкідливі й непотрібні, марні. *Цінності ж бувають матеріальні і духовні. Матеріальні цінності* — засоби праці й речі безпосереднього вживання. *Духовні цінності* — політичні, правові, моральні, естетичні, філософські та релігійні ідеї. Всі цінності — продукти суспільного виробництва. А якщо цінності — продукти суспільного виробництва, то вони неминуче опосередковують взаємодії людей. Звідси — не буває абстрактних цінностей, вони завжди конкретні. Прогрес людства, розвиток цивілізації — це створення дедалі більшого і диференційованого світу цінностей і дедалі більшого ускладнення ціннісних зв'язків людей між собою. Світ цінностей різноманітний і практично невичерпаний, як багатоманітні і невичерпані потреби та інтереси людей.

Цінності класифікуються, по-перше, за суб'єктами або носіями цінностей; по-друге, за сферами життя суспільства; по-третє, за роллю цінностей та інтересів у суспільстві.

Індивідуальні цінності. У кожного є речі (фотографії, реліквії тощо), що мають ціннісне значення тільки для особи і ні для кого більше. Ціннісне значення речей позитивне або негативне створюється в ході практичних взаємовідносин людини зі світом. *Практика індивідуальна* охоплює життєвий досвід тієї чи іншої особи, що не може стати властивим іншим.

Колективні або групові цінності. Колективні цінності виникають, формуються в діяльності соціальної спільності, угруповань.

вання, верстви людей і мають певну значущість, згуртовуючи цю спільність і зміцнюючи її.

Класові цінності — це цінності, що відображають інтереси, потреби певного соціального класу, соціальної спільності.

Загальнолюдські цінності — це цінності, що виникають, формуються внаслідок діяльності всіх людей, мають певну значущість для всіх людей. Такими цінностями виступають: збереження та охорона навколишнього середовища, досягнення миру, згоди та безпеки народів, милосердя тощо.

Життя по праву належить до вищих цінностей. Одночасно життя як цінність має два аспекти: соціальний та індивідуальний. Соціальний аспект передбачає визначення значущості життя для оцінюючого себе *Я* для суспільства, а індивідуальний аспект передбачає визначення значущості життя для оцінюючого себе *Я*. Система цінностей суспільства, соціальної спільності, угруповання, верств опосередковуються духовною діяльністю, що розвивається на основі відносної самостійності від матеріального виробництва. Система цінностей фіксується в межах кожної співдружності людей з допомогою загальноприйнятих уявлень про добро, справедливість, благородство тощо.

Сучасний етап розвитку суспільства вимагає врахування та взаємодії всіх типів інтересів і цінностей індивідуальних, групових, спільних. Тільки в такому випадку можливе просування всього суспільства шляхом суспільного, соціального прогресу.

Соціальна структура суспільства

Соціальна структура органічно пов'язана з соціальними відносинами і не може існувати без них. *Соціальна структура суспільства* — це різноманітність структур: етичної, поселенської, соціально-демографічної, професійної, кваліфікаційної, освітньої та ін. Соціальна структура — це не тільки система соціальних угруповань, спільностей, а й інституційні організаційні форми, що забезпечують їх розвиток і переміщення, надають стійкості й певності соціальним зв'язкам. Організованість надає системі соціальних статусів, ролей, цінностей, що взаємодіють: цілеспрямованість, регулярність, стійкість. Інституалізація означає нормативне та організаційне зміцнення, упорядкування соціальних зв'язків. Визнаючи стійкість і певність діяльності соціальних спільностей, угруповань, соціальні інститути інтегрують їх, надають їх взаємодії цілісності. Соціальні ж інститути — різновид особливих соціальних зв'язків, тобто зв'язків, що забезпечують ціліс-

ність. Соціальні інститути діють від імені суспільства. Отже, соціальна структура — не всякі суспільні, соціальні структури, а лише ті, що визначають основну для суспільства побудову й обумовлюють прогресивний процес суспільного розвитку. Суть соціальної структури суспільства в тому, що це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою упорядкованих відносно одна одної соціальних спільностей, а також відносини між ними.

У будь-якому суспільстві є та або інша кількість соціальних спільностей, угруповань, об'єднань, верств, які, по-перше, займають різне місце в системі соціальних нерівностей суспільства, в диференціації його населення за основними для цього критеріями: влади, власності, прибутків тощо; по-друге, пов'язані між собою політичними, економічними та культурними відносинами; по-третє, соціальні спільності є суб'єктами функціонування всіх соціальних інститутів суспільства.

Отже, соціальна структура суспільства — це анатомія суспільства, його об'єктивно обумовленої диференціації, поділу на великі та малі угруповання або спільності людей, які відмінні між собою за станом і місцем у системі суспільних відносин. Елементами соціальної структури виступають різноманітні спільності людей: виробничі спільності (колективи підприємств, колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських ферм тощо), інші трудові колективи (установи, організації, контори, фірми, науково-дослідні інститути та ін.), політичні спільності (державна, політичні партії, громадські об'єднання та ін.), територіальні спільності (міста, села, області, краї та ін.). Деякі елементи соціальної структури (класи, нації та ін.) формуються об'єктивно й існують незалежно від волі і свідомості людей, інші ж створюються людьми свідомо і цілеспрямовано (політичні партії, професійні спілки та ін.). Між суб'єктами соціальної структури завжди є місце суспільним відносинам (економічним, політичним, соціальним, духовним, моральним, естетичним та ін.). Відносинам відповідає певна структура. Економічні відносини утворюють економічну структуру суспільства. Економічна структура суспільства формує інші структури тощо. Політична структура суспільства виражає політичні відносини між класами, соціальними спільностями, угрупованнями, верствами. Духовна структура відображає відносини у сфері ідеології, науки, культури, мистецтва, освіти і т. д.

Соціальна структура суспільства формується соціальними спільностями, взаємозв'язками і взаємодією між соціальними спільностями. Будучи тісно взаємопов'язаними, всі структури в суспільстві

відносно самостійні, але сама *соціальна структура відзначається рухомістю, соціальною мобільністю*. В умовах докорінних якісних змін суспільства виникають нові джерела переміщення, формування соціальних угруповань, об'єднань тощо. Основою змін та розвитку соціальної структури суспільства, її елементів і взаємозв'язків, взаємовідносин між ними виступають панівні в суспільстві виробничі та економічні відносини. *Основну ж роль у соціальній структурі суспільства відіграє соціально-класова структура*. Саме класові відносини визначають характер, особливості і суть соціальних, політичних, юридичних, моральних, естетичних та інших відносин того або іншого за формою влади і політичного режиму суспільства. В сучасних умовах соціальна диференціація має ієрархічність і становить складну, багатопланову соціальну стратифікацію.

4. СУСПІЛЬНИЙ СОЦІАЛЬНИЙ ПРОГРЕС: КРИТЕРІЇ ТА ТЕНДЕНЦІЇ

Поняття суспільний прогрес

Суспільний прогрес — це такий напрям розвитку людського суспільства, що характеризується незворотними змінами людства, тими чи іншими прогресивними змінами окремих соціальних спільностей людей, їх угруповань, верств або індивідів у результаті здійснення переходу від нижчого до вищого, від менш до досконалого стану до більш досконалого та ін. Механізм суспільного прогресу в усіх економічних системах полягає в формуванні нових потреб та інтересів, цінностей у різних сферах суспільного життя та пошуках можливостей їх задоволення. Нові потреби, інтереси, цінності формуються як результат виробничо-матеріальної, духовної діяльності людини і пов'язані з пошуком і винаходом нових засобів праці, спілкування, організації суспільного життя, з розширенням та поглибленням масштабів наукових знань, ускладненням структури творчої і споживацької діяльності людини. Дуже часто виникнення, формування та задоволення суспільних потреб здійснюються на основі відкритого конфлікту інтересів різних соціальних спільностей та соціальних угруповань, верств, а також підпорядкування інтересів одних соціальних спільностей і угруповань іншим. У такому випадку соціальне насилля виявляється неминучим супутником соціального прогресу. Суспільний прогрес як послідовне сходження до складніших форм суспільного життя відбувається в результаті вирішення,

усунення суперечностей, що виникають, діють на попередніх етапах та фазах суспільного розвитку.

Що ж є джерелом суспільного, соціального прогресу? Джерелом, першопричиною суспільного, соціального прогресу, що визначає бажання та дії мільйонів людей, виступають не зовнішні міфічні сили, а їх власні потреби та інтереси. Відповідно всі міркування про суспільний прогрес, не пов'язаний з його першопричиною — є міркування, що не мають матеріальної основи. Які ж потреби, інтереси, цінності людини обумовлюють суспільний, соціальний розвиток? Усі потреби, інтереси, цінності поділяються на дві групи: природні та історичні. Природні — це всі соціальні потреби, цінності, інтереси людини, задоволення яких забезпечує збереження та вдоволення життя людини як природної, біологічної істоти. Природні потреби та інтереси людини обмежені біологічною будовою людини, історичні ж — це всі соціальні та духовні потреби, інтереси, цінності, задоволення яких необхідно для відтворення і розвитку людини як соціальної істоти. Жодна з груп потреб, інтересів, цінностей не може задовольнятися за межами суспільства, поза розвитком суспільного, матеріального та духовного виробництва. На відміну від природних потреб, інтересів та цінностей людини історичні — породжені в процесі суспільного прогресу, необмежені в розвитку, тому й безмежним є суспільний соціальний і інтелектуальний прогрес. Проте *суспільний прогрес — це не тільки об'єктивна, а й відносна форма розвитку*. Протилежністю суспільного прогресу є суспільний регрес, тобто незворотна зміна, що йде по спадній лінії до деградації. Там, де відсутні можливості для розвитку нових потреб, інтересів та цінностей і їх задоволення, лінія соціального прогресу закінчується. В таких випадках історія конкретних суспільств та регіонів світу характеризується тупиковою лінією розвитку, наступають періоди занепаду та стагнації. В минулому нерідко спостерігалися випадки соціального регресу, загибелі культур та цивілізацій, що раніше сформувалися. Отже, соціальний, суспільний прогрес у світовій історії йде зигзагоподібно.

Багато років, навіть десятиліть філософи й соціологи Заходу та Сходу вважали *основним загальносоціологічним критерієм суспільного прогресу розвиток продуктивних сил*. Події 80-х — початку 90-х років ХХ ст. показали, що доведеться розстатися з уявленням, за яким ключовим і, власне, єдиним джерелом розвитку вважалися революційні зміни в продуктивних силах і виробничих відносинах. *Лінійна теорія суспільного прогресу, в основу якої покладено прогрес продуктивних сил, часто зазнає краху, а,*

отже, її не може служити надійним інструментом прогнозу. Чому ж так буває? Тому, що основою теорії є вимір суспільного прогресу ступенем влади людини над природою. А життя показує, що безмежне збільшення матеріальних засобів життя, прийнятих за благо, обертається для людини згубними наслідками. Ще з часів переходу до машинного виробництва розвиток людства йшов під знаком безумовного пріоритету процесу індустріалізації. В тій або іншій формі з тими або іншими особливостями процес індустріалізації неминучий для будь-якої країни. Саме тому тривалий період розуміння соціального прогресу поєднувалось із промисловим розвитком, з високими темпами економічного росту і створенням великої машинної індустрії. Умови та форми створення економічного, політичного і соціального життя були підпорядковані розвитку техніко-економічних основ, досягненням індустріальної технології.

Напередодні ХХІ ст. ейфорія індустріально-технократичного оптимізму спадає. Індустріальний розвиток не тільки створив загрозу соціальним і культурним цінностям, а й підірвав власну основу. На Заході заговорили про *кризу індустріалізму*, ознаками якої стало руйнування навколишнього середовища і виснаження природних ресурсів. Спочатку ХХІ ст. велике занепокоєння викликають зростаючі соціальні втрати індустріального зростання. Дедалі очевиднішим стає невідповідність рівня науково-технічного й економічного розвитку рівню задоволення потреб людини. Змінилось і саме поняття соціального прогресу. Основним критерієм соціального прогресу стає приведення суспільного устрою у відповідність не лише з вимогами розвитку техніки, скільки, насамперед, із звичайною природою людини. Найважливішою ознакою нової цивілізації стають якісні зміни ролі людини в усіх сферах суспільного життя, її всебічна гуманізація. Звичайно ж, піднесення продуктивних сил само собою ще не гарантує прогресу. Доводиться відмовитися від погляду на історію як процес закономірної зміни соціально-економічних формацій. Навіть якщо форми власності змінювали б одна одну саме в такій послідовності, економічна вісь становить лише один із векторів суспільного розвитку, а розвиток продуктивних сил лише одне з його джерел. Увесь досвід ХХ ст. спростовує однофакторний підхід до розвитку сучасного суспільства. На формування тієї або іншої суспільної структури впливає багато факторів: прогрес науки та техніки, стан економічних відносин, устрій політичної системи, вид ідеології, рівень духовної культури, національний характер, міжнародне середовище або існуючий порядок у світі та роль особи.

Суперечності розвитку сучасного суспільства

Суспільний прогрес здійснюється в результаті усунення, подолання соціальних суперечностей. Внутрішнім джерелом розвитку народів, зв'язків між ними, людства виступають *суперечності*. Однак необхідно відрізнити суперечності, що обумовлюють відтворення відносин у межах соціально-економічної і політичної системи, та суперечності, що викликають розвиток соціально-економічної і політичної системи та її зміни. Суперечності, що суспільно обумовлюють відтворення відносин,— це *суперечності функціонування суспільства*, а суперечності, що викликають розвиток соціально-економічної та політичної системи,— *суперечності розвитку суспільства*. Ті та інші суперечності тісно взаємопов'язані. В первісному суспільстві, що розвивалося надзвичайно повільно, суперечності функціонування виступали на передній край. З виникненням класів суспільство стає ареною класової, станової, кастової боротьби. Суперечності між рабами і рабовласниками, плебеями і патриціями, кріпосними залежними селянами і феодалами, ремісниками і купцями, найманими робітниками і капіталістами стають основними у сфері суспільних відносин, виступають, насамперед, як суперечності функціонування кожної соціально-економічної системи, оскільки відтворюють існуючі суспільні відносини. Але чим швидше просувається історія, тим більшого значення набувають суперечності розвитку, обумовлені зародженням і розвитком наступної прогресивної в порівнянні з попередньою соціально-економічної системи.

Соціальні суперечності поділяються на *зовнішні і внутрішні, основні і неосновні, антагоністичні і неантагоністичні*. Специфіка соціальних суперечностей проявляється, насамперед, у тому, що соціальні суперечності об'єктивні і виступають у формі суб'єктивної діяльності людей. Зовсім недавно вважалось основними суперечностями сучасної епохи — протистояння двох світових систем. Початок ХХ ст. пов'язаний із соціалістичною революцією в Росії, з різким загостренням суперечностей суспільного розвитку. Оглядаючись на джерела протистояння, не можна не бачити його об'єктивної обумовленості. Адже теорії та концепції, що не мають об'єктивних основ і не відображають потреби, інтереси, цінності суспільного розвитку, а тим більше які йдуть всупереч з ними, не змогли б тримати під впливом мільйони людей протягом десятиліть. У сучасних умовах, що зазнали докорінних змін, глобальне протистояння двох систем вичерпане. В ядерний вік збройна сутичка не може закінчитися нічим іншим,

як самознищенням людства. Соціальне протистояння об'єктивно усувається і в політичній, економічній, гуманітарній сферах. Тому протистояння йде всупереч з основними процесами розвитку сучасної цивілізації, що відбувається під впливом науково-технічної революції і відповідних інтересів людства. Після багатьох десятиліть розколу і непримиримого протиборства людство не тільки опинилося перед необхідністю, а й здобуло можливості стати на шлях співробітництва в створенні цілісного, стабільного та справедливого світового порядку.

У сучасних умовах ХХІ століття дедалі гострішими стають протиборство, боротьба за сфери впливу й ринки збуту між Європою, Азією, США та Латинською Америкою. Пожвавлено йде констатація конкурентних сил в Африці та Австралії. Взаємодія загальноцивілізаційних і соціально-економічних і політичних факторів у розвитку суспільства не залишаються незмінними. З зростанням зрілості суспільства дії соціально-економічних, політичних законів розвитку слабшають, тоді як роль загальноцивілізаційних факторів зростає і стає дедалі певнішою. Історичний досвід людства виявляє помилковість штучно внесеної в суспільствознавство тези про те, що в умовах капіталістичного суспільства не можуть народитись інші, некапіталістичні форми та тенденції суспільного життя. Карлу Марксу належить думка про те, що з подоланням антагоністичних суперечностей суспільного розвитку завершується передісторія людського суспільства, а попередня історія — це болісний, тяжкий процес перебування справжньої цивілізації людства.

Величезні соціально-економічні, політичні та духовні зміни, що сталися в 90-х роках ХХ ст. і тривають на початку ХХІ ст. в світі сприяли розгортанню формування досконалої, суттєво відмінної світової цивілізації, що не стане ні капіталістичною, ні соціалістичною, а буде *соціальноінтегративною, що будується на принципах блага народів, їх соціально-політичному і національному самовизначенню, на основі розвитку взаємовигідних відносин між народами, додержанням цілісності їхньої території, невтручанням у внутрішні справи один одного, дбаючи про їх економічне зростання, поліпшення життя*. Важливу роль відіграватиме збереження навколишнього середовища, створення екологічних виробництв і збереження природи. В політичній сфері розгортається об'єднання народів слов'янських, мусульманських тощо, виникають великі слов'янські об'єднання народів Європи, мусульманські — на Близькому та Середньому Сході, об'єднуються народи Латинської і Північної Америки, Азії та ін.

Проблема визначення соціальних суперечностей — ключова проблема соціальної філософії. Існує два підходи до визначення соціальних суперечностей: *матеріалістичний* та *ідеалістичний*. Основними суперечностями, вважав Георг Гегель, є суперечності в сфері ідеології. Фрідріх Енгельс вважав, що непослідовність ідеалізму в тому, що ідеалізм зупиняється на існуванні ідеальних спонукальних сил, які є в суспільстві. Матеріалізм завжди визнавав спонукальними мотивами суспільного розвитку об'єктивні суперечності: об'єктивні суперечності в сфері економіки (суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, суперечності власності на засоби виробництва, суперечності між соціальними спільностями, соціальними верствами та ін.); суперечності в сфері політичній (ідеологічні суперечності). Що ж стосується антагоністичних і неантагоністичних суперечностей, то вони відрізняються гостротою і характером вирішення. Механізм вирішення суперечностей різноманітний: усунення, зняття суперечностей, регуляція дій соціальних спільностей, взаємодія їх інтересів, потреб та ін.

Спільність і відмінність моралі і права

Основними факторами єдності суспільства виступають *норми моралі і права*, що є основними нормами поведінки людей, індивідів. Право і моральність, указував Еміль Дюркгейм, це сукупність уз, що прив'язують один одного і до суспільства, створюють із маси індивідів соціальну спільність, суспільство. Встановлення загальнообов'язкових правил поведінки людей і індивідів, їх певної відповідальності на випадок недотримання норм і правил регулюються правом і мораллю. І хоча право і мораль — відносно самостійні регулятори поведінки спільності й індивідів у суспільстві, все ж вони суттєво відмінні один від одного. Якщо мораль стає з виникненням людського суспільства, в процесі становлення праці, то право — тільки з появою держави. Якщо право виражає державну волю, то мораль виражає волю окремих соціальних спільностей, угруповань і суспільства. Якщо ж додержання норм моралі забезпечується внутрішнім переконанням у справедливості норм і силою суспільної думки, то додержання норм права, крім того, і силою державних владних структур та сил примусу. Правопорядок стійкий, стабільний, якщо опирається на свідоме здійснення норм як необхідних і справедливих. Мораль опирається не тільки на переконання, свідомість, а й на громадський примус. По суті правові норми, як правило, відмінні

від моральних своєю формальною визначеністю, встановлюються або санкціонуються державою в заздалегідь установленому певному порядку, мають певну форму (закон, указ та ін.). Норми моралі постійно формуються в суспільстві в міру його розвитку і поширюються в міру підтримки їх суспільною, громадською думкою. Норми моралі, як правило, мають загальні принципи поведінки. Тому одній моральній нормі — «не убий», «не зневажай особи іншого» — відповідають багато правових норм, що карають за вбивство, зневагу тощо.

Вимоги моралі ширші — необмежені, всеохоплюючі, аніж норми права. Мораль засуджує у всіх випадках погане, неухажність тощо, а право карає тільки за таке ставлення, за таку поведінку, що свідчать про ненадійність здійснення прав і обов'язків, передбачених законом. Якщо ж мораль засуджує всі випадки недобросовісності, халатності у здійсненні тих чи інших обов'язків тощо, то право переслідує тільки таке невиконання службових обов'язків, яке завдає істотної шкоди державним, суспільним інтересам або правам та інтересам окремих осіб, які оберігаються законом. Якщо ж мораль, на відміну від права, ганьбить байдужість, формальність у ставленні до людей, будь-які прояви егоїзму, цинізму, то право осуджує тільки особливо злісні випадки таких негативних явищ. Якщо право — свобода, визначена законом, то моральність покладає на людину лише обов'язки, не визначаючи прав. Тому, право є закон правди, тобто юридичної справедливості, а мораль — закон любові. Нарешті, норми моралі гнучкіші ніж норми права. Через специфіку формування норми моралі швидше відображають нові потреби, йдуть ніби попереду, вказуючи шлях праву. Правові норми значно відстають від потреб і інтересів суспільства. Мораль відіграє особливу роль у забезпеченні соціальної солідарності, бо моральне все те, що служить джерелом солідарності, все, що змушує людину рахуватися з іншими, регулювати відносини, вчинки не тільки егоїстичними спонуканнями. Змінюються норми, змінюється і ставлення до них. Відхилення від норм таке ж природне, як і додержання їх. Повне прийняття норм виражається в конформізмі, а відхилення від норм — в різних видах відхилення поведінки від норм тощо.

Проблема соціального насилля

Будь-яке насилля — зло. Насилля породжує тільки насилля. Але насилля, що опирається на демократичні закони і міжнародні правові норми,— неминуча умова захисту прав людини, особи в

світовій співдружності. Іншим шляхом не можна забезпечити додержання всіх законів, поки не досягнуто відповідного рівня свідомості громадян і політичних діячів. Без відповідного до закону насилля неможлива боротьба із злочинністю, зупинення збройних конфліктів. Та мова йде не тільки про насилля проти тих або інших соціальних спільностей, верств, угруповань, покарання індивіда або групи, що порушили закон, а також про припинення міжнародної агресії. Іноді виникнення і задоволення суспільних потреб відбувається на основі відкритого конфлікту інтересів соціальних спільностей людей. Хоча насилля за певних умов та форм неминуче, воно все ж завдає шкоди моралі суспільства, веде до потрясінь, руйнувань, а в крайніх формах — до масової загибелі людей. Тому в усі часи та періоди історії людства, різні класи і верстви населення поруч із використанням різних форм насилля намагалися вирішувати суперечності ненасиллям, що краще і для державної влади.

Практика життя показала, що багато авторитарних режимів у результаті концентрації засобів можуть добитися забезпечення технічного розвитку, швидкого тимчасового успіху, але нездатні до перспективи й не відповідають вимогам сучасної цивілізації. В сучасних умовах ненасиллям здійснено об'єднання Німеччини, не насильницькими засобами, а шляхом тиску на метрополії здійснили антиколоніальні демократичні революції і завоювали незалежність більшість колоніальних країн і народів. Важливу роль відігравали і відіграють референдуми щодо вирішення суперечностей тощо. В сучасних умовах навіть суперечності між робітничим класом і капіталом, принаймні деякі з них, за досвідом соціал-демократичних урядів окремих країн Європи, вирішуються ненасиллям. Ненасилля — зовсім не обов'язково відмова від боротьби, догідництво. Ненасилля включає активну діяльність, хоча і не завжди виступає найефективнішим засобом досягнення соціальної справедливості. Методами ненасилля, що пов'язані з діяльністю державної влади в ім'я пошуків шляхів соціальної справедливості, соціальної рівності є соціальні реформи.

Типи суспільства

У соціології суспільства розподіляються на *традиційні* та *індустріальні*.

Традиційне суспільство — суспільство з аграрним устроєм, з малорухомими соціальними структурами та із заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. Звичайно, тради-

ційне суспільство сприймається як родоплемінне, феодальне суспільство, примітивне і відстале. Дійсно, для традиційного суспільства характерні вкрай низькі темпи розвитку виробництва, що можуть задовольнити потреби лише на мінімальному рівні, а головне — велика інерційність, несприйнятливність нововведень, обумовлена особливостями його функціонування. У традиційному суспільстві регламентуються, суворо контролюються норми, соціальні структури, соціальні інститути, звичаї, поведінка індивідів тощо. Соціальні формування, утворення, освячені традиціями, вважалися непорушними, і навіть думка про їх можливе перетворення, зміни вважалась крамольною. Будь-який прояв свободи особи, який виступає новацією в суспільстві, глушиться, затримується і культурою, і соціальними інститутами, владними структурами тощо.

Індустріальне (промислове) суспільство — суспільство, що безпосередньо визначається рівнем технічного, індустріального розвитку. Індустріальне суспільство — один із двох основних типів суспільства (поряд з капіталістичним суспільством) — аналізується соціологами Заходу для порівняння природи сучасних суспільств із походженням і природою традиційних (родоплемінних, феодальних) суспільств. Поняття *індустріальне (промислове) суспільство* введене в соціологію ще Сен-Сімоном. З'ясування природи і характеру індустріального суспільства здійснювали Огюст Конт, Герберт Спенсер, Карл Маркс, Макс Вебер, Еміль Дюркгейм та ін. В 50—60-х роках ХХ ст. в США і Західній Європі в соціології висунута соціологами Ральфом Дарендорфом, Раймондом Ароном, Уолтом Ростоу, Даніелем Беллом та іншими *концепція індустріального суспільства*. *Індустріальне суспільство* як більш загальне поняття конкурувало з марксистським поняттям *капіталістичне суспільство*, щоб уникнути протиставлення капіталізму і соціалізму, які розглядалися як різновиди одного типу індустріального суспільства, що має функцією розвиток продуктивних сил і нагромадження суспільного багатства. З точки зору сучасних теоретиків індустріальне суспільство, капіталізм — його верхня, перехідна форма, обмежена суспільствами Європи ХІХ і початку ХХ ст., тоді як соціалізм — пережиток системи раннього індустріалізму, обмежений перелицьованими феодальними відносинами і милітаризованим ладом життя. Для сучасного розвинутого індустріального суспільства характерне переливання самодіяльного населення з первинного (сільського господарства) і вторинного (промисловість) в третій сектор господарства — послуги. Це виключає постійне масове безробіття, забезпечує поступове вирівню-

вання доходів і споживання продукції первинного і вторинного секторів і знижує небезпеку соціальних потрясінь (теорія Фурастьє).

У сучасних постсоціалістичних суспільствах поки зберігається старе співвідношення секторів господарства. Але загальна «логіка індустріалізації» веде всі суспільства до збільшення подібності (конвергенції) основних інститутів та способів організації господарства. І чим вищий рівень індустріалізації суспільств, тим сильнішою є тенденція одноманітності. Концепція індустріального суспільства — невід’ємна частина теорії конвергенції, модернізації і технократичної революції менеджерів. Капіталізм як зникаючий етап індустріального суспільства — це суспільство, де промислове виробництво майже цілком знаходиться в приватній власності і підприємець — водночас і власник, і головний управляючий виробництвом. Із зростанням масштабів індустріальних об’єднань власність на капітал не гарантує контролю над системою влади і управління на підприємствах, що переходить до спеціалістів управління, менеджерів, які більше схильні створювати загальнонаціональні системи «соціального ринкового господарства». Влада такого «нового правлячого класу» значно більше заснована на експертному контролі над інформацією, аніж на праві власності. Тут маємо продовження утопії Сен-Сімона про управління промисловим суспільством радами вчених і технічних експертів. Політичне значення в теорії індустріального суспільства мають процес демократизації, знищення традиційних станових привілеїв, ієрархій, формування рівних громадянських прав (юридичних, політичних, соціальних) і загальної рівності перед законом, які йдуть ще від Токвіля. Саме в розвитку системи громадянських прав, що протидіє системі класового поділу, західні соціологи Толкотт Парсонс, Томас Маршалл та інші шукають пояснення відсутності непримиримої поляризації класів (пролетаріату і капіталістів) і насильницької соціальної революції на Заході, передбаченої Марксом. Класові відносини стали джерелом гострих насильницьких конфліктів лише на ранніх етапах індустріального суспільства. Класові конфлікти, характерні для XIX ст., послідовно пом’якшали, набрали розвитку загальноприйняті форми трудових угод, колективних договорів і узаконення робітничих організацій тощо. Загальна тенденція розвитку сучасного індустріального суспільства — прогресуюче усунення соціально закріплених нерівностей, щоб система соціальної стратифікації максимально опиралась на внутрішні нерівності, що виходять з відмінностей природних здібностей і професійних якостей. Такі завоювання захищає *національна ліберально-демократична держава*.

Прихильники *теорії індустріального суспільства* визначають основні положення: найзначніші історичні зміни в сучасному світі пов'язані з переходом від традиційних аграрних суспільств до індустріальних, заснованих на машинному виробництві, фабричній організації і дисципліні праці, національній системі господарства з вільною торгівлею і спільним ринком. Тому поняття *індустріальне суспільство* пов'язане з теорією модернізації як провідною концепцією суспільного розвитку. В індустріальному суспільстві станові перегородки зникають і завдяки зростанню мобільності соціальної, на базі широкої доступності освіти починає переважати рівність можливостей. Різноманітність розвитку наслідків соціально-політичних процесів індустріалізації на Заході і в країнах вторинної модернізації пояснюється тим, що в Англії і США ідея громадянських прав (тобто принцип політичної свободи), прав людини й ідея нації як різноетнічного співгромадянства в межах єдиної державності утверджувалися ще до початку першої промислової революції, а в Україні ці політичні проблеми не вирішувались із-за стрімкого розвитку індустріалізації в світі.

Розвитком системи ідей індустріального суспільства стали *теорії постіндустріального суспільства*. Концепція постіндустріального суспільства сформульована Даніелем Беллом. Своєрідність історико-культурного розвитку капіталізму обумовила формування різноманітних варіантів концепції постіндустріального суспільства (ліберальне, що спирається на американську модель капіталістичного розвитку, і радикальне, що базується на європейській моделі). В основі концепції постіндустріального суспільства лежить поділ усього суспільного розвитку на три етапи: доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне. Поява концепції постіндустріального суспільства обумовлена структурними змінами в економіці та культурі найрозвинутіших країн. Різко зростає роль знань і інформації, індивід одержує переваги в просуванні по сходинках соціальної ієрархії. Плідна творча праця — дитина свободи — стає основою успіху й розквіту людини в суспільстві тощо.

Існують в соціології найрізноманітніші варіанти традиційного та індустріального суспільства.

Звичайно, соціологічний аналіз суспільства (генезис, концепції, формування і функціонування, тенденції та ін.) показує, що суспільство є сукупність усіх методів, способів взаємодії і форм об'єднання людей, в яких виражається їх всебічна залежність один від одного. Суспільство — важлива категорія соціальної фі-

лософії і теоретичної соціології. Сучасне суспільство — сукупність систем соціальних і державних владних інститутів, взаємодія яких забезпечує можливість функціонування і розвитку базових і надбудовних суспільних відносин. Соціальні інститути, державні владні системи, структури і політичні інститути взаємодіють у суспільстві, виступаючи рушійною силою прогресу і руху, вдосконалення суспільних відносин. Соціальний інтерес органічно поєднаний з потребами і цінностями особи, суспільства. Власні потреби і інтереси людини, інтереси і потреби суспільства виступають джерелом і першопричиною суспільного, соціального прогресу.

Література

- Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1990.
- Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.
- Основы социологии. Курс лекций / Под ред. А. Г. Эфендиева. — М., 1993.
- Парсонс Т.* Современное состояние и перспективы систематической теории в социологии. — М., 1968.
- Пригожин А.* Нововведение, стимулы и препятствия. — М., 1989.
- Смелзер Н.* Социология. — М., 1995.
- Соціологія / За ред. С. О. Макеева. — К., 1999.
- Тёрнер Дж.* Структура социологической теории. — М., 1975.

БАЗОВІ КОМПОНЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ

1. СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ, СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ

Суть соціальних спільностей

Соціальна спільність — сформоване історично за спільними інтересами відносно стійке об'єднання людей, які перебувають у взаємодії, надають один одному допомогу в досягненні особистої мети і реалізації особистих і спільних потреб та інтересів. Соціальні спільності людей відрізняються за роллю і місцем у системі соціальних зв'язків історично певного суспільства. Солідарність, потреба у взаємодії людей, координації їх спільних дій і обумовлюють відносини між людьми. Як же люди утворюють, формують ті або інші соціальні спільності, верстви, групи? В суспільстві індивіди відрізняються один від одного багатьма соціальними характеристиками: професією, характером праці, ставленням до власності, розмірами прибутку та ін. Відрізняються індивіди один від одного і здібностями розумовими, темпераментом характеру, поведінкою, вихованістю тощо. Характеристику досить чітко і точно кількісно, якісно і порівняльно визначають соціальні спільності: робітники, селяни, вчені, кооператори, військовослужбовці, студенти, пенсіонери та ін. Чи об'єднані між собою такі люди в якісь певні соціальні спільності, верстви? Якщо говорити про формальне об'єднання, як буває в політичних партіях, то ні, якщо ж говорити про реальне об'єктивне об'єднання людей та їх становище в суспільстві, то — безперечно.

В соціальні спільності, верстви, стани людей об'єднують соціальні інтереси, що становлять реальні причини їх дій, звершень і формують інтереси у членів різних соціальних спільностей, верств у зв'язку з їх відмінністю у становищі й ролі в суспільному житті. Соціальні інтереси спільності, групи, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх членів, не зводяться до суми індивідуальних інтересів, тому що в процесі соціальної взаємодії індивідів відбувається формування колективного інтересу як цілого, що відображає уже спільні риси соціального становища окремих індивідів. Соціальний інтерес соціальної спільності, верстви, групи завжди спрямований на збереження або зміни їх становища в суспільстві. Виділяються основні види соціальних спі-

льностей людей; по-перше, соціально-станові спільності людей — класи, соціальні верстви, соціальні групи тощо; по-друге, національно-етнічні; по-третє, трудові колективи (соціально-професійні об'єднання, групи та ін.); по-четверте, сім'я (соціально-демографічні групи), соціально-територіальні (поселенські) групи та ін.

Природно, в спільність об'єднуються люди, які мають схожі, однакові функції і обумовлені ними статуси соціальних ролей, культурні запити, етнічні ознаки та ін. Соціальна спільність має особливості: по-перше, спільність перебуває в постійному розвитку, зазнаючи змін, самовідновлення; по-друге, для спільності характерний певний набір соціальних цінностей, інтересів, норм, що регулюють взаємодію; по-третє, спільність відіграє в суспільстві певну, свою роль, має ролеву структуру. Прагнення до переваг солідарності, об'єднання зусиль частіше й лежить в основі соціальної спільності, індивіди, які утворили спільності, якісно підвищують ефективність своїх індивідуальних дій, здатність до вдосконалення своїх інтересів, виживання. Так, мобільною, активною силою, здатною ефективно розвивати культуру, економіку тощо виступають індивіди однієї етнічності, об'єднані в націю, сповнені єдиною національною ідеєю і розвинутим почуттям національної самосвідомості, організовані політично в єдину національну державу. І навпаки, відставання розвитку спільності, солідарних зв'язків між представниками того або іншого етносу посилюють небезпеку втрати етнічної самобутності, згасання національної культури, державності та ін. Україна, що перебуває в глибокій економічній, соціальній, політичній кризі, шукає різні шляхи ви-ходу з кризового стану. Та біда в тому, що економічні реформи, формування державності здійснюються зверху, без широкої підтримки низів.

Загальнонаціональна українська ідея, суть якої полягає в реформуванні суспільства економічно, політично, культурно і соціально, не оволоділа всім населенням України. і пропонувані зверху реформи повисають у повітрі, іноді взагалі не знаходять всебічної підтримки низів. Від ефекту солідарності, що надається індивіду спільністю, залежить і стійкість соціальних зв'язків у спільності. Звичайно ж, ефект може бути явним, очевидним або прихованим, зовнішньо не проявлятися для індивіда, може проявлятися не досить швидко, а може і проявлятися через певний проміжок часу та ін. Але те, наскільки винагородження позитивного ефекту участі індивідів і спільності перевищує витрати, плати за координацію зусиль індивідів, за їх готовність жертвувати в окремих випадках своїми прямими інтересами, залишається го-

ловним критерієм результативності та стійкості будь-якої спільності. Проте ніяк не можна ставити під сумнів необхідність самої координації зусиль між індивідами, участі їх у спільностях, індивідуальну доцільність формування соціальних спільностей. У індивіда в межах спільності виникає повне коло намірів, ідей, зобов'язань, сподівань, що прямо з особистими потребами не поєднані, але виражають ті моменти, що забезпечують ефективніше функціонування спільності як соціального об'єднання.

Разноманітність спільностей

Щорічно в Україні публікуються статистичні дані про те, що стільки-то є робітників, селян, студентської молоді, стільки-то фермерів, кооператорів, бізнесменів та ін. Часто дані свідчать про чисельність тієї або іншої соціальної спільності, соціальної верстви, професійної групи тощо. Та справа в тому, що статистика не визначає соціальних спільностей, їх чисельність, а здебільшого виділяє якусь безліч, тобто людей за якоюсь спільною ознакою, наявністю між ними соціальних зв'язків. Розрізняють і соціальні категорії: професійні, вікові, майнові та ін. Але під соціальною спільністю розуміють лише групи людей, об'єднані соціальним зв'язком. Якщо ж урахувати, що соціальні групи формуються на базі певних об'єктивних обставин, то належність до соціальної групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, здійсненню певних соціальних ролей. Важливими вихідними соціальними спільностями є національно-етнічні об'єднання, які виникають на ґрунті спільності історико-географічного походження культури, і демографічні, пов'язані з соціально-біологічною природою людини. З розвитком суспільства з'являються спільності, пов'язані з диференціацією трудової діяльності, із специфікою соціально-економічного становища, розвитком поселенських об'єднань, спільностей. Якщо ж існують переважно два типи зв'язку: соціальні контакти та соціальні взаємодії, то можна виділити і два основних типи соціальних спільностей. Існують і інші соціальні об'єднання: соціальна верства, соціальна група та ін.

У сучасному суспільстві функціонує безліч соціальних груп. Соціальна верства, група — люди, між якими здійснюються певні контакти, спілкування, є спільні інтереси, потреби, цінності, мета. Спільність, в основі якої лежать зв'язки типу взаємодії з приводу об'єднання, солідарності, узгодженості спільних зусиль, становлять соціальну групу. Безліч соціальних груп у суспільстві

обумовлена різноманітністю ознак вирішуваних ними завдань і проблем. Адже об'єднують людей у спільності професійні інтереси, релігія, етнічні ознаки та ін. Соціальні групи розрізняються між собою й іншими ознаками, особливостями, властивостями. Так, є соціальні групи, для яких характерна наявність безпосередніх особистих взаємодій, контактів. Бувають малі і великі соціальні групи (класові, територіальні, національні), спільності, формальні та неформальні. Виділяються і соціальні групи за метою, тобто групи навмисно створені, сформовані для вирішення тієї або іншої групової єдиної мети. Мета може бути господарська (підприємство, комплекс, цех та ін.), науково-дослідницька (науково-дослідний інститут, лабораторія, конструкторське бюро та ін.), політична (політична партія, суспільно-політичні рухи та ін.), освітня тощо. Наявність більш або менш жорсткої системи взаємних прав і обов'язків учасників соціальної групи, контролю за додержанням зобов'язань, угод, поділ функцій, статусів і ролей учасників спільності й обумовлює навмисність створення за метою конкретних та інших соціальних груп.

Соціальна група: внутрішні зв'язки

Становлення соціальної спільності — групи — тривалий і складний процес її визрівання, що пов'язаний з усвідомленням свого становища, спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості та норм поведінки. Група стає соціально зрілою тоді, коли усвідомлює свої інтереси, цінності, формує норми, мету та завдання діяльності. Саме усвідомлення інтересів перетворює групу людей у самостійний суб'єкт соціальної дії. Соціальній групі як типу соціальної спільності властиві основні, важливі ознаки. Однією з ознак групи є *взаємодія і регуляція інтересів, цінностей, потреб і самих дій щодо їх реалізації*, що відрізняється багаточаровістю, багатоманітністю. Соціальна група виникає там і в таких обставинах, де є стійка мережа контактів між індивідами. До того ж, не має значення, з якого конкретного приводу встановлюються контакти: реалізація ідеалів, пошук засобів життя, корисні інтереси, злочинний задум, взаємна симпатія. Важливо те, що об'єднання індивідів стає як цілісність суб'єкта. Соціальне життя, безсумнівно, відтворюється, підтримується діями саме спільностей.

Отже, індивіди мають потреби в спілкуванні, створенні об'єднань, груп здебільшого з метою задоволення життєво важливих потреб. У сучасних умовах є дуже мало справ, прагнень,

що реалізуються, досягаються власними зусиллями. Правда, належність до групи вимагає і певних обмежень, наприклад, свободи поведінки, індивідуальних прав, дотримання групових вимог і норм. Баланс надбань і втрат від участі в групі в різних ситуаціях різний. До того ж, кожен належить до кількох груп, вихід з групи, розрив з нею може обернутися нереалізованістю сподівань, прагнень і суб'єктивне неприйняття тих чи інших норм, джерелом яких є група. Важливу роль у формуванні соціальної групи, її єдності є культура: цінності, норми, стандарти поведінки та ін. Кожний обізнаний з правилами, нормами, що регулюють внутрішнє життя.

Візьмемо студентську групу, парний особистий зв'язок з однокурсниками, що виникає в зв'язку із взаємною залежністю один від одного. Значущість зв'язку, вчинку, дії іншого студента оцінюється з точки зору того, як вони впливають на вирішення особистих проблем студента. Зовнішній парний особистий зв'язок із колегою зі студентської групи, в тому числі надання допомоги, оцінка його дії з точки зору зміцнення престижу студентської групи тощо, хоча той або інший вчинок колеги із студентської групи може ніяк не вплинути на вирішення особистої мети інших, але вони оцінюють вчинок, надають допомогу, орієнтуючись на користь або шкоду, що їх здобуває студентська група. Ставлення (реакція, оцінка) до взаємодії між двома студентами може бути різне. Так, один студент підвів іншого: обіцяв попрацювати разом, та забув про обіцянку. На інших студентах це ніяк не відбилосся, не позначилось. Але буває ставлення до взаємодії студентів у групі з точки зору функціонування студентської групи: зміцнення її позицій, спільних досягнень тієї чи іншої мети, здійснення тих чи інших потреб та ін. «Якщо не виконав обіцянки, підвів не тільки колегу студента, а й усю студентську групу». Це вже соціальна взаємодія, а не особисті взаємовідносини між окремими студентами та ін.

Звичайно, своєрідність зв'язків у тому, що вони встановлюються і розвиваються з метою збереження тих умов, тих переваг, що закладені в координації взаємодопомоги та ін. В спільності людей виникає складне переплетіння зв'язків, відносин. У житті буває по-різному, виникає спектр залежностей та зв'язків, що іноді не тільки безпосередньо «зав'язані» на особистих потребах і меті, скільки на необхідності зміцнення позицій спільності, забезпечення умов функціонування спільності. У соціальній групі виникають і специфічні моменти духовної регуляції соціальних зв'язків. Для об'єднаних у соціальні групи людей характерна єдність провідних духовних регуляторів: цінностей, норм, принципів поведінки. Подібність, збіг систем цінностей стає умовою і

результатом стійкості, міцності внутрішніх зв'язків між членами соціальної групи. Особливу роль відіграють і цінності соціальної солідарності (взаємна підтримка, узгодженість дій, співробітництво, координація, взаємодопомога та ін.). У соціальній групі особа дивиться на себе очима колективу, а в основі самооцінки лежать не просто цінності, потреби, принципи поведінки, а колективна думка, визнання заслуг і помилок колективом та ін. Ознаками реальної групи є також самоідентифікація з певною спільністю і сприйняття групи як якісно певної цілісності з іншими. Особливо важливі ознаки полягають у спільному відстоюванні інтересів, створенні самостійних організацій структур.

Неформальна група створюється негласно, стихійно, в ній стихійно розподіляються і владні засоби впливу. Стихійно висувається в групі і лідер. Законність, легітимність лідерства утверджується мовчазною згодою та добровільним підкоренням, спирається на силу, енергію, волю підтримувати групові стандарти претендента на лідерство. Авторитет і повагу, якими користується лідер, називають *статусом*, а функції, що їх реалізує — *роллю*. Між різними людьми звичайно розподілені різноманітні якості: організаторські, виконавські, творчі тощо. Реалізація таких якостей, закріплення їх за конкретними індивідами перетворюють їх на роль. У групі завжди відомо, хто допоможе словом і ділом, хто справедливо розсудить, хто розвеселить, а хто є джерелом напруги та неспокою. Різноманітність статусів та ролей, поєднання і взаємодоповнення їх є структура групи, що дає змогу групі усвідомлювати й артикулювати, відтворювати власну мету й інтереси, досягати та реалізовувати їх, більш-менш ефективно реагувати на вимоги зовнішнього середовища тощо. Справді, багато цінностей та благ стають доступними лише за умови взаємодії з іншими людьми, а іноді і спільного захисту своїх прав.

У суспільстві завжди існує безліч соціальних груп, які відрізняються об'єктивно за своїм положенням у системі соціальних зв'язків, тобто завжди існує соціальна нерівність. Зв'язки взаємної допомоги, «координації», солідарності в межах соціальної групи, інституалізуються, набувають передбачуваного, керованого характеру. Виникають певні соціальні фактори, що забезпечують стійкість групи, її мобільність, здатність ефективно і надійно вирішувати завдання, проблеми, що об'єднують індивідів у соціальну групу. Особливості взаємодії людей в соціальних групах стосуються уже розвинутих. Але завжди є етап, коли починає формуватися система взаємодій.

Суть соціальних інститутів

У різних формах відбувається взаємодія як тип соціальних зв'язків. Задоволення найважливіших індивідуальних і суспільних потреб забезпечується взаємодією, що відіграє особливу роль у соціальних зв'язках, діях. У повсякденному житті багато явищ — безпека людини або її освіти, здоров'я або господарська діяльність, науковий пошук або відпочинок, дозвілля — становлять реальний щоденний сенс життя, який набуває інституалізованого характеру (тобто гарантованого від випадковості, спорадичності), стійкості, самовідновлення. Саме хаосу, нестабільності, неорганізованості, випадковості, протистоять інституалізовані соціальні явища, зв'язки, дії.

Соціальний інститут — стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм, настанов, що регулюють різні сфери людської діяльності і організують їх у систему ролей і статусів, що утворюють соціальну систему. Обумовлюючи стійкість і певність діяльності соціальних спільностей, соціальні інститути інтегрують їх, надають їх взаємодії цілісність. Соціальний інститут — різновид особливих соціальних зв'язків, тобто зв'язків, що забезпечують цілісність. У сучасній соціології існують визначення й аналіз соціальних інститутів та соціальних організацій з позицій матеріальних, формальних та функціональних. Узагальнюючи зміст численних понять соціальних інститутів, український соціолог Володимир Оссовський, польський соціолог Ян Щепанський визначають, по-перше, інститути як групи людей, покликані для вирішення справ, важливих для всієї спільності, для реалізації публічних функцій; по-друге, інститути — це форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються деякими членами групи від спільності, тобто не депутати Ради є інститут, а організація Ради, що надає їй право діяльності і забезпечує можливість презентувати жителів міста; по-третє, інститути — комплекс установ і знарядь діяльності, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, спрямовані на задоволення потреб і регулювання поведінки цілої групи. Визначені для Ради як інституту такі істотні засоби, як бюджет, персонал, технічні засоби тощо. Саме вони роблять Раду інститутом. По-четверте, інститут — певна соціальна роль деяких осіб, особливо важлива для життєдіяльності групи, наприклад, соціальна роль голови Ради, членів її президії, депутатів, технічного персоналу тощо. Узагальнюючи зміст підходів до визначення соціального інституту, Ян Щепанський вважає, що «ін-

ститут — це комплекс установ, в яких обрані члени групи одержують право на реалізацію публічних та імперсональних дій, спрямованих на задоволення індивідуальних і групових потреб, для регулювання поведінки індивідів». Особливостями інститутів є те, що у їх розпорядженні — способи діяльності, визначені імперсонально, незалежно від особистості й інтересів людини, і вони реалізують їх завжди однаково, користуючись підтримкою соціальної спільності або принаймні її більшості. Кожний соціальний інститут визначає дії, що передбачені його функціями, встановлює і закріплює за людьми соціальні ролі, визначає систему санкцій і соціального контролю. Мету інститут реалізує різними засобами і знаряддями: матеріально, ідеально, символічно.

Соціальні інститути поділяються на *п'ять груп*: *економічні*, що займаються виробництвом і розподілом матеріальних благ, організацією праці, фінансово-грошовим обігом і т. д., *політичні* — пов'язані із здійсненням функцій влади. *Інститути стратифікації* — визначають розподіл позицій і людських ресурсів. Існують також *інститути сім'ї*, пов'язані зі шлюбом, соціалізацією (вихованням) молоді. *Культурні інститути*, пов'язані з релігійною мораллю, звичаями і діяльністю, з науковою і художньою творчістю, стверджують і розвивають прийнятність культури суспільства, передають її наступним поколінням, формують ставлення людей до релігії, культури та ін.

Соціальні інститути тісно взаємодіють із суспільством. Основою взаємодії є реалізація головної функції інститутів — задоволення конкретних соціальних потреб, інтересів та ін. Соціальні інститути бувають монофункціональні і поліфункціональні, залежно від кількості основних і неосновних функцій, що вони реалізують. Проте якщо сталися зміни, що в соціальних потребах не знаходять адекватного відображення в структурі і функціях відповідного соціального інституту, то в його діяльності виникають явища дисфункції. Дисфункції виражаються в нестачі матеріальних засобів і в організаційних неполадках, у неясності мети діяльності. Складність усунення дисфункції соціальних інститутів полягає в тому, що виникнувши, соціальні інститути і в умовах зростання дисфункції продовжують діяти, працювати на себе, на інтереси, що не збігаються із суспільними. Адже «свій» інтерес завжди має свого конкретного носія. Така персоніфікація приводить до виродження соціальних інститутів. *Соціальні інститути — велике соціальне досягнення людини, що не тільки забезпечує досягнення головних переваг соціального (передбачливість, надійність, регулярність та ін.), але і дають підстави на-*

діятися на те, що та або інша потреба так або інакше задовольняється і мета досягається на якісному рівні. Якщо людина тисячами невидимих ниток пов'язана з людьми, із суспільством, то в системі соціальних зв'язків соціальні інститути найміцніші, могутні канати, що визначають життєздатність системи соціальних зв'язків, системи соціальних дій. Саме вирішальним фактором, що визначає рівень життєдіяльності індивіда, соціальної спільності, є стверджуючий, відлагоджений і регулярний, тобто інституціональний аспект соціального життя.

Однією з найважливіших умов динамічного розвитку суспільства, життєвого успіху особи є оволодіння певними знаннями, набутими поколіннями. І це вирішується соціальним інститутом освіти. Відомо, що *чим вища освіченість членів суспільства, тим вище розвинуте суспільство*. Та як соціальний інститут освіта сформувалась не відразу. Рідні від випадку до випадку передавали якісь знання, навички своїм дітям. Часто й діти підглядали: хто за ткачем, хто за ковалем, хто за тесляром та ін. Та це все спорадичні випадкові соціальні зв'язки передачі знань. І відрізняється освіта як соціальний інститут від випадкових поверхових контактів, безсистемних зв'язків передачі знань тим, що, по-перше, встановлюється постійна і глибока взаємодія між учасниками такого зв'язку, по-друге, чітко визначаються функції прав і обов'язків, що забезпечують високий ступінь опрацювання, взаємодії кожного з учасників зв'язку (учителі і учні), по-третє, регламентація і контроль за взаємодією вчителя і учнів, наявність соціально-підготовлених людей для передачі знань молоді і концентрація зусиль вчителів і учнів на професіоналізації та ін.

У повсякденному житті соціальні зв'язки, дії між людьми досягаються *через соціальні інститути*.

По-перше, особливим типом регламентації регулювання взаємовідносин, механізмами регуляції соціальних інститутів більш твердо забезпечуються регулярність, велика чіткість, висока передбачуваність і надійність функціонування соціальних зв'язків.

По-друге, чітким розподілом функцій, прав і обов'язків учасників взаємодії. Кожний виконує свої функції, а тому й кожний інший має досить надійні та обґрунтовані сподівання. Якщо не дотримуються обов'язки, то вживаються санкції, а звідси поведінка індивіда в межах соціального інституту володіє великою передбачуваністю, а діяльність соціальних інститутів — регулярністю самовідновлення.

По-третє, регулярність і самовідновлюваність більшості соціальних інститутів забезпечується також знеосібленістю вимог до

того, хто включається в діяльність соціального інституту, а виконання певного кола обов'язків веде до поділу праці і професіоналізації, реалізації функцій та ін. Для виконання своїх функцій соціальний інститут має установи, в межах яких організується діяльність людей, здійснюється управління соціальними діями, зв'язками, контролюється їх діяльність та ін. Кожний соціальний інститут володіє необхідними засобами, ресурсами тощо. Соціальний інститут охорони здоров'я має такі установи: лікарні, поліклініки, профілакторії, санаторії, має свої органи управління. Для діяльності системи охорони здоров'я потрібні ресурси (приміщення, медичне устаткування, кваліфікація лікарів та ін.).

Соціальні інститути здійснюють функції закріплення і відтворення суспільних відносин в певній сфері суспільства; інтеграції і згуртування суспільства; регулювання і соціального контролю; включення людей в діяльність або комунікації суспільних зв'язків і дій. Кожна з функцій знаходить конкретне відтворення в діяльності і своєрідності, в багатоманітних соціальних інститутах.

Інституалізовані соціальні зв'язки є *формальні* і *неформальні*.

Формальні соціальні інститути мають спільну ознаку: взаємодії між суб'єктами здійснюються на основі формально застережених правил, законів, регламентів, положень та ін. Формальні соціальні інститути відіграють важливу роль у зміцненні суспільства.

Неформальні соціальні інститути хоча й регламентуються в соціальних діях, зв'язках, але не оформлені законом та ін. Візьмемо інститут дружби. Йому властиві багато ознак соціального інституту. Адже дружба — один з елементів, що характеризує життя будь-якого суспільства, є обов'язковим, стійким явищем в житті людей. Регламентація в дружбі досить повна, чітка, а часом навіть жорстка. Образа, суперечки, припинення дружніх зв'язків — своєрідність форми соціального контролю в інституті дружби. Та регламентація ніяк не оформлена у вигляді законів, адміністративних кодексів. У дружбі є ресурси (довір'я, симпатії), але немає настанов. Дружба має чітке розмежування в тому числі від любові, взаємовідносин із колегами по службі, братніх стосунків, але не має чіткого професійного статусу, прав, обов'язків та ін. Природно, неформальні соціальні інститути засновані на тісних особистих зв'язках, взаємних симпатіях, безпосередньому спілкуванні, спільності дій, прагненнях, почуттях, інтересах. Соціальний інститут і соціальний контроль тут здійснюється з допомогою неформальних санкцій — моральних норм, звичаїв, традицій та ін.

Соціальні інститути відрізняються за типом потреб та інтересів, вирішуваних ними проблем.

Економічні інститути — найстійкіші, із суворою регламентацією соціальних зв'язків у сфері господарської діяльності (виробництво, розподіл благ і послуг, регулювання фінансів, організація і поділ праці, трудова діяльність, ринок, власність та ін.).

Політичні інститути, тобто соціальні інститути, пов'язані із завоюванням влади, її здійсненням та розподілом, забезпеченням функціонування суспільства як цілісності: держава, адміністративні органи і засоби, політичні партії і рухи, об'єднання, армія та ін. Тут поширені певні форми діяльності: мітинги, демонстрації, вибори тощо.

Кожний з політичних інститутів здійснює певний вид політичної діяльності і включає соціальні спільності, групи, що спеціалізуються на її реалізації: політичні норми, регулюючі відносини в середині політичних інститутів і між ними, а також між політичними і неполітичними інститутами, матеріальні ресурси, необхідні для досягнення поставленої мети. В процесі інституалізації стихійні й нестійкі форми політичної діяльності набирають певності, а також здатності до саморегулювання. Політичні інститути виникають у процесі поділу політичної діяльності людей, втілюючись у різних політичних організаціях та установах. Політичні інститути забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичної спільності, незважаючи на зміну її складу, посилюють соціальні зв'язки і внутрішньогрупову згуртованість, здійснюють контроль за політичною поведінкою членів суспільства та ін.

Інститути культури і соціалізації — найстійкіші, чітко регламентовані форми взаємодії з приводу зміцнення, створення і поширення культури, соціалізації особи, оволодіння нею культурних цінностей суспільства (сім'я, освіта, наука, художні творчі об'єднання та ін.). У сучасних розвинутих суспільствах домінуючими виступають *інститути науки і масової вищої освіти*, що забезпечують інтернаціоналізацію цінностей, компетентність, ерудицію, незалежність особистої відповідальності та раціональності, ефективності дії та ін.

Соціальні інститути в системі соціальних зв'язків

Основним у розвитку суспільства є формування чітко налагоджених, регламентованих, контрольованих і стійких соціальних взаємодій, соціальних зв'язків. Система соціальних інститутів визначає суспільний устрій суспільства і відповідно економічний,

політичний його устрій, тип культури, освіти та ін. Багато в чому розвиток суспільства йде через формування і діяльність соціальних інститутів. *Чим ширше інституалізована сфера в системі соціальних зв'язків, тим більшими можливостями володіє суспільство.* Зрілість суспільства саме й визначається багатоманітністю соціальних інститутів, їх розвинутістю, здатністю надійно, стійко, професійно задовольняти різноманітні потреби індивідів, соціальних спільностей людей.

Розвиток соціальних інститутів відбувається у двох основних варіантах. *По-перше*, виникнення нових соціальних інститутів. У сучасних умовах формування державності України створюються такі важливі соціальні інститути: фінанси, армія, дипломатія, соціальні інститути вищої освіти, науки та ін., що стають важливим чинником підвищення динамізму суспільства. *По-друге*, розвиток, удосконалення уже сформованих соціальних інститутів. У сформованих соціальних інститутах є значно більша потенція різноманітності, спеціалізації зв'язків, функцій, установ і на такій основі формування нових соціальних інститутів. Так, в Україні з надр загальносудової системи розвивається конституційний суд, виділяється в самостійний правоохоронний інститут слідства, в межах інституту охорони здоров'я має тенденцію стати самостійним соціальним інститутом наркологічна служба та ін.

Виникнення соціального інституту робить обслуговуючий ним соціальний зв'язок незалежним, самостійним і рівноправним з іншими зв'язками. Важливе значення має перерегуляція інституалізації зв'язків. Зберігаючи соціальні інститути, основні учасники соціальних дій, зв'язків змінюють кардинально принципи регуляції. Так, зокрема, сталося з інститутом власності. Людей не влаштовує моральне, матеріальне, юридичне регулювання їх обов'язків і прав, пов'язаних з власністю. Якщо раніше громадяни України не володіли, не мали власності, але одержували право на гарантований мінімум рівня життя, то тепер багато хто хоче володіти, розпоряджатися власністю, ризикувати, мати шанс жити заможнo й незалежно, вільно. Якщо ж відбувається накладення основних систем соціальних інститутів (економічних, політичних та ін.), то проводиться і перегляд основних систем цінностей, принципів регулювання тощо, але сам процес збою соціальних дій, зв'язків призводить до небажаних наслідків, драматичних подій та ін. Суспільство — система соціальних інститутів, їх регулятори постійно перебувають у процесі оновлення.

2. СОЦІАЛЬНА ДІЯ

Суть соціальної дії

Якщо подивитися на життя зверху, з висоти пташиного польоту відкривається мальовнича картина, що нагадує мурашник: одні кудись поспішають, інші — працюють, треті — чекають, стоять у черзі тощо. Всі щось роблять, метушаться, постійно вступають у різні контакти та ін. Що ж стає висхідним, початком живої соціальної реальності? *Соціальна дія*. В дії є і суперечності, і рушійні сили, і устремління в майбутнє тощо, все, що характерно для *соціальної дійсності*. Соціолог Макс Вебер відмічає: *соціальна дія (включаючи невтручання або ж терпеливе визнання) може орієнтуватися на минуле, сучасне або ж поведінку інших, яка очікується в майбутньому. Соціальна дія може бути помстою за минулі образи, захистом від небезпеки в сучасних умовах або заходами захисту від небезпеки в майбутньому*. Звичайно ж, дія індивіда спрямована на вирішення життєвих потреб і суперечностей і свідомо зорієнтована на відповідну поведінку людей. Саме тут визначається, по-перше, момент дії, а по-друге, момент орієнтації на іншого. Дія людини спонукається певною її потребою, що набуває форми ідеальної мети. Тут — внутрішній імпульс дії, її енергетичне джерело.

Свідчення суперечності між тим, що необхідно людині й тим, що вона має, є незадоволеність, що виступає в різних формах (тривога, творчий неспокій, голод, моральний дискомфорт тощо). Впливає на поведінку суперечливість, нестійкість норми, недоліки її фактичного застосування. Варто враховувати вплив на поведінку, становище реальних суспільних відносин. Стан соціальної напруженості, конфронтації, кризи посилює розвиток негативних явищ: злочинності, алкоголізму, наркоманії тощо. Масове почуття соціальної незадоволеності, незатребуваності призводить до відчуження від суспільства, до наростання тривожності. Одним із наслідків соціальної незадоволеності в умовах тотальної анемії є наростання песимістичних настроїв і навіть поява деморалізованості населення (занепад духу, розгубленість).

Типовими реакціями на анемію стає байдужість до засобів досягнення мети, цинізм, екстремізм. Цілеспрямована дія обумовлюється незадоволеністю. І незадоволеність знімається, якщо досягнута, вирішена поставлена мета. *А мета — це очікуваний результат: задоволення потреб*. Якщо ж досягнута мета соціальної дії, то настає *момент рівноваги* діяча, його потреб і зовні-

шнього середовища. Основною ознакою соціальності дії виступає суб'єкт осмислення індивідом можливих варіантів поведінки людей, які вступають із ним у взаємодію. Свідома орієнтація суб'єкта дії на відповідну реакцію на його поведінку з боку інших учасників взаємодії визначається з допомогою поняття *чекання*. Дія, що не містить чекання, а також імпульсивна дія не є соціальна дія. Якщо ж дія чиниться людиною в натовпі під впливом неусвідомленого наслідування або враження загальним настроєм, то її має вивчати не соціологія, а психологія. Справді ж провести чітку межу між усвідомленою і неусвідомленою орієнтацією людини на поведінку оточуючих її людей можна лише тегоретично.

Соціальна дія як ідеальний тип, модель цілеспрямованої дії людини, дії індивіда передбачає можливість реакції навколишніх. Соціолог Толкотт Парсонс виділяє типи соціальної цілеспрямованої дії: *цілеспрямована дія*, *ціннісно-раціональна дія*, *ефективна дія* і *традиційна дія*. Акцент на свідому соціальну дію дав можливість визначити дії індивіда як причину дії інших людей. Це відрізняло підхід Макса Вебера у визначенні соціальної дії від позиції французьких соціологів Гюстава Лебона, Габрієля Тарда, а також від концепцій соціологічних орієнтацій, що розглядали людину як результат соціальних процесів, але не як їх причину (Огюст Конт, Герберт Спенсер, Еміль Дюркгейм та ін.). Подальший розвиток концепція соціальної дії знаходить у теоріях соціолога Толкотта Парсонса, який включив ідеї соціальної дії в загальну теорію соціальної поведінки людини.

Соціальна дія вважається елементом системи людської дії, де поняття *дія* зближується з поняттям *поведінка*. Свідомість соціальної дії розглядалась як наслідок певної роботи механізму людської свідомості, що ставить свідоме в залежність від несвідомого. Соціальна дія складається з певних компонентів: діяч з його потребами і метою, ситуація — сукупність конкретних умов, обставин середовища, в якому діє діяч, і орієнтація діяча на ситуації, які формують конкретні способи та методи реалізації потреб, мети. В конкретній ситуації соціальні спільності, верстви, індивіди виділяють різні об'єкти за їх значущістю для досягнення мети, відрізняють корисні або шкідливі елементи ситуації, визначають, що першочергове, важливе і що другорядне, аналізують можливі наслідки й результати соціальних дій. Зважувати варіанти, шанси — це характерно для будь-якої дії людини. Саме тут виявляються соціальні дії, коли людина, орієнтуючись на ситуацію, бере до уваги реакцію інших людей, їх потреби і цілі, розробляє

способи, методи своїх дій, орієнтуючись на інших, передбачаючи, враховуючи, будуть сприяти чи перешкоджати його діям інші соціальні суб'єкти, з якими він має взаємодіяти, хто і як швидше поведе себе в подіях, що відбуваються з урахуванням усіх обставин, який варіант дій слід обрати. Звичайно ж, не всяка дія людини є дією соціальною, тому що досягнення не всякої мети передбачає орієнтацію на інших людей.

Якщо дослідник прагне реалізувати науково-пізнавальну мету, то, насамперед, знає науково-пізнавальну ситуацію, тобто, що відомо про явища чи події, а що вже є предметом дискусії, суперечок тощо. Визначивши становище, зважаючи, оцінюючи обстановку та оточуюче середовище, дослідник розробляє підходи, шляхи, способи, методи аналізу й вирішення проблеми, висуваючи припущення, окреслюючи шляхи їх доказів тощо. Тут, як і в усіх випадках життя, коли розглядаються взаємовідносини (пізнавальні) людини з природою, відсутні дії *соціальні*. Зрозуміло, продуктом соціального розвитку людини є і її здатність, здібність ставити наукову мету, аналізувати і реалізувати. Створена попередніми поколіннями, і не тільки вчених, наукова база знань є основою пошуку вченого-дослідника. Кожна формула, технологія — це соціальний продукт. Досліджуючи природу, вчений дивиться на все вже з позицій всього суспільства, з позицій досягнення науки про природу. Але конкретно, в процесі пізнання сам пошук ученого не є соціальною дією. Інша справа, в процесі реалізації пізнання у вченого виникає потреба в створенні найсприятливіших умов для вирішення проблеми: одержати визнання інших учених, подолати можливі перешкоди з боку інших тощо. Ось тут уже й виступає наука як система взаємодії людей, а самі дії вченого щодо попередження можливих перешкод з боку інших, забезпечення визнання досягнутої мети у співдружності вчених і є уже дією соціальною.

Звичайно ж, дія людини набуває характеру *соціальної* тоді, коли орієнтована на інших, коли передбачає пряму й опосередковану взаємодію з іншими людьми. Орієнтація здійснюється і на конкретну особу, і на соціальну спільність, верству людей тощо (поведінка на вулиці, в автобусі, трамваї, метро), на співдружність, членом якої є сама людина (колектив, студентська група, соціальна спільність, нація тощо), на все суспільство, на минуле (помста, заздрощі та ін.) і сучасне або сподівання (попереджаючі дії). І часто *не завжди сутички людей бувають соціальні*. Візьмемо життєву ситуацію. Раптом пішов дощ, усі перехожі відкрили парасольки. Тут немає соціальної дії, хоча зовнішньо, здава-

лось би люди, змовились і відкрили парасольки за командою. Або ще. На узбіччі тротуару перехожого обляпала з калюжі машина; перехожий розсердився, вилаяв водія за те, що зіпсував костюм, одяг. Водій, побачивши, що не навмисне це скоїв, зупинився, вийшов із машини, підійшов до перехожого, маючи намір вибачитись. Між ними стався обмін люб'язностями. І, якщо в дії водія, який випадково обхлюпав з калюжі перехожого, відсутня дія соціальна, то перехожий, який, розсердившись, вилаяв водія, здійснює соціальну дію. Здійснює соціальну дію і водій, намагаючись вибачитися за завдані випадково незручності, а спільний обмін люб'язностями між ними — це уже *контакт соціальний*.

Природно, основні проблеми соціального життя відображаються в соціальних діях. І аналіз соціальної дії вказує, які це проблеми і як їх реалізувати. Це вже проблема потреб як джерела соціального розвитку і проблема мотивації — початок діяльності. Умовою задоволення потреб людини, реалізації її життєвої мети виступає орієнтація на інших. Без орієнтації на інших, без взаємодії з іншими, без урахування інтересів інших, можливої їх реакції на дії, практично неможливе здійснення сподівань, мети та ін. Ось саме тут важливу роль і відіграють соціальні зв'язки людини з іншими людьми, їх ефективність, раціональність, що забезпечують задоволення потреб, досягнення мети, поставленої людиною у процесі соціальної дії. Якщо ж задоволення потреб, здійснення мети, поставленої людиною, дозволяють конкретні зв'язки з людьми, то такі зв'язки з людьми *розумні*. Якщо ж мережа взаємозв'язків не дозволяє досягти задоволення потреб, реалізації мети, то формується незадоволення, що спонукає до зміни системи соціальних зв'язків. Шахтарі Донбасу, металурги Придніпров'я, оголосивши страйк, прагнули реалізувати політичну мету, пов'язану з потребами особистої свободи, добробуту сімей та ін. Спонукало їх до перегляду традиційних принципів соціального життя з їх підкоренням владі порівняння свого життя з життям громадян демократичних країн, що породило незадоволення своїм становищем, викликавши активні дії *соціальні*.

Отже, з'ясування основи соціальної дії людини, соціальної спільності, верстви дає можливість зважувати користь і шкоду від впливу культурних традицій на сприйняття того, що таке Добро і що таке Зло, з'ясувати і встановити соціальні зв'язки і взаємодії, регуляцію прямих і опосередкованих соціальних зв'язків, культурних джерел і розвитку їх у процесі соціальної дії. Відхилення від норм, що встановились у суспільстві в процесі спілкування, веде до порушення регуляції, до ненормованості, пору-

шення стабільності й викликає неоднорідність, нестійкість соціальних зв'язків, руйнування колективної свідомості (криза, змішування соціальних спільностей, міграція тощо), породжує порушення громадського порядку, дезорганізує людей.

Мотиви соціальних дій

Найвизначніші вчинки людина здійснює свідомо, тобто вершить соціальні дії. Без урахування мотивів, тобто внутрішнього сенсу, що вкладає людина, соціальна спільність людей у свої зусилля для реалізації тієї чи іншої мети, неможливе розуміння соціальних дій, соціальних зв'язків і взаємодій, що вершаться при реалізації поставленої мети. Індивідуальна мета, що відтворює потреби людини (чи йде мова про потреби в їжі, житлі, одязі, освіті, потреби в утвердженні власної гідності, честі та ін.) — це по-перше, початок дії соціальної і по-друге, початок орієнтації на інших, сподівання, що враховують можливу відповідну реакцію оточуючих і створюють мотиви соціальної дії.

Візьмемо звичайний життєвий приклад. Людина, індивід хотів би задовольнити свою потребу в придбанні автомашини. Індивідуальна мрія ясна. Але нема необхідних матеріальних можливостей, потрібна підтримка оточуючих (рідних, друзів та ін.). З чого ж починає людина, індивід, який же сенс його дій — відкласти, назбирати кошти, переконати рідних у важливості і необхідності придбання автомашини. Індивідуальна мрія, мета, осмислена крізь призму соціальних відносин, зв'язків, сподівань, і стала мотивом соціальної дії. Природно, конкретний зміст, спрямованість мотиву визначається тим, як індивідуальна мрія, мета і орієнтація на інших, сподівання враховують можливу відповідну реакцію оточуючих, які співвідносяться, взаємодіють. Іноді поставлені індивідуальна мета, мрія не реалізуються, хоча й вершаться різні соціальні дії. Саме тут проявляється даремність мотивів у визначенні й усвідомленні поставленої мети.

В процесі вибору варіанту дії, американський соціолог Толкотт Парсонс виділяє так звані *типові змінні дії* — *системи основних орієнтацій*. Це пари, що визначають різні можливості вибору дій: *по-перше*, між дією винятково у власних особистих інтересах або необхідністю врахування у своїй поведінці потреб колективу, оточуючих (орієнтація на себе, орієнтація на колектив, оточуючих); *по-друге*, між прагненням до задоволення безпосередніх миттєвих потреб або відмовою від їх реалізації заради перспективної і важливої мети; *по-третє*, орієнтація на соціальні

оцінки іншого індивіда або притаманні йому якості (стать, вік, зовнішній вигляд та ін.); *по-четверте*, між підкоренням індивідом своєї поведінки якомусь загальному правилу або урахуванню специфічних моментів ситуації тощо.

З достатньою повнотою і скрупульозністю основні альтернативи, варіанти соціальних дій (в реальному житті їх більше) свідчать про багатомірність мотивів конкретної соціальної дії, про різноманітність підходів, способів аналізу шляхів досягнення мети в конкретних соціальних умовах, сплітаються в єдиному елементарному мотиві. *Проте соціальна дезорганізація суспільства, крах цінностей в сучасному суспільстві є джерелами відхилення у виборі мотивів, мети і самій поведінці.* Відхилення в мотивації тих чи інших соціальних дій, соціальних зв'язків обумовлюється дією широкого кола соціальних, економічних, культурних, історичних і політичних факторів. Соціальні відхилення пов'язані із стійкими перекрученнями ціннісних орієнтацій, типових для суспільства, соціальних спільностей. Так, жадоба наживи, користоловство, зневага до праці, нерозбірливість у засобах діяльності властиві майновим злочинам. Перекручення в системі ціннісних орієнтацій може виражатися в їх суперечливості та нестійкості. Вкрай негативно впливають на поведінку суперечності між ціннісною орієнтацією і діяльністю, між цінностями, що декларуються, і реально функціонуючими, між словом і ділом, між метою і можливостями її здійснення.

У конкретний мотив органічно вплітається і ієрархія цінностей, і інтелектуально-культурна готовність особи аналізувати ситуацію. Істотний вплив на формування відхилення в поведінці індивіда, соціальної спільності мають соціально-психологічні особливості людей; національна нетерпимість, грубість і невірноваженість, самовпевненість, кар'єризм, низький самоконтроль та ін. Впливають на вибір мотивів та соціальних дій і стан соціальної напруженості, конфронтація, криза суспільних відносин тощо. Впливають і особливості темпераменту особи, її упертість, неблаганність, вольові риси, емоційна близькість до людини, особи тощо. Ситуацію, що виникає між окремими людьми, які висловлюють різні підходи, методи, способи здійснення тієї чи іншої мети, соціологи називають *змаганням мотивів*, що породжують досить гострі, частіше невидимі збоку внутрішні переживання особи. Тут важливо відзначити багатоманітність проявів різних можливостей, альтернатив досягнення особистої мети і орієнтацію на іншу, початково визначену внутрішню драму сфери мотивів особи. І практично неможливо передбачити конкрет-

ний вибір мотиву особою в конкретній ситуації. Та можна простежити певну спрямованість конкретної особи і цільові системи дій соціальних.

Мотиви дій різноманітні. Є і межі, і непередбаченість поведінки особи, що вкладається в межі соціальної доцільності, збереження соціальних зв'язків непорушними. Інакше соціальне лишилось би чи не головним — передбаченості та виконання людиною своїх обов'язків. У мотивації «орієнтація на себе — орієнтація на інших» — виділяється *індивідуальна мотивація* в її надмірних і більш стриманих варіантах, гуманістична, альтруїстична (безкорислива) — в її грубих і м'якших, стриманих варіантах. На вибір людиною-індивідом, людиною-особою, соціальною спільністю конкретної мотивації впливає ряд обставин: впливає ситуація, моральна культура конкретної особи й існуюча в суспільстві система цінностей тощо. *Роль системи цінностей в тому, що цінності виступають для людини, особи фактором, що соціалізує певний пошук людиною, особою, соціальною спільністю шляхів реалізації індивідуальної мети і визначає типовий для суспільства індивідуальний вибір.* У процесі історичного розвитку культур, соціального відбору крайні варіанти, різні можливості — «на себе, на колектив» — відкинуто. Адже варіанти, різні можливості ведуть або до хаосу в суспільстві, або до духовної, та й фізичної загибелі індивіда.

Аналізуючи мотивацію соціальних дій, соціологи особливо виділяють ступінь участі свідомих, раціональних елементів у процесі мотивації соціальної дії. В основі класифікації соціальних дій лежить цілераціональна дія, тому що «цілераціонально діє той індивід, чия поведінка орієнтована на мету, засоби й побічні результати його дії, хто раціонально розглядає відносини засобів до мети й побічних результатів, тобто діє в усякому випадку неафектно (насамперед неемоційно) і нетрадиційно, тобто не на основі тієї чи іншої традиції, звички». Інакше кажучи, доцільність дії характеризується ясним розумінням того, що хоче добитися людина, які шляхи, засоби найпридатніші, ефективніші та ін. Людина сама співвідносить свої дії і засоби, прораховує позитивні та негативні наслідки своїх дій, засобів і знаходить *розумне поєднання* особистої мети і соціальної. Але все це — лише ідеальний зразок, а в реальному житті вдається зустрітися з такими діями, на жаль, нечасто. В реальному житті масовішими є ціннісно-раціональні дії, що під-порядковані певним вимогам, встановленим у суспільстві цінностям (релігійні, моральні, естетичні норми, традиції тощо). Раціонально зрозумілої мети для людини-

особи, соціальної спільності не існує, і в соціальних діях людина-особа, соціальна спільність орієнтуються на дотримання своїх переконань про обов'язок, гідність, красу тощо. Ціннісно-раціональна дія завжди підкорена заповідям або вимогам, у підпорядкуванні яким людина вбачає свій обов'язок тощо. Свідомість особи, соціальної спільності скута орієнтацією на цінності, що існують у суспільстві. *І цінності, норми, існуючі в суспільстві, є основою для людини у вирішенні суперечностей між особистою метою і орієнтацією на інших оточуючих.*

Традиційна і афективна соціальні дії здійснюються на самій межі, а часто навіть за межами того, що усвідомлено, осмислено, зорієнтовано. Гранично мінімізована самостійна діяльність свідомо у традиційній соціальній дії. Глибоко засвоєні соціальні зразки поведінки, норм, що стали звичними, традиційними, які не зазнають перевірки на істинність, і є основою, базою традиційної соціальної дії. Морально звичне може також бути традиційною соціальною дією. Пояснюється це тим, що самостійна моральна свідомість людини «не включена», людина поводить, як і всі, як прийнято споконвіку і що є звичним у побуті. Саме тут поширена і взагалі природна форма людських дій становить основу соціального життя, його звичний і природний фон. Афективна дія обумовлена чисто емоціональним становленням, здійснена в стані афекту (тобто душевного хвилювання). Афективна дія менш усвідомлена, а більше характеризується прагненням до негайного задоволення пристрастей, жадобою помсти, потягу тощо.

У реальному житті існують усі види соціальних дій. А деякі з них, зокрема традиційно-моральні, взагалі є характерними, типовими для певних спільностей людей суспільства. Життю окремої особи притаманні й афект, і суворе врахування, і розрахунок, і традиційно звичне, і орієнтації на свій обов'язок перед друзями, рідними, батьківщиною. Раціональна соціальна дія за всякої привабливості і навіть в чомусь романтично піднесена ніколи не може і не повинна стати надзвичайно поширеною. Інакше буде багато втрачено привабливості й багатоманітності, чуттєвої наповненості соціального життя. Звичайно ж, більше вірогідності, що особа, соціальна спільність, суспільство розвиваються ефективно, якщо при реалізації складних, вузлових проблем соціального життя людина-особа, соціальна спільність, стають частіше цілераціональні. Адже від багатьох причин залежить вірогідність реалізації того чи іншого типу мотивації соціальної дії. Часто індивідуальні особливості, культура, освіта, інтелектуальні можливості індивіда, соціальних верств впливають на соціальні дії і ба-

гато в чому залежать від суспільства соціокультурного середовища і масового поширення того чи іншого типу мотивації. Наскільки мотиви дозволяють, стимулюють цілераціональну соціальну дію або традиційну, настільки обмежують, пригнічують один тип поведінки і стимулюють інші.

Історичний досвід свідчить: людина завжди живе неодномірно, суперечливо. Афективна соціальна дія примхливо поєднується з цілераціональною, ірраціональна — з ціннісно-раціональною та ін. Але там, де істотною є сфера раціональної або ірраціональної соціальної дії, створюється простір для мракобісся, міфів, тоталітаризму, створюється атмосфера нестримного захоплення вождями, лідерами та ін. Людський здоровий глузд заганяється в тупик. У житті людина своїм зусиллям, діям надає сенс, мотив. Який сенс вбачає людина, які цінності стверджує в своїй діяльності, таку реальність здебільшого і творить. Звичайно ж, не все, що задумується, реалізується в житті. Причин багато. І тут, насамперед, частіше бажання людини, соціальних спільностей людей зустрічаються з бажаннями інших. Але життя підвладне тому, чого люди хочуть досягти, в що вірять, яким хочуть зробити його, в чому вбачають сенс свого буття.

Звичайні життєві явища. В 30-х роках в Україні здійснювалася масова колективізація людей, яка, можливо, реалізувала мету створення, організації колективних господарств, розкуркулювання заможних селян і мала високий сенс, осяяний соціалістичною ідеєю. І створено було колгоспний лад, при цьому морально, а часом і фізично нищилося безліч незгодних. Або ще. У 80-х роках у свідомості людей, які споруджували під Києвом у Чорнобилі велику атомну електростанцію, мала високий сенс мета — забезпечити Україну електроенергією, до речі, значно дешевшою, ніж інші її види. Та потім катастрофа принесла багато лиха, викликала неоднозначне ставлення до атомної енергетики. Треба пам'ятати, що незмінна мотивація соціальних дій має тенденцію відтворити тожні за соціальним сенсом дії, і, отже, аналогічну соціальну реальність, дійсність та ін. Поки ж не змінилося розуміння діяльності, наївно сподіватися на зміни самих соціальних дій людей.

Суть соціальних зв'язків, аспектів мало змінюється, хоча і змінюється речово-предметна оболонка соціальної реальності. Підприємець, управлінець може на роботу їздити й на «Вольво», і трамваєм, і електричкою метро. Священик на молитву може їздити і на «Мерседесі». Чи не тут загадка того парадоксу, який викликає глибоку занепокоєність людей, що мотиви ринкової діяльності багатьох вітчизняних підприємців замішані на мафіозно-

кримінальних основах, які сформувалися в минулому, а в сучасних умовах відтворюють в Україні нерідко ринково-мафіозну реальність, тобто існування «п'ятої влади», «тіньової» економіки. Відтворюється і «більшовизм» політиків, їх бажання в усіх випадках, хай навіть на руїнах, взяти гору над опонентами тощо. А чи не такого ж типу є «пристрасть» українських націонал-патріотів, націонал-демократів відірвати Україну за будь-яку ціну від ринкових відносин і джерел сировини Росії і країн Співдружності, навіть, якщо це шкідливо для України, «пристрасть» до використання службового становища, привілеїв, правил подвійної моралі, телефонного права та ін.? Ні фантастичністю, ні божественністю сенс не привертає, та й не виникає звідкись сенс діяльності. Формується сенс не тільки внутрішньо, а й за допомогою зовнішніх факторів, включаючи і матеріальні тощо. І хоча сенс одержує ззовні життєві імпульси, все ж має і власну незалежність, стійкість та ін. Крізь призму цінностей, властивих людині, розуміння, в ім'я чого живе і хоче діяти людина, вона бачить, відчуває, оцінює зовнішні імпульси, соціальні дії.

Звичайно ж, осмислюючи соціальну реальність, відповідаючи на питання, чому людина діє так, а не інакше, чому «маємо те, що маємо», в мотивації соціальної дії треба виділяти саме культуру — один з важливих боків життя і діяльності людини. Особа, її потреби, інтереси матеріальні та духовні — джерело дії соціальної, і якщо розуміння мотивів дії є культурою, то соціальні зв'язки, взаємодії є діяльна реалізація орієнтації на іншого тощо.

Соціальні конфлікти

Соціальна взаємодія — це така форма спілкування осіб, соціальних спільностей, верств, угруповань, за якою систематично здійснюється їх вплив один на одного, реалізується соціальна дія кожного з партнерів, досягається пристосування дій одного до дій іншого, спільність у розумінні ситуації, сенсу дій і певний ступінь солідарності або згоди між ними. Соціальна взаємодія буває випадковою, тимчасовою, минущою і стійкою, приватною і публічною, особистою і речовою, формальною і неформальною тощо. За влучним виразом Карла Маркса суспільство — це продукт взаємодії людей. Всі багатоманітні соціальні взаємовідносини обумовлені різноманітністю соціальних інтересів, основою яких виступають виробничі (базові) відносини. Саме тому, мабуть, неправильно зводити взаємовідносини до форм міжособистісного спілкування або безпосереднього контакту. Адже соціа-

льні взаємовідносини обов'язково передбачають розподіл ролей між партнерами і наявність у них певних специфічних систем цінностей, норм і регуляторів.

Суспільно-політичні соціальні взаємодії часто спостерігаються в політичних кампаніях, типу виборчих, у них демонструється або ж загальна єдність політичної мети, цілей, або ж групова єдність. Групова єдність особливо наочно проявляється в діяльності політичних коаліцій, суспільних, громадсько-політичних рухів, народних фронтів та ін. У суспільно-політичних, соціальних кампаніях і соціальних процесах спостерігаються й інші соціальні явища — соціальні, політичні конфлікти.

Конфлікт (лат. conflictus — сутичка) — сутичка двох або більшої кількості різноспрямованих сил, забезпечення їх інтересів в умовах протидії. Малі й великі соціальні спільності, формально організовані й соціальні (політичні, економічні структури та ін.) об'єднання, що виникають на неформальній основі, у вигляді політизованих соціальних рухів, економічних і політичних сил тиску, кримінальних угруповань, що усвідомлюють і переслідують певну мету, а також окремі індивіди і складають суб'єкти конфліктів. Зіткнення різноманітних об'єктивних та суб'єктивних тенденцій в діяльності особи, соціальних спільностей, соціальних структур є конфронтацією ідей, теорій, шкіл, змаганням за монопольне панування певних сфер діяльності і здобуття вигоди.

Конфлікти бувають *агоністичні (примиримі) і антагоністичні (непримиримі).* Антагоністичні конфлікти, якщо упущені можливості їх вирішення, переростають у хронічні й навіть непримиренні. Пошук же взаємних компромісів може привести спочатку до зняття гостроти конфлікту, а потім — при розвитку тактики компромісів — і до перетворення його в примиренний; продовження політики взаємних уступок або зміни зовнішніх обставин відкриває можливість взаємоприйнятеного вирішення конфліктів. Відомі також ситуації імітації конфліктів як спроб політичного або морального тиску. Такі конфлікти є вигаданими, але можуть трансформуватися в реальні, якщо виникає протиставлення між сторонами, чий інтерес виявляється під загрозою. В реальних конфліктах їх учасники, виступаючи конфліктуючими сторонами, є носіями свідомості, що відображає загострення емоційних суперечностей. Саме тоді відносини супроводжуються негативними емоціями, здатними задушити здоровий глузд в однаковій оцінці негативних наслідків конфлікту, або можуть значно перевищувати проблематичні вигоди від перемоги над опонентами (явище «піррової перемоги»).

Соціальний конфлікт — зіткнення інтересів різних соціальних спільностей, соціальних верств, угруповань, а приватний випадок прояву соціальних суперечностей — одна з його форм, яка характеризується явно вираженням протистоянням суспільних сил або проблем, що виступають ядром конфлікту, а також усвідомленням конфліктуючими сторонами (угрупованнями) своїх протилежних інтересів і мети діяльності. Соціальні конфлікти в історії людства спостерігаються на найрізноманітніших рівнях. На макрорівні соціальні конфлікти відбуваються у процесі вирішення об'єктивних суперечностей в соціальних революціях, що ведуть до відмирання одних суперечностей і виникнення або зародження нових, закладають основу нових соціальних конфліктів. На мікросоціальному рівні конфлікт обумовлений діяльністю окремих особистостей, які переслідують певні соціальні інтереси. В такому випадку *конфлікт проявляється саме як зіткнення групових або особистих інтересів, що відображає різноманітні ціннісні орієнтації і норми поведінки членів соціальних спільностей і соціальних верств, угруповань, які беруть участь у конфлікті.* Конкретні умови виникнення конфлікту визначають форму його розвитку, сам процес — прихований (латентний) або відкритий та ін. Якщо ж мова йде про індивіди і малі соціальні спільності, то в конфлікті відбувається зіткнення інтересів, мотивів, вчинків тощо. В конфронтаціях великих соціальних спільностей політичний конфлікт супроводжується сутичкою громадських настроїв і думок, суджень, що відображаються в конфліктній поведінці індивідів і малих соціальних спільностей. Політичні та соціальні конфлікти виникають по горизонталі — в середині соціальних та політичних структур, а по вертикалі — між керівними структурами і підлеглими, контролюючими органами та підзвітними їм індивідами, соціальними спільностями або організаціями, між лідерами та управлінцями. Багатоманітність конкретних проявів і відмінностей конфліктів об'єднують спільні ознаки: виникнення нових груп на основі соціальної дисоціації, взаємне відчуження, поява усвідомлюваного протистояння і протиборства.

У соціальній і політичній структурі суспільства конфлікти характеризуються різним рівнем, масштабом, гостротою, сферою виникнення та іншими ознаками. В політичній сфері найзначніші конфлікти ті, що водночас охоплюють усі рівні соціальної і політичної структури, торкаються й економічної сфери, залучають максимально можливу в конкретних умовах кількість учасників (загальні конфлікти). Такі конфлікти відбуваються у сфері суспільних відносин, пов'язаних із проблемами збереження або пова-

лення влади, її зміцнення або підриву, тобто мають політичний характер. Меншу значущість мають часткові конфлікти, що охоплюють лише частину соціальних структур. Проте за певних умов і обставин (нестабільність, соціальна напруженість та ін.) можуть перерости в загальні.

Зростання конфліктності є природно наслідком загострення боротьби за панування тих чи інших цінностей і претензій на певний статус, владу та засоби висхідних соціальних та політичних угруповань. Від успіху або поразки у спробах створити баланс між силами сутички і консенсусу залежить роль соціального конфлікту в соціальному розвитку. *Соціальний конфлікт або стає джерелом прискорення розвитку суспільства, або породжує соціальний хаос.* Складність ситуації полягає в тому, що попередній політичний досвід не давав можливості виробити культуру конфлікту, не був легітимізований, тобто узаконений, у тому, що в тоталітарному суспільстві існує один центр влади — держава, у якого нема конкуруючих соціальних спільностей, верств, угруповань. Якщо в плюралістичному суспільстві конфлікт є звичайне явище, то в умовах тоталітарної політичної системи формується ставлення до конфлікту як явища шкідливого, небезпечного, пов'язаного з боротьбою групових амбіцій. Саме тому різкий спалах конфліктності застає і владу, і суспільну свідомість зненацька. У модернізованому суспільстві більшість конфліктів вирішується не державою, а іншими політичними інститутами. Держава втручається лише в тих випадках, коли, поперше, конфлікти загрожують серйозно вразити інтереси людей, які не беруть участі в них; по-друге, людьми, які беруть участь у конфлікті, здійснюються акти насилля, не припустимих з точки зору закону, і, по-третє, існує загроза перетворення конфлікту в причину масового, затяжного насилля одних членів суспільства над іншими.

Виняткове значення для вирішення конфліктів має період їх тривалості. Якщо кризи політичного розвитку виникають водночас, то вони загострюють одна одну. Якщо ж реформи поетапно структуровані, то рівень визрівання конфліктів значно нижчий. Важливі не тривалі, амбіційні програми, які практично неможливо здійснити, а короткострокові заходи, що передбачають постійне функціонування зворотних зв'язків, дозволяють коректувати мету та засоби реформи, долаючи розрив між політичною метою і поточними інтересами різних соціальних верств і угруповань населення. І, звичайно, багато залежить від рівня професіоналізму керівників. У сучасних умовах в Україні розгортається

здійснення реформ переходу до ринкової економіки. Та, на жаль, реформи намагаються реалізувати зверху, не мобілізуючи низи і середні ланки суспільства. Та й ідеї реформи, переходу до ринкових відносин і економіки не оволоділи масами, не стали загальнонаціональною українською ідеєю.

Концепція соціального конфлікту визнається вирішальним або одним із найважливіших факторів соціального розвитку. Соціальний конфлікт соціолог Герберт Спенсер розглядав з позицій соціал-дарвінізму, вважав його неминучим явищем в історії людства і стимулом соціального розвитку суспільства. Такої ж позиції і думки про соціальний конфлікт дотримувався і соціолог Макс Вебер, який *називав соціальний конфлікт боротьбою*. Соціологи Людвіг Гумплович, Уільям Самнер, Фердинанд Тьонніс, Лестер Уорд, Торстайн Веблен та інші, називаючи соціальний конфлікт суперечкою, вважали його *психологічно обумовленим явищем* і однією з форм соціалізації. Один із засновників чиказької школи соціальної екології Роберт Парк включив соціальний конфлікт до чотирьох основних видів соціальної взаємодії поруч із змаганням, пристосуванням і асиміляцією. Змагання ж виступає соціальною формою боротьби за існування, будучи усвідомленим, перетворюється в соціальний конфлікт, що завдяки асиміляції та співробітництву сприяє раціональному пристосуванню.

Переваги у взаємовідносинах між людьми віддаються не соціальному конфлікту, а соціальному спокою. Приблизно ж такої точки зору дотримувався соціолог Ернст Берджесс та інші прихильники школи соціальної екології, вважаючи, що кожне суспільство має деякі елементи напруження і потенційного соціального конфлікту, розглядаючи суспільство як важливий елемент соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони відвертають закостеніння соціальної системи, відкривають шлях інноваціям. Соціолог Ральф Дарендорф, протиставляючи теорію конфлікту марксистської теорії класової боротьби і концепції соціальної згоди, вважає соціальний конфлікт результатом опору існуючим у будь-якому суспільстві відносинам владарювання і підкорення. Придушення соціального конфлікту веде до загострення, а «раціональна регуляція» — до підконтрольної еволюції. Хоча причини конфліктів непереборні, «ліберальне суспільство» може узгоджувати їх на рівні конкуренції між індивідами, соціальними спільностями та ін. Розв'язання соціального конфлікту здійснюється зняттям соціальної напруженості на ранніх стадіях формування конфліктної ситуації: компроміс, перемога однієї з

конфліктуючих сторін, виникнення в результаті конфлікту нової соціальної якості та ін.

У сучасних умовах особливе значення мають пошуки компромісів у міждержавних, регіональних, міжнаціональних і міжрегіональних конфліктах. Найжорстокіша форма вирішення конфлікту — збройне насилля. Та така форма разом з тим і малоперспективна. Збройні конфлікти часто ведуть до тупикової ситуації, коли розум конфліктуючих сил підмінюється підозрами, амбіційністю та ін. Вся багатоманітність причин зростання конфліктності в умовах вступу суспільства на шлях модернізації пов'язана з дією двох груп факторів. Перша група — визначається співвідношенням інтересів основних соціальних груп і характером політичної культури, що виражається у кризі політичної культури (криза ідентичності й легитимності). Друга група факторів визначається рівнем інституалізації політичних відносин і рисами політичних керівників, що відображається в кризі державного управління (криза розподілу, проникнення у владні структури тощо). Проміжне становище між двома сферами кризи політичного розвитку займає криза політичної участі, що виникає як наслідок нерозвинутої культури та ігнорування вимог рівності у процесі прийняття державних рішень. І хоча соціальний конфлікт визначається одним із головних рушіїв соціального прогресу, поряд із ним виступають *згода, стабільність, порядок, спокій* та ін. Для вирішення соціального конфлікту часто вдаються до *консенсусу — згоди, одностайності, співучасті, погодженості* та ін.

3. СОЦІАЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК

Із суспільством, з іншими людьми людина пов'язана тисячами невидимих ниток. І навряд чи це викличе сумнів. Кожна людина в складній мережі соціальних відносин відчуває, що одні з них більш, інші — менш значні. І якщо в житті в одній системі відносин для деяких людей збої, проблеми, конфлікти позначаються незгладимим відбитком на їх житті, то в інших людей вони залишаються не більше, аніж неприємним епізодом у житті.

Внутрішня будова соціального зв'язку

Залежачи один від одного, індивіди, соціальні спільності — суб'єкти вступають у взаємодію в процесі соціальних дій. Саме в процесі задоволення потреб індивіда, соціальної спільності, в про-

цесі реалізації їх життєвої мети й установок і виникає залежність. Якщо цінності, конкретні предмети, умови знаходяться у розпорядженні одного з індивідів, соціальної спільності, а вони потрібні іншим, то й інші від них залежні. Причому мова може йти про матеріальні й моральні цінності (бажання одержати визнання, схвалення, підтримку та ін.). Якщо індивід залежний від брата, колеги, товариша, то це залежність пряма, елементарна. Та залежність буває і складною, опосередкованою. Життя індивідів, соціальної спільності може залежати від рівня розвитку суспільства, результативності, ефективності економіки, політичної системи і політичної організації суспільства, звичаїв тощо, залежність спостерігається і між різними спільностями (залежність між представниками розумової праці та представниками фізичної праці та ін.) Саме через залежність між людьми, яка створює передумови взаємодії людей одного з одним, і виникає, відтворюється і розвивається *соціальне життя*.

Соціальний зв'язок, в яких би формах не виступав, має складну структуру. Основними елементами соціального зв'язку виступають: по-перше, суб'єкти зв'язку (індивіди, соціальні спільності людей та ін.), по-друге, предмет зв'язку (тобто з приводу чого здійснюється зв'язок) і, по-третє, механізм свідомого регулювання взаємовідносин між суб'єктами-індивідами, соціальними спільностями (правила гри). Всі елементи соціального зв'язку тісно скоординовані один з одним. Проте на характері й регламентації може відбитися зміна — збільшення чи різке зменшення чисельності учасників у процесі зв'язку на основі прямого обміну, моральних принципів добросусідства. Симпатії або антипатії можуть повністю регулювати господарські зв'язки між сусідами. Господарські ж зв'язки між сусідніми підприємствами скоріше є опосередкованими, бо тут основними важелями виступають гроші, господарські закони та ін.

Предмет зв'язку

Необхідним елементом організації соціальних взаємовідносин виступає *предмет зв'язку*. Якщо мова йде про зв'язок між службовцями установи та їх керівниками, адміністрацією, тобто предметом зв'язку виступає виконання службового обов'язку, то регламентація зв'язку носить жорсткий розпорядчий характер: службовець виконує розпорядження, вказівки адміністрації та ін. Іншою є регламентація взаємовідносин у сфері навчання, де відчутніша міра свободи, іншими є параметри соціальних взаємовідносин. Стійкість соціального зв'язку впливає і на його регламентацію й регулювання. Соці-

альні зв'язки проявляються по-різному, в різноманітних ситуаціях. Відносини з сусідом в купе вагона складаються зовсім інакше, аніж із сусідами вдома, з якими жили й ще довго доведеться жити пліч-о-пліч. Якщо ж із сусідом у купе вагона проявиться інший ступінь обов'язковості, щирості (можна і трохи похвастати та ін.), то у відносинах із сусідами вдома, співробітниками на роботі, студента серед студентів зростає і ступінь відповідальності, обов'язковості, і рівень щирості та ін. Впливають на взаємозв'язки соціальних дій обставини, що визначають характер зв'язку — *формальний* або *неформальний*.

Якщо *формальний зв'язок*, тобто зв'язок, що встановлюється в межах навчальних закладів між студентами, між студентами і викладачами, між викладачами та їх колегами, визначається додержанням поваги один до одного і дотриманням субординації (і у відносинах між викладачами важливими є наукові досягнення вчених, аргументованість позиції, глибина думки й уміння донести знання в аудиторії студентам тощо), то неформальний зв'язок часто не визнає субординації та ін. Хоча в порівнянні із взаємовідносинами в установах владних, управлінських структур зв'язки між адміністраторами і службовцями значно ліберальніші, але все ж і тут діють наказ, розпорядження, субординація та ін. Особливе значення має і розмежування безпосередніх і опосередкованих зв'язків. Якщо в процесі безпосередніх зв'язків встановлюються контакти візуально, на міжособовому рівні, то в міру розвитку соціального організму сітка соціальних зв'язків та залежностей різко ускладнюється, дедалі більше значення в житті індивіда відіграють опосередковані зв'язки.

Залежність і зв'язок між індивідами, соціальними спільностями не зникає, але збільшується кількість посередників, число ступенів, вузлів, через які зв'язок має пройти. Імпульс зв'язку в таких умовах втрачає специфічні індивідуальні особливості. Проте соціальний зв'язок може і припинитися. Обумовлюється припинення, поперше, втратою або зміною предмета зв'язку. Так, у працівників Харківського виробничого об'єднання ім. Малишева існував відрегульований зв'язок із споживачами — державними організаціями. Діючий чіткий зв'язок надавав стійкості, упевненості колективу. Становище різко змінилося з початком конверсії. Замовники відмовилися від закупівель, залежність зникла, увірвалися зв'язки, що буквально годували робітників. Колектив, природно, хоче зберегти зв'язок, впливає на уряд та ін. По-друге, припинення зв'язку обумовлено незгодою суб'єктів соціального зв'язку з принципами його регулювання, хоча сам предмет зв'язку і зберігається. В такій ситу-

ації або розробляються, формуються зв'язки між суб'єктами, або взаємно відрегульовуються відносини тощо. І, по-третє, буває, що суб'єкти зв'язку не задоволені відносинами, але водночас не можуть «розійтись», тому що предмет зв'язку виявляється неподільним. Адаже в найрізноманітніших формах проявляється неподільність предмета соціального зв'язку. Це стосується і домагання кількох політичних партій і сил на владу, яке має характер конкурентного соціального зв'язку, що регулюється на основі загальних правил політичних «ігор» та ін. Нерозривність соціальних зв'язків часто призводить до конфліктів. Конфлікт — не особлива форма соціального зв'язку, а певний стан, у якому виявилися соціальні зв'язки між суб'єктами тощо.

Соціальна взаємодія

Соціальний зв'язок буває соціальним контактом і соціальною взаємодією. Прийшовши в університет на заняття, насамперед, треба зняти пальто, плащ, головний убір і, зайшовши до гардеробу, привітатися з гардеробницею, яка забравши одяг, видає номерок, подякувати за послугу. Тут відбувається обмін люб'язностями, тобто здійснюється соціальний контакт. Людина щоденно вступає в численні соціальні контакти: в бібліотеці бере книжку; на вулиці у випадкового перехожого дізнається про ту чи іншу вулицю, куди треба пройти, і т. ін. І все ж у багатоманітних соціальних зв'язків є спільні риси: соціальний контакт поверховий, швидкоплинний, його суб'єкти змінюються, але головне — тут відсутня система споріднених дій суб'єктів один до одного. Чекання, орієнтація людини на іншу не поширюються далі конкретного контакту. Соціальна взаємодія — систематичні, досить регулярні соціальні дії суб'єктів, спрямовані один на одного, що мають за мету викликати певну відповідну реакцію, а відповідна реакція породжує нову реакцію впливаючого. Йде обмін діями. Соціальна взаємодія і відрізняється від контактного зв'язку спорідненістю систем дії обох суб'єктів, у ставленні один до одного, відновлюваністю не тільки соціальних дій, а і їх координатії, стійкістю інтересу до реакцій, дій та ін.

Візьмемо навчальний процес, де відбувається соціальна взаємодія. Готуючись до занять, кожний викладач відбирає факти, явища, події, що можуть викликати інтерес у студентів. І викладач в думці аналізує процес викладу, можливі реакції студентів тощо. Та в процесі занять студенти сприймають викладені факти, явища, події, їх аналіз залежно від того, наскільки вважа-

ють науку важливою в надбанні знань спеціальності, а також наскільки цікавим є сам виклад явищ, їх подача тощо: логічність, переконливість, дохідливість. Одним студентам цікаво: вони із захопленням працюють, іншим же нецікаво, але вони не хочуть ускладнень, тому записують механічно, третім же взагалі нецікаво і вони не вважають за потрібне записувати й не ховаючись, займаються чимось стороннім. Готуючись до нової зустрічі зі студентами, викладач коректує дії, враховує досвід попередніх занять, прагнучи залучити якнайбільше студентів до навчального процесу, активізувати заняття та ін. Тут і маємо основний елемент, характерну рису соціальної взаємодії: глибоку й тісну координацію системи дій суб'єктів. Зрозуміло, для задоволення потреб з усіх значущих проблем людина вступає в глибоку споріднену взаємодію з іншими людьми, із суспільством. Усі соціальні дії, всі соціальні процеси скоординовані взаємодією, регулюються.

Регуляція соціального зв'язку

У межах певних звичаїв, принципів і норм поведінки люди у своєму бажанні прагнуть досягти успіху: матеріального, морального, творчого та ін. Заради загального блага люди часто готові обмежити себе в своїх інтересах. Людина навіть із випадковими зустрічними має поводитися ввічливо, з повагою. Чому все так відбувається? Та тому, звичайно, що в суспільстві існують загально визнані норми взаємовідносин між людьми, так заведено, прийнято. Виходить усе дуже просто. І цілком достатньо для повсякденного життя. Але одне зрозуміло: відносини між людьми усвідомлено регулюються на основі установлених у буденному житті певних норм і правил поведінки та ін. У соціальному зв'язку між людьми багато відіграє регуляція взаємовідносин. Без регуляції, якщо суб'єкти так і не змогли домовитися про взаємоприйнятні умови, зв'язок не встановлюється. *Регуляція соціального зв'язку — система критеріїв, стандартів, на основі яких суб'єкт оцінює для себе ефективність соціального зв'язку, а також систему контролю за тим, щоб критерії, правила «гри» дотримувались.* Усе в сукупності і становить регулятивний механізм соціальних зв'язків.

Соціальні зв'язки люди встановлюють і регулюють свідомо. І норми, принципи, на яких будуються соціальні зв'язки, осмислюються як явища культури. Та в основі регуляції взаємовідносин лежать принципи й переваги моральні. Прагнучи задовольнити свої потреби, людина, особа, соціальна спільність

вступають в соціальні зв'язки. Американський соціолог Джордж Хоманс цілком справедливо вважає, що кожний суб'єкт у ході взаємодії прагне досягти максимальної винагороди матеріальної і моральної, схвалення, заохочення, підтримки і т. д., а витрати знизити до мінімуму. Візьмемо ситуацію. Контакти з іншою людиною здебільшого завдають шкоди меті, бажанням людини, яка вступає в контакт, викликають її неспокій, роздратування та ін. І людина спробує не контактувати. Часто виникають складніші ситуації. Людина неприємна тому, хто вступає з нею в контакт і з нею конфліктує, але вона начальницька особа, забезпечує вигідними замовленнями, роботою тощо, і вступаючи в контакт із нею зважає сукупне: винагороди і витрати. Контакти тривають доти, поки *перевищує* винагорода. В житті іноді складаються ситуації, коли суб'єкт прагне за всяку ціну, будь-якими засобами, способами встановити зв'язок з іншими заради досягнення корисливої мети. Така людина вдає з себе люб'язну, щирю, але водночас порівнює свої інтереси, визначає свої сили, можливості, потреби, затрати, аналізує відповідні реакції і навіть, якщо на початку встановлення соціальних зв'язків, соціальних дій зазнає втрат, все ж іде на встановлення соціальних зв'язків, на контакт з іншими, вдається до нещирості в відносинах, піддесливості, похвали тощо, і все заради досягнення поставленої мети. Поставлена мета досягнута.

У процесі встановлення соціальних зв'язків і соціальних дій уміння, знання того суб'єкта, з яким встановлювався контакт використані з користю повністю тією людиною, яка контактувала з нею. Її суб'єкт став непотрібний. Та людина, яка досягла мети відчула залежність (моральну) від тієї особи, працею, знанням, умінням якої скористалася. Подальший контакт із такою особою для людини, яка скористалась її допомогою, стає обтяжливим, непотрібним. І ось тут той, хто скористався допомогою, працюючи іншого, йде на розрив, аби позбутися його, ставить людину в принизливе становище, зневажає, вдається до наговору, нехтуючи моральними нормами, звичаями та ін. Тут хоча й здійснено соціальну дію, встановлено соціальний контакт, відбувалися соціальні взаємодії, все ж основою їх спочатку були невидимі матеріальні, корисливі потреби. Але потім матеріальні відносини замінені моральними, а згодом і вони викинуті. Стався розрив. Припинено контакти. Отож тут більше не *соціального*, а *морального* в соціальній дії, що вийшла за звичні межі буденного соціального життя, набула характеру не конфлікту, а морального вчинку суб'єкта, який скористався своїм привілейованим станови-

щем у суспільстві, владних структурах. Зрозуміло, в житті це не типові соціальні зв'язки і дії. Та й такі ситуації, такі зв'язки встановлюються іноді, маючи соціальний характер. Тут маємо і відступ від збігу цінностей, відхід від ефективності соціальних дій. Хоча за справедливості для суб'єкта, який встановив і задовольнив свої корисливі потреби, досяг мети, ефективність соціальних зв'язків, контактів безперечна.

Отже, у взаємовідносинах з іншими люди шукають ту міру, ті форми соціальних взаємовідносин, за яких витрати можливо звести до мінімуму, щоб вони не перевищували позитивного ефекту. Але іноді бувають у житті й випадки, коли взаємовідносини встановлюються на несприятливій для партнерів основі, коли не вирішується спільний інтерес, соціальний. Тоді, хоча витрати перевищують винагороди (хоча б і моральні), все ж суб'єкт, який вступив у контакт, прагне, не звертаючи уваги на взаємовідносини із суб'єктом, який надав можливість реалізувати мету, керуючись величністю мети, надати допомогу іншим в реалізації поставленої мети. Тут, хоча й тривають контакти, все ж вони не міцні і принижують гідність осіб, між якими встановився соціальний зв'язок і діє контакт. Природно, соціальні зв'язки встановлюються, здійснюються регулярно лише в тому випадку, якщо відповідають особистій доцільності. Тут більше відіграє прихильність особи до певної ідеї, мети. Якщо ж витрати, які людина, соціальна спільність несуть за соціальні ефекти — порядок, складання і координацію сил і вмінь, поділ праці і функції тощо, дають достатню винагороду, можливості для задоволення власної життєвої мети, то соціальне середовище, конкретна мережа соціальних зв'язків і залежностей, вважається раціональним, ефективним. Візьмемо взаємовідносини громадянина з державою. Якщо держава не здатна захистити громадянина від насилля, дезорганізації економіки, якщо в державі громадянин став біженцем — рівень визнання громадянином держави, повага до неї, її владних представників різко знижуються. Забезпечення рівноваги в системі соціальних зв'язків — найважливіший принцип організації всієї системи соціальних зв'язків, а не лише міжособистісних взаємодій. До рівноваги прагне спільність у взаємовідносинах із природою, різні галузі промисловості будують свої відносини за принципом рівноваги. Рівновага — ознака відрегульованості відносин, зв'язку між суб'єктами, але досягається зв'язок неавтоматично, нерідко навіть через конфлікти. Звичайно ж, соціальний зв'язок має стати взаємно ефективним, перетворюючись на стійкий, регулярний. Погодженість, сполучення, єдність регуляторів

соціальних зв'язків — важлива умова розвитку взаємодії і функціонування суспільства.

Соціальне життя відбувається в суспільстві. Суспільство — це взяті у стійких, регулярних і, насамперед, інституалізованих зв'язках і взаємодіях індивіди, об'єднані не тільки спільною територією, але й єдиною системою соціальних спільностей, соціальних інститутів, що забезпечують задоволення життєвих інтересів людей. Саме наявністю єдиної системи соціальної регуляції поєднуються, пов'язуються між собою різні соціальні інститути, соціальні спільності, індивіди.

Література

Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Под ред. Толкотта Парсонса. — М., 1992.

Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.

Дюркгейм Э. О разделении единственного труда. Метод социологии. — М., 1991.

Основы социологии / Под ред. проф. Азефа Эфендиева. — М., 1993.

Соціологія / За ред. С. О. Макеєва. — К., 1999.

Социальная философия / Под ред. В. П. Андрущенко, Н. И. Горлача. — Киев—Харьков, 2002.

Хоманс Д. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. — М., 1984.

Щепаньски Я. Элементарные понятия социологии. — М., 1969.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ СУСПІЛЬСТВА

Ключовою проблемою соціології виступають *соціальна структура* і *соціальні процеси суспільства*. Аналіз і осмислення соціальної структури суспільства передбачає з'ясування суті, змісту і компонентів соціальної взаємодії, умов відтворення, ролі і призначення основних соціальних інститутів, їх практичне політичне значення, а також тенденції і перспективи розвитку.

1. ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СУСПІЛЬСТВА

Основними компонентами соціальної структури суспільства є: *соціальне життя, соціальна спільність, соціальні інститути, соціальні зв'язки і дії, соціальні процеси*.

Споконвіку так велося: люди жили гуртом, общиною і групами. Спочатку це родоплемінні утворення, а згодом інші, різуче відмінні від племені: міста, держави, імперії, спілки, співтовариства і т. д. Та в сучасних умовах люди не змогли б жити, як у первісному суспільстві, де існували невеликі общини, групи тощо. Навпаки, густина населення зростає, міста укрупнюються, тіснять села, збільшується кількість контактів між людьми, дедалі більше зв'язків виникає між ними, породжуються нові залежності їх один від одного. Справжньою проблемою стає перебування на самоті. Виникає велика потреба: необхідні значні зусилля для того, щоб протистояти тенденціям підкорення всього життя людини колективним та масовим формам. Історія є не що інше, як перехід від порівняно простих до значно складніших форм згуртування, об'єднання та контролю спільного життя людини. Об'єднання в общини з самого початку — не акт доброї волі, дружельюбності або взаємної симпатії. Жорсткою необхідністю стало для роду людського і його окремих представників об'єднання. На ранніх етапах історії це були потреби протистояти природним явищам та вижити. Пізніше — це потреби протистояти формам та умовам спільного життя, втіленим у соціальних інститутах та об'єднаннях, системах цінностей та моделях схвальної поведінки, які дещо дозволяють, але набагато більше забороняють, карають

та переслідують за порушення обмежень. Тільки спільними зусиллями люди здатні змінити їх, привести у відповідність зі своїми сподіваннями та прагненнями. Так формувалося суспільство, а потім і створюється держава. Десь у кінці XVIII ст. німецький філософ Фердинанд Тьонніс визначає суспільство, спільність людей. На думку Фердинанда Тьонніса, спільність (*Gemeinschaft*) — це така сукупність індивідів, у якій усі знають один одного, постійно зустрічаються, тобто є близькими або далекими родичами. Перша форма співжиття — *спільність* історично передує *суспільству*, що виникає пізніше, знаменуючи перехід людства до нового етапу розвитку цивілізації. Жити в різноманітних спільностях та суспільстві, що успадковується від попередніх поколінь та шойно створюється — такою є доля людства. Отже, соціальна структура — це сукупність об'єднань людей, у кожному з яких індивідів може багато що об'єднувати: симпатії, інтереси, потреби, вік, стать, національність, спільність долі тощо.

Що таке соціальне життя

Життєдіяльність суспільства, функціонування і взаємодія його різноманітних сфер — це і є *суспільне або соціальне життя*. За структурою, змістом соціальне життя складне, багатогранне і неоднорідне, як і саме життя суспільства. Дуже часто для відображення багатоманітності і неоднорідності суспільного життя використовуються поняття: *політичне життя, економічне життя, культурне життя, соціальне життя* та ін. Це, безперечно, не тільки відображає різноманітність проявів суспільного життя в окремих сферах суспільства, в тому числі і в соціальній, але й окреме, конкретніше розуміння соціального життя, особливо важливе для спеціальних наук, що вивчають або покликані вивчати явища і процеси певної сфери суспільного життя. Соціологія ж і за її природою, і предметом, і розумінням соціального детально розглядає соціальне життя. *Соціальне життя* — *організована, упорядкована система дій і взаємодій людей, їх соціальних спільностей, суспільства, функціонування соціальних інститутів, об'єднань і організацій, соціальних норм і цінностей, соціальний контроль*. Соціальне життя за соціологією — це соціум (соціальне), його структура в русі (функціонуванні), в дії і взаємодії.

У певних умовах, під впливом різних факторів і проходить соціальне життя. Серед факторів, що впливають на соціальне життя, є природні або космічні: клімат і рельєф місцевості, ґрунт та інше; біологічні: життєві потреби людини — їжа, розмножен-

ня, самозахист та інше; соціально-психологічні: ідеї і теорії, емоції та бажання; історичні: історична спадщина, досвід попередніх поколінь в організації і результатах суспільного життя. Все це визначає об'єктивну обумовленість і складність соціального життя, його багатofакторність. Крім загальних умов і факторів соціального життя, життя кожної особи, соціальної групи і спільності визначається впливом з боку специфічних для них умов і факторів, що знаходить своє відображення і своєрідність у їх способах життя. Люди не тільки різних країн і континентів, а й усередині одного й того ж суспільства, в одній і тій же ситуації ведуть себе по-різному і оцінюють одну й ту ж поведінку далеко не однаково, а іноді протилежно. Це обумовлено, насамперед, тим, що люди формуються, живуть і розвиваються в межах певних і своєрідних культурних систем. Саме культура є способом ціннісно-нормативного освоєння дійсності, способом мислення і дій людей, які складають основу і стрижень соціального життя. У змісті, стилі та результатах практичної діяльності людей і груп безпосередньо втілюється культура суспільства.

Культура відіграє вирішальну роль у регулюванні соціальних дій і взаємодій, в забезпеченні їх упорядкованості, цілісності, стабільності й передбачуваності соціального життя. Основу культури соціального життя становить система соціальних цінностей і норм. Культура організує суспільне життя. Люди вступають у взаємовідносини між собою не заради самомети або пустого інтересу, а для вирішення життєво важливих завдань, що стоять перед ними, для задоволення своїх потреб. Спільно люди створюють різні цінності, які є матеріальною і духовною культурою, спільно регулюють, координують, коректують практичну діяльність. Самі соціальні відносини сприяють закріпленню культурних цінностей тому, що не всі продукти людської діяльності належать до культури, а тільки ті, які сприймаються широкими соціальними спільностями. В соціології такі об'єднання іменують класами (верствами), категоріями, групами, колами (адже говорять: коло друзів і знайомих), школами (науковими). Це — елементи соціальної структури суспільства, держави. Стабільно відворюючись, вони забезпечують наступність і порядок у суспільстві.

Поняття соціальної структури суспільства

У соціології поняття *соціальна структура суспільства* розглядається в кількох аспектах. У широкому розумінні соціальна структура суспільства — будова суспільства, система зв'язків

між усіма його основними компонентами. Точніше, соціальна структура характеризує різні види соціальних спільностей і відносин між ними: соціально-станові, класові, соціально-демографічні, соціально-етичні. У вузькому розумінні соціальна структура суспільства — соціально-класові спільності, соціальні групи, що утворюють ті чи інші соціальні верстви, а також відносини між ними. В соціології поняття *соціальна структура* тісно пов'язане з поняттям *соціальна система* і об'єднує два компоненти — *соціальний склад* і *соціальні зв'язки*. Соціальний склад — набір елементів, що становлять соціальну структуру, а соціальні зв'язки — набір зв'язків соціальних верств, станів, класів та ін. Звичайно ж, поняття *соціальна структура* включає сукупність різних типів соціальних спільностей усередині суспільства і соціальні зв'язки всіх соціальних спільностей, що відрізняються масштабом поширення їх дії, їх значенням, характеристикою соціальної структури на певному щаблі розвитку. Часто замість поняття *соціальна структура* вживають поняття *соціально-класова структура*.

Соціальна структура суспільства — сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою, упорядкованих стосовно одна одної соціальних спільностей, соціальних верств, станів і відносин між ними. Соціальна структура — стійкий зв'язок елементів у соціальній системі суспільства, означає суб'єктивний поділ суспільства на окремі соціальні спільності, верстви, стани, які об'єднуються на основі однієї або кількох ознак, що надають їм неповторної своєрідності й розрізняються за їх суспільним становищем, за місцем і роллю в системі економічних відносин.

Основою соціальної структури є соціальна спільність, що становить реально існуючу сукупність індивідів і відрізняється соціальними зв'язками та відносною цілісністю. Об'єднання індивідів у соціальні спільності відбувається на основі різних характеристик і ознак, тому і правомірне виділення соціально-класових, демографічних, етнічних, територіальних, політичних та інших спільностей, що складають різні структурні елементи, ланки соціальної структури суспільства.

Соціальні спільності бувають формальні й неформальні, спонтанні й інституалізовані, історичні і минуші тощо.

У будь-якому суспільстві існує та або інша кількість соціальних спільностей, соціальних станів, верств, що, по-перше, займають різні місця в системі соціальних нерівностей суспільства, в диференціації його населення за основними критеріями: *влада, власність на основні засоби виробництва; місце і роль у суспіль-*

ному виробництві і розподілі прибутку та інше; по-друге, пов'язані політичними, економічними та культурними відносинами, виступають суб'єктами функціонування всіх соціальних інститутів. Чим вище суспільство зуміє піднятися по східцях цивілізації, тим багатше, різноманітніше його соціальна структура. Соціальна структура — анатомія суспільства, його об'єктивно обумовлена диференціація, поділ на великі і малі соціальні спільності людей, які відрізняються становищем, місцем і роллю в системі соціальних, суспільних відносин. Основу соціальної структури суспільства і складають соціальні спільності людей, які визначаються становищем верств, груп у системі володіння владою, рівнем прибутку, престижем тієї чи іншої соціальної спільності, її соціальним статусом, рівнем освіти, культури тощо.

Соціальні спільності — основний компонент соціальної структури

Соціальні спільності охоплюють різні за розміром і складом соціальні групи. Дуже часто визначаються межі малих і великих соціальних груп, об'єднаних у спільності. Кожна людина належить до певної спільності — виробничого колективу або політичної партії, різноманітних об'єднань. У кожному окремому випадку соціальна спільність, мала чи велика, тобто в межах охоплення міжособових відносин, має певні розміри і пов'язана міжособовими і формальними спільнісними відносинами. Та близькість інтересів, мотивів, установок, що об'єднують людей у спільності, не можуть визначати останні. Тим більше, часто спільність людей визначається належністю саме до певного майнового або іншого стану: багаті дуже часто відчують почуття зверхності або презирства до інших людей, які мають низькі доходи, але охоче підтримують відносини з іншими багатими людьми або ж високими за походженням (діти, вихідці з високопоставлених сімей, начальників, державних діячів або працівників вищої сфери мистецтва, науки не приймають у свої спільності представників інших соціальних кіл), за посадовим принципом та інше. Тут зустрічаємося з формуванням соціальних спільностей, що базуються на збігу або близькості соціального статусу. Та межі соціальних спільностей можуть мати і не статусну природу, а визначаються відмінностями в соціальних позиціях: люди можуть виділятися за національною ознакою, політичною позицією або місцем проживання. Соціальні спільності в суспільстві формуються в результаті процесів диференціації і стратифікації.

За визначенням соціологів Пітирима Сорокіна, П'єра Бурдьє, Роберта Парка та інших, добробут людини в суспільстві, її соціальні зв'язки з іншими людьми, звички, обряди, вірування, інтереси і настанови здебільшого пов'язані з тим місцем, яке людина займає в *соціальному просторі*. Соціальний простір багатомірний. Це означає, що в одних спільностях індивід може мати високий соціальний статус, а в інших — значно нижчий. Отже, кожна людина в суспільстві живе в кількох соціальних просторах, пов'язаних між собою так, що зміна одного соціального статусу обумовлює зміни інших статусів або позицій. Особа, перебуваючи в оточенні близьких їй за статусом людей, почуває себе більш комфортно, у неї не виникає у взаємовідносинах відчуття неповноцінності або, навпаки, переваги. Люди починають несвідомо або свідомо шукати серед соціального оточення собі подібних і створювати соціальні спільності, інакше кажучи, освоюють власний соціальний простір. Американський соціолог Пітер Блау запропонував систему критеріїв, що визначають становище індивіда в суспільстві — номінальні критерії: *стать, раса, етнічна належність, віросповідання, місце проживання, галузь діяльності, політична орієнтація, мова*; та рангові критерії: *освіта, заробітна плата, багатство (спадщина або заощадження), престиж, влада, походження, вік, адміністративна посада, інтелекгентність*. Сукупність критеріїв, визначення місця і ролі особи в соціальному просторі і суспільстві визначають і місце індивідів або соціальних спільностей в соціальній структурі. Особливість критеріїв визначення місця і ролі особи в суспільстві, в соціальній структурі полягає в тому, що на їх основі неможливо виділити індивідів і соціальні спільності за ранговим принципом, тобто не можна визначити, яка із соціальних спільностей займає вище, а яка нижче місце в соціальній структурі. Не може стати основою у визначенні соціальної структури суспільства і соціальна нерівність, що проявляється в суспільстві в різноманітних видах і варіантах. Розвиток соціальних відносин, поява складних суспільств і системи соціальних інститутів сприяють формуванню складної мережі взаємопереплетених обмінів соціальними цінностями, у процесі яких відбувається постійний перерозподіл цінностей, формується нормативна основа соціальної нерівності.

У соціології при визначенні соціальної структури завжди враховується тип суспільства: *безкласові, рабовласницькі, феодальні, буржуазні, демократичні, соціалістичні* тощо, яким властиві стійкі типи економічні, соціальні, політичні відносини між людьми, шляхи розвитку та соціально-економічні перетворення.

В кожному типі суспільства, що формується історично, чітко виділяються основні, панівні соціальні спільності, верстви, стани, що визначають головний, специфічний зміст суспільних і соціальних відносин, що обумовлені формою власності на основні засоби виробництва і відрізняються характером виробничих відносин людей. Ураховуються також похідні, вторинні критерії соціальних спільностей (престиж, рівень освіченості, культури тощо). Історичним соціальним спільностям передували або їх супроводжували важливі за впливом на суспільство об'єктивні процеси, насамперед, процеси суспільного поділу праці. *Суспільний розподіл праці — поділ в суспільстві різних соціальних функцій, що реалізуються певними соціальними спільностями, групами людей, і виділенням різних сфер життєдіяльності суспільства (промисловість, сільське господарство, наука, мистецтво, армія та ін.), що також поділяються на дрібніші сфери.* Суспільний поділ праці і поділ праці всередині сфер діяльності тісно поєднані із професійною спеціалізацією різних індивідів, характеризують певний ступінь розвитку продуктивних сил.

Перший великий суспільний поділ праці сприяв виділенню племен пастухів із загальної маси племен, що привело до помітного підвищення продуктивності праці і створило матеріальні передумови виникнення приватної власності та розколу суспільства на певні непримиренні соціальні спільності.

Другий великий суспільний поділ праці привів до відокремлення ремесла, що становило допоміжне заняття землероба. Це привело до нового значного розшарування суспільства, виділення нових соціальних спільностей: знаті і простих землеробів, ремісників та ін. Виникають потреби в ринковому обміні продуктами трудової діяльності людей і формуванні великої соціальної спільності купців.

Третій великий суспільний поділ праці — поділ на сільську і міську працю; у результаті непрості соціальні відносини міського та сільського населення — характерна риса будь-якого суспільства, якому б економічному розвитку воно не відповідало. Поряд із поділом населення на міське і сільське відбувається також поділ праці на розумову і фізичну та відповідно поділ населення на певні соціальні верстви, стани, спільності. В міру розвитку продуктивних сил і суспільного виробництва відбувається природне формування соціальних спільностей, що характеризують виробничий, науково-технічний і соціальний прогрес.

Суспільний поділ праці, розшарування і диференціація людей на різноманітні соціальні спільності поступово сприяли виникненню

соціальних класів. У XVIII ст. поступово формується і утверджується індустріальне суспільство. Основним джерелом багатства і добробуту стає переробна промисловість — індустрія, а основними суб'єктами соціальних та політичних дій — *класи*. Тоді ж в Англії поняття *клас* широко вживається для визначення *класу бідняків* (lower class), а підприємець і мислитель Роберт Оуен відокремлює *виробничий клас* (working class) від *бездіяльного класу* (leisure class). Клод Анрі Сен-Сімон вважав виробничим класом власників капіталу: банків, купців, робітників. У XIX ст. європейське суспільство зображується як класове, а загальноприйнятим стає уявлення про те, що класи визначають соціальне обличчя суспільства, тенденції та напрямки розвитку. У політичному вченні марксизму поняття *клас* стає основним у світогляді. Класи виникають як результат радикальних соціальних трансформацій. Революції XVII ст. в Англії та XVIII ст. у Франції поступово утверджують юридичну і політичну рівність різних суспільних соціальних спільностей. Дедалі істотнішу роль у житті Англії, Франції та інших країн Європи відіграє третій клас — буржуазія — підприємницькі та виробничі верстви міст, які зайняли проміжне становище між *знаттю* та *черню*. Володіння та розпорядження не людьми (кріпаками, васалами), а *власністю* — капіталом, землею, знаряддями та засобами виробництва стає стрижнем економічного життя суспільства. Тоді ж кардинально змінюються організація праці та спосіб життя певних верств населення.

Соціальний клас — одне з основних понять у соціології. Вперше розгорнута картину класового суспільства дає Карл Маркс. В різні історичні періоди існували різні види власності (раби, вода, земля, капітал), що мали вирішальне значення у взаємовідносинах людей, але всі соціальні системи засновані на двох антагоністичних соціальних класах. У епоху розвитку капіталізму, на думку Маркса, існує два основних антагоністичних соціальних класи — буржуазія і пролетаріат. Класові відносини з необхідністю передбачають експлуатацію одного класу іншим, тобто один клас присвоює результати праці іншого, експлуатує і пригноблює його. Такі відносини постійно відтворюють і породжують класовий конфлікт, що є основою соціальних змін, які відбуваються в суспільстві. Є суб'єктивні й об'єктивні ознаки класу (володіння ресурсами), але це не обов'язково супроводжується усвідомленням належності до класу або почуттям політичної близькості інтересам класу тощо. Тільки тоді, коли члени суспільства, соціальної спільності усвідомлюють свою класову належність і починають діяти спільно в інтересах свого класу, соціальний клас стає повністю сформованим.

Найвпливовішу теорію соціальних класів, альтернативну марксистській, запропонував Макс Вебер. На відміну від Маркса соціолог Макс Вебер виділяє інші фактори, які впливають на формування відносин нерівності, зокрема розглядає престиж як одну з найважливіших ознак соціального класу. Разом із тим розглядається зв'язок між можливостями висування на більш високі посади і належністю до соціального класу, передбачаючи, що клас становить групу людей з подібними можливостями просування або кар'єри та ін. Макс Вебер вбачає як базовий статусний розподіл у суспільстві й основи для створення соціальних класів — *ставлення до власності*. Проте Макс Вебер надає набагато більшого значення розподілу всередині основних класів (наявність проміжних класів, соціальних спільностей), виділяє клас власників і торговий клас, у залежності від виду власності підприємств, де працюють робітники розбиває на кілька класів робітничий клас, відповідно до можливостей підвищення свого статусу, який мають. Макс Вебер розглядає бюрократію як клас, необхідну ланку влади в сучасному суспільстві.

Кожний соціальний клас — це система поведінки, комплекс цінностей і норм, стиль життя. Кожний соціальний клас культивує свої цінності, моделі поведінки та ідеали. Наприкінці XVIII — в XIX ст. в українському селі, а також у деяких міських верствах ідеалом жіночої краси вважалася досить повна широкоста жінка з «пишними формами», рум'янцем на обличчі, міцним здоров'ям, яка досить функціонально підходила для сільської роботи та роботи вдома. Тоді ж ідеалом жіночої краси у дворянства та заможних людей була тоненька статна струнка жіночка з тендітною фігурою, трохи нервова, з тонкими музикальними пальцями і блідим обличчям. Звичайно, що така жінка не могла займатися фізичною працею і своєю цікавою блідістю нагадувала городянок — киянок, полтавчанок, москвичок тощо. Це лише один штрих до величезної соціальної дистанції між вищими й нижчими соціальними спільностями. Представники таких соціальних спільностей і верств одягалися по-різному, говорили різними мовами (найчастіше вживалася французька), по-різному будували побут. За культурними елементами та ознаками можна практично безпомилково визначити належність індивіда до тієї чи іншої соціальної спільності.

У сучасних умовах соціальна дистанція між представниками різних соціальних спільностей дещо скоротилась. І все ж у різних соціальних спільностей ще є значні відмінності в нормах поведінки, мисленні і способах життя. Нині «нові українці» мають ма-

шини певної марки, носять якісний одяг, мають певну манеру одягатися. Все це характеризує представника народжуваного класу — *класу власників*. Існують і винятки: звичайна дитина з середнього класу соціалізується інакше, ніж дитина нижчої соціальної верстви. Типова дитина з середнього класу, з середовища «нових українців» живе в оточенні освічених, культурних людей, які правильно говорять українською мовою (без застосування різноманітних діалектів і нецензурних висловлювань), насолоджуються серйозною музикою, купує цікаві книги, їздить у цікаві подорожі і має досить тонкі захоплення. Така дитина оточена особами, які працюють, не думаючи про зарплату, дбаючи лише про свій престиж, і це стає для неї звичним і природним. Вона легко засвоює норми поведінки й ідеї своєї соціальної спільності, верстви. А дитина із сім'ї робітника чи селянина перебуває зовсім в інших умовах і обстановці. Починаючи з дитинства, культурна диференціація постійно поглиблюється, росте соціальна дистанція, поляризується і саме суспільство.

Сучасна соціальна структура зазнала значних змін, і традиційні уявлення про побудову суспільства виявилися ні теоретично, ні практично неспроможними, що й обумовило кардинальні зміни у підході до аналізу процесів, які відбуваються в соціально-економічній та політичній сферах. Ще до недавнього часу розглядалася така соціальна структура суспільства, яка будувалася на принципах наявності в суспільстві двох соціальних класів і проміжкової верстви. Починаючи з 30-х років за офіційною доктриною соціальна структура суспільства в країнах соціалістичної орієнтації в Європі, південно-східній Азії тощо визначалася як сукупність двох соціальних класів (робітників і селянства) та соціального прошарку інтелігенції. Критерії соціальної диференціації зводилися до двох видів ставлення до засобів виробництва і характеру праці. Формувалось уявлення про повну рівність шансів усіх і кожного на соціальне просування, незалежно від походження, національності, яке не відповідало реальності. Взаємовідносини між класами, соціальними верствами і соціальними спільностями трактувались як безконфліктні, гармонійні, засновані на єдності інтересів. Стверджувалась ідея руху суспільства до соціальної однорідності.

Сучасне уявлення про класи

Соціально-класова структура — це сукупність соціальних класів, певних зв'язків між ними і відносин, які є основою всіх елементів. У соціально-класовій структурі адекватно проявляється-

ся економічна структура суспільства. Основу соціально-класової структури становлять соціальні класи — великі соціальні спільності людей, які відрізняються за їх місцем в історично обумовленій системі суспільного виробництва, ставленням до засобів праці, роллю в суспільній організації праці, а, отже, за способами одержання і розмірами тієї частки суспільного багатства, яка їм належить. Розглядаючи соціальну структуру суспільства, з'ясовуються відносини, за якими поділяються люди. Виділяються три ознаки: характер власності, ставлення до влади (роль у суспільній організації праці); прибуток (розміри та спосіб їх одержання). Проте соціальна структура будь-якого суспільства складається з великої кількості соціальних спільностей — класів, націй тощо. Економічно і політично панівні класи і верстви визначають певний тип соціально-економічного розвитку суспільства. Економічні й виробничі відносини людей, які визначають не тільки тип, але й динаміку соціальної структури кожного суспільства, обумовлені рівнем розвитку продуктивних сил, а, отже, визначають технічний і соціальний прогрес.

Поняття *клас*, як і раніше, входить до концепцій, теорій соціології. З допомогою поняття *клас* соціологи, філософи намагаються осмислити зміни в структурах економіки та суспільства. В сучасних розвинутих країнах у другій половині ХХ ст. стався поділ власності і контролю над нею. Суспільне життя дедалі частіше регулюється формальними організаціями (багатонаціональними компаніями, політичними партіями). Формується нова структура економіки з небаченими досі заняттями та професіями. Неминучість нерівності та відсутність переконливих і привабливих альтернатив її визнав, здається, весь світ. Ці зміни настільки радикальні, що соціологи твердять про *новий середній клас*, *новий робітничий клас*, *клас менеджерів*, *новий правлячий клас*. Цінності, політичні настанови і переваги, що надають суспільству більшої згуртованості, обґрунтовуються досягнутим рівнем добробуту. Інструментальний колективізм замінив колишню групову неприязнь, та, на думку деяких соціологів, не скасував класів та класові ситуації. Вважаючись прихильником традицій марксизму, сучасний американський соціолог Ерік Олін Райт стверджує, що класи сучасного суспільства — елемент способу виробництва. Та тепер не є однорідним капіталістичне виробництво, бо поряд з ним існує просте товарне і дрібнотоварне виробництво, де значною власністю володіють численні акціонери, проте керує нею обмежена кількість менеджерів, на великих та середніх підприємствах, що становлять основу економіки, влада розподілена не-

рівномірно. Звідси й різні базисні ознаки, а також суперечливі позиції в економічній структурі суспільства: власники великих, середніх та дрібних капіталів, наймані робітники, менеджери на великих та малих підприємствах, що мають повноваження та відповідальність, керують власністю, але нею не володіють. Отже соціальна структура включає: керівників найвищого рівня в державі та різних галузях економіки; керівників середнього рівня; спеціалістів з вищою освітою; працівників сфери послуг; дрібних власників, які наймають робітників; дрібних власників, які не наймають робітників; фермерів; техніків та майстрів; кваліфікованих робітників; напівкваліфікованих і некваліфікованих робітників; працівників сільського господарства.

Жити і належати до соціальних спільностей суспільства означає виступати носієм загальних ознак. Частина з них усвідомлюється, і кожен без особливих вагань відповідає на запитання: «Хто ви є?». Належність до класу, соціально-професійної спільності, кола друзів обумовлюється відповідною ринковою ситуацією, заняттям (професією), способом життя, цінностями і нормами, пристрастями та симпатіями, які культивуються кожним. Чоловік чи жінка конкретної національності і певного віку та віросповідання, з певною освітою й сімейним станом можуть визначити свою належність до певної соціальної групи. Можна часто чути, що кожна людина індивідуальна і неповторна. Проте мається на увазі, очевидно, не визначені її ті чи інші ознаки, що свідчать про належність індивіда до тієї чи іншої соціальної спільності. У житті інше: яку ознаку не візьмемо, завжди знайдеться ще безліч її носіїв: *всі чоловіки, всі жінки, всі індивіди високого зросту, всі низькорослі, всі брюнети, всі русяві, всі руді, молодь і пенсіонери* — такі сукупності, однорідні за певною ознакою, в соціології називають *категоріями населення*. Для категорій непридатні ті уявлення про культуру і структуру, що до-речні при розгляді соціальних спільностей. Не існує специфічної культури *низькорослих* або *рудих* та ін. Проте не виключається створення таких спільностей, які люблять пиво або риболовлю тощо, в житті виникають різні молодіжні групи, що захоплюються тим чи іншим. Варто тільки підтримувати все позитивне, що сприяє формуванню свідомої особи, запобігати негативним явищам у середовищі молоді. Різні соціальні інститути й організації періодично виявляють піклування про інтереси молоді, вимагають захистити пенсіонерів, забезпечити права жінок чи національних меншин. І все ж соціологи попереджають, що кореляція між конкретною ознакою та поведінкою індивіда має бути досить обережною.

Сучасна соціальна структура України

В сучасних умовах є багато моделей соціально-класових структур, причому соціологи дійшли висновку, що в сучасному суспільстві основа таких структур залишається незмінною, а змінюються лише окремі структурні елементи залежно від культурних, економічних, структурних та інших особливостей кожного суспільства. Основними компонентами соціальної структури сучасної України виступають: *вищий клас професіоналів, адміністраторів; технічні спеціалісти середнього рівня; комерційний клас, дрібна буржуазія, техніки й робітники, які здійснюють керівні функції; кваліфіковані робітники; робітники, які не мають спеціальної кваліфікації, землероби (хлібороби, робітники сільськогосподарських колективів, фермери та ін.); групи інженерно-технічних працівників та рядових службовців, а саме: науково-технічна і гуманітарна інтелігенція, студенти, значні групи, які займаються індивідуально-трудою діяльністю.* В основі такої градації лежить так званий об'єктивний підхід, який є передумовою поширення в західній соціології поділу суспільства на *страти* за їх соціально-економічним статусом. Багатоваріантність власності, що складається нині в Україні і в країнах Співдружності незалежних держав, не дозволяє залишатися на позиціях попередньої соціальної структури. Очевидно, що в Україні виразніше проявляється тенденція до поглиблення соціальної диференціації, зміни соціального статусу багатьох соціальних спільностей.

На початку 90-х років в Україні йде формування найрізноманітніших форм власності: кооперативної (особливо в сільському господарстві), акціонерної, концесійної, змішаної і, нарешті, приватної. І за кожною з форм власності стоїть соціальна спільність людей, які по-своєму сприймають навколишню дійсність. Дедалі більше проявляються тенденції диференціації суспільства. По-перше, значно скорочується частка робітників у соціальній структурі. Прогноз на початок XXI ст. показує, що 50 % робітників залишать сферу матеріального виробництва і поповнять ряди працівників, які зайняті у сфері послуг, науки та освіти, значно збільшиться кількість пенсіонерів, і державі доведеться здійснювати їх соціальний захист. По-друге, триває диференціація робітничого класу, особливо, якщо врахувати різномасштабність форм власності, суспільство змушене буде зважати на людей, які спираються на групову, республіканську, приватну або кооперативну власність. Значною стає і поява нових соціальних спільностей,

зростає їх роль у суспільному виробництві. Посилюється диференціація робітників за ознаками професійності, соціальної активності тощо. По-третє, зростає кількість представників робітничого класу, які за змістом праці, за спільною професійністю практично не відрізняються від інженерно-технічної інтелігенції. В умовах авангардних технологій функції багатьох робітників та технічної інтелігенції стали настільки схожими, що вони відрізняються більше за нюансами, ніж за суттю. Така ситуація вносить істотні корективи в традиційне уявлення про безпосередність продуктивності праці, в якій беруть участь усі без винятку працівники виробництва. По-четверте, відмічається подальше підвищення освітнього рівня і професійної кваліфікації. Якщо в 60-х і особливо в 70-х роках відбувається стагнація в освітньому рівні робітників, то починаючи з 90-х років інтерес робітників до одержання освіти і вдосконалення своєї кваліфікації зростає. Проте зменшується кількість робітників, які одержують освіту і кваліфікацію безпосередньо на виробництві. Вважалося, що провідною силою суспільства був робітничий клас, який становив більшість трудового населення України. Належність до робітничого класу забезпечувала престиж у суспільній свідомості, хоча здебільшого показний. Проте визнання ролі робітничого класу відбувалося не без певних втрат. Вони проявлялися в переважній орієнтації (хоча із середини 90-х років дещо послабленій) випускників середніх шкіл на одержання вищої освіти. На жаль, помітне прагнення більшості молоді, яка не потрапила до вищих навчальних закладів, — «перечекати», «пересидіти» несприятливий період переважно на допоміжних роботах у сфері розумової праці: в канцеляриях, установах тощо, — тобто осторонь від робітничих професій.

Значні зміни сталися і в структурі селянства. По-перше, зменшується загальна кількість людей, які зайняті безпосередньо продуктивною працею — в полі і на фермах. По-друге, відбуваються значні структурні зміни, які ведуть до зростання кількості людей, зайнятих на переробці сільськогосподарської продукції та сировини. Збільшується чисельність селян, які зайняті у сфері обслуговування на селі та на сезонних роботах, у той час коли незайнятість частини сільського населення послаблюється створенням промислових виробництв та підсобних промислів. По-третє, поступово зростає авторитет і роль землеробської праці, відбувається її визнання як важливої сфери суспільної діяльності, що веде до повільного, але дедалі впевненішого становлення й розвитку фермерських господарств. Суперечності між суспіль-

ною орієнтацією на значущу мету й особистим прагненням людей, які виникли й загострювались у 80-х — першій половині 90-х років ХХ ст., мали безперечно негативний вплив на ставлення до селянської праці, належності до сільського населення. Це вело до розселення, створювало труднощі й ускладнювало функціонування не лише сільського господарства, а й усього народного господарства. З середини 90-х років становище змінюється: праця на землі визнається важливою сферою суспільної діяльності. Та не все складається так однозначно: велика кількість людей втратила зв'язок із землею, селянською працею, і відродження їх на новій основі відбувається досить хворобливо, бо орендні відносини не витримали випробування, з труднощами просувається становлення фермерства та ін.

У сучасних умовах існує специфічна соціальна спільність — *інтелігенція*, яка виконує важливу роль у задоволенні соціально-культурних потреб суспільства, в організації суспільного виробництва й управління. Структура інтелігенції визначається структурою духовної сфери суспільства. Часто й досить спрощено структуру інтелігенції уявляють трьохланковою формулою: творча інтелігенція (письменники, діячі мистецтва), науково-технічна інтелігенція, фахівці розумової праці та апарату управління. В соціології застосовуються різні критерії диференціації інтелігенції. Так, за місцем у суспільному розподілі праці в середовищі інтелігенції виділяють три основні групи: працівники розумової праці (письменники, художники, скульптори, архітектори та ін.), група суб'єктів праці, в процесі якої продукт, що виробляється, є невіддільним від акту виробництва. Це праця педагога, лікаря, актора, музиканта-виконавця. Третя група — працівники переважно розумової праці, які безпосередньо беруть участь у виробництві матеріальних благ (інженери, техніки, агрономи тощо). Інтелігенція також поділяється на групи за способом одержання та оперування знаннями. Знання як основний продукт інтелектуальної діяльності на шляху від виробництва до практичної реалізації проходять ряд окремих, відносно самостійних етапів, у кожному з яких зайняті відносно самостійні групи працівників. Ці групи володіють не тільки загальними для всієї інтелігенції рисами, але й мають самостійні, властиві тільки їм риси. Так, працівники розумової праці, творча діяльність яких безпосередньо пов'язана з винаходами в техніці, з відкриттям нових закономірностей і тенденцій розвитку суспільства, з виробництвом нових знань, систематизацією і подальшим їх розвитком, складають групу наукових працівників.

Представники розумової праці, які здебільшого зайняті поширенням і популяризацією знань, створюють численну армію працівників освіти, засобів масової інформації. Своєю діяльністю вони сприяють формуванню духовного світу особи, розвитку її інтелекту і творчих здібностей, і тим самим — підвищенню культурно-технічного і професійного рівня працівників, а, отже, й ефективності суспільної праці. Самостійною ланкою на шляху розвитку і руху знань виступає інформаційна діяльність, основний зміст якої складає пошук, збирання, аналітико-синтетичне оброблення і зберігання інформації, передача інформаційних матеріалів зацікавленим організаціям і особам. Найбільша група сучасної інтелігенції пов'язана з використанням знань, з реалізацією їх практично. Сюди належать інженерно-технічні, агрономічні, зоотехнічні працівники, працівники апарату управління і сфери медичного обслуговування. Кожна з груп інтелігенції об'єднує багато професій, представники яких здійснюють різноманітні функції у сукупній інтелектуальній діяльності. Поглиблення диференціації характерне для всієї інтелігенції і виступає відображенням безмежно складного змісту природи і суспільства.

В сучасних умовах зміни психології і свідомості студентства відбуваються переважно шляхом підвищення соціальної активності та професіоналізму. Від системи вищої освіти залежить забезпечення можливості одержання нових знань, актуалізація інтелектуального потенціалу суспільства, неортодоксальність майбутнього фахівця, підвищення культурного потенціалу суспільства. Реальності життя такі: сучасне суспільство не вільне від таких соціальних груп людей, які відбувають покарання за злочини. Бродяги, дармоїди, жебраки, якими б не здавалися вони нечисленними, все ж реально живуть, як і великі соціальні спільності, верстви, групи. Уже становлять значне соціальне явище безробітні. Від безробіття не відмахнутись уже ні політиці, ні науці. Безробіття зростає рік у рік і породжує в Україні проблеми зайнятості молоді, стимулює злочинність тощо. Йде подальше ускладнення соціальної структури суспільства, що далеке від досконалості. Тут є ще багато колізій, суперечностей тощо.

Під впливом соціальних і технологічних зрушень відбувається пов'язана з розхитуванням і ламанням нормативно-ціннісних систем *маргіналізація*. Тоталітарна ціннісно-нормативна система — класично завершена за своїм характером і добре інтеріоризована мільйонами людей у вигляді стереотипів свідомості та

поведінки. Подвійності і лицемірству самої системи, розходженню її рекомендацій *для верхів та низів* передували двозначність, *подвійна мораль*, але зовсім не у вигляді протилежних і суперечливих їй ціннісно-нормативних систем. Такі системи могли існувати лише потай, латентно, у свідомості й поведінці окремих і переслідуваних соціальних верств. Уже складаються і відкрито декларуються контрастні, протилежні, навіть полярні ціннісні системи, а між ними — ті, що прилягають до них із країв. Це і є прояв *маргіналізації суспільства*. Процеси маргіналізації виражаються і в становленні нового соціального прошарку, який прийнято називати *середнім класом*. *Середній клас — це, насамперед, високопродуктивні й високоінформовані, ініціативні й заповзятливі працівники, це завжди інноваційні типи особи*. Саме інноваційний тип особи стає суб'єктом технічної модернізації і політичної демократизації. Представники інноваційного соціального типу перебувають серед найкваліфікованіших верств робітників, селян, інтелігенції та інших соціальних верств населення, що становлять соціальну структуру суспільства. Зростання ролі середнього класу у співвідношенні соціальних і політичних сил визначає стабільність соціальної системи, забезпечує її динамізм. Без середнього класу не станеться демократизації суспільства. Постає питання про те, буде середній клас затиснутий у лещата між бюрократизмом верхів і заздрістю низів чи одержить соціальний простір для свого розвитку. За даними, в Україні в сучасних умовах середній клас ще нечисленний, охоплює десь близько 20 % населення. Інші вчені твердять, що середні верстви уже «становлять хребет українського суспільства». Зважаючи на статистику прибутків і шкалу суб'єктивної ідентифікації, це справді так. Але це не так у реальності, тому що середній клас (високозабезпечений, інформований, умілий, діяльний) тільки-тільки формується. До того ж середній клас формується двох основних типів: традиційний буржуазний різновид (в Україні нині дрібна буржуазія становить близько 12 %) і новий середній клас, незалежний і протилежний і бюрократії та плутократії (в Україні «нові українці» складають близько 5 %). У таких умовах доля демократизації суспільного життя, формування суверенної державності України нерозривно пов'язані з долею середнього класу, з долею «нових українців». Головний зміст радикальних суспільних перетворень полягає в тому, що Україна має увійти в русло загальноцивілізаційного розвитку, органічно включитися в систему економічних і політичних взаємозв'язків світової співдружності.

2. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

Чому так буває в суспільстві: деякі соціальні верстви, прошарки багатіші і мають більшу владу, ніж інші. Чому в сучасних суспільствах проявляється нерівність? Наскільки великі шанси кожного піднятися на вершину економічної піраміди? Чому в сучасному багатому суспільстві є бідність? Ось деякі питання, які поставлені й на котрі треба дати відповідь. Вивчення соціальної рівності й нерівності — одна з найважливіших сфер соціології, тому що матеріальні ресурси, до яких люди мають доступ, визначають життя.

Системи соціальної стратифікації

Рівність і нерівність існують на всіх етапах людського суспільства навіть у найпростіших культурах, де фактично нема різниці за рівнем багатства або власності, а є нерівність між людьми — чоловіками та жінками, молоддю і дорослими. Людина може мати вищий статус, ніж інша, тому, що успішніше полює, або тому, що чоловік чи жінка мають «особливий доступ» до родових духів. Описуючи нерівність, соціологи говорять про існування соціальної стратифікації. *Стратифікацію визначають як структурування нерівностей між різними соціальними спільнотами, верствами, прошарками та групами людей.* Варто порівняти стратифікацію з геологічними шарами скелі на поверхні землі. Суспільство можна розглядати як складові зі *страт, верств, прошарків* в повній ієрархії з найпривілейованішими верствами, станами на верхівці й менш привілейованими біля підніжжя старої піраміди.

Виділяються чотири основні системи стратифікації: рабство, касти, стани і класи. Іноді системи стратифікації перетинаються одна з одною: рабство існувало поряд із класами в Стародавній Греції і Стародавньому Римі або на Півдні США перед громадянською війною. Рабство — це найвиразніша форма нерівності, *за якою частина індивідів буквально належить іншим як їх власність.* Правові умови рабства значно варіюються в різних суспільствах. *Каста* — слово португальське, *casta* — рід, покоління, замкнута спільність людей, пов'язаних єдністю спадкової професії і суспільного статусу. Касти жреців, землеробів, ремісників, торгівців та інші існували в ряді країн Європи, Близького Сходу, в Індії,

Африці, і Латинській Америці. *Кастовий лад* — джерело приниження та лиха для багатьох людей. Нині кастові пережитки ще не подолані в Японії, Шрі-Ланці та ряду інших країн. В сучасних розвинутих суспільствах існують соціальні спільності, які прагнуть до замкнутості й відстоювання своїх привілеїв (каста офіцерства, каста аристократії тощо). *Стани* — *соціальні спільності в рабовласницьких феодальних суспільствах* — мали закріплені в звичаях або законах *спадкові привілеї і обов'язки*. Станові об'єднання характеризувалися нерівністю станових привілеїв деяких із них. З другої половини XIX ст. в Росії, в Україні утворився становий поділ на дворян, духовенство, селянство, купецтво, міщанство та ін. З утворенням капіталістичних відносин відбувається руйнування станів, проте станові пережитки зберігаються в сучасних суспільствах ряду країн і *класи* — *великі соціальні спільності людей, що відрізняються своїм місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва*. В усіх суспільно-економічних системах один клас експлуатує інші й панує над ними.

Соціальна стратифікація (лат. *stratum* — *верства, прошарок, асеце* — *робити*) — *поняття, що визначає, по-перше, структуру суспільства, по-друге, систему ознак соціального розширивання, нерівності*. За теорією соціальної стратифікації суспільство поділяється на соціальні верстви, прошарки або страти. За основу поділу суспільства беруться різні ознаки: політичні, економічні, біологічні, расові, релігійні та інші, доволі суспільство поділяється на вищі, середні й нижчі соціальні верстви, класи і страти — на основі освіти, побутових умов, заняття, прибутку; твердиться, нібито соціальна нерівність неминуха в будь-якому суспільстві. Соціальна стратифікація характеризується мінливістю, рухливістю, тому що залежить від соціальної мобільності, тобто пересування людей із однієї країни або класу в інші. Основи сучасного підходу до вивчення соціальної структури суспільства соціальної стратифікації закладені Максом Вебером, який розглядав соціальну структуру суспільства як багатомірну систему, де поруч із класами і їх відносинами власності важливе місце належить соціальному статусу та владі.

Теорії соціального статусу — складова частина концепції соціальної стратифікації, в якій формується поняття статусу (лат. *status* — *становище*). В соціології *поняття соціального статусу* (спочатку означало *правове становище юридичної особи*) *вперше вжив англійський соціолог Генрі Дейм*. *Потім розгорнуті теорії соціального статусу сформував Роберт Лінтон, Фрейд Мерілл, представники соціально-психологічної школи інтеракціоністів*

Тім Шібутані, Ральф Тернер та ін. Соціальний статус означає становище особи, яке вона займає в суспільстві відповідно до віку, статі, походження, професії, сімейного становища. Розрізняють соціальні статуси особи, вроджені (соціальне походження, національність) і досягнуті (освіта, кваліфікація та ін). Соціолог Роберт Лінтон відмічав подвійне значення соціального статусу, підкреслюючи, що кожна людина має певний соціальний статус, відповідно до якого і займає певне місце в суспільній ієрархії й одночасно суміщає у своїй особі кілька статусів, будучи і батьком, і чоловіком, і мером, і членом політичної партії тощо. Але буває, що статуси суперечать один одному, тоді виникає *середній, маргінальний статус*. Поняття соціального статусу тісно пов'язане з поняттям соціальної ролі та ін. Теорії соціального статусу виступають базою концепції соціальної стратифікації.

Взаємозв'язок політичної нерівності і соціальної мобільності

У соціології теорії соціальної структури суспільства, взаємозв'язків політичної нерівності та соціальної мобільності (переміщення) детально обґрунтовуються і формуються соціологами Вільфредо Парето, Гаetano Москою, Максом Вебером, Данієлом Беллом та ін. На необхідність аналізу складу та організацію владних структур правлячих класів вказує Гаetano Моска, вважаючи, що влада правлячого класу основана на тому, якому ступеню якості відповідають конкретні потреби суспільства. Конкретні ж потреби відображають характерні зміни в релігії, в політичному мисленні, економічному розвитку та ін. Відмінності влади і політичного авторитету засновані на певних соціальних умовах. Соціальна стратифікація, відмічає Вільфредо Парето, залежить від біологічної необхідності тому, що не всі люди від народження наділені особливо цінними психологічними якостями — дійсними моментами людських дій. Соціальні умови служать причиною того, що є тільки частина тих, хто від народження наділена елітарними якостями дії. Зрозуміло, соціальна стратифікація розглядається як відмінність між політичними панівними верствами, прошарками і масами. Для суспільства з розвинутими політичними секретами такий поділ вважається нормальним. Якщо ж інші соціологи розглядали соціальну нерівність як зло й обмеження, а соціальну мобільність (переміщення) як спосіб її подолання, то Гаetano Моска і Вільфредо Парето пояснювали соціальну нерівність і соціальну мобільність як нерозривні аспекти

одного ж і того *соціального явища* — *циркуляції індивідів між правлячим класом, елітою і нижчим класом, пасивними підлеглими*. Стабільність правлячої еліти неможлива без соціальної мобільності. Проте теорії взаємозв'язку політичної нерівності та соціальної мобільності однобічно аналізували процеси соціальної стратифікації, спрощено пояснювали політичну соціальну нерівність і соціальну мобільність. Обґрутовуючи відмінності трьох окремих аспектів соціальної стратифікації — економічного, соціального і політичного, соціолог Макс Вебер виділяє фактори, що визначають політичну нерівність у поділі основних суспільних ресурсів: *багатство, соціальний престиж, влада*, що дає можливість з'ясувати три джерела політичної влади.

Соціальна стратифікація дає можливість з'ясувати зміст і саму суть поняття клас, що відображає економічні відмінності між людьми. Обґрунтоване соціологом Максом Вебером поняття клас істотно відрізняється від підходу соціолога Карла Маркса у визначенні суті поняття класу і соціальної стратифікації. Якщо, поділ суспільства на класи, вважав Карл Маркс, пов'язаний з відносинами власності на засоби виробництва, які визначають усі інші властивості класу, то соціолог Макс Вебер вважав, що класова належність визначається не тільки контролем над засобами виробництва, а й економічними відмінностями, що не впливають з відносин власності (кваліфікаційні, професійні, персональні та інші). *Соціальна стратифікація* пояснює поняття статусу залежно від поваги престижу індивіда в суспільстві. Статус визначає об'єктивні можливості індивіда досягти успіхів у житті (можливість мати високі прибутки залежно не від власності, а завдяки фаху, професії — інженера, лікаря, адвоката та ін. Статус визначає суб'єктивну оцінку соціального становища, тобто важливе значення має самоототожнення і зіставлення свого соціального становища із соціальним становищем інших спільностей тощо. Якщо Карл Маркс вважав соціальну структуру суспільства результатом нестачі економічних ресурсів, то Макс Вебер вказував, що не вистачає почестей, пошани і престижу. Сама по собі кількість товарів може зростати, і кожний підвищуватиме власний добробут, але престиж завжди відносний.

Досить поширені ситуації, де свідомо, самі того не відаючи, люди перебувають під чиеюсь владою: підкоряються, виконують вказівки, але водночас сприяють, захищають та підтримують. І справді, будь яка влада, чергуючись, постає в двох видах: то такою, що маніпулює та зневажає, то такою, що опікує. Володіти владою в суспільстві означає контролювати блага та ресурси,

яких потребують індивіди та соціальні спільності. Виникає можливість впливати на формування установок, потреб і домагань соціальних суб'єктів. Якщо люди контролюють блага, в яких орієнтуються, то володіють могутнім засобом, щоб змусити індивідів та спільності взаємодіяти в тих умовах, які люди самі бачать, а багато в чому й продукують. З позицій соціології, володіння владою — це, врешті-решт, можливість впливати на поведінку інших, щоб успішно досягти заздалегідь поставленої мети. Та і в сучасних умовах можуть бути і справді засновані на силі та страху примітивні форми влади. Однак прогрес суспільства виявляється і в переході до витончених екологічних і соціально-психологічних механізмів примусу, які в усьому світі називають демократичними. Здійснення політичної влади передбачає вплив на функціонуючі у суспільстві ціннісно-нормативні системи дискредитацією віджилих цінностей і норм, утвердженням нових цінностей та ідеалів. Отже, влада уособлює можливість і здатність впливати на поведінку індивідів і спільностей.

У соціальній стратифікації виділяються *три види соціального розшарування*, що становить різні форми та механізми впливу соціальних спільностей, верств, станів, прошарків і взаємовідносин на політичну владу. По-перше, *економіко-технологічне розшарування* й індустріальні, професійні й комерційні організації, що його відображають. По-друге, *відмінності статусів*, що впливають на міжособисті відносини й особливо значну роль відіграють у процесах політичної соціалізації та політичної участі. По-третє, *інституціональні відмінності*, що впливають на способи взаємодії особи і соціальних спільностей, верств, станів, прошарків із різними політичними, в тому числі партійними, структурами. Соціальне розшарування різноманітно впливає на політичні процеси, що відбуваються в суспільстві, і діючі владні політичні інститути. Особливість впливу на політичні процеси і політичні системи, інститути пов'язана з класовим розшаруванням суспільства. Марксизм визначає клас як велику соціальну спільність людей, які займають особливе становище в системі суспільного виробництва і мають власні, відмінні від інших соціальних спільностей відносини до засобів виробництва. Панівний у відносинах до власності клас є політично панівним класом. Для визначення ролі та діяльності соціальної спільності в політичному житті суспільства нерідко використовується поняття *клас*, але даються істотні, відмінні від марксизму, пояснення класовому розшаруванню. У визначенні ролі й діяльності соціальних спільностей у політичному житті суспільства становить інтерес підхід

Макса Вебера в характеристиці й оцінці класів, який пропонує урахування не лише ставлення до засобів виробництва, але й розмірів багатства, прибутку, рівня освіченості, юридичних привілеїв та інших визначень, що проявляються в способі життя і почутті належності до відповідних соціальних спільностей.

Обґрунтовуючи відносини між класами, Макс Вебер відзначає, що відносини між ними не зводяться до прагнення оволодіти владою і до експлуатації власниками засобів виробництва та виробників матеріальних благ. Вирішуючи проблеми розподілу капіталовкладень, інвестицій, оподаткування, зайнятості або захисту навколишнього середовища, класи можуть мати міцні зв'язки, спільні інтереси в політиці й будують відносини на принципах співробітництва. Значну увагу Макс Вебер приділяє середнім верствам, станам або так званому *середньому класу*. Адже в економічно розвинутих країнах саме середній клас став опорою громадянського суспільства і соціальною основою політичної стабільності.

Взагалі в сучасній соціології концепція соціальних класів не втрачає значення. Західні соціологи Теодор Гейгер, Моріс Гінсберг та інші відзначають необхідність подальшого розроблення теорії класів. Але, по суті, класові межі — це межі, в яких соціально-економічні характеристики одних соціальних спільностей можуть відрізнитися від інших, зберігаючи корінні ознаки класу. Та й внутрішні класові ознаки залишаються такими ж доти, доки не переростають себе якісно. Якщо раніше не тільки дрібна, а й уся буржуазія становила клас індивідуальних власників, то в сучасних умовах в індустріальному суспільстві поряд з індивідуальною власністю існують інші форми власності: корпоративна, кооперативна на умові партнерства, приватна, державна та ін. Неоднорідною стала і дрібна буржуазія. Важливо визначити й обмеженість робітничого класу. В сучасних умовах більшість найманих робітників зайняті не фізичною працею. Високоосвічений робітник як об'єктивна потреба сучасного виробництва обумовлює і найрізноманітніші форми найму, що в свою чергу диференціює інтереси різних верств і прошарків суспільства. Ось ця диференціація інтересів, відбиваючись у диференціації соціальної структури суспільства, вимагає поширення концепції соціальної стратифікації.

Наукове і політичне значення теорії стратифікації полягає в урахуванні різноманітних ознак, на ґрунті яких формується соціальний статус індивідів. *Безумовно, реальністю залишаються соціальні класи — великі соціальні спільності, що сформувалися на базі економічних відмінностей*. На думку політолога Ральфа Дарендо-

рфа, двома основними компонентами соціальної структури сучасного індустріально розвинутого суспільства є буржуазія, робітничий клас і соціальні спільності, які відрізняються за ознаками, принципами, властивостями соціальної стратифікації.

Ступені соціальної ієрархії важливі для визначення основ соціальної стратифікації. Першопричина ієрархічної будови суспільства — соціальна нерівність, що породжується об'єктивними умовами життєдіяльності людей. Та кожне суспільство прагне до упорядкування своєї нерівності. Буває в житті: люди, якими володіє почуття несправедливості, знищать, зруйнують у праведному гніві все, що в їх свідомості асоціюється з утиском їх інтересів. Саме тому спочатку для підтримання соціальної ієрархії в суспільстві знайдене просте рішення: народжений в сім'ї раба — залишається рабом, в сім'ї кріпака — кріпаком, в сім'ї патриція або дворянина — представником вищого стану і тільки королівське походження дає шанси на володіння верховною владою. Вся система соціальних інститутів: право, армія, суд і церква стежили за суворим додержанням правил станової структури й ієрархії в суспільстві.

Із розвитком суспільства, вдосконаленням соціальної структури змінюються і ієрархічні ступені. Профіль ієрархічної соціальної структури суспільства змінюється зі зміною становища соціальних спільностей, верств у соціальному житті суспільства. Введення соціологами критерія *рівень багатства* привело до того, що в суспільстві виділилося багато соціальних верств, станів, прошарків із різним *рівнем багатства і прибутку*, а соціально-професійні критерії робили стратифікаційну структуру дуже подібною до соціально-професійної. Соціально-професійний критерій враховував престижність професії, рівень освіти і рівень доходів. На базі такого підходу в соціології досить широко розповсюджено поділ за соціально-економічним статусом: вищий клас професіоналів; адміністратори, технічні спеціалісти — середній клас; потім комерційний клас; дрібна буржуазія; техніки та робітники, які здійснюють керівні функції; кваліфіковані робітники. Зростання середнього класу найбільше символізує і його соціальну мобільність. Та особливе місце середнього класу, перспективи його розвитку не виключають поляризації суспільства. Ще Карл Маркс передбачав, що конфігурація суспільства і все соціальне його життя постійно змінюються за рахунок концентрації багатства в руках небагатьох і значного зростання зубожіння основної маси населення суспільства. Така тенденція веде до виникнення і значного загострення соціального напруження між

верхніми і нижніми верствами, прошарками суспільства, що неминуче веде до перерозподілу національного доходу.

Про поляризацію сучасного суспільства свідчить той факт, що, як і раніше, багатство зосереджується в руках небагатьох. Відомий англійський соціолог Едвін Гідденс наводить статистичні дані про поляризацію суспільства Англії: 5 % вищого класу володіє 90 % акцій приватних корпорацій, 5 % вищого класу одержує 16 % загального прибутку, тоді як 50 % представників нижчих верств і прошарків одержує тільки 5 % прибутку. За неповними даними, в Україні 6 % представників вищого класу володіють майже 70 % акцій приватних і акціонерних підприємств, 6 % вищого класу одержує 14 % загального прибутку, тоді як 80 % представників нижчих верств і прошарків одержують лише 4 % прибутку. В суспільстві України йде процес глибокого розшарування населення. Соціологи вважають, що при формуванні загальних уявлень про соціальну ієрархію суспільства досить виділення трьох основних рівнів: вищого, середнього і нижчого. Розподіл населення за трьома рівнями можливий на всіх ступенях соціальної стратифікації.

Профіль соціальної стратифікації відбиває ступінь стабільності суспільства. Надзвичайне розтягування профілю стратифікації, його надзвичайно велике подрібнення на окремі прошарки, верстви може викликати серйозні соціальні катаклізми, бунти, соціальні вибухи, що ведуть до хаосу, насилля, гальмують розвиток суспільства, ставлять його на межу розвалу. Укрупнення профілю стратифікації, насамперед за рахунок зняття верхівки конусу соціальної піраміди, — явище, що повторюється в історії всіх суспільств. І важливо, що воно здійснюється не в неконтрольованих стихійних процесах, а свідомою реалізацією державної політики. Соціолог Пителин Сорокін помітив і зворотний бік процесу укрупнення профілю стратифікації. Такий процес може звести нанівець сам принцип соціальної ієрархії. Нерівність — не лише об'єктивна реальність соціального життя, але й важливе джерело соціального розвитку. Стабільність ієрархічної структури суспільства залежить від питомої ваги і ролі середнього класу і верств. Займаючи протилежне становище, середній клас здійснює своєрідну зв'язуючу і дефілюючу, тобто поглинаючу соціальні хитання, зм'якшуючу роль між двома полюсами соціальної ієрархії, знижуючи напругу їх протистояння. Чим чисельніший середній клас, тим більше у нього шансів впливати на політику держави, формування фундаментальних цінностей суспільства.

Соціальні інститути, що формуються в процесі складання соціальної структури суспільства, є важливим компонентом соціальних зв'язків і соціальних дій, цементуючим фактором соціальної структури суспільства. На різних ступенях соціальних процесів у суспільстві відбуваються конкретне становлення і розвиток інституційних форм. Соціальна структура — це не тільки сукупність, система соціальних спільностей, верств і прошарків, а й інституційні організаційні форми, що забезпечують розвиток соціальних спільностей, їх переміщення, надають стійкість і певність соціальним зв'язкам та соціальним діям. Регулярний, стійкий характер, цілеспрямованість дій і взаємодій надають саме системи соціальних статусів і соціальних ролей, забезпечують повну організованість у суспільстві. Важливими компонентами соціального інституту є соціальні норми і нормативність дій та взаємозв'язків різних ланок соціальної структури суспільства. Широко розповсюджене *визначення соціального інституту як організованої системи зв'язків і соціальних норм, що об'єднують значущі суспільні цінності і процедури, які задовольняють основні потреби суспільства*. Тут-то суспільні цінності — ідея і мета, що їх ставлять люди для задоволення своїх потреб, обираються різні процедури реалізації, тобто вибираються стандартизовані зразки поведінки в спільнісних процесах, а також формується система соціальних зв'язків — сплетіння ролей і соціальних статусів, з допомогою яких поведінка людей реалізується і утримується в певних суспільних нормах і межах. Візьмемо дію в соціальній структурі інституту сім'ї: по-перше, це сукупність суспільних цінностей (любов, ставлення до дітей, сімейні правила і обставини); по-друге, переплетіння різних соціальних статусів і ролей (статуси і ролі чоловіка і дружини, дитини, підлітка, тещі, свекрухи, братів, сестер та ін.), за допомогою яких здійснюється сімейне життя.

Всякий соціальний інститут виникає тільки тоді, коли з'являється соціальна потреба, і функціонує доти, доки існує ця потреба. Відпадає потреба, і соціальний інститут стає непотрібним, навіть гальмує суспільне життя. Та в суспільстві є соціальні інститути, запровадження яких викликане неминущими потребами. Їх в соціології виділяють п'ять: *політичні, економічні, освітні, релігійні і сімейні*. У високорозвинутих суспільствах соціальними інститутами стають і багато видів діяльності в сфері науки, медицини та ін. Отже, інститут, виступаючи сукупністю взаємозв'язків та систем поведінки людей, визначається їх потребами і діє в їх інтересах. Хоча сам соціальний інститут формує соціальні взаємозв'язки і

норми поведінки, все ж стосунки між людьми здійснюються не в межах соціального інституту, але інституальні зв'язки і стосунки використовуються іноді практично. Це викликає необхідність формування соціальних спільностей людей тощо. Саме тому кожний соціальний інститут охоплює різноманітні соціальні спільності й визначає їх поведінку в суспільстві. *Отже, соціальний інститут — це своєрідна форма людської діяльності, заснована на чітко розробленій системі правил і норм відповідно до соціального статусу і ролі, а також на розвинутому соціальному контролі за їх здійсненням.* Соціальні інститути підтримують соціальні структури і порядок, стабільність у суспільстві.

Институалізація — процес визначення і закріплення соціальних правил і норм, ролей і статусів, приведення їх до системи, здатної діяти в інтересах задоволення певних суспільних і соціальних потреб, забезпечення передбачуваних, схвалюваних певним соціальним середовищем, поведінкою людей рівня соціального життя. В будь-якому інституалізованому середовищі особа здійснює певну соціальну роль. Соціальні інститути діють у системі соціальних структур суспільства від імені суспільства і в інтересах людей з метою задоволення їх потреб. Соціальні інститути здійснюють у суспільстві важливі функції: *інтеграцію і об'єднання суспільства, диференціацію населення за певними соціальними статусами і ролями, вироблення чітких норм, правил, принципів життєдіяльності суспільних спільностей; регулювання відносин у соціальних спільностях, залучення людей до суспільної діяльності, здійснюють соціальний контроль.*

Соціальна мобільність — форма відтворення населення

Соціальне відтворення неможливе без широких переміщень величезних мас людей у суспільстві, без *соціальної мобільності*. Соціальна мобільність — перехід, переміщення людей з одних суспільних верств, прошарків в інші соціальні спільності (соціальні переміщення), а також їх просування на позиції з більш високим престижем, прибутком і владою (соціальне сходження або ж просування по більш низьких ієрархічних позиціях (соціальний спад, деградація). Поняття *соціальна мобільність* введено соціологом Питиримом Сорокіним, а потім широко застосовувалося в дослідженнях соціальної структури суспільства. Здебільшого поняття *соціальна мобільність* використовується для характеристики відкритості або закритості соціальних спільностей і прошарків

суспільства. Звичайно, як приклад *закритого* суспільства приводять *кастовий лад* в Індії, відкритого — демократію в індустріально розвинутих державах. Відрізняють інтергенераційну (між поколіннями) і інтрагенераційну (в середині поколінь) соціальну мобільність. Рівень соціальної мобільності — один із критеріїв віднесення того або іншого суспільства до певного типу: *традиційного, модернізованого, постіндустріального* та ін.

Соціальна мобільність — форма соціального відтворення населення: від її результатів залежить характер динаміки соціальної структури суспільства. Соціальна мобільність — здатність або готовність населення до соціальних переміщень. А соціальні переміщення в суспільстві мають масовий характер. За період трудової діяльності кожна третя людина в Україні змінює своє соціальне становище. Характер, спрямованість і інтенсивність соціальних переміщень — важливі показники ступеня міжкласових, міжгрупових та інших суперечностей.

Соціальне відтворення охоплює створення вже існуючих компонентів соціальної структури суспільства і відносин між ними та виникнення нових компонентів і відносин між ними. Такий процес триває нині в Україні. В суспільстві виникають ті соціальні структурні компоненти, яких не існувало раніше. Йде процес відтворення якісно нової соціальної структури. Економічні реформи, прагнення формувати досконалі ринкові відносини посилюють соціальну мобільність. Соціальні переміщення людей пов'язані з дією системних законів суспільного розвитку, із специфічними рисами вдосконалення конкретних соціальних організмів (регіонів), з національними традиціями міжгрупових взаємодій і зв'язків. У сучасних умовах в Україні йде унікальне середкласове переміщення, коли під впливом суб'єктивних зусиль відбувається десоціалізація робітничого класу і селянства, докорінно змінюються їх внутрішні психологія, класова природа на основі відродження приватної власності й інших форм власності та ринкових відносин. Переміщення всередині поколінь становлять основні етапи трудової кар'єри працівника, а переміщення між поколіннями фіксуються через зіставлення соціального стану працівника зі станом його батьків, рідних.

Соціолог Пітирим Сорокін виділяє два типи соціальної мобільності — *горизонтальну* і *вертикальну*. *Горизонтальна мобільність* — перехід індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до другої, що лежить на такому ж рівні (перехід індивіда з однієї сім'ї в іншу, з однієї релігійної общини в іншу, а також зміна місця проживання). В усіх випадках індивід не змі-

нює соціального ладу, соціального статусу, до якого належить. *Вертикальна мобільність* — сукупність взаємодій, що сприяє переходу індивіда або соціального об'єкта з однієї соціальної верстви, соціального статусу в інші (професійна вертикальна мобільність, економічна вертикальна мобільність та ін.). У суспільстві помітні статусні переміщення людей: особисті якості людини, зміна соціальних позицій, досягнення кар'єри та ін. В залежності від умов відрізняють *висхідну і низхідну соціальну мобільність*.

Звичайно ж, проблеми соціальної мобільності значною мірою залежать від темпів приватизації власності, від мети програм перетворення економічного, політичного і соціального життя суспільства. І хоча відсутні детальні статистичні дані про приватизацію, все ж окремі дані дають можливість в основних рисах визначити тенденції розвитку соціальної структури сучасної України. По-перше, активізується соціальне розшарування суспільства, формується багато великих соціальних спільностей, різноманітних верств відповідно до різноманітних форм власності. По-друге, посилюється соціальне переміщення різноманітних соціальних верств і соціальних спільностей, маючи певний економічний і соціальний ґрунт, підкріплений політичною системою та політичним режимом; виділяються соціальні орієнтири і поглиблюються розшарування та соціальне переміщення в суспільстві. Значно зростає суспільна активність населення, викликана соціально-економічними процесами тощо. По-третє, поглиблюються міжнаціональні (етнічні) суперечності в соціальних спільностях, що доповнюються загостренням соціальних і економічних суперечностей. Формується морально-психологічний клімат, що впливає на сам процес реформування і стабільність у суспільстві, соціальне переміщення населення. «Розмивання» соціальної

структури України під впливом суб'єктивних зусиль панівних сил в політичній сфері, зростання корумпованості, мафіозних угруповань, активізація тіньової економіки згубно відбиваються на стабільності в суспільстві, посилюють і загострюють соціальні суперечності. Така реальність у соціальній сфері.

Національно-етнічна структура суспільства

Однією з характерних рис сучасної структури суспільства є її національно-етнічна спільність. В історії людства перші соціальні спільності людей — кровнородинні об'єднання — рід, плем'я та ін. Перші соціальні спільності прийняли на себе «удари долі», тобто вплив багатьох об'єктивних факторів, що постійно супроводжували людей, повністю залежних від природи, нездатних здобути багато чого з навколишнього світу і в самих собі. Головна мета і найважливіша турбота пращурів зводилась до задоволення найважливіших потреб — в їжі, одязі, місці проживання, захисті від стихійних сил природи і від «братів менших» тощо, щоб жити. Первісна людина тісно пов'язана з певною територією, з географічним середовищем і поза ними не могла існувати. Людина поступово обживала природу, що істотно вплинуло на специфічність характеристик людини, на консолідацію її в різні спільності. Освоєні людиною регіони багато віків і тисячоліть закладали в людську сутність її генетичну програму, сприяли утворенню спільностей. На відміну від раси, яка є продуктом біологічного розвитку, соціальна спільність — рід, плем'я — об'єднувала людей як із спільними біологічними рисами (колір шкіри, волосся, риси обличчя, характер постаті та ін.), так і з продуктом соціальної взаємодії. У процесі повсякденного спілкування формувались спільні уявлення, вірування, звичаї, ритуали, що об'єднували, згуртовували людей. Віра в спільного предка, поклоніння певним силам природи відіграли велику роль в житті первісних спільностей. Віра в спільного предка не лише об'єднувала, а й згуртовувала, надавала стійкості і міцності роду, племенам та ставала основою формування колективної свідомості. Основними факторами стійкості, міцності ставали спільність історико-географічного походження, змішування родів, племен, спільність природного середовища, звичаїв, традицій тощо. В певному середовищі проживання люди формували свої специфічні риси: методи і способи життєдіяльності, особливі, що ставали традиціями, способи господарсько-

економічної діяльності, обрядові, релігійні норми, правила, звички, риси характеру, культури, мови та ін.

На відміну від раси етнічність, яка сформувалась у процесі взаємодії родів, кланів, племен, могла змінюватись, маючи певні звичаї, вірування, звички, норми, цінності, спільну мову для спілкування. Племена уже чіткіше і міцніше пов'язані з певною територією, захищали її, мали внутрішнє формальне об'єднання — *спільність*. Змішування племен привело до появи нової соціальної спільності — *народності*, що становила уже вищий ступінь розвитку. Отже, *етнічна спільність — історична стійкість людей (родів, кланів, племен), об'єднаних спільністю території і мови*. В етнічних спільностях формуються на певних етапах розвитку і релігія, матеріальна і духовна культура, побут, звичаї, традиції та ін. Формується і спільна самосвідомість. Етнічна спільність, яка склалась у процесі історичного розвитку економічних, соціальних, духовних взаємозв'язків людей, виступає як соціальний організм, що самовідтворюється переважно шляхом етнічно-однорідних шлюбів, передачі поколінням мови, культури, традицій, етнічної орієнтації та ін. Етнічність не зникає, а відображає культурну спадщину, і кожний ступінь розвитку етнічних спільностей — це вищий ступінь розвитку культури, яка охоплює велику кількість людей, сприяє їх об'єднанню і стійкості суспільства.

У процесі консолідації народностей на базі розвитку економічних, соціальних, політичних та інших зв'язків між ними формуються *нації, які об'єднують великі маси людей і становлять новий етап у розвитку культури. Нація створює більш високу, власну культуру з чіткими цінностями, системами норм, правил поведінки тощо, створює самостійну державу*. Сучасні етнічні спільності, нації відрізняються одна від одної рівнем розвитку, соціальними характеристиками, оцінками, становищем у системі національно-етнічних утворень. Досі в світі ще існує поділ на передові, багаті нації і відсталі етнічні спільності, панівні і пригноблені та ін. Ще існує каста «недоторканих» в Індії, расова дискримінація, апартеїд в Африці, ще відбувається насильне знищення народів — геноцид (режим Пол Пота в Кампучії, знищення євреїв у період Другої світової війни та ін.). В сучасних розвинутих країнах проголошуються рівні права всіх націй, народностей. Багато уваги приділяється розвитку слаборозвинутих етнічних груп, але приховано ще існує дискримінація, в США, наприклад, це сегрегація, тобто фізичний і соціальний поділ людей за расовим принципом та ін.

3. СОЦІАЛЬНО-ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА

Соціально-поселенська (соціально-територіальна) структура — одна з різновидностей соціальної структури суспільства. Це обов'язковий компонент соціальної структури будь-якого суспільства. Соціально-поселенська структура мінлива і рухома по суті, яскраво свідчить про багатство ознак, за якими розглядають якісні характеристики й оцінки суспільства і, насамперед, рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничих відносин, рівень загальної виробничої культури членів суспільства, можливі тенденції сучасного і перспективного, соціального і політичного розвитку, соціально-демографічні процеси і ступінь соціальної мобільності та ін.

Урбанізація — тенденція розвитку поселенської структури

Під впливом об'єктивних процесів поступово посилюється урбанізація, підвищується роль міст, зростає їх авторитет, а разом з тим і соціальна роль міського населення. Якщо на початку ХХ ст. міста становили 10 % всіх населених пунктів, то в кінці ХХ ст. — уже понад 60 %. У багатьох країнах світу міське населення чисельно переважає сільське.

*Урбанізація (лат. *urbanus* — місто) — процес підвищення ролі міст у розвитку суспільства. Основний соціальний зміст урбанізації полягає в особливих міських відносинах, що охоплюють соціально-професійну і демографічну структуру населення, його спосіб життя, культуру, розміщення продуктивних сил, розселення. У масовій свідомості західного, а потім і східного суспільства урбанізація передбачає, що велике місто є відображенням машинної цивілізації. Та в соціології існує і протилежний напрям урбанізації, характерними рисами якого виступають протиставлення великого міста традиційній малій громаді (общині), критика міста як відображення майбутньої байдужості машинної цивілізації, розуміння урбанізації як порушення природного процесу розвитку та ін. **Ознаки урбанізації:** частка міського населення; густина і ступінь розміщення по країні мережі міст; чисельність і рівномірність розміщення великих міст; транспортна та інша доступність великих міст для решти населення, багатоманітність галузей народного господарства; доступність різноманітних видів трудової діяльності і дозвілля населення.*

Істотним стає процес урбанізації в умовах капіталістичних, ринкових виробничих відносин, що супроводжуються високим рівнем індустріалізації і зосередженням великих соціальних спільностей, верств населення в міських центрах. Процес урбанізації пов'язаний з певними історичними етапами у розвитку того або іншого суспільства, як результат вимог об'єктивних законів розвитку економіки, продуктивних сил, ступеня інтеграції суспільного виробництва. Капіталістичне виробництво створює матеріальні і духовні передумови для синтезу землеробського і промислового виробництва. Міста стають носіями революціонізуючої дії великої промисловості, наслідком якої є збільшення соціальних суперечностей. Урбанізація приводить до становлення і поширення нових, розвинутіших форм способу життя і соціальної організації, до прискорення розвитку основних соціально-класових і групових можливостей, навіть до загострення суперечностей, що базуються на об'єктивних процесах удосконалення базових, а, отже, і соціально-політичних відносин. Урбанізація пов'язана з перетворенням середовища проживання людини, сфер її повсякденної життєдіяльності, методів задоволення потреб, поширенням типу побутової культури і дозвілля за прогресивними зразками, що виникають у великих містах. Разом з тим урбанізація може супроводжуватись відставанням розвитку соціальної сфери села, умов життя сільських трудівників.

У сучасних умовах демократизації України в межах політики економічних і соціальних реформ викликає сумнів та обставина, що створення фермерських господарств потребує найбільш передових соціально-культурних відносин. Адже зростання попиту на робочу силу в сільськогосподарському виробництві в процесі формування фермерських господарств призвело навпаки до зниження обов'язкового загальноосвітнього рівня (з 10—11 класів до 7—8 класів). Фермерські господарства ще не оволоділи достатньою кількістю високопродуктивної техніки, що потребує висококваліфікованих кадрів механізаторів, а обмежувались спеціалістами, які мали середню або неповну середню освіту.

Отже, в суспільстві, де реалізуються економічні і соціальні реформи, формуються ринкові відносини програми зближення або вирівнювання рівней розвитку міського і сільського населення, не враховують саме забезпечення найбільш прогресивних соціально-культурних відносин, а обмежуються досягненням найелементарнішої прагматичної мети: зробити доступною виробничу діяльність. І якщо фермеру, тобто сільському жителю, досить неповної середньої освіти, щоб забезпечити виробництво, то на-

віщо «обтяжувати» його більш широким загальноосвітнім кругозором. Мабуть, тут простежуються не просто суперечності між індустріальною і аграрною працею, але й суперечності між багатьма соціальними верствами, яким доступна та чи інша праця, що базується на різних рівнях розвитку і світогляду учасників суспільного виробництва, розподілу і перерозподілу суспільного продукту. Закриття сільських загальноосвітніх шкіл, де відсутня їх наповненість (у другій половині 90-х років в Україні закрито майже 1,5 тис. сільських шкіл з метою ощадливого використання бюджетних асигнувань), у майбутньому (через п'ять—десять років) призведе до ще більшого зниження загальноосвітнього рівня серед сільського населення, і для відновлення потрібно буде витратити коштів у два рази більше, ніж тепер на їх утримання, а це завдасть значної шкоди народному господарству України. В результаті здійснюваних в Україні реформ відбувається глибокий процес розшарування серед населення і міст, і сіл. Іде поляризація працівників різної кваліфікації і належності до форм власності. Навіть найближча перспектива свідчить про те, що процес поляризації чітко поділяє людей за класовими і соціальними ознаками, коли не всім буде доступна (матеріально) освіта не лише вища, а й повна загальноосвітня. Новий Закон про освіту пристосований до процесу розвитку освіти в Україні, а точніше, не суперечить передбаченому політикою демократизації перспективному соціальному і культурному прогресу в суспільстві, котрий включає докорінне перетворення соціальної географії міст і великих населених пунктів, тобто оптимізацію соціального складу жителів різних регіонів, подолання економічних відмінностей не лише між сільськими і міськими територіями, але і всередині міст — між міськими районами.

Сучасним містам в Україні, способу життя їх мешканців властиві спільні ознаки: зайнятість населення переважно індустріальними формами праці, а звідси його соціально-професійна структура: відносно високопросторова, професійна і соціальна мобільність (переміщення); широкий вибір видів праці і дозвілля; значна відстань між житлом і місцем праці; переважання державного і кооперативного житлового фонду над приватним; зміна ролі особистого підсобного господарства (садово-городня ділянка); перетворення її в джерело засобів існування малозабезпечених, низькооплачуваних верств міського населення; великий обсяг необхідної для людини інформації, що веде до психологічних перевантажень і вимагає нових методів організації відпочинку; значний ступінь етнічної інтеграції і соціально-етнічні різновиди в сімейно-дружніх

зв'язках, що вимагають особливо чіткої програми реалізації національно-етнічних інтересів у суспільстві; висока насиченість людських контактів, що обумовлюють анонімність і формальність спілкування, у зв'язку з чим падає роль сусідських зв'язків та ін. З високим рівнем концентрації промислового виробництва на наявній території просторовий аспект урбанізації відображений у вузькому освоєнні територій, тобто переважно шляхом інтенсивного розвитку розташованих на них міст.

Міграція населення — складний суспільний процес, пов'язаний з переміщенням населення в регіони постійного в соціально-економічному житті суспільства. Міграції населення відіграли важливу роль в історії людства. Люди змінюють звичні для них місця проживання через ряд обставин, що змушують їх переселитися в інші міста, регіони, країни. Це, по-перше, *виштовхування*, яке пов'язане з незадовільними або тяжкими умовами існування індивіда в його рідних місцях. Виштовхування великих мас людей пов'язане із серйозними соціальними потрясіннями, конфліктами тощо, економічними кризами, стихійними лихами тощо. По-друге, це *притягання* — сукупність привабливих рис або умов для проживання в інших місцях (в регіонах, де високі заробітки, де можна зайняти високий соціальний статус, та ін.). Відмінні умови життя можуть створювати штучно для управління потоками мігрантів і притягання робочої сили та кваліфікованих кадрів у певні райони, де їх не вистачає. І, по-третє, це *шляхи міграції* — характеристика безпосереднього пересування мігрантів з одного географічного місця в інше (доступність міграції, відсутність бар'єрів для міграції тощо). З міграцією населення пов'язані процеси заселення, господарського освоєння і змішування рас, мов і народів. Міграція населення досліджується багатьма галузями науки: демографією, економікою, географією, етнографією, соціологією, статистикою та ін. Соціологічні дослідження міграції населення мають дуже важливе прикладне значення для загальноекономічного і раціонального регулювання, використання трудових ресурсів.

Загальні функції міграції населення: *функція рухомості населення*, що відображає забезпечення того чи іншого рівня просторової рухомості, тобто зміни складу мешканців різних районів та регіонів і багатоманітності місць проживання окремих громадян, спільностей, верств і прошарків; *функція перерозподілу*, тобто перерозподілу загальної чисельності населення, пов'язаного з розміщенням продуктивних сил між окремими територіями країни, в тому числі між природними зонами, економічними районами

ми, різними типами сільських і міських поселень; *функція селекції населення* — зміни якісного складу населення різних територій, що пов'язано з нерівномірною участю в міграції різних соціально-демографічних груп та верств, прошарків. Внутрішня міграція населення в Україні викликається, по-перше, переселенням в пошуках роботи з відносно перенаселених, малоземельних районів у заново освоювані райони із сільської місцевості — на сільськогосподарські роботи і в місто (відхідництво), переселення селян на вільні (незаселені і неосвоєні) землі; по-друге, міграція населення може стати досить значною і під впливом соціально-політичних процесів, національних конфліктів, що виступають наслідком націоналістичних прагнень і спроб утвердження етно-кратії. Такий процес обумовлений не об'єктивними факторами, а трагічним відображенням суб'єктивістських націоналістичних прагнень та інтересів; по-третє, серйозно впливають на міграцію населення екологічні проблеми: забруднення навколишнього середовища, стихійні лиха та ін.

Міграційна політика — *різновидність соціальної*. Найбільшою проблемою, що супроводжує суспільство під впливом поділу праці на сільськогосподарську і ремісничу, є загострення проблеми взаємовідносин міста і села. Взаємовідносини між містом та селом надзвичайно суперечливі і проявляються не тільки в перерозподілі робочої сили, але й в соціально-психологічних процесах, що супроводжують переміщення населення із села в місто, з міста в село. Обумовлюється це тим, що в результаті економічного вивіщення міста над селом виникає об'єктивна потреба в додаткових робочих руках. Місто поглинає сільське населення. Село, звичайно ж, стає джерелом робочої сили для міста. Науково-технічний прогрес супроводжує історичний шлях не тільки міста, а й села. Під впливом науково-технічного прогресу вдосконалюється суспільне виробництво в сільській місцевості, що дозволяє вивільнити з сільського виробництва частину працівників без шкоди для села. Зосередження в місті основних осередків науки, мистецтва, культури, освіти тощо стає великою притягальною силою, що залучає населення сільської місцевості.

Багатоукладність в економіці села і політика соціального розселення неоднозначно впливають на процес міграції. З одного боку, з'являється потреба у новосформованих фермерів та інших власників закріпити робочу силу у власному господарстві, до того ж сучасний рівень сільськогосподарського виробництва такий, що й не завжди виникає потреба в допомозі міста у підготовці кадрів для сільського господарства. А з іншого боку, процес со-

ціального розшарування на селі під впливом посилення капіталізації виробництва і суспільного ладу життя змушує багатьох на селі задуматися над проблемою, як вигідніше розпорядитись власною здатністю до праці, де і в якій сфері діяльності знайти застосування своїх здібностей. Часто такі роздуми приводять до висновку про необхідність переселення в місто. Місто поглинає частину сільського населення, яке прагне одержати професію, спеціальність, а потім не бажає повертатися в село. Ринкові зв'язки і відносини, що формуються в економіці, сприяють появі потреби в посередництві, яке прямо не пов'язане з виробництвом, посередницькі структури створюють певний соціальний вакуум у місті, що заповнюється вихідцями із села. Отже, місто дедалі більше стає тією силою, що викачує робочу силу із села і особливо активізує процеси «вимивання» молоді і старіння села. Ось чому в усі об'єктивні процеси необхідне компетентне втручання, щоб якось урегулювати процес міграції. Але міграція не лише процес переселення із села до міста, а й зворотне переселення з міста до села. Міграція населення — складний соціальний процес, що сприяє розвитку населення.

Соціологія міста

Спеціальні теорії соціології досліджують соціальні закони взаємодії не лише соціальних спільностей — мешканців міст і сіл, а й ті глибинні процеси, які в Україні набувають широкого розмаху, перетворюють суспільство, змінюють його соціальне обличчя. *Соціологія міста досліджує генезис, суть і загальні закономірності розвитку й функціонування міста як цілісної системи.* Соціологія міста розробляє проблеми: визначення ролі міста в суспільстві і системі поселення; основні причини і фактори, що впливають на розвиток міста; визначення основних ланок, компонентів міста і встановлення їх взаємозв'язків; соціальна структура населення; особливості міського способу життя і міської культури, характер, спрямованість, цикли відтворення міських структур і міста як цілісного організму; зв'язки з навколишнім середовищем тощо. Соціальний розвиток вимагає своєї реалізації не лише в містах суспільства, а й на всіх структурних рівнях. Особливу роль відіграє місто — соціально-етнічне, територіальне утворення, де найтісніше переплітаються інтереси суспільства, трудових колективів, установ, організацій та інтереси самої людини як мешканця.

Гострота соціального розвитку міст у сучасних умовах пояснюється тим, що більшість (майже 60 %) населення України

складають люди, які живуть у містах. З початку ХХ ст. і до сучасності в Україні виникло майже 450 міст і міських селищ. Характерною особливістю сучасного періоду є тенденція укрупнення міст. Та ріст урбанізації визначає не лише сам процес утворення міст. Науково-технічний прогрес знаменує перехід від старого типу розселення — невеличке місто-село — до нових — агломерацій і урбанізованих районів. В Україні є ряд великих агломерацій — київська, харківська, донецька, львівська, які ставлять принципово нові соціальні проблеми, викликані проживанням величезної чисельності населення на обмеженій території. Саме функціонування міст має загальні і специфічні проблеми. Для всіх важливе значення має адаптація приїжджих, суспільне і навколишнє середовище, розвиток сучасного житла, раціональна організація повсякденного життя людей. Є і специфічні проблеми. В великих містах це — упорядкування будівництва, приведення його у відповідність до виробничих і культурно-побутових потреб, в малих — ефективне використання трудових ресурсів, благоустрій, створення сучасного комплексу зручностей житлового і комунального обслуговування. На жаль, соціальний розвиток міст досі фактично розглядається як другорядна справа. Відчувається гостра нестача установ культури.

Соціологія розглядає місто з різних боків — архітектурно-містобудівельного, географічного, політичного, економічного тощо. Проте очевидно, що в процесі функціонування міст недостатньо орієнтуватись тільки на технічні або архітектурні характеристики, а необхідно старанно займатися їх соціальним обличчям, тими умовами, які створюють можливість для здійснення оптимальної життєдіяльності, створення раціонального, ефективного середовища проживання для задоволення потреб особи. Адже в соціології місто розглядається як соціальний осередок суспільства, що охоплює всі етапи людського життя. Місто забезпечує людині працю, споживання матеріальних і духовних благ, підготовку кадрів, охорону здоров'я, захист середовища, соціальне забезпечення, охорону суспільного порядку, суспільно-політичну діяльність. Місто — матеріальна основа розвитку особи. Якщо на виробництві людина проводить певний час і тільки в працездатному віці — в середньому з 18 до 60 років, то населений пункт, місто обслуговує його все життя — від пологового будинку до кладовища. Разом з тим варто врахувати взаємозв'язок міста і трудових колективів та ін. Здавалось би, колективи, підпорядковані різним відомствам, мало пов'язані один з одним. Проте, коли на одному підприємстві виростає заробітна

плата, поліпшуються умови і зміст праці, побут, то це дуже швидко впливає на рух кадрів. Перехід працівників з одного підприємства на інше, з одного міста в інше майже автоматично веде до міграції. Якщо в місті відсутні шанси соціального просування, не відповідає сучасним вимогам житлово-побутова сфера, високим є рівень забруднення навколишнього середовища тощо, то посилюється і міграція населення, створюється обстановка нестачі робочої сили, погіршується соціальне самопочуття. Виробництво вирішує проблеми трудової діяльності безпосередньо в процесі праці, місто ж забезпечує підготовку до трудової діяльності, а також загальні умови для ефективного функціонування робочої сили. Інтелектуальний потенціал міста, духовну атмосферу створюють люди, які мають загальну і спеціальну підготовку. Піклування про примноження їх числа і рівня впливу — це запорука розвитку культури.

Ще в 20—30-х роках ХХ ст. в США проведені перші емпіричні дослідження, що поклали початок формуванню соціології міста. У розвиток соціології міста значний вклад внесли соціологи Роберт Парк, Ернст Берджесс, Чарльз Бут, Роберт Маккензі, Луїс Вірт та ін. Їх дослідження генезису, суті загальних закономірностей розвитку та функціонування міста викликані й обумовлені швидким тоді зростанням чисельності міського населення, що значно переважала чисельність сільського населення. Бурхливий процес урбанізації в США супроводжувався великим притоком емігрантів з інших країн. Ця обставина приводила часто до ламання, зіткнення усталених традицій, життєвих устоїв корінних жителів і чужинців, до загострення класових, соціальних і етнічних суперечностей, безлічі інших проблем. Соціологи Роберт Парк, Луїс Вірт основне завдання бачили у формуванні механізмів просторового розташування міст. Значна частина їх праць має описовий характер. Суспільні і соціальні процеси і проблеми пояснювались причинами переважно просторового визначення. У кінці 60-х років у країнах Заходу велику соціальну активність проявляла радикальна молодь, яка вимагала вирішення проблем соціальної справедливості. Стали масовими виступи молоді, що привело до виникнення в соціології міфа так званої *критичної школи*. Вимоги критичної теорії, сформульовані Максом Хоркхаймером на противагу «традиційній теорії» зводились, поперше, до усвідомлення обмеженості будь-якої спеціалізованої діяльності, в тому числі, пізнавальної, ураховуючи, що будь-яка спеціалізована діяльність лише частина цілісної історичної «практики»; по-друге, до дослідження як предмета соціальних

наук всієї системи взаємовідносин суспільства і природи, що входять в поняття «практика».

Соціальні процеси в містах України стають, починаючи з 90-х років, значно специфічнішими, що істотно відрізняється від процесів у містах близького зарубіжжя і особливо від процесів у містах країн Західної Європи, а багато процесів, що відбуваються тепер у містах України, уже давно стали історією в містах Заходу, вирішені або перейшли в нову стадію. Та в соціологічному кліматі міст ще помітний вплив попереднього їх становища. Це і обумовлює не лише специфіку соціологічних досліджень, а й їх структуру, мету, інтереси та потреби.

Сучасне місто неможливо уявити без духовної культури, комплексного розвитку культурно-освітніх установ, кінообслуговування, бібліотек, театрів, музеїв, концертних залів, парків культури тощо. Не випадково однією з важливих проблем залишається організація ефективного використання вільного часу людей. В соціології міста аналізуються стан проблеми і спрямованості всіх видів освіти, приділяється особлива увага молоді, яка закінчує школу, вищі навчальні заклади тощо. Велика роль відводиться місту як соціальному організму, здатному створити необхідні умови для розвитку людини, особливо для працівника невеликого підприємства, установи, де не завжди є можливості для раціонального використання вільного часу. Таке становище ряду великих підприємств вимагає від них вишукувати додаткові резерви для задоволення духовних потреб людей. Соціальний розвиток міста неможливий без аналізу заходів щодо планомірного впливу на негативні процеси: наркоманію, проституцію, організовану злочинність, правопорушення, дитячу безпритульність та ін. У зв'язку з переходом до ринкових відносин гостро постає питання про безробіття, що найбільш хворобливо проявляється в містах. Соціологічні опитування свідчать, що понад 70 % населення в тій чи іншій мірі випробували вплив повного або часткового безробіття, що викликало серйозну тривогу населення. Люди бояться, щоб реформи не завдали більшого лиха. Це особливо загострюється тоді, коли багато реформ через ряд причин стають неефективними, практично відбиваються негативно на становищі людей, ведуть до соціальної напруженості в суспільстві.

Соціологія села

Методологією соціології села є те, що, по-перше, сільськогосподарське виробництво — сфера, яка забезпечує цілісність на-

родного господарського організму, без якого неможливе функціонування ніякої іншої галузі; по-друге, до праці, до життя в селі причетна величезна чисельність людей — так, чисельність сільських жителів України в середині 90-х років становила близько 14 мільйонів або 26 % всього населення. Значною віхою в становленні соціології села стали дослідження Інституту історії Академії наук України, в яких висвітлювався стан суспільної свідомості селянства, відображені зрушення в укладі життя сільських жителів, зміни, що сталися в усіх сферах трудового повсякденного життя селянства.

До революції, коли села України склалися з дрібних виробників, вони становили досить міцну, стійку, консервативну одиницю з тенденцією до ще більшого уособлення і роздрібнення. На перших етапах існування колективних форм господарювання село і його головні соціальні інститути — колгосп, радгосп — в основному збігалися між собою. Далі, починаючи з 50—60-х років, коли завершилася колективізація в західних областях, посилювалась концентрація, спеціалізація і укрупнення сільськогосподарського виробництва, села України стають виробничими і територіальними одиницями. Та в середині 80-х років через нерациональну і неефективну аграрну політику на селі вибухнула серйозна криза. Обличчя села визначала не та незначна кількість передових колгоспів і радгоспів, а їх основна маса, що відставала від реальних потреб сучасності, почався процес розорення села, масова міграція, зниження престижу праці в сільському господарстві. Технічний прогрес, зміни в сільському господарстві не привели до нового поділу праці, викликали необхідність зміни форм землеволодіння, якісної структури зайнятості, підготовки працівників, здатних корінним чином підвищити продуктивність праці в сільськогосподарському виробництві. В 80-х роках соціологи стали більше уваги приділяти раціональному використанню землі, задоволенню виробничих потреб, організації праці, спеціалізації і кооперації виробництва та ін. В сучасних умовах життя свідчить, що перетворення на селі проходять неоднозначно. Селяни з настороженістю і певною млявістю сприймають пропозиції організації фермерських господарств, бояться, щоб це не стало черговим обманом. Захоплення сподіваннями на фермерство обертається розчаруванням, зневірою в справжній допомозі з боку держави, недосконалістю взаємовідносин у суспільстві.

Проблеми трудових ресурсів і ефективності організації виробничої діяльності на селі постають у сучасних умовах у центрі соціології села. Належить виробити нову систему взаємовідносин,

вивільнити прагнення людини до підприємництва, до самостійного господарювання. Треба, щоб сільське господарство ставало високорентабельною галуззю виробництва, яка приваблює трудівника, є полем прояву його творчої активності. Необхідність подолання хронічного відставання села обумовлена тим, що продуктивність праці в сільському господарстві України залишається не тільки незмінною, а й знижується і становить у середині 90-х років майже 30 % від рівня США. Зменшуються і трудові ресурси, які до того ж використовуються нераціонально. Проблема використання трудових ресурсів села — не просто внутрішньосільська, внутрішньогалузева. В сучасних умовах доводиться мати справу з однорідною аморфною масою, яка не має достатньої професійної підготовки. І навіть така провідна фігура на селі, як механізатор, тепер не перевищує 15—20 % серед працівників сільського господарства. Їх підготовка ведеться на низькому рівні. А без підготовки кадрів спеціалістів сільського господарства немислимий соціальний розвиток села. І хоча кількість спеціалістів за 70—80-ті роки на селі зросла майже втричі, ефективність їх праці залишається низькою, до того ж, значна кількість спеціалістів з початку 90-х років залишила село.

У сучасних умовах ясно, що все вирішується людиною, її бажанням або небажанням ефективно і високопродуктивно працювати. Для соціального розвитку села велике значення має поєднання сільськогосподарської і промислової праці. А ця проблема не вирішена і не вирішується. Промислове виробництво в сільському господарстві ще розвинуто слабо. Занепадають підсобні сільськогосподарські виробництва промислових підприємств. Незадовільно ще вирішуються на селі проблеми торгівлі, культури, охорони здоров'я тощо. Саме ці обставини ставлять жителів села в нерівні умови з мешканцями міст. Саме тому об'єктивний процес подолання істотних відмінностей між містом і селом не самотета, а засіб досягнення великої мети — *перетворити сільськогосподарське виробництво на високопродуктивну галузь, створити умови для розвитку особи.*

Отже, реальне життя показує, що складні проблеми соціальної структури вирішуються тим ефективніше, чим повніше об'єктивна логіка її функціонування збігається із суб'єктивною діяльністю людей, а матеріальний аспект доповнюється духовним, моральним. Безперечно одне: соціальна структура має відображати соціальний стан людини і чітко виражену тенденцію до того, щоб її оцінка корелювала, по-перше, з реальним вкладом людини в суспільне виробництво, по-друге, — з її творчим

потенціалом і, по-третє,— з її професійною підготовкою, навичками і активністю.

Література

Бондаренко Л. В. Формирование социальной инфраструктуры села. — М., 1987.

Бромлей Ю. В. Очерки истории этноса. — М., 1983.

Гидденс Э. Стратификация и классовая структура // Социологические исследования. — 1992, № 3, 4.

Дюркгейм Э. О. Разделение общественного труда. Метод социологии. — М., 1991.

Мищенко М. Підприємець сьогодні: штрихи до соціально-психологічного портрету // Філософська і соціологічна думка. — 1993, № 6.

СОЦІОЛОГІЯ ОСОБИ

1. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ ОСОБИ

Вся історія світової соціальної думки відображає головне в процесах, що відбуваються в суспільстві — життєдіяльність людини, яка вступає у відносини з іншими людьми з метою задоволення потреб, що виникають. Саме конкретно-історичні типи та види взаємодії людей визначають конфігурацію, характерні риси, суперечності та тенденції розвитку суспільного життя. Та не тільки життєдіяльність людини характеризує якісну визначальність суспільства, але й суспільство формує людину як істоту думаючу, мислячу, яка уміє говорити, спілкуватися, здатну до цілеспрямованої творчої діяльності. Проте, за всяких якостей, що виділяють людину з тваринного світу, людина залишається біологічною істотою, живим створінням, ланкою в ланцюзі розвитку живих організмів на Землі.

Поняття особи в соціології

І хоча людина походить від тварини і ніколи не позбудеться повністю властивостей, притаманних тварині, визначальним в її життєдіяльності є соціальне, формування і функціонування якого обумовлене включеністю людини в систему суспільних відносин. Багато вчених вважають, що навіть біологічні особливості людини: прямоходіння, будова мозку, риси обличчя, форма рук — результат змін, що сталися за мільйони років під впливом колективної праці. Людина використовує біологічні якості не лише для забезпечення виживання, а і як основу духовного спілкування та духовної самореалізації. У кожної дитини є мозок, голосовий апарат, але навчитися мислити і говорити вона може лише в суспільстві. Звичайно, невинне постійне поєднання біологічних і соціальних якостей людини свідчить, що людина — істота біологічна і соціальна.

Люди — основний елемент будь-яких соціальних спільностей і систем. Включення людини в суспільство відбувається через різноманітні соціальні спільності — верстви, групи, через що вона виявляється одночасно включеною в безліч соціальних систем, кожна з яких впливає на неї специфічно. Людина, природно, стає не тільки елементом соціальної системи, але й сама є найскладнішою соціальною системою із своєю рідною структурою. І саме

тут людина — особа виступає об'єктом соціології. Не претендуючи на вичерпний опис і розкриття суті людської особи в усій складності її буття, соціологія намагається лише з'ясувати, що людина — особа — найважливіший елемент суспільного життя, розкрити механізм її формування різноманітними соціальними структурами, механізмами її зворотного впливу на соціальний світ, її участь у зміні та розвитку соціальних відносин — все це сфера соціологічної теорії — соціології особи.

Соціологія особи — галузь знань соціології, що має предметом вивчення особи — об'єкт і суб'єкт соціальних відносин в межах соціально-історичного процесу і ціннісних суспільних систем на рівні взаємозв'язків особи і соціальних спільностей. Соціологія особи зосереджується на трьох основних проблемах: по-перше, вивчення особи як соціальної системи, елемента для особистих соціальних спільностей і соціальних інститутів; по-друге, вивчення особи як об'єкта соціальних відносин і, по-третє, розгляд особи як суб'єкта суспільних відносин, в тому числі соціальної діяльності та активності особи.

Що ж таке особа? Розкриваючи поняття *особа*, варто з'ясувати, уточнити поняття *людина*, *індивід*, *індивідуальність*, *особа*. Поняття *людина* показує лише якісні властивості і відмінності людей від тварин і не показує соціальних обумовленостей, відмінностей між самими людьми. Поняттям *індивід* звичайно визначається людина як окремий представник тієї або іншої соціальної спільності (робітник, фермер, бізнесмен та ін.), при тому специфічні особливості реального життя і діяльності конкретної людини у зміст, суть поняття індивіда не входять. Соціолог Ігор Кон відмічає, що терміном *індивід* визначається людина просто як окремий представник якоїсь цілісності (біологічного роду або соціальної спільності, верстви населення тощо), специфічні ж особливості реального життя і діяльності конкретної людини в зміст поняття не входять. Багатозначальне поняття *індивідуальність*, навпаки, визначає те особливе, специфічне, що відрізняє таку людину від всіх інших, включаючи природні і соціальні, тілесні (соматичні) і психічні, успадковані та здобуті, вироблені в процесі онтогенезу властивості. Поняття *особа* допомагає охарактеризувати в людині соціальну основу її життєдіяльності, ті властивості і якості, які людина реалізує у соціальних зв'язках, соціальних інститутах, культурі, тобто в суспільному житті, в процесі взаємодії з іншими людьми. Ще в початковому значенні слово *особа* означало маску, роль, що виконувалась актором у стародавньому грецькому театрі.

Філософи Стародавньої Греції не мислили *особу* поза спільністю, поза полісом (міста-держави). *Особа* — це конкретна людина як система стійких якостей, властивостей, що реалізуються в процесі соціальних зв'язків, в соціальних інститутах, культурі — в соціальному житті. Щось людське (за винятком небагатьох суто інстинктивних, чисто біологічних властивостей) — темперамент, емоції, властиві людині, не зникають в особі. Особа — будь-яка людина, а не тільки видатна, талановита, тому що всі люди включені в суспільні відносини. *Особа* — людина, яка втілює конкретно-історичні суспільні відносини, впливає на них в міру своїх сил і здібностей та в залежності від становища, що займає в суспільстві. Поняття *особа* показує, як в кожній людині індивідуально відображаються соціально-значущі риси і проявляється її суть як сукупність усіх суспільних відносин.

Соціологія прагне виявити соціальні основи формування особистих якостей, соціальний зміст і соціальні функції існуючих у суспільстві типів особи, тобто вивчити особу як джерело суспільного життя і його реального носія. Звичайно ж, особа означає окрему людину, яка проявляє соціально-значущі риси індивідуальної життєдіяльності, творчості, уміння, здібності завдяки взаємодії з іншими людьми і тим самим сприяє стабілізації і розвитку суспільних відносин.

Особа в системі соціальних зв'язків

Умови навколишнього середовища, становище в системі соціальних зв'язків і внутрішня своєрідність визначають особу, її поведінку, настанови і переваги, емоції та вибір. Зв'язок і взаємодія між людьми встановлюються тому, що люди в процесі задоволення своїх індивідуальних потреб залежать у чомусь конкретному один від одного. Інакше кажучи, кожна людина виконує певні соціальні функції, як своєрідне доручення на виконання спеціалізованого роду заняття в соціальній взаємодії: лікар — лікує, педагог — вчить, виховує, шофер — водить автомашини, підприємець — розпоряджається і організує виробництво, забезпечує матеріальні потреби працівників тощо.

Людина — істота жива, діяльна. Включившись до системи суспільних відносин і видозмінюючись у процесі діяльності, людина набуває особистих якостей і стає соціальним суб'єктом. Соціологічний аналіз суспільного життя, можливостей його перетворення і адаптації людини в соціальних умовах — дуже актуальний у зв'язку з формуванням державності України.

В поняттях *соціальна діяльність*, *поведінка особи* соціологія фіксує непросту реакцію людини на стимули зовнішнього середовища, а усвідомлені, цілеспрямовані дії, засновані на врахуванні потреб, інтересів і дій інших людей, а також існуючих у суспільстві соціальних норм. Інстинктивна реакція людини на дотик до гарячого чайника або випадкова, ненавмисна сутичка двох поспішаючих людей не є соціальні дії. Спілкування ж з іншими людьми, трудова діяльність особи, задоволення нею потреб за допомогою соціальних інститутів — різновиди соціальної діяльності. Природно, соціальна діяльність характеризує процес взаємодії людини із соціальним середовищем, її активність, використання або перетворення суспільних відносин з метою задоволення необхідножиттєвих потреб людини.

Соціальні дії можуть виступати особисто значущим актом, що контролюється системою прийнятих у суспільстві норм. Сукупність вчинків та інших соціальних дій особи, які мають мотиви, реакцію на її соціальний статус, становлять поведінку людини. Своєрідність поведінки людини, індивіда залежить від характеру взаємовідносин із соціальною спільністю, до якої індивід належить, від загальних норм, ціннісних орієнтацій, ролевих рекомендацій тощо. Невід'ємний елемент поведінки особи — спілкування, опосередковане мовою та іншими знаково-смысловими системами. Система прояву поведінки особи, в межах якої здійснюється доцільна зміна і перетворення нею соціальної сфери, становить *соціальну діяльність*. Особа вдається до соціальних дій тоді, коли порушується рівновага між потребами і соціальним середовищем, тобто коли визрівають суперечності між тим, що необхідно людині, і тим, чим володіє вона в конкретному соціальному середовищі.

Поведінка політична — різновид соціальної активності особи, *ідеї якої мають мотивований характер і виражають реалізацію нею своїх політичних статусів*. Інтереси — одна з важливих рушійних сил поведінки і діяльності будь-якого соціального суб'єкта, є то особа, нація, клас чи спільність тощо. Інтерес органічно пов'язаний з потребами особи або соціальних спільностей. Та якщо потреби зосереджуються, насамперед, на задоволенні, на певній сукупності життєвих засобів, то інтерес спрямовується на соціальні інститути, установи, норми взаємовідносин у суспільстві, від яких залежить розподіл цінностей і благ, що забезпечують задоволення потреб. Суб'єктивне ставлення до таких соціальних умов, інститутів, норм, ситуацій, їх схвалення або ж осуд, прагнення їх зберегти або знищити є не що інше як інтерес особи.

Звідси зрозуміло, чому переміщення особи з однієї соціальної спільності в іншу змінює її соціальні інтереси.

Потреби відображають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу, від соціального середовища. Виділяють два види потреб: *природні* і *соціальні* (створені суспільством). *Природні потреби* — нестатки людини як біологічної істоти (потреба в одязі, житлі, їжі тощо). *Соціальні потреби* — продукти суспільного життя, її рівня розвитку (потреби духовної культури, спілкування з іншими людьми, необхідність трудової діяльності тощо). Правда, в міру розвитку суспільства, набуття ним цивілізованих форм, природні потреби людини соціалізуються. Це означає, що цивілізована людина потребує певного типу житла та одягу, їжі певної якості, що обумовлено конкретно-історичним розвитком суспільства, національними традиціями, релігією, моральними нормами. Потреби характеризують умови життєдіяльності. Незадоволеність умовами життя стає визначенням діяльності людини, яка прагне змінити умови життя, використовуючи наявні можливості і, насамперед, соціальні інститути. Залежно від можливостей індивід діє цілеспрямовано з метою задоволення тієї або іншої потреби в конкретній соціальній системі. Тут уже проявляється інтерес особи, його зміст. В понятті *інтерес* фіксується, по-перше, становище людини в суспільстві; по-друге змістовна характеристика її залежності від діяльності інших людей, способи використання соціальних відносин (соціальних інститутів), що складаються в суспільстві, спільності для задоволення виникаючих потреб.

Мотиви, ціннісні орієнтації особи

Мотиви — конкретні внутрішні збудники дії, які безпосередньо ситуаційно визначають поведінку людей. Мотиви — відображення у свідомості людей їх об'єктивних потреб та інтересів у досягненні певних благ і бажань, умов діяльності. Мотиви — внутрішні збудження активності індивідів. Відрізняються мотиви від зовнішніх збудників-стимулів, що впливають на людину зовнішніми об'єктивними умовами. Стимул може перетворюватися в мотив діяльності особи, якщо стає суб'єктивно значущим, відповідає потребам об'єкта і суб'єкта. За об'єктом настання потреб, мотиви класифікуються на матеріальні і духовні, а по значущості для індивіда — домінуючі й периферійні (фонові). Найпоширенішими мотивами людської діяльності виступають матеріальна заінтересованість, бажання зробити кар'єру, прагнення самореалізувати себе у творчості, почуття обов'язку, страх покарання

тощо. В процесі емпіричного дослідження, наприклад у формі опитування, доцільно відрізнати впливаючі із стереотипів суспільної думки демонстративні мотиви опитуваних і мотиви, реально збуджуючі індивіда до діяльності. Мотиви обумовлюють вироблення, формування людиною мети діяльності, в результаті чого здійснюється перехід до реалізації інтересів через діяльність, що опирається на ціннісні орієнтації.

В основі ціннісного ставлення до навколишнього світу, в основі системи цінностей і ціннісних орієнтацій особи лежать *потреби і інтереси*. Цінність — *особливе суспільне ставлення, в результаті якого потреби та інтереси людини або соціальної спільності — верств, груп переносяться на речі, предмети, духовні явища, надаючи їм визначальних соціальних властивостей*. Цінностями особи виступають предмети людських прагнень, захоплень, бажань, явищ, процеси, факти дійсності, що залишають людину байдужою, здатні змусити її діяти упевнено. Ціннісні орієнтації — *це соціальні цінності, що поділяються особою, виступають метою життя і основними засобами її досягнення і тому набувають функції найважливіших регуляторів соціальної поведінки індивідів*. Настанова — *це загальні орієнтації особи на певні об'єкти, що впорядковують дії, визначають їх послідовність, відображають можливість діяти певно*. Поняття ціннісної орієнтації особи введено в соціологію в 20-х рр. американським соціологом Уолтом Томасом і польським соціологом Флоріаном Знанецьким. Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови особи, регулюють її поведінку. *Соціальні настанови — це соціально визначені можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії*. Відрізняються ціннісні орієнтації як соціальні настанови вищого рівня від цінностей способу життя особи, від настанов індивіда на приватні соціальні об'єкти та ситуації, що регулюють окремі вчинки. Ціннісні орієнтації відображають фундаментальні соціальні інтереси особи і визначають стратегічну спрямованість її діяльності. Ціннісні орієнтації проявляються як життєва позиція індивіда, його світогляд, моральні принципи.

Ціннісні орієнтації формуються при засвоєнні індивідом соціального досвіду, суспільно-політичних, моральних, естетичних ідеалів і непорушних нормативних вимог, що стосуються його як члена соціальної спільності. Іншими словами, ціннісні орієнтації — продукт соціалізації індивіда. Докорінні зміни соціальних умов життєдіяльності людей у суспільстві, що відбувалися на сучасному етапі розвитку України та інших держав Співдружності, обумовлюють і злам системи ціннісних орієнтацій індивідів. Як-

що в радянський період люди орієнтувались на ідеали колективістських форм життєдіяльності, на безвідмовне прийняття політичних настанов тощо, то в сучасних умовах становлення ринкових відносин і демократизації суспільства люди прагнуть спертися на власні сили на тлі наростаючого недовір'я до позитивної ролі і діяльності політичної влади.

Соціальний статус особи

Соціальний статус особи — це певне місце людини, особи в суспільній ієрархії, обумовлене її походженням, професією, віком, статтю, сімейним станом. У статусі фактично фіксується той набір конкретних дій, які здійснює людина в конкретних видах взаємодії і тих умовах, правах, що надаються для здійснення діяльності. Та через те, що кожна людина охоплена не одним соціальним зв'язком і здійснює різні соціальні функції, вона має одночасно багато соціальних статусів. Так, сучасна людина може мати одночасно статуси людини, громадянина будь-якої держави, студента, члена сім'ї, члена якоїсь неформальної групи, члена політичної партії тощо. Відрізняють пропоновані, або природні, статуси (національність, соціальне походження, місце народження) і набуті, або досягнуті, статуси (освіта, професія, кваліфікація тощо).

Ієрархія соціальних статусів фіксується поняттям *престиж*, що відображає значущість у суспільстві або соціальній спільності, верстві, групі людей, які займають ту чи іншу позицію. Престижними можуть бути професія, посада, види діяльності та ін. В сучасних умовах в Україні зростає престиж комерційної діяльності, тоді як престиж професії інженера, лікаря, вчителя дещо знижується, падає і престиж самої вищої освіти, що може в майбутньому згубно відбитися на розвитку суспільства. Престиж виступає збудником бажань, намірів, дій людини, а престиж оцінки — регуляторами поведінки людей, що визначають професійну зайнятість, соціальні переміщення, структуру споживання тощо. Вся сукупність соціальних статусів, якими володіє конкретна людина, істотно впливає і на її особистий статус, що характеризує становище людини в первинному осередку суспільства залежно від того, як оцінюється людина. Проте в особистому статусі знаходимо відбиток і суцільно особистих рис конкретної людини, її авторитет, тобто ступінь визнання спільністю людей особистих і ділових якостей. В межах будь-якого соціального статусу людина може себе реалізувати: може проявити з позитивного боку в будь-якій соціальній діяльності (двірника, інженера, педагога

тощо) і може проявити з негативного боку, в негативній діяльності тощо.

Складовою основою соціальної мобільності є можливість змінити свій соціальний статус, дозволити людині найповніше реалізувати багатоманітні здібності. В цивілізованих країнах велике значення надається охороні і розширенню прав людини та громадянина, тому що вони створюють умови для переміщення соціальною градацією (від селянина до президента). Проте багато людей відмовляються від максимальної самореалізації заради престижного становища в суспільстві тощо.

Теорії ролей

В соціології сформульовано ряд теорій особи. В основі одних доктрин теорії лежить упевненість, що самореалізація людини можлива лише через державу. Природно, сильна держава — благо для громадян. А все, що сприяє зміцненню держави, відповідає інтересам суспільства людей, які населяють державу і є реальним гарантом свободи. Така позиція у відносинах особи і держави бере початок ще з філософа Демокріта, який проголошував, що в державі є спільне благо і справедливість. Інтереси держави — понад усе. Та найвиразніше висловився Георг Гегель, який вважав, що особа вільна тому, що держава є вищою формою і втіленням свободи. Таку ж філософську основу про особистість і її роль в суспільстві мають і погляди Нікколо Макіавеллі, який вважав державу і владу втіленням розумного в людському.

У ряді соціологічних концепцій вживається поняття *соціальна роль*. Широко використовується поняття *роль*, *соціальна роль* в соціальній антропології (Рант Лінтон, Броніслав Малиновський, Альфред Радкліфф-Браун), в теорії малих груп (Уільям Томас, Флоріан Знанецький, Чарлз Кулі та ін.), в соціальній психології (Том Шібутані, Еміль Зандлер), в теоріях середнього рівня (Роберт Мертон), в теорії міжособових відносин (Карл Ріцлер, Макс Шеллер), в соціометрії (Ян Морено), в теорії соціалізації (Зігмунд Фрейд, Толкотт Парсонс). Прихильники теорій ролей виходять з того, що особа є функція від тієї сукупності соціальних ролей, які виконує індивід у суспільстві, а, отже, соціальна роль виступає важливим елементом механізму взаємодії індивіда і суспільства. Зв'язок і взаємодія між людьми встановлюються тому, що люди в процесі задоволення індивідуальних потреб залежать один від одного.

Соціальні зв'язки між людьми утворюються на основі реалізації ними соціальних функцій, що ставлять своєрідні доручення на реалізацію певного роду занять у суспільних відносинах (функція вчителя, інженера, батька, сина та ін.). Виконувані функції характеризують становище людей в соціальній структурі суспільства. Так, основна функція студента полягає в тому, щоб освоювати професійну і загальногромадянську культуру. Крім того, студент — людина, а, отже, може допомагати тим, хто за віком або через хворобу втратив сили або здатність трудитися. Важливе і те, що про соціальні функції судять не по тому, що людина має робити, а по тому, які наслідки для інших людей і для суспільства мають ці дії. Якщо ж людина виконує функції всупереч її здібностям, намаганням, тобто робить все протилежне, то це вже є дисфункцією. Для реалізації конкретних соціальних функцій на людину покладаються суспільством або державою певні обов'язки і надаються певні права та ін. Поняття ролі стосується таких ситуацій взаємодії соціального, коли регулярно і тривалий період відтворюються певні стереотипи поведінки.

Досить певною характеристикою поведінки особи є соціальна роль, що відображає динамічний аспект соціального статусу. Часто слово *роль* пов'язується з театральним дійством. У реальному житті людина — одночасно і актор, і автор життєвої п'єси, яку називають Долею. Та роль їй доводиться і писати, і грати, відповідно до вимог, що складаються в суспільстві. Ролеві вимоги закріплюються в рекомендаціях, порадах, правилах, положеннях закону і моралі. Ще Вільям Шекспір писав, що «весь світ — театр, в ньому жінки, чоловіки — всі актори. У них є виходи і входи, і кожний не одну грає роль». Особисте суб'єктивне тут може проявлятися тільки в методі, способі виконання ролевих розпоряджень, передумови яких не мають значення. Але ж люди — і автори, і діючі особи власної драми.

Очевидно, що соціальний статус особи залежить не тільки від матеріальних, соціальних і духовних умов, створених у суспільстві, але й від того, наскільки умови освоєні особою, від її свідомості, від її культури, від її активності та ін. Якими б творчими можливостями людина не володіла, якщо немає умов, вони не будуть реалізовані. Бюрократизм, заорганізованість, формалізм, відсутність сприятливого соціально-психологічного клімату та інше — все це позбавляє творчої активності, разом з тим, якими б сприятливими не були умови, якщо у людини немає світогляду і професійних знань, немає культури, немає свідомого бажання трудитися як слід, справи з місця не зрушаться. Особливо нетер-

пимі ділетантизм, некомпетентність. Якщо в умовах демократії говоримо про людину як про господаря суспільства, її участь у соціальному середовищі, в управлінні державою, то вирішувати питання про перетворення людини в активного учасника суспільного, соціального життя, не враховуючи зовнішніх та внутрішніх умов і становища людини, неможливо. Людина має володіти знаннями, культурою, насамперед політичними знаннями, і знаннями розвитку суспільства, інакше її зусилля в управлінні державою, активній участі в суспільному, виробничому житті будуть марними. Статусно-рольові особливості особи характеризують рівень її включеності в соціальне середовище. Цей особистісний параметр визначає міру входження людини в систему соціальних потреб, норм, прав, обов'язків і очікувань, що пов'язані з певним статусом та сферами життєдіяльності. Соціальний статус особистості визначає міру включеності особи в життєдіяльність суспільства і є мірою її участі в житті суспільства.

У сучасних умовах Україна переживає *глибоку кризу: економічну, соціальну, культурну, політичну*, і заходи, що вживаються — економічні, і політичні, уже тривалий період не приносять бажаних результатів. Досягти ж успіхів можливо, якщо всі заходи: і економічні, і політичні, і соціальні, і культурні,— стануть загальноукраїнською національною ідеєю. Один із засновників ролевої теорії Роберт Лінтон визначав соціальну роль як передбачувану поведінку, що асоціюється із статусом людини. Це ролеве передбачення реалізується за умов засвоєння і дотримання людиною певних зразків і норм поведінки, що впливають із соціального статусу.

Рольові конфлікти

Багатоманітність соціальних ролей все ж породжує і внутрішні конфлікти особи, що називаються *рольовими конфліктами* і часто виступають як боротьба мотивів діяльності. Перемагає той мотив, який вагоміший у конкретній ситуації. Інакше, існує не тільки ієрархія соціального статусу, а й ієрархія соціальних ролей, і кожна особа вибудовує піраміду своїх переваг. Вільний вибір особою першочерговості реалізації тих або інших мотивів відносний, тому що людина перебуває у своєрідних лещатах соціальних функцій, статусів, ролей.

Функції, статуси і соціальні ролі утворюють механізм, завдяки якому кожна людина стає часткою того або іншого суспільства, або соціальної спільності, верстви, носієм їх культури, властиво-

стей. Сукупність соціальних ролей, що їх виконує особа, відображає ті суспільні відносини і соціальні зв'язки, в які вона включена в суспільній системі. Ціннісні орієнтації виступають, з одного боку, як конкретні прояви ставлення особи до навколишнього соціального середовища, а з іншого — як система настанов, що регулюють поведінку людини в реальному конкретному випадку. Важливою особливістю розробленої соціологом Володимиром Ядовим *концепції регуляції соціальної поведінки особи* є співвідношення особистісних структур не тільки між собою, але й з ієрархією соціальних ситуацій, в яких діє особа. У загальному вигляді життєва позиція особистості — це багатомірна конструкція функціонально-динамічної якості особистості, яка інтегрує і регулює в динаміці всю особистісну структуру і забезпечує собі певний рівень включеності в життєдіяльність соціального середовища і його самовизначення як суб'єкта свого життєвого шляху та способу життя.

Проблема інтеграції особи

Включення людини в суспільство, суспільні відносини здійснюється за допомогою її інтеграції в різні соціальні спільності, соціальні групи, соціальні інститути і соціальні організації. В результаті людина виявляється залученою одночасно до багатьох соціальних спільностей, але ступінь інтегрованості в кожен з соціальних спільностей різноманітний. Поняття *інтеграція* (від лат. *integratio* — відновлення, об'єднання) — означає з'єднання окремих розрізнених часток в ціле, процес об'єднання. *Соціальна інтеграція передбачає упорядкування, безконфліктні відносини між індивідом, організаціями, державою та ін.* У процесі входження в різні типи соціальних спільностей особистість інтегрує соціальні відносини, стійку систему зв'язків індивідів, що склалися в ході їх взаємодії в умовах соціального середовища. Соціальні відносини особи проявляються в діяльності і поведінці, як її соціальні якості. *Соціальні якості обумовлені типом соціальної взаємодії особи з іншими людьми в конкретних історичних умовах.* Соціальні якості людини охоплюють: соціально-визначальний ланцюг її діяльності; соціальні статуси, що їх займає людина, і соціальні ролі, що реалізуються; чекання і відносини статусів і ролей, норми і цінності, якими керується людина в процесі своєї діяльності; систему знаків, що їх використовує людина; сукупність знань, що дозволяє виконувати взяті на себе ролі і більш-менш вільно орієнтуватися в навколишньому світі; рівень освіти і

спеціальної підготовки; соціально-психологічні особливості; активність і ступінь самостійності в прийнятті рішень.

Отже, соціальна структура особистості може бути надана як єдність трьох компонентів: включеність у соціальне середовище (соціальний статус, соціальні ролі); спрямованість особистості (система цінностей, ціннісних орієнтацій, мотивів); життєвий контроль (система життєвих планів, цілей, активності особистості). Особа є динамічною системою, що не володіє субстанціональністю (тобто суттю) й існує тільки в процесі взаємодії із середовищем, насамперед — із соціальним.

Узагальнене відображення сукупності істотних соціальних якостей особистостей, що повторюються і входять в якусь соціальну спільність, становлять *соціальний тип*. Природно, коли мова йде про особистості як членів соціальних спільностей, верств, груп, соціальних інститутів і соціальних формувань, то враховують не властивості окремих осіб, а соціальні типи особистостей. Основа визначення соціальних типів особистостей є найрізноманітніша, але важливішими з них — статус і роль у системі суспільних відносин. Інакше, соціальну визначеність особи варто виводити з її об'єктивної інтегрованості в різні соціальні спільності, з її становища в системі суспільного виробництва, реалізації нею суспільних функцій тощо.

Виділяється чотири рівні інтеграції особи. *На першому рівні здійснюється інтеграція особи в соціально-економічні відносини, що опосередковуються в дитинстві та юності батьківським домом, а потім трудовою діяльністю*. Можуть виникати суперечності між закладеними батьками в процесі виховання спрямованістю, формами інтеграції особи в соціально-економічні відносини і реальним її здійсненням тощо. Так, людям 30—40-річного віку, які формувалися в умовах абсолютної держави, державної власності в економіці і соціального захисту високого рівня, важко входити у ринкову систему з наявними в них ціннісними орієнтаціями на одержання протекції держави.

Другий рівень інтеграції особи в суспільство — функціональна інтеграція. Суспільне життя не можна звести до соціально-економічних відносин. Функціональна інтеграція становить надзвичайно складне і багатшарове переплетіння соціальних зв'язків. Індивід інтегрується в суспільство шляхом реалізації багатьох функцій на різних рівнях соціального життя. Будь-яка людина реалізує функції в сім'ї, студентському або трудовому колективі, як мешканець будинку, в колі друзів, знайомих та ін. В ряді випадків виникає конфронтація між соціальними вимогами, що мають різні функції, як це спостерігається в поєднанні ви-

конання обов'язків жінки, матері і робітниці. Наявність можливостей зміни соціальних функцій виступає постійним стимулом зростання і визрівання особистості. Одружившись, юнак бере на себе батьківські обов'язки, в професійній сфері — починає виконувати складніші завдання. Процес розвитку особистості не є невідпинним піднесенням. Їй доводиться оволодівати і роллю батька, і роллю старого з наближенням пенсійного віку, трапляються явища дезінтеграції, настає «розвантаження» в професійній діяльності, можлива втрата одного з подружжя, обмеження соціальних зв'язків вузьким колом людей тощо.

Третій рівень інтеграції особи в суспільстві — нормативна інтеграція: усвоєння людиною соціальних норм, правил поведінки, звичок та інших нематеріальних регуляторів. Внаслідок формуються ціннісні настанови особистості та система збудження до дій. У сучасних умовах основна проблема нормативної інтеграції особи в суспільні структури — суперечливість соціальних норм, які функціонують у суспільстві, що обумовлено перехідним становищем суспільного життя в сучасній Україні і диференціацією соціальних інтересів на економічній, ідеологічній, національній та раціональній основі. Суперечливість починає проявлятися і на рівні мікроструктури в малих соціальних групах, де в основному відбувається процес оволодіння людиною соціальними нормами поведінки і їх опробування.

Четвертий рівень інтеграції особи в суспільстві — міжособиста інтеграція, що складається встановленням позитивних зв'язків особи в соціальних суспільствах. Поняття позитивний зв'язок можна інтерпретувати за аналогією з соціометричними вимірами, коли індивід називає певну кількість інших людей, на його думку симпатизуючих йому і яким він відповідає тим же, людей з якими не воліє спільно працювати, охоче веде бесіду, обмінюється думками, довіряє і добре знає. Особисті відносини регулюють поведінку особистості в колективах, опосередковують систему виховання. Можливостей підтримувати особисті відносини в селі більше, аніж у великому місті, житлових районах міста із стабільним і давно проживаючим населенням — більше, аніж в районах-новобудовах та ін. Міжособисту інтеграцію необхідно враховувати при здійсненні соціального управління, особливо в малих групах і трудових колективах.

Рівні інтеграції особи в суспільстві взаємопов'язані і забезпечують високий ступінь інтегрованості людини в соціальні спільності.

2. ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИ

Методологія теорії особи

Соціологія виходить з розуміння особи як системи ясно інтегрованих в індивіді соціально значущих рис і соціальних відносин суспільства. У процесі соціологічних досліджень виявляються соціальні визначення особистісних якостей, соціальний зміст і соціальні функції існуючих у суспільстві типів особи. Для визначення характерних рис особи, її поведінки важливо відшукати не індивідуальний метод аналізу внутрішньої структури особи, а міжіндивідуальний метод, який є висхідним соціальних зв'язків людини. Проте важливо враховувати досягнення психології, щоб розкрити процес перетворення соціальних рушійних сил загального характеру і причини поведінки індивідів та їх якості. Аналізуючи реальну життєдіяльність людей, визначаючи різні опосередкування, що як соціальні визначення відображають різноманітні прояви поведінки, соціальних функцій і механізмів.

Важливою формою опосередкування виступають малі соціальні спільності, верстви, в які включена людина. Варто враховувати і те, що одна і та ж людина має типові якості, і, отже, може належати до різних соціальних типів. Переплетіння типових рис в життєдіяльності однієї і тієї ж людини (представника нації, класу, певної сім'ї тощо) створює основу неповторності унікальності її поведінки. З'ясування і прогнозування соціальної поведінки особи, механізмів, спонукальних причин, визначальних факторів здійснюється здебільшого дослідженням цінностей особи. Поняття *цінності* — одне з фундаментальних понять соціології. Поняття *цінності* широко використовують філософи, політологи, психологи та ін., вкладаючи в їх зміст особливе розуміння, що відображає ті чи інші сторони соціального явища. Цінність не завжди є предметом реально потрібним, необхідним людині. Адже речі, предмети, явища постають перед конкретною особою як цінності, що вишиковуються в певну ціннісну ієрархію, через дії складних соціальних механізмів, які визначають міру відповідності між реальною значущістю речі для потреб та інтересів особи і її сприйняттям як цінності.

Сукупність ціннісних уявлень, засвоєних і прийнятих особистістю, лежить в основі того, що вона навколо себе і в самій собі вважає потрібним, необхідним, тим, до чого вона прагне в своїй поведінці. Процес формування ціннісної свідомості особистості не є процесом одностороннього засвоєння індивідом готових, надін-

дивідуальних стандартів, зразків, ціннісних критеріїв, властивих суспільній свідомості. Особа здатна більш-менш адекватно усвідомлювати власні потреби та інтереси, зв'язок між ними і природними, соціальними умовами своєї життєдіяльності, критично ставитися до готових ціннісних уявлень, перевіряти їх істинність власним життєвим досвідом. Ціннісна свідомість особи — не проста проекція ціннісних уявлень суспільства, соціальної спільності на внутрішній світ людини, а складне, багатоманітне духовне явище, де є власні оцінки, власні ціннісні міркування, загальнопоширені ціннісні стереотипи, прийняті не рефлексивно, на віру, а перевірені практикою, життям.

Методологічно значущим в особі стає положення про те, що соціальна визначеність її розвитку є результатом пасивного сприйняття впливу середовища, становить активну протидію їй і взаємодію з нею. Уже засвоєні людиною елементи соціальних відносин все більше розвивають особу. З мужінням людина частіше приймає свідомі рішення. Самосвідомість людини, що виступає об'єктом аналізу в соціологічних дослідженнях, розглядається переважно як результат соціальної взаємодії, в ході якої індивід здобуває знання, навички, уміння, дивиться на себе очима інших.

Процес входження людини в суспільство, включення її у соціальні зв'язки та інтеграції, в різні типи соціальних спільностей, внаслідок чого відбувається становлення її соціальності, називається соціалізацією. В процесі соціалізації формуються соціальні якості, цінності, знання, навички, уміння людини, і вона стає дієздатним учасником суспільних відносин. Здійснюється перетворення вроджених, природних людських сил і потенцій суспільством, їх окультурення, тому що соціалізація реалізується за допомогою усвоєння індивідом елементів культури, соціальних норм і цінностей. Соціалізацією забезпечується, з одного боку, самовідновлення суспільних відносин, збереження її культурних цінностей, а з іншого — комфортність життєдіяльності індивідів і можливість самореалізації особи в соціальних зв'язках.

Фактори і механізми соціалізації особи

Соціалізація — процес впливу соціальних умов на життєдіяльність індивіда з метою включення його як дієздатного суб'єкта в систему суспільних відносин. Основними факторами соціалізації особи виступає соціальне середовище, з яким взаємодіє людина. По-перше, це сукупність ролей і статусів, що суспільство пропонує людині. По-друге — сукупність соціальних інститутів, суспільних ор-

ганізацій, соціальних спільностей, в межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набуває бажаних соціальних статусів. По-третє, елементами соціального середовища, що визначають соціалізацію особи, виступає сукупність цінностей — соціальних норм, знань, звичок і навичок, умінь, якостей, яких людина набуває, щоб відповідно до потреб суспільства реалізувати певні ролі і підтримувати набутий статус. По-четверте, соціальне середовище охоплює сукупність соціальних інститутів і соціальних технологій виробництва, відтворення і передачі культурних зв'язків, цінностей, норм. На формування ціннісних настанов і поведінку індивіда в суспільстві значно впливають конкретні події, соціальні явища.

Особа не може існувати поза соціальною діяльністю і без спілкування з людьми. Тільки включаючись у процес історичної практики, індивід проявляє соціальну суть, формує свої соціальні якості, виробляє ціннісні орієнтації. Головна сфера становлення людини — її трудова діяльність. Праця складає основу соціального буття людини тому, що саме в праці людина здебільшого виражає себе як суспільний індивід. На формування особистості впливають фактори трудової діяльності, суспільний характер праці, її предметний зміст, форма колективної організації, суспільна значущість результатів, технологічний процес праці, можливість для розкриття, прояву самостійності, ініціативи, творчості.

Розвиток ринкових відносин в економіці і становлення плюралістичності в діяльності політичних сил в сучасній Україні обумовлюють появу нових соціальних ролей і статусів, що пропонуються суспільством індивіду, розширення спектра духовних цінностей, соціальних вимог, прояву людиною таких якостей, як ініціативність, діловитість, самостійність. У сучасних умовах в Україні найбільшу роль у соціалізації людини відіграє сім'я, групи ровесників, виконання індивідом професійних ролей, національні традиції, суперечності і труднощі соціальних перетворень. Велике спрощення — трактувати соціалізацію як одномірний, односпрямований процес дії соціальних факторів на конкретну людину, де індивіду відводиться пасивна роль об'єкта впливу. До впливу соціального середовища людина ставиться вибірково, на основі сформованих у її свідомості системи цінностей, і уже набуті соціальні якості виступають своєрідним ситом, через яке просіюються імпульси соціального середовища. Звичайно ж, сама особа, її потенційні індивідуальні можливості освоїти культурний пласт суспільства, її потреби та інтереси, спрямованість соціальної активності — виступають важливими факторами її соціалізації та залучення в активне суспільне життя.

Отже, соціалізація охоплює всі соціальні процеси, завдяки яким індивід засвоює певні знання, норми, цінності, що дозволяють йому функціонувати як повноправному члену суспільства. Зміст соціалізації особи охоплює засвоєння особою мови соціальної спільності; відповідних способів, методів мислення, власних культурі особи; форм раціональності і почуттів, прийнятих особою норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо. Індивід соціалізується, включаючись у різноманітні форми соціальної діяльності, засвоюючи характерні для них соціальні ролі. Людина засвоює світ культури вибірково, через свої інтереси, свій світогляд. Освоюючи культуру, людина формує свої здібності, потреби, цінності, тому немає соціалізації без індивідуалізації. Процес поєднання факторів, що характеризують умови соціального середовища, з факторами особистими, становить механізм соціалізації. Процес соціалізації складається з ряду етапів: первинна і вторинна соціалізація (засвоєння соціальних норм і цінностей дитиною, входження її в певну культуру і наступне засвоєння соціальних ролей, що відрізняють життєдіяльність дорослої людини). Виділяють і стадії соціалізації: дотрудова (охоплює період життя людини до початку трудової діяльності); трудова (охоплює період активної трудової діяльності людини); післятрудова (період, що починається з припиненням активної трудової діяльності людини).

У політичній соціалізації соціологи, політологи, психологи виділяють дві моделі: *модель підкорення* і *модель інтересу*, що характеризують різні механізми включення людини в політичне, соціально-економічне життя. Їх відмінності полягають у різному розумінні першоджерел соціалізації особи, якими можуть виступати суспільна необхідність або інтереси конкретної особи. Соціалізація відбувається стихійно і цілеспрямовано під впливом багатьох відповідних суспільних структур та інститутів, соціальних факторів. В соціалізації психолог Зігмунд Фрейд виділяв психологічні механізми: імітацію, ідентифікацію, почуття сорому, провини та ін. В соціологічній теорії соціальної дії соціолог Толкотт Парсонс оперує поняттями *імітації* як процесу засвоєння елементів культури, а *ідентифікації* — як відображення ставлення до соціального світу сприйняття цінностей. Соціалізація включає також і адаптацію, або пристосування особи до нових умов, ролей, норм та інтеріоризацію, тобто сприйняття норм, цінностей, включення їх у внутрішній світ людини.

В умовах дії моделі підкорення, що функціонують у суспільстві або спільностях людей з досить високим ступенем регламен-

тації, відбувається взаємодія механізму відбору, механізму позиції, рекомендації і механізму контролю. В межах дії моделі підкорення суспільство за допомогою соціальних інститутів, цінностей і норм відбирає на ту або іншу роль людей, які володіють певними здібностями, рівнем підготовки, біопсихічними якостями, що відповідають соціальним вимогам. Потім соціальне середовище через зразок виконання соціальної ролі функціонально і соціокультурно рекомендує особі стандартний набір моральних, трудових та інших якостей.

Формування стійких переконань, дотримання позицій, світогляду є важливою складовою частиною процесу політичної соціалізації індивіда. Соціальність особи — це її зв'язок із соціальною спільністю, суспільством. *Соціальність особи можна з'ясувати лише через вивчення системи соціальних зв'язків особи з найрізноманітнішими спільностями (класовими, професійними, поселенськими, демографічними, етнічними, статусними та ін.).* Будь-яка політична система зацікавлена в поповненні своїх рядів, у підтримці прихильниками, в їх служінні не за страх, а за совість. Існують різні тактичні методи і способи. І нарешті, суспільство здійснює контроль за реалізацією людиною взятої на себе ролі у суворій відповідності до певних ролевих норм, бо саме через поняття соціальної ролі з'ясовується механізм входження особистості в соціальне життя. *Позиція особи в соціальній системі, що пов'язана з належністю до певної соціальної спільності, прошарку або групи, аналіз її соціальних ролей, якості і ступінь їх виконання і є соціальним статусом.* Соціальний статус охоплює узагальнюючу характеристику становища індивіда в суспільстві: професію, кваліфікацію, характер реально виконуваної праці, посаду, матеріальне забезпечення, політичний вплив, ділові стосунки, політичну чи громадсько-суспільну діяльність, релігійність, вік, сімейне становище, родинні зв'язки тощо — тобто все, що Роберт Мертон називає *статусним набором*.

Модель інтересу характерна для суспільств, де торжествують ідеали лібералізму і демократизму, де вона виступає нібито дзеркальним відображенням моделі підкорення, але протилежна, і де функціонує механізм вибору особою соціальної ролі на основі наявності у неї потреб, інтересів, цінностей, розуміння інтелектуальних, фізіологічних і психічних можливостей, набутих нею звичок та умінь; механізм аналізу соціальних вимог і активного оволодіння необхідними якостями; механізм самоконтролю — контролю індивіда за власною поведінкою з точки зору не лише здійснення соціальної ролі, а й особистих інтересів. Порушення

цілісності активності як соціальної системної якості в житті і буває у взаємозв'язку ціннісної орієнтації і діяльності, коли діяльність розвивається всупереч ціннісним орієнтаціям на основі ситуаційних мотивів. Високо оцінюючи творчий характер праці, творчу атмосферу в колективі, все ж більшість орієнтується не на новачі, творчість у сучасній праці, а тільки на *добросовісність дотримання трудових зобов'язань*. Ось чому здебільшого зустрічаються у житті типи особи-виконавця, а не творця.

Труднощі переходу від моделі підкорення до моделі інтересу пов'язані з небажанням елітних верств та державних структур відмовитися від наявних у них раніше широких можливостей розпоряджень та соціального контролю і з неготовністю більшості людей до виявлення самостійності на базі усвідомленого інтересу. Проте докорінні перетворення в державі неможливі без зміни моделі соціалізації особи, тому що вона істотно впливає на відтворення суспільних структур і соціальної цілісності. В сучасних умовах процес соціалізації особи має дві форми: *соціальну адаптацію* та *інтеріоризацію*. Поняття *адаптація* (лат. *adapto* — пристосування) введене в біології для визначення пристосування структури та функції організмів до умов існування і звикання до них. В соціології кінця XIX — початку XX ст. поняття *адаптація* використовується представниками органістської школи (Герберт Спенсер, Павло Лілієнфельд, Альберт Шеффле, Рене Вормс, Альфред Еспінас та ін.), що проводили аналогію між суспільством та організмом. Адаптація — обов'язковий етап включення людини в систему суспільних відносин.

Соціальна адаптація та інтеріоризація

Соціальна адаптація — вид взаємодії особи із соціальним середовищем, в ході якого відбувається погодження вимог та сподівань обох взаємодіючих сторін. Адаптація означає пристосування індивіда до рольових функцій, соціальних норм, до соціальних спільностей, прошарків, верств, інститутів, організацій, до умов функціонування різних сфер суспільства. В процесі адаптації індивід погоджує самооцінку і свої претензії зі своїми можливостями і реальностями соціального середовища. Особливо тяжко здійснюється адаптація в перехідні періоди суспільного розвитку, коли в людей середнього і похилого віку, що становлять основну масу населення будь-якої країни, претензії залишаються орієнтованими на систему ролей і статусів зникаючих суспільних відносин. Через інерційність ціннісних орієнтацій

особистості людям старшого віку важче, аніж молоді, адаптуватися до нових соціальних механізмів. Тож адаптація індивіда не забезпечить його повноцінної і комфортної участі в соціальних зв'язках, можливостей його самореалізації. Тоді наступним етапом соціалізації особи стає інтеріоризація.

Інтеріоризація (лат. *interior* — внутрішній). Поняття *інтеріоризація* введено в науковий обіг психологами Полем Жане, Жаком Піаже, Анрі Віллоном. Інтеріоризація — процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей та інших компонентів соціального середовища внаслідок соціальної діяльності, процес переведення елементів зовнішнього середовища у внутрішнє «Я». Інтеріоризацію відрізняють від будь-яких форм одержання «ззовні», перероблення і збереження «всередині» психіки знакової інформації, якою є пам'ять і сприйняття. Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості, неповторюваність її духовного світу, специфіка соціальної активності, що виявляється через поєднання вроджених особливостей темпераменту, інтелекту, уявлень і соціальних умов. На основі взаємопереходів біогенних і соціальних властивостей формуються внутрішньоособисті утворення, де виявляються схрещеними генетичні своєрідності та соціальні якості особи.

Природно, якщо в фазі соціалізації особи, тобто в процесі адаптації, відбувається пристосування індивіда до соціального середовища, то потім у процесі інтеріоризації впливу соціальної системи воно, змінюючись через внутрішнє «Я» людини, проявляється в зміні її поведінки. Поведінкові новації починаються з порушення рівноваги в адаптації особи до особливостей системи і завершуються стабілізацією, але уже на іншому рівні.

Адаптація: активність особи

У соціології є два підходи до визначення змісту і суті адаптації. Одні соціологи пояснюють адаптацію як пасивний процес пристосування суб'єкта до вимог суспільства, до того ж ціною жертв з боку особи. В концепціях швейцарського психолога Жака Піаже, англійського соціолога Роберта Мертона соціальна адаптація розглядається як двосторонній процес і результат зустрічної активності суб'єкта і соціального середовища. Другий підхід, мабуть, є адекватним реальним соціальним процесом і доцільним з позицій з'ясування процесів активної діяльності соціальної особи. Якщо ж у ході адаптації людина виступає активним суб'єктом, то виникає питання: в чому ж суть свободи соціальної

активності особи і які її межі? Включаючись у суспільне життя, особа зберігає свободу вибору — соціальних ролей, соціальних спільностей, цінностей, форм і видів діяльності. Людина вибирає своє майбутнє, свої варіанти реалізації соціальних ролей відповідно до своєї життєвої мети і амбіцій. Особисті пріоритети, ієрархія цінностей визначають поведінку особи в конфлікті ролей, коли людина робить свій вибір на користь якоїсь ролі вченого-соціолога, практика-соціолога, практика-політолога, дбайливого щирого сім'янина або щасливого бізнесмена тощо. Звичайно ж, у межах запропонованих суспільством обставин особа має можливість творити свою долю і сприяти суспільно значущим перетворенням внаслідок трудової діяльності. Інакше кажучи, особа пристосовується до соціального середовища.

Проте свобода соціальної активності людини не незалежна. Суспільство обмежує особі свободу вибору. Свобода особи не поширюється на загальнолюдські і загальногромадянські рольові рекомендації. Щоб включитися в соціальні зв'язки, людина має хоча б елементарно оволодіти правилами, нормами людського спілкування, співжиття, знати мову, культуру суспільства (мова, жести, міміка, символи та ін.). Суспільство обмежує людині свободу діяльності, створює об'єктивні можливості (матеріально-технічні ресурси, нагромадження духовно-наукового потенціалу тощо) для досягнення поставленої мети. В умовах тоталітарного режиму суттєво звужуються межі свободи індивіда. Але навіть у звужених межах свободи людина намагається проявляти активність, вибирати варіанти, що дають їй реалізувати поставлену мету. Досягається реалізація мети адаптацією до умов і обставин, у яких опинилася особа.

Отже, людина адаптується, тобто пристосовується до соціальних умов, активізує діяльність у сфері політичного життя, всіляко прагне освоїти культурні зразки, соціальний досвід, норми моралі та поведінки, проявляючи соціальну творчість. Але тому, що суспільство зацікавлене в збереженні своєї цілісності, стабільності, в постійному русі шляхом соціального прогресу, воно створює механізми цілеспрямованого впливу на соціальну активність людини і, насамперед, на її ціннісні орієнтації, тому що цінності і мотиви політичної і соціальної активності є основою вільної людини, її вільного вибору в житті, її активної діяльності.

Визрівання і постійне вирішення суперечностей здійснюється в процесі соціалізації індивіда, коли свідомо засвоюються соціальні норми і цінності та здійснюються рольові вимоги та сподівання. Саме в процесі соціалізації і реалізується в різних формах

соціальний контроль. Виконуючи декілька функцій на індивідуальному рівні і в межах соціально-політичної системи, соціалізація, з одного боку, здійснює процеси, за допомогою яких особа формує свою політичну орієнтацію і погляди на явища навколишнього світу, а з іншого — є способом існування і відтворення соціальної і політичної системи. На індивідуальному рівні соціалізація передбачає процес навчання особи основам і переважаючим цінностям соціально-політичної і економічної систем. Соціалізація дає людині уявлення про призначення та зміст відносин індивіда із системою: якими законами, правилами і нормами регулюються її поведінка в політичній і соціальній сфері, що мають від неї чекати і чого можна вимагати від уряду і влади. Процес соціалізації забезпечує підтримання і відтворення соціальної і політичної сфери. Це взаємозворотний процес між особою і суспільством, що надає легітимності і виправдання існуючій політичній системі і владі в країні.

Отже, *політична соціалізація* — *необхідний і важливий компонент будь-якої державності*. Навчаючи громадян і пояснюючи їм зміст законів і правил, система водночас забезпечує існування, тому, що в реальному житті функціонування політичних інститутів держави здійснюється тими ж людьми, тільки одягненими в мантиї суддів, мундири міліції і солдат, людьми, які, обіймаючи певні державні пости, посади, мають повноваження тощо. Без спільної взаємодії громадян держави неможливо уявити нормальне функціонування політичної системи, владних структур. Процес політичної соціалізації особи триває постійно, все життя. Особа набуває знання і ціннісних настанов у політичній сфері під впливом певних інститутів політичної соціалізації (сім'я, школа, державні, партійні, релігійні, суспільні, громадські об'єднання, засоби масової інформациі і самі події політичного життя). За діями, поведінкою особи стежать і держава, і суспільство і здійснюють соціальний контроль.

Суспільство використовує різні санкції. *Санкції* — *способи регування оточення на поведінку людини, здійснювані в формі заохочення або покарання*. Звідси і розрізняють *позитивні* (заохочення на дії бажані і корисні для суспільства) і *негативні* (покарання за небажані, шкідливі дії) санкції. Конкретний зміст санкцій залежить від особливостей культури, моралі, певної суспільної, державної системи тощо. Характер суспільної реакції (санкцій) визначає і ознаки відтворення індивідуального акту: його повторення, зміну або припинення. Регулятивну роль відіграють не лише санкції за дії, але й чекання застосування санк-

цій за ще нездійснені дії. В застосуванні суспільством позитивних і негативних санкцій важливо дотримуватися заходів, законів. Інакше станеться їх девальвація. Крім того, з погляду етики, моралі неправомірно абсолютизувати роль покарання (насильства) в системі соціального контролю. Для перспективи суспільних процесів є неефективним послаблення негативних санкцій тому, що небажані форми індивідуальної поведінки відновлюються. Використання санкцій як несхвалення, моральне осудження ефективне лише тоді, коли людина цінує соціальну спільність, невідчуженість від неї. Щоб стати ефективним регулятором поведінки людей, соціальна санкція може стати адекватною соціальній вагомості вчинку і соціальною межею його наслідків. Визначення такого ступеня адекватності санкцій — складна соціальна проблема. В сучасному суспільстві ще не знайдено адекватних наслідків загострення в ході людських дій глобальних проблем.

Самосвідомість, саморегуляція особи

Суспільство характеризує, оцінює індивіда, та й індивід оцінює суспільство і самого себе в суспільстві. *Самосвідомість* — важлива соціально-психологічна характеристика людини. *Джерело, з якого людина черпає уявлення про самого себе, — оточуючі її і значущі для неї люди.* За їх реакцією на його поведінку, за їх оцінками його вчинків індивід думає про те, яким є він. У самосвідомості особи присутні реальні (якою є вона дійсно), ідеальні (якою має стати), і фантастичні (якою хотіла би бути) образи. Самосвідомість формується в процесі діяльності і спілкуванні людини з іншими людьми і обумовлена широким соціально-культурним контекстом. Людина — суб'єкт політики і та соціальна реальність, в яку вона включена, і ті соціальні функції, ролі, які вона виконує. *Соціальна роль — це такий образ поведінки індивіда, який повинен бути у кожного, хто займає будь-яке становище в системі суспільних відносин.* Нормативи, зразки поведінки індивіда, який бере на себе здійснення певної соціальної ролі, даються йому як щось зовнішнє, більш або менш обов'язкове. Та щоб людина мала спроможність, здатність здійснювати певну роль у суспільстві, важливо попередньо засвоїти соціальний досвід, пристосуватися до існуючих умов своєї життєдіяльності. Процес інтеграції індивіда в суспільство, в різні типи соціальних спільностей за допомогою засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особи, і є *соціалізацією*.

Стадії формування самосвідомості визначаються реальними стадіями розвитку людини (дитинство, юність, зрілість та ін.). Перехід людини від однієї стадії до іншої супроводжується руйнуванням попередніх форм саморозуміння, виникненням, формуванням якісно нових уявлень індивіда про себе, що відбивають зміни об'єктивних умов життєдіяльності. Перехідний процес — це криза самосвідомості, яка часто породжує серйозні складнощі в житті людини. Зміни самооцінки можуть статися тоді, коли людина входить в новий колектив, створює сім'ю, в межах нової соціальної спільності, коли змінюються і зовнішня реакція на поведінку індивіда та ін. Вплив соціального середовища на становлення особистості складає суть соціалізації. Соціалізація полягає у сходженні людини від індивідуального до соціального, адже особистістю не народжуються, а нею стають під прямим чи опосередкованим впливом факторів соціального становища, серед яких: сукупність соціальних ролей і статусів, які суспільство пропонує людині; соціальні спільності, в межах яких індивід реалізує певні соціальні ролі і набутий конкретний статус; система соціальних цінностей і норм, що домінують у суспільстві; соціальні інститути, що забезпечують виробництво і відтворення культурних зразків, норм і цінностей та їх засвоєння; загальна ситуація в країні.

Процес соціалізації, формування самосвідомості охоплює всі можливості залучення особи до культури, виховання та навчання, за допомогою яких особа набуває соціальної природи і здібності брати участь у соціальному, політичному житті. І перехід від однієї стадії до іншої відбувається тому, що умови життя людини, а отже, і сама людина, постійно змінюються, постійно здійснюються все нові й нові соціальні ролі і змінюються соціальні статуси. Механізмами соціалізації, за визначенням соціолога Жюльєна Фройнда, є *імітація* — усвідомлені спроби дитини копіювати і наслідувати поведінку дорослих та *ідентифікація* — засвоєння дітьми поведінки батьків, соціальних цінностей і норм як власних, а також почуття сорому, провини та ін. Звичайно ж, ці механізми спрацьовують переважно на стадії дитинства. Та фройндівські поняття вживаються Толкоттом Парсонсом в обґрунтуванні теорії соціальної дії, де імітація — вже процес засвоєння елементів культури шляхом наслідування, а не свідомого вибору, а ідентифікація — вияв ставлення до соціального становища, засвоєння цінностей, норм, усвідомлення належності до соціальної спільності тощо.

Духовна зрілість особи настає тоді, коли людина починає усвідомлювати проблеми свого буття як проблеми вибору справж-

нього шляху життя, коли особа починає дивитися на себе із загальнолюдських позицій і оцінювати своє життя або як беззмістовне, вбоге, нікчемне, або як піднесене, що має реальний позитивний сенс. Правда, бувають парадокси самосвідомості, пов'язані з нетотожністю міркувань людини про саму себе і з реакціями навколишніх та реальними внутрішніми збуджуючими мотивами її вчинків, міркувань, що відображають принципи життєдіяльності, які можуть і не бути реалізовані в кожному конкретному випадку, і міркувань, що фіксують дії, які сталися тощо. Самосвідомість виступає важливим елементом саморегуляції особи, тобто вибору і дотримання доцільних форм життєдіяльності.

3. СОЦІОЛОГІЯ МОЛОДІ

Поняття *молодь*

Однією з важливих складових соціологічних знань є соціологія молоді. Проблеми молоді, її виховання, освіти, самоутвердження, роль в системі соціальних зв'язків і соціальних відносин займають чільне місце. Адже молоді належить будувати демократичне, суверенне суспільство, а в сучасних умовах в Україні формувати громадянське суспільство і правову державу. І наскільки сучасна молодь здатна вирішувати благородну місію: формування громадянського суспільства демократичної правової держави, як підготовлена молодь фахово і морально брати участь у державотворчих процесах, що розгортаються в Україні, і що слід зробити в галузі державної молодіжної політики, щоб успішно реалізувати потенційні можливості підростаючого покоління для гармонізації відносин між молоддю і суспільством — ось ті питання, що їх має вирішувати соціологія.

Звичайно ж, формування соціального обличчя молоді — результат безперервної діяльності людей, суспільних, соціальних і політичних структур протягом усієї історії людства. І далеко не байдуже, яке місце займуть загальнолюдські цінності, норми моралі, традиції, звичаї у внутрішньому світі молоді. Адже в світі молоді становить значну і все зростаючу частину населення і відіграє певну роль у вирішенні важливих соціальних, економічних, політичних, духовно-моральних проблем людства. Ось чому не випадково в сучасних умовах проблеми молоді і стали предметом стійкого інтересу різноманітних міжнародних організацій: Організації Об'єднаних націй та її комітетів, міжурядової спеціа-

лізованої Організації ООН з питань освіти, науки і культури — ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) та ін. Організація Об'єднаних націй та її комітети, ЮНЕСКО надають величезного значення питанням соціальних перспектив підрастаючого покоління, його розвитку, прагнучи створити умови і можливості для активної участі молоді в усіх сферах соціального, економічного, політичного, педагогічного і культурного життя. Дослідження проблем молоді стає предметом ювентології — складової частини сучасної науки про людину. Уточнюються суть і зміст поняття *молодь* тощо.

Здавалося б повністю ясным, навіть само собою зрозумілим поняття *молодь*. Та, на жаль, це далеко не так. Парадоксальна ситуація: є величезна кількість публікацій про молоде покоління, але відсутнє достовірне наукове знання про молодь як специфічну соціальну спільність, про закономірності і тенденції розвитку та її відтворення тощо. До молоді звикли ставитися як до пасивного об'єкта соціального впливу владних, виховних та освітніх закладів. Вважалося, що юнаки та дівчата мають лише ретельно виконувати вказівки, рекомендації старших, не суперечити, брати участь у господарстві, вчитися тощо. Діяльність молоді регламентувалася. Ті ж негативні явища, які виходили за межі суспільних сподівань, оголошувалися «залишками минулого» або ж наслідками розкладаючого впливу Заходу. Революційні ж зміни в сучасному суспільстві особливо позначались на молоді, яка почала активно діяти, і суспільство не сподівалося на таку сильну і могутню її ходу, строкатість, суперечливість і непередбачуваність її мислення і поведінки. *Молодь* — поняття не тільки і не стільки вікове, скільки соціальне та історичне. *Молодь* — це суспільно різноманітна, соціально-демографічна спільність, якій притаманні специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні тощо властивості, що характеризують її біосоціальне дозрівання як реалізацію самовираження її внутрішніх сил і соціальних якостей. Молодь тому і є специфічною соціальною спільністю, що її суттєві оцінки і риси перебувають у стані формування і становлення. Досягнення молоддю соціальної суб'єктності, ступінь засвоєння суспільних відносин та інноваційної діяльності і є критеріями для оцінки молоді та проявами її головної соціальної якості.

Молодь — соціальна спільність

Молодь — різноманітна соціальна спільність, складна та багатомірною за характером, яка має в своєму складі ряд внутрішніх

однорідних груп, що об'єктивно займають у структурі суспільства відмінне становище, відрізняються широтою і змістом сфер діяльності, специфікою духовного світу і, відповідно, відіграють у процесі розвитку суспільства неоднакову роль. Соціологія визначає основні суттєві характеристики і риси молоді. В різні періоди і епохи історії в різних суспільствах під поняття *молодь* підпадали молоді люди дуже різного віку. Ще в порівняно недавньому минулому в традиційному сільському житті молоддю звичайно називався дуже вузький віковий прошарок молодих людей напередодні їх соціальної зрілості, коли вони ставали дорослими і збирались почати сімейне життя, дуже часто, всього два-три роки, після чого молодих селян або ремісників уже не називали «молоддю».

В сучасних умовах *молодь* — поняття справді безмежне. Права, часом однолітню дитину, семіричного хлопчика і навіть підлітка називають молодою людиною, юнаком або дівчиною не інакше як жартома або з певною долею іронії. Але далі тридцятирічний дорослий (в стародавні часи — досить уже похила людина), який для оточуючих серйозно, без всякої іронії, молода людина, а жінка так званого бальзаківського віку, безумовно, називається дівчиною, хай вона хоч буде багатодітна мати. Мало того, їх звать так і в сорок, і в п'ятдесят років. Тільки явно виражений похилий вік перетворює дівчину — в маму або бабусю, а молоду людину — в тата або дідуся. Само собою це навіть приємно. Отже, хто добре стежив, дбав про себе, непогано і зберігся. Проте залишається проблемою віковий прошарок молодих людей — 14—18 років. У більшості сучасних акселератів (раніше, аніж колись у їх рідних) настає статева зрілість, зростає рівень інтелектуальності і зрілості завдяки освіті та засобам масової інформації. Саме у 18 років молода людина визнається повнолітньою, юридично дієздатною, одержує майже всі громадянські права, включаючи право на створення сім'ї.

Соціологи висловлюють думку, що конкретизація суттєвих рис молоді з метою їх подальшого емпіричного аналізу може реалізуватися виділенням основних віх соціального становлення особи і сукупністю оцінок, даних різним групам всередині самої молоді. В процесі становлення і змужніння молоді вирішується насамперед процес формування правової відповідальності (часткової і повної), можливості приступити до роботи, одруження і створення сім'ї, соціально-економічної самостійності тощо. Вирішується і питання вікових меж періоду молодості. Традиційно в соціології вважалося, що межі молодості — в інтервалі від 16

до 30 років. Починаючи з 80-х років поширюються думки, що вік молоді десь у межах між 14 та 35 роками. В основі лежить міркування про продовження періоду молодості, збільшення віку вступу в трудове життя, досягнення економічної незалежності від батьків, держави та ін. Це відображає об'єктивні процеси в житті та розвитку суспільства, утвердження молоді.

Специфіка молодіжної свідомості та поведінки

Проблема формування свідомості молоді — одна з провідних у соціології. Свідомість молоді — спільнісна та групова — різновиди масової свідомості: політико-правової, економічної, моральної тощо, які функціонують на *теоретико-пізнавальному, емоційно-чуттєвому та поведінковому рівнях*. Теоретико-пізнавальний рівень охоплює систематизовані наукові погляди і знання, що служать основою для формування наукового світогляду і міцних переконань, сукупності моральних норм і принципів, що визначають духовне багатство та поведінку молодої людини, здатність об'єктивно і адекватно оцінювати дійсність. Емоційний рівень становить взаємодія емоцій, духовних станів, почуттів особистості в їх єдності і цілісності. Емоційно-чуттєвий рівень тісно взаємопов'язаний зі змістом поведінкового рівня і перебуває в певній залежності від поведінки індивіда, адже головна особливість молодіжної свідомості — надмірна емоційність — загрожує перетворитися в її недоліки. Поведінковий рівень молодіжної свідомості охоплює соціальні настанови, а також волю, прагнення і вміння здійснювати свої дії якісно. Свідомість молоді є цілісним діалектичним переплетінням всіх її складових рівнів, що відмінні за змістом і метою.

Свідомості молоді властиві свої особливості. Свідомість молодої людини визріває повільно, відстає від фізичного розвитку і реалій змін буття молоді. Сучасність ставить нові завдання, піддає вимогливій перевірці здібність молоді щодо забезпечення неухильного зростання економіки, подальшого вдосконалення суспільних відносин, розширення і поглиблення демократії. Відомий педагог Антон Макаренко вважав необхідним виховання певного типу людини — людини гордої, сміливої, яка не піддається сумніву. Та в сучасних умовах така особа уже не ідеал. Цінність її не відповідає загальнолюдським цінностям. Зрозуміло, не варто за це картати Антона Макаренка, але не можна прийняти і його ідеали, адже рішуче виступав проти інтелігентика — такого паночка, розслабленого, розвалькуватого, з міщанськими поглядами.

Антон Макаренко відстоював виховання всебічно розвинутої особи, морально стійкої та ін. Владним ешелонам так і не вдалось звільнитися від «страху молоді». З 70-х років ХХ ст. «страх молоді» набуває широкого розмаху, буквально захоплюючи всі структури суспільства. Просторікуючи про увагу до молоді, владні структури здійснюють тотальний патронаж будь-яких форм її діяльності. Молодь ставиться в нерівноправне, залежне від старших вікових груп становище, висловлюються небажання рахуватися з їх специфічними інтересами і особливостями способу життя, придушуються будь-які форми інакомислення тощо. Суспільство прагне створити міцний стереотип слухняної молодої людини. Її формула проста: будь задоволений тим, що є, бери те, що пропонують, думай і роби так, як більшість. Що ж стосується суспільної активності молоді, то вона має виливатися в боротьбу з тими, хто дотримується інших принципів та поглядів. Такий підхід пронизував усі сфери взаємодії суспільства і молоді. І мабуть, така молодь навряд чи здатна на соціальну творчість, новаторство. В сучасних умовах якась частка молоді замкнулася у вузькому світі, пішла або намагається піти від реальностей життя. Можна назвати немало негативних змін, що сталися в середовищі молоді. Але, мабуть, не варто все списувати на негативні явища і зміни, пояснюючи їх обставинами «об'єктивного порядку». Адже сама людина — не пасивний продукт обставин, і саме суспільство створюється людьми, соціальними ситуаціями в оточуючому середовищі.

Ідея про зв'язки розвитку особистості молодої людини з впливами зовнішніх умов при їх активній взаємодії із середовищем висунута відомим психологом Львом Виготським. Молода людина — це особа зі своїм індивідуальним психічним життям. Але молода людина є ще і членом колективу, соціальної спільності — класу, нації, її свідомість індивідуальна, її моральні відносини соціально обумовлені. Індивідуальна психіка визначається суспільним середовищем, має його відбиток. Саме соціальні формування психіки та розвиток особи і вивчає соціальна психологія. Не можна зрозуміти соціальну ситуацію виховання поза складним ланцюгом залежностей між макросередовищем суспільства, макросередовищем соціальної спільності і особистим світом молодої людини. Виховна ситуація виникає в процесі активної взаємодії молодої людини із середовищем. Поза нею молода людина не може існувати, не може розкритися. Вирішальне значення у моральному розвитку молодої людини має створення таких ситуацій і режимів, за яких її стимулюють до моральної поведінки, де

вона зможе вибирати, віддавати перевагу, діяти, відповідати. Саме тут основою морального розвитку молоді і стає соціальна координація поведінки молоді людини та поведінки соціальної спільності, колективу з його громадською думкою. Набутий досвід у процесі спілкування і соціальної діяльності молоді в соціальній спільності має велике значення для вироблення у молоді внутрішніх механізмів морального саморегулювання поведінки. Саме принциповість, чесність, соціальна зрілість молодих людей роблять можливими рішучі плідотворні зміни. Проте проблема полягає не тільки в тому, наскільки людина вірна переконанням, але і в тому, наскільки її особисті переконання відображають об'єктивну істину, об'єктивну потребу розвитку.

Сучасність наполегливо поставила вимогу перегляду багатьох рекомендацій і принципів, висунула як насущні вимоги нове мислення молоді. Заскорузлість старих поглядів на суспільне життя та на пояснювальні закони багато в чому стала гальмом розвитку. І в сучасних умовах демократизації суспільного життя *важливе значення у вихованні молоді має сім'я*. Адже відносини в сім'ї зазнають впливу психічного, емоцій і настроїв, внутрішнього світу членів сім'ї. В сімейному побуті особливо сильна інерція пересудів і негативних звичок. Все це ускладнює реалізацію вимог моралі в сфері сімейних відносин: взаємна повага, вірність подружньому обов'язку, піклування про виховання дітей та ін. В сім'ї дитина чує про те, як треба жити, що треба знати, як діяти, чинити. Моралізаторство мало сприяє правильному вихованню дитини в сім'ї. Дитина завжди відображає внутрішній світ сім'ї. Якщо батьки кар'єристи, міщани, своєкорисливі люди, вони можуть приховати це від усіх, але не від своєї дитини.

Масовим соціальним інститутом виховання молоді є і *школа*. Молодій людині — юнаку або дівчині — школа не тільки дає знання і переконання, а й виховує спосіб поведінки. В школі є всі необхідні передумови для створення розумної системи вимог, контролю і відповідальності, практичних моральних відносин молоді. Та школа використовує можливості не повністю. Дуже багато ще в сучасних умовах покладається надій на вербалізм (моралізаторство) і холодний ригоризм. У випадку моралізаторства молодь перетворюється в покірних рабів красивих фраз, солодкуватого переживання принципів моралі, а в випадку холодного ригоризму молодь стає рабом адміністративного впливу, залякування та санкцій. Обидві крайнощі мають єдину основу — *формалізм* і ведуть до лицемір'я в поведінці молоді людини. Саме в цьому недооцінюється особа підлітка як свідомої і творчої

істоти, як суб'єкта своєї діяльності і поведінки. Чи варто забувати про непорушність основних ідеалів і цінностей, вироблених історією. На жаль, в молодіжному середовищі нерідко висловлюється передбачення провести ревізію багатьох цінностей способу життя. Нерідкі випадки, коли піддається сумніву сама можливість збереження безкоштовної освіти, медичного обслуговування та ін. Безумовно, діалектика розвитку — не проста, її на сумі буденних прикладів життя та побутових фактів відразу ж не осягнеш. Особливо важливо усвідомлювати, що молодь могла б спостерігати зміни в навколишній дійсності, уловити тенденцію динамічного суспільного оновлення. Взяті в сучасних умовах рубежі ставлять перед народом і особливо перед молоддю дедалі складніші проблеми. Радикальні перетворення в суспільному житті України супроводжуються ускладненням ситуації у сфері виховання підростаючого покоління.

Аналіз соціологічних досліджень свідчить, що в сучасних умовах молодь — це одна з соціальних верств, найураженіша економічно та найбільш безправна соціально, позбавлена правово-соціальних цінностей, яка живе в умовах підвищеної соціальної напруги і психологічного дискомфорту. Як наслідок такого становища — з'являються все нові й нові факти зростання в молодіжному середовищі злочинності, наркоманії, токсикоманії, алкоголізму, проституції. Рівень злочинності серед молоді та неповнолітніх має стійку тенденцію до значного зростання. За 80-ті — першу половину 90-х років злочинність серед молоді в Україні зросла на 16 %, а серед наркоманів 80 % складає молодь, в тому числі 40 % — неповнолітні. Щорічно у скоєнні тяжких злочинів бере участь більше 30 тис. молодих людей. У першій половині 90-х років в порівнянні з 80-ми роками ХХ ст. злочинність серед дівчат зросла в 2,5 раза. З кінця 80-х років зростає кількість самогубств серед молоді. Зменшується питома вага молоді серед населення України: якщо на початку 80-х років кількість молодих людей складала 23,2 %, то в середині 90-х років — уже 18,3 %. Дослідження показують, що серед молоді явно домінують цінності мікросоціуму, що визначає суть проблем.

Мабуть, є закономірністю: коли руйнується «великий» соціум, люди інстинктивно намагаються зміцнити сім'ю, зберегти осередок стабільності. Економічні і соціально-політичні ситуації в Україні мають негативну динаміку: наростають кризові явища. Це загострює існуючі та народжує нові проблеми, нові тенденції розвитку. У сучасних умовах в Україні проявляються основні тенденції соціального самовизначення молоді: по-перше, запере-

чення можливості повернення до минулого та невизначеність власного місця і ролі у створенні нового, руйнування традиційних форм соціалізації, заснованих на досить жорсткій визначеності життєвого шляху та наявності великої кількості соціальних інститутів, що здійснюють соціалізацію. По-друге, розширення можливостей самостійного вибору життєвого шляху, зростання особистої відповідальності; поява нових соціальних посередників, не властивих для самовизначення молодіжних поколінь; наявність різноманітних форм власності, джерел інформації тощо. По-третє, посилення регіональних та національних етнічних відмінностей та зростання їх питомої ваги в життєвій самовизначеності молоді. Отже, більшість молоді стоїть нині перед складним вибором у житті, до якого вона не підготовлена ні психологічно, ні організаційно, ні соціально, ні духовно.

Соціальна активність та зрілість молоді

Вкрай важливо розуміти глибини масштабів і ходу змін, пов'язаних з переходом до ринку. Саме це і може стати реальним стимулом творчої праці, допомогти здобути уявлення про власне місце, роль у процесі демократизації і становленні державності. Ось чому як ніколи раніше важливе розуміння молоддю переломного моменту в розвитку України і своєї відповідальності перед народом за успіх перетворень, бажання активніше включитися в процес оновлення всіх сторін життя суспільства.

Сучасне суспільство зацікавлене в активній молоді, соціально зрілій, що бере участь у вирішенні всіх питань сучасності. Говорячи про соціальну зрілість людини, можна констатувати лише відносну завершеність процесу. В умовах, коли формується демократичне, соціально-орієнтоване суспільство, молодь ще не визначила свого місця в складних економічних, соціальних, політичних, духовних процесах, хоча взагалі сприймає схвально зміни, що відбуваються в суспільстві. Та більшість молоді займає пасивну, вичікувальну позицію і лише 10—15 % готові діяти активно. Йде неприхована, відкрита боротьба політичних партій та різноманітних політичних рухів за завоювання на свій бік молоді, саме тому дедалі більше стає політичним процес самовизначення молоді. Боротьба за молодь дуже часто зводиться до прагнення за будь-яку ціну завоювати її голоси та завербувати до участі у разових політичних акціях. Лише незначна кількість політичних партій та політичних об'єднань мають молодіжні секції, осередки (республіканська партія, Рух, комуністична та соціалістична пар-

тії) і вироблену молодіжну програму дій. Найактивнішими є радикальні партії, членами яких є більшість молоді, схильна до конкретних, доволі неконституційних дій — УНА-УНСО, СНПУ тощо. Спостерігається в сучасних умовах і тенденція зменшення представництва молоді в управлінських та владних структурах. Відчуженню молоді від участі в управлінні властиві дві взаємопов'язані особливості: зростання пасивності і недовіри до офіційних органів управління та зростання інтересу до суто молодіжних угруповань та об'єднань тощо.

Досягнення соціальної зрілості — не якийсь підсумок, а лише визначення рівня соціальної підготовки людини. Соціальна зрілість впливає на весь духовний світ молодої людини, проявляючись в усіх видах соціальної активності. Соціальна зрілість — якісний показник розвинутої життя і діяльності молодої людини. *Соціально зрілу людину відрізняють високий рівень мислення, розсудливість, обдуманість і виваженість рішень, що їх приймає, висока соціальна активність, спрямована на вдосконалення, оновлення і зміни існуючих суспільних відносин.* Соціальна зрілість не виникає раптом, на пустому місці, а є результатом, з одного боку, цілеспрямованого формування людини суспільством, властивим йому устроєм суспільних відносин (економічних, політичних, моральних, правових та ін.), духовною культурою, а з іншого — результатом її власної самоосвіти. Соціально зрілу людину, яка бере активну участь в оновленні суспільства, важко уявити без глибоких соціальних знань життя. *Соціальна зрілість — це, насамперед, широкі соціальні знання економічної структури суспільства і його політичної системи, знання природи влади і політики, принципів, норм, ідей і світоглядів, що лежать в основі управління соціальними процесами, знання форм і способів участі громадян в реалізації соціальних питань, в самоуправлінському процесі, знання конкретних прав, свобод і обов'язків громадянина.*

Професійне самовизначення молоді

Усвідомлення молодою людиною своєї відповідальності перед суспільством, свого патріотичного обов'язку трудитися на благо народу — невід'ємний елемент соціальної зрілості. В основі виховання молоді лежить глибока переконаність в необхідності змін у суспільстві, становлення ринкових відносин. Правда, у сфері праці молоді тривалий період відводилося другорядне місце, посилювалася матеріальна і психологічна залежність молодих людей від старших поколінь. Та й тепер ще близько 80 % молоді

живе на частковому або повному утриманні батьків та рідних. Основна частина молоді при переході на ринково-орієнтовану економіку розраховує на суспільну допомогу і захист, а не на власні сили. Процес професійного самовизначення молоді відзначається такими особливостями: зростанням диспропорції у структурі зайнятості у різних регіонах України, появою надлишків та недостатності робочої сили; посиленням прихованості і явного безробіття; розтягуванням періоду набуття освіти і наявності різних можливостей в її одержанні; масовим вимиванням молоді з виробничих структур у сферу приватного бізнесу, насамперед пов'язаного з комерційною діяльністю; використанням молоді на тимчасово вигідних та добре оплачуваних роботах, які не вимагають фахової підготовки, та пов'язаним із цим процесом декваліфікації молоді.

У сучасних умовах реформування політичного, економічного, соціального життя України багато молодих людей активно включилися у подолання труднощів і перешкод, звичайно, далеко не всі ще звикли до позиції дбайливого господаря і відповідального громадянина. Не в усіх вистачає мужності стати на шлях оновлення суспільства, а тим більше — довести почату справу до кінця. Потрібен певний період, щоб людина освоїлася у нових умовах, породжених необхідністю переходу до ринку, здобула самостійність, господарські навички, перестала боятися окриків, навчилася висловлювати власну думку, відчула себе дійсно вільною в реалізації суспільних сил. Соціальна зрілість молоді передбачає здатність дати об'єктивну оцінку всім суспільним явищам, уміння бачити цілісну картину світу, визначальні тенденції його розвитку, і судити про соціальну зрілість молодої людини тільки за наявності у неї широких знань не можна. Не за словами, а за ділами можна вір-но оцінювати рівень соціальної підготовленості людини до самостійної праці, діяльності, її соціальної зрілості та активності.

Економічне самовизначення молоді

Для здійснення самовизначення молоді в сфері економіки важливе значення має забезпечення рівних умов для трудового стану молоді, можливість соціального просування, досягнення економічної самостійності. В сучасних умовах ще існує відчутна нерівність серед молоді в здобутті загальної освіти, духовного і культурного розвитку, професійної підготовки, вибору місця праці. Такі явища пояснюються демографічними, організаційними, структур-

ними диспропорціями тощо, відсутністю сильної державної соціальної політики. Так, у порівнянні з міською молоддю у сільській — невисокі можливості здобуття якісної освіти: загальної і професійної. Починаючи з початку 90-х років погіршується економічне становище молоді. Це стосується виконання молоддю фізично тяжких, шкідливих, непривабливих робіт, постійної загрози безробіття, одержання мінімальної заробітної платні та ін. Нині в тіньовій економіці трудиться майже 24 % молоді. Падає і рівень життя молоді, яка вимушена вдаватися до додаткових підробітків, а незайнятість штовхає на злочини та ін.

Участь молоді у формування суспільних структур

Соціальний розвиток відбувається в різних соціальних осередках суспільства, в сім'ї, в навчальних закладах, в межах формальних і неформальних вікових груп, в різних суспільних об'єднаннях, в трудовому колективі, в процесі спілкування з різними власними структурами, засобами масової комунікації. Проте, включаючись у систему конкретних суспільних відносин, молодь виступає не тільки їх об'єктом, а й їх суб'єктом. Роль людини в системі суспільних відносин визначається її здібностями, рівнем освіченості, культури, ступенем прояву нею активної життєвої позиції. Включення молоді у формування нових суспільних структур здійснюється в результаті реалізації нею прагнення поліпшити матеріальне становище, одержати належну професійну освіту і по можливості високу виробничу кваліфікацію, знайти і визначити себе в системі економічних відносин та виробничому процесі, брати участь у господарських справах і впливати на долю підприємства, господарства, створити власну сім'ю, мати певне дозвілля, розваги та ін. Та участь молоді у формуванні ринкової економіки, реформуванні державності України суперечлива. Знизився інтерес молоді до політики. Пояснюється це розчаруванням, зневірою молоді у діяльності «демократичної» влади, орієнтацією її значної частини на сферу бізнесу і сфери споживання. Для значного відсотка молоді політика відіграє роль компенсації за відсутності можливості самореалізації в інших сферах. Труднощі самореалізації в межах політичних і економічних інститутів і формувань обумовили підвищення інтересів до різних за змістом і соціальною спрямованістю молодіжних об'єднань, формальних і неформальних груп.

Неформальні об'єднання молоді

Поняття *неформали* міцно увійшло в сучасний побутовий ужиток. У суспільній думці неформали асоціюються з розпливчастим визначенням молодіжної групи, яка галасливо і суєтно конфліктує із суспільством. У соціології визначаються неформальні об'єднання як різновидність самодіяльних об'єднань молоді, які характеризуються орієнтацією на забезпечення міжособистого спілкування, на задоволення соціально-психологічних потреб. Неформальні об'єднання молоді базуються на інтересах, що стосуються невеликих осередків молодих людей і повністю можуть їх задовольняти. Інтереси надто різноманітні. Серед інтересів надається увага якості молодіжних товарів споживання, розвитку молодіжної музики, спорту та ін. Порушуються питання самотності, розширення демократії, створення сім'ї, екології і охорони пам'ятників давнини тощо.

Неформальні об'єднання охоплюють молодь, яка шукає сенсу життя, місця в суспільстві, цікавих справ і захоплюючого дозвілля. Спілки, осередки, об'єднання, в яких групується молодь на основі спільності інтересів та цілей, існували завжди. Та бурхливе зростання ініціативи і самодіяльності молоді спостерігається в переломні, перехідні революційні періоди розвитку суспільства. У відповідь на фальш і лицемір'я «суспільства дорослих» виникають молодіжні об'єднання протесту навіть у періоди стабільності суспільних відносин. Так, у 70-х роках широке розповсюдження набуває рух хіппі, панків, металістів, прихильників нетрадиційних релігій та ін. Їх поява нагадує «молодіжний бунт» проти бюрократичного механізму, що тоді діяв. Проте протест часто набуває спотворення і просто соціально небезпечних форм. Об'єднання неформалів ніде не реєструється. Вони вписуються в процеси демократизації суспільства, але можуть стати дестабілізуючим фактором. Психологічно для багатьох молодих людей, які конфліктують з дорослими, включення в неформальні об'єднання дає компенсаційний ефект. Не маючи раціональних засобів впливу на дорослих, підліток за допомогою карнавальних, ритуально-символічних дій, породжуючи обурення з приводу зовнішнього вигляду (гребінь волосся на голові, залізні ланцюги, свастика, емблеми черепа як прикраси, розмальована джинсова куртка, серга у вусі тощо), частково знімає внутрішнє напруження, привертаючи до себе увагу оточуючих, сторонніх. Зовнішні засоби, до яких вдаються молоді люди, дуже впливають на оточуючих і допомагають позбутися внутрішнього конфлікт-

ного діалогу з дорослими. Проте багато активних неформалів після виходу з об'єднання уже не страждають підлітковими комплексами, не бунтують з будь-якого мізерного приводу, а за допомогою різноманітних інституційних форм інтегруються в суспільні відносини.

Соціальне життя складне і різноманітне і в тому розумінні, що охоплює не тільки стабільне, спокійне, правильне, нормальне життя, а й відхилення. Це знаходить відображення у відхиленні від норми поведінки (девіація) людей і в аномалії суспільства. Відхилення від нормального суспільства тягне за собою, наприклад, його дестабілізацію, соціальні деформації та інші негативні наслідки і відповідні санкції з боку суспільства. *Нормальне суспільство — суспільство, що відзначається високою життєздатністю, гнучкістю, адаптивністю до умов, що змінюються. Нормальне суспільство характеризується цілісністю, стійкістю суспільних систем, постійним імпульсом розвитку, відкритістю, плюралізмом, сприйнятливістю нового, активністю соціалізації, природністю і керованістю в його соціальній стратифікації і мобільності.*

Поняття *девіація, девіантна поведінка* означає будь-які вчинки або дії, що не відповідають писаним і неписаним нормам, причому позитивні і негативні. Це може бути героїзм, самопожертва, альтруїзм, геніальне відкриття, надпрацевдатність, велика відданість та ін. Але можуть бути і негативні прояви, починаючи з безквиткового проїзду в громадському транспорті, дрібної крадіжки і завершуючи вбивствами та іншими тяжкими злочинами. Здебільшого девіація, тобто відхилення, розуміється як негативне явище, відхилення від норми (закону) поведінки індивіда або спільності людей. Девіантність визначається відповідністю або невідповідністю вчинків соціальним сподіванням. *Девіація ж — поведінка, що вважається відхиленням від норми групи, спільності людей і тягне за собою ізоляцію або інші покарання.* Зрозуміло, таке визначення девіантної поведінки пов'язане з тим, що *соціологи, природно, найбільшу увагу приділяли і приділяють саме негативній девіації, що підриває соціальну стабільність.*

Джерела та причини відхилення поведінки від норми вчені намагаються пояснити тим, що люди за своїм біологічним складом схильні до певних типів поведінки, що «кримінальний тип» є результат деградації на ранніх стадіях людської еволюції (Чезаре Ломброзо), що девіантна поведінка пов'язана з особливістю побудови тіла людини (Хельмут Шелдон), аномаліями статевих хромосом (Прайс Уїткін), розумовими дефектами, психо-

патією (Зігмунд Фрейд) та ін. Соціологічне пояснення девіації, не відкидаючи біологічних та психологічних причин відхилення поведінки молоді від норми, враховує, насамперед, соціальні і культурні фактори. Соціологи Еміль Дюркгейм, Роберт Мертон та інші пояснюють девіацію «соціальною дезорганізацією» суспільства, коли культурні цінності, норми і соціальні взаємозв'язки відсутні, слабкі або суперечать один одному (Еміль Дюркгейм); причиною девіації є розрив між культурною метою суспільства і соціально схваленими засобами її досягнення (Роберт Мертон).

Відхилення поведінки у людей існує тому, що *«по-перше*, нова соціальна система виникає не на пустому місці, а виростає з ряду елементів колишньої, зруйнованої системи — про що б не йшлося: про людей чи про елементи продуктивних сил, духовну або матеріальну культуру. *По-друге*, процес розвитку самої соціальної системи звичайно нерівномірний, а це породжує диспропорції у взаємодії окремих її елементів і призводить до відставання деяких з них і тих або інших дефектів функціонування. *По-третє*, може спостерігатися неповна адаптація до зовнішніх і внутрішніх умов систем, що розвиваються інакше, соціальний, культурний або технічний розвиток може не встигати за виникаючими суспільними, духовними або економічними потребами, не варто відкидати і випадкові події. Все це в сукупності і служить конкретним джерелом різних негативних явищ». Соціологія розглядає сам процес відхилення поведінки в соціальному житті, тобто послідовність, етапність та ін. Наявність відповідних причин — це ще не відхилення поведінки від норми. Починаються такі відхилення, коли виникає соціальне напруження, неможливість реалізації потреб і інтересів людей, коли створюється передконфліктна ситуація у взаємовідносинах їх із суспільством. В оцінці відхилення поведінки є два підходи — відносний і абсолютний. Те, що для однієї людини або спільності — відхилення, для інших може бути нормою, звичкою. У соціальному житті може статися така ситуація, коли відхилення поведінки поширюється на широкі соціальні верстви, охоплює соціальні інститути, норми, цінності, загрожуючи самим устоям суспільства. Таке становище називається *соціальною аномією*, тобто означає розрегульованість, деформацію суспільства. Часто молоді люди привертають до себе увагу відхиленням поведінки від моральних норм, ціннісних орієнтацій. Такі молоді люди виділяються зовнішнім виглядом, стоять біля входів у популярні молодіжні кафе, юрмляться біля входів

у метро, сидять на газонах міських скверів, вештаються з байдужими обличчями вулицями міста, вважають себе «піплами», «харисонами», винятково вільними людьми, незалежними від батьків, рідних і суспільства. Це їх система.

Аналіз негативних сторін життя в сучасній Україні свідчить, що соціологи здебільшого оперують поняттями: *пияцтво, хабарництво, бюрократизм, зловживання службовим становищем, споживацтво, недобросовісне ставлення до праці, злочини проти особи, блат, бродяжництво, порушення норм і звичаїв, що виникають у суспільстві, прагнення взяти від суспільства більше, аніж віддати, безвідповідальне ставлення до шлюбу і сім'ї, безгосподарність* тощо. З другої половини 80-х років ХХ ст. в Україні розширилися масштаби протиправної діяльності, зросли злочини проти особи, суспільства, держави, реальну небезпеку становлять організована злочинність, ті чи інші модифікації мафіозних груп. Знято таємність з таких відхилень, як наркоманія, проституція, корупція та ін.

У сучасних умовах відхилення поведінки молоді пояснюється багатьма причинами. Завжди і скрізь молодь прагне до спілкування з ровесниками, втікає від душевної самотності, живучи в окремих квартирах з нерозуміючими їх, як вони вважають, батьками. Для багатьох протиставлення себе, свого *Я* дорослим — нормальне явище. Підлітки не хочуть жити чужим досвідом, вчитися на чужих помилках. Протест, який вони висловлюють, може бути пасивний, зовнішній, швидше показний — демонстративне заперечення існуючого порядку, відмова від додержання прийнятих у суспільстві правил. Є і агресивні форми протесту, що виражаються в епатажі, який межує з хуліганством, а іноді переходить у бешкети. Викликається відхилення поведінки молоді і різними соціальними причинами: нездоровий психологічний, ідейно-моральний клімат у несприятливих сім'ях з душевним дискомфортом нерідко викидає юнака і дівчину «на вулицю» в пошуках доброти, взаєморозуміння, співчуття та ін. Нерідко в міських сім'ях через зайнятість батьків на роботі всі спілкування, які так потрібні дітям і підліткам, зводяться до записок-наказів, телефонних нотацій тощо. Справжні цінності (соціальні, моральні, естетичні) за таких умов прищепити важко. В багатьох школах і професійно-технічних училищах, та й вищих навчальних закладах, ідейно-моральне, трудове, естетичне виховання здійснюється формально. Надто слабо виховання ведеться і в трудових колективах. Однією з причин відхилення поведінки молоді є стан суспільної свідомості, способи її формування.

Проблема інтеграції молоді

Спрямованість і зміст інтеграції молоді в суспільні структури визначається становищем молоді в суспільстві, з одного боку, ставленням суспільства до молоді, а з іншого — власним уявленням молоді про свій соціальний статус. Аналіз соціального становища молоді показує, що найбільш вразлива економічно соціально-правова та суспільна частина молодих людей, яка живе в умовах підвищеної соціальної напруженості і психологічного дискомфорту. Зростання кількості самогубств, поширеність у молодіжному середовищі наркоманії, проституції, дідовщини в армії тощо — свідчення підвищеної соціальної напруженості. Психологічний дискомфорт сучасної молоді в Україні може посилюватися внаслідок дії таких факторів: зростання регіональних і національних відмінностей, розширення можливостей вибору життєвого шляху, що обумовлює підвищення власної відповідальності у зв'язку з необхідністю прийняття індивідуальних рішень. Складне соціальне становище, відсутність у більшості молодих людей економічної самостійності, професійного статусу, певних соціально-політичних і духовних орієнтирів — все це визначає проблему інтеграції молоді в суспільні відносини. В пору своєї молодості людина постає перед складною проблемою вибору життєвого шляху. На жаль, більшість молодих людей виявляється не підготовленими до її вирішення ні психологічно, ні організаційно. З ряду причин у значної частини молоді відсутня економічна самостійність. Це пов'язано з тривалим періодом надбання освіти, з невисокими розмірами стипендій і обмеженням можливості одержання ними додаткового прибутку, з невисокими розмірами заробітної плати працюючої молоді, яка не має достатнього досвіду для одержання високооплачуваної роботи. Відсутність економічної самостійності для більшості молоді — одна з причин соціальної нестабільності — формує у молоді відчуття власної неповноцінності, постійної залежності від оточуючих та ін. Починають діяти дві тенденції, наслідки яких небезпечні для молоді і суспільства: *відносно високі стандарти споживання*, часто розраховані на нетрудові прибутки, і *економічна пасивність молоді*, відсутність готовності до праці в нових економічних умовах — в умовах ринкової економіки, ринкових відносин.

Невизначене і нестійке економічне і соціальне становище молоді обумовлює і проблеми її інтеграції в соціально-політичну сферу суспільства. Це пов'язано з труднощами визначення молоддю власних інтересів і реальних засобів їх задоволення. Нері-

вність соціальних стартових можливостей молоді (здобуття освіти, культурний розвиток, професійна підготовка, створення власної сім'ї, вибір місця роботи і проживання тощо) впливає на її політичні позиції, ступінь та форми політичної активності. Проте в усьому світі (за винятком окремих історичних періодів) більшості молоді властива політична апатія і пасивність. Причина не тільки у низькому ступені довіри молоді з боку офіційних структур і політичних лідерів, але й у тому, що мало хто з молодих людей несе відповідальність за події, в які вони включені самі.

Молодіжна апатія до політики легко переростає в антипатію, оскільки життєва енергія молодих не знаходить позитивного виходу. Одним з можливих шляхів перетворення енергії молоді у позитивний тип є інтеграція її в духовну сферу. Проте соціологічні дослідження показують, що рівень духовних потреб та інтересів молоді досить низький. Естетичні потреби, інтерес до літератури, класичної музики, живопису міцно займають останні позиції в структурі мотивів молодіжної діяльності, змінюється характер міжособистих відносин у молодіжному середовищі, що дедалі більше перетворюється в інструментальні, які засновані на взаємній вигоді і розрахунку. Все це відбувається під впливом «масовізації» молодіжної свідомості, але, не зважаючи на це, у молодіжному середовищі наростають процеси уніфікації духовних потреб. Молодь включається в духовні відносини переважно як споживач духовних благ, а не як їх творець.

Сучасна молодь велике значення надає дозвіллю. Значно скоротилася частка тих, хто працю розглядає як головне заняття в житті. В країнах Заходу орієнтація молодих людей на дозвілля як самоцінність підкріплюється активною пропагандою ефективної реалізації вільного часу: рекламні проспекти захоплюючих дорогих і відносно недорогих подорожей, пляжі на островах в океані, визначні пам'ятки, рекомендації з культивування м'язової сили і елексири вічної молодості, гороскопи та ін. Створюються спеціальні молодіжні кафе, спортивні клуби, танцювальні зали. В сучасних умовах в Україні молодь в основному ще позбавлена можливостей організовано проводити відпочинок, дозвілля. Пояснюється це нерозвинутістю інфраструктури дозвілля і відсутністю у більшості молодих людей достатніх матеріальних можливостей. Боротьба за виживання змушує молодь шукати різноманітні джерела заробітку, скорочує її вільний час. Бездуховність основної маси молоді обумовлює і беззмістовність проведення дозвілля. Намагаючись заповнити вільний час хоча б якимось змістом, молодь вдається до наркотиків, алкоголю тощо.

Соціологи визначили, що найменш здібними до осмисленої організації вільного часу виявляються підлітки, чії батьки знаходяться на верхніх щаблях соціальної ієрархії, оскільки вони розпещені з раннього дитинства, у них більше часу витрачається на навчання, а значить і на підготовку до зрілого життя. В основі проблеми дозвілля молоді лежать суперечності: між потребою суспільства і формуванням творчої, всебічно розвинутої особи, яка має прагнення до максимальної самореалізації, і недостатністю розвинутих форм дозвілля, задоволення потреб у ньому. Вирішення проблеми дозвілля перебуває на позиціях підвищення рівня духовних потреб самої молоді і організації таких видів дозвілля, які б стимулювали особу до всебічного розвитку, освоєння прогресивних зразків духовної культури людства. Сучасне суспільство зацікавлене в соціально зрілій і активній молоді, діяльність якої визначатиме соціальне майбутнє.

Література

Бакиров В. С. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора. — Х., 1988.

Бибик В. Ф., Головатий М. Ф., Ребкало В. А. Політична культура сучасної молоді. — К., 1996.

Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. — М., 1986.

Иконникова С. Н. Социология о молодежи. — Л., 1985.

Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание. — М., 1984.

Кудрявцев В. Н. Социальная деформация. — М., 1992.

Молодь України. Стан, проблеми, шляхи розв'язання. — К., 1995.

Ручка А. А. Ценностный подход в системе социологического знания. — К., 1987.

Социальная философия. Учебник. — Киев—Харьков, 2002.

Фромм Э. Душа человека. — М., 1992.

Черниш М. І. Сучасна свідомість молоді. — Львів, 1990.

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ

1. ПРЕДМЕТ ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ. ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Предмет етносоціології

Етносоціологія — новий науковий напрям, що виник на стику етнографії і соціології. У другій половині 60-х років ХХ ст. в країнах Сходу етносоціологія виділилась у самостійну галузь знань. Поняття *етносоціологія* складається з двох слів різного походження: *етнос* (грецьк. *ethnos* — суспільство, рід, плем'я, народ) і *соціологія* (лат. *societas* — суспільство, грецьк. *logos* — вчення). Дослівно *етносоціологія* — *вчення про національні суспільства*. Проте суть поняття *етносоціологія* багатше його етимологічного значення. *Етносоціологія* — *галузь соціології, що досліджує походження, суть, функції різних етносів (рід, плем'я, народність, нація) з метою виявлення загальних закономірностей, їх взаємодії і вироблення механізмів вписування в систему соціальних відносин, що склалися*. Інакше кажучи, етносоціологія вивчає соціальні аспекти життя та діяльності етнічних утворень, а також національну специфіку соціальних спільностей і відносин.

Виникнення наукового напрямку — етносоціології — обумовлене інтересами науки і суспільної практики. Національні проблеми вивчають різні науки: філософські, історичні, юридичні, економічні та ін. Кожна з них має предметну галузь, що дозволяє проаналізувати всі сторони розвитку і взаємодії етнічних спільностей. У 40—60-х роках ХХ ст. в усьому світі у зв'язку з могутнім піднесенням національно-визвольного руху зростає значення етносоціальних знань. Етносоціологія має предметом дослідження етноси і етносоціальні процеси, національно-регіональні особливості соціальної структури народів тощо, тобто ту сферу знань, що фактично випадає з поля зору філософів, економістів, істориків, етнографів та інших спеціалістів. Етносоціологія досліджує соціально значущі явища в побуті та культурі людей різних національностей, соціальну обумовленість змін у національній культурі, в тому числі в мові, національних орієнтаціях, цінностях, національних традиціях і звичаях, соціальну визначеність етнічної самосвідомості міжнаціональних відносин.

Теорія етногенезу (походження народу)

Сучасний людський вид — єдиний біологічний вид, що розвивається за спільними соціальними законами і розпадається на багато історичних спільностей: держави, класи, нації, сім'ї та ін. Особливе місце займають етноси. За підрахунками ООН людство успадкувало не менше 3 тис. етнічних спільностей, які входять до понад 220 держав світу. Етноси не вічні: вони народжуються, розвиваються і вмирають. І такий тривалий і складний процес називається *етногенезом (походження народу)*.

Природні кровно-родинні об'єднання — рід, клан — перші в історії соціальні спільності людей. На відміну від раси, яка є продуктом біологічного розвитку і об'єднанням людей із спільними біологічними рисами (колір шкіри, волосся, риси обличчя), соціальні спільності є результатом соціальної взаємодії. В сивій давнині спільності людей — це родові об'єднання. Люди дуже тісно пов'язані з певною територією, з географічним середовищем, без яких не могли практично існувати, а якщо і доводилось освоювати нові регіони, нові території, то відхилення від природного первинного середовища проживання було не особливо різким, а поступовим, в міру того, як дозволяла природа. *В формуванні спільностей людей основну роль відігравали дві обставини: перша — поступове обживання природи істотно впливало на специфічні характеристики людей і на історичні строки консолідації їх у різноманітні спільності, і друга — нові освоєння людиною земель і територій на багато віків і тисячоліть закладали в людську істоту, її генетичну програму особливі якості, що виділяли спільності, по-своєму відмінні, неповторні не тільки з окремими, але й з сусідніми спільностями.* Це сталося тому, що люди, спілкуючись з навколишнім середовищем, набували особливих ознак, пов'язаних із впливом географічного середовища, природних умов. У певному середовищі проживання люди формували свої специфічні риси; методи і способи життєдіяльності, особливі, що ставали традиційними, методи господарсько-екологічної діяльності, обрядові норми, правила і звички, риси характеру, менталітет, матеріальну і духовну культуру, формували єдину мову. В міру вдосконалення знарядь праці, проникнення у таємниці природи, розширення сфер трудової діяльності виникає і об'єктивна потреба в об'єднанні в племена. Племена уже чіткіше і тісніше пов'язані з певною територією, захищали її, мали внутрішню формальну організацію. З переходом до скотарства і землеробства формується певний господарський устрій. Все це

об'єднувало, стимулювало розвиток етнічної спільності. Змішування племен приводило до появи нової спільності — народності, яка уже символізує більш високу культуру суспільства. Отже, *основні умови формування етносу — спільність території і мови (потім це стає його властивостями)*.

У процесі розвитку господарських зв'язків під впливом географічного середовища, контактів з іншими родами і племенами формуються характерні риси матеріальної та духовної культури, виробляється своєрідна етнічна психологія, самосвідомість етносу. Іноді формуванню етносу сприяла спільність релігії. Етнос, який сформувався, виступає як соціальний організм, що самовідтворюється етнічно, через систему однорідних шлюбів і передачі новому поколінню мови, культури, традицій, етнічної орієнтації тощо. Один з основоположників теорії етногенезу Лев Гумільов намагається довести, що і тепер зберігається значення для формування етносу такого природного фактора, як ландшафт. Порівнюючи переселення російських селян і козаків до Сибіру в межах звичної зони заплавно-лугового ландшафту і переселення в нову для них зону лісотундри, Лев Гумільов показує, що в межах зони заплавно-лугового ландшафту формується кілька етносів великоросів, а в зонах лісотундри — формується вже зовсім інший етнос. Але епоха безпосереднього впливу природного фактора на формування етносу відійшла, і на формування етносу уже впливають здебільшого соціальні фактори — економічні, політичні, духовні. Етнічні ж спільності піддані змінам у ході етнічних процесів — консолідації, асиміляції та ін. В результаті об'єктивних обставин народності, які входять до складу етносу, розвиваються нерівномірно, що веде до уособлення, одержавлення і політичної ізоляції окремих спільностей людей. І на території одного етносу можуть утворюватися різні історичні спільності людей — *народності, нації*. Для стійкого існування етнос прагне до соціально-територіальної спільності, об'єднання, створення держави. *Етнос — історично стійка спільність людей, яка склалася на певній території, якій властиві спільні, відносно стабільні особливості мови, культури, побуту, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших по-дібних утворень — самосвідомість етносу*.

У кожному конкретно-історичному суспільстві співіснують різні за чисельністю, впливом і розвитком біосоціальні спільності, які зазнають систематизації. Виділяються три основні рівні етнічної ієрархії: *субетнос — етнос — суперетнос*. Ключова ланка — *етнос* є сукупністю субетносів. Інтеграція етносів утво-

рює суперетнос, найбільш яскравим прикладом якого служать *арабомусульманський світ і західноєвропейська етнокультурна цілісність*, включаючи Північну Америку, Австралію та Південну Африку. Соціальна спільність, кожна етнічна система має свою історію. І люди завжди цікавилися етнічною історією, походженням народу. Уже елліни і римляни знали, що їх етноси склалися приблизно в середині VIII ст. до н. е. Знаємо також, коли еллінів і римлян не стало. Але визначити період народження і період загибелі етносу надзвичайно важко. Комплексний системний підхід до проблеми походження етносу, народу надає логічну завершеність поняттю *етногенезу*, поширивши його на всі етапи існування *етносу* і обґрунтувавши: *етноси — біосоціальні спільності народжуються, живуть і вмирають не стільки за соціальними, скільки за природними законами*. Етноси не ізольовані один від одного. Волею долі йдуть поряд або навіть у складі єдиної держави живуть несхожі етнічні спільності. Етнічні спільності приречені на постійне спілкування, взаємний вплив. Взаємодія етносів, що веде до зміни їх суті, є *етнічним процесом*. Виділяють *еволюційні і трансформаційні етнічні процеси*. *Еволюційні етнічні процеси* відображають значні зміни будь-якого з основних елементів етносу, насамперед мови, культури, а також зміни соціальної (класово-професійної) структури етносу, його статевовікового складу тощо; *трансформаційний етнічний процес* охоплює зміни, що ведуть до заміни етнічної належності; завершуючим етапом їх є зміна етнічної самосвідомості. Трансформаційні етнічні процеси поділяються на роз'єднуючі і об'єднуючі. Об'єднуючі етносоціальні процеси — *консолідації, асиміляції, інтеграції*.

Консолідацією є злиття кількох самостійних, споріднених за мовою і культурою народів у єдиний новий, значно більший етнос (міжетнічна консолідація) або внутрішнє згуртування народу за рахунок вирівнювання відмінностей між соціальними етнічними групами (внутрішня консолідація). Міжетнічною консолідацією є злиття східнослов'янських племен у єдину стародавньоруську народність в IX—XII ст., а внутрішньою етнічною консолідацією є вирівнювання відмінностей між баварцями, саксонцями та іншими німецькими народностями в XIX—XX ст. В Україні ще в XIV—XV ст. в гірських районах сучасних Івано-Франківської, Чернівецької і Закарпатської областей сформувалось кілька етносів: гуцули, лемки та інші — своєрідні, надзвичайно цікаві традиційно, побутово і культурно, що стали частиною слов'янського народу. Процеси консолідації етносів відбуваються і в молодих

країнах Африки, Азії, Латинської Америки, що розвиваються, та інших регіонах планети.

Асиміляція — розплення одного етносу або його частини в інших, звичайно більш численних, внаслідок чого втрачається багато споконвічних властивостей і набуваються зовсім нові. У сучасних умовах асиміляційні процеси найінтенсивніше відбуваються в розвинутих країнах — Італії, Англії, Данії, Швеції та інших, де вже сформувалися державні етноси, які поглинають, асимілюють малі етнічні спільності, соціальні групи. Набагато повільніше і складніше проходять процеси міжетнічної інтеграції — взаємодія всередині держави або на міждержавному рівні декількох, що значно відрізняються мовою і культурою народів і ведуть до появи у них ряду спільних рис. У результаті формуються не нації, а міжетнічні спільності. Проте ці міжетнічні спільності не міцні (створення і розпад багатонаціональних імперій Австро-Угорщини, Османської, Російської, в сучасності — СРСР, Югославії та ін.). Але навіть США — країну емігрантів, яку традиційно вважали зразково правильним конгломератом націй, в сучасних умовах етнічно визнані неефективними.

Американське суспільство залишається надзвичайно строка- тим етнічно, тому що іспанці, португальці, італійці, китайці, мексиканці, євреї і представники інших національних спільностей з покоління в покоління зберігають свою національну ідентичність. Всі етнічні процеси йдуть з різною швидкістю і результативністю, вони залежать від рівня соціально-економічного розвитку суспільства і від національної політики, що проводиться державою. Етнічні системи різного рівня мають різний ступінь відчуженості. Так, в XIII ст. стародавньоруські князівства нерідко воювали між собою, але перед загрозою монголо-татарського нашествия зуміли подолати ворожість і виступити єдиним фронтом.

Аналогічно поводитися в XVII—XVIII ст. індійські племена, чинячи опір європейській колонізації Північної Америки. Конфлікти бувають між будь-якими системами і всередині них, але сутички на субетнічному і суперетнічному рівнях незрівнянні. Суперетноси утворюють своєрідні галактики, які співіснують, але не взаємодіють. Тут не буває ні асиміляції, ні тривалої інтеграції. Консолідаційні процеси можливі тільки всередині суперетносів. Сучасні етнічні процеси неоднозначні. До 70-х років XX ст. в світі існувала думка, що в міру розвитку індустріального суспільства вирівнюються мовні і релігійні відмінності, зникають етнічні кордони. Проте яскравої вираженості набуває і тенденція уніфікації способу життя народів, яка все ж не веде до вирівнювання

відмінностей в одязі, їжі, житлі, до інтернаціоналізації суспільного виробництва тощо. З 70-х років розгортається в багатьох районах планети етнічне відродження.

В історії походження народів (в етногенезісі) є найпоширеніші соціальні спільності: *рід, плем'я, народність, нація, клас* та ін. Стійка сукупність людей складається історично на певній території і має спільні риси (в тому числі расові), стабільні особливості культури (включаючи мову) і психологічний склад, а також свідомість своєї єдності і відмінності від інших утворень (самосвідомість). Ознаками, що визначають системні властивості етносу, є: *мова, мистецтво, звичаї, обряди, норми поведінки, звички* тощо. В сукупності вони утворюють певну етнічну культуру. Формування етносу звичайно відбувається на основі *єдності території і економічного життя*, але в процесі подальшого розвитку багато етносів втрачають спільність території (наприклад, українці, росіяни, білоруси, євреї, іспанці та інші живуть у багатьох країнах світу). Традиційному суспільству, в основі якого лежить натуральне господарство в життєдіяльності етносів, відповідає переважно така форма існування етносу, як *народність*.

Проте з переходом суспільства до переважно індустріального виробництва і ринкової економіки, що об'єктивно вимагає переходу до періодичних ринкових (ярмаркових та ін.) обмінів продуктами виробництва, до постійного ринкового обміну матеріальними і духовними цінностями, тобто до створення внутрішнього, а потім і світового ринку, йде формування народів. Такому процесу передувало не просто вдосконалення виробництва, а й значне вдосконалення *мовної культури, психологічного складу людей, утвердженню в способі життя нових, цивілізованих способів і засобів життєдіяльності*. Але, що особливо важливо, якщо процес консолідації етносів має прогресивний характер і швидко змінює роди, племена, народності в межах етносу, то етнос стійкіший і консервативніший, хоча і відчуває вплив сусідніх етносів або етнічних меншин. Результатом такого взаємовпливу може виявитись або зникнення окремих етносів, або взаємозбагачення етносів на шляху до утворення нових історичних спільностей людей — *народів*, а фактично, в історичній перспективі, до консолідації нових етносів. Такий процес розвивається на сучасному етапі в багатьох етносах, бо ізольованих однорідних етнічних утворень практично не існує. Процес взаємодії і взаємовпливу різних етносів характерний для *Сполучених Штатів Америки, де, по суті, суспільство складається з різних етносів — становить конгломерат — американський багатона-*

ціональний народ. Отже, з розвитком суспільства розвивається і етнос, виникають різні його історичні форми, що змінюють одна одну. Рід, плем'я, народність, нація, народ — не тільки ієрархічні ступені послідовного сходження етносу на вершину розквіту, а й своєрідні ступені соціальної, культурної, економічної і політичної зрілості народу.

Рід — спільність людей, які пов'язані узами кровної спорідненості, основний виробничий осередок первіснообщинного ладу. Роди об'єднувались у фратрії (братства), а союз фратрій складав уже плем'я. Устрій роду і родових общин базувався на суспільній власності на засоби виробництва, на колективній праці. Очолював рід виборний старійшина. Всі справи вирішувались радою роду, тобто зібранням усіх дорослих чоловіків і жінок. Розпад первіснообщинного ладу, виникнення нового способу виробництва, заснованого на родостановому поділі суспільства, кладе кінець родовому ладу.

Плем'я — форма спільності людей, властива первіснообщинному ладу. В основі поняття плем'я лежать родові відносини, що визначали розрізненість племен на територіях, відрізнялись мовою, культурою, звичаями, обрядами та ін. Плем'я об'єднувало два або кілька родів і мало свою мову, територію, звичаї, обряди тощо. Тільки належність індивіда до племені перетворювала його у співвласника спільної власності, забезпечувала йому певну частку виробленого продукту, право участі в суспільному житті. З розвитком виробничих і соціальних відносин відбувається укрупнення племен, утворюються союзи племен. Кровноспоріднені зв'язки поступово перестають бути основою етнічних спільностей, дедалі сильнішими стають зв'язки соціальні. Витіснення родових відносин товарними приводило до розпаду племен і об'єднання їх в народності.

Народність — форма мовної, територіальної, економічної і культурної спільності людей, яка складається з виникненням приватновласницьких відносин і є характерною для рабоволодіння і феодалізму, передує — з розпадом феодалізму — утворенню націй. Народність — не просто об'єднання племен, а якісно нова суспільна організація людей, яка базується на територіальних і економічних зв'язках людей, за наявності приватної власності і непримиренних антагоністичних соціальних спільностей — класів (імущих і неімущих). Їм властиві єдина мова, культура, територія, економічні зв'язки і свідомість етнічної належності. Народності (а відомі й інші донаціональні спільності) існують і нині не тільки у країнах, що розвиваються, але й у деяких індустріаль-

но розвинутих державах (у Великобританії живуть уельські, норманці, галли, у Франції — бретанці і корсиканці), в Російській Федерації в Сибіру і на Півночі, на Далекому Сході — евенки, юкагіри та ін. Різні народності проживають і в Україні. По-справньому чисельно значні народності можуть консолідуватися в нації.

Що таке нація? Зародження і розвиток капіталістичних відносин привели до формування нації. *Нації — неминучий продукт і неминуча форма існування етносу в епоху капіталістичного розвитку.* Нації утворюються шляхом об'єднання різних народностей на базі подолання феодальної роздрібненості, формування капіталістичного виробництва, що вимагає глибокого поділу праці, широких і міцних економічних зв'язків, широкого і єдиного ринку та ін. Об'єднання в XVII ст. в єдине національне ціле розрізнених при феодализмі земель у Росії пов'язане з посиленням обміну між регіонами, поступовим зростанням товарного обігу, концентрацією невеликих міст, ринків у єдиний всеросійський. Зважаючи на те, що володарями процесу об'єднання місцевих ринків в один всеросійський ринок виступали багаті підприємці, купці, створення національних зв'язків стало не чим іншим, як створенням зв'язків капіталістичних. Це стало початком формування російської нації.

Етапи формування і розвитку українського народу, нації охоплюють періоди: XII—XIII ст.— період феодальної роздрібненості, що характеризувався тенденцією відокремлення певних територій і об'єднання земель внаслідок поглиблення суспільного поділу праці та зростання економічних зв'язків між ними; у XIV — середині XVI ст.— подолання феодальної роздрібненості в економічній сфері, але основна частина південно-західних руських земель потрапила під владу польських і литовських феодалів. Поглиблюються економічні зв'язки, зростає торгівля, обмін товарами. Це сприяє консолідації української народності.

У другій половині XVI — середині XVII ст. триває подальший розвиток внутрішнього ринку, посилення ролі міст, торгівлі тощо. Створюються економічні, соціальні, етнічні основи для завершення формування української народності. Далі йде поступове перетворення української народності в націю (друга половина XVI ст.— перша половина XIX ст.). Цей період характеризується значними зрушеннями в розвитку продуктивних сил у землеробстві, ремеслах, торгівлі. Виникають нові міста. Освоюються території Наддніпрянщини, Слобожанщини, Запоріжжя. У XVIII ст. сталося нове возз'єднання більшості українських земель — у ме-

жах абсолютистської Російської держави, здійснюється вихід до Чорного та Азовського морів. Розширюються капіталістичні відносини, зростає єдиний ринок, розгортається процес формування української нації. Центром формування української нації стає Наддніпрянщина — Київщина, Переяславщина, Полтавщина та Чернігово-Сіверщина. Саме тут утворилося етнічне ядро, до якого тяжіло населення інших земель. Саме за цим районом найраніше закріпилася назва *Україна*. Тут розвинулися середньодніпровські говори, що стали основою мови українського народу, розквітла самобутня усна народна творчість. У процесі формування українському народу доводилося відстоювати етнічну самобутність у боротьбі з литовсько-польською католицькою експансією, агресією Туреччини і Криму, зростала єдність та національна самосвідомість українського народу. Природно, нації — продукт капіталістичних відносин. Адже зародження і розвиток капіталістичних відносин у різних країнах світу відзначається великою нерівномірністю, і процес формування націй теж відбувається нерівномірно.

Якщо в Європі процес складання націй в основному завершується ще в XIX ст., тоді, коли в основному завершився період формування капіталістичних відносин, то в багатьох колоніальних або визволених з-під колоніальної залежності країнах Азії, Африки та Латинської Америки процес формування націй серйозно затримався і відбувається й досі в ході національно-визвольного руху молодих незалежних держав. Варто відзначити, що дослідження шляхів і методів вирішення національного питання дуже часто обмежувалися аналізом економічного і соціального розвитку націй і народностей і надто мало при цьому зверталось уваги на ті аспекти національних відносин, які найбезпосередніше пов'язані із сприйняттям людьми об'єктивної реальності, із станом і суперечностями в національній самосвідомості.

Інакше кажучи, якщо форма національного розвитку знаходила певне висвітлення, то зміст інтерпретувався вельми своєрідно — в основному давались кількісні характеристики загальноосвітньої, культурної і професійної підготовки. Ні в теорії, ні на практиці не був своєчасно помічений і оцінений розвиток і зростання національної самосвідомості. Хоча цей процес і тривав в умовах інтернаціоналізації суспільного життя, не можна забувати, що і такий вид суспільної свідомості може неадекватно відображати об'єктивну реальність. За певних умов саме в сфері свідомості і в поведінці виникає можливість появи націоналізму, що становить, по суті, деформацію політичного і духо-

вного компонента національних відносин, тому що породжує один з проявів егоїзму — прагнення забезпечити привілеї своєму народу за рахунок інших. Звичайно, соціологія націй розкриває специфіку прояву національного в будь-якому громадянському суспільстві і ступінь зростання його впливу на життя кожної багатонаціональної держави. Нині в світі практично не залишилось однаціональних держав, етнічні процеси стали характерними для всіх без винятку суспільств. Це проявляється в Канаді (особлива позиція французьких жителів провінції Квебек), Чехії, Словачії, Югославії, Іраку, в багатьох багатоплемінних державах Африки. Загострилися етнічні суперечності в країнах, що з давніх давен вважались єдиними національно, але тут існували й етнічні групи. Етнічні суперечності є в Бельгії, Іспанії, Індії, Китаї та інших країнах. Національні суперечності стали основою подій в Казахстані, країнах Середньої Азії, Прибалтики, в Закавказзі тощо.

Звичайно, нація — соціально-історичне явище — виникає в період ліквідації феодалної роздрібненості і розвитку капіталістичних відносин, коли зміцнюються економічні зв'язки між окремими регіонами, складається загальнонаціональний ринок. Важливу роль у консолідації націй відіграє держава, хоча наявність держави — не обов'язкова ознака нації. Нація — історична форма спільності людей, яка приходить на зміну народності. *Нації властиві, насамперед, спільність економічних умов життя, спільність території, спільність мови, певних психологічних рис (свідомість, інтереси, національний менталітет та ін.), національний склад характеру, що проявляється в особливостях, своєрідності культури і побуту.* Належність до однієї нації об'єднує людей. Але національна спільність не усуває соціальних відмінностей всередині нації. Зважаючи на те, що силою, яка сприяла виникненню нації, тоді виступила буржуазія, це кладе певний відбиток на її соціально-політичний і духовний склад. З розвитком націй, всередині їх дедалі загострюються соціальні суперечності, проявляється протилежність соціальних спільностей, навіть у кожній нації буржуазного суспільства є дві нації — нація володарів-багатіїв, гнобителів, експлуататорських класів і нація трудівників: робітників, середніх і нижчих соціальних верств, тобто нація гноблених, а це сприяє формуванню в кожній національній культурі — двох національних культур. Прагнучи заглушити суперечності, буржуазія розпалює ворожнечу між націями, загострює національні антагонізми, проповідує ідеологію націоналізму і національного егоїзму.

У принципі, місце людини, можливості її розвитку визначаються не класовою або національною належністю, а особистими якостями, здібностями, працею. І все ж збереження національного поділу суспільства не може не відбитися на конкретних індивідах і соціальних верствах, на формуванні їх свідомості і психології. Залежність між національною належністю і суспільним становищем людини проявляється, по-перше, в цінностях, орієнтаціях людей, які можуть бути деформовані з різних причин, і, по-друге, в конкретних способах вирішення соціальних проблем, коли вони набувають національного забарвлення і можуть мати і позитивний, і негативний ефект. Прорахунки в національній політиці показують: якщо інтереси представників однієї нації і національності перебільшуються, то, як правило, ущемляються інтереси інших національностей. Переваги тієї або іншої нації чітко фіксувались у суспільній свідомості. Це часто вело до протиставлення інтересів однієї нації іншій, що дуже ущемляло національні почуття і нерідко призводило до загострення національних відносин.

На початку 90-х років в соціології і політології формується *теорія політичної нації*. Її основоположники, спекуючи на об'єктивному факті — багатонаціональності більшості країн світу, вважають, що в таких країнах основна нація має консолідувати всі інші національні меншості, поширити на них свої традиції, звичаї, культуру і, насамперед, мову. Звичайно, розвиток економічних і культурних зв'язків і відносин обумовлює, по-перше, прагнення спільності людей до внутрішньої консолідації, по-друге, активну взаємодію однієї спільності людей з іншими національними спільностями, по-третє, спільність людей, їх соціальне і етнічне, тобто суспільне, племінне, утворення переборює замкнутість, вступає в активні відносини з іншими соціально-етнічними спільностями людей. Нації властиві ті ознаки, які забезпечують і історично обумовлюють цілісність народу, його економічні, культурні інтереси, його комунікативність, тобто його інтереси, внутрішні зв'язки. Багатонаціональна спільність в межах єдиної держави, безумовно, потребує здійснення державою виваженої національної політики, спрямованої на усунення міжнаціональних суперечностей, утвердження дружби і співробітництва націй.

Народ — соціальна спільність, яка включає на різних етапах історії ті верстви і класи, які за своїм об'єктивним становищем здатні брати участь у вирішенні завдань прогресивного розвитку суспільства. На всіх ступенях суспільного розвитку основа наро-

ду — трудові маси, головна продуктивна сила суспільства, а також ті соціальні спільності і верстви населення з дуже різними і навіть суперечливими, протилежними інтересами, які за своїм об'єктивним становищем здатні спільно з ними брати участь у реалізації прогресивних соціальних проблем. Правда, в історії суспільства є випадки, коли народ, включаючи реакційні сили і соціальні верстви, скорявся владі реакційних сил, йшов за ними і служив реалізації ворожої йому мети (Вандея, фашизм). Тривали терор, репресії, масові переслідування непокірних, суспільство деградувало. У сучасних умовах на уряди і правлячі сили в усіх країнах світу покладається велика відповідальність за долю людства, за відвернення ядерної катастрофи. Народ — населення держави, країни, історична спільність людей, яка змінюється і яка включає ту частину, ті соціальні верстви, соціальні класи населення, які за своїм об'єктивним становищем здатні спільно вирішувати проблеми життя і діяльності, задоволення інтересів і потреб.

Певні соціальні спільності є *суспільні, соціальні класи*. *Класами називаються великі спільності людей, які відрізняються місцем в історично певній системі суспільного виробництва, їх ставленням, здебільшого закріпленим, оформленим в законах, до засобів виробництва, їх роллю в суспільній організації, і, отже, способом одержання і розмірами тієї або іншої частки суспільного багатства, якою вони володіють*. Проте при визначенні поняття «класи» варто враховувати не лише економічні ознаки, які є основними, але брати до уваги й ідеолого-психологічні. Суттєву роль у формуванні класів відіграє суб'єктивний фактор, усвідомлення класом корінних інтересів і створення ним своїх об'єднань, політичних партій. Розвиток класу має піднятися до рівня його самосвідомості, тобто клас має усвідомити саме себе як клас — силу, яка протистоїть іншим соціальним спільностям, верствам, станам та ін.

Соціальна верства, стан — визначення в соціально неоднорідному суспільстві окремих проміжкових соціальних спільностей, станів, прошарків та ін. У соціології вживаються категорії: *етнічна меншість, національна меншість, етнічні росіяни, етнічні білоруси, етнічні греки, етнічні молдавани та інша діаспора, національність* тощо. Етнічна меншість — це соціальна спільність населення, яка складає інший етнос, але проживає на території, яку займає основний етнос, народ. Діаспора — представники корінної нації, які проживають за межами території корінної нації і живуть значними групами на територіях інших націй в інших країнах. Діаспора, по суті, національна меншість на території іншої нації, в іншій країні. *Національність — це належність інди-*

віда до якоїсь нації, народності. Варто пам'ятати, що етнос і нація — поняття і за суттю і за змістом не ідентичні, не тотожні і їх вживання має певне суттєве визначення і зміст.

2. НАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ І ВІДНОСИНИ. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СОЦІОЛОГІЇ НАЦІЙ

У сучасних умовах світ — це надто строката картина національно-етнічної багатоманітності, що не зменшується, а дедалі збільшується, і тим самим триває збагачення всього людства, розвитку його цивілізованості. Все це один з важливіших аспектів соціального процесу. В сучасному світі проживає близько 3,5 тисячі націй, народностей, етнічних племен. Більшість народів становить багато-національні держави. Якщо в країнах Європи налічується близько 300 націй і народностей, в США, Канаді, Латинській Америці проживає близько 600 націй і народностей, то в Азії, Африці, Австралії — понад 2600 різних націй і народностей і етнічних спільностей, племен і родів. Тут не відбувається ні асиміляції, ні тривалої інтеграції. Консолідаційні процеси можливі тільки в середині великих етносів. Сучасні етнічні процеси неоднозначні. До 70-х років ХХ ст. в світі існувала думка, що з розвитком індустріального суспільства згладжуються мовні і релігійні відмінності, зникають етнічні межі. Проте яскраво виражена тенденція уніфікації способу життя народів не стала причиною згладжування різноманітності і етнічної забарвленості в одязі, їжі, житті. 70—80-ті роки ХХ ст. стали переломними в історії багатьох держав і етносів у зв'язку з проголошенням на всіх континентах планети етнічного відродження.

Реальне спільне життя націй і народностей далеко від безпроблемності. Основна біда полягала в тому, що суперечності, соціальні лиха заганялись в глибину, ставали латентними. В національній політиці не враховувалась специфічна особливість національних і міжнаціональних відносин, як своєрідних суспільних відносин. Своєрідність національних відносин полягала в тому, що національні відносини включали відносини всіх сфер суспільного життя — економічні, соціальні, політичні, духовні, передбачали їх аналіз як єдності матеріального і ідеального. Це викликалось тим, що стали хворобливо з'являтися прагнення національної замкнутості, місництва, споживацькі настрої. В економічній сфері розгортається інтенсивний процес інтернаціоналі-

зації економічних відносин. Національний компонент в економіці перестає відігравати вирішальну роль, а висуваються загальнодержавні інтереси, економічна доцільність і виробнича необхідність. Нерозуміння таких явищ призвело до того, що національні аспекти розвитку економіки стали уявлятися як функціональні специфічні галузі народного господарства, властиві одній або кільком націям. Ігнорування національно-особливого в економіці, значні прорахунки в реалізації назрілих проблем матеріального виробництва, слабке урахування інтересів людей проявлялись у величезних соціально-економічних втратах, втраті національного суверенітету, в диктаті сильних, високорозвинутих держав і націй.

Аналіз прорахунків у національній політиці в Україні показує: якщо інтереси представників однієї нації і національності перебільшуються, то це веде до кривдження інтересів інших національностей. Політика місництва проявилась і в країнах Прибалтики, Молдові, в Казахстані, коли загальні вірні міркування про національний суверенітет повернулись міжнаціональною напруженістю, відродженням і недовір'ям між корінним населенням і представниками інших націй. Та багато недоліків у сучасному суспільстві стали своєрідним продовженням достоїнств, коли в національній політиці реалізуються невиправдані пріоритети. Україна тривалий період ділилася всім необхідним з Росією, Молдовою, Казахстаном, Закавказзям в інтересах їх економічного і соціального розвитку, тепер потрапила в надзвичайно тяжке, навіть залежне становище: населення більшості регіонів України живе гірше, аніж населення багатьох сусідніх держав. Це стало певною основою для появи українського націоналізму, особливо в тих випадках, коли на догоду неправильно зрозумілим національним інтересам одних народів їх права і забезпечення цих прав домінували над прагненнями інших націй і народностей. І те, що раніше вважалось виправданим у відносинах між народами, стало перешкодою подальшому розвитку національних відносин.

Розпад СРСР, створення суверенних держав і різке загострення взаємовідносин між націями, народами, етнічними спільнотами виявили ті підспудні політичні процеси, що приховані в житті багатьох народів. Спроби на новій основі реанімувати процес утворення Союзу не тільки як економічний простір, але й політичну єдність, мають слабку підтримку, часто зустрічають або опір або неоднозначне його трактування. Готовність відродити Союз здебільшого проявляється в глибинних пластах суспільної свідомості, аніж в діях національних лідерів. З метою формування національної політики соціологія має зосередити увагу на ви-

вченні специфіки і особливостей національних і міжнародних відносин, розкрити їх місце і роль у сфері суспільного життя. Варто детальніше з'ясувати ідеї суверенітету, самостійності України тому, що ці ідеї привабливі, бо сприяють раціональній і ефективній організації національного господарства, і тим, що в національній самосвідомості одержує відображення *ідея захисту національних інтересів, досягнення справедливості*.

В соціології націй стає важливим напрямком досліджень соціальна сфера, тому що саме в соціальній сфері вирішуються питання соціальної структури, створюються умови для повсякденного життя людей, стає гострішим вплив факторів, пов'язаних з функціонуванням суспільної свідомості. Ситуація, що склалася на початку 90-х років, вимагає і більш детального аналізу національних відносин. Особливим напрямком соціології націй є і багатоманітність інтересів і явищ, що відбуваються в духовному житті суспільства і охоплюють освіту, культуру, науку, міжнародне спілкування та ін. *Інтернаціоналізація економічного і соціального життя об'єктивно штовхає національну самосвідомість розглядати духовне життя як найповніше втілення досягнень національної культури, сферу національної самобутності*. І це дійсно так. Саме культура, мова, звичаї і традиції народу зберігають більше, аніж інші сфери суспільного життя, національно-особливе, специфічне, властиве саме нації, народності тощо. Природно, національний фактор дедалі більше набуває провідного значення.

Соціально-етнічні особливості розвитку України

Україна — одна з великих держав Європи — займає найбільшу територію — 603,7 кв. км., а за чисельністю населення — понад 45 млн — поступається лише Німеччині і Франції. Україна — другий за чисельністю (після росіян) слов'янський етнос. На початку 90-х років ХХ ст. в світі проживало понад 60 млн українців, в тому числі близько 16 млн за межами України. Більшість з них розселено на величезних просторах Росії — 5,7 млн, в Казахстані — близько 1,5 млн, в Молдові — 781 тис., в Білорусі — 535 тис., в Киргизстані — майже 210 тис., в Латвії, Литві, Естонії — майже 250 тис. Великі діаспори склались у ряді країн Європи, Північної і Південної Америки: майже 1,8 млн українців живе в США, близько 2 млн — в Канаді, 560 тис. — в Аргентині, 350 тис. — в Бразилії, 220 тис. — в Австралії, багато українців живе в Чехії, Словачії, Угорщині, Польщі, Болгарії та ін. Динаміка

чисельності українців значно зростає з початку 90-х років ХХ ст. Етнічні процеси, що відбуваються в сучасних умовах в Україні, надзвичайно різноманітні. Визначальну роль відіграють процеси консолідації нації, зростання національної самосвідомості людей, подальше зближення основних рис культури і побуту різноманітних регіонів на основі національних традицій і сучасних досягнень людства, відкрите згладжування різниці між регіональними діалектами і широке застосування літературної української мови в усній розмовній практиці. Якщо на початку ХХ ст. населення України становило досить різнорідну масу, то в кінці століття внуки малоросів, гуцулів, лемків, русинів та інші уже називаються українцями. Нині в Україні живуть представники понад 100 націй, народностей і етнічних спільностей. *Поліетнічна структура українського суспільства — об'єктивна реальність, що має глибокі історичні корені, а міжнаціональні відносини — завжди важливий фактор соціального розвитку України.*

У соціології націй поряд і нарівні з поняттям *народ* поширюються поняття *етнос*, *етнічна спільність*, що виражають результат спільної історичної практики поколінь людей, втіленої в специфічних матеріальних і духовних атрибутах етнічної спільності. Важливою умовою формування етносу, тобто народу, є мова — символ етнічної належності. Зовнішні фізичні особливості, притаманні великим расам, не є факторами, які різнять між собою сусідні етноси. Відсутні і чіткі антропологічні межі між сусідніми народами. Культурна ж єдність етнічної спільності неподільно пов'язана з наявністю в її психіці певних спільних рис індивідів. Отже, народ (народність) — це історична форма соціальної етнічної спільності людей, яка створюється з різнорідних племен. Формування українського етносу тривало кілька століть. В його основі лежали процеси консолідації східнослов'янських племен, що проживали на великій території від Десни до Карпат, а також асиміляції з ними інших сусідніх етнічних спільностей людей. Виникнення українського народу сягає в глибину віків — десь півтори тисячі років. Правда, в ХІХ — на початку ХХ ст. російські та польські історики (Сергій Соловйов, В'ячеслав Сергієвич, Василь Ключевський та ін.) не вважали українців окремим етносом, народом. Вперше існування українського народу намагається обґрунтувати історик Микола Костомаров, який виходив з ідеї неоднозначності утворення українського і російського народів, вважав, що уже в ІХ ст. існував український народ, а російська народність формується з другої половини ХІІ ст. Отже, період існування Київської Русі стосується лише українського народу.

Етнопсихологічні характеристики свідчать про повну протилежність українців і росіян як двох окремих народів з різними національними характеристиками, світосприйняттям, культурою, своєрідною ментальністю. Українцям притаманний і демократизм. Біда українського народу полягала в тому, що вищі соціальні стани — магнати і шляхта зраджували національні інтереси, «втрачали народність».

Проблема формування українського народу відображена і в працях Михайла Грушевського, який вважав, що початком історичних епох для українського народу є IV ст. н. е. Розселюючись з прабатьківщини — Київської Русі, східнослов'янські племена уже в найдавніший період мали певні відмінності, потрапляли у різне етнографічне середовище, різні географічні, екологічні і культурні умови: великоруська народність формувалась переважно на фінській основі, білоруська — у близькому спілкуванні з литовцями, а українська — з тюрками. Подальша історія вела ці три народи здебільшого різними шляхами, що мають більше відмінностей, аніж подібностей. Отже, Михайло Грушевський вважав, що вже в епоху Київської Русі існував повністю сформований українорусський народ, а Київська Русь за національним змістом — українська. Давні історичні назви українського народу — Русь, русин, руський — в період політичного і культурного занепаду українського народу взяті великоруським народом. Українці споконвічно орієнтувалися на Захід. А росіяни — на Азію.

В історії формування українського етносу існує концепція, за якою виникнення етнічних спільностей припадає саме на період розвинутого первісного суспільства. Специфічний характер культурно-побутового ладу українців, їх традиції склалися і розвивалися протягом багатьох поколінь під впливом способу життя, осідлого землеробства, кочового скотарського господарства, природних умов на території проживання від Десни до Карпат, поєднання із сусідніми етносами. Найглибшою історичною межею прамови сучасних індоєвропейських мов, до яких належить і українська, є 3500 років до н. е., коли фіксується індохеттська спільність. Згодом 1000 років з неї виділяються індоєвропейська і анатолійська. З 2500 до 2000 років до н. е. в окремі галузки мов від індоєвропейців відділились вірмени (2300 років до н. е.), індоіранці (2200 років до н. е.). В 1500 році до н. е. сталася етнічна диференціація давніх європейців на західних, південних і східних, а також татарів. Германці, а також балтослов'яни як окремі етнічні спільності виділились у 800—500 роках до н. е. 3500 року до н. е. слов'яни почали виділятися в окремі самостійні етнічні

спільності. Величезні території від Десни, понизов'я Дніпра аж до Карпат тоді заселялись окремим етносом — *українцями*. Київська держава, заснована українцями на Подніпров'ї, — українська. Пізніше, в XI ст. варяги — руси вдало обрали на схилах Дніпра місце, назвавши його Києвом, що стало центром — природним і важливим торговельним. Київ дає назву землі полян, а згодом і всій спільності східного слов'янства, що стає основою Русі. Пізніше назва *Русь* переходить і на всі інші східнослов'янські племена. Але існуючі ще задовго до утворення Київської Русі племена полян, сіверян, дулібів, углічів, тверців, які займали середнє Подніпров'я, зберегли мову, традиції розселення, звичаї і побут. У X — на початку XIII ст. державна єдність стає важливим етноконсолідуючим фактором стародавньоруського народу. Важливе значення мало і прийняття на Русі християнства.

У період Київської Русі міцно зберігається коріння українського народу. Вперше в 1187 році в київському літописі з приводу смерті переяславського князя Володимира Глебовича згадується про «печаль і скорботу всієї України». Пізніше в літописі говориться про скорботу України Галицької, коли приїхав на князювання Ростислав, а в 1217—1218 роках в Галицько-Волинському літописі знову говориться про всю Україну. Спочатку слово *Україна* вказувало на країну, де жив народ, який виділявся серед інших народів, мав певне місце проживання — *край* — *країна* — *Вкраїна* — *Україна*. З кінця XII ст. у вживання входить етнонім *Україна*, що повільно, але невпинно витісняє назву *Русь*. Вважається, що *самостійність, відокремленість українського етносу припадає на період XI — другу половину XVI ст.*, зародження, формування й консолідація українського народу органічно пов'язані з розвитком феодалізму в Східній і Центральній Європі. Якщо в період Стародавньої Русі до XII ст. зароджуються первісні ознаки українського народу, то в умовах феодальної роздрібненості, що почалася в XII—XIII ст., Русь стає спільним коренем трьох споріднених східнослов'янських народів. Територія, на якій ішов процес зародження елементів українського народу, — це князівства — землі Південно-Західної Русі: *Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське і Галицьке*, а також *Північна Буковина і Закарпаття*. Історичним осередком формування українського народу залишилася *Середня Наддніпрянина (Київщина, Переяславщина, Чернігівщина)* з центром у Києві. В XIV — першій половині XVII ст. формувалися основні складові спільності. Поступово зміцнювалися зв'язки між південно-західними землями на базі феодальних відносин, де зберігалися певні особливості суспі-

льного та політичного життя. До середини XIV ст. ще тривало золотоординське іго, а південно-західні руські землі підпали під владу сусідніх держав — Польщі, Угорщини, Литви. Все це гальмувало економічний, політичний і культурний розвиток земель.

У другій половині XVI — середині XVII ст. *найбільш інтенсивно відбувалися процеси розвитку й консолідації українського народу*. Цей період характерний значними зрушеннями в розвитку продуктивних сил — у землеробстві, ремеслах, внутрішній та зовнішній торгівлі. Виникли численні нові міста, йшло подальше освоєння території Наддніпрянщини, Слобожанщини, Запоріжжя. Величезний вплив на процес формування етносу мали геополітичні фактори, що визначали характер соціально-економічної діяльності народу, систему зв'язків з навколишнім світом і навіть психологією. Територія початкового розселення слов'янських племен, розташованих в лісовій і лісостеповій географічних зонах, обумовила землеробський характер їх матеріальної культури. Південніше із Заходу на Схід розкинулась широка степова смуга, що становила величезний інтерес для землеробів винятково сприятливими природно-кліматичними умовами. Проте тут протягом кількох століть, змінюючи один одного, кочували різні племена, які ототожнювались зі степом — чужим і ворожим слов'янам, але таким необхідним і бажаним.

Багатовікова боротьба зі степом — Диким полем — завершилась в XVIII ст. колонізацією його слов'янськими народами, серед яких переважали українці. Але сусідство з кочовими племенами не обійшлося безслідно: визначний вплив мало на формування українського національного характеру, якому властиві волелюбність, індивідуалізм, широта душі, войовничість тощо. Соціолог Вячеслав Липинський називає риси українців духом степу, бачить в них причини козаччини, махновщини тощо.

Процес формування української етнічної території завершився наприкінці XVIII ст. Тоді ж майже 90 % території увійшло до складу Російської імперії. Виняток становили Галичина, Північна Буковина та Закарпаття, що потрапили під владу Австро-Угорщини. Політичне об'єднання створило сприятливі умови для подальшого згуртування народу на основі зміцнення культурних та економічних зв'язків між українськими землями. *Вищим етапом розвитку етносу став період формування націй, коли культурно-політичні, соціально-економічні і психологічні зв'язки між людьми національності досягають найвищого ступеня міцності*. Об'єктивно передумови склались лише в епоху капіталізму, з його машинним виробництвом, розвинутими системами транспор-

ту, зв'язку, інших засобів комунікації і масової інформації, широкою писемністю населення, високо розвинутою національною культурою, активною культурно-політичною діяльністю людей.

Умови для формування української нації склались в ХХ ст., але процес затягувався тому, що його штучно гальмували з боку російської влади, яка твердила, що українці є частиною російського народу, а не самостійний народ. У 20-ті роки ХХ ст. українці створили національно-державне утворення — Радянську Україну, яка, хоч і недосконало, все ж забезпечувала сприятливіші, аніж будь-коли раніше, умови розвитку корінного етносу. Проведення Радянською владою політики українізації свідчило про те, що всі народи, які в 1922 році утворили Союз Радянських Соціалістичних Республік, *одержали не просто право на вільний культурно-національний розвиток, а й державну підтримку його реалізації*. В межах політики українізації українська мова фактично набуває статусу державної. Створюються сприятливі умови для розвитку національної культури, на керівні пости в державних владних структурах висувуються національні кадри. Національне відродження охопило представників всіх націй, народностей, які проживали на території України. Та, починаючи з 30-х років, національна політика Радянської влади деформується, національне культурне і соціальне будівництво уповільнюється, хоча мета Радянської влади залишалась попередньою: розквіт і зближення націй. Соціальні перетворення другої половини 80-х років докорінно змінили суспільно-політичну ситуацію в Україні. Сталось піднесення національної самосвідомості. Державні владні структури змушені рахуватися з процесом поживлення розвитку національної свідомості і самосвідомості. Приймається закон про мови в Україні, за яким українській мові надано статус державної і гарантовано вільний розвиток і функціонування мов всіх національностей, які проживають в Україні. Конституція України закріпила національне відродження.

Під впливом політичних і соціально-економічних факторів населення України змінювалось кількісно і якісно. З XVII ст. до сучасності населення України збільшилось майже в 10 разів: з 5—7 млн до 45 млн. Та зростання населення йшло нерівномірно. В ХХ ст. внаслідок двох світових війн, революцій і громадянської війни, голоду, міграції, зниження добробуту на початку 30-х і в середині 40-х років сталися значні важковідновлювані втрати людських ресурсів: лише в 50-х роках в Україні відновлена довоєнна чисельність населення, а згодом спостерігається і збільшення, зростання населення України. Більшість населення

Україні завжди становили українці. Правда, в середині 90-х років через значні ускладнення в соціальній сфері різко знижується народжуваність в Україні і в порівнянні з початком у середині 90-х років чисельність зменшилась майже на 3 млн населення. В ХХ ст. питома вага українців серед населення України різко змінювалась: в середині 20-х років українці становили 80,6 % населення, в кінці 30-х років — 73,5 %, у 50-х роках — 76,8 %, у 80-х — на початку 90-х років — 72,7 %. Водночас збільшувалась чисельність росіян, які проживали в Україні: якщо в 20-х роках їх чисельність становила 3 млн, у кінці 50-х років — 7 млн, у 80-х роках — понад 11 млн. Історично склалось так, що сільське населення, переважно українське, а у великих містах і певних регіонах (Донецький промисловий район, Південь і Схід України) — значна кількість росіян, здебільшого українці тут користувалися не українською, а російською мовою. Зростання індустріальної потужності викликало прискорення урбанізації, змінювалась соціально-класова і станова структура населення. Зростання міського населення викликало зростання і чисельності робітників і водночас відплив із села сільських жителів. Та все ж міста і промислові райони України ставали українськими, бо основним джерелом поповнення їх населення ставало село, а селянство — українське. Але місто поглинало не тільки сільських жителів, а й абсорбувало культури, народні традиції, тому що світ великих міст, світ політичний, господарський і наукової еліти — переважно росіяни.

У період після Другої світової війни в Україні намітилась тенденція звуження сфери застосування української мови, зниження національної самосвідомості. В кінці 50-х — на початку 60-х років майже 5 млн українців (12,8 %) називали рідною мовою — російську, а на початку 70-х років — уже близько 6,3 млн (14,6 %) і на початку 80-х років — 7,8 млн (майже 18 %). Та в кінці 80-х років почалось піднесення національної самосвідомості і в ході перепису населення наприкінці 80-х років кількість українців, які назвали рідною мовою російську, помітно (знову становила 12 %) скоротилась. Мовна ситуація в Україні серйозніша, аніж свідчила статистика. Багато українців називають рідною мовою українську, а в повсякденному ж житті повністю користуються російською. Такому становищу сприяє не лише міський спосіб життя, а й певна русифікація системи освіти (в середині 80-х років 75 % шкіл залишались україномовними, але в них навчалось менше половини всіх учнів; у вищих навчальних закладах і технікумах викладання велось в основному російською мо-

вою). *Широке використання російської мови пояснювалось не стільки зневажливим ставленням до рідної, української мови з боку українського населення, переважно з інтелігентних сімей, скільки модою, прагненням сліпого наслідування та ін.* На початку 90-х років прогресивна національна інтелігенція оцінила становище як небезпечне для самого існування етносу. Проте мова — важлива, але не єдина і не визначальна етнічна ознака. Хоча мова — це влада. Навіть втративши мову, етнос не припиняє існування як біосоціальна спільність, але, втративши мову, етнос може втратити владу, державність. У свій час ірландці стали говорити англійською, а фламандці — французькою, та все ж не втратили оригінальності культури і не стали англійцями або французами. *Отож широке розповсюдження в Україні російської мови не можна розглядати як перешкоду для розвитку українського етносу. Але не треба забувати і про те, що зневага рідної мови може привести до втрати влади, втрати державності.*

Етнічні процеси, що відбуваються в Україні в сучасних умовах, надзвичайно різноманітні. Безумовно, визначальну роль у розвитку українського етносу відіграють процеси консолідації нації, пов'язані з підвищенням національної самосвідомості людей, подальшим зближенням основних рис культури і побуту на основі національних традицій і сучасних досягнень людства, відкритим згладжуванням відмінностей між регіональними діалектами і широким застосуванням української літературної мови в розмовній практиці. *Прогрес культури будь-якої нації переважно обумовлений розвитком її мови.* Широкі маси населення України залучаються до культури свого та інших народів, беруть участь в подальшому її розвитку, насамперед через рідну мову. Право населення одержувати освіту рідною мовою забезпечується в Україні створенням державою широкої сітки шкіл, інших навчальних закладів. Кожний громадянин має право говорити рідною мовою. *Народ України, звичайно, мав потребу знання міжнаціональної мови і в минулому проявляв прагнення оволодіти російською мовою.* Та в широких масах це прагнення часто проявлялося через зневажання їх рідної української мови і примусового запровадження як державної російської мови. Неправильне таке розуміння інтернаціоналізму, коли мовну політику зводять лише до підтримки мови міжнаціонального спілкування, а про національну мову замовчують. Та не треба впадати і в іншу крайність — *насильне запровадження української мови на території України, де населення багатонаціональне.* Діалектика така, що *справжню двомовність можна утвердити лише на ґрунті віль-*

ного вживання мов, лише на базі відсутності привілеїв для якоїсь мови. Це не забезпечено практично в Україні, і суспільство зустрівлось із серйозними явищами, які затьмарюють національну ситуацію в ряді регіонів (Донбас, Слобожанщина, Південь).

У міжнаціональних відносинах необхідні і важливі такт, обачливість, обережність, недопустимість приниження, образи, національного почуття. *Насильне запровадження української або російської мови — поліцейщина*, але в поширенні національними меншинами української мови — нема і тіні поліцейщини, не можна ж зневажати і прагнення говорити, користуватися в державному спілкуванні і російською мовою, особливо в регіонах, де населення в більшості користується російською мовою. Адже не можна заганяти людей в рай дубцем, і скільки красивих, гучних фраз про культуру не скажеш, обов'язкова державна мова в Україні пов'язана з примусом, загананням. У вирішенні проблеми вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншостей стали помітні зрушення.

З початку 90-х років в Україні відкрито сотні факультетів вивчення болгарської, грецької, єврейської (ідіш і іврит), польської, кримськотатарської та інших мов. Друкуються мовні словники і розмовники. В Києві відкрито республіканське польське культурно-освітнє товариство. Діють товариства єврейської культури з філіалами в Одесі, Чернівцях, Харкові. Товариства грецької культури існують в Маріуполі, Одесі. Створено закарпатське товариство угорської культури та ін. Всупереч непродуманим заявам українських націоналістів, які прагнуть «викорчувати» російську мову із спілкування, все ж *російська мова залишається мовою міжнаціонального спілкування в Україні, де конституційно закріплено «вільний розвиток використання і захист російської мови»*. Все ж варто подолати певну «українську зарозумілість» і законодавчо надати російській мові статусу офіційної, адже російська мова дозволяє українцям і всьому населенню України вільно спілкуватися з народами світу, тому що *російська мова офіційно визнана мовою ООН*.

Етнічна структура сучасного суспільства

Етнічний склад населення України надто різноманітний. У сучасних умовах тут проживають представники понад 100 національностей. Більшість населення — українці. Їх чисельність становить понад 40 млн. Помітна чисельність і інших слов'янських народів: росіяни, білоруси, поляки, чехи, словаки, болгары,

татари та ін. Багато іномовних сімей століттями живе в Україні компактно. Політична структура українського суспільства — об'єктивна реальність, що має глибоке історичне коріння. Міжнаціональні відносини — завжди важливий фактор соціального розвитку України. Однак, міжнаціональні відносини — найскладніші з усіх типів соціальних відносин, тому що в основі їх лежить антитеза: ми — вони, властива будь-якому етносу. Нема протиставлення — нема самосвідомості, нема самосвідомості — нема етносу. Українці мають багатий і в основному позитивний досвід взаємодії з іншими утвореннями, з якими їм доводилось жити в складі єдиної держави. Лише одного разу в історії — в середині XVII ст. — ця взаємодія вилилась в затяжний кровопролитний конфлікт з поляками, що супроводжувався єврейськими погромами. Повторення єврейських погромів, але в надто менших масштабах, сталося на початку XX ст. в ході революції і громадянської війни. Інші соціальні конфлікти, що виникали в Україні, національного забарвлення не мали. Характер міжнаціональних відносин визначається багатьма факторами, найважливіший з яких — державна політика в соціально-економічній, культурно-політичній і релігійних сферах. Несправедливість у будь-якій із сфер суспільного життя може призвести до національних конфліктів, якщо не враховуються інтереси різних етносів.

Проблема гармонізації міжнаціональних відносин у сучасних умовах стоїть перед багатьма державами. 90 % людства живе в багатонаціональних країнах. У кожній з них в різні періоди до цієї мети йшли різними шляхами. До середини XX ст. в США, Канаді, Австралії переважав курс на асиміляцію і інтеграцію, але з середини 60-х років етнічний плюралізм тут набуває державної доктрини і підкріплений законодавчо. В Швейцарії ж національна згода зберігається уже впродовж кількох століть завдяки реальній і всебічній справедливості і рівності всіх тих, які проживають тут, трьох основних етнічних спільностей. Українцям довелось випробувати різноманітну державну національну політику. У другій половині XIX ст., коли процес формування націй завершувався, ро-сійський царизм проводив політику асиміляції. Та асиміляція не торкнулася життєво важливих інтересів етносу і етнос не піднявся на національно-визвольну війну проти царизму. Справа в тому, що національна самосвідомість як важлива визначальна етнічна ознака властива лише незначній частині української інтелігенції.

Національні інтереси усвідомлені широкими масами народу в ході соціальних потрясінь 1917—1920 років. Проте вирішальну

роль у формуванні етнічної самосвідомості українців відіграла політика українізації, що проводилась у 20-х роках Радянською владою. Національне відродження охопило не лише український етнос, а всі національності, які тоді проживали на території України. Пізніше процеси національного відродження стихли. Лише у 80-х роках ХХ ст. соціальні перетворення в Україні докорінно змінили суспільно-політичну ситуацію. Основним політико-правовим принципом, необхідним для демократичного врегулювання національних відносин, є *принцип національного самовизначення* (право народу на вільний вибір державного ладу, аж до державного відокремлення і утворення самостійної держави, самостійний вибір державної символіки, право кожного народу самостійно вирішувати питання економічного, соціокультурного і політичного розвитку та ін.). Адже головним фактором, що сприяв консолідації націй, стало формування стабільних економічних, торгових зв'язків. *Прогресивна демократична думка в Україні визнавала необхідність існування національної ідеї в процесі створення держави.* Українці належать до тих народів світу, які ніколи не пригнічували інших, не завойовували чужих земель, а навпаки, боролись самі і допомагали іншим народам у визвольній боротьбі.

Націоналізм і національна гордість

У сучасних умовах концепція націоналізму — одна з привабливих, особливо в молодих націях, що самостверджуються і самовизначаються. *Націоналізм у соціально-політичному аспекті — це ідеологія, політика і психологія, проповідь національної уособленості і винятковості, недовір'я іншим народам і націям і міжнаціональної ворожнечі, не сумісної з ідеями суспільного прогресу, ідеями гуманізму, свободи і братерства всіх народів.* Проповідуючи єдність нації, ідеологи націоналізму затушовують антагонізм відносин між багатими і бідними, намагаються спрямувати соціальний протест робітників, селян, всіх верств суспільства не проти соціальних факторів, звинувачуючи у всіх гріхах своїх ідейних противників та ін. Націоналізм — явище багатогранне і багатолике. Проте за конкретними проявами націоналізм має визначальну ознаку: *визнання національної винятковості і протиставлення однієї нації іншим.* Та іноді під конкретні форми прояву націоналізму підводять далеко неоднорідні явища: місництво і вихвалання, звеличення архаїчних побутових, родових звичаїв і обрядів, національну пихатість, гонористість і відмову

від принципу загальнолюдських цінностей у висвітленні культури, ідеалізацію історичного минулого і ототожнення національного з релігійним. Національна обмеженість — це ще не націоналізм. Далекі ж від націоналізму і етнічні упередженості. Етнічна упередженість — не більше як мимовільна соціально-психологічна настанова. На жаль, і досі дехто продовжує страхати жупелом націоналізму кожного разу, коли зустрічається з такими явищами. Нерідкі випадки змішування з націоналізмом спроб зневажання національної гідності особи або самоутвердження національної мови, не кажучи уже про відстоювання національних інтересів і про вимогу національної справедливості. Національна рівність в її повному розумінні, крім соціально-економічної, має й інші, не менш важливі аспекти — політичні, правові, культурні, етнічні, що тісно взаємопов'язані. Між формально проголошеною рівністю і рівністю фактичною лежить величезна дистанція. Звідси — важливе законодавче закріплення політичних прав, особливо прав національних меншостей.

У різних доктринах під націоналізмом розуміється обґрунтування нації як вищої позаісторичної і надкласової форми суспільної єдності, як гармонійне ціле з однаковими основними інтересами всіх складових її соціальних спільностей людей. У країнах, де історично зародились капіталістичні відносини (так званих країнах першого ешелону розвитку капіталізму), передовий клас — *буржуазія* — успішно використала ідею національної консолідації для знищення феодальної роздрібненості, вигнання іноземних загарбників, створення національних держав. Все це стало могутнім фактором розвитку економіки, в тому числі і з використанням зовнішньої експансії, політичного, економічного і духовного поневолення інших народів, об'єктивною основою для виникнення *націоналізму пригноблених народів*. Націоналізм націй пригноблених відіграв значну роль в антиколоніальному, визвольному русі.

Національна ідея відіграє важливу роль в об'єднанні країни, ліквідації колишньої роздрібненості і відокремленості. Під ідеєю націоналізму, національного відродження і самовизначення згуртовуються не лише представники корінної нації, а всі *етносоціальні спільності людей суспільства*. Ця ідея особливо актуальна в Україні, коли національні концепції чекають свого правильного вирішення на основі демократії, рівності, поваги прав і гідності всіх національностей. В умовах спільного співробітництва різноманітних національностей у межах державно-сформованого суспільства *гармонізація міжнаціональних відносин стає надзвичайно важливою і досягається не шляхом розпоряджень і повелінь, а*

створенням сприятливих (насамперед політичних) умов. Хоча це складна, але цілковито реальна мета. Основу будь-якої послідовно демократичної етнонаціональної політики становлять принципи: рівноправності і самовизначення народів, суверенітету, територіальної цілісності, права народів на мир, безпеку і розвиток, на доступ до досягнень світової цивілізації і їх раціональне використання. *Досягнення національної згоди в суспільстві, реалізація ідеї національно-культурного відродження народів України і національної державності можливі лише на основі принципів рівноправності і самовизначення народів різних національностей, суверенітету, демократизації і гуманізму. Національна згода — наявність між різними етносоціальними спільностями людей дружніх відносин, єдності в основних питаннях спільної життєдіяльності, одностайності, спільності поглядів на їх реалізацію.* Національна згода — це відображення повної гами національних почуттів, породжених історичними, економічними, політичними, етнопсихологічними, культурними, побутовими та іншими факторами.

Конверсія, тобто зміна національної свідомості, пов'язана з утвердженням у людей національної і людської гідності, твердості, стійкості і сили волі, почуття самотності і неповторності українства, почуття загальноукраїнської спільності. Це дає можливість інтегрувати всіх етнічних українців і тих українців, які живуть за межами України, але ідеологічно і духовно тяжіють до неї, в *єдиний український народ*, перетворивши його в *могутню творчу силу*. Це дасть можливість об'єднати народ навколо свободи і величі нації. На основі конверсії свідомості багатонаціональний склад населення України перетвориться з *фактора слабкості у фактор сили*. Адже суспільство виховує у людей прагнення до широкого співробітництва з іншими народами, почуття спільності їх інтересів гармонійно поєднується з почуттям національної гідності, прихильності до їх мови, культури та ін.

Національна свідомість. Національний характер

Спільність національного характеру, відображаючи своєрідність національної психології — одна з важливих ознак нації. В понятті *національний характер* знаходить відображення *своєрідність історичного шляху нації, її господарської діяльності, особливості соціального і культурного розвитку і географічного середовища*. Все це залишає у психіці її представників згусток вражень, який виражається в особливостях культури поведінки, смаках, звичках, побуті, моралі, особливостях складу мислення і

сприйняття навколишнього світу. Риси національного характеру українця: одвічні волелюбність і справедливість, гостинність і пишнота, гордовитість і покірність, прагнення вислужитись і досягти зверхності. Національна психологія змінюється разом зі змінами умов існування нації. І все ж національний характер, психологія, менталітет досить стійкі, щоб надати своєрідності культурі, духовній діяльності людей. Національний характер — деяка незмінна суть, властива всім людям певної нації, яка відрізняє їх від усіх інших етнічних (національних) спільностей людей. Національний характер, що незримо визначає соціальну поведінку нації, відображає певну історичну реальність: спільність вироблених і засвоєних у процесі спільного історичного розвитку психологічних рис і способів дії, закріплених самосвідомістю нації. Національний характер виражається в спільності національної культури, в національній своєрідності психології і свідомості, національному менталітеті та ін.

Політичним і соціально-економічним механізмом зміни національної свідомості виступає *національна ідея як ідея національної свободи, прагнення нації до свободи, духовна першооснова і джерело особистого розвитку людини і державотворчої енергії народу*. Прагнення до свободи нація реалізує через утворення суверенної держави. Створення національної держави — прояв волі нації до життя. *Суверенна держава — надійний гарант життя нації*. Національна ідея — основа консолідації соціальних спільностей, політичних партій, релігійних конфесій, інтегрує і гармонізує життєдіяльність населення певного географічного регіону і дає спільну орієнтацію на майбутнє. Основи національної політики молодій, демократичній державі України викладено в Декларації про державний суверенітет України і Декларації прав національностей України. Підкреслюючи необхідність уваги держави до національно-культурного відродження українського народу, в документах гарантуються всім етнічним спільностям і окремим громадянам рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права. Документи стали правовою основою збереження міжнаціональної згоди в Україні. Та в умовах національно-економічної і політичної нестабільності можливі будь-які варіанти розвитку реальних взаємовідносин між національностями. Іноді в умовах демократизації в ряді регіонів України виникають спроби протиставлення людей за національною ознакою, особливо в спробах повсюдного введення мови національної більшості. Радикальні економічні реформи введення ринкових відносин, процес демократизації відкривають широкий простір для опти-

мального поєднання інтересів національно-державного будівництва і національно-державних утворень в Україні. Треба поставити справу так, щоб народ добре знав, скільки Україна, той чи інший регіон, та чи інша область виробляє, який їх вклад в економіку і скільки вони одержують. Схвалюючи ідею переходу регіонів на принципи ринкових відносин, варто чітко визначити їх вклад у реалізацію загальнодержавних проблем України.

Інтернаціоналізація економіки і всього суспільного життя — закономірний процес. Будь-яке прагнення до національної замкнутості може привести тільки до економічного і духовного занепаду. В сучасних умовах важливо, щоб у кожному регіоні економічний і соціальний прогрес супроводжувався прогресом духовним. Головне ж — конституційне забезпечення в усіх регіонах України рівноправного співіснування і суспільного функціонування національної української і російської мов. Прогрес культури будь-якої нації обумовлений розвитком її мови, враховуючи, що широкі маси населення залучаються до культури своєї й інших народів і беруть участь у подальшому її розвитку і насамперед через рідну мову. Отже, основні принципи, на базі яких можливе досягнення міжнаціональної гармонії, є: право націй на самовизначення, створення власної держави або вибір допустимих для себе форм державного об'єднання з іншими націями; реальна рівність прав і обов'язків суб'єктів співдружності; етнічні процеси (об'єднувальні і роз'єднувальні) мають іти природно, в міру визрівання об'єктивних і суб'єктивних умов в середині самої нації; демократична і гнучка національна політика держави та ін.

Література

- Абдулатипов Р. Г.* Природа и парадоксы национального. — М., 1991.
- Арутюнов С. А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — М., 1989.
- Астахов Д. И., Калугин В. М.* Межнациональные отношения. — Л., 1989.
- Баграмов Э. А.* Национальный вопрос в борьбе идей. — М., 1982.
- Брук С. Н.* Население мира: Справочник. — М., 1990.
- Введение в политологию. Ч. 2. — Х., 1995.
- Гумилев Л. Н.* География этноса в исторический период. — Л., 1990.
- Горлач Н. И.* Избранное. В 3-х томах. Т. II. — Х., 2003.
- Національні відносини на Україні. — К., 1991.

СОЦІОЛОГІЯ СПОСОБУ ЖИТТЯ, СОЦІОЛОГІЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ, СОЦІОЛОГІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

1. СОЦІОЛОГІЯ СПОСОБУ ЖИТТЯ

Спосіб життя — об'єкт дослідження соціології

Спосіб життя — сукупність стійких, типових для історично конкретного соціального ладу форм повсякденної життєдіяльності індивідів і соціальних спільностей, що характеризують особливості їх спілкування, поведінки і складу мислення у сферах праці, побуту, суспільно-політичному, духовному житті і дозвіллі. Таке визначення способу життя вихідне у соціологічному, економічному, суспільно-політичному і будь-якому іншому конкретному вивченні суспільних явищ та їх характеристики. Звичайно, при розгляді способу життя варто мати на увазі і ті умови, в яких спосіб життя формується і розвивається. Але ж певні умови формування визначають суть способу життя соціальної спільності людей, класу, нації, навіть конкретної особи. І соціологія визначає суть способу життя як сукупності діяльності: трудової, суспільно-політичної, духовної, сімейно-побутової та ін.

Спосіб життя, взаємозв'язок з панівними в суспільстві суспільними відносинами характеризується саме діяльністю, реальною поведінкою людей. Кожній суспільно-економічній системі, соціальній ситуації властива своя сукупність способів життя, що відображають діяльність соціальних спільностей, соціальних верств, станів та ін. Спосіб життя — узагальнене типове відображення фактичної поведінки людей, тобто реальність, що складається, формується під впливом об'єктивних умов і суб'єктивних прагнень. Саме тому спосіб життя соціологія розглядає не тільки як сукупність діяльності людей, які є носіями властивостей діяльності в усіх сферах суспільного життя, а й те, як, якими методами реалізується діяльність, які затрати і яка ефективність. Отже, на відміну від соціального становища, відображеного атрибутивними характеристиками (освіта, кваліфікація, спеціальність, стать, вік), спосіб життя зосереджується на діяльнісно-поведінковому житті людини. На спосіб життя вирішально впливають економічні суспільні відносини.

Спосіб життя — це не часткова поведінка, не часткова діяльність або набір їх, а цілісна єдність зі своєю новою якістю. Важ-

ливо знати, який же внесок робить у спосіб життя кожна з охоплюючих ним діяльностей, який вплив мають одна на одну в процесі взаємодії. До того ж, спосіб життя охоплює не будь-які, а соціально значущі види діяльності. Саме тому соціологію цікавлять не всі факти свідомості і поведінки людини, а лише ті, які значущі для суспільства і фіксують зв'язки людини з важливими явищами спільного життя. Спосіб життя в будь-якому суспільстві охоплює спосіб життя робітників, селян-хліборобів, інтелігенції, спосіб життя нації і народностей, міст і сіл, різних соціально-демографічних і соціально-професійних спільностей. Спосіб життя охоплює життя сталевара, шахтаря, вчителя, лісоруба, хлібороба, артиста, художника та ін.

Основу ж усякого способу життя становлять *праця і людина*. Людина із самого початку діяльна, і всі її специфічні властивості формуються в процесі розвитку предметної діяльності, а, отже, історично. Не лише вищі духовні здібності, але й особливості людського сприйняття зобов'язані праці. Самі потреби людей, сформовані історично і під визначальним впливом праці. І праця не просто задовольняє їх, а й культивує, перетворюючи навички споживання в істотний елемент цивілізації. І те особливе значення, яке індивіди одержують в середині суспільства, визначається їх місцем у складній і багатоманітній системі відносин, що складаються в процесі виробництва, суспільної праці. Всі особливі ролі і достоїнства, що відрізняють одного індивіда від іншого, по суті є *суспільними відносинами*. Це і доблесть, і розум, і багатство, і привабливість, і талант. Економічні суспільні відносини вирішально впливають на спосіб життя. І соціологія, розглядаючи працю як основу будь-якої суспільної життєдіяльності і як важливу сферу способу життя, виходить з того, що не праця є певною політико-економічною категорією, а лише *суспільна форма, суспільний устрій праці* або, інакше, *відносини між людьми в процесі участі їх в суспільній праці*. Саме відносини між людьми, тобто відносини між індивідами, соціальними спільностями людей у суспільстві і визначають спосіб життя і його соціальний зміст. Високий рівень зрілості соціально-економічної основи суспільного життя сприяє дедалі повнішому прояву основних рис способу життя, що формується в процесі здійснення соціальних перетворень суспільства. Кожний етап розвитку суспільства має певну сукупність взаємопов'язаних один з одним способів життя, що є порівняно стабільними, хоча і динамічно змінюються.

Інтерес соціології до способу життя викликав кілька підходів до його вивчення. Найпоширенішим стає розгляд окремих ком-

понентів *основних видів діяльності людини: трудової, суспільно-політичної, культурної, сімейно-побутової та ін.* Методологічно такий підхід вивчення окремих компонентів основних видів діяльності людини все ж не давав повного уявлення про спосіб життя; результати досліджень мало або зовсім не відрізнялися від того, що досягалось іншими галузями соціології. Так, вивчення трудової діяльності як компонента способу життя дуже часто повторювало висновки соціології праці. Адаже соціологія праці зосереджувалась на вивченні можливостей працівника, умов їх реалізації, поєднання особистих інтересів з інтересами суспільними в процесі виробничої діяльності. В ході історично обумовленого об'єктивного процесу розвитку матеріального виробництва поступово усвідомлювались людські можливості для досягнення дедалі більш значущих результатів, що звеличували суспільство і саму людину в їх взаємодії з природою. Саме такий підхід дозволяє простежити, як розширювались уявлення про соціальні резерви виробництва і як ці резерви використовувались у житті суспільства. Дослідження сімейно-побутової або культурної діяльності не розходились з рекомендаціями соціології сім'ї або соціології культури. Не завжди досягали необхідного ефекту і дослідження способу життя великих соціальних спільностей — класів, націй. Виявляється, що багатоманітність і строкатість компонентів, які складають класи, нації, важко відрізнити, по-перше, від способу життя взагалі, а по-друге, від способу життя окремих соціальних спільностей, верств, прошарків та ін.

Соціологічний аналіз міського і сільського способу життя давав дещо відрадніші результати. Разом з тим сама практика соціологічних досліджень, що проводились в містах Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку та інших, досить швидко довела неоднорідність і строкатість міського способу життя, і тому соціологи розглядали міський спосіб життя не як єдиний, а як спосіб життя окремого міста, населеного пункту міського типу. З позицій розвинутості способу життя сільського населення, а не специфічності і спільності для села розглядалися і проблеми життя та соціології села. Для соціології способу життя села джерелами методології виступало, по-перше, те, що сільськогосподарське виробництво — сфера, що забезпечує цілісність народногосподарського організму, без якого неможливе функціонування ніякої іншої галузі; по-друге, причетність величезної маси людей до праці в сільському виробництві, до життя в селі: чисельність сільських жителів України складала майже 16 млн, або 30,3 % всього населення. В середині 80-х років в

Україні ситуація в сільському господарстві показала в усьому обсязі ту кризу, до якої привела аграрна політика. Облік села значала не та невелика кількість передових господарств, а їх основна маса, що дедалі більше відставала від реальних потреб сучасності, знаменувала той тупик, до якого привела колективізація, що спричинила значне розорення сіл, масову міграцію сільських жителів, зниження престижу роботи в землеробстві.

Економічна криза в селах України супроводжувалась значними змінами і в соціальному житті. На селі на початку 90-х років склалась досить непроста соціально-демографічна ситуація, що проявлялась в посиленні міграційних процесів. Технічний прогрес, зміни в сільському господарстві не привели до нового поділу праці, що поставило перед необхідністю докорінних змін форм землеволодіння, якісної структури зайнятості, підготовки працівників для сільського господарства. Та уже в середині 90-х років сільське населення розчарувалось, зневірилось у нововведеннях. Як і раніше, багато проблем пов'язано із задоволенням духовних потреб сільського населення: відсутність клубів, будинків культури, бібліотек та іншого, культурне обслуговування на селі не відповідало потребам сучасності, запитам сільських трудівників. Тривала дестабілізація, процес розселення. Жителі села втрачають необхідну духовну спільність із землею. Розробляючи методику дослідження сільського способу життя, соціологи формували певні показники ступеня зрілості відповідно до поселенської структури і соціально-професійних видів праці. До того ж, здійснювався поділ способу життя на типи: високий, середній і слабо розвинутий — залежно від типу підприємств на селі.

Досліджуючи спосіб життя, соціологи і політики Заходу широко використовували поняття *якість життя* (вперше в науковий обіг поняття *якість життя* введено американським економістом Дж. Гелбрейтом). Поняття *якість життя* використали і вітчизняні соціологи (Валентин Толстих, Лев Коган, Ігор Бестужев-Лада та ін.). Введення поняття *якість життя* обумовлене тим, що, по-перше, поняття *рівень життя*, *стандарт життя* зосереджувались на кількісних характеристиках, а по-друге, саме поняття *спосіб життя* надто загальне. З поняттям *якість життя* пов'язане прагнення створити гідну форму повсякденного існування. Важливою особливістю є не стільки офіційне визнання якості, скільки задоволення людей життям, усвідомлення, що влаштування власного, особистого і суспільного життя близьке або досить близьке до їх ідеалу.

У 90-х роках ХХ ст. в соціології сформована методологія і методика вивчення способу життя. Це мало величезне значення для з'ясування суті способу життя різних сфер. За методологією і методикою основні характеристики і показники, що визначали суть того або іншого способу життя: сімейні доходи і їх оцінка, наявність можливостей реалізувати потреби повсякденні, а також і ті, які передбачались, бюджет вільного і робочого часу і ступінь їх раціонального використання. Усвідомлення багатоманітності компонентів, що становлять комплекс певного способу життя, певної сфери суспільного життя. Пропонувалось інтенсивно досліджувати *індивідуальний стиль життя людей з позицій соціально-психологічних особливостей, тобто через категорії мети життя, щастя і добробуту, класифікації стилю життя з позицій саморегуляції (принцип максимізації корисності миру, принцип мінімізації потреб, принцип складності, принцип максимізації потреб, принцип складності, принцип максимізації здібностей)*. Дослідження індивідуального стилю життя людини дозволяло виділити чотири варіанти способу життя, зорієнтованих на реалізацію вимог гедонізму, аскетизму, споглядання та діяння. Принципи саморегуляції є передумовою для формування уявлень людини про можливі способи досягнення щастя, а самі ці уявлення реалізують системоутворюючі функції у визначених індивідуальних стилях життя.

Основні характеристики способу життя

Починаючи з 60-х років ХХ ст. суттєвих змін зазнав спосіб життя людей. Переорієнтацію суспільної свідомості на влаштування свого особистого життя з урахуванням економічних, політичних і духовних процесів, що відбувалися, постійно фіксували соціологічні дослідження. Якщо в 60-х роках значна кількість людей так або інакше пов'язувала своє життя з майбутнім і позитивними змінами, то у 80-х роках поступово сталася переоцінка реально функціонуючих цінностей, особистої і суспільної мети. Ставало дедалі важче забезпечити ефективне поєднання особистого і суспільного, спосіб життя людей став замкнутим, поширювалась апатія, зневір'я та ін. У сфері економічних відносин не зменшилась, а навіть зросла кількість людей, які ледве-ледве зводили кінці з кінцями. Якщо в середині 70-х років 17,4 % людей ні в чому собі не відмовляли і лише третина (32,5 %) жили від зарплати до зарплати, то в середині 80-х років уже лише 9,4 % людей ні в чому собі не відмовляли, а близько 40 % жили від зар-

плати до зарплати, в середині ж 90-х років 6,2 % людей ні в чому собі не відмовляли, а близько 80 % людей зубожіли. З початку ХХ ст. ще більше посилилась зубожіння людей в Україні, Росії, Білорусі та інших незалежних державах Середньої Азії, Закавказзя. Тоді ж погіршувалось становище груп людей з фіксованими доходами (пенсіонери, студенти, ряд категорій службовців). Відсутність в Україні скоординованої економічної політики привела до порушення пропорцій у народному господарстві, сприяла появі *тіньової економіки, формуванню груп людей з дуже специфічними джерелами доходів, зі своєю структурою споживання і своїми ціннісними орієнтаціями*. Якщо ще в 60-х роках люди з незаконними або сумнівними доходами прагнули не показувати свій рівень споживання, то в 70-х роках їх стиль життя стає показним, демонструючим «уміння жити», а в 90-х роках уже певний прошарок людей, які не обмежувались іномарками автомашин, різноманітною теле- і радіоапаратурою, модним одягом, а й володіли нерухомістю, солідними капіталами. За неповними даними, в середині 90-х років в Україні налічувалось близько 1500 сучасних українських бізнесменів, які володіли величезними капіталами і мали значні вклади в зарубіжних банках. А на початку ХХІ ст. в Україні уже налічувалось близько 180 мільярдів. У соціальній сфері сталася втрата почуття соціальної справедливості, втрата зв'язків між кількістю і якістю праці і її оплатою, зупинилось близько 860 підприємств, значна ж кількість підприємств не завантажена і працює з перервами. Значно скоротилась (на 30 %) і кількість фермерських господарств, багато колгоспів, радгоспів розпалось. Скорочуються і закриваються навчальні заклади (закрито майже 23 % середніх шкіл, технікумів), скорочено на 30—40 % набори до вищих навчальних закладів. Закриваються лікарні, клуби, будинки культури, дитячі дошкільні заклади тощо. За даними статистики, в Україні в середині 80-х років три з чотирьох опитаних не бачили залежності між старанністю в праці і офіційним, реальним підтвердженням значущості їх трудового внеску. Саме такі суперечності породжували спекуляцію, розкрадання, блат тощо. З 90-х років такі явища не тільки поглибилися, а й розширились, стали повсякденними.

Спотворення принципів соціальної справедливості привело до виникнення руху проти елітарних форм стилю життя, проти різних способів закритого розподілу, реально існуючих у житті. Несправедливість, недовіра законів, відсутність законслухняності, зростання злочинності породжують розчарування в цінностях суспільства, ідеях, стимулюються спотворені форми організації

особистого життя (поширюються наркоманія, алкоголізм та ін.). Властиві окремим особам негативні риси часто потворно трансформуються в психологію оточуючих їх людей. В умовах, коли в середині 90-х років в Україні різко ускладнилась політична і соціально-економічна ситуація, зростає безробіття, знизився життєвий рівень населення, люди особливо часто реагують на все, що нехтує їх інтереси, права і свободи (однаково важливо і те, що стосується кожного особисто, близьких йому людей і тієї обстановки, де вони живуть і працюють).

Досить строкатою є суспільно-політична діяльність як одна із складових способу життя. Якщо наприкінці 80-х — на початку 90-х років дещо активізується участь населення в політичному житті, то з середини 90-х років вона різко падає, дедалі більше людей охоплює апатія, байдужість, зневіра в економічних і соціальних реформах. Досить того, що майже в 50 виборчих округах України, незважаючи на неодноразові повторні вибори, так і не сталося обрання народних депутатів. Спроби подолати формалізм з позицій орієнтації і переваг людини стихійно знаходили відображення в таких формах політичної активності, як самодіяльні політичні рухи і об'єднання, але й вони незабаром припиняли діяльність. Певний вплив на зміну політичного статусу способу життя мала гласність, демократичне перетворення, політизація національних і регіональних процесів, але поступово й такі процеси затихали.

Соціологічні дослідження стали реєструвати зниження пріоритету інтересів до питань внутрішньої політики, політичний аспект способу життя ще мало торкнувся широких мас, демократизація охопила лише верхівні верстви, а політична активність населення відображала здебільшого настрої, почуття гніву і обурення, аніж глибинні процеси політичної творчості. Суперечливо розвивається і діяльність людини в сфері культури як характеристика стилю її життя. Якщо в 80-х роках кількісне споживання потреб культури явне: в містах кожний другий житель, включаючи дітей, користувався послугами бібліотек, 50—70 % міського населення регулярно читали книжки, майже кожна сім'я передплачувала кілька газет і журналів, в сільських місцевостях теж спостерігалось прагнення до культури, то уже в середині 90-х років ХХ ст., а тим більше на початку ХХІ ст., незважаючи на зростання різноманітних видань газет і журналів, і особливо еротичних та інших, все ж майже наполовину знизився на них попит населення: лише 30—35 % сімей передплачують газети і журнали. Знизився і тираж передплатних видань. На жаль, не враховуються нові явища, що виникають у сфері духовної культури. Фо-

рмування нових ціннісних орієнтацій, поява нових тенденцій в естетичній і моральній свідомості поступово видозмінюють спосіб життя людей. І нарешті, сталися серйозні зміни у сфері побуту. З'являлося дедалі більше різноманітних форм задоволення особистих потреб. Та разом з тим тривала орієнтація на переваги офіційних цінностей порушила міжособові контакти, послабила родинні та сімейні зв'язки, що не затрималось відбитися на зниженні моральності.

Незважаючи на певні суперечності, процес зростання потреб пробиває собі шлях. Ще наприкінці 60-х років утилітарна значущість речей відіграла велику роль: люди прагнули придбати меблі, холодильники, класні телевізори, радіо- і відеоапаратуру, автомашини тощо. В 80-х зростає потреба в книжках, товарах культурно-побутового призначення, що мають інформаційну і естетичну цінність і виступають одночасно предметами сучасного комфорту. Та з середини 80-х — на початку 90-х років зниження купівельної спроможності населення різко відбилося і на потребах населення, хоча значення сфери побуту в житті людей не тільки серйозно зросло, але в ряді випадків стало навіть визначальним. Інакше кажучи, прогрес техніки, науки набагато випередив прогрес у сфері житла, торгівлі, комунального обслуговування, немало сприяв загостренню сприйняття людьми своїх побутових проблем. І хоча всі складові умови життя — заробітна плата, зміст праці, забезпеченість житлом і культурно-побутовими установами, кількість вільного часу, задоволення попиту на основні продуктивні, промислові товари та інше — тісно взаємопов'язані, але їх взаємозамінюваність досить обмежена.

2. Суть, СТРУКТУРА, ХАРАКТЕР ВІЛЬНОГО ЧАСУ*

Фактор часу в житті суспільства

Час — істотний фактор життя людини. З народження дитина зустрічається з часом. Спочатку це простий фізіологічний ритм, пов'язаний з режимом харчування і сну, природною зміною дня і ночі. Пізніше — уявлення про вік, часи послідовних подій, розуміння минулого, сучасного, майбутнього, формування ставлення до культурних традицій і суспільних ідеалів. Час — повсякденний ритм життя, що зв'язується з годинниковим меха-

* Матеріал підготовлений кандидатом філософських наук О. Л. Солодкою.

нізмом, нагадує про себе у вигляді історії, питання сенсу і повноти життя. Невипадково живуча мудра казка про втрачені часи, що стала універсальним символом до багатотомного циклу Марселя Пруста «В пошуках втраченого часу».

Історія культури знає багато способів визначення часу. Відома не тільки здатність людей орієнтуватися у часі за сонцем і зірками, щоденними і щорічними циклами природи, але й пристосовуватися до природних циклів життя, висвітлення історії людських поколінь і її соціальних подій. Такі королівські саги скандинавських народів. Людина в сагах — ланка в ланцюзі поколінь. Покоління змінюють одне одного подібно до того, як змінюються пори року. В поколіннях можливі появи людей, в усьому подібних предкам: передаються родові традиції, сімейні святині, родові імена та ін. Саги *розповідають* — де нічого не відбувається, там не можна і говорити про час, тому що його просто неможливо помітити. У визначенні часу переплїтались природні риси. Спосіб визначення, виміру часу, в основі якого лежать астрономічні цикли, знайомий здавна. Його можна виявити і в основі астрології, і в основі стародавньої медицини, і в господарській діяльності далеких предків. Орієнтованість людини на астрономічні цикли пов'язана з біологічними ритмами життя, сформованими природним навколишнім середовищем. Відрив від навколишнього природного середовища міг привести до розлагодженості астрономічного і біологічних ритмів. Дослідження психологів і багаточисельні свідчення очевидців показали, що людина, тривалий період знаходячись у темному приміщенні і позбавлена можливості спостерігати зміну дня і ночі або фіксувати її з допомогою годинника, поступово виробляє свій власний добовий ритм, індивідуальний і відмінний від звичайного. Проблема розбіжності астрономічного і біологічного часу виникає і при перелітах з одного часового поясу в інший, викликає відчуття дискомфорту і стомленості. Але ще гостріше розлагодженість відбивається на ритмі життя внаслідок розвитку засобів сполучення, масової комунікації, загальної інтенсифікації виробничих процесів, величезних обсягів інформації та іншого, що веде до прискорення. Не всім виявляється під силу мобільна перебудова. Часто через фізичну неможливість люди похилого віку з величезним психологічним навантаженням не встигають за інтенсифікацією життя, але це не під силу і молоді. Неврози, депресії, психічні розлади, що стали невід'ємною рисою сучасного цивілізованого суспільства — результат своєрідної аритмії, що виникає через складність швидкої злагодженості індивідуального та соціального ритму

життя. Недаремно, ще в період Жан-Жака Руссо, привільне і спокійне сільське життя розглядалось як ліки від міської суєти.

Поява соціальних ритмів, відмінних від біологічних, пов'язана з виникненням таких форм людського життя, які буквально вивертали людину з її природного становища. Формування цивілізації, процес соціальної розрізненості, тобто розшарування, викликаний уже елементарними формами поділу праці, ввів у життя людей найпростіші соціальні величини виміру часу: перші календарі землеробства у землеробів, де орієнтирами в часі ставали свята збирання урожаю тощо. Адаже ще до Петра I новий рік на Русі відзначали восени — у вересні, за старим землеробським календарем: новий урожай — новий рік. Свята відігравали особливу роль у вимірі часу. Будь-яка серйозна подія, якщо вона мала повторювану циклічність, відразу ж ставала відзначеною в календарі. Час не злився в просту безкінечність зміни дня і ночі, пір року. Час виконував організуючу функцію. Помічався і фіксувався час тільки тоді, коли людина зустрічалася з його зникненням: спливав день, і наставала ніч; весна поступово змінювалась літом, буянням природи, а літо змінювалось осінню — багатством, рясністю урожаю і плодів, фруктів, закінчувався рік — пора праці змінювалась святами та ін. Саме поняття *час* використовується і в сучасному літочисленні, використовується для визначення ритму життя, подій тощо. Поняття *час*, в тому числі і *літочислення* виникло в культурі Європи разом з християнством. Гостро відчувається час, коли минає, або його не вистачає, і як Фауст просить у Мефістофеля тільки єдиного: відчути смак часу: «Зупинись, мить, ти прекрасна!» — вигукує Фауст, бажаючи утримати час, що втікає від людини, наповнити його життям. Є ставлення до часу як цінності, без якої життя немислиме.

Специфіка, структура вільного часу

Люди по-різному сприймають і класифікують цінності. Це залежить від життєвого досвіду, виховання, світогляду. Але все, що є для людини статусом цінності, незалежно від коштовності речі або моральності, має величезний вплив на спосіб життя. Ставлення до часу як цінності виникає не відразу. Вперше *час як суспільна цінність* фіксується в економічних теоріях XIX ст., де розглядається невід'ємною характеристикою суспільства. Давід Рікардо писав, що справжнє багатство нації — у можливості за менший робочий час створити можливо більший достаток, вели-

чезну кількість матеріального багатства, тобто *справжнє багатство суспільства — час, вивільнення з процесу матеріального виробництва, час, яким людина може вільно розпоряджатись: частково для споживання продуктів, частково для вільної діяльності і розвитку здібностей*. Вільний час — дозвілля, створюване працею і вільне від праці. Подальша еволюція концепції вільного часу відображена в соціології Огюста Конта. В епоху промислової революції колишнє зменшення суспільно-необхідного робочого часу вивільняло час із сфери матеріального виробництва. Робочий час мав рухомі межі у визначенні вільного часу. Доступність економічних процесів кількісним описам відобразилась у первісному чисто кількісному визначенні вільного часу. Але дедалі більший розвиток сфери духовного виробництва, залучення до неї величезних мас людей поставили під сумнів кількісний критерій. Нерегламентованість праці вченого, політика, управлінця, що породила гнучкий рухомий режим праці, не кажучи уже про діячів мистецтва, висунула питання про якісний зміст вільного часу. Єдність кількісних і якісних критеріїв відобразилась у формуванні вільного часу — самостійного соціального явища.

Умовно структура вільного часу має два рівні: *суспільно-необхідний і індивідуально-вільний час*. Суспільно-необхідний час тісно пов'язаний з кількісною визначеністю часу, його матеріальним обчисленням: робочий тиждень і кількість вихідних; час, витрачений на той чи інший вид занять, рід праці і часу дозвілля; засоби індивідуальні і суспільні, що використовуються для організації і проведення дозвілля. Індивідуально-вільний час розкриває інші риси вільного часу: світоглядні орієнтації, духовні потреби, соціальну активність, політичну лояльність, повсякденну ментальність та інше — інакше кажучи, все те, що стосується внутрішнього світу кожної окремої людини, її сприйняття свободи, яка надається суспільством. Тут вільний час розкривається як якість життя, його особливий спосіб, наповненість змістом, що не зводиться до задоволення елементарних потреб. Єдність суспільно-необхідного і індивідуального вільного часу обов'язкова для розуміння суті і специфіки самого вільного часу. Обмеженість свободи мовби впливає з антагонізмів між людьми, з нівелювання індивідуального ставлення людей до свободи і вільного часу. І тоді вільний час набуває форми суспільного обов'язку, що нав'язаний суспільству окремою людиною. Тут, мабуть, доречно згадати грецький міф. Прометей не дав людям свободи преси, але добув вогонь, який допомагав їм готувати їжу і зігрівав, коли хо-

лодно, тобто дав можливість відносної свободи дій. Прометей ще попрохав Афіну подарувати людям вічну юну душу, чим уподібнив людей богам. Людина навчилася дивитись на небо. У неї виникла потреба свободи.

Структура вільного часу розкриває два основних аспекти: *зміст вільного часу як суспільної можливості та індивідуальної потреби в ній*. Єдність двох структурних елементів розкриває саму суть вільного часу. Суспільство надає людині можливість вільної і повної дії. І хоча вільний час як соціальне явище потрапляє в поле зору науки тільки в ХІХ ст., все ж досить чітке уявлення про вільний час існувало уже в античності. Вже Арістотель у «Політиці» говорив, що відмінність грека від варвара є відмінність вільної людини від зайнятого трудовою діяльністю раба. Стародавні свята, ритуальні оргії нагадували людині про те, що життя не зводиться до звичайної плинності буднів, а наповнене і вільним торжеством людської натури над поглинаючою і невеликуючою людську особу трудовою повсякденністю. Свята вносили в життя ритм і організацію, зміну в плинності однакових днів. Це відвойоване у природи право людини на свій час, присвячений не боротьбі за створення матеріальних умов життя, а самому життю. Поділ часу вільного і трудового не тільки привів до створення першого календаря і показав, що час неоднорідний, але й виявив, що різний час відповідає різним сферам і навіть різним способам життя. Для античності час — це відмінність грецького варварського життя; для християнства — міра долішнього, де людина добуває хліб своїм потом, і міра горішнього, що не знає праці і страждань. Промислова революція і розвиток індустріального суспільства конкретно визначили різницю праці і дозвілля, знявши з них наплив романтики попередніх культурних визначень. Поява вільного часу показала, що людина починає помічати час там і тоді, де і коли вона зустрічається з відмінностями у часі. Зміни часу відповідають змінам у способі життя, вірніше особливості часу стають помітними в нових особливостях життя. Ці два моменти уже досить чітко простежуються в дитячій психології. Якщо уявлення про зміну дня і ночі з'являються досить рано, то поняття віку виникає лише тоді, коли людина починає уловлювати різницю у віці, а час ще тривалий період асоціюється із самим годинниковим механізмом або з програмою дитячих телепередач. Та самостійне значення час одержує тільки тоді, коли власний вільний час стає для людини цінністю. Вивільнення часу усвідомлюється як насущна потреба, дозвілля — як справжнє життя.

Суперечності суспільного розвитку. Проблеми вільного часу

Суперечності особи і суспільства, соціального і індивідуального переходять у зміст структури вільного часу, підкреслюють нерозривний зв'язок часу з людським життям, з його проблемами. Дослідження соціальних основ людської життєдіяльності неминуче зустрічається з тим, що відмінність вільного і робочого часу — один з важливих показників соціологічного аналізу. Соціологія у розробленні методології аналізу часто звертається до феноменологічної філософії Едмунда Гуссерля. Основними вимогами феноменологічного методу є, по-перше, феноменологічна редукція, тобто утримання від яких би не було суджень, що стосуються об'єктивної реальності і виходять за межі «чистого» (тобто суб'єктивного) досвіду; по-друге, трансцендентальна редукція, тобто розгляд самого суб'єкта пізнання не як реальної, емпіричної, соціальної і психологічної істоти, а як чисто трансцендентальної свідомості. По праву основною категорією феноменології може стати *категорія часу*, а важливою методологічною позицією — *відмінності внутрішнього і зовнішнього часу*.

Один з відомих соціологів Макс Шеллер відзначав, що існує різниця між реальною соціологією і соціологією культури. Предмет реальної соціології — практико-життєва, інстинктивна сфера життя людини. Предмет же соціології культури — сфера духовного життя, ідеальна сфера. Але відмінність тут не абсолютна, а впливає з того, що в основі будь-якої дії людини лежить так звана *антропологічна, тобто природна для людини подвійність інстинктивного і духовного*. Макс Шеллер і виділяє дві сфери життя людини. Та мова все ж бо йде про єдине життя і єдину людину. Єдність впливає з невизначеного явища — поняття *інтенціональності*. *Інтенціональність — основна характеристика часу, означає здатність свідомості людини бути спрямованою, цілісною і єдиною, незважаючи на багато образів, що змінюються в ній, а також на те, що свідомість може бути звернена і в середину, до самої людини, і зовні, на зовнішній світ*. Для феноменології це — характеристика повнокровного життя свідомості, на противагу ще не розвинутій свідомості дитини, затухаючій свідомості літньої людини, яка не може ні на чому зосередитися, відрізняється поганою пам'яттю та ін. Інакше, інтенціональність — здатність до саморегуляції, самоорганізації. У феноменології самоорганізація пов'язується з внутрішнім часом. Звичайно ж, часом називають особливу форму життєвої єдності.

Відмінності внутрішнього і зовнішнього часу показують, що форм життя — нескінченно багато. Кожна особлива форма, характеризується своїм власним внутрішнім часом. Історики зустрілись з проблемами складності встановлення єдиної хронології подій у стародавніх культурах. Локальність їх існування привела до формування у кожній культурі власного уявлення про літочислення. Християнське уявлення про час довго не приживалось на території, населеній людьми, які визнавали язичництво, залишаючись зовнішнім часом співіснування християн, які належать до різних етнічних культур. Цікава доля фізичного або астрономічного часу. На певному етапі історії людства час теж став зовнішнім. Йому на зміну прийшло уявлення про час, пов'язаний культурними подіями і індивідуальними переживаннями. Стародавні єгиптяни міряли час правліннями фараонів; греки — олімпійськими іграми; стародавні скандинави поділили час на «вік кремацій», пов'язаний зі спалюванням померлих, і «вік курганів», коли померлих ховали в курганах. Та ж участь дісталась і часу праці, що ставав з появою вільного часу зовнішнім для людини. Але вільний від праці час залишався індивідуальним часом конкретних людей і все ж часом, наданим суспільством, суспільним виробництвом. Звідси — концентрація у сфері вільного часу проблем соціального і психологічного дискомфорту, пов'язаного з індивідуальними переживаннями кожною конкретною людиною. Вільний час — дозвілля, що має безумовну цінність. Колись освічені кола Європи були приголомшені вчинком Гогена, процвітаючого буржуа, який знехтував достоїнствами цивілізації в ім'я ілюзорних цінностей вільного часу. З позицій безробітного статус людини вільного часу може здаватись лише відображенням її непотрібності суспільству, байдужості суспільства до неї, вільний час є не її власний час, а час, від якого відмовилось суспільство.

У сучасних умовах розвиток напрямків, пов'язаних з новими соціальними реаліями, зміною соціально-економічної ситуації в світі, що породжує якісно нові проблеми поділу праці, становища і використання ринку робочої сили, освоєння країнами з різним рівнем культури праці нових технологій тощо, є основним змістом сучасної соціології праці. Соціальні наслідки технічних інновацій ведуть до нових типів поділу праці, підвищення гнучкості ринку робочої сили, формування зайнятості в нових економічних і соціальних умовах. Зростання повного або часткового безробіття призводить до виникнення психологічного дискомфорту і соціальної нестабільності. Поява резервної армії праці — природний наслідок вивільнення часу в межах дедалі інтенсивнішого розвитку промисловості. Проте

вільний від роботи час і вільні робочі руки — не тільки результат розвитку суспільного виробництва, але і його необхідна умова. Можливість швидкої перебудови всього суспільного господарства, безболісне перекачування капіталу з однієї галузі в іншу, зняття віджилих соціальних і виробничих форм організації праці, мобільні зміни всього суспільного організму — необхідна передумова нормального розвитку сучасного суспільного виробництва.

У сучасних умовах суспільна тенденція до збільшення вільного часу і зменшення робочого, потреба в гнучкій професійності змінює суспільний статус професії, її корпоративність. Професія стає атрибутом часткової, функційної освіти людини. Але за професіоналізмом, професійною діяльністю як діяльністю трудовою все ще залишається пріоритет у визначенні наданих людині суспільством свобод. Свободи виступають все ще соціальним автономним інститутом. У інституалізації вільного часу багато різних оцінок. По-перше, це пов'язано з тим, що вільний час обмежується особливою соціальною сферою життя. По-друге, існує система рухомої залежності форм культурної організації вільного часу від спільної соціальної організації, що відображається у характері фінансування вільного часу: від античного мецената до державної політики у сфері культури, науки і освіти; створення різноманітних фондів підтримки («юних талантів», «молодих учених», «освітніх ініціатив» та ін., в розробленні різних форм соціального контролю — фінансового, політичного, ідеологічного, морального, релігійного, психологічного тощо, включаючи і створення індустрії вільного часу і шоу-бізнесу. Але за всієї різноманітності характеристик *соціального інституту — вільного часу*, як і раніше, актуальним залишається встановлення суспільного масштабу *вільного часу*.

Соціальні проблеми вільного часу

Безперечно, сфера потреб, співвідносячись з вільним часом, не може бути вилучена з культурного аспекту життя людини. Культура дозвілля визначається не лише ідеологічними побажаннями, але й рівнем матеріального добробуту суспільства. Соціологія оперує такими показниками рівня дозвілля: кількість прочитаної художньої і спеціальної літератури, відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв, художніх виставок та іншого за рік, місяць тощо; частота перегляду телепередач і відеофільмів, слухання радіопередач і музичних записів (знову-таки за певний період часу); кількість часу, відведеного заняттям хоббі, прогулянкам у парку, спорту, побутовим проблемам, сім'ї, друзям, відвіданню кафе,

дискотек тощо; щомісячні, щорічні капіталовкладення окремої людини, сім'ї в такі заходи, включаючи кількість днів відпустки і пов'язані з ними матеріальні затрати, співвідносини різноманітного використання вільного часу із соціальною, демографічною, професійною структурою суспільства, а також регіональними особливостями, що дозволяє створити систему предметно-речового кількісного використання вільного часу різними соціальними спільностями, визначити орієнтації, пріоритетні сфери культурного попиту, фінансові витрати на культурно-дозвільні послуги, тобто сформуванню систему вимірів, що дозволяють перетворити сферу вільного часу в особливу індустрію потреб.

Сучасне цивілізоване суспільство — суспільство споживання. Поняття *суспільство споживання* знаходить широке втілення в так званій новій картині культурної свідомості сучасної цивілізованої людини — *культурі постмодернізму*. Полегшення найширшим верствам населення доступу до культурних цінностей і їх проникнення в повсякденний життєвий ужиток стає основою формування нової культурної свідомості. Особливостями відзначаються прості побутові речі. Культура перестає бути чимось піднесеним і далеким, що живе виключно в музеях і книгах, концертних залах і театрах. *Культура стає просто одним із засобів людського спілкування і взаєморозуміння — масовою комунікацією.*

У сучасних умовах вільний час, дозвілля стає загальнодоступною культурною цінністю. Будучи протилежністю професійної діяльності, дозвілля стає особливою цінністю життя людини. У визначення культурного буття людини увійшли поняття *толерантність, плюралізм* та ін. Виникає теорія комунікації, що ставить важливою проблемою сучасного суспільства подолання фрагментарності повсякденної свідомості особи за умови збереження плюралізму, толерантності — провідних цінностей сучасної культури. Один із представників *теорії масової комунікації* німецький соціолог Юрген Хабермас відмічав, що *комунікації — новий інтеграційний резерв суспільства на противагу зблідлій утопії суспільства праці*. Її основа — солідарність і взаєморозуміння, твердий і фундаментальний ресурс суспільної інтеграції поряд з такими засобами, що виходять за межі інтересів: гроші і влада. Основою теорії комунікації стає введення в соціологію Вільгельмом Дільтеєм поняття *життєвий світ людини*. *Життєвий світ — це і природне середовище, і культурно-соціальні умови існування, і сфера індивідуальних почуттів та переживань людини*. Не випадково поряд з поняттям *життєвий світ* в соціології з'являється поняття *космос*, що доповнює і розкриває жит-

тевий світ людини. Поняття *космос* в Стародавній Греції також сприймалось досить складно і неоднозначно. *Космос* — це світ людини. І в античності визначення космосу пов'язувалось із визначенням гармонії і справедливості. Зміст, що вкладали в поняття *космос*, *гармонія*, *справедливість*, істотно відрізняється від сучасного. І гармонія, і справедливість — єдність людини і космосу. Греки називали це збіжністю мікро- і макрокосмосу.

Взаєморозуміння і солідарність як основа соціального союзу людей виступають захисниками життєвого світу людини і його основними вимогами, до яких соціологи відносять і споживацьку вартість. Інакше кажучи, комунікації розглядаються як необхідна умова виживання, резерв подальшого суспільного розвитку, тобто розвитку життєвого світу людини. Безпосереднє відображення знаходить в теорії комунікації протилежність виробництва і споживання, робочого часу і дозвілля. Соціальна комунікація розглядалась у контексті загальнотеоретичних побудов біхевіоризму, основою комунікацій є не мова як система, а безпосередні мовні сигнали, маніпулюючи якими, можна виховати людину будь-якого складу (Дж. Уотсон), *символічного інтеракціонізму* (соціальна структура є результатом стабілізації процесів міжособового спілкування, а соціальний розвиток — процес розвитку комунікативних форм (Дж. Мід)), *персоналізму* (комунікація є внутрішня метафізична здатність особи відкривати в собі почуття іншої). Приватний характер споживання, в тому числі і використання інформації, культури, приводять до природної фрагментарності повсякденної свідомості споживача, що долається на рівні соціального явища — політики і влади. Не випадково фрагментаризованою називається свідомість споживання, володіння дозвіллям. Дозвілля і споживання, що породжують фрагментаризовану свідомість як панівну ідеологію повсякденності, — основні вимоги життєвого світу сучасної людини. Захист вимог, тобто цінностей вільного часу і прав споживачів, розглядається достатньою основою для нової суспільної інтеграції.

У сучасній соціології існує єдність і дуалізм понять *життєвий світ* і *космос*. Якщо космос — це не просто світ людини, то принцип вільної культурної єдності людей протистоїть примусовій єдності трудівників або інстинктивно-стадній єдності тваринного світу. Для античного світогляду космос символізував не лише життєве середовище, а й сам *сенс життя людини*. *Космос* — це світ людини. І не випадково в основі теорії еволюції космосу лежав міф про андрогенів — єдиних першолюдей. Космос на противагу життєвому світу цікавий не тим, що він — одна з форм життя, яка інтегрує людей, а тим, що сам космос — єдине інтегроване визначення людини,

життєвий світ людської єдності. І хоча *теорія комунікації* винесла проблему суспільного життя за межі суспільного виробництва, все ж не залишила визначення людини і її вільного часу у виробничих межах. Якщо сфера вільного часу — сфера споживання, то сама людина і її вільний час — продовження і умова виробничого процесу. В теорії комунікації визначається людина як споживач дозвілля. Комунікація — засіб захисту споживача, не що інше, як засіб забезпечення безперервності виробничого процесу. Економічна організація сфери вільного часу, тобто створення індустрії дозвілля, перетворення сфери вільного часу в особливий соціальний інститут — інститут суспільних свобод.

Конформізм і девіація, тобто відхилення від норм поведінки, будучи двома взаємовиключаючими тенденціями, що розглядали норми і цінності, є найвизрашнішими в соціальній теорії. Саме поняття суспільної норми має деяку невизначеність. Люди за звичаєм всіляко вихваляють таку природу людини, якої ніде немає, і ганьблять ту, яка існує реально. Складність полягає в тому, що пошук об'єктивних критеріїв і норм вчинків людини постійно наштовхується на неможливість зайняти позицію нейтрального спостерігача. Уже в основі конформізму виявляються можливими паростки відхилення поведінки. Так, у 70-х роках в Європі поширюються так звані «страйки за правилами», коли старанне і пунктуальне дотримання робітниками інструкції приводить до порушення робочого процесу. Набувають поширення у найрозвинутіших країнах Європи, США, Японії, Канаді психологічні служби, до послуг яких в основному вдаються люди, що належать до найбільш соціально захищених верств населення. В сучасному суспільстві по суті до девіантних, відхилених форм поведінки належать усі інноваційні тенденції, тому що в тій чи іншій мірі будь-яка інновація виявляється посяганням на існуючі норми суспільного життя. Достатньо того, що будівництво якого-небудь великого промислового об'єкта у провінційній глибинці повністю змінює устрій життя місцевого населення.

У 50-х роках на хвилі молодіжного демографічного вибуху виникає самостійне соціокультурне явище — *молодіжний вільний час, молодіжний ринок робочої сили, молодіжний ринок попиту* та ін. Це стало детонатором, що виявив незрівнянно глибокі суспільні процеси. Мова йде про те, що вперше за всю історію післявоєнна Європа стала більш-менш універсально ситою, що породило нове ставлення до праці, яка залишилася, зрозуміло, необхідною, але для значного населення, в тому числі і для молоді, перестає бути примусово необхідною і постійною. Глобальне

вивільнення часу, відхилення внаслідок промислового піднесення виявили полюсом девіації (відхилення) до недавнього історичного минулого, виступивши основою зміни системи традиційних цінностей — необов'язкових у сучасних умовах норм минулого життя.

Перехід від цінностей праці до цінностей дозвілля, пов'язаний зі змінами частки робочого і вільного часу, виявив, що з девальвацією професії і праці як суспільних норм і цінностей, сфера вільного часу, орієнтована раніше на відтворення і реабілітацію робочої сили в масовому масштабі і створення еліти, втратила попередні нормуючі орієнтири. Дозвілля стало масовим надбанням і повсякденним досвідом життя, невід'ємним елементом нової молодіжної структури культури. Поява поняття *молодіжна культура* не просто характеристика альтернативного культурного становища молоді, але й те, що саме явище молодіжної культури не зникло разом з молодіжним бумом у Франції 60-х років і швидше розширило межі разом з подорослішалим рок-рухом в Англії. Еволюція молодіжної культури зафіксувала її як елемент загального нового культурного стану — переходу від протилежності культури і життя до її, можливо тимчасової, єдності. Історію стали більше цікавити якраз ті сторони суспільного життя, що пов'язані не з традиційним визначенням культури як сукупності досягнень у сфері мистецтва, науки і освіти, а з визначеннями культури як повсякденності, культури більшості та ін. Тоді ж на хвилі формування молодіжної культури створюється *культурологія* — *галузь знань, що вивчає процеси історії розвитку культури, культурних відносин у взаємозв'язку із суспільними відносинами.*

Нове культурне мислення вперше після занепаду античного світу усвідомило, що вільний час — соціальний інститут культури, а не поодинокі сфера культурного життя. Толерантність і плюралізм, визначення відхилень поведінки від суспільних норм є однією з умов суспільної єдності та суспільної гармонії, вони закріпили за вільним часом пріоритет у формуванні не тільки суспільного ідеалу, але й норми поведінки людини в суспільстві. Таке властиве лише античному світу. Античні уявлення про толерантність культурних норм повсякденного життя викладено в «Етиці» Арістотелем, який вважав нормою доброчесність, а не конкретну сукупність правил і державних вердиктів. *Доброчесність — форма довір'я людини до людини, основа довір'я, взаєморозуміння або культурна єдність.* Досить, що справжньою карою для людини міг стати суспільний вирок, винесений народними зборами, вічем. І хоча історична еволюція вела до де-

вальвації системи цінностей, а в Стародавніх Греції та Римі існували жорстокість, віроломство, все ж досвід вільного і культурного порушення питання про нормаль-но-людське став потім зразком і джерелом натхнення. Демократія і політика, мистецтво жити серед людей — подаровані саме античністю. Демократія і мистецтво втілили культуру і вільний час у єдиний соціальний інститут, що випробовував освіту, формуючи в підростаючого покоління демократичне (полісне) мислення. Поняття *демократія* і *політика* відтоді зазнали величезних змін, але продовжують діяти, збагачувати змістом *взаємозв'язок і взаємозалежність демократії, політики, вільного часу та освіти*.

Істотними рисами системи освіти, що сформувалася наприкінці ХХ ст., є поетапне введення обов'язковості та безкоштовності освіти й навчання в школах і вищих навчальних закладах. Тенденція обов'язковості та безкоштовності навчання, що сформувалася на початку ХVІІІ ст. в Німеччині, стосувалася спочатку лише початкової школи, пізніше поширюється вже на середню освіту, а в сучасних умовах стала досить стійкою в усіх країнах світу. Асигнування коштів із державних, федеральних, муніципальних бюджетів на розвиток системи освіти, надання фінансової допомоги студентам і науковим дослідженням, свідчить, що *освіта не лише суспільна потреба, але ще й суспільна можливість — суспільство настільки багате, що може дозволити освіту як повсякденну культуру*. Природно, що зміна статусу освіти — перехід від елітарної до масової — неможлива, крім тих змін, що приводять до розширення сфери вільного перетворення дозвілля в компонент повсякденного життя людини, населення. Зміна масштабу вільного часу викликає втрату освітою соціальної корпоративності, що нагадує перші середньовічні університети Європи. Широке розповсюдження набирають після Другої світової війни в країнах Європи, США, Канаді, Японії тощо некорпоративні форми масової освіти. Якщо раніше, щоб стати освіченою, людина мала пройти курс навчального закладу лицейсько-гімназичного типу й університету, то пізніше, в післявоєнний період уперше доведено непродуктивність будь-якого виду вузькоспеціальної фахової діяльності, позбавленої широкої культурно-гуманітарної освітньої основи. Ще в ХІХ і першій половині ХХ ст. згладжувалася межа критеріїв, за якими відрізнялися освічені та неосвічені.

Дві тенденції в сфері освіти — *масовість* і *інституальність* — утворюють єдиний, але разом із тим внутрішньо суперечливий розвиток освіти. По суті тут відображається нерозривний зв'язок освіти і сфери вільного часу. Нестійкість системи поділу

праці та потреби суспільного виробництва в підвищенні гнучкості робочої сили, а також збільшення попиту на професії, пов'язані безпосередньо зі сферою обслуговування, особливо в медицині, обчислювальній техніці, правоохоронних органах, різних соціальних службах, приводять не лише до гнучкого визначення меж робочого й вільного часу, але й до гнучких запитів виробництва щодо системи освіти. Професія не тільки перестає бути універсальною характеристикою людини, як було раніше в середньовічних корпораціях майстрів, а й сама втрачає чіткість меж, особливо в сфері науки, мистецтва, політики, освіти, управління. І не випадково ще в XIX ст. відомий соціолог Макс Вебер ставив питання про те, чим є наука і політика — покликанням чи професією? Та ж проблема по суті виникає і в сучасних умовах — перед усією системою освіти стоїть питання: яка мета освітнього процесу? По-іншому визначається і суть змісту вільного часу. У сфері освіти, якщо сама освіта не виступає сферою продуктивної праці, дозвілля є протилежністю трудової діяльності.

Введення ігрових форм навчання, підключення до організації освітнього процесу шкіл науково-технічного прогресу і театральної майстерності, створення системи ділових ігор і форм шкільного та студентського самоуправління вносять в освіту дух вільної і культурної самоорганізації. Логіка сучасного суспільного розвитку така, що сфери освіти та вільного часу мають тенденцію до зближення за умови зміни самого характеру освіти, надання їм комунікабельності. Освіта перестає бути прерогативою навчальних закладів. Адже не можна вже не враховувати впливу на освіту засобів масової інформації, художньої літератури й навіть різноманітного спілкування, подорожей, кола друзів та ін. Освіта дедалі більше набуває рис вільного розвитку людини, й навіть уявлення про професіоналізм поступово еволюціонує, набуває форми широкої освіченості.

3. МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ. СОЦІОЛОГІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ*

Масова комунікація

У масштабах суспільства діють різні механізми, що підтримують соціальний порядок. Йдеться про соціальну структуру — стійку сукупність соціальних суб'єктів: класів, верств, категорій

* Матеріал підготовлений кандидатом історичних наук В. І. Жиленковим.

населення і правил їх взаємодії. Йдеться і про соціальні інститути та об'єднання громадян, які обумовлюють, санкціонують і контролюють поведінку окремих або об'єднаних у формальні і неформальні спільності людей. На широкому рівні соціальної системи культура справляє помітний вплив на соціальні процеси. Адже культура створює в суспільстві домінуючі ідеали й цінності, а також надає легітимності ціннісним критеріям колективної та індивідуальної свідомості. Культура — той фактор у суспільстві, що цементує цілісність соціальної спільності. У соціології масову комунікацію описують у поняттях: соціальне спілкування, соціальний обмін, соціальні взаємодії. Для них спільними є символічні форми взаємозв'язку в суспільстві, тобто письмові та аудіовізуальні тексти про знання, цінності, норми, значення. Отже, *масова комунікація — фундаментальний стан суспільства, де складна структура соціального та культурного простору з численними секторами, які об'єднуються між собою функціонально і за визначеними зразками, втілена у символічних формах і образах здатна сприймати та розуміти корпоративну, масову й індивідуальну свідомість. У символах та образах, незалежно від того, чи адекватно відображають реальності життя, чи є чистою ілюзією, завжди присутні основні особливості, суперечності суспільного ладу, соціального порядку та культури.*

Масові комунікації реалізуються на двох рівнях: *когнітивному та інтерактивному*. Когнітивний рівень тісно поєднаний із процесами поширення соціально значущої інформації серед різноманітних аудиторій населення. На когнітивному рівні інформація, не сама за змістом, а як поняття пояснюється найчастіше як ознайомлення. Соціальні за змістом відомості, що передаються по каналах макрокомунікації (популярні знання про світ, ціннісно забарвлені зразки поведінки, норми взаємодії суб'єктів різного соціального статусу та ін.), створюють інформаційну основу для пізнавальної діяльності різних соціальних суб'єктів. Інформація є пізнавальним ресурсом у процесі формування уявлень, ціннісних орієнтацій тощо. Однак критичне осмислення інформації або некритичне її сприйняття під впливом цілеспрямованої пропаганди здатні зростатися з системою цінностей і норм різних соціальних спільностей та індивідів і включатися в регуляцію їх контактів із середовищем. Саме тут на *інтерактивному рівні* інформація становить ресурс соціальної дії у різноманітних формах. Індивід або соціальна спільність, одержавши інформацію, взаємодіють з конкретним культурним колом, етичною спільністю, політичним рухом, тобто здійснюють соціальну і ціннісну ідентифікацію. Через канали масової

комунікації індивіди і соціальні спільності символічно взаємодіють і конкурують за пріоритет інтерналізованих образів соціуму, беруть участь у формуванні громадської думки, настроїв.

З потреб індивіда у спільному житті виникла необхідність передачі повідомлення, відомостей, тобто комунікації. Комунікація (від лат. *communicato* — повідомлення, передача) — спілкування людей, у процесі якого обмінюються повідомленнями, власними і чужими думками та почуттями за допомогою мови або інших знаків. Французький етнограф і соціолог Клод Леві-Строс в процесі дослідження суспільства встановив, що предметом соціального обміну між родами поряд із товарами і жінками була також інформація, що за звичаями, життєвими правилами або волею її власника могла стати спільним надбанням. Та у таких *холодних*, як називає їх Клод Леві-Строс, суспільствах схильність до формування та споживання інформації політично нижча, аніж у *гарячих*, індустріально розвинутих сучасних суспільствах, і винаходом індустріально розвинутих структур і є *масова комунікація*.

Масова комунікація поступово здобуває риси та ознаки соціального інституту. Першим мас-медіа стала газета: назва отримана від дрібної монети — *gazetta*, яку у VI ст. у Венеції платили за писані відомості про поточні події. Періодичні друковані видання — нідерландські *коранто* (сучасні події), англійські *нюсбукс*, французька «Ла Газетт», тобто те, що називається пресою, виникли в Європі уже в першій половині XVII ст. У Росії виникнення преси датується 1702 роком появою «Ведомостей» Петра I. Преса відображала політичні пристрасті та соціальні інтереси соціальних спільностей, які домінували у суспільстві. Преса стала трибуною домінуючих у суспільстві соціальних спільностей, з якої проголошувались ідеї і доктрини, що відстоювали їх інтереси і владу. Та незалежність слова виходила за межі, встановлені монархічними особами й урядами. Потік нових газет і політичних памфлетів викликав необхідність встановлення на публікації урядового контролю. Уже у 1644 році в Англії приймається Декрет про заборону жорсткої критики державних структур. Проте контроль з боку держави буржуазній свідомості не подобається.

Ідея незалежності преси від влади виникла разом із третім станом і виразно висловлена англійським послом Джоном Мілтоном: «Держава має керувати, а не критикувати мене». Вже у період Великої Французької революції проголошена Декларація про свободу преси. А у 30—40-ві роки XIX ст. більшість населення одержала доступ до друкованих новин. Тоді ж у розвинених країнах Європи і США поширилася дешева, *копійчана* преса.

Зважаючи на потреби і вимоги ринку, формування новин та преси дедалі більше ставало індустрічним. Незамаскована політична упередженість і гострота преси, що служили критерієм ефективності та доцільності впливу ідеології, доповнювалися рекламою, сенсаційністю тощо, задовольняючи смаки читачів. У процесі культури та освіти преса відіграла певну роль у поширенні надбань культури та науки.

Специфіка засобів масової інформації

Засоби масової інформації — сукупність сучасних каналів зв'язку (преса, телебачення, радіомовлення, кіно та ін.), з допомогою яких доводиться різноманітна інформація до широкої громадськості суспільства. Засоби масової інформації — відносно самостійна система, що характеризується багатоманітністю компонентів (зміст, засоби, форми, методи, кадри та ін.) і певними рівнями організації та формування (в країні, регіоні, на виробництві тощо). Цілісність системи засобів масової інформації — не її природна властивість, а наслідок відображення інформаційних потоків у суспільстві, що виражаються в прямому і зворотному зв'язках. Існуючі канали одержання інформації, що стосується зворотного зв'язку, акумулюючи відомості про аудиторію, не завжди спроможні дати повноцінні дані. Канали інформації або не досить репрезентативні (редакційна пошта), або спорадичні й багатофункціональні (масова робота з читачами та інше).

На початку ХХ ст. сім'ю засобів масової інформації поповнило радіо, що швидко продемонструвало унікальну здатність з'єднувати жителів різних територій і регіонів, віддалених та ізольованих військовими діями Першої світової війни. У 1924 році в Україні вийшла в ефір перша радіопередача. Радіомовлення охопило і сільське населення, якому притаманна в Україні звичка до такого джерела інформації; і орієнтація на те, що «повідомили по радіо», ще й тепер досить стійкі. У 90-х роках ХХ ст. соціологічні опитування сільського і міського населення показали, що у сільській місцевості радіо слухають частіше, аніж дивляться телепередачі. Тепер же, коли значно скоротилась можливість передплати газет, журналів, радіо на селі стало майже єдиним основним джерелом інформації. Та й радіо суттєво скоротило час доставки новин з центрів на периферію. Столиці й великі міста наблизилися до малих населених пунктів. Це змінило уявлення про подолання не лише географічного, а й соціального простору. Та ще більший ефект мало телебачення. Розпочавши у 30-х роках свою

епoxy, телебачення уже через тридцять років у системі засобів масової інформації осмислюється як могутнє джерело в науці, культурі, політиці і повсякденності, що серйозно впливало на свідомість людей і стиль їх життя. Аудіовізуальні образи, що досі прерогатива кіно (також специфічного засобу масової комунікації), перетворилися на важливі за значенням, легкістю засвоєння та привабливістю носії соціальної інформації. За допомогою радіо та телебачення мільйони людей у різних регіонах світу стали свідками найважливіших подій, що відбувалися у будь-якому місці. Світ науки і політики стає персоніфікованим, а глядачі почали впізнавати в обличчя своїх лідерів. Мистецтво доставлялося до осель, на домівку. Економічні досягнення, державна діяльність, міжнародні відносини, спортивні успіхи і, нарешті, погода в Лондоні або Владивостоці, Парижі, Нью-Йорку або Києві, Харкові тощо — все стало видимим. Масова аудиторія, якій миттєво повідомлялися новини і яка перебувала у полоні телевізійного ефекту *присутності на місці подій*, перетворила їх на предмет обговорення серед найрізноманітніших верств населення. Саме так ці події ставали часткою історичного і соціального досвіду людей. Доступність засобів масової комунікації, зрозумілість знань про світ забезпечили можливість відносного вирівнювання різних за соціально-статусними критеріями та оцінками соціальних спільностей з приводу рівня інформованості про життя суспільства.

Засоби масової інформації забезпечують суб'єктам політики великі можливості для реалізації мети політики, служать певним соціальним силам, виступають могутнім фактором обґрунтування необхідних для лідерів політичних відносин, пропаганди вироблених політичних і правових норм, правил і принципів, потрібного ставлення до суспільного договору про політичну владу.

Засоби масової інформації можуть бути або залежними від якихось соціальних сил, «обслуговувати» тільки їх політичний інтерес, або незалежними від конкретних соціальних сил, але не можуть бути політично або ідеологічно нейтральні. Навіть нейтральна позиція, зайнята колективом якогось засобу масової інформації, відповідає політичним інтересам певних соціальних сил і може бути добре ними використана. Немає нейтральної політичної свідомості, й немає нейтральних засобів масової інформації. В сучасних умовах часто можна зустріти характеристику засобів масової інформації як «четвертої влади». І це, з певною умовністю, справедливо. *Засоби масової інформації — могутнє знаряддя влади й тих сил, що здійснюють владу, або їх опозиції.*

Соціологія засобів масової інформації ставить за мету всебічно і ґрунтовно розкрити методи і способи найрізноманітнішого впливу засобів масової інформації на суспільну свідомість, і в силу свого впливу засоби масової інформації набагато переважають інші канали інформації. Саме тому при вивченні діяльності журналістів особливе значення надається об'єктивності факторів впливу засобів масової інформації. Соціологічні дослідження засобів масової інформації не лише доповнюють традиційну статистику, але й стають одним із важливих факторів формування свідомості й поведінки людей. Соціологічні дослідження не тільки довели багатоманітність, суперечливість ролі, а й розкрили великий вплив засобів масової інформації на суспільне життя.

Безумовно, характерною особливістю соціології засобів масової інформації виступає встановлення закономірностей і визначення меж впливу преси, телебачення, радіо. Дослідження ж є по суті соціально-політичними, їх результати широко використовуються для аналізу життя суспільства. Та здебільшого соціологічні дослідження засобів масової інформації мали випадковий характер, були ініціативою окремих творчих працівників, які прагнули з'ясувати методи поширення інформації і реакції на неї різноманітних верств населення. Саме тому, розмежування науки і практики, відсутність бази підвищення теоретичного, методологічного і методичного рівня соціологічних розробок у галузі засобів масової інформації, невикористання їх у прогнозуванні суспільних процесів, у поглибленні демократизації і гласності зводили соціологію засобів масової інформації до певного наукового хоббі. Ось чому варто провести роботу, спрямовану на інституалізацію соціологічних досліджень, тобто на надання їм певного суспільного статусу. З урахуванням пропозицій, що їх має вирішувати соціологія засобів масової інформації, сучасні соціологічні дослідження мають органічно увійти у повсякденне й політичне життя України. Їм варто надати репрезентативного характеру, а в їх плануванні доцільно застосовувати обліково-контрольні й власне соціологічні показники.

В сучасних умовах формування ринкових відносин і демократизації політичного життя України дедалі більше газет і журналів, засобів телебачення широко використовують методи соціології для вивчення суспільного життя, що хвилює читачів і взагалі громадськість. Часто засоби масової інформації для вивчення тих чи інших проблем, соціально-економічних і політичних, звертаються за допомогою до академічних соціологічних структур і наукових колективів. Очевидно, цьому певною мірою

сприяє потреба у визначенні ступеня включеності аудиторії в інформаційні канали, а також в оцінці характеру їх впливу на громадськість. Та, на жаль, у сучасних умовах в Україні зміст соціологічних досліджень засобів масової інформації досить спірний, бо нерідко самі засоби масової інформації починають плутати соціологію як науку і соціологічні методи вивчення проблем. З усією певністю можна сказати, що використання соціологічних даних у статтях, випусках радіо- і телеінформації — це *журналістика*, а не соціологія. Некоректність у додержанні відмінностей між журналістикою і соціологією здатна дискредитувати соціологію як науку. Але й недооцінка потреб практики призводить до протиставлення соціологічних методів методам повсякденного аналізу, до явищ наївного академізму.

Основні об'єкти соціологічних досліджень засобів масової інформації

Об'єктом соціології засобів масової інформації є, насамперед, читачі, слухачі, глядачі, їх інтереси, їх потреби. Аудиторії засобів масової інформації повсякденно змінюються: то скорочуються, зменшуються, то зростають, збільшуються. Такі тенденції пояснюються каналами, програмами передач та їх змістом, що викликають то відливи, то приливи. Так, в кінці 70-х років ХХ ст. майже 90 % читачів газети «Правда України», що виступала тоді з різкою критикою застійних явищ, були радіослухачами, і 86 % — телеглядачами. На 100 примірників «Правда України» її аудиторія в кінці 70-х років мала: 12 примірників «Правды», 9 — «Известий», 10 — «Труда», 18 — «Комсомольской правды», 10 — «Робітничої газети», 9 — «Радянської України» та ін. Якщо ж урахувати, що більшість сімей одержували ще журнали, то стає очевидним, наскільки складним є поєднання різних каналів і органів інформації. Засоби масової інформації формували певну свідомість у людей. Та, на жаль, редакції газет і радіо тоді слабо прагнули до індивідуальності у висвітленні подій, явищ, економічних, соціальних і політичних процесів. Часто траплялося так, що в різних газетах інформативність була однаковою. Це викликало нарікання читачів, байдуже ставлення тощо.

Починаючи з 90-х років, у період розгортання демократизації, створюється величезна кількість незалежних газет, теле- і радіокомпаній. Їх тираж набагато скоротився. Біда в тому, що в 2—3 рази, а в деяких районах України майже в 6—8 разів зменшилася кількість сімей, які передплачували періодичні видання. В середині 90-х років «Правда України» мала майже в 5 разів

дині 90-х років «Правда України» мала майже в 5 разів менший тираж, аніж на початку 90-х років. Та в сучасних умовах газета здебільшого вирішує багато питань індивідуально. Злободенні, насущні публікації відтворюють реальну картину в економіці, соціальній і політичній сферах.

Соціологічні дослідження засобів масової інформації, проведені в Україні на початку 90-х років, показують, що результати вивчення аудиторії як специфічної соціальної спільності звичайно відображаються в соціально-демографічних і соціально-професійних показниках. У різних ситуаціях роботи того або іншого каналу інформації на основі одержаних соціологічних даних встановлено, що певна інформація про економіку відіграє важливу роль у формуванні свідомості й позитивних поглядів на події та явища економічного характеру, що відображають ті або інші зрушення, стагнацію тощо.

Аналіз сукупних аудиторій і внутрішньоаудиторних утворень вказує на необхідність з'ясування механізмів формування інформаційного інтересу. Момент того, що має бути, розглядається соціологами як важливий для тієї або іншої аудиторії, але поки що не став усвідомленим для задоволення потреб. Звідси — правомірна критика тих поглядів, коли зафіксована структура інтересів догматизується і навіть подається як головний аргумент, що виправдовує нестримну комерціалізацію преси. Соціологічні дослідження інформаційних інтересів дали можливість виявити їх громадянську основу, їх зв'язок із проблемами сучасності. Так, проведене у 2000 році в Харківській області опитування понад 1,5 тис. респондентів показало, що лише 25,6 % мешканців змогли з певністю сказати про посилення уваги до розвитку подій в Україні, області, місті, районі в порівнянні з тим, як було рік тому. Близько ж 50 % — склали інертні люди: з меншою увагою (25,2 %) і зовсім без інтересу (34,8 %) стежать за тим, що відбувається у світі. Серед інертних 41—45 % становлять робітники, селяни. Дуже різноманітний склад інертних людей в інших професійних категоріях. Якщо серед інженерно-технічних працівників і службовців питома вага інертних людей становить 36—37 %, то серед учнів та студентів — майже 70 %, тоді як їх позиція особливо важлива для майбутнього України. Наявність людей із деформованим інформаційним сприйняттям є свідченням відчуженості у відносинах між владними структурами та населенням. Так, у Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі й Донецьку опитані на питання, чи вважають себе досить добре інформованими про діяльність обласної адміністрації і її загальну політику, більшість (70,3 %) сформулювали свої оцінки так: щось

(70,3 %) сформулювали свої оцінки так: щось знають, але здебільшого не знайомі (43,5 %), зовсім нічого не знають (20,8 %) і ті, які не цікавилися взагалі (12,5). Це свідчення, про недостатню включеність людей у масові інформаційні канали. Джерела, з яких населення черпає основну інформацію про події в області, місті, районі, на селі — частково місцеві періодичні видання, а переважно радіо, телебачення. Та, на жаль, мета й методи одних джерел інформації не завжди збігаються з метою і методами інших джерел. Нерідко інформації висвітлюють події, явища не з об'єктивних позицій, всупереч тому, що відбувається в реальному житті.

Досвід показує, що масова інформація, всі її ланки відповідають об'єктивності та потребам тільки тоді, коли зростає їх дієвість. Важливе значення має оперативність, глибина висвітлення явищ і подій, знання життя й особливо показ життєвих ситуацій в усіх їх суперечностях. Свої функції, спрямованість масова інформація реалізує повністю тоді, коли забезпечує не менше 30 % нових відомостей. За такої умови масова інформація різко підвищує результативність свого впливу на свідомість і поведінку людей, має можливість і упереджувати повідомлення з інших джерел інформації та ін. Важливого значення в соціології засобів масової інформації набувають дослідження і з'ясування самих методів, способів, механізмів формування інформації, урахування складу аудиторій, пошук нових форм і способів подання інформації, вивчення кадрів засобів масової інформації тощо.

Сучасні концепції масової комунікації

У дослідженні засобів масової інформації панують дві наукові традиції: *європейська* і *американська* з їх схильністю до соціально-філософського аналізу і позитивізму. Це повністю відповідає загальному станові сучасної соціологічної думки. Тут існують два типи досліджень: *макро-* і *мікрорівні, холізм*. Та все ж простежується і тенденція: масова комунікація розглядається переважно з позиції перспективи культури, а участь її у відтворенні соціально-структурних процесів влади і контроль повсякденності розуміється як трансмісія культурних значень у вигляді знань, цінностей, думок, переконань, навичок і зразків. Ідея фіксувати установки суб'єктів комунікації, а також вимірювати ефекти впливу засобів масової інформації на аудиторію поступається місцем іншим уявленням, а саме: масова комунікація достеменно здійснює ще не стільки неодмінний, хоч і обмежений вплив на

аудиторію, скільки репрезентацію знань, цінностей і зразків, які за певних умов засвоюються індивідами і соціальними спільнотами. З розумінням пояснень значень і сенсу в текстах, що транслюються в масових комунікаціях, пов'язані когнітивний та інтерпретативний компоненти. На процеси соціалізації орієнтовані і дослідження, що тяжіють до *структурно-функціональних моделей*. Завдяки інтерналізованій системі цінностей і норм масова комунікація пояснюється як один з важелів соціалізації індивідів і соціальних спільнот. Критично узагальнюючи досвід соціалізації, шведський соціолог Карл Розенгрєн розглядає масову комунікацію, що забезпечує *горизонтальні* і *вертикальні* зв'язки у соціальному відтворенні. Горизонтальні зв'язки означають участь мас-медіа в об'єднанні сенсу і зразків, притаманних самостійним сферам суспільства: політиці, економіці, технології, науці, освіті та культурі. Вертикальні ж зв'язки допускають можливість поєднання макро- і мікрорівнів соціуму.

У суспільстві на структуру і динаміку ціннісних систем і ціннісних пріоритетів вказують культурні індикатори, що їх передбачають і знаходять масові комунікації. Саме поняття *культурні індикатори* запропоноване соціологом Джорджем Герднером, а використання його свідчить про зміщення акцентів з вивчення нетривалих або ситуативних ефектів масової комунікації на дослідження культурних рухів та циклів. Прихильники такого напрямку спираються на праці відомого соціолога Питирима Соркіна про соціокультурну динаміку, на ідеї Гарольда Лассуелла і його формування відповідних словників з метою аналізу повідомлень, інформації. Дослідження такого типу мають контентаналіз функціонуючих у масовій комунікації текстів, що дає змогу формалізовано і наочно зобразити, наприклад, зміну ціннісних основних ознак у політичному кліматі повоєнної Швеції, які простежуються за газетними повідомленнями, або короткі й довгі цикли обігу цінностей в американській культурі, виявлені Робертом Філіппом Вебером у вивченні передвиборчих партійних платформ із середини XIX ст. до сучасності.

Аналіз змісту масової комунікації — невід'ємна складова *культиваційного підходу* Джорджа Герднера, який за допомогою моніторингу телепрограм зафіксував: телебачення є могутнім засобом культивації в суспільстві деяких тем, сюжетів та уявлень про насильство, толерантне і нетолерантне ставлення до рас, людей похилого віку, про політичні установки, професійні вимоги, здоров'я, медицину, науку, тобто про основні аспекти соціалізації. Порівняння даних з результатами опитування аудиторії, ди-

ференційованої за ступенем інтенсивності і регулярності звернення до телебачення, свідчить на користь того, що культурні зразки, що розповсюджуються саме цим медіа, мають суттєвий вплив на знання і цінності активних прихильників телебачення. Поряд із такою технологією вивчення порядку або позиції газети у порівнянні із ціннісними позиціями і перевагами читачів, *культуриваційний підхід* дає новий стимул дослідження ефектів мас-медіа. Та критики по-зицій Джорджа Герднера звернули увагу на досить сумнівну тезу *масове суспільство*, що зазнає неконтрольованого впливу аудіовізуальних засобів. Можна помітити, що технологія обмежень ефектів, а також уявлення про *всемогутність* мас-медіа не зникли безслідно, а поширюються на аудіовізуальну комунікацію і втілюються у глобальних моделях або в розвинутих засобах масової комунікації. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. формується концепція Герберта Маклуена, суть якої у тому, що засоби масової комунікації відіграють визначальну роль у формуванні нового етапу культури, нових культурних зразків комунікації, інформаційних процесів і взаємодії людей. Герберт Маклуен поєднує прогрес електронних засобів спілкування з радикально іншими соціальними і культурними засобами взаємозв'язку, що забезпечують контроль і програмування соціального порядку в людській спільності.

Спираючись на кібернетичні ідеї, французький соціолог Авраам Моль формує концепцію про *мозаїчний* тип культури, відмінності якого від класичного гуманітарного типу полягають у тому, що мозаїчний тип створюється засобами виробництва, поширенням і освоєнням знань про навколишній світ. Якщо в класичному типі культури система знань створювалася на потребі осягнення причин та наслідків, то в *мозаїчному* — знання є випадковою сукупністю розрізнених елементів. Авраам Моль підкреслював, що «сучасна людина відкриває для себе навколишній світ за законами випадку, у процесі спроб і помилок. Сукупність її знань визначається статистично, людина черпає їх із газет, з відомостей, здобутих у разі потреби. Лише досягши певного обсягу знань, людина починає виявляти приховані в ній структури». Авраама Моля цікавить насамперед когнітивний (пізнавальний) аспект функціонування мас-медіа, здатних вибірково репрезентувати світовий запас знань зовсім не за правилами однакового моделювання або значення ідей для культури. Авраам Моль підкреслює, що у сприйнятті масової інформації збудження раціональних пластів і механізмів індивідуальної свідомості не відбувається з тією обов'язковістю, що є в освоєнні класичних текстів. Повід-

омлення мас-медіа найчастіше звернені до почуттів. Мотив апеляції засобів масової комунікації не стільки до раціональності осмислення інформації, скільки до логіки міфу, що усуває суперечності та значно спрощує образи світу, соціуму, особливо відчутній у критиків сучасної масової культури. Масова комунікація є у контексті стихійної та ідеологічно-спрямованої міфотворчості, що викликає і нейтральне ставлення і негативні оцінки визнання примітивності та одномірності в осягненні людиною складної і суперечливої реальності.

У руслі посткласичних напрямків філософії та соціології формується безпрецедентність антинаціонального імпульсу масової комунікації, що виразно відчутна у *постмодерністській перспективі*. Саме тут є ідея про здатність мас-медіа здійснювати соціальний контроль. Йдеться про іншу форму соціального контролю, відмінну від тієї, що пропагується в сфері ефектів. На думку соціолога Жана П'єра Бодрійяра, соціальний контроль є особливою чуттєво-знаковою реальністю мас-медіа, що має виразну схильність до надмірного нарощування знаків, яке веде до витіснення сенсу і значень за межі комунікації й розпорошення вірогідних знань у численних варіантах. Мас-медіа залишаються чутливими до загальнокультурних змін, але здатні створювати різноманітні уподібнені іміджі. Постмодерністська перспектива орієнтована на інтелектуальну установку тотального впливу мас-медіа і в такому значенні робить свій внесок в описування масової комунікації в поняттях *універсальності* та *всезагальності*. Та той факт, що зміст масової комунікації полісемічний, пояснюється по-різному і не викликає сумніву. Однак це не перешкода до виникнення на його основі взаємопорозуміння між людьми. У концептуально завершеній формі така точка зору з'ясована в теорії комунікативної дії, сформульованій німецьким філософом Юргеном Хабермасом. Вербальна комунікативна взаємодія індивідів розглядається з позицій перспективи розуміння та соціальної інтеграції. Суттєво примножуючи комунікативні зв'язки взагалі, мас-медіа здатні працювати на підтримку раціонального суспільного дискурсу, якщо той впроваджується в публічній сфері. Зрозуміло, прагнення раціональної аргументації не є запорукою інтерналізації індивідами цінностей і знань. Однак інформаційне збудження когнітивних, порівняльних пластів суспільної, корпоративної та індивідуальної свідомості є суттєвим стимулом і чинником ціннісних змін. Через суспільний дискурс налагоджується зв'язок публічної та приватної сфер суспільства.

Контент-аналіз — формалізований метод інтерпретації змісту та структури текстів повідомлень мас-медіа. Контент-аналізу ві-

домі всі проблеми масової комунікації, а ті, хто використовують контент-аналіз, визнають ряд обмежень і припущень стосовно сфери використання та узагальнення висновків. Контент-аналіз будується на класичній репрезентативній моделі мови, за якою знаки (слова і символи) подаються, тобто виражають повністю певні значення, що однаково прочитуються, а взаємодії між знаком та значенням є досить стійкими. Контент-аналіз текстів масової комунікації проектується за всіма правилами соціологічного дослідження з позицій позитивізму. Формується програма, тобто визначається мета, завдання та гіпотези, описується предмет та об'єкт дослідження. *Предметом контент-аналізу* завжди є стан та тенденції розвитку соціально значущого змісту мас-медіа. Структура і динаміка такого змісту: чи то політичні цінності, історико-культурні факти, чи то зразки соціальної взаємодії індивідів та соціальних спільностей — насамперед цікавлять аналітика. *Об'єктом*, як правило, є сукупність текстів, масив інформації, що транслуються пресою, радіо, телебаченням, кіно тощо.

Контент-аналіз починається з *вибірки* такої сукупності текстів, яка дає можливість здійснити ефективний аналіз подій, явищ тощо. Взагалі слід мати на увазі, що контент-аналіз звичайно опирається на конвенційні, досягнуті спільним досвідом, узгоджені серед дослідників припущення. Справа в тому, що текстова реальність — символічна версія, знакове зображення соціального світу в усіх його проявах і взаємозв'язках, яке аж ніяк не є якимось зліпком, буквальним відбитком сучасного світу. Багато що у роботі із символічними структурами залежить від того, наскільки початкове прочитання текстів за певними правилами сприяє порівнянню результатів, одержаних окремими дослідниками. Уявлення про вибір інформації для аналізу супроводжує конвенційність. Вибірка текстів-інформації не тотожна вибірці людей. Порушення періодичності видань, випадковість і непередбачені обставини їх виробництва тощо впливають на будь-яку уявну основну сукупність текстів-інформації мас-медіа. Вимоги до вибірки текстів-інформації дещо *м'якші*, аніж до вибірки респондентів, а апеляції до того, що *так прийнято* або *практика показує*, трапляються тут *частіше*. Та це не означає, ніби недбалість і сваволя викликають співчуття. Досліднику, який береться за контент-аналіз, варто враховувати і по можливості елімінувати вплив на текстову упорядкованість різноманітних факторів.

Звичайно використовується багатоступенева вибірка текстів-інформацій мас-медіа. Насамперед, підбирають канали, джерела інформації, конкретні періодичні видання або програми. Скажі-

мо, цікавить ціннісна свідомість політичних еліт альтернативної неологічної спрямованості, що виникла наприкінці 80-х років ХХ ст. на політичній арені України. На основі попереднього аналітичного дослідження відбираються для вивчення два друковані видання, що найвідвертіше відображають свої позиції. У суспільному досвіді це газети «Правда України» та «Літературна Україна». Для аналізу новин відбираються специфічно-орієнтовані програми телебачення та радіопередачі, що пропонуються тими чи іншими каналами, інформаційними компаніями.

Відбір конкретного джерела вже наперед обмежує рамки інтерпретації висновків аналітика, оскільки мав коректно поширювати їх на особливості та тенденції змісту більших за обсягом інформаційних потоків. Потім здійснюється формування сукупності інформації обраного джерела. Основним обмежувальним чинником є часова рамка інформаційного простору. Відрізок часу визначається метою і завданнями дослідження, спрямованого на відображення сучасного стану масової комунікації, або на спостереження за його динамікою, або на те й інше водночас. Контент-аналіз, як і аналіз документів взагалі, відкриває можливість не лише лонгітюдного дослідження соціуму, що реалізується і за допомогою опитувань, а й ретроспективного вивчення соціальної реальності, цінностей, норм і зразків минулого. Обмежити часову рамку можна визначенням: місяць, півроку, три роки, п'ять, середина 90-х, а то й початок ХХІ ст. і, на решті, увесь період після Другої світової війни.

Для реалізації контент-аналізу здійснюється *суцільна вибірка*. Всі відібрані матеріали є джерелами: кожна програма телебачення, кожен номер газети, що вийшов за визначений період. Вибіркова сукупність визначається саме як *суцільна* не лише за параметром часу. Тематична релевантність інформації предмета дослідження відіграє велику роль. Аналізується увесь зміст номера чи телевізійного дня, коли шукаємо, наприклад, всі можливі культурні індикатори у масовій комунікації або окремі рубрики, сюжети, матеріали, що безпосередньо стосуються предмета вивчення — міжнародних відносин, реклами, політичних цінностей, екологічних уявлень тощо. Суцільні вибірки використовуються для спостереження виборчих кампаній при необхідності *оперативного* їх аналізу та ін. Проектуються і *випадкові вибірки*, коли наперед визначаються текстові одиниці інформації або експериментально розраховується їх кількість, достатня за мінімальної помилки для визначеного зображення масиву інформації. За таблицею випадкових чисел потім можна набрати і необхідну кількість номерів газет, щоб провести контент-аналіз. У такому

разі дослідник має чітко уявити основну сукупність текстів інформації мас-медіа, що вивчаються, і якщо здійснено і вибірку інформації, то потім реалізується уже формування надійного інструменту кодування їх змісту.

Процедура передбачає три основні аналітичні операції: визначення категорій аналізу, одиниць аналізу та одиниць розрахунку.

Категорії аналізу — поняття, за допомогою яких описується предмет дослідження. Сукупність понять утворює схему концепції контент-аналізу. Проте це не абстрактна теоретична модель. Це змістовна конструкція, адаптована для зображення образу предмета, наявного в текстовій реальності. Ось чому схема концепції має відповідати особливим вимогам. Безумовно, їй передують теоретичне моделювання. Та схема має бути придатною для того, щоб сповна і водночас економічно описати предмет, зважаючи на абстрактні уявлення про предмет і на досвід текстових версій. Категорії вичерпні, тобто повністю описують предмет, а в сукупності визначають увесь зміст тексту. Категорії недвозначно характеризують лише один аспект предмета, і тоді код допомагає з'ясувати текст, безпомилково порівняти окремих фрагмент із конкретною категорією. Практично формується схема концепції *контент-аналізу*, використовуючи три основні можливості. По-перше, категорії, поняття добираються експериментально на основі уявлень про предмет. Експерти назвали, наприклад, найактуальніші соціально-економічні проблеми суспільства. Їх перелік служить номінальною шкалою понять у контент-аналізі сучасної преси, що з'ясовує образ соціальної реальності. По-друге, беруть із текстів інформації, які мають вивчатися. Це так званий пошук. До пошуку звертаються тоді, коли є потреба висунути гіпотези про предмет. По-третє, категорії, поняття обираються дослідником прагматично, тобто він спирається на власні теоретичні уявлення про предмет, на історико-культурний і соціальний аналіз ситуації, на практику контент-аналізу.

Предметом контент-аналізу звичайно є тематична та ціннісна структури змісту текстів інформації (мас-медіа). Мабуть, саме визначення цінностей, ціннісних суджень, ціннісної свідомості груп та соціальних спільностей людей, ціннісно-забарвлених зразків поведінки здебільшого цікавлять соціолога у дослідженні масової комунікації. Аналітики намагаються утримати стандарти категорій, понять, що описують кола соціальних цінностей. Часто дослідники-соціологи вдаються до відомих теорій, концепцій ціннісної свідомості, сформульованих Гарольдом Лассуеллом, Рональдом Інглехарном. Проте особливості соціокультурного

контексту масової комунікації у тому чи іншому суспільстві стабільні або збурюють стан соціального середовища і потребують внесення коректив. Схема концепції контент-аналізу преси, наприклад створена для вивчення політичного клімату повоєнної Швеції, складається з дев'яти ціннісних понять, відібраних соціологом Карлом Розенгреном: свобода, демократія, рівність, соціалізм, безпека, трудова зайнятість, економічне зростання, стан навколишнього середовища та соціальне регулювання. В контент-аналізі сучасної преси України повністю використовувати схему контент-аналізу преси Швеції недоцільно. Пояснюється це тим, що в Швеції складалася досить стабільна, стійка система цінностей, що мають визначене пояснення і звичне відоме текстове або вербальне вираження. Політична риторика у суспільстві, що трансформується, а це характерно для сучасної України, здебільшого оцінюється амбівалентним ставленням до традиційних демократичних цінностей.

Якщо категорії, поняття тісно поєднані із предметним дослідженням, то одиниці аналізу характеризують його об'єкт і операційність схеми концепції у текстових референтах. *Одиниці аналізу* — це малі або великі фрагменти тексту інформації, за якими дослідник методично спостерігає, відшукуючи у них посилання на поняття значень або їх вербально-справжні ознаки. Стандартними одиницями контент-аналізу є слово або символ (дати, події), частіше речення, одне або кілька речень, абзац, нарешті уся стаття. У контент-аналізі аудіовізуальної інформації одиницями аналізу є кадр кіно або телефраза — невеликий фрагмент змісту з чіткими межами (наприклад, зміна суб'єктів, які говорять), телепрограма. Одиницею аналізу може бути і герой інформації (персонаж, актор, суб'єкт соціальної дії), згадування про якого також фіксуються у різних текстових фрагментах і належать до відповідних ціннісних понять, наприклад якостей особи. Зустрічаються і складніші одиниці аналізу з нечіткими межами (проблемна ситуація, абстрактний символ), що синтезують зразок опису пояснення та освоєння світу. Метод контент-аналізу практикували фінські дослідники. Використовували його для вивчення екології та екологічних уявлень і естонські та російські соціологи.

Соціологія значну увагу приділяє з'ясуванню ефективності засобів масової інформації. Тривалий період соціології не вдавалося з'ясувати критерії ефективності засобів масової інформації. Це пояснюється тим, що ефективність засобів масової інформації, як ступеня реалізації мети впливала з розкриття всієї їх роботи як регулюючої діяльності. Не враховувалось те, що тут справа не в

регулюванні, як це буває в школі, вищому навчальному закладі. Досвід багатьох редакційних колективів показує, що їм вдається в середньому реалізувати 70—75 % із намічених у планах тем. І причини такого стану пояснюються не різними недоліками в діяльності редакційного колективу, а саме специфікою журналістики як оперативної суспільно-політичної діяльності, яка щоденно коректується практикою. І це поки, на жаль, не з'ясовано соціологією. Певна «формула ефективності», що наводиться в наукових публікаціях не лише у вербальній формі, потребує «поправних коефіцієнтів». А управлінська мета потребує взаємодії її із соціальною метою на предмет перевірки того, наскільки спрямованість роботи засобів масової інформації відповідає реальностям життя. У соціології різні класифікації критеріїв ефективності засобів масової інформації, та й то здебільшого визначення кінцевої, результативної ефективності, коли оперують тільки показниками, що відображають суцільні фонові та власні показники діяльності журналістів. Дехто із соціологів вдається до аналізу складових ефективності стосовно різних стадій та елементів інформаційного процесу. Та й сама журналістська діяльність — складний, постадійний процес.

Література

- Актуальные проблемы свободного времени. — М., 1988.
Богомолова И. Н. Социальная психология печати. — М., 1991.
Дейк Т. А. Язык. Познание. Коммуникация. — М., 1989.
Зернецька О. В. Нові засоби масової комунікації. — К., 1993.
Кругликова В. А. Свободное время. — М., 1987.
Массовая информация и общественное мнение молодежи. — К., 1990.
Смирнов А. И. Фактор времени в жизни общества. — М., 1988.
Шульга Р. П. Искусство и ценностные ориентации личности. — К., 1989.

СОЦІОЛОГІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ

1. СВІТ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПОНЯТТЯ, СУТЬ

У сучасній соціології соціальне явище *повсякденність*, тобто повсякденне життя людей, стало справді викликом. Спираючись на те, як в естетиці розглядалося філософом Георгом Лукачем повсякденне мислення, соціолог Агнес Хелер поставила поняття *повсякденне життя* в безпосередній зв'язок із можливістю невідчуженого повсякденного життя в сучасному суспільстві. Культура повсякденного життя виступає правом і реальною можливістю для людини щодня переборювати труднощі, що зустрічаються, різноманітні форми свого відчуженого життя, включаючи сюди і саму творчу працю, і саму культуру, і повсякденну життєву суєту.

Що таке світ повсякденності?

Повсякденність, буденність — побут, побутове життя. Повсякденність — здійснюваний день у день, завжди постійний, невинний процес буття, життєдіяльності людини. Світ же повсякденності — світ, де щодня і щогодини живе і діє, творить людина. У повсякденному світі народжуються люди, і в світі повсякденності, в побуті люди вмирають. Саме тут, у повсякденному світі, кожна людина радіє, а буває і плаче, тужить і засмучується, журиться, переживає. Саме тут, у повсякденному світі люди конфліктують один з одним і вирішують конфлікти, сперечаються, миряться, творять та ін. Саме тут, у повсякденності, кожен когось любить, а когось ненавидить. І в плині подій та явищ у політичних, соціальних, духовних, люди і не помічають повсякденності.

Якщо людина задається питанням: в якому ж світі живуть люди — у світі проблем або їх розв'язання, суєти або надій, то палітра відповідей строката. Так уже трапляється, що люди до всього підходять неоднозначно і в усьому навколишньому встигають помітити те, на що інші, буває, навіть уваги не звернуть. Задовольнити людину рівносильно позбавити її бажань. У знаменитого японського письменника Рюноске Акутагави є оповідання «Бататова каша», де говориться про те, як один бідний самурай все мріяв попоїсти князівського блюда — бататової каші, хоча б не-

багато. Нарешті, князь дав йому повний великий казан, і дивно — самураю відразу ж перехотілося їсти кашу, якої так нестерпно бажав. Яка безрадісна річ — задоволене бажання. Одержиш бажане — і відчуваєш одне лише розчарування. Якщо коли-небудь захочете справитись з якоюсь людиною (непокірливою, примхливою або нехай капризною і безглуздою) — позбавте її бажань. Побачите — як стане така людина ручною. Перемога над нею набагато сильніша, ніж навіть вплив на неї фізично. Це велика властивість людей. Така властивість виручає і рятує людей. І якби їй бути завжди!

Природа, невичерпна в проявах, своїй вигадливості, торкнулася людей ще й тим, що, наділивши людські істоти невсипущою гостротою сприйняття зовнішнього предметного світу, тоді ж завуальовала їх чутливість один до одного. Через це всі перемоги цивілізації над таємницями універсуму незрівнянні з поразками кожного, якщо не сказати всіх, і в міжособовому спілкуванні, і на полях побутових битв, і в індивідуальних війнах один з одним. От чому, мабуть, філософія століттями ігнорувала звичне побутове життя, віддаючи перевагу речам складнішим і проблематичнішим: Істині, Добру, Красі, суттєвим визначенням буття. А між тим, тільки в межах звичного, досконалого світу виникають і розквітають усі інші світи: світ мистецтва і науки, світ фантазії і мрії, загадкові нетрі математики і сплячі химери релігії. І тільки при всіх ілюзіях безпосередньою вірогідністю володіє життєвий світ буття. Повсякденність — джерело і вмістилище реальності. Повсякденне життя — це своєрідний посередник між суспільною суттю людини і природою, між природою і безпосередньо суспільством.

Філософія та історія про повсякденний світ

Світ повсякденності досліджується й описується не тільки філософією, історією, але й етнографією, соціологією, культурою. Буденне життя висвітлюється в образотворчому мистецтві і в історії. Відновлюючи хронологію подій і явищ у попередні періоди життя суспільства, історія описує і повсякденність: побут, традиції, право, звичаї, конкретний досвід, ту *плоть і кров*, з якої формуються будь-які події — значущі і доленосні. Правда, та змістотворююча активність має, що творить культуру в її історії, далеко не завжди потрапляла в сферу уваги істориків. Наприкінці 20—30-х років ХХ ст. створюється історична школа. Її організаторами стали історики і психологи Марко Блок і Люсьєн Февро.

Особливість історичної школи полягала в тому, що її представники вивчали свідомість не тільки видатних особистостей, які залишили слід в історії, але й масову, властиву так званій *безмовній більшості* суспільства. Такі дослідження не самомета, а повне підпорядкування їх з'ясуванню важливої ролі масової свідомості у функціонуванні суспільної системи. Активна роль людини у створенні повсякденності й історії стала основним у дослідженні прихильників історичної школи.

Багато хто з істориків, етнографів, соціологів, досліджуючи повсякденне життя людини, насамперед приділяли увагу процесам формування культури повсякденності, побуту і творчості людей, вдачам, звичаям, поглядам, сподіванням і звичкам, страхам та ідеям людини. Так, у 40-х роках ХХ ст. та й пізніше, аналіз предметного світу повсякденності відображається в працях Фернана Броделя, Аркадія Гуревича, Маргарет Мід та інших, що досліджували структуру повсякденності, побут, звичаї на різних етапах і в різні періоди історії людства. Історики, етнографи, культурологи, досліджуючи повсякденний світ людини, прагнуть охопити в аналізі повсякденне життя у всьому обсязі та всебічності, із усіма складнощами і хитросплетіннями, прагнуть вникнути в усі деталі повсякденності, установки і негласні латентні домовленості, що існують між членами суспільства і сприймаються ними як щось саме собою зрозуміле.

У філософії та соціології, психології та психіатрії, лінгвістиці та інших галузях знань предметом дослідження і є повсякденність. В історичних працях Фернана Броделя досліджуються проблеми буденності, а в працях Людвіга Вітгенштейна аналізується буденна мова, в працях Михайла Бахтіна досліджується народність мовної культури та сміху, філософ Ролан Барт аналізує міфологію буденності, а патологію повсякденності досліджує Зігмунд Фрейд. У 60-ті роки ХХ ст. формулюються соціологічні теорії про соціальне життя, міжособистісні взаємодії, а також теорії про повсякденне життя людей в різноманітних аспектах. Осмислення повсякденності відбувається в межах різних теоретичних підходів: символічного інтеракціонізму, соціального обміну, з позиції теорії феноменологічної орієнтації. В 90-х роках ХХ ст. теорії, що концентрують увагу на щоденних взаємодіях людей, об'єднують в окремий напрямок — *соціологію повсякденності*. Та, на жаль, все ще немає єдності у висвітленні повсякденності, пропонуються зовсім не схожі моделі пояснення щоденних ситуацій, звичайних дій людей, їх буденних, звичних способів життя і спілкування. Версії розуміння щоденного світу

відмінні своїми теоретичними та методологічними основами, але об'єднує їх критичний пафос макросоціології, що випустила з поля зору реальне соціальне життя і не здатна його пояснити. Прихильники макросоціології дотримуються ідеалу об'єктивності, свідомо уникають оцінок подій і явищ, роздумів про сенс життя людини тощо. Мікросоціальні теорії соціології (соціального обміну Джорджа Хоманса, драматургічна соціологія Ервіна Гоффмана, етнометодологія Гарольда Горфінкеля та ін.) стали справжнім викликом усталеним теоріям і методам вивчення соціальної реальності.

Джерелами соціологічної теорії обміну стали концепції соціальної антропології (Броніслава Малиновського, Джеймса Фрезера, Марселя Моса, Джорджа Хоманса та ін.). Наріжним каменем фундаменту теорії обміну стали ідеї біхевіоризму, що належать американському психологу Берресу Скінеру та його школі. Поведінка людей, як і тварин, є *оперантною*, тобто в процесі спілкування індивіди одержують взаємовигідне та справедливе психологічне підкріплення, що стає регулюючим фактором. Скінерівський біхевіоризм склався під впливом утилітаризму: поведінка людини і тварини вважається спрямованою на одержання користі та уникнення втрат (економічні прорахунки та ін.). Щоправда, уявлення про соціальне життя як взаємообмін ресурсами існувало в соціології й антропології і до Джорджа Хоманса. Соціологи Герберт Спенсер і Еміль Дюркгейм використовували поняття *обмін*. Джордж Герберт Мід розглядав суспільне життя як обмін символами; Георг Зіммель писав про відносини обміну в суспільстві. Та саме Джорджу Хомансу належить формулювання *соціологічної теорії соціального обміну*. Багатьом поняттям Джордж Хоманс надає біхевіористичної інтерпретації: *діяльність* — факти поведінки, що ставлять за мету одержання *винагороди*; *винагорода* — одержання за діяльність; *цінність* — міра здатності власної діяльності; *взаємодія* — поведінка, спрямування людьми своєї діяльності. Інші поняття теорії запозичені з економіки (витрата, вартість, вклади, прибуток, справедливість розподілу тощо). Теорія соціального обміну в основних поняттях є поєднанням біхевіористської психології та економічного аналізу.

На початку ХХ ст. нідерландський історик Йохан Гейзінга, осмислюючи походження культури, висуває сміливу думку про ігровий характер культури, про соціальну людину як людину *граючу*. Концепція гри Йохана Гейзінги цікавила вчених різних галузей знання, а в 50—60-ті роки ХХ ст. справила величезний вплив на радикальну, нонконформістську думку Заходу, насам-

перед США (на думку Йохана Гейзінги уся культура — це нескінченний розвиток і ускладнення принципу ігрового начала, поза межами гри нічого не залишається). Американський учений Ервін Гоффман сприйняв ідеї Йохана Гейзінги і поклав в основу оригінальної теорії соціальної драматургії. Буденне життя Ервін Гоффман розглядає як суцільний ланцюг соціальних ситуацій, що нагадують драматичні спектаклі. Соціальні актори в них прагнуть створювати й підтримувати позитивне враження у глядачів, використовуючи декорації, костюми, виражальні елементи своєї поведінки. Керуючи враженнями інших про себе, індивід добивається вигідної поведінки для себе і нормальної взаємодії. Коли індивід одержує потрібну йому реакцію оточення, можна сказати, що він ефективно спроектував визначення ситуації і ефективно сприяв потрібному розумінню стану справ. Уміння людини ефективно спроектувати ситуацію, добитися бажаного враження про себе й очікувати дій інших свідчить про драматургічні здібності. Це означає, що людина володіє мистецтвом добиватися мети.

Повсякденний світ — світ звичок, удач, звичаїв, стереотипів мислення, життєвих аксіом, у ньому велика сфера недовомленості, що не потребує пояснення і доведень. Відомий етнограф і етнолог Маргарет Мід відзначає, що в світі повсякденності важливо усвідомити приховані мотиви переваг і переживань, не зрозумілі людині іншої культури. Історик, що не володіє можливістю прямого контакту з людьми досліджуваної епохи, прагне описати повсякденний світ такої або іншої культури, удач, звичаїв, обрядів максимально об'єктивно, хоча його свідомість неминуче втручається в реконструкцію процесу, накладає на нього своєрідний відбиток.

Проблемами взаємодії свідомості дослідника і свідомості звичайних людей, що відтворює щохвилини значеннєві структури повсякденності, зайнята феноменологічна соціологія. Її цікавить, чи збігаються поняття звичайної соціології, що вивчає реалії повсякденності, з тими уявленнями, що характерні для масової свідомості. Зрозуміло, що історика і соціолога цікавлять різні сторони того або іншого процесу, явища, події та ін. Адже повсякденна свідомість і соціологія вкладають в одне і те ж поняття різний зміст, розкриваючи різні його сторони, і тим самим доповнюючи одна одну а в підсумку одержують визначення суті. Історія і культурологія разом із соціологією прагнуть дати максимально об'єктивну картину повсякденності, уявити життя в чітких визначеннях, придатних для використання на практиці. Феноменологічна соціологія, навпаки, прагне розвінчати уявлення

про повсякденність як сферу чітких визначень, показує, що всі реалії повсякденного життя безупинно створюються і перетворюються. Очевидно й те, що можна простежити, як саме відбувається повсякденне творення тих або інших явищ, подій, понять, як формується сама повсякденна індивідуальна і масова свідомість, те або інше уявлення, що складає одну з реалій повсякденності. Складність становища соціолога полягає в тому, що він ніби намагається вийти за межі процесу творення змістовних, розумових утворень, знайти позицію поза ними, зіграти роль стороннього спостерігача.

Різноманітні моделі повсякденного життя людини співіснують одна з одною, доповнюють одна одну, вступають в суперечності, творять синтез. Звертаючись до проблем змісту і мети життя, значення смерті, важливості дружби, самих ритмів життя кожного індивіда та інших, сучасні філософи, ведучи вільну полеміку, знаходять взаєморозуміння із судженнями і визначеннями не тільки своїх сучасників, але й дошуковуються джерел визначення тих або інших явищ світу повсякденності у філософів античності, Західної Європи, Китаю та ін. Сфера інтересів філософів широка і різноманітна. Філософи, часом далекі від повсякденної дійсності, вивчають ті пласти реальності, що, так би мовити, підняті над повсякденним життям. Так, онтологія — теорія буття, взятого в широкому змісті. Гносеологія — теорія пізнання — зосереджує увагу на тонких механізмах збагнення світу і конструювання його образів. І філософи, що раніше не думали про дослідження щоденності подій і явищ буття і побутового життя людей, в XX ст. зосереджують зусилля й увагу саме на повсякденності побутового життя. Уперше починає вивчення повсякденного життя людей, побуту німецький філософ Едмунд Гуссерль — людина, що бажала знайти основи раціонального *чистої свідомості*, відділеного від буття, і свідомості конкретного індивіда (суб'єкта). Але вирішити проблему повсякденності світу Едмунду Гуссерлю так і не вдалося, хоча і вводить поняття *життєвий світ*.

Що таке життєвий світ

Поняття *життєвий світ* — сукупність усіх можливих або справжніх обріїв досвіду людського життя. Єдино реальний, даний у відчуттях життєвий світ протиставляється світу природничо-наукових і математичних абстракцій, що генетично пов'язані з *допредикативним* досвідом життєвого світу. Повсякденне життя протиставляється природничо-науковим теоріям. Для дослідників

сфера понять, категорій різних теоретичних формулювань іноді виступає *істиннішою*, аніж суттєво *зрозуміла дійсність*. І сама реальність життя, наповнена випадками, іноді недосконалістю явищ і подій, форм і методів реалізації різних життєвих проблем, різноманітної чуттєвої конкретики, виступає менш значною, аніж наукова картина реальності. Сама щоденність: щоб не змерзнути, люди вдягаються; щоб мати дах і їжу, люди організуються, об'єднуються в колективи; щоб задовольнити потреби, люди організують виробництво; тобто на кожен запит буття, свого ества люди відповідають тим або іншим компенсаційним забезпеченням. У такому випадку що ж таке розлад, протистояння людини людині? Хіба завойовувати планету легше, аніж знайти спільну мову, розгадати підступництво чужих задумів, устояти проти запущеної кимось інтриги, проти люті наявного в людині зла? Ніякі природні катаклізми, хай то ураган або землетрус, повинь або пожежа, не здатні розладнати плани людей сильніше, аніж недобра або навіть просто неузгоджена з іншими воля однієї людини.

Взаємодія людей, зовні благородна і прекрасна, піднесена, чуйна, при зближенні або, навпаки, припиненні відносин, буває, різко змінює становище, навколишнє соціальне середовище. Взаємодія людей раптом усвідомлюється не як деяка притаманна комусь властивість або стан, а як початок відчуження. Чому так буває? На це питання немає очевидної відповіді. Пам'ятається відомий вислів Дениса Фонвізіна: «Такий сей світ, а чому він такий, того не відає ані розумний, ані дурень». Адже допитливість, цікавість — у крові людини. І чого отут судити-рядити. Закон *заборонного інтересу* непорушний: ніхто не є винятком, обов'язково крадькома загляне в шпарину. Таке життя. *Життєвий світ — сукупність інтерсуб'єктивно поділеного досвіду повсякденного життя, що включає сприйняття природних об'єктів і людських істот, матеріальних і символічних продуктів людської діяльності.*

Ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. дослідження філософів показали, що в сфері повсякденних уявлень і переживань, стану і установок свідомості в повсякденному житті людей складаються пізнавальні інструментарії замість відображення суті світу, формулюються різні теорії, концепції і часто повсякденність людей стає світом теорій, що виростають з повсякденного життя. Але й світ мрій та сподівань, марень, світ мистецтва і навіть *світ потойбічний* залежні від повсякденності, вплетені в до-свідне мереживо життєвого світу. Людина не знає про способи гіпотетичного, тобто заснованого на гіпотезі, домислу можливого посмертного існування, навіть не може уявити загробне життя, та

й узагалі чи загробне життя є, а якщо є, то яке воно, чи схоже воно на земне, чи нагадує переживання в умовах зміни свідомості та ін. Повсякденність — джерело і вмістилище будь-яких варіантів реальності.

Повсякденне життя, виступаючи злитим процесом, що охоплює існування всіх інших відомих людині світів, є єдиний універсум, що володіє своїми власними внутрішніми законами. Німецькі соціологи Альфред Шюц і Томас Лукман ґрунтовно розкривають особливості повсякденного світу, його відмінність від *світу природи*. Однією з важливих особливостей повсякденності є інтер-суб'єктивність. У спілкуванні, в постійно поновлюваному контакті, зв'язках людей виникає і формується дійсність, повсякденність. Її провідні складові не *предмети і процеси* самі собою, а людський зміст. Надані речам і стосункам значення складають полотно повсякденної дійсності. Соціальні ж предмети та їх значення залежать від сприйняття і розуміння їх суспільством, окремими соціальними спільностями, верствами й індивідами. Коли ж узяти якість таких повсякденних соціальних явищ, як *порядність, злочинність, любов, політична влада, державна влада*, то визначення їх суті залежать від того, яке значення й у яких контекстах їм надається. Соціолог Девід Уолш зауважує, що «природний світ не залежить від визнання або невизнання людиною його існування, навіть якщо людина аналізує його в термінах структури значень, що не властива йому по самій його природі. Навпаки, даний соціальний світ неминуче припиняє своє існування, якщо йому відмовлено в людському визнанні, тому що поза таким визнанням він не має властивості існування». Повсякденність постійно і, мабуть, щодня інтерпретується і переінтерпретується в комунікації. Все в повсякденності з'ясовується, прочитується і перечитується, створюються незліченні варіанти розуміння, прирастають і убувають змісти.

Повсякденне життя — це те, що відбувається щодня. Але, на думку соціолога Агнес Хелер, зрозуміло, що повсякденне життя — це не те, що відбувається щоденно, а те, що протиставляється йому, буває не щодня — свято, пережита подія, явище. З філософії життя випливає, що пережита подія все-таки не пов'язана з не повсякденним, навіть коли воно в структурі суспільної праці супроводжує повсякденну діяльність. У людини це створює політичну готовність у повсякденному житті переживати буденні справи аж до катарсису, тобто очищення, полегшення, облагороджування почуттів людини. Але не будь-яке посередництво між природою і суспільством повсякденне. Повсякденне

життя навіть приблизно не вичерпується роллю посередництва людини між природою і суспільством, а дедалі більше й такою діяльністю, що належить до чистого суспільства. Повсякденне життя є і такою діяльністю, яка є невизначеною: художня творчість, проста балаканина, медитація та інше, і тим, що природно притаманне людині.

Поняття повсякденний світ

Розкриття змісту повсякденності створює її складну внутрішню структуру, породжує безліч різноманітних реальностей, що переплітаються, що борються і взаємодоповнюють одна одну. Але повсякденність, щоденність не є клубок переплутаних ниток, скоріше — це єдиний функціонуючий організм. Повсякденний світ — світ прагматизму, тобто дії. Люди, живучи в повсякденності (а не в мріях, надіях і не на висотах теорій і доктрин), піклуються про власне виживання, про якість життя, про збереження навколишнього соціального середовища. «Але світ повсякденності ще єдиний і тому, що, в яку б сферу реальності не «пірнула» людина, хай то релігійно-містичний екстаз, теоретичне дослідження, солодка мрія або естетична фантазія, вона незмінно повертається сюди ж, у наповнене турботами, radoщами, сумом, труднощами звичайне життя. Інші світи виростають із щоденності і живуть лише будучи вкоріненими в її практичному, пухкому, відчутному ґрунті і доти, поки люди існують у тілі і поєднані з реальністю органами чуттів».

Повсякденність — світ людський і практичний. Його життєвий простір створюється навколо самої людини. Повсякденна картина світу не охоплює позалюдський космос як простір, де об'єктивно розташовується Земля. Космічний простір значущий у повсякденному житті людини тільки тоді, коли корисний: якщо від положення зірок залежать розливи Нілу, то неодмінно виникають астрономія й астрологія, призначені для земної практичної мети. Місяць потрібний, щоб світити закоханим та освітлювати шлях у темряві. Навіть мовні просторові характеристики ландшафту несуть на собі висловлену антропоцентричність: підніжжя гір, гірський хребет, гирло річки та ін. Люди живуть у світі, де кожен існує лише остільки, оскільки існує не фізично, а соціально. Тільки суспільне визнання якої-небудь приналежності або якої-небудь потреби перетворює людину в громадянина і правноносія. У повсякденному світі — у світі повсякденності — йде процес самореалізації особи у всіляких сферах діяльності.

І людина, живучи повсякденним життям, постійно в різних ситуаціях і обставинах шукає і знаходить вже стійкі норми, методи, способи поведінки, найкоротший шлях, що веде до бажаної мети. Причому мета буває найрізноманітнішою.

Визначаючи універсальність повсякденної свідомості кожного індивіда, слід відзначити, що повсякденна свідомість, до якої причетний кожен — хай він академік або двірник, — проникаючий, конститутивний момент повсякденного світу (приписування знань і змісту — власна і пряма функція свідомості). Повсякденна свідомість характеризується специфічними рисами, безпосередньо знайомими кожному, і ці риси різко відрізняються від тих, які наука пред'являє як раціональні еталони. Повсякденна свідомість, насамперед, включає безліч уявлень, прийнятих людиною на віру (якщо намагатися перевірити кожне констатуюче або керуюче уявлення, з яким зустрічаємося в побуті та діяльності, то ніколи не зрушимося з місця). Найважливіші складові усвідомлення людиною реальності — загальні місця, очевидності. Так, реальність — це не тільки те, що є. Реальністю буває і те, що хочемо, щоб воно було. Реальністю стають і фантазії людини, спричинені силою своїх власних основ. Нічого не віщується і не угадується. Люди здатні визначати. Люди не випереджають, а прискорюють історію, ведучи її за собою, услід собі, а то й викликаючи на себе, коли стають її частиною. Мабуть, всяка суперечність здатна впливати на вісь подій реальності, даючи простір і вигадці, і фантазії, і факту.

Є закон абсурдності. Будь-які пропозиції люди розуміють інакше, аніж той, хто їх вносить. Адже в житті нерідко буває: бачимо і схвалюємо краще, а виходить гірше. І якщо існує два або більше способів зробити будь-що, причому використання одного зі способів призводить до катастрофи, то хтось все ж обере саме цей, останній спосіб. Будь-яка неприємність, халепа, що здатна статися, — трапляється. Це закон Мерфі. Знання про світ — набір типових конструкцій. Адже передумовою нормальної людської поведінки, органічного включення у визначений соціум є віра у певний порядок устрою світу, довіра до сформованих соціокультурних установок, рекомендацій, визнання поділу усіх фундаментальних допущень. Усе велике і відоме здатне дивувати собою і впливати на людей навіть після того, як його не стало. Життя підтверджує, що можуть бути піддані сумніву або запереченню істинність або справедливість якихось спочатку прийнятих поглядів. Навколо суб'єкта і будується повсякденна свідомість, і саме тим вона докорінно відмінна від науково-теоретичного пі-

знання, що бажає мати уявлення про об'єкт пізнання і взагалі розглянути будь-яке явище дійсності як об'єкт. Найцінніша риса людини — вміння викликати в людей ентузіазм і розвивати те, що є кращим, раціональним у людині за допомогою заохочення та визнання її гідності. Ніщо інше так сильно не б'є по честолюбству людини, як критика оточуючих.

Людська база методу піднесення — поступове відчуття всіма без винятку людьми їхньої неповноцінності. Що тут зробиш? Такі є люди. Від народження до смерті. І треба з цим миритися, рахуватися. Людина має потребу в суспільному визнанні. Помітьте, не в особистому, а суспільному. Але саме такий елемент особливості людської природи і є найголовнішим у житті людини. Історія буяє безліччю прикладів того, як навіть відомі люди прагнули до знаходження усвідомлення власної значущості. Джордж Вашингтон хотів, щоб його називали «Ваша світлість президент Сполучених Штатів», а Христофор Колумб клопотався про титул «адмірала океану і віце-короля Індії». Катерина II не бажала розкривати листів, на яких було відсутнє: «Її імператорській величності». Місіс Лінкольн як тигриця накинулася в Білому домі на місіс Грант із лементом: «Як ви смієте сідати в моїй присутності без мого запрошення!» Людину на троні грає не вона, а оточуючі її люди, які показують їй, що бачать і її, і трон, і демонструють їй своє бажання, щоб сидів на троні не хтось там, а саме вона: єдина, заслужена. Найнеправдивіше на Землі, мабуть, правда: усі знають її, й усі не впевнені, що нею володіють.

Повсякденна свідомість складається не тільки з компонентів знання, але й пронизана звичайними уявленнями повсякденного світу — світу переживань. Переживання — істотний компонент повсякденного життя, емоційно забарвлений стан внутрішнього світу людини. Люди в переживанні злиті з пережитим. Переживання виникає без усунення, без дистанції. Соціальні, політичні, економічні, духовні дії викликають приємний або неприємний стан людини, те або інше почуття. Переживання виникають спонтанно (хоча викликаються і навмисно), і неможливо одночасно переживати і впливати на власні почуття, тому що відповідні дії роблять переживання предметом аналізу в минулому, за межами актуального моменту. За змістом переживання найрізноманітніші: позитивні і негативні, короточасні спалахи емоцій, настрою та ін. Форми переживань набувають і всі види ціннісних відносин.

Природно, життєвий світ, щоденність, повсякденна свідомість, світ переживань тощо не вичерпують уявлень про світ повсякденності. Для більш повного, всебічного обґрунтування ви-

значення в повсякденному світі виділяються і важливі риси: наявність базисного знання, системи релевантностей, тобто зближення і поваги одне одного, фонові чекання та інше, без чого неможливі погоджені дії. У людському житті як цілісність, що поєднує усі форми буття людини у світі повсякденності, виявляється особистість, вона мовби полюс перетинання, перехресчування усіх форм життєдіяльності, хоч далеко не повною мірою (і не в рівній) освоює і здійснює ці форми, які є основою для формування індивідуальних стилів публічного (державного, політичного та ін.), приватного й особистого життя.

2. МОРАЛЬНО-ГУМАНІСТИЧНИЙ ЗМІСТ ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Для чого жити? Нагадаємо. Марксизм сенс життя людини вбачав у її самоцінності і самоцілісності. Але важливо не обмежуватися тим, щоб бачити сенс життя людини у самому житті, ігноруючи питання: *для чого жити?* Концепція органічно поєднує наукове розуміння життя людини з ціннісним підходом. Людське життя виявляється і не випадковим, і не безглуздом: індивід і особа — існують не тільки самі собою, але і як частина цілісності. Індивід є суспільна істота. Усякий прояв його життя — прояв і утвердження громадського життя. Це поняття є прагнення дати собі через себе самого об'єктивність в об'єктивному світі та реалізувати себе. Однак від усіх інших живих істот людина найбільше відрізняється тим, що протягом свого індивідуального життя ніколи не досягає мети життя, родової, історичної. Людина — постійно не реалізована адекватно істота — не задовольняється ситуацією, коли саме життя виявляється лише засобом до життя. Природно, покликання, призначення, завдання всякої людини — всебічно розвивати усі свої здібності.

Збіг єдності особистого і суспільного, вірніше, їх міра, що змінюється на різних етапах історії й у різних суспільно-економічних системах, і визначає цінність людського життя. Постійна зміна міри особистого і суспільного дедалі яскравіше виражає індивідуалізацію особи і разом з тим її єднання із суспільством, мету і зміст її існування та розвитку. Це постійне устремління в майбутнє, що додає змісту і цінності людському життю. Рух загального життя через підпорядкування розуму приводить усе більше до згоди і єдності людей, до усвідомлення, що є вище благо — «сучасне єднання в сучасному вищому розумі».

Звичайно, таке розуміння проблеми могло б вести вперед гуманістичну думку, якби розуміння проблеми не занурювалося

потім у релігійно-християнські погляди і не абсолютизувало морально-філософські аспекти існування і розвитку особи в суспільстві. Питання: *хто є людина?* — належить до самої суті справи. Якщо ж людина — річ, можна запитати: *що таке людина?* — і давати пояснення поняттю так, як буває при визначенні продуктів природи або предметів виробництва. Але людина — не річ, і її не можна визначати так. Проте людину дуже часто розглядають як річ. Говорять: це робітник, директор, президент тощо, а це означає: людину визначають за її соціальною роллю, ідентифікують з її професійною функцією в суспільстві. Але людина — жива істота, яку можна зрозуміти тільки в діяльному процесі її розвитку. І в будь-яку мить свого життя людина ще не є тим, чим може стати і чим, можливо, ще й стане. Найголовніший аспект у визначенні людини полягає в тому, що її мислення може поширюватися за межі задоволення її потреб. У людини є розум. Таке бачення життя людини впливає саме з реально гуманістичних установок свідомості і поведінки людини, з чіткого визначення змісту того, для чого людині треба жити далі, аніж це обумовлено нормальними віковими параметрами, що відповідають індивідуальним особливостям людини, особи і потребам суспільства.

Повсякденність: філософія життя

Філософія існування — напрямок сучасної філософії, що виник у 20-х роках ХХ ст. в Німеччині, а потім у Франції, а в 40—50-х роках поширюється в багатьох країнах Заходу і Сходу. Джерела філософії існування — *феноменологія Гуссерля*, релігійно-містичне вчення К'єркегора. В процесі повсякденного життя кожної особи, в процесі поширення індивідуального буття народжуються філософські проблеми існування. Зростаючій людині світ повсякденності пропонує більш-менш збалансований набір стереотипів поведінки і сприйняття. Але світ повсякденності ніколи не забезпечує повної безконфліктності розвитку свідомості, не створює психологічну обстановку, в якій можна зберегти душу від суперечностей і ударів долі.

Суспільство для людини — те природне середовище, поза яким неможливе її життя. Але людина, говорив Федір Достоєвський, є таємниця. Її треба розгадати, а коли будеш розгадувати все життя, то не говори, що втратив час: я займаюся цією таємницею, тому що хочу бути людиною. Істотно те, що загальнолюдська мета збереження життя на Землі створює нову систему координат для розуміння людини. Її повсякденні турботи про хліб насущ-

ний, про чисте повітря для дихання, про чисту воду, своє здоров'я і здоров'я своїх дітей не можуть виключатися зі сфери теорії. Загальнолюдський початок у життєдіяльності людини ґрунтується саме на тому простому факті, що всі — живі істоти, а життя є вищою цінністю для кожного. Свідомо жертвують життям у граничних ситуаціях, коли проблема вибору стоїть настільки гостро, що, власне, і немає вибору. Але й природний для моральної людини вчинок вимагає великої мужності, великої сили духу. В широкій же історичній перспективі суспільного прогресу людина має колись знайти такі соціальні умови існування, за яких життя стане абсолютною, безумовною і недоторканою за жодних обставин цінністю.

Розвиваючись і змінюючись, життя породжує нові ситуації, не передбачені життєвою мудрістю. Це характерно для переломних епох, у періоди різних смут, коли старі цінності і культурні установлення руйнуються, створюючи нормативно-ціннісний хаос, а нові тільки визрівають у прихованих глибинах масової свідомості. Адже в сучасних умовах пануючим психологічним типом у суспільстві стає людина байдужа, ні в чому по-справжньому не зацікавлена, що легко висловлює будь-які обіцянки, але ні за чим не переживає занадто глибоко, що розучилася викладатися, працює без задоволення і напівсили, а іноді через відсутність роботи не трудиться. Шукаючи, куди б прикласти знання, руки, людина переживає процес катастрофічного вивітрювання громадянських почуттів, і навіть суто особисті якості її знебарвлюються й нівелюються.

Суспільство, шукаючи порятунку, потребує демократизації, що почалася, але досі ще всерйоз не довело своєї здатності до неї. І які б не були морально-психологічні *виходи*, що пропонуються суспільством індивіду, індивід не може прийняти їх без власного особистого переживання й осмислення. Запас доброти, схильність до підтримки, допомоги — звідки це в людині? Чи можна порухи душі вважати вираженням природи людини, її натури? Адже зла, ворожнечі, ненависті настільки ще предосить у світі, що навіть чорне *диявольське* начало може бути прийняте за головне. Ось де і виявляється, що самовідчуття людини як природної істоти таємно або явно завжди було присутнє у фатальній проблемі Добра і Зла. У біблійній легенді про гріхопадіння теж укладене «біологізаторство» — адже *вкушання* плоду з дерева пізнання привело, насамперед, до відкриття плотських насолод, до дітородіння як нового способу існування. Почалося живе життя людства з усіма його колізіями, породженими розщепленістю

людини на тіло і дух. Природне, біологічне і соціальне в людині — давня як світ, як цивілізація проблема.

У людини є не тільки предметне мислення, але й розум, за допомогою якого людина може досягнути істини. Якщо людина керується розумом, то повинна робити все для блага собі, своєї суті, тілесної і духовної. Але життя показує, що багато людей, засліплені жадібністю і марнославством, у приватному житті поводяться зовсім нерозумно. І що ще гірше, поведінка цілих націй зовсім не відповідає параметрам розуму, тому що багато людей виявляються жертвами демагогії і дуже швидко забувають, що, прислухаючись до порад демагогів, вони завдають шкоди собі й суспільству. Деякі вважають, що пророки передбачали майбутнє, але це не так. Пророки проголошували істину і тим самим побіжно вказували на неминучі наслідки нинішньої поведінки людей. Є й інші труднощі. Кожна людина орієнтована на певні цінності — соціальні, моральні, психологічні та ін. Як можна визнати, що шлях, яким рухається інша людина, обраний нею всерйоз і надовго, і що вона не зверне з такого шляху під впливом будь-яких обставин? Хіба є така мить у процесі життя, яку можна вважати вершиною, кульмінацією у формуванні особи, про яку можна стверджувати, що в таку мить людина є саме те, що вона є, і вже тепер ніколи не стане іншою? Так, можна стверджувати, що таких людей багато. Але є і люди, віддані одній меті, одним інтересам і завданням і не відступають від них ніколи.

Емоції і біоритми

Повсякденне життя — це не тільки звичне, спокійне, *второване* (накатане) існування, в якому день у день, місяць у місяць і щорічно відтворюються одні й ті ж самі емоційно-нейтральні ритуали (прокинувся, почистив зуби, поїв, пішов на роботу, почитав пресу, подивився телевізор та ін.). Це і відкриття, і потрясіння, і розчарування, і захоплення. Усе це плин повсякденності. Але ж ще недавно багатолікі проблеми людинознавства препарувалися настільки раціонально і політично, що ніяк не вдавалося прописати в них і поняття душі. У повсякденному житті постійно користуємося поняттям *душа* для самовираження (душа радіє, душа вимагає, душа болить), для оцінки відносин до інших людей і їх характеристики (душа не приймає, споріднена душа, піднесена душа, боягузлива душа та ін.). Мабуть, тут цілісне самовідчуття процесу життя, певне становище внутрішнього світу людини. Серед щоденної суєти приходять вищі життєві відкриття.

Спектр філософських проблем існування досить широкий і різноманітний. Найважливіша проблема — це саме життя, його онтологічність, тобто укорінення, що розвивається в інших вимірах дійсності, які виходять за межі повсякденного світу (Бог, Космос, потойбічне існування та ін.). Реальне життя людини *квантоване*, насамперед, біологічно: народження людини та її смерть вибирають із загального буття те, що належить окремій людині. В таких межах життя безупинне тому, що його основу складає безперервний процес взаємопроникнення біологічного і соціального і навпаки. Коли йдеться про круті повороти життя, про душевний перелом або про переломний вік, то повсюди є спільником природно-біологічні і суспільно значущі імпульси, пориви, стан. Їх навіть неможливо окремо виділити, тому що імпульси проживаються і переживаються неподільно. Звичайно ж, життя, що складається як деяка доля — шлях, що припускає питання про взаємодію в долі моментів неминучості, випадковості та вільного вибору самої людини.

Людське життя проходить фази розвитку: дитинство, юність, зрілість і старість, і всякого разу життя приносить людині і радощі, і втіху, і прикрість, гіркоту, жаль, смуток, горе і біль. І мабуть, не можна погодитись з існуючою серед філософів думкою, що знання соціальних проявів людини зовсім не обов'язкові, а досить судити за вчинком або суспільно значущим продуктом. Так, місце проживання, життєдіяльність — особиста справа кожного, але потрібно пристойно поводитись у суспільстві. А якщо це дитина? У педагогіці, у вихованні дітей важливе знання не тільки здоров'я або нездоров'я, але й генетичної неоднорідності дітей, що впливає з розходжень природної обдарованості. Проте до досліджень способу життя людей не доходять руки. Тим часом це важливі соціальні джерела поведінки. Однак часто люди доводять один одного до інфаркту: соціальний тиск ситуації іноді не під силу крихкому людському організму. Тому ставлення до людини як до біосоціальної істоти — питання не тільки теорії, а й практики людського спілкування. А важливо знати і сумісність один одного, знати почуття, що дозволяють бачити, чути, почувати, сприймати. Правда, є вчені, які вважають, що людина здатна одержувати інформацію не вдаючись до використання почуттів, думають, ніби розум людини володіє деякими дотепер ще не зрозумілими можливостями, що уможлиблює сприйняття інформації, крім почуттів, тобто понадчуттєвим чином.

Існують і біологічні ритми — періодично повторювані зміни характеру й інтенсивності біологічних процесів і явищ у живих

організмах. Це важливо і при визначенні поведінки людини в побуті, у суспільстві, в особистому житті та ін. Біологічні ритми реалізуються в тісній взаємодії з навколишнім середовищем і відбивають особливості пристосування організму до циклічних факторів середовища, що змінюються. Обертання Землі навколо Сонця (з періодом в один рік), обертання Землі навколо своєї осі (з періодом у 24 години), обертання Місяця навколо Землі (з періодом у 28 днів) приводять до коливань освітленості, температури, вологості, напруженості електромагнітного поля тощо, служать своєрідними датчиками для біологічного годинника. В умовах, що циклічно змінюються, змогли вижити тільки ті організми, стан яких змінювався в такт зі змінами середовища. Так, з настанням зими в середніх широтах багато тварин впадають у сплячку, і це допомагає їм пережити несприятливий період. Ведмідь, що з якихось причин не заліг або був розбуджений, не доживає, як правило, до весни. Яблуня, що раптом зацвіла пізньої осені, майже завжди гине. Безладні, хаотичні зовнішні впливи згубно впливають на живі організми.

Біоритми впливають і на працездатність людини. Працездатність має два періоди: з 10 до 12 години і з 16 до 18 години. Уночі працездатність знижується, особливо в інтервалі з 1 до 3 години ночі. Лікарі дійшли висновку, що багато ліків діють подібно отруті. Виявляється, далеко не байдуже, коли, у яку годину хворий приймає прописані йому ліки. Людям, що страждають, наприклад, виразковою хворобою, потрібно переносити прийом їжі на ніч — саме тоді їх організм найкраще схильний до прийому їжі. Добовий ритм варто враховувати при лікуванні алергії. Дослідження показують: чутливість до таких основних алергенів, як побутовий пилок, досягає свого максимуму ввечері. А краща опірність організму припадає на пізній ранок. Людям, що не можуть похвалитися здоровим серцем, варто особливо пам'ятати, що працездатність серцевого м'яза протягом двадцяти чотирьох годин не однакова — двічі на добу, близько першої години дня і дев'ятої вечора — вона падає до мінімуму. Сезонні ритми в багатьох людей виражені дуже чітко. Навесні обмін речовин в організмі більш активний, аніж восени й узимку та ін. Людина йде з життя у свої несприятливі дні, існування яких припускав ще 25 століть тому давньогрецький лікар Гіппократ. Саме в дні зниження фізіологічної активності організму померли російський цар Микола I і болгарський цар Борис II. У такі дні розбилися Валерій Чкалов, Юрій Гагарін, загинули при наземних іспитах три американських астронавти корабля «Аполлон», французький

льотчик і письменник Антуан де Сент-Екзюпері у свій несприятливий день не повернувся з розвідувального польоту...

Розгадка вічної таємниці людських відносин знайшла відображення в «законі ноосинхронності організмів». Суть закону в тому, що два організми синхронні за біоритмами, тобто сумісні, якщо їх народження відбувалося в аналогічних, періодично повторюваних факторах космічного впливу. Асинхронні біоритми в Санд і Мюссе, Ахматової і Гумільова: вони, що називається, були створені одне для одного, але разом бути не могли і розлучилися. Несумісність біоритмів Катерини II і Петра III стала причиною не тільки насильницької смерті Петра III, але і появи на світ їх недалекоглядного сина — Павла I. Підтверджено: були ідеально синхронними біоритми організмів французького короля Людовика XV і відомої в історії його фаворитки маркізи де Помпадур; російської цариці Анни Іоанівни і її фаворита Ернста Бірона. Ідеальна синхронність біоритмів пов'язувала Джорджа Кеннеді і Мерилін Монро, Павла Дибенка й Олександру Коллонтай, Івана Тургенева і Поліну Віардо, Сергія Єсеніна і чарівну танцівницю Айседору Дункан. Фактор сумісності зближує людей і в професійній діяльності. Синхронними були біоритми в Олександра Невського і Георгія Жукова та ін. Знання про біоритми має велике значення в практичному житті людей.

Суть не в тім, щоб чітко зафіксувати, що в людині соціальне, а що — біологічне. Саме такі фіксації відриваються одна від одної. Прагнення звести завдання філософії до створення логічно несуперечливих визначень обертається підтримкою існуючого розриву між двома культурами — природничо-науковим і гуманітарним знанням. Ще одна проблема філософії існування — комунікація, міжособистісне спілкування, що тісно переплітається з проблемою Добра і Зла, моральності й аморальності. Чи може людина зрозуміти правильно іншу людину і як скористається таким розумінням? Чи може людина співпереживати іншій, а та, у свою чергу, ще іншій людині? Чи вічно тяжіє над людиною самотність і чи можливо її перебороти? Що уможливило певне «світле братерство» людських душ, що дружно живуть — без заздрощів, ненависті та жорстокості? Світовідчуження, засноване на причетності до всього живого, важко уявити біологічно запрограмованим. Адже світовідчуження створюється в нерозривному зв'язку з розвитком моральної свідомості.

Живу природу не можна знищити, тому що тим самим ліквідується джерело харчування, дихання, тобто суто фізіологічного існування людей. Якщо вважати спілкування однією з найважли-

віших специфічних властивостей людини, то культура спілкування, його якість формуються від різноманіття зв'язків, у тому числі і зв'язків із природою. Людина не може розкрити, реалізувати свою родову суть, якщо відмовляється, свідомо чи несвідомо, від єдності з живою природою, від приналежності до неї не тільки за походженням, але й за самим сенсом існування, коли не береже навколишнє середовище. Широкий рух проти загрози ядерної катастрофи, небезпеки повного зникнення життя на Землі є воістину загальнолюдським.

Формування почуттів людини

Філософія існування зайнята з'ясуванням шляхів і факторів, що сприяють виникненню і формуванню в людини, індивіда, особистості емоцій, почуття страху, сорому, любові, волі, радості, солідарності, свободи, заздросів, ненависті, ревнощів, суперництва та ін.

Страх — емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело дійсної або уявлюваної небезпеки. На відміну від болю й інших видів страждання, викликаних реальною дією небезпечних для існування факторів, страх виникає й при його передбаченні. У залежності від характеру загрози інтенсивність і специфіка переживання страху варіюють у досить широкому діапазоні відтінків (побоювання, острах, переляк, жах). У соціальному розвитку людини страх виступає як один із засобів виховання: сформований страх осуду використовується як фактор регуляції поведінки. Через те, що в умовах суспільства індивід користується захистом правових і інших соціальних інститутів, підвищується схильність людини до страху. Виховання стійкості до страху звичайно спрямоване не на рятування від нього людини, а на формування вміння володіти собою при його наявності.

Сором — емоція, що виникає в результаті усвідомлення людиною реальної або фіктивної невідповідності її вчинків або тих чи інших індивідуальних проявів, що не відповідають вимогам і нормам моралі, прийнятим у суспільстві. Сором — повністю соціально обумовлена емоція, що формується в поведженні людини в ході соціального засвоєння етичних норм і правил поведінки конкретного суспільного ладу, конкретної культури. Але в полі зору філософії бувають не тільки емоції страху, сорому тощо, але й любов — велика світла творча сила, любов у всіх її проявах і іпостасях — від потягу статей до любові до Бога і Батьківщини.

Однією з провідних проблем філософського існування є і воля. Воля і необхідність, воля і заборона, воля і відповідальність, воля і обов'язок, воля і любов — от лише кілька ракурсів, у яких розглядається воля людини, особи, виступаючи для цивілізованого людства визнаним ідеалом суспільного, соціального й індивідуального буття.

У твердженні про нескінченне різноманіття варіантів і форм поведіння таїться і така думка, що здоровий з погляду фізіології індивід, може бути виродком з погляду людських якостей — і така людина почуває себе нещасливою, безрадісною і стає злісною і дратівливою істотою. Незважаючи на можливі генетично обумовлені патологічні обставини, людина народжується психічно здоровою. Порушення відбуваються під впливом інших людей — тих, хто прагне до абсолютної влади, хто ненавидить життя, терпіти не може, коли хтось радісно сміється. Як і чому в людини виникає бажання скалічити іншого? Відповідь треба шукати в тім, що ще й понині зберігається проблема канібалізму. З психологічно неповноцінним легше справитися, ніж із сильним і здоровим. Сильний може дати здачі, а слабкий — не може, виявляється безпомічним перед злом волею пануючого. І чим сильніше група керуючих калічить (психічно) керованих, тим простіше їх експлуатувати, тобто використовувати як засіб для досягнення мети. Але людина наділена розумом і здатна критично аналізувати свій досвід, розуміти, що сприяє її розвитку, а що перешкоджає, прагне до розвитку більш гармонійного, до розгортання усіх своїх фізичних і духовних сил. У сучасних умовах люди страждають не менше, аніж раніше, а більше. Але кожний живе в такому відчуженні, у такому розладі із самим собою, що не здатний повністю навіть усвідомити свої страждання. Люди сприймають свої страждання як деяку даість. Страждання, це, мабуть, єдиний емоційний стан, властивий усім людям. І стражденна людина знаходить розраду в людській солідарності, коли довідується про загальний характер страждання. Страждаючи люди шукають розраду і порятунку у вірі, в переконаності дії надприродних сил, у духовності.

Світ щоденності, побачений через Бога — специфіка існування в Середньовіччі. Античну тему суті людини, яка віддається радощам і прикрошам повсякденного життя, відновлює епоха Відродження. Прогресивні погляди епохи Відродження описують повсякденність як вируючий вулкан пристрастей і емоцій. Властолюбство, жадібність, глупство, хтивість, страх, що процвітають у феодальному суспільстві, стають предметом філософського, соціального аналізу. І разом з тим філософи тоді підносили у

всій величі гідність людини, що, на жаль, багато в чому була вже забута. Із XVIII ст. філософія надовго відвертається від індивідуальних проблем існування людини, зосереджуючи увагу на пошуках ідеального наукового методу, що дозволяє проникнути далеко за межі повсякденного світу людини, наблизитися до суті речей, до логічних суворих законів, які повсякденний світ чомусь часто ігнорує. Тоді ж народжуються міркування Блеза Паскаля про незначність і велич людини, філософ, психолог Давид Юм вивчає пристрасті, афекти, емоції людини, Жан-Жак Руссо розповідає про таємниці душі людини, про її моральність і емоції. XIX століття приносить посилення інтересу філософії до суті і ролі людини, особи в суспільному житті. Людвіг Фейєрбах, з одного боку, і Серен К'єркегор, з іншого, вивчають глибинні внутрішні переживання особи, її емоції, страхи і надії, можливі та діаметрально протилежні шляхи виходу зі стану страхів до любові і гармонії.

У XX ст. проблеми існування людини займають значне місце у філософії, виникає напрямок екзистенціалізму, що означає спосіб буття людської особистості. Уперше поняття екзистенціалізму, тобто існування людини, вживає Серен К'єркегор. Екзистенціалізм становить те центральне ядро людського *Я*, завдяки якому це *Я* виступає не просто як окремих емпіричний індивід і не як *мислячий Розум*, тобто щось загальне (загальнолюдське), а саме як конкретна неповторна особистість. Екзистенціальний аналіз, запропонований Лео Бінєвангером, це метод аналізу особи в усій повноті й універсальності її існування (екзистенції). Відповідно до методу, справжнє буття особи виявляється завдяки заглибленню її в себе з метою вибрати не залежний ні від чого зовнішнього життєвий світ. Обговорення людського буття, що концентрує суть світового буття, але докорінно відрізняється від буття речей, від відносин речових, вели соціологи Мартін Хайдеггер і Хосе Ортега-і-Гассет. У центрі їх уваги стояли проблеми соціального буття людини: пошук свого істинного *Я*, доля, розвиток людини в часі — все це екзистенціальні питання, активно обговорювані. Сприйняття себе і сприйняття іншого, діалогічність спілкування, можливості і межі розуміння й інше стали в центрі уваги досліджень і концепцій філософів Михайла Бахтіна, Мартіна Бубера, Жана-Поля Сартра, який висунув ідею абсолютної волі й абсолютної самотності людини серед людей. У сучасній протестантській філософії (Карл Гарт), у християнському персоналі (Едуард Муньє), у російській філософії (Микола Бердяєв, Сергій Франк та ін.), в українській філософії (Володимир Танчер) піднімається проблема людини і Бога. Психоаналітичний напрямок у філософії існування людини, що

утворив згодом ряд синтезів з іншими філософськими концепціями, відіграв велику роль у формуванні екзистенціальних проблем людини. Філософія тісно перепліталася з психологією. Великий внесок у формування проблем людської волі, щастя, пошуку вищих орієнтирів тощо внесли Еріх Фромм і Віктор Франк. Але марксизм не звертався до екзистенціальних проблем. Суспільство розглядалося марксизмом як об'єктивний, закономірно функціонуючий організм.

Для людини, зануреної в повсякденність, повсякденна картина дійсності єдина. Світ повсякденності єдиний, тому що ніякі інші світи, хай то космічні простори або едемські сади, людину, зайняту повсякденними справами, просто не цікавлять. Їй все одно, є вони чи ні. Світ повсякденності реальний, чуттєво даний, такий, що безпосередньо переживається: вагомо давить практичними турботами, жагучими потягами і соціальними нормами, що диктують одні дії і забороняють інші. У повсякденності від моменту ранкового прокидання до моменту вимикання світла на ніч людині нерідко ні на хвилину неможливо відвернутися від турбот і обов'язків, перенести увагу на високі матерії, поцікавитися, чи існує ще що-небудь, крім щоденного вставання і титанічної боротьби з турботами, що обступають з усіх боків. Спосіб повсякденного людського буття знаменитий німецький філософ сучасності Мартін Хайдеггер через це і назвав турботою. Повсякденна картина світу повсякденності далека від зображення всесвітньої місії людства і приписування йому якихось особливих обов'язків. Головне — прожити життя. А прожити життя — це складніше над усе.

Людина має потребу в вірі

Починаючи з кінця 80-х років ХХ ст. в Україні широку популярність здобуває теза: «Людина має потребу в Богові». І не дивно. Після тривалого періоду гонінь церква відроджується. Засоби масової інформації, письменники, політичні коментатори все частіше, ранком і ввечері, жагуче і пристрасно повторюють: «Людина має потребу в Богові». Так поступово створюється ілюзія, начебто народ, що тривалий період проживав в атмосфері безбожництва, у дійсності палко релігійний. Створюється враження: наприкінці ХХ ст. начебто українці, росіяни, білоруси й інші народи тільки й думають про потойбічний, загробний світ, а їх найулюбленіше заняття — піст і молитва, покірність і смиренність. Ревна ж духовна прихильність до Господа просто вимушено таїлася і ховалася під покривом наукового атеїзму. Звичайно

ж, це виглядає ефектно, тим більше, що руйнує звичні обридлі уявлення. І все-таки, якщо не гнатися за «злобою дня», варто визнати: масова свідомість дійсно в більшості безбожна, безрелігійна, і її «обмирщення» має набагато глибші причини, ніж політичне насильство й атеїстичне виховання.

Дослідження повсякденної масової свідомості людей не тільки як історичного, але і як онтологічного соціального явища показує, що у свідомості завжди, за всіх часів і історичних періодів існує деяке мирське неуттво, перекручування. Це думки, почуття і переживання людей, безпосередньо пов'язані з їх повсякденним буттям, з фізичним і соціальним виживанням, із повсякденними турботами і земними радощами. Мирське неуттво включає усе: від культурних форм задоволення фізіологічних потреб до високих міжособистісних і суспільних переживань (любов, дружба, патріотизм, політичні пристрасті та ін.). Бог входить у повсякденне життя людей віруючих порадиником, що допомагає позбутися тяжкого стану, полегшити страждання людини. Якщо ж віруючий чесно виконує обряди, залишає за собою повну свободу в мирських справах і в їх оцінці, то звертання до Бога буває повсякденним. А іноді, хоч людина і вважає себе прихильницею тієї або іншої віри, на практиці виявляється атеїсткою, чисто людському обмежуючи свої стосунки з потойбіччям покаюною молитвою і дрібним життєвим жертвопринесенням. Таке суто мирське ставлення до потойбічного відбивається в повсякденності, у прислів'ях: «На Бога надійся, а сам до роботи берися», «Богу — богове, кесарю — кесареве», «Не зогрішиш — не покаєшся, не покаєшся — не врятуєшся», «Твої слова — та Богові до вух» і т. д. Характерний для ХХ ст. процес секуляризації багато в чому завадив справжній релігійності, яка існує в реальній свідомості та поведінці безлічі людей, що істинно називаються віруючими. Реальну віру в Бога і потойбічне царство має лише дуже вузьке коло людей: подвижники, аскети, пустельники, ченці, святі. Тому вони і святі, що до хиткої павутинки витончили шар повсякденних мирських потреб, турбот і інтересів.

Повсякденна картина світу

Дуже різні моральні та життєві висновки робилися і робляться з основного постулату об'єктивно існуючої наївно-матеріалістичної свідомості, хоча і простий, зрозумілий. У сучасній практиці людина поводить себе відповідно до окремого світу повсякденності, де для виживання потрібні матеріальні блага, де прак-

тично неможливо ігнорувати вимоги чуттєвості, а людина смертна і вмирає назавжди. Та обставина, що суспільство є складна система, що розвивається на своїй власній основі, не відкидалася і не відкидається практично ніким із мислителів. І одним з теоретичних досягнень науки ХХ ст. вважається уявлення про соціальну систему.

Соціальна система — сукупність різноманітних соціальних спільностей, верств і груп, пов'язаних різноманітними відносинами. При будь-яких формах соціальності людина залишається часткою природи і космосу, специфічним проявом життя; і на рубежі ХХ і ХХІ ст. усі мислимі проекти устрою і перебудови життя мільйонів людей мають ґрунтуватися, насамперед, на необхідності підтримки життя всієї біосфери і можливостей існування та розвитку кожної людської істоти. Це не прекраснодушні мрії про царство загальної любові і гуманізму, а сувора дійсність. Дійсність вимагає, щоб вітальність, як імперативна установка на підтримку самого життя, стала стрижневою, визначальною цінністю суспільного розвитку.

У повсякденному житті людина піклується про хліб насущний, не намагаючись уподібнюватися птахам небесним. Живе людина за ладом свого внутрішнього світу: темпераментна, мінлива, неабсолютна, навіть якщо в помислах щиро тяжіє до Божественного, то неминуче занурена в життя з його гріхами, плинністю та ін. У свідомості людини земний, мирський світ переважає над світом небесним, диктує свої норми, принципи в поведінці й життєдіяльності. Звернені до земного, матеріальні думки і почуття виступають умовою виживання людини. Установка на життя для багатьох людей стає свідомою, продуманою, до того ж активно підкріплюється авторитетом природознавства. Звідси — необхідність усвідомлення важливості глобальних проблем людства саме як проблем життя і смерті.

3. МОРАЛЬНИЙ АСПЕКТ ОРІЄНТАЦІЇ НА ЖИТТЯ

Поняття життя самоцінне

Життя існує у формі окремих живих організмів, кожний з яких виникає від подібного до себе, проходить цикл індивідуального розвитку, виробляє, формує собі подібних і вмирає. Організми, вступаючи у стосунки з неживим середовищем і один з одним, утворюють тим самим системи складніші, тобто іншу систему життя на Землі, що проходить шлях розвитку від найпростіших форм до

людини. Теза *життя самоцінне* (природне розгортання думки «світ повсякденності єдиний») має *широке і вузьке* тлумачення.

Широке розуміння поняття *життя самоцінне* полягає в тому, що в основі визначення змісту, суті поняття *життя самоцінне* лежить теза Фрідріха Ніцше «воля до влади», що означає «дійсну хвалебну пісню всьому сильному, агресивному, живучому, як здоровий колючий бур'ян», так би мовити, гімн будяку, чортополоху, де всі культурні паростки причетні до моральності. Адже мораль заснована на природі людини і на її найважливіших дійсних інтересах, які б не були її переконання або забобони. Основою моралі є природа людей, їх потреби й інтереси. Бути моральним і сумлінним — в інтересах усякої людини. Суб'єктом пізнання виступає окремий індивід із властивими йому пізнавальними здібностями, даними від природи або від Бога — почуттями і розумом. Об'єктом пізнання виступає самосуца природа, а метою пізнання — відкриття універсальних і вічних законів буття.

Природа людини — деяка специфічна її особливість, відмінна від іншого світу, але обумовлена природно. Природна даність людини настільки ж незмінна і вічна, як і природа взагалі. Громадське життя складається із взаємодії незалежних і автономних індивідуальностей. І кожний з найбільшим жаром шукає своєї особистої користі і за найсправедливіші вважає ті закони, що необхідні для збереження і примноження його надбання. Розуміння людини як істоти суспільної є вже в Арістотеля, Віко і Гердера, але тільки Ге-орг Гегель піднявся до усвідомлення суспільно-історичної природи людини. Виділена, відмінна своєрідність людини визначається тим, що людина є знаряддя духу і найбільш досконалий організм природи. Сама ж природа і природа людини, зокрема, — це духовність. Філософ Фрідріх Ніцше ясно усвідомлював розбіжність або неадекватність збігу мети і результатів людської діяльності в історичному процесі і зробив принципові висновки: звеличення бездуховного, позбавленого моралі, чисто біологічного, природного буття. Але, оголошуючи саме таке буття єдино реальним, Фрідріх Ніцше по-різному пояснює ту або іншу подію, явище, свідомість людини. Якщо їй не подобаються ідеали, моральні норми, релігійні обряди, людина просто викидає, відсіває факти, що не узгоджуються з концепцією, а потім ствердно вказує на енергетично вольовий залишок, вигукуючи: от оце і є життя! Може, звичайно, і життя, тільки чиє? Напевно, не людське, тому що таке становище у чистому вигляді ніде і ніколи не існувало. Завжди у різних народів і культур існували й існують різноманітні емоції: жалість, терпимість, доброта, допо-

мога слабкому, але вони набувають різних форм, виникаючи у різних умовах. Звичайно ж, реальне життя людини не можна зводити тільки до проявів криміналу, побутового розкладання, морального падіння, до торжества насильства і терору та ін. І не міць, сила, насильство визначають повсякденність, а самоцінність життя.

Вузьке тлумачення поняття *життя самоцінне* визначає досвід людського існування з пристрастями і духовними злетами, добром і злом, рутиною і святами, вдачами і невдачами. Суть сили людини: воля, мислення, чуттєвість — це її родові, тобто суспільні, діяльні здібності. Нормальна людина в повсякденному житті керується *найважливішими настановами*: піклується про хліб насущний, горює за померлим, забуває про вічність душі, захоплено трудиться, не вважаючи свій піт розплатою за Адамів гріх, і навіть у молитвах просить про справи життєві — про врожай, здоров'я, про земну почуттєву любов. Життя сприймається як неминучі суперечності, де сама суперечність не оцінюється негативно. Життя просто є з усіма його суперечностями і відбиває весь багатоликий, різноманітний спектр буття людини, всю розмаїтість, невичерпність, таємничість. І не останню роль відіграють у реальному житті людини емоції і почуття — великодушність і благородство, ніжність і вірність, самопожертва і терпимість, складаючи мозаїку буття. Якщо в релігії Добро і Зло — абсолютні, розірвані, немов полюси, де на одному зосереджується вся мислима і немислима досконалість, уся повнота буття, а на іншому полюсі — пійма і морок, смерть, то повсякденне людське життя — рухливе, пульсуюче, постійно мінливе начало тощо. І вже якщо любити життя, то любити його разом із усім неминучим Злом, із усіма radoщами, удачами і невдачами, шкодувати, прощати і прагнути збільшувати, нагромаджувати Добро і доброту, великодушність і благородство, ніжність і вірність.

Самоцінність життя людини не передбачає вивищення власної особистості, втечу від ближніх. Відомий французький філософ-гуманіст, лікар і теолог Альберт Швейцер в основу філософських поглядів поклав не знання про світ, а сам факт життя, вважаючи, що «схиляння перед життям» повинно стати загальним принципом, розглядає принцип схиляння перед життям як своєрідний фільтр проти негативних наслідків цивілізації, вбачаючи в ньому перспективу морального вдосконалювання людства. Однак реальний шлях до здійснення гуманістичних ідеалів полягав для Альберта Швейцера не в соціальних перетвореннях, а в *особистих зусиллях окремих людей*, спрямованих на вдосконалювання

природи людини. Оптимістичний погляд на майбутнє людства в Альберта Швейцера поєднувався з етичним тлумаченням образу Христа, проповіддю благоговіння, шанобливості до життя, глибокої поваги до існування будь-якого одухотвореного створіння. Займаючи перехідну позицію між філософією життя ніцшеанського толку і сучасним екзистенціалізмом, іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет відзначає, що *життя* — це космічний альтруїзм. Життя існує лише як постійне переміщення від життєвого *Я* до іншого. Поняття *життя самоцінне* орієнтує людину на послідовне, іноді терпляче переживання різних етапів життя і різних його проявів. Якщо ж людина втратила сенс життя, то шукає інше і знаходить, тому що важливим, основним змістом є саме життя: можливість бачити сонце, небо і землю, слухати гомін лісу, щебет птахів і плюскіт води, дарувати радість іншій людині і радіти самому. Тоді кожний прожитий день сприймається як великий дарунок, щастя, радість. Гостре переживання самоцінності життя яскраво відобразив поет Андрій Вознесенський: «Увечері, вночі, вдень і з ранку дякую, що не помер учора!» Це радість буття, творчості, любові до всього живого.

Смерть абсолютна

Спираючись на ідеї східної патристики, греко-римської філософії, видатний український просвітитель Іван Вишенський у поясненні світу повсякденності виходив з того, що світ — творіння Бога, який є вічним, невичерпним Розумом, абсолютною Істиною. Світ і людина, життя і рух — усе це творіння Бога. Але Бог не тільки творець світу, людини, всього буття. *Бог — ідеал добра, справедливості, мудрості, чесності, досконалості*. Людина повинна прагнути до Бога, пізнавати, готувати себе до духовного безсмертя. Іван Вишенський, захищаючи ідею звільнення людини від земного зла, утверджував її гідність, начала в ній *добра, справедливості, радості, братерства*. Шлях, ідучи яким можна навчити людину праведного життя, підняти її на боротьбу зі злом і неправдою, за добро і щастя, справедливість і істину, формувати духовну стійкість і моральну досконалість, відвернути людину від деградації і морального падіння, Іван Вишенський вбачав в освіті людини.

Проблема людини, піднесення її моральних і духовних начал — центральна у творчості українського філософа Іона Копистенського. Вся природа створена Богом для людини. Однак пізнання природи зовнішнього світу ще недостатньо, якщо людина

не пізнала своєї суті і своїх потреб. Тільки пізнаючи саму себе, людина починає розуміти, що є одночасно тілесна і духовна істота, є тілесна і духовна суть. Виникає дилема: чому віддати перевагу — тілесному світу, з яким пов'язане тіло, чи душі, розуму, безсмертному духу, які складають внутрішню істоту людини. Іон Копистенський рекомендує обрати Душу, Розум, безсмертя духу, тому, що тільки в Розумі людина бачить і пізнає саму себе і Бога, єдність з яким дає вище блаженство.

На думку українського філософа Григорія Сковороди, Бога як усемогутньої духовної суті, що стоїть над Всесвітом, природою і людиною, не існує. Бог є істинна природа в природі, живий у живому, людина в людині, закон, глас сущого. Дотримуючись положення про вічність світу як тіні вічної духовної субстанції, обумовленої невидимою натурою Бога, Григорій Сковорода разом з тим відстоював ідею вічності, безмежності і несумісності матеріального та духовного світів.

Поняття *смерть абсолютна* ґрунтовно розглядається французьким філософом, представником атеїстичного екзистенціалізму Альбером Камю. Центральна тема філософії Альбера Камю — питання про сенс людського існування. У праці «Міф про Сізіфа» Альбер Камю заявляє, що «найважливіше філософське питання полягає в тому, чи варте життя того, щоб жити». Розглядаючи індивіда, включеного в бюрократизовану структуру сучасного суспільства, аналізуючи суперечності духовного життя інтелігента, позбавленого всіляких ілюзій стосовно сенсу власного існування, Альбер Камю доходить висновку, що існування людини абсурдне, і робить категорію абсурду вихідним принципом своєї філософії. Створений у грецькій міфології образ Сізіфа, на думку Альбера Камю, уособлює безглуздість людського життя: на покару за свою підступність Сізіф має вічно викочувати на гору камінь, який, досягнувши вершини гори, відразу знову скочується вниз. Не витримуючи безглуздості, людина бунтує, прагне стихійно знайти вихід зі свого сізіфового становища, абсурдності і безглуздості життя, позбавленого Бога, необмеженості, індивідуального безсмертя. Альбер Камю жагуче бажає і вищих див, і загробного буття, бо ніщо не святе. Адже все єдине: і плин почуттів, які минають, і миттєвостей, і заміна подвигів злочинами, і боротьба благородства з підлістю.

Ідея єдності і тісного взаємозв'язку між смертністю й аморальністю, що пролунала ще в стародавні часи з уст багатьох видатних філософів, стала основою для різкого обвинувачення в аморальності абсолютно всіх, хто визнає земне життя єдиним і

скінчимим. Миротворення, жертовність, любов властиві всім — і віруючим, і не віруючим у Бога людям. Неминучість відходу з життя, тобто смерті людини, робить її повсякденне життя не абсурдним, а наповненим змістом, високовідповідальним. «Зобов'язує значення смерті — це значення всіх життєвих цінностей, перед якими і за дотримання яких відповідальні всі люди. Перспектива смерті робить особливо гострим переживання добра і зла, тоді як безсмертя ніби врівноважує їх. Прагнення повнокровно жити досвідченим людським життям — не омана, а істина».

Психолог *Карл Юнг (1875—1961)* стверджував, що в кожній людині «сидить ще хтось, з ким вона говорить уві сні, хто може наставити на шлях істинний і підказати вихід зі скрутного становища». Деякі вчені пояснюють віру в ангелів потребою знайти зміст у потойбічних явищах. У міфології Індії ангели — небесні захисники людини, у перській міфології — феї, що навчали мешканців раю екзотичним насолодам. Стародавні греки називали їх хорами (богині пір року), древні германці — валькіріями, українці — посланцями Всевишнього. Посланці небес відомі в Ассирії і Месопотамії. Існування посланців небес визнається християнством, іудейством, ісламом. Християни і мусульмани бачать в ангелах чисто духовне начало. Асоціації, пов'язані з ангелами, наявні в основному текстами Євангелія. Але в Біблії згадувалися й інші небожителі — аж ніяк не з ангельськими характеристиками. Так, владні посланці Ієгови — небесні месники знищили Содом і Гомору. Люцифер — один із наймогутніших ангелів, якого називали «прекрасним сином ранкової зорі», імовірно, тому, що Бог створив його зі сходом сонця і тільки потім — на шостий день — Адама й Єву. Коли ж архангел Михайло представив Адама іншим ангелам, рекомендуючи його, як повелів Господь, Люцифер відмовив першій людині в честі і був вигнаний з раю на землю. Щоб помститися Люцифер переконав Єву вкусити забороненого плоду. У сучасних умовах більшість людей, які вірять в ангелів, уже не вважають їх посланцями Бога.

Сучасники відомого письменника *Миколи Гоголя* відзначали, що останні рік-півтора життя його мучив страх смерті. За десять днів до фатального дня Микола Гоголь, знаходячись у муках душевної кризи, спалив рукопис другого тому поеми «Мертві душі» та ряд інших паперів. «Треба вже вмирати,— сказав після спалення,— я вже готовий і помру...» Муки та страждання Миколи Гоголя перед смертю — муки людини, якої не розуміли, яку оточували люди, які вважали, що Микола Гоголь збожеволів і морить себе голодом. Не могли повірити і в те, що дух настільки

керує ним, що його розпорядження було достатньо, щоб тіло підкорялося. Лікарі губилися в здогадах про діагноз: говорили, що у Гоголя збуджений кишковик, інші — що він хворий на тиф, треті — називали це нервовою гарячкою, інші не приховували підозри про божевілля. Ранком 21 лютого 1852 року Микола Гоголь помер в ясному розумі і добрій пам'яті. Його поховали в Даниловому монастирі. Але потім виявилось: йому довелося померти двічі, і вдруге воістину жакливо — під землею. При перепохованні праху Миколи Гоголя виявили, що обшивка труни зсередини вся порвана. *Його поховали в стані летаргічного сну.* Саме летаргічного сну і боявся Микола Гоголь усе життя і не раз попереджав про те, щоб його не ховали поспішно.

Цар Іван Грозний відрізнявся надзвичайною жорстокістю. Досить згадати, як він власноручно побив рідного сина, після чого той помер. Але й самому царю доля приготувала болісну смерть. Все своє життя Іван Грозний страждав маніакальною підозріливістю — відчував страх за своє життя, але жив у розпусті, влаштовував нічні оргії, пиячив. І тому перед смертю Іван Грозний виглядав старезним дідом, хоча йому було лише п'ятдесят три роки. В останній період цар не міг ходити — його носили. Ряд сучасників вважали, що наближені отруїли царя. На початку 1584 року в нього почалася незрозуміла і страшна хвороба: якесь гниття всередині, від нього йшов огидний запах. Цар незабаром помер. Тіло Івана Грозного поховане в Архангельському соборі, поруч з могилою вбитого сина.

Звичайно ж, мета людини — рух до вічного життя. Сенс смерті й безсмертя, як і шлях досягнення безсмертя — це зворотний бік сенсу життя, без її усвідомлення земне життя перетворюється в сон, у порожню мрію. У суті своїй земне життя є тільки приготуванням до життя вічного, яке не за горами для кожного. Тому і сказано в Євангелії: «Будьте готові, бо в яку годину не думаєте, прийде Син Людський». А щоб життя не перетворилося, за словами Михайла Лермонтова «у порожній і безглуздий жарт», необхідно завжди пам'ятати про смертну годину. Це «не трагедія, а перехід у світ інший, де вже живуть міріади душ, добрих і злих і де кожна нова входить на радість і муки. Умираюча людина — світило, що заходить, зоря якого вже блищить над іншим світом». Смерть руйнує не тіло, а тлінність його і тому вона — не кінець, а початок життя вічного.

Людина — частина величезного Всесвіту, його елемент і дійсність, що живить Всесвіт своїми джерелами енергії, яка пронизує його невидимими полями і багато в чому є для самої людини не-

збагненою. Люди і донині не знають головного: звідки з'явилась і прийшла в життя людина і куди піде після смерті: чи стане прахом, чи блукатиме по адових кан'йонах, чи блаженствуватиме в райських садах, чи розчиниться в Понадсвідомості, яка її породила. Так, мабуть, лише одним із шарів багат шарового пирога дійсності є і сам матеріальний астрономічний Всесвіт, і над ним виростає складна ієрархія духовних сил. Але, визнавши, що людина частина Всесвіту, чи варто відмовлятися від тлінного світу повсякденності, від вогнища, що тут і тепер зігріває бідні смертні людські тіла, від недосконалого людського співжиття, що не завжди є братерським? Чи треба любити світ повсякденності, світ життя людини, що вважався тимчасовим житлом, перевалочним пунктом на шляху астральних мандрівок? Монотеїстичні релігії — християнство, індуїзм, — теософії та езотеричні вчення засуджують цей світ, закликають людину відвернутися від нього. У реальному житті, реальній історії багато зла, жорстокості і підступності. І в сучасності, і тисячоліття тому страждають безневинні, відсутня справедливість, ллються потоки людської крові. Біблія проголошує, що світ повсякденності не може бути іншим: світ повсякденності грішний, забув Бога і лежить у злі. Коран вторує, що повсякденний світ не істинний, а морок, ілюзія, осереддя марнотних бажань, що тягнуть за собою лише страждання. Для монотеїстичної свідомості цінності буденного, повсякденного життя помилкові, брудні, оманливі, як обійми диявола, вони — згубний самообман.

Прагнучи облагородити сам повсякденний світ життя людини, найбільші світові релігії виступають моральною силою, сприяють поширенню милосердя, терпимості, любові до ближнього, тобто намагаються вдосконалювати життєву реальність. І все-таки релігія — вторинна. Все, що стосується поцейбічного світу, повинне підпорядковуватися досягненню світу іншого. Позбутися від вериг майї, що змушує любити смертні і мінливі речі, тобто врятувати безсмертну душу — от головне. Головне і те, що треба змінитися настільки, аби перестати бути людиною. Це і є основний пафос усіх провідних релігій і езотерики. Людина, що дійсно стала на шлях, який веде від людського до божественного, від вульгарної смертності і гріха — до безсмертя і блаженства, нехтуючи згубні радощі і спокуси звичайного життя, свою душу, усе єство звертає до лику Господнього, до потойбічного світу, водночас людина приречена в повсякденному житті на муки і смиренність. Основними, постійно діючими джерелами грішності повсякденного світу, його скверни релігія та езотерика вважають,

по-перше, земне самозамкнуте людське *Я*; по-друге, приватні бажання та волю до їх задоволення. Саме наявність *Я*, усвідомлення людиною своєї особливості, окремоті, інакості стосовно інших істот і суттєвостей є коріння онтологічної провини і супутніх їй нещасть. З погляду індуїзму і буддизму кожен, хто бажає порятунку, повинен зрозуміти, що його *Я* — лише ілюзія, і тому всі схильності — тлін.

Існує твердження, що земне життя — суцільне страждання, перекручене сприйняття повсякденності. У дійсності, в реальному повсякденному житті людини, поряд зі стражданнями і труднощами, є і безліч радощів: духовних і плотських, миттєвих і тривалих. Світ, у якому живе людина, не можна не любити. Адже світ повсякденності — це батьківщина людини, її життєве середовище. Здатність любити світ і бачити його ясным, яскравим, сяючим поглядом — це такий стан, у якому особа повністю налаштована на реальність поза собою і всередині себе, стан, який людина повністю усвідомить і повністю зрозуміє. Для людини повсякденний світ — зв'язне, гармонійне ціле, де немає жорсткого поділу на суб'єкт і об'єкт. Визнання єдності Понадсвідомості і матеріальності веде і до ідеї про необхідність збереження людського *Я*, його індивідуальності, неповторності. Установка на єдність буття, на світ як на тотальність знімає жорсткість суперечностей є Світом повсякденності.

Людина — нескінченний Всесвіт, і Всесвіт для людини — нескінченна *нитка життя*, спрямована Розумом своїм і Гуманністю у вічність.

Література

Бутенко Н. А. Социальное познание и мир повседневности. — М., 1987.

Козлова Н. Социология повседневности. Переоценка ценностей // Общественные науки и современность. — 1992, № 3.

Федотова В. Г. Истина и правда повседневности // Філософська і соціологічна думка. — 1990, № 3.

Философия. Учебник / Общ. ред. В. П. Кохановского. — Ростов-на-Дону, 1997.

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

1. СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА

Що вивчає соціологія права

Розвиток соціологічних досліджень у правовій науці обумовлюється рядом причин: необхідністю пізнання соціальної дійсності, що відрізняється прагненням знайти структурний зв'язок норми з деяким набором факторів, які впливають на право. *Право — зведена в закон воля владних і панівних спільностей, зміст якої визначається матеріальними умовами життя соціальної спільності, її джерелами.* Право оформлюється у вигляді системи норм, правил, установлених або санкціонованих державною владою. Особливість правових норм полягає в тому, що їх реалізація забезпечується силою примусу держави. Право — частина політичної надбудови, яка визначається панівними в суспільстві виробничими відносинами, оформляє і закріплює відносини й засновані на них стосунки.

Предметом соціально-правових досліджень є суспільні відносини, що складаються при формуванні правових актів, тобто при підготовці викладу соціальних відносин мовою юридичних норм і при переведенні, реалізації правових рекомендацій у соціальну поведінку особи та соціальних утворень. Конкретні соціологічні дослідження права спрямовані на вивчення соціальної обумовленості й соціальної дії, ефективності права і його інститутів, розкриття впливу права на суспільні відносини, на практику і зворотний вплив соціальних факторів на право.

Предметом дослідження соціології є система і механізм взаємодії соціальних факторів, що впливають на формування та розвиток суспільних відносин. Соціальна обумовленість правових норм, інститутів і права є широкою проблемою, що передбачає глибокий аналіз існуючих у дійсності суспільних відносин, які вимагають правового регулювання. Фактичні суспільні відносини надзвичайно рухомі, нестабільні, тому важливо не лише описати їх систему, але й виявити тенденцію розвитку.

Вивчення соціальної обумовленості права має й інший, дуже складний аспект розгляду механізму обумовленості. Фактичні відносини, що обумовлюються правовим регулюванням, відображаються в інтересах, мотивах і меті, у свідомості людей, що потім знаходить відображення в діяльності державних органів і

громадських формувань, які висувають нові правові рекомендації, а потім і в діяльності законодавчих органів. Предметом соціально-правових досліджень стають не тільки регламентовані форми діяльності підготовки правових актів, а й різні неформальні відносини в правовому процесі, громадська думка та її різні течії тощо. Аналіз соціальної дії права тісно пов'язаний з вивченням його соціальної обумовленості.

Отже, соціологічні дослідження права мають предметом суспільні відносини у сфері створення та функціонування правової системи, її інститутів і норм, вивчення соціальної обумовленості й соціальної ефективності права та аналіз взаємозв'язку між правовими нормами, правовими відносинами і фактичними суспільними відносинами людей. Соціальні фактори, що взаємодіють із правовими явищами, а також механізм і закономірності такої взаємодії і становлять предмет соціології права.

Становлення соціології права

Поява та розвиток соціології права не є чимось випадковим. Це результат історичного розвитку знань людства, їх диференціації, відокремлення. Незважаючи на зв'язки, що склалися історично між соціологічним і юридичним мисленням, у суспільній свідомості, навіть у сприйнятті тих, хто професійно займається соціологією і правом, це два різних типи мислення. Причини — передовсім історичні. Справа в тому, що юриспруденція не лише за формою, а й на ранніх етапах розвитку характеризується нормативним мисленням. Соціологія ж виникла на основі ідей пізнання соціальної реальності, дійсності, що відрізняється прагненням знайти структурний зв'язок норми з деяким набором факторів, які впливають на право. Тип же правових поглядів, який проявився під час буржуазних революцій і становлення політичної ідеології буржуазії, став нормативним. Нормативність підходу до суспільних явищ і подій у багатьох випадках відбивалась і на поясненні неправових явищ. Тип мислення названо *юридичним позитивізмом*. Норми права і правове становище теоретичного і прикладного характеру розглядалось як сухі, мертві формули поза зв'язком із генезисом, функціями і розвитком суспільних відносин. Правові явища відокремлювалися від політики, політичної системи, соціальних спільностей людей, від усього того, що можна назвати суспільним організмом.

Поява соціології права впливає не лише з аналізу різних шкіл і течій у правознавстві та соціології, а пояснюється й зовнішнім

відображенням об'єктивно назрілих процесів змін у суспільних відносинах. Саме це стало в кінці XIX ст. причиною занепаду позитивізму і появи в буржуазній юридичній науці нових течій, насамперед *соціологічної юриспруденції в США* і так званих *шкіл вільного права в Європі*. Соціологія права стала відображенням реакції юридичної теорії на нові проблеми, що виникли в практиці соціології, тому що юридичний позитивізм виявився негнучким і малопристосованим до динамічного вирішення комплексу нових проблем. Однією з таких проблем стало пристосування правової теорії та практики до умов монополістичного капіталізму, пристосування юридичної і політичної надбудови до вимог розвитку зростаючого грошового й господарського обігу, зростання класових і національних суперечностей. У таких умовах виявилася вся ілюзорність теорій, що обґрунтовували природний характер державно-правової надбудови, різних ідей і загальної соціальної справедливості, непорушності ідейних і правових цінностей. Тоді буржуазна юриспруденція займалася правом не як системою людської поведінки, а як сумою правил, і саме правових правил і норм. Західні дослідники охоче віддали данину історії права (Момзену, Гірке, історичній школі права Савінії, представникам природно-правової доктрини та ін.) за той вплив, що сприяв формуванню соціології права. Та не варто переоцінювати роль різних шкіл і течій правознавства, бо історична школа права займала центральне місце в юриспруденції до кінця XIX ст., а нормативний характер правового мислення, хоча б у континентальній Європі, особливих змін не зазнав. На рубежі століть соціологія і право зблизилися. Два типи мислення доповнювали один одного. Соціологія права, дещо пов'язана з традиційно-позитивістським мисленням, давала можливість називатися і соціологією права, і філософією права. Та посилення викладу правових явищ філософським і соціологічним їх поясненням привело до формування соціології права.

Поява соціології права в середовищі буржуазної юриспруденції не вирішила і, природно, не могла вирішити соціальних проблем, що виникали в суспільстві. Тим більше, що людство ставить собі завжди тільки такі проблеми, які може вирішити, тому що завжди виявляється, що сама проблема виникає тоді, коли матеріальні умови її вирішення уже є або знаходяться в процесі становлення. Соціальні суперечності досягали в суспільстві критичної точки і були викликані вільною конкуренцією та ринковими відносинами. Кризові явища періодично охоплюють усі сфери суспільного життя: економіку, політику, культуру тощо,

викликають потребу пристосування правового механізму до нових умов. Державний апарат, правотворчість і судова практика в таких умовах мали забезпечити стабілізацію суспільних відносин. Воля держави, що знаходить відображення в законодавстві, якщо вона не відображає розвитку суспільних відносин під впливом суб'єктивних факторів, спотворюється, зазнає краху на рифах реальних суспільних відносин. Суспільні відносини рано чи пізно все ж прокладають шлях через правову практику, доки, нарешті, покликані займатися правотворчістю органи не освячують нові норми, що вже знайшли відображення в правовій практиці. Однією з важливих для соціології права є *проблема суспільної обумовленості права*. Разом із тим розуміння соціальної обумовленості права протистоїть і тим перебільшенням, що випливають із суб'єктивного підходу до права як можливого засобу вирішення будь-яких суспільних проблем. Це дозволяє знайти правильну межу співвідносин загальної соціології і соціології права.

Сучасна соціологія права виникла і сформувалася на початку ХХ ст. Розвитку соціології права сприяють два значних фактори: з одного боку, завжди наполегливе «замовлення» суспільства, що викликається змінами правових явищ, а з іншого — власний розвиток науки, її теорій і методів. Правознавці в США, Західній Європі та інших країнах висувають на перший план вивчення правової практики, дослідження права в дії. Це породжує в тісному зв'язку з певними філософськими традиціями прагматичну соціологію права, визначним представником якої став Роско Паунд. Центральним у працях Роско Паунда є розуміння ним інструментального характеру права, що розвивається під впливом прагматичної філософії і особливостей системи загального права. Чітко простежується в соціології права історичний підхід. Роско Паунд ставить проблему суперечностей між стабільністю правопорядку і необхідністю змін у праві, яку покликана вирішити теорія права, вважає, що дві потреби визначили пов'язане з правом філософське мислення. З одного боку — це заінтересованість у порядку, в суспільній безпеці, яких право вимагало з самого початку і тим спонукало людей шукати міцну основу для певної систематизації їх діяльності, стримувати посадове свавілля й особисте, що забезпечує міцний та постійний суспільний порядок. З іншого боку — це потреба погоджувати право з вимогами загальної безпеки, що спонукає до створення нових компромісів, тому що зміни, які відбуваються в суспільстві, закликають перебудовувати навіть найдрібніші деталі суспільного ладу, переглядати правові норми, аби пристосовувати їх до несподіва-

них ситуацій. Це спонукало людей відшукувати основні принципи розвитку права й нарешті привело до того, що люди спробували сформувати таку загальну теорію правопорядку, яка відповідала потребам певного періоду розвитку права. Соціологія права Роско Паунда передбачає активну діяльність. Здійснення функцій суспільної творчості є її завданням. Правовому мисленню треба розстатися з кріслом, йому необхідно виміряти фактичні потреби та інтереси, але не давати їм оцінок, оскільки вони діють вже по тій простій причині, що існують,— і на цій основі сформувати правові постулати суспільства, що служить йому й на які мають спиратися правотворчість і правовідносини.

Значний внесок в розроблення теорії прагматичної соціології права здійснили юристи Генрі Кернс, Юліус Стоун та інші. Пізніше соціологія права розробляється в працях юристів, соціологів Лео Фултера, Віллі Фрідмана, Жана Карбоньє та ін. Французький соціолог Жан Гурвич, використовуючи методи й поняття загальної соціологічної теорії, формує власну концепцію соціології права, яка твердить, що *соціологія права сумісна з технічним вивченням права і небезпечна не для соціології, а лише для панівного в соціології натуралізму, позитивізму, біхевіоризму та формалізму*. Породження соціології права виводиться з розриву між правовими нормами, поняттями і життям, тобто з існуючої в суспільстві правової практики.

Соціологічний підхід до дослідження проблем держави і права органічно властивий і марксистській теорії. Карл Маркс викривав реакційну роль історичної школи права, звертав увагу на її метафізичність і удавану ортодоксальність. Карл Маркс сформулював суть матеріалістичного розуміння держави і права, яка полягала в тому, що громадянське суспільство визнавалося визначальним щодо держави, а державні визначення — соціальними продуктами. Право — суспільне явище, і його зміст розкривається з розкриттям змісту суспільного, з урахуванням його обумовленості суспільними відносинами. Говорячи про джерела й умови формування марксистської соціології права, варто сказати, що її становлення йшло в гострій боротьбі з усілякими реформістськими течіями.

На початку 60-х років ХХ ст. введено поняття *соціологія права*. Тоді ж сформульовано висновок, що сучасний інтелектуальний клімат, розвиток соціологічної теорії, а також методології суспільних наук визначили інституалізацію соціології права як науки. Зрозуміло, це не означає, що нібито раніше не існувало соціологічного підходу до права. Навпаки, соціологічний підхід до вивчення права в Росії і Україні має багаті традиції і в сфері

теорії права, і в галузі емпіричних досліджень права. Французький філософ Огюст Конт, який вперше ввів у науковий обіг поняття *соціологія*, вкладав в його зміст широкий смисл, вважав, що предметом соціології є не держава і право чи народне господарство у своїй відокремленості, а суспільне життя, включаючи і явища духовної культури. Провідні ж теоретики соціологічної школи права Микола Коркунов, Максим Ковалевський, Сергій Муромцев, Богдан Кістяківський та інші внесли значний вклад у розвиток правової думки, прагнули виробити соціологічні поняття права шляхом звернення до вивчення права в житті, в русі й розкритті історичного генезису права тощо. Юристи Сергій Соловйов і Микита Капустін пов'язували з дією права в суспільстві створення сприятливих умов для життя людей, зокрема, шляхом примирення принципів рівності і свободи. Розвиваючи цю думку, Олександр Горовцев доводив, що право здійснює здебільшого функцію поєднання інтересів усіх членів суспільства, незалежно від їх станового становища, а тим самим потенціал права пов'язувався із захистом принципів гуманізму. Соціологічний підхід до дослідження правових явищ не обмежувався лише сферою теорії і історії права.

Уже в перші роки існування радянської юридичної науки широкий розвиток знаходить соціологічний характер правознавства. Юристи формують ідею складності права як суспільного інституту. Особливо велике значення надавалося праву відносин, підкреслюючи їх безумовний примат перед нормами і правосвідомістю — конкретною формою права перед його абстрактними формами. Розуміння права як системи (порядку) суспільних відносин, що охороняються державою, акцент на поведінковому аспекті, обґрунтування необхідності розглядати конкретні норми в реальних соціальних відносинах, а не тільки в застиглих абстрактних нормах, виявилися дуже актуальними і в сучасних умовах, у період ломки старої командної системи управління. Юрист Євген Пашуканіс, розглядаючи теорію права, намагається простежити процес безпосереднього формування правової форми об'єктивними економічними відносинами, не просто декларативно проголошує визначеність правової надбудови економічним базисом, не просто констатує залежність права від матеріальних відносин, а з'ясовує механізм кінцевого визначення права виробничими відносинами. Євген Пашуканіс, на відміну від інших теоретиків права, йде далі і пояснює, що крім класового критерію права, а також критерію опосередкованості права державною волею панівного класу, шукає глибинний генетичний критерій правового в

матеріальних відносинах, підкреслюючи, що *право є форма якогось специфічних соціальних відносин і ця специфіка її передбачає те, що регулювання суспільних відносин за певних умов набуває правового характеру*. Дослідження соціальної проблематики права одержали могутній імпульс у 60—70-х роках. Тоді ж відроджується інтерес до соціології права. Однак далі не відбувся її повноцінний розвиток. Застійні явища, що проявляються в суспільстві, відбилися й на становищі правової сфери. Бюрократизм, що розрісся до небезпечних меж, а також такі його потворні прояви, як *диктат, адміністративне свавілля в економіці, соціальній і духовній сферах, казенна байдужість до прав і потреб людей, зневажливе ставлення до громадської думки, до соціального досвіду трудящих стали гальмом суспільного розвитку*.

У 80-х — на початку 90-х років в Україні пробуджується інтерес до соціологізації теорії права. Формування нової економічної структури відносин неможливе без корінної, глибокої реформи правової системи, що визначає необхідність і перебудову теорії права. Без глибокого аналізу соціологічних закономірностей права неможливе теоретичне обґрунтування і розроблення програми реалізації реформи політичної системи суспільства, метою якої є радикальне зміщення законності та правопорядку з тим, щоб не допустити узурпації влади і зловживань, забезпечити надійні гарантії захисту конституційних прав і свобод громадян, а також виконання ними обов'язків у ставленні до суспільства і держави.

У сучасних умовах соціологія права — структурована система соціальних знань про право як особливе соціально-юридичне явище в його генезі, а також у дії, тобто як соціально визначеному й соціально діючому (соціально спрямованому) явищі, процесі. Соціологія права — напрям загальнотеоретичних досліджень, що формуються у відносно самостійну структуру знань про право як динамічне соціально-юридичне явище. Соціальна практика як джерело теоретичних знань не зводиться і до юридичної практики. Для створення і застосування закону, для визначення закономірностей і тенденцій у розвитку правової надбудови не достатньо аналізувати діяльність одних лише юридичних установ. Закон живе і діє у сфері суспільних відносин, усвідомлюється, дотримується або порушується громадянами, посадовими особами, а також конкретними колективами різних підприємств, установ, організацій. Суспільні відносини і процеси у сфері виробництва й розподілу, побуту й духовного життя людей, внутрішньої і зовнішньої політики держави служать і мають служити предметом старанного вивчення правознавства.

Отже, соціальна практика, як вихідний пункт теорії у сфері правознавства, охоплює, по-перше, суспільні відносини і процеси, об'єктивно існуючі в суспільстві; по-друге, об'єктивне відображення суспільних відносин і процесів — політична і правова свідомість, інтереси і мотиви поведінки, ціннісні орієнтації і соціальні рекомендації людей; по-третє, власне юридичну практику — діяльність правотворчих і правозастосовних органів по створенню і застосуванню правових актів.

Соціологічний підхід відкриває безперечно ширші горизонти в пізнанні права і правових явищ і має безперечні переваги перед традиційними методами. Це пояснюється тим, що розширюється предметний діапазон досліджень, збагачується техніко-методологічна база досліджень із широким використанням загальної соціології. Основною перевагою соціологічного підходу є та обставина, що не відкидається, а визнається і поширюється науковий обмін у сфері наукових ідей і концепцій знання, суті правових явищ.

Головна особливість полягає у відмінності «мертвого закону» і «живого, гнучкого права» й обумовлена коректним протиставленням належного й суцього, норми і правовідносин. Реалістичний напрям у соціології права довів це уявлення до крайності. В США соціологічний підхід названо *інструментальним* тому, що він по-новому розумів основне завдання правової теорії: сформулювати по можливості несуперечливу систему правових уявлень, що дозволяло б посадовим особам і рядовим громадянам використовувати право ефективніше, тоді як панівні позитивізм і аналітична юриспруденція ставили в центр логіку розвитку права. Кредо інструменталізму полягає в суцього утилітарному підході до використання законодавства як засобу регуляції економічної діяльності та соціальних процесів. Правові норми й інститути розглядаються крізь призму ефективності досягнення мети, поставленої владою.

Сучасні школи соціології права

У сучасних умовах існує *дві школи соціології права: європейська та американська.*

У розвитку *європейської соціологічної юриспруденції* значну роль відіграв австрійський юрист Євген Ерліх. Його концепція права дуже ускладнена й суперечлива. Критикуючи юриспруденцію за те, що вся складна соціальна реальність розглядається крізь призму судової практики, а це призводить до неточної картини дійсності, де правова галузь суцього життя ширша, аніж

судове поле. Вихідні джерела права, його розвиток і суть варто шукати в суспільстві, що є сукупністю різних об'єднань, сімей, общин тощо, завершуючи державою. Така суть соціальної умовленості права. Тоді ж Євген Ерліх проводить досить чітку межу між правовою галуззю, правопорядком і іншими сферами соціального життя, мораллю, релігією тощо, підкреслюючи, що держава будує свою діяльність не тільки на правових нормах. У суспільстві відбувається спонтанний процес правотворчості, і що «живе право», на відміну від «теоретичного права», і є предметом соціології права. Методом вивчення права має стати безпосереднє спостереження конкретних правових явищ, юридично значуща поведінка людей та їх «спілок». Важливе значення має документальне дослідження — аналіз різних договорів (земельної аренди, іпотечних, шлюбних), статусів торгових компаній, заповідань тощо. Опитування населення Буковини, проведені Євгеном Ерліхом, дали підстави твердити, що тут реально діє приблизно лише третина статей громадянського кодексу.

Значний внесок у розробку європейської школи соціології права вніс відомий представник соціальної антропології Броніслав Малиновський. Досліджуючи питання економіки, сімейного життя, родинних відносин, індивідуальної психології населення Меланезії (острова Тробріан, Нова Гвінея та інші), а також первісної культури, права, релігії, етики, мови тощо намагається створити струнку концепцію права. Особливе місце в історії соціології права займає французький соціолог Жорж (Георгій) Гурвич. Теоретико-соціологічні погляди Жоржа Гурвича сформувались у результаті критичного аналізу і прагнення до інтеграції найрізноманітніших напрямів філософсько-соціологічної думки: теорій німецької класичної філософії, Маркса, Прудона, школи Дюркгейма та інших. Утверджуючи, що право становить спробу реалізації в соціальній системі ідеї справедливості, Жорж Гурвич намічає кілька груп проблем, що є предметом соціології права (різні взаємовідносини людей, типи правових норм, покликаних зберігати суспільне життя, проблеми генетичної соціології права та інше). Жорж Гурвич перебував під сильним впливом психологічно-правової концепції Льва Петражицького. Психологічна концепція визначає, що основними рушійними силами дії особи й соціальних груп у суспільстві є психічні переживання, вони вважаються центром усієї суспільної діяльності. До того ж одна частина психічних переживань — пізнання і почуття — належить до «пасивного» становища пізнаючого суб'єкта, для якого характерно, що пізнаючий і чуттєвий суб'єкт обмежені випробуванням

на собі. Іншими за своїм характером є активні переживання, вольові акти, спрямовані до впливу на пасивний суб'єкт переживань. Часто бувають переживання з подвійним характером — емоціонально-вольові переживання або, як Петражицький часто їх називає, просто *емоції*. Саме емоції є причиною, що визначає поведінку людини у ставленні до зовнішнього світу. Безперечні заслуги у формуванні сучасної західної соціології як теоретико-емпіричної науки, а предмета соціології права як вивчення права в соціальному контексті, зв'язків між правом і мораллю тощо. (Бріт-Марі Блечвад, П'єр Вінке, Жан ван Хутте, Вільфредо Феррарі, Ральф Дарендорф, Анрі Арно та ін.).

Для розвитку *соціології права в США* велике значення мають теоретичні розробки, цілісна специфічна система методів *емпіричного со-ціологічного дослідження*. Один із визначних представників американської школи соціології права Ральф Паунд дотримувався думки, що право необхідно розглядати як засіб соціального контролю, що завданням соціології права є виявлення і аналіз соціальних результатів законодавства, а також соціальних змін, що обумовлюють зміни в законодавстві, що необхідна відповідність правотворчості до економічних факторів у суспільстві. Під впливом Ральфа Паунда перебувають його прихильники Отто Холмс, Лео Бренденс, Баррі Кардозо та інші. Більшість основоположників соціологічної юриспруденції виходили з того, щоб подолати формалізм у теорії, консерватизм поглядів на роль права в житті суспільства. Не випадково саме в надрах соціологічного підходу виникають такі теорії: *популізм, прогресизм і новий курс Франкліна Рузвельта*. Становлення нових поглядів на інструментальну цінність права сприяло розвитку й відокремленню соціальних наук, а також використанню нових технічних засобів в емпіричних дослідженнях права і правової дійсності.

Американська школа соціологічної юриспруденції орієнтувала теорію права на те, щоб розглядати судову діяльність як мистецтво. Таку позицію підтримали представники школи «правового реалізму», які вважали мистецтвом не лише судову діяльність, а й все правове мислення, де панують нібито не логіка й раціональна система, а емоції та інтуїція. Прагматично-інструменталістський підхід до праворозкриття підготував основу для виникнення *реалістичного напрямку* в американській соціологічній юриспруденції. Реалісти доходять того ж висновку, що і прагматисти. На їх думку, треба вивчати не позитивний зміст права, а його дію. Реальна цінність права залежить від прогресу самої юриспруденської техніки і розвитку форм правозастосовчої

діяльності. Науково-практичне кредо реалістів полягає в тому, що право перебуває в постійному русі і створюється судом, що право є не самотетом, а засобом досягнення соціальної мети або функцій. Відмінною особливістю позиції реалістів є відверте негативне ставлення до стабільності права і нормативності взагалі.

Отже, соціологія права в США і Європі мала позитивний вплив на подолання консерватизму в теорії і методах пізнання права, запропонувала засоби для надання судовим рішенням більшої передбачуваності й ціннісні методи винайденого, і прийняття судових рішень, дискредитувала правовий формалізм тощо.

2. СОЦІАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ І СОЦІАЛЬНА ДІЯ ПРАВА

Законодавча соціологія права

Соціальна державна і суспільна, громадська діяльність, у результаті якої створюються, підтримуються і розвиваються система законодавчих актів та інших правових норм є *правотворчістю*. *Правотворчість (законодавча) діяльність — складна сукупність різноманітних елементів: реалізація державної волі і правової норми; санкціонування державою норм поведінки людей; безпосереднє формування нових норм компетентними правотворчими органами*. Однією з основних функцій соціального управління є формування й реалізація загальнозначних правил поведінки. Правотворчість пов'язана з аналізом методів і способів формування правових норм, результатів процесу вироблення норм і правил, їх реалізації і ефективності дії правових норм. Велике значення в процесі правотворчості надається його суб'єктам. Участь особи і колективу в прийнятті рішень залежить від ряду умов, від ступеня офіційного визначення прав на участь у прийнятті рішень, від змісту самого рішення. Тому стимулюючим фактором є рішення, спрямовані на формування єдності інтересів особи й мети колективу, від ступеня заінтересованості людини в прийнятті й реалізації рішень, що морально й матеріально задовольняють і людину, і колектив.

Демократія, народовладдя означає, що влада не тільки належить народу, але й повністю здійснюється народом у різних формах і тим самим забезпечується реальна участь населення у реалізації державної влади, багатоманітних функцій управління. Є дві основні сфери участі народу у вирішенні державних справ: безпосередньо і через представників. Представницька демократія означає рішення виборними представниками найважливіших державних і суспільних справ: Конституція України і прийняті на

її основі законодавчі акти визначають сферу діяльності представницьких органів влади так, щоб вони охопили основні питання державного, господарського та соціально-культурного будівництва. Забезпеченню пріоритету основ представницької демократії сприяють принципи державного життя: верховенство закону, право представницьких органів формувати органи управління і контролювати їх діяльність, забезпечення прямого впливу виборців на прийняття рішень тощо. Велике значення має і розвиток безпосередньої демократії, що відображають одну з особливостей народовладдя. Безпосередня демократія створює можливості формування думки з питань загального або місцевого характеру і бере участь у кожному з її формувань та реалізацій.

Специфіка правотворчої діяльності впливає і на соціальний механізм правотворчості. Механізм прояву у праві соціально-економічних і політичних закономірностей дуже складний, а його результати далеко неоднозначні. Це обумовлено вірогідним характером явищ суспільного та економічного життя. Справедливо звертається увага на те, що норми громадянського права становлять лише юридичне відображення економічних умов суспільного життя, що вони, зважаючи на обставини, можуть відображати їх іноді добре, а іноді погано. Серед факторів, що відображають явища суспільного буття, особливе місце займає економічний: проявляються потреби та можливості розвитку економіки. Умови матеріального життя визначають не тільки виробництво, а й природно-географічне середовище, відтворення самої людини. Тому в системі факторів, що відображають явища суспільного буття, поряд з економічними варто враховувати екологічний, географічний і демографічний фактори. Екологічний фактор відображає збереження природних багатств і ступінь раціонального використання природних ресурсів. Географічний — особливості розташування країни. Ці фактори і є важливими для правотворчої діяльності. Дія соціально-економічних, природничих, географічних, демографічних факторів правової діяльності проявляється в земельному, водному, лісовому природоохоронному законодавстві. До важливих факторів правотворчої діяльності, в яких проявляються події і процеси духовного життя суспільства, належить політико-правовий, соціально-економічний, культурний фактори та ін.

Закон і суспільна думка

У системі комплексного *соціологічного забезпечення законотворчості* важливу роль відіграє *суспільна думка*. Складністю і

багатогранністю суспільної думки пояснюється той факт, що існує численне й різноманітне її визначення. *Суспільна думка* — *своєрідний спосіб існування суспільної свідомості у вигляді неофіційної масової свідомості якої-небудь соціальної спільності людей*. Основою для виникнення суспільної думки часто є *духовні процеси, спілкування*. Теоретико-гносеологічні дослідження дали можливість установити співвідносини суспільної думки з різними формами суспільної свідомості, а в соціології суспільної думки доведено її дійсно практичний характер. Громадська думка на рівні побутової свідомості нерідко формується під впливом слухів, неадекватного розуміння частиною населення природних труднощів суспільного розвитку. Інакше кажучи, буденний рівень масової свідомості в сучасних умовах містить значні елементи стихійності, ілюзорності. Тут нема нічого дивного, тому що стрімкий розвиток відкидає старі стереотипи й догми масової свідомості, в тому числі і в сфері політичних і правових відносин. Суспільна думка знаходить відображення у формі рекомендацій і вимог, а також проявляється у схваленні або осудженні дій тих чи інших соціальних інститутів, вчинків окремої людини або якоїсь соціальної спільності. Формується суспільна думка цілеспрямованою діяльністю, впливом на маси різноманітних державних, суспільних органів і засобів масової інформації і стихійно на основі практичного життєвого до-свіду, традицій, звичаїв, моралі та інше.

У сучасних умовах в Україні формується і функціонує різноманітна громадська думка. Плюралізм суспільної думки має об'єктивні передумови. Їх варто шукати в різноманітних відмінностях екологічного, соціального і культурного характеру, а також у тих відмінностях між людьми, які обумовлюються природними соціально-демографічними факторами (відмінності статі, віку, сімейного становища та інше). Особливе соціальне становище знаходиться в основі визначальних відмінностей між соціальними спільностями, верствами, прошарками тощо. Звідси специфічний інтерес в осіб певної соціальної спільності, яка тим самим виступає як соціальний суб'єкт. Близькість інтересів соціальних суб'єктів визначається спільним принципом їх виділення — характером поділу праці. Зрушення ж у соціальному характері поділу праці відбиваються на ступені диференційності соціальної структури, впливають на соціальний інтерес, а також на активність соціальних суб'єктів.

Отже, існування в Україні на сучасному етапі специфічних інтересів у різних соціальних спільностей обумовлює відмінність

оцінок тих чи інших явищ і фактів суспільного життя, *породжує неоднозначність і різнохарактерність суспільної думки*. Можуть проводитися також і спеціальні опитування громадської думки, спрямовані на виявлення ставлення громадян до тих або інших ідей і положень концепцій соціології права. Та було б неправильно перебільшувати, а тим більше абсолютизувати (як це іноді робиться) значення оцінок або результатів опитів суспільної, громадської думки з приводу концепції права. Науці добре відомо, що громадська думка далеко не завжди може досить компетентно з'ясувати складні проблеми соціального життя. Ще Георг Гегель влучно зауважив, що в громадській думці все фальшиве й істинне, але знайти в ній істинне є справою великої людини. Та громадська думка в силу своєї оцінкової природи завжди несе в собі певну оцінку того чи іншого соціального явища, що становить предмет обговорення громадської думки.

У сучасних умовах нестабільного соціально-політичного життя особливо проявляються суперечності між інтересами різних соціальних спільностей, верств, груп. Через певну нерозвинутість соціологічних досліджень часто відсутні емпіричні дані, що характеризують зміст і інтенсивність розбіжностей. Та це не досить суттєва для нормотворчості й законотворчості проблема. Можна дещо поповнити в процесі діяльності законодавчих органів. Нерідко ж буває, що і виявлена громадська думка суперечлива, не відповідає науковим уявленням про події, соціальні явища тощо. В таких випадках легко піддатися спокусі вважати громадську думку некомпетентною, сфальсифікованою ідеологічними догмами, примітивними стереотипами побутового мислення та інше. Проте, якщо за суперечностями можна виявити й реальні колізії інтересів людей, то можна виявити в громадській думці ту істину, яка потрібна для законодавчих актів, формування законодавчих норм тощо. В межах соціологічного забезпечення законотворчості *важливо здійснювати експертизу досліджень громадської думки*. Створення постійно діючої наукової експертизи результатів соціологічних досліджень громадської думки сприятиме раціональній законотворчості. І хоча проблема інтересів досить глибоко розроблена в межах загальної теорії права, все ж ще не одержала належного вирішення й розвитку з позицій конкретної соціології права. *Для правотворчості найбільше значення має той аспект соціології інтересів, що пересікається з предметною галуззю соціології нормотворення*. Адже для законодавців важливий, насамперед, нормотворчий інтерес, що є результатом погодженості інтересів різних учасників суспільних відносин.

Соціальні функції права

Роль права в системі суспільних відносин, конкретні функції права та його норм, механізми дії права, особливості осіб учасників правових відносин і правова культура — ось ті вихідні позиції, що характеризують обумовленість вивчення соціальної дії права. *Правова система, що існує в будь-якому державно-організованому суспільстві, ставить за мету підтримку і захист соціально-політичного й економічного ладу, волі та інтересів різних соціальних спільностей — класів, верств, прошарків, створення і підтримку правопорядку.* Починаючи з 80-х років ХХ ст., в Україні дедалі більше не тільки констатувалося визнання важливості, а й наполегливо підкреслювалася необхідність для розвитку суспільства захисту прав особи, стабільності, порядку й організованості, реалізації перспектив соціального та економічного розвитку. Підкреслювалося, що *правова система має поєднувати соціальну цінність та ефективність на рівні правової норми й рівні правової системи.* Соціальна ефективність правової системи визнавалася її реалізованою цінністю, тобто станом правової законності, рівнем соціальної активності особи, діяльності соціальних спільностей, суспільства. Визнання важливості й соціальної цінності права викликало необхідність визначення функцій правової системи. Досить часто *право характеризується тільки як форма державної діяльності*, що принижує соціальну цінність права і його роль у житті суспільства. Адже право з його специфічними властивостями впливає на поведінку людей (нормативність, обов'язковість, певну визначеність рекомендацій), прямо і безпосередньо впливає на різні сфери діяльності людини, сприяє досягненню соціально корисної мети, що можна мати саме в результаті нормативно-правового регулювання. До того ж право здійснює роль організуючого фактора у ставленні до громадян і до самої держави. Це впливає з провідного принципу правової держави: взаємної відповідальності держави і громадянина. *Отже, право тісно пов'язане з державою, є соціальною цінністю і здійснює самостійні функції в суспільстві.*

Визначаючи соціальні функції права, варто виходити з того, що, *по-перше*, право надбудовне явище й визначене матеріальними умовами життя суспільства і соціальні функції обумовлені саме системою суспільних відносин; *по-друге*, право — продукт свідомої діяльності людей, спрямований на забезпечення й охорону особи, соціальних спільностей, досягнення спільної мети соціального розвитку, а правове регулювання суспільних відно-

син так або інакше пов'язане з реалізацією завдань, що їх ставить перед суспільним життям історичний розвиток; *по-третє*, право є одним з елементів соціальної системи, яка впливає на всі її складові елементи. Соціальні ж функції права об'єднані єдиною системою соціального управління в нерозривному зв'язку з економічними, власне соціальними, політичними й ідеологічними факторами суспільного розвитку.

Основними функціями правової системи є інтегративна, регулятивна, комунікативна, охоронна. Провідною, основною і визначальною є функція інтеграції — згуртування соціальних спільностей, верств, прошарків та ін. Правова система взаємодіє із суміжними соціальними системами — економічною, політичною, моральною тощо, *спрямовує діяльність на досягнення основної мети — соціальної і національної згоди, забезпечення захисту інтересів людини, а тим самим, і суспільства*. Правова система організує і стимулює поведінку й діяльність людей, згуртовує їх, сприяє утвердженню прогресивних загальнолюдських демократичних норм. Усі інші соціальні функції права є допоміжними, доповнюючими основну і провідну.

Отже, *правова система* служить інструментом інтеграції елементів політичної системи, зміцненню зв'язків між ними, *є юридичною основою діяльності громадських, суспільних об'єднань, функціонування трудових колективів, базою безпосередньої демократії*. Саме з таких позицій варто оцінювати соціальну значущість та ефективність правової форми, переваг того чи іншого методу регулювання комплексу суспільних відносин. Природно правова система може успішно реалізувати в суспільстві завдання і мету не лише зміцнення й закріплення панівного правопорядку, а й ефективно забезпечувати інші важливі завдання, зокрема, функції соціального згуртування і забезпечення контролю за поведінкою людей. Реальне наповнення соціальних функцій права суспільно-но-корисним змістом залежить від типу соціально-економічної системи, від того, інтереси яких верств населення захищаються за допомогою права, яку мету переслідує у своїй внутрішньополітичній діяльності держава, її владні структури та органи, як захищає і відстоює інтереси та потреби особи.

Механізм соціальної дії права

Соціальний механізм права — це механізм взаємодії правових та інших соціальних факторів, що беруть участь у житті права на всіх етапах його функціонування. В механізмі правового регулю-

вання виділяють три основні моменти: *юридичні норми, правовідносини та акти реалізації прав і обов'язків*. По суті це юридичний механізм дії права. Якщо ж вважати, що суб'єктивні права реалізуються не тільки в правовідносинах, але й у правових зв'язках, то в такому випадку юридичний механізм правового регулювання становить взаємозв'язок двох елементів: юридичних норм і правових зв'язків. *Соціальний аспект механізму дії права передбачає дослідження, насамперед, соціальних обставин, що перебувають поза самим механізмом, але так або інакше його визначають, механізмів, на які покликаний зворотно впливати, а також соціальних факторів і процесів, які включені в сам механізм дії права*. Сам же механізм дії права має певну структуру: управляючі соціальні системи (механізм державного та соціального управління, норми права); соціальні фактори (соціально-економічні, політичні, соціально-демографічні, ситуаційні); системи передачі (інформаційні, нормативно-ціннісні, соціально-психологічні); регулюючі соціальні системи і, — як результат, — правомірна і соціально активна поведінка.

У реалізації соціальної дії права важливе значення мають форми правового впливу дії, засоби правового впливу, стадії соціальної дії права. Правове регулювання суспільних відносин шляхом надання прав і покладення обов'язків на суб'єктів є найбільш специфічною формою правового впливу. Соціологія права вбачає за суб'єктами права конкретних осіб, які мають відповідний психологічний статус. Це психологічний вплив права. Результатом психологічного впливу права стає формування способу права, тобто «узагальненої, емоційно забарвленої форми відображення правової дійсності у вигляді комплексу уявлень про закони, методи їх реалізації в життя і про органи юстиції». Спосіб права — це, по суті, своєрідний згусток правосвідомості, її конкретність. Зрозуміло, на формування способу права впливають закони, діяльність правоохоронних органів та інше. Отже, безпосередньо спосіб права формується саме під впливом самих законів і практики їх реалізації. Але, з одного боку, закони, якщо вони є втіленням права, а не свавілля, мають бути згустком, відображенням об'єктивних правових потреб суспільства, а з іншого, — діяльність щодо застосування законів не може не випробовувати на собі вплив найрізноманітніших неправових, але пов'язаних із правом, факторів.

Правова соціалізація особи

Соціалізація — процес безперервний, що залежить не тільки від форм зв'язків людини з соціальним середовищем, але й від

ступеня зрілості суспільства. Соціалізація включає, з одного боку, цілеспрямований вплив соціальних умов різних соціальних інститутів на людину з метою залучення її до системи понять, оцінок, уявлень, соціальних норм та інших цінностей культури, прийнятих у суспільстві, з іншого — соціальну діяльність самої людини в процесі соціалізації, становлення особи. Людина, яка діє в соціальному середовищі, змінює, вдосконалює її і одночасно змінює власну суть, формує в себе нові якості та властивості. Правова соціалізація становить необхідну й важливу частину загальної соціалізації. Специфічність правової соціалізації полягає в специфічному прояві її загальних законів у сфері формування й розвитку індивідуальної політичної і правової свідомості, правової культури. Правова соціалізація означає дедалі повніше усвідомлення людиною, громадянином своєї соціальної ролі, місця в соціальній структурі суспільства, формування самосвідомості представника класу, члена певної соціальної спільності, дедалі ширше включення в соціально-правові відносини, наповнення їх особистісним змістом. Цей процес триває безперервно протягом свідомого життя людини.

В умовах демократичного режиму основний зміст та особливість соціалізації індивіда полягає в залученні його до політичних і правових норм, цінностей, до політичної і правової культури і практики, до свідомої соціально-активної діяльності, яка є універсальним методом удосконалення соціального середовища й одночасно формування особи. Особа — соціальний продукт, залежить від розвинутості інших форм соціальної культури, від політичної і моральної зрілості соціальних спільностей, верств та інше. Внутрішня ціннісна нормативна система особи є продуктом індивідуального досвіду й колективних прагнень.

Особливості правової соціалізації — *сувора конкретність, спрямованість і визначеність у суспільстві*, тобто в системі, що має свою власну історію і свою власну логіку культурного, соціального, політичного та економічного функціонування. Структуру владних відносин і роль авторитетів, тип державного ладу, форми належності до національної, соціальної спільності, правила і способи участі в справах суспільства визначає кожна держава. В державі діють історичні традиції і політичний режим, соціально-демографічні та економічні структури суспільства, законодавство, за допомогою якого формуються суспільні відносини і визначається соціальний і правовий статуси особи.

Могутнішими факторами, що обумовлюють процес правової і політичної соціалізації, виступають форма та історія взаємовід-

носин між суспільними установами і державою. Соціальні уявлення про форми належності до національної спільності, правила і способи участі в справах суспільства та інші явища суспільного життя формуються по-різному, залежно від того, який обсяг прав особи визнає суспільство. В будь-якому суспільстві є певний набір уявлень, позицій, цінностей, що поділяються більшістю населення. Та є й інші системи норм і цінностей, специфічні для кожної соціальної спільності. У процесі правової соціалізації виникають сприятливі можливості для спроб опору нормам, їх модифікації і навіть спростування. Отже, особа може перебувати в сфері тиску і нав'язування дуже суперечливих норм і цінностей.

Уся сукупність суспільних відносин, усі види і форми соціального спілкування не відбуваються поза предметно-практичною діяльністю індивідів. Суспільні відносини визначають організаційний зміст і діяльність, спосіб реалізації її соціалізуючих функцій. *Соціальна діяльність виступає як сила, що відтворює і змінює соціальне середовище, реальні суспільні відносини, зміст спілкування, зміст і статус соціальних ролей та інше, а разом створює і змінює структуру та зміст політичної і правової свідомості, поведінки, рівень політичної і правової культури особи.* Невід'ємною складовою частиною процесу соціалізації індивіда є політичне і правове виховання. Його мета — формування системи знань, переконань, мотивів і звичок соціально активної поведінки. Правове виховання здійснюється в різноманітних формах. Одержані знання допомагають індивіду формувати ціннісні орієнтації, соціальну настанову тощо, відіграють важливу роль в упорядкуванні свідомої діяльності особи, виступають віссю правової свідомості, істотно впливають на формування ставлення людини до різних політичних явищ, визначають її поведінку в сфері суспільства. Правове самовиховання передбачає засвоєння, розвиток, зміцнення певних принципів політики, права і моралі, цінностей, соціальних і правових норм поведінки для того, щоб вистояти проти будь-яких негативних зовнішніх впливів тощо.

Соціологія права займається, зокрема, проблемою соціальної цінності права, його престижу в суспільстві. Соціологія правової культури передбачає, *по-перше*, розробку теорії соціалізації особи й вивчення механізмів правової соціалізації, створення такої системи цінностей, що охоплює свідоме додержання правових норм. *По-друге*, дослідження громадської думки з питань виховання населення, насамперед, молоді, ставлення до злочинності та боротьби з нею. *По-третє*, дослідження правової свідомості особи, соціальних спільностей і її вплив на правову поведінку,

формування ефективних методів реалізації, тобто перевиховання злочинців та ін. Правовий досвід, компетентність громадянина як громадського діяча визначається не тільки рівнем загальноосвітньої підготовки до політичної писемності, але й успіхами в оволодінні спеціальними пізнаннями в галузі держави і права.

Отже, соціологія права детально розглядає соціальну обумовленість права, соціальні дії права, правову соціалізацію особи, правову поведінку особи, громадянина тощо. Предмет соціології і правознавства не тільки межують, але й частково збігаються. Та кожний з них має свою специфіку. В результаті й ті суспільні відносини, що входять до предмета соціології й одночасно до предмета юридичних знань, вивчаються юридичними науками по-різному, в різноманітних аспектах. І якщо правову науку цікавить правова форма суспільних відносин, зміст прав і обов'язків, їх суб'єктів, то *соціологія* на будь-якому рівні *завжди з'ясовує соціальну природу, походження, соціальне місце і соціальні функції того або іншого суспільного явища.*

Література

Американская социология: перспективы, проблемы, методы. — М., 1982.

Алексеев С. С. Общая теория права. Т. 1, 2. — М., 1982.

Карбонье. Юридическая социология. — М., 1986.

Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. — М., 1995.

Кульчар К. Основы социологии права. — М., 1981.

Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве. — М., 1987.

Личность и уважение к закону. — М., 1979.

Смелзер Н. Социология. — М., 1994.

Швыдак Н. Г. Образ жизни и образ права // Социальное развитие и право. — М., 1980.

СОЦІАЛЬНА ЕКОЛОГІЯ*

Ще в 20-х роках ХХ ст. сучасний французький соціолог Бертран де Жувеналь підкреслював: людство повинно пройти рятівний шлях від політичної економії до політичної екології. А ще раніше, в середині ХІХ ст., німецький біолог-дарвініст Ернст Геккель, коли заговорили про екологію, ввів у науковий обіг поняття *екологія*, дав їй визначення і розкрив суть. Тепер це поняття вживається і в біології, і в соціології, і навіть в філософії, коли сформувалися галузі знання — соціальна екологія, екологія людини, екологія культури, моральна екологія та ін. Таке широке розгалуження древа екології має одну-єдину причину: від такого напрямку наукових досліджень залежить доля людини, яка на досить тривалий період забула про природні інстинкти і навички первісного становища, вважає себе вільною від екологічних залежностей і взагалі від природи, що постійно змінюється, перетворюється.

1. ЕКОЛОГІЧНА ПОЛІТИКА: ДЖЕРЕЛА, СУТЬ

Що таке екологія

Природа обумовлює життя людини. Людина ж, втручаючись в природу, прагнучи підкорити її своїй волі, не тільки руйнувала, а й облагороджувала природне середовище. Проте, олюднюючи природу, людина довела її до деградації, подекуди до кризи і катастрофи, коли господарська діяльність набрала планетарного розмаху і виробничі процеси зрівнялись за інтенсивністю з природними. Тепер же потрібні значні зусилля для збереження природи, усунення джерел її деградації, повного переосмислення принципів, методів та інфраструктури і навіть мети господарювання.

Екологія — наука про економію, домашній побут тваринних організмів, досліджує загальну взаємодію тварин з неорганічним і органічним середовищем, їх дружні і ворожі відносини з іншими тваринами і рослинами, з якими вступають у прямі або непрямі контакти. Абстрагуючись від елементів архаїки у визначенні й констатації *заплутаного* повного комплексу зв'язків і явищ (і в такому розумінні визначення Ернста Геккеля не застаріло), можемо не помітити звернення саме до *економії*. Проте, геккелівські акценти саме на економію не є випадковими, адже

природокористування завжди і досить жорстко визначається економічним розвитком суспільства.

Екологічні й економічні інтереси суспільства об'єктивні: між ними є єдність і протилежність. Ці інтереси єдині, оскільки необхідно забезпечувати матеріальний добробут людей, але протилежні за змістом, метою і методами їх досягнення. Екологічні інтереси ґрунтуються на біологічних законах розвитку. Їх мета — забезпечити якість навколишнього середовища. Без такої умови людина просто не може вижити як біологічна істота. Економічні ж інтереси відображають соціальні закони розвитку суспільства, і їх основна мета — задоволення матеріальних потреб людини. Екологічні аспекти обов'язково присутні в усіх великомасштабних економічних заходах, і навіть тоді, коли не усвідомлюються. Суперечності між економічними потребами суспільства і можливостями навколишнього середовища компенсувати втрати, що завдає втручання людини, іноді досягають значної гостроти і можуть вирішуватися лише на шляхах оптимізації природокористування, зменшення антропогенного тиску на природу. В усьому світі (Україна не виняток) господарська діяльність здійснюється за рахунок природи і майбутніх поколінь. Екологія і нині розглядається як альтернатива економіці, як фактор гальмування соціально-економічного розвитку. Майже в усіх країнах світу організаційно розведені природокористування та природоохоронна діяльність. Одні відомства нещадно експлуатують природу, а інші — нечисленні і маловпливові — займаються її захистом.

Драматичні колізії, що виникають у сучасній природоперетворюючій діяльності людини, безумовно, ведуть до переосмислення змісту стосунків людини з її природним оточенням і радикальних змін у методології наукового пізнання. Екологічна ситуація, що склалася у світі, особливо в Україні, потребує наведення мостів між екологією — теорією поведінки людини в сучасному світі — та природокористуванням. Екологія дещо втрачає академічність (а потрібна як гарант високого рівня теоретичних розробок) і робить акцент на проблемах навколишнього середовища та гармонізації відносин між людиною і природою. Природокористування ж не перестає бути просто використанням сил та речовин природи в інтересах людини. Варто підкреслити, що екологічні проблеми займають чільне місце у сфері політики. Потреба у створенні теорії оптимізації природокористування зумовила політизацію екології. Поняття *політична екологія, соціологія екології* знаходять поширення серед соціологів і екологів. Якщо політекономія є наукою про управління

економікою, її ядром і одночасно ключем до розуміння багатьох явищ соціального життя, що визначають розвиток суспільства, то екологія — конкретна галузь біологічних знань, яка зосереджується на дослідженні взаємодії організму із середовищем існування. Те, що підштовхувало до розвитку економічної науки, а саме: управління господарськими процесами і відносинами власності, — мало лише непряме й не дуже яскраво виражене ставлення до живої і неживої природи планети. Власність на землю, на ділянку, придатну для сільськогосподарського виробництва, ще далеко не адекватна власності на природу. Чисте повітря і вода, рекреаційні зони, навіть корисні копалини ще не були раритетом і тому довго вважалися нічийними і безкоштовними, незважаючи на їх життєву необхідність для людини. Згодом екологічні проблеми набули якісно нових рис. Створюється багато в чому нова, видозмінена природа — змінюються ландшафти, виникають величезні штучні водойми і зникають природні, виснажуються природні ресурси, засмічуються до небезпечних меж повітряний і водний басейни, ґрунт насичується величезною кількістю мінеральних добрив, засолюється і деградує, ріки забруднюються промисловими стоками, рослинний і тваринний світ дає небезпечні мутації тощо. Все це змусило підійти до природи з політико-економічними мірками. Природа стала цінністю, причому не лише споживчою. А неграмотне і недалекоглядне управління призводить до екологічних катастроф (Чорнобиль і Арал, омертвіння Великих Озер в Америці та ін.). Ось чому екологічна політика стала розглядатися в тісному зв'язку зі змінами, що відбуваються в сучасному суспільстві.

Екологічна політика

Що ж таке екологічна політика? Державна *екологічна політика* — це соціально-економічні управлінські рішення і міжнародні договори, створені на розумінні переваг і недоліків, поєднаних з екологічним становищем територій, акваторій і повітряного простору країни (з урахуванням перспективного розвитку господарства і зміни чисельності і потреб населення), і наявності в межах країни природних ресурсів і характеру природних умов життя. Екологічна політика — це сукупність заходів, заснованих на усвідомленому використанні об'єктивних законів розвитку суспільства і природи з метою підтримання соціально-економічних і біологічних умов життя людини в умовах політичної системи, що забезпечує можливість для населення впливати на вибір мети, за-

вдань, форм, пріоритетів політики. Екологічна політика — це комплекс заходів, спрямованих на охорону навколишнього середовища, збереження і відновлення природних ресурсів, запровадження безвідходних і маловідходних, екологічно чистих технологій, розвиток природоохоронної освіти і виховання, правову охорону екологічних систем з метою забезпечення оптимальних умов природокористування. Екологічна політика визначається як організаційна та регулятивно-контрольна діяльність суспільства і держави, спрямована на охорону та оздоровлення природного середовища, ефективне поєднання функцій природокористування і природоохорони, забезпечення нормальної життєдіяльності та екологічної безпеки громадян.

Екологічна політика охоплює дві групи взаємопов'язаних завдань: по-перше, завдання, спрямовані на збереження умов існування людини, і по-друге, формування культури (насамперед, екологічної) життя. Екологічна (або природоохоронна) освіта і виховання на всіх етапах людської історії помітно відставали від темпів матеріального виробництва. І якщо раніше це відставання не було предметом загальної турботи, то в сучасних умовах стає очевидним, що таке ставлення до цього може призвести до найнебезпечніших (якщо не сказати фатальних) наслідків. Практичною основою поведінки людини в природі, безумовно, є природокористування. Еволюція форм природокористування органічно поєднується з етапами історичного розвитку людини. В соціології виділяються два етапи: етап присвоєння готових продуктів і етап виробництва.

В історичному процесі характер взаємовідносин між людьми позначався на їх ставленні до природи і навпаки, оскільки історія природи й історія людей нерозривні, поєднані. Ця єдність реалізується у соціальній активності, що об'єднує природно-історичний і культурно-творчий процеси, дозволяє розглядати суспільство і природу як єдиний процес розвитку. Темпи, якість, напрямки і результати розвитку кожного компонента соціоприродної системи обумовлені їх автономним розвитком і таємними впливами. Отже, початок чи кінець, прискорення чи уповільнення, якість розвитку, форма (прогрес, регрес, структурні зміни) складові систем і цілісності, обумовлені взаємодією суспільства і природи, що є джерелом їх саморозвитку. На виникнення людини і суспільства мали вплив екологічні фактори і особливо три форми змін навколишнього середовища. По-перше, відносно повільні коливання газового складу атмосфери планети, у ході яких помітно збільшувалась кількість атмосферного кисню, який сприяв

виникненню багатьох прогресивних груп тварин, включаючи основні класи хребетних. По-друге, короткочасні різкі зміни термічного режиму, що призводило до вимирання численних груп тварин, створюючи умови для поширення більш прогресивних форм, які збереглися в епохи вимирання. По-третє, коливання клімату протягом останніх декількох мільйонів років, які безпосередньо впливали на еволюцію предків сучасної людини.

Умови навколишнього середовища відіграли важливу роль у прогресивній еволюції біосфери, стали екологічними факторами прискорення розвитку одних форм і затримки та навіть елімінації інших форм життя. Природні фактори, звичайно, впливали не лише безпосередньо (катастрофи), а й опосередковано через складні біологічні механізми, основним з яких є природний відбір, і таку ж опосередковану дію справляли на процес антропологічного соціо-генезу. Проте для нас важливим є сам факт впливу екологічного середовища на формування і розвиток людства.

В епоху палеоліту (особливо раннього) людина хоч і виробляла знаряддя, але тільки для збирання і полювання (присвоєння наявної і легкодоступної їжі) і тут мало відрізнялася від тварин. Мисливсько-збиральне господарство (доповнене рибальством) надто залежне від природи. Зона поширення людини обмежувалась зонами теплого клімату і необхідної кількості їжі. Лише даліше оволодіння вогнем дозволило дещо розширити географію поширення стародавньої людини, причому поява екологічних обмежень вела не лише до загибелі окремих спільностей, а й до нових форм взає-модії з природою (відсутність печер привела до будівництва штучних печер-жител, виник теплий хутряний одяг). Вважається, що вже верхньопалеолітична людина (30—35 тис. років тому) почала використовувати окрім вогню, одяг і, що найголовніше, примітивне житло.

Вперше людина створила елементи штучного середовища мешкання і тим самим ступила на шлях формування навколишнього середовища. Зміна умов життя людини веде до суттєвого збільшення її потреб, а отже, і до виникнення нових засобів їх задоволення. Збирання більш давнє і, можливо, більш надійне джерело їжі, ніж полювання, яке, проте, виявилось досить прогресивним економічно. А взагалі, полювання, рибальство, збирання обмежувалися лише тими ресурсами, що давала сама природа, і людина впливала на біосферу в основному екстенсивними методами. Первісні общини змушені регулювати їх чисельність відповідно до тих умов, в які ставила їх *привласнююча економіка* природи. Важливу роль відігравали міграційні процеси. На до-

силь раннях етапах розвитку общини (громади) вироблялись соціальні, хоч і досить примітивні, навіть грубі, норми співжиття. Обмеженість запасів природних ресурсів (дичини, птахів та ін.), мабуть, змушувала шукати деякі елементи раціонального природокористування.

Отже, суспільство могло існувати і розвиватися тільки за умови, коли чисельність населення відповідної території не перебільшувала певного рівня. Саме це стало відображенням першої в історії людства суперечності між суспільством і природою, що базувалася на спроможності забезпечити населення достатньою кількістю засобів існування. Ця суперечність носила значно гостріший характер, аніж у наступні періоди розвитку людства. Аби вижити як вид, людина змушена змінити стратегію природокористування, що полягала в переході до продуктивної сільськогосподарської діяльності (землеробства і скотарства). Сталася так звана *агрокультурна* (або неолітична) революція, наслідком якої була докорінна зміна самого способу життя людини і її вплив на природу.

Удосконалюючи знаряддя праці, людина поступово, в дедалі більших масштабах, приступає до зміни природи і формування навколишнього середовища. Перехід від привласнюючого господарства до землеробства і скотарства, тобто до виробничої економіки, дозволив суттєво зменшити залежність людини від природи завдяки можливості за допомогою знарядь створювати штучні продукти діяльності. Суспільство одержало, нарешті, можливість (щоправда, відносно) контролю за кількістю продуктів харчування. Люди вперше в історії перестають залежати від запасів продуктів у *дикій природі*. Безперечно, спочатку ні скотарство, ні землеробство не відігравали провідної ролі в забезпеченні суспільства продуктами харчування. Суспільний розподіл праці став саме тим кроком, що дозволяє серйозно говорити про таку можливість.

І саме з неоліту розходження соціального й природничого розвитку набуває дедалі більших масштабів. Соціально-економічний прогрес досягається за рахунок більшої деградації природного середовища. Ставши на шлях продуктивного сільськогосподарського виробництва, людина почала змінювати природні екологічні системи: ландшафти, ґрунти, окультурювала рослини й одомашнювала тварин. Водночас з переходом до землеробства й скотарства звужувалося коло рослин і тварин, з якими мали справу первісні збирачі й мисливці. Зараз науково доведено, що різноманіття рослинних видів підтримує генетичне різноманіття інших організмів, а отже, й стабільність усієї системи. Встановлено переваги природних і близьких до них рослинних угруповань.

вань перед культурними для збереження системи. Звичайно, культивовані інші угруповання іноді за продуктивністю можуть перевищувати природні. Проте цей ефект короткотривалий, і підтримка високого рівня продуктивності культурних (або штучно організованих) екологічних систем поєднана з працемісткою агротехнікою. До того ж культурні угруповання, як правило, представлені монокультурами, що виснажують ґрунти, знижують біологічне різноманіття середовища, провокують інші негативні екологічні наслідки. Йдеться про порушення екологічної рівноваги, що еволюційно зумовлене всім розвитком біологічної форми руху на планеті. Господарське втручання людини в природу привело до спрощення флори і фауни, порушення трофічних ланцюгів, що лежать в основі кругообігу речовин у біосфері, руйнування цілісності і стійкості біогеоценозів, що склались еволюційно.

Неоліт екологічно різко відрізняється від палеоліту. Річ в тому, що мисливсько-збиральне господарство викликало не дуже значні зміни на планеті, і люди, розсіяні на величезних просторах, становили невіддільну частину навколишньої природи. Поява ж тваринництва і землеробства суттєво посилила тиск на навколишнє середовище, сприяючи опустеленню величезних регіонів, широкомасштабній ерозії ґрунтів і знищенню лісів внаслідок пожеж. За суттю неолітична революція — революція технологічна. Перехід від мисливства і збиральства до тваринництва і землеробства, від *економіки*, привласнюючої готові продукти природи, до економіки виробляючої відомий як перша технологічна революція. Хронологічно вона відбувається в епоху неоліту, тобто останній період кам'яного віку, і триває приблизно з шостого по друге тисячоліття до нашої ери. Розпочатий виробляючою економікою соціальний прогрес органічно поєднаний з екологічним регресом, який з розвитком виробництва теж поступово нарастив і розширювався.

Дальший прогрес у розвитку знарядь праці, поєднаний з використанням заліза, стає новим важливим моментом взаємодії суспільства і природи. Відбувається відокремлення ремесла від землеробства, і як наслідок — підвищується потреба в елементах природи. Звичайно, процес тривав багато століть і мав періоди піднесення і спаду. Ще одним наслідком стало зростання міст, які відіграли суттєву роль у зародженні капіталізму і розгортанні промислової (індустріальної) революції. Міста, зв'язані транспортними комунікаціями з сільськогосподарськими угіддями, стали домінувати в навколишньому середовищі. Розвиток міст сприяв також ускладненню соціального середовища, що виражалось не

тільки в соціальній поляризації рабовласницького, феодального і капіталістичного суспільств, але й у виникненні зачатків міського способу життя, що дедалі більше відрізняється від сільського. Це ускладнило зв'язки між людьми і змінило їх потреби, що сприяли формуванню споживацького ставлення до природи.

З розгортанням промислової революції значно змінюється розміщення продуктивних сил. Створюються нові промислові центри, зростає чисельність населення. Проте ще тривалий період тиск на природне середовище має локальний і екстенсивний характер. Історія капіталізму починається з проникнення в легку промисловість. Хоча тоді процес взаємодії між суспільством і природою ще не зазнав суттєвих змін. З виникненням і розвитком важкої промисловості становище різко змінюється. Настає період комплексного впливу на природу, що не могло не позначитися на рівновазі її елементів. Стає ясно, що джерела не тільки в розширенні масштабів природокористування і у властивих способу виробництва методах організації господарства, а й у зміні ставлення людей до природи. Природа стає для людини лише предметом, корисною річчю, її перестають визнавати самодостатньою силою, а теоретичне пізнання її власних законів саме виступає лише як *хитрість розуму*, що має на меті підкорити природу людським потребам.

В історії цивілізації починається епоха глобального впливу на природу. Якщо досі можливість необмеженого використання елементів природи, забезпечення виробничими відносинами, чисто теоретична, то з моменту інтенсивного розвитку важкої промисловості дістає практичну реалізацію. Виробництво вже не задовольняється старими методами перетворення природних речовин. Винахідництво дедалі більше перетворюється в науку, що має за мету пошук шляхів підвищення ефективності суспільного виробництва. На початку ХХ ст. настає період, що характеризується дальшим зближенням науки з виробництвом. Це стає не тільки бажаною, а й необхідною умовою суспільного прогресу. Причому все більшого поширення набувають елементи, штучно створені людиною. Уперше в історії люди впритул приступають до формування штучних систем не лише за рахунок перетворення речовин природи, а й за допомогою заново створених, що надає їх взаємодії з природним середовищем і нових рис, не властивих попереднім етапам розвитку людства.

Індустріальне суспільство, зробивши техніку відносно автономною силою, включило в неї індивіда як засіб і нещадно екс-

плуатує його фізичну й інтелектуальну здатність. Людина перетворюється в гвинтик, вузькоспеціалізованого раба тієї або іншої науково-технічної галузі. Ця хибна позиція повинна бути зламана. Вихід із становища, що склалося в рамках виробництва, вбачається в різкому скороченні обсягу бездуховної праці. Досягти цього можна за рахунок різних технічних новачій (автоматизації, роботизації, комп'ютеризації тощо). Проте досвід розвинутих країн показує, що і *висока технологія*, яка вбирає культуру виробництва, і споживання, не вирішує всіх проблем духовного і фізичного розвитку людства. Сучасне людство не без допомоги техніки продовжує ускладнювати екологічні проблеми. Людство ще не піднялося до рівня розумного ставлення до життя, його основ і майбутнього. Як і раніше, багато в чому людство перебуває в полоні ілюзій стосовно технічного прогресу, і не в змозі повністю використати для свого блага механізм стрімкого технічного злету. Прогресуюча загроза життю і розуму потребує зміни моделі розвитку цивілізації, мислення багатьох її відносин, перебудови механізмів та структур і, насамперед, формування екологічно безпечного суспільства.

Отже, магістральна лінія історії людства не є прямим переходом від гіршого до кращого, від дикості до гуманізму. Суспільства відрізняються одне від іншого насамперед рівнем розвитку технологій і відповідно їх впливом на навколишнє середовище і саму людину. Наукова революція ХХ ст., що є результатом інтеграції науки та технології з метою розв'язання практичних проблем, стала потужним фактором трансформації навколишнього середовища. Однак людство ще не навчилася розумно керувати силами природи, тому і стоїть перед дилемою: або створена людиною *вторинна природа* буде максимально розумно організована, перетвориться в ноосферу, або планету чекає екологічна катастрофа. Проблема збереження біосфери планети має величезне політичне значення і глобальність. Різноманітність екологічних лих (глобальність, тривалість, реальна загроза зникнення людини як біологічного виду) постійно потребує політичної відповідальності перед майбутніми поколіннями. Іншими словами, знання про екологічні негативні явища, створені безконтрольною діяльністю людини в екологічній сфері Землі (забруднення повітряного простору, Світового океану і водних ресурсів, скорочення лісових масивів, ерозія ґрунтів, підвищення вмісту хімічних з'єднань в навколишньому середовищі), безпосередньо проникають у сферу політики.

2. ЕКОЛОГІЧНА КРИЗА ЦИВІЛІЗАЦІЇ: ВІДОБРАЖЕННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ

Традиційне спрямування економіко-технологічного розвитку цивілізації привело до глобальної екологічної кризи. Екологічні й економічні інтереси суспільства за своїм змістом, метою і методами досягнення поки що є протилежними, аніж тотожними. Економічні ж інтереси відображають соціальні закони розвитку суспільства. Економіка орієнтується на задоволення, насамперед, матеріальних потреб, що здійснюється шляхом нищівної експлуатації природних і людських ресурсів. Заради досягнення миттєвого, нерідко досить сумнівного, економічного результату завдається величезної шкоди географічним регіонам, а потім величезним напруженням сил починається рятування. Техніка, велике творіння людини, стала вирішальним фактором змін у біосфері. Однак, раціоналізуючи людську діяльність, техніка викликає й негативні наслідки. Людина, потрапляючи під всевладдя техносфери, перевтілюється духовно заради все тих самих споживацьких потреб. Поріднившись зі своїм творінням, техніка стає матеріально і морально відчуженою від природи, дедалі перевтілюючись у конструктивний елемент техносфери. Сприяє і сама атмосфера споживацтва.

Суперечності між економічними потребами суспільства і можливостями навколишнього середовища компенсувати збитки, завдані йому втручанням людини в природу, набувають дедалі більшої гостроти. Ось чому в 1992 році в Ріо-де-Жанейро на конференції ООН з навколишнього середовища та розвитку обґрунтовано питання про переорієнтацію розвитку цивілізації на новий шлях: від прискореної технізації і споживацтва — до ідеології виживання. Ідеологія виживання потребує зміни морально-політичних позицій людства. Екологія природи стає невіддільною від екології духу. Це зумовлює зміну економічної позиції на екологічну. З кінця ХХ ст. — на початку ХХІ ст. почалася екологічна криза. Визначальними елементами навколишньої природи є: атмосфера, гідросфера, літосфера і біосфера, між якими відбувається збалансований колообіг речовин, рушійною силою якого виступає сонячна енергія.

Атмосфера

Атмосфера — це зовнішня газова оболонка Землі, життєдайний буфер між Космосом і поверхнею Землі, носій тепла, вологи, захи-

сник екологічних систем від згубних ультрафіолетових випромінювань, важливий фактор фотосинтезу. Це своєрідний «скафандр» для Землі і одночасно велетенський резервуар кисню. Дані свідчать, що в атмосферу щорічно викидається 110 млн т оксиду сірки; 70 млн т оксиду азоту; 180 млн т оксиду вуглецю; 70 млн т неочищених отруйних газів; 60 млн т завислих часток; 700 тис. т фреонів (сполук тяжких металів); 500 тис. т свинцю; 100 тис. т токсодімікатів; 10 тис. т ртуті та ін. Встановлено, що 80 % кисню постачає в атмосферу морський фітопланктон, 20 % тропічні ліси та інша рослинність. Але рівновага порушена антропогенними чинниками. Щорічно кількість кисню в атмосфері зменшується на 10 млрд т (вистачило б для дихання кількох десятків мільярдів чоловік). А промисловість, наприклад, США, Японії, Німеччини взагалі живе за рахунок інших, бо споживає кисню більше, аніж утворюється на територіях країн. Або, скажімо, лише один сучасний пасажирський реактивний літак протягом 8 годин польоту поглинає 50—75 т кисню, викидаючи в атмосферу десятки тонн вуглекислого газу. Відтворити таку втрату кисню протягом доби в змозі масив площею 25—30 тис. га. І все ж, витрати атмосферного кисню поки що компенсується його утворенням в процесі життєдіяльності рослинності суші і Світового океану.

Виникла реальна загроза зміни клімату і порушення енергетичного балансу планети, що пов'язано із значним виділенням вуглекислого газу. Звичайно, вуглекислий газ є необхідним компонентом фотосинтезу рослин. Але при спалюванні органічного палива, вирубці лісів, розорюванні степів, гнитті, вулканічній діяльності вуглецю продукується все більше, що може привести до підвищення середньорічної температури. Слід також зазначити, що протягом тисячоліть середньодобова температура на Землі становила 15 градусів за Цельсієм. Впродовж останніх ста років температура підвищилась на 0,5—0,6 градуса і за деякими прогнозами до середини XXI ст. може зрости на 1,5—2,5 градуса, що неминуче приведе до так званого *парникового ефекту*, тобто до підвищення температури земної поверхні. Небезпека парникового явища непередбачувана, бо зміняться характеристики опадів, вітру, хмар, морських течій, айсбергів тощо. У середніх широтах значно збільшиться посушливість, клімат стане напівпустельним, урожаї різко знизяться, а на узбережжях очікується значне підвищення рівня Світового океану за рахунок танення льодовиків Антарктиди, а отже і затоплення багатьох прибережних районів. Станеться велике переселення народів. Спеціалісти стверджують, що за останнє століття рівень Океану піднявся на 10—12 см. Ни-

ні процес прискорився у декілька разів. Щорічно третина берегової лінії відступає приблизно на один метр, а на деяких ділянках, зокрема в штаті Луїзіана (США), до 30 м на рік. У повітрі циркулюють створені людиною отруйні речовини, які призводять до мутагенного забруднення. Так, якщо в середині 40-х років ХХ ст. 0,7 % народжених — неповноцінні діти, то на початку ХХІ ст. — понад 10 % неповноцінних немовлят. Це загрожує зміною генофонду людства.

Спостерігається значна деформація озонового шару як наслідок попадання у верхні шари атмосфери оксидів азоту, броду та хлорорганічних з'єднань, які і розкладають озон на кисень. Оксиди азоту створюються бактеріями з азотних добрив, внесених у ґрунт і перенесених у стратосферу. Особливої шкоди озону завдають польоти висотних літаків та запуски космічних кораблів (зокрема, на твердому паливі), вихлопні гази, що мають багато оксидів азоту. Так звані фреони широко застосовуються в холодильниках, рефрижераторах, для очищення мікросхем, в аерозольних упаковках для лаків, дезодорантів, фарб та ін. Надзвичайне занепокоєння викликає витік антарктичного озону (40—50 %). Якщо раніше пульсуюча діра відновлювалася, то з кінця 80-х років ХХ ст. існує постійно і має тенденцію до розширення. З озоною дірою ще багато незрозумілого, і це потребує активізації спільних дій різних держав. Ще у 1985 році 28 держав — виробників фреону уклали Віденську конвенцію з охорони озонового шару. Велику загрозу становлять кислотні дощі, які утворюються внаслідок взаємодії атмосферної вологи з продуктами неповного згорання палива на ТЕЦ, промислових підприємствах, в автомобільних двигунах. Сірчана й азотна кислоти у вигляді дрібних краплин переносяться на величезні відстані і випадають кислотними дощами. Наслідки надто тяжкі: гинуть ліси, комахи, тварини, руйнуються будівлі, виводяться із сівозміни ґрунти.

Стан повітряного середовища в Україні, як і в багатьох інших країнах, явно незадовільний, а в деяких регіонах (Маріуполь, Кривий Ріг, Запоріжжя та ін.) — вкрай загрозливий. Тривалий період диктат центру впливав на відповідну структурну деформацію народного господарства, коли перевага надавалася розвитку сировинно-видобувних і металоліварних (металургійних, гірничорудних, хімічних), досить брудних і надзвичайно екологічно небезпечних галузей промисловості. Економіці України властива також висока питома вага ресурсних та енергоємких технологій, впровадження і нарощування яких у промисловості та сільському господарстві здійснювалися *дешевим* способом — без будівництва

відповідних очисних споруд. Злочинна діяльність всевладних монополій — одна з основних причин безпрецедентного радіаційного і хімічного забруднення величезних територій. Роки безконтрольної експлуатації багатств України привели до того, що у багатьох районах забруднення повітря у десятки разів перевищує гранично допустимі норми. Хіба не вражають такі дані: територія України становила 2,7 % колишнього Союзу, а шкідливих викидів на неї припадало майже 30 %. Це 17 млн т шкідливих речовин, тобто по 300 кг на кожного жителя, а в деяких регіонах, наприклад, Дніпровсько-Придніпровському, — 500 кг і більше (у Кривому Розі — 1,6 т на жителя, що становить 10,1 % усієї кількості викидів в Україні). Одне з провідних місць у забрудненні атмосфери належить автотранспорту — понад третина об'єму викидів забруднюючих речовин в Україні, а в деяких містах більше, ніж половина. Велику стурбованість викликає екологічно неблагополучна столиця України. Так, Київ, який по суті не має металургійної і видобувної промисловості, за загазованістю повітря, в тому числі й автотранспортом, попереду промислових центрів Запоріжжя, Кривого Рогу, Харкова, Макіївки, Комунарска та ін.

Гідросфера

Гідросфера — водна сфера Землі в сукупності всіх вод земної кулі: океанів, морів, льодовиків, підземних вод, річок і озер. Земля майже на три чверті покрита водою. Арістотель вважав воду одним із головних елементів побудови світу, адже немає іншого природного тіла, яке могло б зрівнятися з нею за впливом на перебіг найграндіозніших гео-логічних процесів. Разом з тим вода є найважливішим компонентом навколишнього середовища. З розвитком хімічної, нафтохімічної, гірничорудної, целюлозно-паперової промисловості та комунікацій склад води швидко погіршується. Іде дестабілізація Світового океану. Вважають, що життя вийшло із Світового океану. Якщо так, то сучасна технічна цивілізація відвела Світовому океану роль гігантського смітника. Загальна вага забруднюючих відходів складає тут мільярди тонн на рік. Із них найшкідливішими є нафта і нафтопродукти — 5—10 млн т; залізо — 320 млн т; азот і фосфор — 62 млн т; вуглеводи — 1 млн т; свинець — 200 тис. т; ртуть — 5 тис. т — щорічно. Моря й океани заповнені твердими і побутовими відходами (понад 20 млн т), радіоактивними речовинами (внаслідок випробування водневих бомб, ядерних реакторів, криголамів, підводних човнів тощо. Світовий океан не витримує такого

навантаження: гине морська флора і фауна. Постійно розширюються зони екологічних катастроф. До них, внаслідок аварій величезних нафтових танкерів, увійшли Північне, Балтійське, Ірландське, Баренцеве та інші моря. Саме такі аварії спричинили так зване явище *червоних припливів* (гігантське розмноження раніше не відомих одноклітинних водоростей, покриваючих величезні акваторії).

Проблема забезпечення людства прісною водою дедалі загострюється. Якщо в стародавній період її споживання на душу населення становило 12—18 літрів на добу, то тепер — від 200 до 400 літрів. Дуже швидкими темпами споживання води зростає в промисловості. Так, тільки за століття загальне споживання води зросло в 7 разів, а на промислові потреби — у 21 раз, що становить 20 % від загального рівня її споживання. Передбачається, що до кінця XXI століття споживання води зросте ще в 1,5 рази. Потреба в воді зросла не тільки в пустельних районах, а й в густонаселених. За даними ВООЗ, 80 % інфекційних захворювань (малярія, тиф, трахома тощо), якими вражено понад 1 млн жителів планети, пояснюються невирішенністю водних проблем. Нині сотні мільйонів жителів Землі фактично не мають доступу до питної води, а багато людей вживають забруднену, що і веде часто до смертельних наслідків (близько мільйона щорічно). За підрахунками дослідників, для забезпечення водою відповідно до санітарних норм, слід збільшити її споживання у 8 разів. Забруднення прісної води залежить і від споживачів. Це промисловість, сільське господарство, комунальне господарство, транспорт тощо. Великої шкоди водам завдає спуск у них теплих вод різних енергетичних установок (ТЕС, АЕС). Це веде до порушення умов нересту риб, їх захворювання і навіть загибелі.

В сучасних умовах вода майже в половині всіх річок і озер не придатна не лише для життя, а й для нормального існування мешканців водойм. Великі водні артерії — Рейн, Ганг, Міссісіпі, Амазонка, Сена, По, Дунай, Волга, Дністер, Дніпро та інші — знаходяться в катастрофічному стані. Експерти передбачають, що у Німеччині до кінця XXI ст. літр чистої питної води коштуватиме стільки ж, скільки літр рейнського вина. Якщо підрахувати запаси байкальської води — 23 км³, то вартість становитиме 1,6 трлн доларів. Шкода, але найкраще озеро в світі, з найбільшими запасами прісної води, притому найкращої якості, опинилося в критичному стані. І виною бездумна гігантоманія, що породила на чудо-озері найбрудніше з усіх виробництв — целюлозно-паперове. Антропогенною катастрофою величезного масштабу стала і трагедія Ара-

лу — годувальника мільйонів людей, чудового регулятора клімату Середньоазіатського регіону. Але проблема не тільки в забрудненні водойм. Помітне виснаження і отруєння найцінніших і доступних джерел прісної води, зокрема ґрунтової, відновлення чистоти якої, як вважають фахівці, можуть тривати 300—400 років. Зрозуміло, що втрати з виснаженням джерел та забрудненням ґрунтових вод оцінити просто неможливо.

Водні артерії України мають величезне значення. Основним джерелом водопостачання є річковий стік. В Україні стічні води становлять 50—85 млрд м³, що, порівняно з Бразилією (9900 млрд м³), є досить скромним. Причому абсолютна більшість річкового стоку припадає на Південно-Західний економічний регіон (70 %), а на Донецько-Придніпровській і Південний, де мешкає 60 % населення, — лише 30 %. Але саме тут найбільша кількість водомістких виробництв. Це і привело до будівництва 1087 малих і великих водосховищ. Гігантоманія перетворила красень-Дніпро на каскад водосховищ, внаслідок повноводна, зі стабільною екологічною системою, третя за величиною ріка в Європі, втратила свої незлічені багатства: заплавні луки, безмежні пасовища, сади, ліси, родючі чорноземи, флору і фауну, сотні сіл, а з ними — культурну тисячолітню самотність жителів. Річковий режим Дніпра дедалі більше трансформується в озерний, різко уповільнений водообмін і утворення зон замору. Досить небезпечною є і концентрація радіонуклідів у Київському водосховищі та Прип'яті.

Літосфера

Літосфера є зовнішньою твердою оболонкою Землі. Склад її досить різноманітний. Спостерігається дедалі більша ерозія і засолення ґрунтів, наступ пустель. ґрунти є одним із найважливіших природних ресурсів. Це саме ті природні утворення, що забезпечують родючість, до того ж, є унікальним фільтром і нейтралізатором природних і стічних вод. Загальна площа орних земель суші становить близько 1,5 млрд (10—11 % площі суші), пасовищ і сінокосів — 3 млрд га (20 % суші). Резерви сільськогосподарських угідь повністю вичерпані. На кожного жителя планети припадає 0,4 га орної землі, 75 % ґрунтів — малопродуктивні. Стан ґрунтового шару викликає серйозне занепокоєння. Сучасні втрати продуктивних ґрунтів становлять 6—7 млн га на рік. Тільки в результаті ерозії з сільськогосподарських угідь щорічно вивітряється 26 млрд т ґрунту. За прогнозами ООН до початку XXI ст. людство уже втратило третину ґрунтів, які мало у

своєму розпорядженні ще в 70-х роках ХХ ст. Опустелення веде до деградації пасовищ і зниження виробництва продуктів харчування. Засуха і опустелення ведуть до голоду і зубожінню. У середині 80-х років ХХ ст. близько 3 млн жителів країн Африки (на південь Сахари) загинуло в результаті засухи. В Африці — 70 % всіх засушливих земель планети, майже половина з них вже постраждала від деградації ґрунтів. Головна причина деградації ґрунтів — низька рільнича культура землеробів, недотримання сівозмін, панування монокультур, вітрова і водна ерозії, часті оранки, культивації, перевипаси худоби, вирубка лісів у водоохоронних зонах та ін.

Інтенсивне використання земних надр зрештою веде до їх виснаження. За півстоліття людство підняло на-гора стільки сировини, скільки за всю попередню історію. Недосконалість технологій веде до жахливих наслідків. Адже за прямим призначенням використовується лише близько 5 % сировини, а понад 95 % йде у відвали, терикони, забруднюючи навколишнє середовище. Нині підраховано, що невичерпних ресурсів практично немає. Так, алюмінію вистачить на 570 років; заліза — на 250 років; олова, міді, цинку — на 25—35 років; золота, срібла, нікелю — на 50 років. Але якщо відсталі країни піднімуться до рівня розвинутих у видобуванні та використанні природних ресурсів, то резерви вичерпаються значно раніше. Міжнародні експерти підраховали, що за сучасних темпів видобування навіть найбільші у світі родовища нафти незабаром вичерпаються: у Кувейті — через 220 років, Ірані — через 114 років, в ОАЕ — через 72 роки, в Саудівській Аравії — через 68 років. Зростаюча криза природних ресурсів зумовила необхідність освоювати Світовий океан, який, як відомо, є складом величезних запасів корисних копалин, біологічних та енергетичних ресурсів. Землі забруднюються важкими металами та іншими компонентами промислових викидів, інтенсивно накопичуються в них залишки мінеральних добрив і пестицидів. Із 170 видів пестицидів, які застосовуються на території України, 49 — особливо небезпечні.

Непоправної шкоди землеробству завдають інтенсивні розробки корисних копалин. Візьмемо Донецько-Придніпровський регіон. Гігантські, нескінченні терикони з відвальних порід, що зайняли місце родючої землі, горять, виділяючи отруйні гази, пилюку. Гірничо-збагачувальні комбінати залишають велетенські кар'єри глибиною в сотні метрів і довжиною в кілометри, сіроруду пилюку, кіптяву, дим, отрута яких розноситься на десятки кілометрів, просідання, обвали, зниження рельєфу, виділення ме-

тану, забруднення підземних вод та ін. Майже весь регіон непридатний для цивілізованого життя. Питання рекультивациі земель, ресурсозбереження та максимального використання вторинних ресурсів стоїть гостро.

Біосфера

Біосфера — це молода і разом з тим динамічна сфера Землі. За визначенням Володимира Вернадського, біосфера — цілісна геологічна оболонка Землі, що населена життям і перетворена ним. Біосфера — це форма існування життя на Землі, або, по іншому, — це сукупність живих організмів та неорганічних речовин, які і формують середовище мешкання організмів і так або інакше включені в біотичний колообіг (біота — це сукупність рослин і тварин, їх взаємодія). Біосфера дуже схожа на єдиний гігантський суперорганізм, де автоматично підтримується гомеостаз — динамічна сталість фізико-хімічних та біологічних властивостей середовища. Володимир Вернадський вважав, що біосфера — це стійка динамічна система, рівновага в якій встановилася в основних рисах й незмінно діє сотні мільйонів років. Вчений мав на увазі сталість загальної маси біосфери, маси живої речовини, її енергії і середнього хімічного складу всього живого. Стійкість біосфери обумовлена її складністю, а ієрархічність побудови (тобто роль кожного із величезної кількості видів організмів у загальній системі) забезпечує їй виняткову усталеність і саморегуляцію.

Поява на Землі людини докорінно змінила еволюцію біосфери. На порозі третього тисячоліття, з подальшим розвитком технологічної сфери обсяги змін стають такими, що вже загрожують існуванню самої людини. Нині спостерігаємо, як відбувається, наприклад, захворювання і загибель лісів. А ліси — це енергетична база біосфери. Саме в них сконцентровано майже 90 % усієї фітомаси суші. Ліси краще за інші види рослинності виконують санітарно-гігієнічні, оздоровчо-відновлювальні, естетичні та економічні функції. Особливу стурбованість викликають тропічні ліси, що займають 7 % земної поверхні. На сучасному етапі половина лісів винищена і площа їх продовжує зменшуватися. Практично повністю зникли ліси в Нігерії, Ефіопії, Екваторі, на Мадагаскарі, атлантичному узбережжі Бразилії. На Всесвітньому екологічному форумі (Ріо-де-Жанейро) бразильський уряд, посилаючись на тяжкий економічний стан, знову відмовився припинити винищення унікальних, справді неповторних, видів дерев. В найближчі двадцять років буде знищено майже половину їх

площі (до 15 млн км), що крім усього приведе до охолодження атмосфери. Глобальне забруднення вод, ґрунтів, атмосфери уже привело до масового захворювання та загибелі лісів Європи, Північної Америки та Азії.

Зникнення лісів — смертельно небезпечне явище. Уже зараз викликає суттєві зміни кліматичних умов, водного режиму, сповзання ґрунтів. Знищивши тропічний та сибірський ліс, людство ризикує втратити майбутнє. Важко переоцінити санітарно-охоронне, рекреаційне, водоохоронне значення лісів для природного комплексу України. Ще донедавна ліси покривали більше половини суші, тепер же, на початку XXI ст.— ледь 14 % (проти 29 % — у світі). На одного мешканця припадає всього 0,2 га лісів (у світі 1,4 га). Лісові насадження зазнають інтенсивного антропогенного впливу. У промислово розвинутих регіонах відбувається пошкодження і навіть загибель лісів від шкідливих викидів та скидів. Хоч промислово-експлуатаційне значення лісів України обмежене, їх по-хижацьки продовжують знищувати, особливо в унікальних регіонах — в Карпатах, на Поліссі, в Криму.

На початку XXI ст. на земній кулі під загрозою зникнення близько 20—25 тис. видів рослин (усього їх налічується 400 тис. видів, з яких 1,5 тис.— культурні рослини). Благодатні природні умови України сприяли розвитку багатой та різноманітної флори. Зареєстровано, що в Україні росте близько 5 тис. видів диких рослин та близько 1 тис. — культурних. Враховуючи сучасний стан біосфери, охорона рослинності стає важливим державним і міжнародним завданням. Зменшується кількість тварин та місць їх мешкання. У природі все тісно взаємоп'єднане, а тому найменші зміни в якомусь регіоні можуть привести до несподіваних наслідків. Так, в середині 80-х років XX ст. через масовий вилов жаб (150 млн особин) в Індії та Бангладеші з подальшою їх відправкою гурманам Європи, Австралії, США розвелосся стільки комарів та інших комах, що виникла реальна небезпека епідемій малярії та масового поширення сільськогосподарських шкідників.

Соціальне неблагополуччя суспільства становить смертельну небезпеку майбутньому. Так, тільки від споживання недоброякісної води щорічно вмирає майже мільйон жителів планети. Сотні тисяч помирають від різних отруєнь. А скільки сотень мільйонів безнадійно втрачає своє здоров'я! Збільшується кількість онкологічних захворювань. Домінуюче місце в структурі захворювань та смертності населення України зайняли хронічні неінфекційні захворювання, насамперед, хвороби органів дихання, системи кровообігу, злоякісні новоутворення, хвороби нервової системи

та органів чуття, алергічні, генетичні та інші захворювання складної етіології. З початку 90-х років ХХ ст. вперше за останні 30 років відзначено тривожну тенденцію збільшення захворюваності на туберкульоз. Злоякісні новоутворення зросли на 27,8 %, тиреотоксикоз — на 21,2 %, психічні розлади — на 26,8 %, отит хронічний — на 32 %, хронічний бронхіт — на 21 %, жовчнокам'яна хвороба — на 28 % тощо.

Історія свідчить, що циклічність життя на Землі, повільна еволюція іноді переривалися швидкими кардинальними змінами: катастрофами або кризами, докорінно змінювався рослинний і тваринний світ. У далекі геологічні епохи це звичне явище. Палеонтологам нині відомі *критичні епохи* у розвитку біосфери, коли вимирали великі систематичні групи рослин і тварин, які досі існували десятки мільйонів років, а також епохи швидкого розвитку окремих систематичних груп. Так, на початку палеозойської ери в морях різко зменшилася кількість безхребетних організмів, натомість бурхливо почали розвиватися хребетні, вкриті панцирами, — трилобіти, молюски. Наприкінці палеозою вимерли великі тварини, більшість папоротевих рослин. У середині крейдяного періоду виникли покритонасінні рослини, а наприкінці — раптово вимерли динозаври, натомість бурхливо розвивалися ссавці. Калейдоскоп такого катастрофічного розвитку багатий. Ще й досі загадкою є зникнення мамонтів, ящерів та інших представників давньої фауни. Зрозуміло, екологічні природні кризи, катастрофи обумовлюються властивостями самої Землі і Космосу (метеоритні вибухи, зіткнення з астероїдами, удари комет, урагани, повені, землетруси, вулканічні виверження, спалахи наднових зірок, ультрафіолетове випромінювання, можливість зміни магнітного поля Землі та ін.). Небезпечні для людства явища — землетруси, виверження вулканів, урагани, — мають місце в певних зонах Землі, досить часто завдають значної матеріальної шкоди та призводять до людських жертв. Але найнебезпечні для планети екологічні кризи, катастрофи й забруднення навколишнього середовища пов'язані саме з людиною як частиною природи. На сучасному етапі звичне явище — тотальні (панойкуменні) екологічні кризи, що беруть початок з промислової революції і є своєрідним продовженням та посиленням локальних криз, лише з тією різницею, що деградації зазнають не окремі екологічні системи, а більшість з них, а то й усі загалом. Глобальні (біосферні) екологічні кризи викликали порушення рівноваги в основних структурних блоках біосфери (атмосферному, гідросферному, літосферному, ґрунтовому). Біосфера під впливом людської діяль-

ності втрачає самоорганізаційні можливості й засвідчує рух до такого стану, що може привести не тільки до вимирання флори і фауни, масової елімінації видів, а й до загибелі всього живого взагалі. Подолання глобальної екологічної кризи безпосередньо залежить, насамперед, від з'ясування її глибинних коренів, бо тільки знання причинних факторів дає підстави для прийняття об'єктивно-виважених рішень.

3. СТВОРЕННЯ ЕКОЛОГІЧНО СПРИЯТЛИВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Екологізація науки, техніки, виробництва

І хоча ставлення людини до природи принципово не змінилось, екологічна криза досить істотно протверезила частину людства. Велика планета Земля в свідомості людей раптом стала на диво малою і слабкою. Прикро, але факт: багато фізиків, хіміків, металургів, агрономів, учених, громадських діячів не переглядають своїх позицій, не відмовляться від технократичних інтенцій, доки якимось потрясінням не змусить їх це зробити. Олюднення природного середовища планетарно покладає величезну відповідальність на вчених і на всіх без винятку жителів планети. Весь багатотисячолітній досвід людства спрямований, в основному, на дослідження і використання окремих фрагментів природного оточення з метою одержання необхідних матеріальних благ. І в наших інтересах негайно прийти їй на допомогу. Тут величезна роль належить звичайно науці.

В сучасних умовах екологізації зростає роль науки. Уже з XVII ст. почав бурхливо розвиватися комплекс фундаментальних наук — фізика, механіка, хімія, біологія, геологія, що й забезпечило могутнє піднесення виробництва. Вибух наукової творчості, на думку Володимира Вернадського, став грандіозним явищем. Наукова діяльність в період переломних епох має творчий, а не руйнівний характер. Люди в минулому нерідко помилялися в оцінках важливості відкриттів і прогнозів учених, і це з певністю стримувало прогрес у науці, культурі, економіці. Проте рано чи пізно істина торжествувала, а втрати від несвоєчасного освоєння того або іншого наукового передбачення, відкриття хоч і були, але мали тимчасовий, локальний характер. У результаті ігнорування гуманістичних тверджень і пророцтв багато народів і держав зазнавали відчутних втрат. Зазнавала втрат і природа. Але життя тривало, а наука, техніка і виробництво так або інакше

прогресували. Разом з тим посилювалася відповідальність учених за негативні (в тому числі й екологічні) наслідки реалізації їх досягнень. А скільки ж учених та інженерів ще зайнято розробкою засобів, які руйнівню впливають на природу, скільки — розв'язанням завдань збереження навколишнього середовища, скільки інститутів спрямовано на те, щоб вирвати в природи її багатства (відкрити корисні копалини і залучити у виробництво, перекрити ріки і дати енергію тощо), скільки — на встановлення меж *дозволеного* (допустимого з точки зору стратегічних інтересів країни і долі майбутніх поколінь) впливу на природу. Все це далеко не на користь справі охорони навколишнього середовища. Проти бездумного застосування науки протестував Володимир Вернадський: «Недалекий той час, коли людина одержить у свої руки атомну енергію, таке джерело сили, яке дасть їй можливість будувати своє життя, як вона захоче. Чи зуміє людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Чи доросла людина до вміння використати ту силу, яку неминуче повинна дати їй наука? Учені не повинні заплющувати очі на можливі наслідки їх наукової роботи, вони мають почувати себе відповідальними за наслідки їх відкриттів, поєднувати свою роботу з кращого організацією всього людства».

На жаль, багато передбачень Володимира Вернадського або встигли забути, або не зуміли оцінити. Насамперед це стосується фізиків-ядерників, які влаштували змагання за створення атомної бомби. Знали, що творили, якого лиха це завдасть людству. А коли знали — зобов'язані передбачити наслідки. Наука спрямовувалася на руйнування. Спершу влаштували трагедію Хіросіми та Нагасакі. Потім похапцем, не озираючись на минуле і не вдивляючись у згубні перспективи майбутнього, догоджаючи своїм правителям, створили наукові проекти і практичне масове виробництво нових серій атомних, водневих, нейтронних, бактеріологічних бомб та іншої страшної зброї. Пролунали по світу сотні ядерних вибухів. Тільки на Семіпалатинському дослідному полігоні проведено 98 повітряних і 25 наземних атомних вибухів. Тут же випробувана найпотужніша за всю історію полігона бомба — близько 500 кілотонн — воднева бомба, творець якої академік Андрій Сахаров. Наслідки випробування ядерної зброї жахливо трагічні.

Хіба це не кричуща безвідповідальність і вина вчених-атомників, які не передбачили лиха, що звалилося на людей та природу внаслідок жахливих дослідів. Десятки регіонів, мільйони невиліковно хворих людей стали жертвами безвідповідальності вчених. Нині людство стає заручником створеного ним же

монстра — атомної зброї. Багато творців зброї величезної руйнівної сили з часом усвідомлювали свою помилку і розкаювалися. Проте громадянська мораль не може прийняти ніяких пояснень учених на виправдання. Робота всіх керівників держав і вчених, які планували, створювали, випробовували і накопичували атомні, водневі й нейтронні бомби, мали одержати відповідну оцінку світової громадськості. Надто багато є підстав сказати, що вони мали передбачити наслідок застосування своїх проектів та відкриттів і зобов'язані не допустити використання атома як зняряддя руйнування. А взагалі питання екологічних наслідків розвитку науки та техніки досить непросте, оскільки мета ґрунтується на благих намірах, а результати завдають шкоди. Нерідко технічні нововведення, що базуються на досягненнях науки, погіршують екологічне становище. Це підтверджує приклад з ДДТ, за винахід якого було присуджено Нобелівську премію, і тільки згодом з'ясувалося, що використання препарату згубне для всього живого, а не тільки для шкідників сільського господарства. Чи відповідальні вчені за ці екологічно негативні наслідки?

Отже, виникає проблема синтезу знань і етичних цінностей. Людина за рівнем знань досягла статусу негативного екологічного фактора і вже не може керуватися *ціннісно нейтральними* науковими знаннями, що можуть привести людство до загибелі. Моральність науки, незалежно від національного, державного, релігійного або філософського прояву, стає для вченого важливим. І з цим не можна не рахуватися. *Добро* і *зло* є також творіннями ноосфери, як і все інше. «Не зашкодь!» — цей імператив справедливо має не тільки етико-медичний, але й глибоко життєво-моральний сенс, втрата якого в науково-технічній або іншій практичній діяльності загрожує загибеллю не лише так званому навколишньому середовищу, а й людині. Бо фізична смерть — це занурення в небуття, повернення до вічної рухомої матерії. Моральна ж смерть — це народження негативної сили життя, подібна раковій клітині, життя якої смерть і руйнування життя. Скільки нас переконували у безпечності, корисності й екологічності ядерної енергетики, або біостимуляторів. Така двоїстість є однією з причин нерозуміння сучасників, коли слухають про майбутні екологічні катастрофи. «Якщо вчені не можуть дійти згоди в поглядах, то хіба я — маленька людина, здатна щось змінити у своїй поведінці?» І така реакція природна. Інша справа, що негативні наслідки дилеми — підрив довіри до науки — важливо раціонально подолати. Розбіжності між ученими зумовлені різними причинами. Учених, насамперед, спонукають власні інтереси (не

хотілось би говорити про свідомий обман, хоча іноді вдаються і до нього).

Виснаження озонового шару Землі, парниковий ефект передбачалися шведським ученим, лауреатом Нобелівської премії з хімії Самуелем Арренусом ще наприкінці XIX ст. Проте тривалий період це ігнорувалося. Між іншим, фактор інтересів свідчить, що найбільше слід зважати на негативні, а не позитивні прогнози. Проте варто мати на увазі, що може виникнути зацікавленість у песимізмі і навіть страхах. Життя триватиме так, ніби нічого не сталося і якийсь період можна укласти ще вигідніші угоди (не зважаючи на негативні наслідки). Сучасна економіка, власне, і живе за такий рахунок. Науково необґрунтованими і марнотратними виявилось і багато народногосподарських проєктів. Ніхто не підраховував, у що обходилися народу і державі видобуток нафти в Сибіру, доставка її, скажімо, в Кременчук, скільки вилучено чорноземів України й Росії під нафтопроводи, станції перекачування. А яких витрат потребувала виплавка металу на труби, скільки валюти одержав Крупп та інші фірми Німеччини, які постачали труби? І це тоді, коли на десятках мільйонів гектарів в обезлюднених селах корми не збирали, солома гнила, невокрите сіно псувалося, втрачало свої поживні якості.

У застійний період екологічна боротьба мала характер однобічної дії і відбувалася в кабінетах і аудиторіях за закритими дверима. Там *гіганти думки* — *народні академіки і професори* — мужньо боролися з відомчими вченими, з міністрами і іншими посадовцями, з усякими екологічними екстремістами і анантюристами, які мали реальні важелі впливу на владу. В суперечках нерідко гинула істина. Задушена бюрократами, безправна провінція в кабінетному протиборстві участі майже не брала. Цей своєрідний монолог стосується не науки, а тих учених, які, прикриваючись своїм високим становищем, впроваджували далеко не кращі технології.

Досить поширеною є хибна думка, ніби «будь-яке справді наукове дослідження екологічних проблем обов'язково поліпшує процес прийняття рішень у межах природоохоронної політики, допомагаючи знімати невизначеність наслідків реалізації науковотехнічних проєктів і вибирати екологічно бездоганні їх варіанти». Ці ілюзії підтримують виробничники, які прагнуть одержати екологічну індульгенцію на впровадженні науково-технічні нововведення, і спеціалісти з охорони навколишнього середовища. Досягнута поки що гарантована точність екологічних прогнозів не дуже висока. Як показують оцінки спеціалістів Міжнародного інституту прикладного системного аналізу (Відень), «інтереси

вчених зазвичай надто вузькі і визначаються й історією конкретної науки. Через те нема гарантії, що в ході наукового дослідження визначатимуться відповідні процеси і зміни, або інформація буде зібрана в просторових і часових масштабах, необхідних для вирішення питань управління».

Наука і техніка — інструмент, який багато в чому залежить від людських цінностей і потреб, інструмент, далеко не досконалий, але вкрай необхідний. У поєднанні наука не тільки відображає світ, а й за допомогою техніки творить його, розкриваючи водночас духовні потенції людини. Орієнтація на їх розкриття і одухотворення природи має стати головною в науці. Для того, щоб наука стала здатною до вирішення екологічних проблем, вона не повинна бути лише *виробничою силою*, а чимось більшим. Звичайно, необхідно, щоб наука виконувала і свою функцію — забезпечення матеріального добробуту населення, але не зводилася тільки до добробуту. Синтез античної ціннісної теорії науки (знання заради знання) з тією утилітарною концепцією науки, яка формувалася пізніше, повинен, так би мовити, зняти і об'єктивістський, і утилітарний підходи у більш загальній системі цінностей, основою якої є людина і природа в їх цілісності і взаємозв'язку. Ціннісна переорієнтація науки потребує не розриву теорії з практикою і науки з виробництвом, а більшої зваженості науки — чистої і прикладної — оскільки між ідеальним світом науки і реальністю технічного втілення є, крім подібності, глибокі відмінності.

Створення сприятливих технологій

Відомо, криза навколишнього середовища зумовлена не лише зростанням масштабів сучасного виробництва, а й появою нових екологічно небезпечних технологій, підвищенням енергоємності виробничих процесів, витісненням натуральних матеріалів штучними, синтетичними, що не *вписуються* в природний кругообіг речовин у біосфері. То може настав час поставити питання, а чи правильно люди вибрали технологію у взаємодії з природою, і взагалі, чи спроможні управляти могутніми силами, що викликали кризу? Безумовно, питання стосуються не тільки розуму, а й духу людини. Може скластися така ситуація: атомна електростанція спроможна виробляти величезну кількість електроенергії, проте, технологічно повністю непридатна для слаборозвинутої країни з відсутністю досвідчених інженерів, будь-якої енергорозподільної мережі. То ж питання виробництва, вибору і передачі технологій

стоїть дуже гостро. Щодо необхідності захисту природи, то багато хто не зовсім усвідомлює, що йдеться, насамперед, про охорону самої людини, забезпечення її майбутнього. Обґрунтування необхідності тих або інших екологічних заходів іноді здійснюється з позицій природи або якогось стороннього спостерігача-моралізатора, що приводить до ідеалізації незайманої природи.

Людина звинувачується (нерідко справедливо) в злочинах проти природи. Її екологічна некомпетентність часто призводить до спрощених інженерно-технократичних рішень, *природопереробних* господарських заходів. Міністерства, відомства, фірми заради вигідних, іноді сумнівних, виробничо-економічних показників уперто нехтують природоохоронними заходами, покладаючись на *навмання* саморегуляції біосферних процесів. Людина визнається злочинцем проти природи, мабуть, єдина з усіх живих істот усвідомлює свою вину. Тут значна роль належить формуванню й розподілу екологічно прийнятних технологій, що сприяють стійкому економічному прогресу, і заміні теперішніх, економічно недоцільних і екологічно шкідливих. І все ж одразу застережемо, що дуже небезпечно сподіватися подолати екологічну кризу тільки за допомогою технологій.

Доки людство не прийде до повного розуміння тих надбань і небезпек, що несе з собою технологія, посилення технологічної могутності зумовить лише подальшу деградацію навколишнього середовища, неважливо, які нові технології *створимо, наскільки розумно й ефективно зуміємо передати їх у руки людей у всьому світі*,— криза лише поглибитися, якщо тільки одночасно не зуміємо по-новому взаємодіяти з навколишнім середовищем, не стабілізуємо народонаселення і не використаємо все можливе для відновлення рівноваги на Землі.

Вибір технологічного майбутнього — проблема багатоаспектна. Формування перспективних моделей технологій, здатних зменшити технологічну напругу, належить не тільки до загальнотеоретичних проблем, а й до спеціальних. Враховуючи це, спробуємо розібратися у деяких питаннях і методологічних підходах до екологізації технологій виробничих процесів, визначити їх зміст, можливості і межі, з'ясувати, наскільки вони прагматичні, тобто дослідноспроможні. Вибір технологічного майбутнього спеціалісти вбачають по-різному. Хоча багаторічні дискусії в кінцевому під-сумку звелися практично до визнання двох основних напрямків. Це — так звані малі («м'які», «ненасильницькі») технології і великі, структуроперетворюючі науково-технологічні рішення («великі технологічні системи»). Відомий англійський економіст Ернст Шумахер обґрун-

товує відмову науково-технологічної політики від великомасштабних заходів. Замість трати зусиль на фундаментальні зрушення в науковому знанні і на практичну реалізацію принципово нових, складних і часто дорогих науково-технологічних рішень пропонується спрямувати розвиток технології на новий шлях: потрібні методи і обладнання, які були б досить дешевими, а, отже, і доступними фактично кожному.

Проте, враховуючи збільшення розриву між розвинутими і відсталими країнами, неготовність до впровадження екологічно прийнятних технологій, маємо підстави стверджувати, що *малі технології* і є ті самі *проміжні технології*, що відповідатимуть умовам і потребам слаборозвинутих країн. Таких поглядів дотримується американський фізик Андре Ловенс, який назвав пошук нових підходів «м'яким шляхом розвитку технологій». Такий шлях має привести до створення технологій, що характеризуються п'ятьма основними якостями: базуванням на використанні переважно відновлюваних видів енергії — таких, які завжди наявні, незалежно від того, використовуємо їх чи ні, як, наприклад, сонце, вітер і рослинність; різноманітністю, щоб національні арсенали техніки можна було розподіляти між багатьма дрібними платниками податків, кожен з яких прагнутиме до максимуму ефективності й використання у конкретних умовах; гнучкою технологією порівняно невисокого рівня, щоб її легко можна було розуміти і використовувати без складних спеціальних навичок; відповідністю за масштабістю і географічним розподілом кінцевим потребам користувачів; узгодженням технологій з енергетичними якостями того, що потрібне для безпосереднього кінцевого використання.

Отже, вибір технологій має орієнтуватися на технічну простоту, низьку вартість заміни, повільне старіння, високу надійність, велику ємність і низьку ціну. Безперечно в умовах небаченого марнотратства ресурсів проблема виробу технологій заслуговує найпильнішої уваги учених, інженерів і керівників, відповідальних за науково-технологічну й екологічну політику. В сучасних умовах в Україні одержано чимало досить обнадійливих практичних результатів: впровадження конверторного та електродугового способів виплавки сталі знижує витрати енергії на 27 % і підвищує продуктивність виробництва порівняно з мартенівським у 2—3 рази; установки для безперервного розливу сталі економлять до 15—20 % металу (якби повністю перейшли на метод безперервного розливу сталі, то могли б скоротити видобування залізної руди, коксу та виплавку сталі на десятки мільйонів тонн); спосіб покриття металорізальних інструментів за допомо-

гою іонного бомбардування титаном, винайдений ученими Харківського фізико-технічного інституту, дав змогу збільшити стійкість інструментів у 10 разів, продовжити термін їх дії, знизити споживання енергії на 30 %, підвищити якість обробки; ультразвуковий портативний прилад «Зонд-3», створений ученими Івано-Франківського інституту нафти й газу, значно заощадив кошти, час, енергію і дав можливість прохідникам вирішувати важливі питання в процесі свердлування гірських порід; використання електрошлакової технології лиття сталі, що розроблена українським вченим і одержала світове визнання, забезпечує випуск продукції найвищої якості. Звичайно, за умов дефіцитності ресурсів і прагнення одержати найбільшу віддачу в можливо близькі терміни, рішення майже завжди буде на користь малих (за капіталомісткістю і складністю освоєння) нововведень. З іншого боку, моделі динамічної оптимізації для розрахунків на досить далеку перспективу показують доцільність концентрації зусиль на великих, так званих структуроутворюючих науково-технічних рішеннях. Отже, ставиться вимога забезпечити *довгоживучу ефективність* технологічних систем.

Ідею екологізації виробництва як процесу заміни відкритої системи існуючих технологій замкнутим циклом природокористування, хоч і з деяким запізненням, сприйнято позитивно. Але відтоді минуло понад 30 років, а ідея *великої технології* так і не знайшла реалізації. Великомасштабний науково-технічний багатотомний проєкт залишився незатребуваним. І нема нічого дивного. Адже навіть коли позитивний результат буде досягнутий (тобто реактор даватиме не відходи, що забруднюють навколишнє середовище, а екологічно чисті продукти або напівфабрикати для різних виробництв), що поєднано з великим ризиком: де гарантія стабільності дії при високих температурах, тиску і вібраціях? Чи не потребуватиме реактор ремонту? Що робити, коли реактор вибухне? Чи будуть нейтралізовані в котлі радіоактивні відходи, що супроводжують, зокрема, металургійне виробництво? Нарешті, де взяти кошти на будівництво таких гігантів? Таких запитань виникає чимало. Сприйняття того, що таке велика і мала технології, завжди має відносність. Їх слід розглядати в системній єдності, відповідності перспективним соціальним, економічним і природоохоронним потребам людства. Практика показує, що конкретну технологію природокористування необхідно не тільки застосовувати, а й враховувати, як *вписується* в кругообіг речовин у системі *природа-суспільство-природа*. Виробнича інфраструктура більшості країн світу не є природоохоронною. Майже повсюдно діють стереотипи

підкорювача природи: «природа з усім упорається сама», «на наш вік вистачить», «апокаліпсис все одно неминучий — тому бери все, що можна взяти» та ін. Технологічна схема будь-якого виробництва залишається лінійною: природна сировина (або її напівфабрикат) переробляється на підприємстві і виходить як готовий продукт і відходи, що забруднюють воду, повітря, ґрунт і безпосередньо або опосередковано впливають на здоров'я людей. Готовий продукт через деякий період також стає відходом. Ось чому так гостро постало питання про ступінь негативного впливу забруднення навколишнього середовища.

Починаючи з 60-х років ХХ ст., за зразок *маловідходних технологій* брали, як приклад, виробництва, яким за допомогою пилогазовловлюючих установок або водоочисних споруд (або їх комбінацій) вдавалось зменшити валові викиди забруднювачів. Звичайно, спроби створити досконаліші установки не дали потрібних результатів. Експлуатація їх фактично перетворювалася на додаткове, надто матеріаломістке і енергоємне виробництво, що істотно позначалося на собівартості продукції.

Ідея *безвідходності в технології й у виробництві* чимось нагадує лисенківську псевдоідею *виховання рослин у сільському господарстві*. Не випадково у вітчизняних публікаціях, у назві яких є термін «безвідходна технологія» або «безвідходне виробництво», йдеться, звичайно, про інженерні розв'язання, що надто віддалено нагадують суть заявленої теми, і наводяться лише елементи «безвідходності» в якихось технологічних ланцюжках.

Концепція створення виробничим шляхом штучних середовищ від малих до надвеликих космічних масштабів найповніше сформульована в працях Євгена Фадєєва. Однак концепція не тільки не одержала істотної підтримки вчених і управлінців, а, навпаки, проти неї висунуто ряд заперечень. Але й відкидати згаданий підхід неправильно. Шлях екорозвитку не може бути єдиним. У зв'язку з цим Арсен Урсул висловлює ряд істотних заперечень. По-перше, виробниче створення екологічних умов економічно менш ефектвне, аніж традиційний шлях — пошук уже готових, створених природою умов. Звичайно, це справедливо в основному для планети, її поверхні. Що ж стосується космосу, то там з самого початку такі умови створюються техногенно-виробничим шляхом. По-друге, для того, аби штучно створити екологічні умови, необхідно знати всі можливі негативні наслідки докорінного перетворення природи. Адже створені виробничим шляхом екологічні умови знову-таки будуть оточені природою, з якою взаємодітимуть. Щоб не створювати нові, можливо навіть складніші екологічні

проблеми, треба бути впевненим у розумінні всіх екологічних законів і можливих наслідків. Проте гарантувати це неможливо. Перехід на екологічне виробництво як на генеральний шлях екологічної діяльності відсувається тим самим на дуже віддалене майбутнє. По-третє, концепція поширення техногенно-виробничих принципів на екологію менш приваблива методологічно. На думку філософа Василя Лося, *автотрофне виробництво* — це виробництво, для оптимального функціонування якого не потрібна безумовна наявність високомолекулярних природних сполук. Як сировинне і енергетичне джерело в такому виробництві можуть використовуватися низькомолекулярні сполуки, а в кінцевому підсумку — хімічні елементи. Це дозволить замкнути систему виробництва, коли використані продукти стають сировиною для наступного виробничого циклу.

Отже, теоретична і практична розробка проблеми *біосумісних технологій* просувається в напрямку від створення біощадних (модель маловідходних технологій) і біовідновних (модель екологізованого виробництва) технологій до біоавтономних і, нарешті, біовідтворюючих технологій (моделі, в яких втілиться ідея «автотрофного виробництва»).

Відомо, що енергія — кров економіки. Але, на жаль, більшість поширених енергетичних технологій породжує інтенсивне забруднення, зокрема зростаючи в атмосфері Землі концентрацію вуглекислого газу. Тому потрібно зосередитися на технологіях, які не лише поліпшують використання енергії, економію (що дуже важливо), а й одночасно не викидають такої кількості вуглекислого газу. Це стосується всіх видів електростанцій, промислових підприємств (особливо машинобудівних), автотранспорту та ін. Відомо, які нарікання повсюдно викликає розвиток ядерної енергетики, особливо після аварії на атомних електростанціях у Трімайл-Айленді (США) і Чорнобилі. Світова громадськість стурбована неспроможністю людства забезпечити безаварійність дії ядерних блоків і надійність захоронення ядерних відходів із тривалим періодом розщеплення. Сучасне покоління ядерних енергетичних технологій у вигляді воднево-водяних реакторів опинилося в глухому технологічному куті. Але це навряд чи дає підстави прогнозувати занепад ядерної енергетики. Тим більше, що достеменно відомо: за належного рівня дії АЕС значно менше впливають на глобальне потепління і завдають шкоди навколишньому середовищу, ніж, скажімо, теплові електростанції. З огляду на це слід продовжувати вдосконалення технологій ядерного синтезу, що в перспективі дасть можливість безпечно й ефектив-

но виробляти електроенергію. Доцільно сконцентрувати увагу на створенні системи пасивної безпеки (тобто коли вона не залежить прямо від персоналу, який може втратити пильність в період експлуатації станції) і взагалі з ясувати, чи існують допустимі науково-політично засоби захоронення ядерних відходів. Головне ж — зробити наголос на ресурсозбереженні. Потрібно, зокрема, вивчити можливості переходу на інші види палива, що істотно знизять викиди вуглекислого газу та інших забруднювачів; вугілля і нафту, де тільки можливо, замінити природним газом, який має таку ж енерговіддачу, але значно чистіший екологічно; докорінно поліпшити дію газопроводів, які нині випускають в атмосферу величезні об'єми природного газу; вдосконалювати утилізацію метану, що виникає в сміт-тевих відвалах і перетворюється в додатковий парниковий газ; забезпечити регенерацію тепла, що побічно виробляється іншими підприємствами та ін.

Невизначеність екологічних наслідків проектів негативно позначається на системі управління, знижує компетентність рішень, які приймаються, і може привести (і вже приводить) до непередбачуваних наслідків. Разом з тим слід підкреслити, що напрямки розвитку науки залежать від характеру замовлення, соціальних процесів розвитку суспільства. Це підвищує вимоги до політики і управлінців, але не знімає відповідальності з учених за *соціалізацію технологій*. А поки що можна констатувати, що, незважаючи на розвиток науки і техніки, потенційні можливості процвітання цивілізації, на початку ХХІ ст. людство прийшло до кризового стану: гине природа, нависла смертельна загроза життю на планеті. Рятувальні проекти, на жаль, висуваються і реалізуються повільніше, аніж насувається екологічна небезпека. І безперечно, має рацію соціолог Федір Моргун, який стверджує: «Якби рослини, тварини і птахи могли говорити, то ми почули б багатоголосий стогін живих істот, знищуваних людьми. З морів і гір, з рік, озер і лісів полинула б жалобна лебедина пісня знівченої природи». Жодне з поколінь не було таким відповідальним за майбутнє, як сучасне, яке вже встигло завдати величезної шкоди природі і здатне повністю підірвати основи основ земного буття. Створення і застосування екологічно прийнятних технологій, насамперед, і стане вирішальним фактором врятування навколишнього середовища. Але не слід надто захоплюватися новими технологіями, бо сліпе покладання надій на техніку, стихійне і бездумне її використання в розрахунок на негайну вигоду вже поставило цивілізацію на край загибелі. Тому необхідно дуже ретельно вивчати екологічний вплив нових технологій, враховуючи і перспективу.

Екологічна освіта

Відомий філософ Мішель Монтень говорив, що всі біди людей — від напівосвіченості. За визначенням соціолога Олега Салтовського, *екологічна освіта — це психолого-педагогічний процес впливу на людину, метою якого є формування теоретичного рівня екологічної свідомості, що в систематизованому вигляді відображає різноманітні сторони єдності світу, закономірності діалектичної єдності суспільства та природи, певних знань та практичних навичок раціонального природокористування*. Специфіка екологічної освіти полягає в тому, що освіта повинна базуватися на принципі випереджаючого відображення, тобто у свідомості людини має відбуватися постійна оцінка можливих наслідків втручання в природу, безпосередніх і майбутніх. Екологічна освіта покликана допомогти людині усвідомити причини можливих екологічних змін, підказати шлях їх попередження. Філософія виживання людства спонукає будувати освітній процес з урахуванням загрози для навколишнього середовища.

Тривалий період людство було зачароване успіхами науки, приспане так званим науково обґрунтованим управлінням природним комплексом, та раптом виявило, що недостатньо знає механізми функціонування біосфери, щоб розумно управляти ними. Наука, як стверджує філософ Віктор Анучин, навчила людей, як дедалі більше і більше брати від природи, як впливати на неї, щоб мати більше хліба і нафти, вугілля і м'яса, як швидше перевозити величезні вантажі на великі відстані, як одержати нові види потужної енергії, що зробило можливим проникнення людини в космос. Але наука поки ще дуже мало досягла в забезпеченні охорони природи. Склалося так, що, маючи потужні засоби впливу на природу, люди ще не можуть уявити всі наслідки їх застосування, не завжди бачать ту ланцюгову реакцію, що викликається втручанням людини у природні процеси. Великий німецький письменник-гуманіст Йоганн Гете попереджав: «Нема нічого страшнішого за діяльне невігластво». Саме відсутність необхідних знань в умовах, коли людські (антропогенні) фактори так або інакше втручаються в усі природні процеси на Землі, в умовах, коли люди ще не навчилися передбачати всі (в тому числі й негативні) наслідки впливів на природні процеси, все це — небезпека «діяльного невігластва», що і робить проблему екологічної освіти актуальною.

Дуже часто зустрічаємося з прикладами кричущого екологічного невігластва в усіх сферах діяльності. Як правило, природному середовищу завдається серйозна шкода не навмисно, через

незнання, тому що ліва рука не знає, то творить права. У результаті навіть блискучі інженерні рішення, реалізовані без урахування основних екологічних вимог, досить часто призводять до наслідків, які повністю перекреслюють запланований народногосподарський ефект і завдають фізичної та матеріальної шкоди людям, а іноді й економіці регіону. Іноді незначний прорахунок, нехтування, здавалося б, незначним нюансом становлять небезпеку. У таких умовах неприпустимими стають некомпетентність, спрямованість і егоїстичність осіб, які приймають рішення, дають остаточне «добро» великим природоперетворюючим проектам. Саме діяльному екологічному невігластву люди зобов'язані сучасними проблемами великих і малих рік, морів, виснаженням, інтенсивними агротехнологіями родючих земель, загазованістю міст, кислотними дощами, виснаженням озонового шару Землі, витоптаними заповідними зонами, зникаючими видами рослин, птахів, тварин та ін. І таке відбувається повсюдно: у містах і селах усіх країн і континентів. Це дає підстави говорити про низький рівень екологічної грамотності. Мова повинна йти не просто про нагромадження знань з екології, а про осмислене оволодіння ними, формування на їх основі світогляду, який розглядав би будь-які політичні, соціальні, господарські питання насамперед з позиції збереження природи. Роль освіти у формуванні екологічної культури важко переоцінити.

Поштовх до розвитку екологічної освіти в Україні дала Міжурядова конференція з просвітництва в галузі навколишнього середовища (Тбілісі, 1977 рік), на якій була визначена суть екологічної освіти в сучасних умовах. У Декларації конференції записано: правильно зрозуміла освіта в галузі навколишнього середовища повинна стати всебічною, триваючою впродовж усього життя, підготувати людину до життя, озброївши її розумінням основних проблем сучасного світу і давши їй навички і засоби, необхідні для того, щоб вона могла відігравати плідну роль у поліпшенні життя і захисті навколишнього середовища. Разом з тим визначено основні принципи і провідні напрями просвітництва в галузі охорони навколишнього середовища. Екологічна освіта повинна: по-перше, розглядати навколишнє середовище в усій повноті — природне і створене людиною, технологічне і соціально-екологічне, політичне, культурно-історичне, моральне, естетичне; по-друге, бути тривалим процесом, тобто починатися в дошкільному віці і продовжуватися на всіх стадіях формальної і неформальної освіти; по-третє, бути міждисциплінарною за суттю, включати спеціальний зміст у кожний навчальний предмет,

створюючи можливість формування цілісної збалансованої перспективи; по-четверте, вивчати головні проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних позицій, щоб отримати знання про умови навколишнього середовища в інших географічних регіонах; зосередитися на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища, одночасно беручи до уваги історичну перспективу; роз'яснювати значення та необхідність місцевого, національного і міжнародного співробітництва та ін. На основі провідних принципів екологічної освіти визначено її мету. Це, насамперед, дати можливість людині зрозуміти складність навколишнього середовища, що є результатом взаємодії біологічних, фізичних, соціальних, економічних і культурних факторів, сприяти усвідомленню важливості навколишнього середовища для економічного, соціального і культурного розвитку.

Вивчення проблем навколишнього середовища здійснюється в межах формальної і неформальної освіти. Формальна охоплює вихованців дошкільних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл усіх типів, студентів середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, а також слухачів різних курсів підвищення кваліфікації, спеціалістів. Неформальна освіта охоплює молодь і дорослих з усіх верств населення, які одержують природоохоронні відомості індивідуально або колективно з джерел масової інформації чи в процесі разових заходів. Екологічний аспект має органічно включатись у процес освіти всіх вікових категорій, що відповідає концепції безперервної освіти.

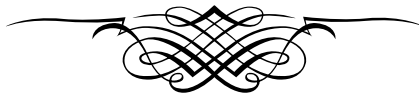
Оцінюючи стан екологічної освіти, зазначимо, що зацікавленість питаннями охорони природи серед школярів помітно зростає. Багато дітей вважають за необхідне поглиблювати свої екологічні знання, але значно менше коло тих, хто систематично поповнює екологічні знання. Цікаво, що, відповідаючи на запитання: «Який інтерес виявляють ваші знайомі, друзі до питань охорони природи, раціонального використання природних ресурсів?»,— діти відповідають, що спостерігають посилення інтересу в більшості; але й багато ще є тих, хто цим не цікавиться. Значна частина учнів слабо орієнтується в питаннях природокористування, не розбирається в суті екологічного апокаліпсису України. І не випадково, що, відповідаючи на запитання: «Які навчальні предмети найбільше сприяють екологічній освіті?»,— ніхто не назвав право; гуманітарним наукам, зокрема історії й літературі, відвели одне з останніх місць. А найбільше, на їх думку, сприяють екологічній освіті біологія, географія і природознавство, хімія, астрономія і фізика.

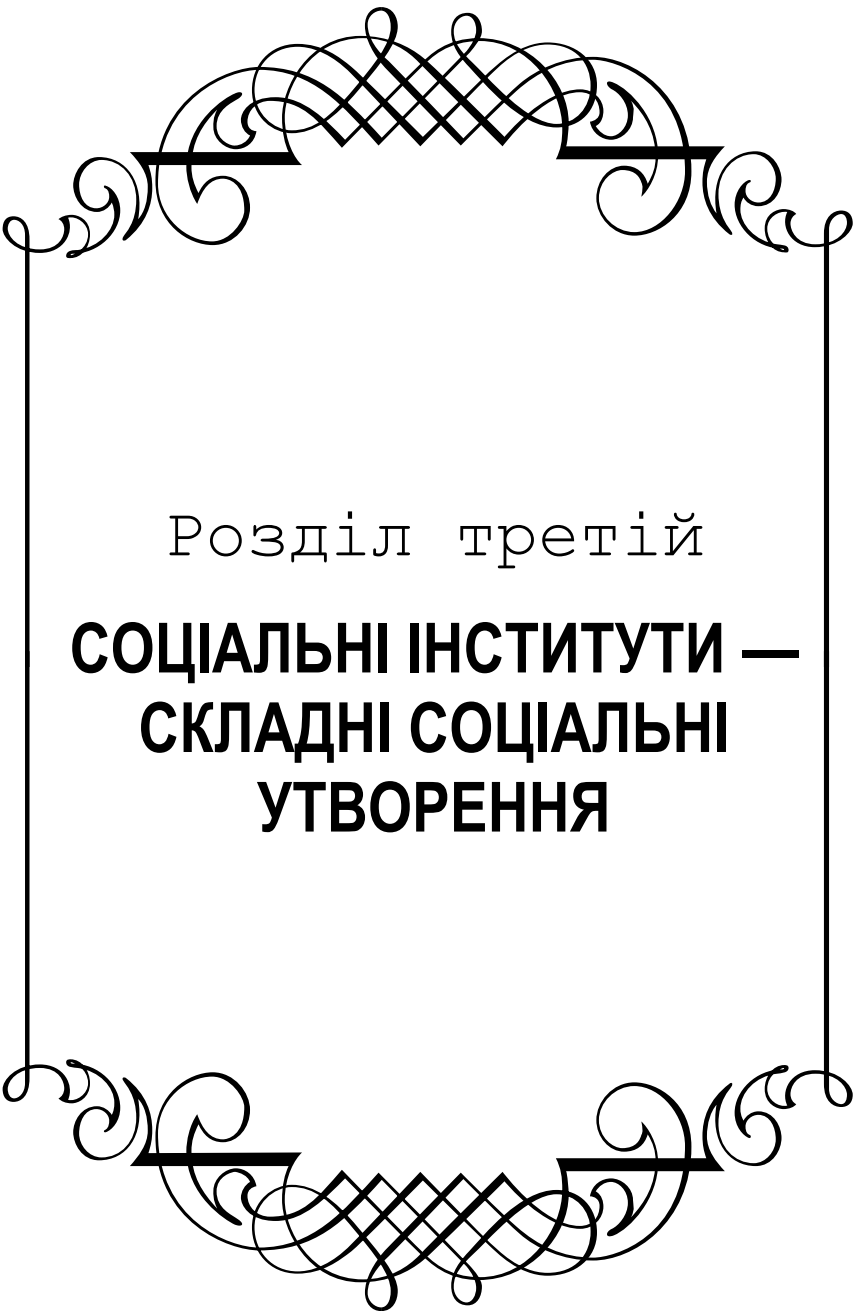
Отже, викладачі предметів гуманітарного циклу, можливості яких у поширенні екологічних знань чималі, фактично самоусунулись від вирішення проблеми. Це зумовлює доцільність включення до системи шкільної освіти курсу «Молодь і навколишнє середовище». Основне ж навантаження з екологічної освіти лягає на біологію, географію, природознавство, хімію, та й то як додаток до спеціальних знань. До речі, з початку ХХІ ст. ситуація починає поліпшуватись. У школах, хоча й факультативно, але вводиться курс «Основи екологічних знань», у багатьох вищих навчальних закладах читаються різні курси природоохоронного змісту.

Література

- Алексеев В. П.* Очерки экологии человека. — М., 1993.
- Алимов А. А., Случевский В. В.* Век XX: экология и идеология. — Л., 1988.
- Бачинський Г. А.* Соціоекологія: український шлях у майбутнє. — К., 1996.
- Білявський Г. О., Фурдуй Р.* Основи екологічних знань. — К., 1995.
- Веклич О. А.* Эколого-экономические противоречия. — К., 1991.
- Вернадский В. И.* Размышления натуралиста. В 2-х т. — М., 1977.

Розділ третій

**СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ —
СКЛАДНІ СОЦІАЛЬНІ
УТВОРЕННЯ**

СОЦІОЛОГІЯ ЕКОНОМІКИ. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ

1. ЕКОНОМІКА — СОЦІАЛЬНЕ УТВОРЕННЯ В СУСПІЛЬСТВІ

У суспільстві на розвиток соціальних процесів істотно впливають сформовані соціальні утворення — *соціальні інститути*. Інституціональні форми забезпечують переміщення соціальних спільностей, соціальних груп, надають стійкість і певність соціальним зв'язкам. Складні соціальні утворення — соціальні інститути здійснюють функції соціальної циркуляції, селекції, тестування і розподілу індивідів у середині соціальних будов — суспільстві. Важливою, основною складовою життєдіяльності суспільства є *економіка*.

Економічна сфера: місце в системі суспільних зв'язків

Із соціальною структурою суспільства тісно пов'язана *економіка* — *соціальне утворення, соціальний інститут*, що є основою життєдіяльності суспільства. Економічні відносини визначають у суспільстві становище соціальних спільностей, закріплення їх глибинних соціальних зв'язків, характер взаємодії. *Економіка, по суті, становить основу суспільства, базу, де здійснюється матеріальне виробництво, розподіл, обмін та споживання матеріальних благ та послуг, необхідних для життєдіяльності людини*. Традиційно більшість соціологів дотримується концепції багатоманітності факторів, що вказує на різні активно діючі в суспільстві фактори: економіка, політика, культура та ін. Соціолог Макс Вебер визначає економічні відносини як одну з позицій, що визначає соціальний розділ суспільства. Вплив розподілу праці на соціальні процеси детально досліджує соціолог Еміль Дюркгейм. Та тлумачення ролі економіки в життєдіяльності суспільства виражено найяскравіше у Карла Маркса. *Економіка розглядається як основний визначальний фактор історії. Економічні відносини визначають усі інші суспільні відносини, становлять базу суспільства, над якою височать, здіймаються залежні від неї надбудовні форми: політичні, правові, моральні та ін.* Карл Маркс показує цю залежність, аналізуючи зміну соціально-економічних відносин, соціально-економічних систем. Зміни раніше панівних економічних відносин, наприклад феодальних, призводять до

зміни надбудовних форм, зокрема появи політичної організації капіталізму, буржуазного права та ін. Безперечно, зворотний вплив надбудовних форм на економіку, її розвиток. Але ні Карл Маркс, ні Фрідріх Енгельс ніколи не вважали економіку єдиновизначальним фактором у життєдіяльності суспільства. Було б помилкою все пояснювати лише економікою, адже економіка врешті-решт тільки визначає розвиток. Але ж марксизм спеціально і детально розглядав роль тільки економіки, а це викликало неточності в трактуванні й оцінці.

Із марксизмом і досі полемізують у питанні бази і надбудови в суспільстві. Саме в процесі полеміки соціологи Макс Вебер, Еміль Дюркгейм, Торстейн Веблен та інші формулюють і пояснюють роль різних факторів (етики, економіки, релігії, культури тощо) у визначенні *бази та надбудови суспільства*. Економіка взаємодіє з іншими сферами та інститутами: політикою, правом, сімейно-побутовою сферою, системою моралі, наукою, освітою та ін. У сучасних умовах формування ринкових відносин, економічних процесів у сфері матеріального виробництва зміни економічних відносин викликають потребу відповідних змін політичних, правових та інших форм. Поява нових в Україні економічних відносин, що базуються на приватній власності, вимагає їх розвитку, вдосконалення, закріплення у відповідних конституційних та інших правових актах. Утвердження і поширення приватновласницьких відносин призводять до зміни моральних оцінок нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності, сприяють їх подальшому розвитку, а можуть і перешкоджати (введення непомірних податків тощо).

На кожному конкретному етапі розвитку суспільства пріоритет у взаємодії сфер належить будь-якій сфері, але все ж *утворення нових економічних відносин визначає розвиток тієї чи іншої сфери, облік суспільства, характер надбудовних формувань і утворень*. Взаємодія сфер виражається у спільному здійсненні функцій, у взаємодії організацій і установ, нормативних систем. Дещо інший характер має взаємодія економіки з соціальними процесами, бо соціальне не становить особливої сфери суспільства. Соціальне не має власної сфери, соціальні спільності взаємодіють у всіх сферах суспільства. Через соціальне здійснюється і взаємодія економіки з іншими сферами суспільства. Економіка впливає на інші сфери частіше опосередковано, через соціальні спільності, які функціонують в усіх сферах суспільства, через поведінку соціальних спільностей, їх діяльність.

У сучасних умовах економіка — це наука про способи ведення господарства, в наслідок чого людина змінює, пристосовує ре-

чі, засоби, багатства природи для своїх потреб. *Економіка* — сукупність галузей народного господарства, засобів та процесів, що використовуються людьми для забезпечення життєдіяльності. Система економічних відносин складається між людьми в процесі суспільного відтворення (виробництва, розподілу, обміну, споживання) матеріальних благ і послуг.

Різні економічні школи по-різному інтерпретують характер економічних відносин, що складаються в суспільстві між людьми. Одні визначальну роль відводять відносинам присвоєння матеріальних умов виробництва, тобто відносинам власності. Інші головним фактором, що робить вирішальний вплив на всі сторони життєдіяльності людей, називають проблему вибору в умовах обмеженості ресурсів. Але діяльність при обмежених ресурсах — це ще не економічний аспект. Англійський економіст Лайонел Роббінс вважає, що манна небесна хоча й обмежена, але її не можна ні обміняти, ні відкласти на користь іншого продукту. Людей вигнали з раю. Люди позбавлені вічного життя і необмежених благ.

І якщо люди щось вибирають, то змушені відмовлятися від тих благ, від яких в інших умовах не відмовилися б. Економіка — це відносини, що складаються між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ в умовах обмеженості ресурсів, можливості їх альтернативного використання. Економічні відносини проявляються через систему суперечностей. Різноманітні соціальні спільності — класи, групи, індивіди — мають кожний свої інтереси, неминуче зустрічаються з інтересами інших суб'єктів. Щоб спільність людей у стосунках один з одним не керувалася законами джунглів, вона змушена виробляти правила суспільної поведінки у всіх сферах, насамперед в *економічній*. Адже важко заперечувати пріоритет економічних інтересів, як би це не суперечило духовному началу людини.

Економічна політика

Економічна політика народжується разом з державою, покликаною забезпечити захист інтересів різних соціальних спільностей. Економічна політика — поведінка держави в сфері економіки країни. Економіст Джеймс Кейнс розглядав економічну політику як загальну волю, втілену в державному регулюванні. Німецький економіст Вільгельм Ойкен під економічною політикою розумів сукупність державних заходів впливу на економічні процеси. Нобелівський лауреат з економіки Джеймс Бьюкенен вважав економічну політику процесом обміну між суб'єктом і

державою, де кожен добровільно погоджується обмінювати частку витрат за змістом державних служб за послуги, одержувані спільно. Економіст Мілтон Фрідмен відносив економічну політику до мистецтва прийняття рішень, що дає можливість виявляти основну єдність кінцевої мети у представників різних економічних течій і сприяти подоланню розбіжностей. *Отже, економічна політика, що здійснюється державою, урядом,— система практичних заходів у сфері управління економікою, з надання економічним процесам спрямованості відповідно до мети, завдань та інтересів країни.*

У визначеннях поняття *економічна політика* чітко видно тісний діалектичний взаємозв'язок економіки і політики. Взаємозв'язок економіки стає рельєфнішим, якщо взяти до уваги сучасний науковий підхід розмежування на позитивну і нормативну функції економічної теорії. Якщо позитивна функція розглядає реальний економічний процес, тобто фіксує те, в якому становищі перебуває економіка, то нормативна функція уособлює судження про те, яким має бути економічний процес, тобто *що повинно бути*. Економічна політика виконує переважно практичну, нормативну функцію. Зрозуміло, взаємозв'язок економіки і політики глибше, аніж той, що здійснюють функції.

Визначальними суперечностями *економіка* — *політика* виступає економіка. Економіка первинна, визначає напрям діяльності політичних інститутів: уряду, політичних партій, громадських організацій. *Економіка* — *сукупність економічних інтересів суб'єктів господарської діяльності*. Суб'єкти господарювання структуруються в різні соціальні спільності зі своїми, специфічними тільки властивими спільності інтересами, переважно економічними. За будь-якою дією — індивідуальною чи суспільною значимою — стоять інтереси. Відстоювати їх в умовах плюралістичного суспільства потрібні відповідні організаційні форми — *політичні партії, політичні рухи, громадські організації*, що виступають виразниками інтересів класів і соціальних спільностей. Не може бути політичної партії, що виражає інтереси народу. *Народ* — занадто абстрактне поняття. В умовах вільної економіки і найманої праці, одні соціальні спільності більш, а інші менш здатні збільшувати і відстоювати свої інтереси. І хоча у відкритому суспільстві суперечності інтересів все-таки не стають антагоністичними, та іноді можуть проявлятися досить гостро. Арбітром, що утримує протиборство соціальних спільностей в межах цивілізованості, що забезпечує певний баланс їх інтересів, виступають *держава, уряд*. Економічний процес формування і реаліза-

ції інтересів диктує урядовим структурам відповідну соціальну політику, спрямовану на узгодження суперечностей. Інакше виникають соціальні катаклізми, що загрожують основам існування держави. Усе це і дає підставу вважати *політику концентрованим відображенням економіки*.

Взаємозв'язок економіки і політики може бути позитивним і негативним. Візьмемо інфляцію. Чи правильне твердження, що інфляція об'єктивно властива ринковому господарству? Тільки частково, у незначному ступені. Більш обґрунтована інша думка. Інфляція — результат бездарної політики уряду. Прагнення держави жити не відповідно до достатків неминуче штовхає уряд на грошову емісію, здатну створити короточасну ілюзію успіху. Якщо розумні межі порушені, інфляція наростає як сніжна грудка, тому має властивість *підгодовуватися*. Спіраль зарплата — ціни (інфляція попиту) здатна породити гіперінфляцію в сотні і тисячі відсотків на рік. Змішуючись з інфляцією витрат, гіперінфляція буквально знищує економіку країни, а з нею й уряд з його волонтаристською економічною політикою. Черговий уряд вживає екстрених заходів погашення інфляції. Маніпулюючи грошово-кредитними і фіскальними інструментами, різко скорочуючи соціальні виплати, заморожуючи заробітну плату, уряд домагається скорочення грошової маси. Інфляція стримана. Нібито успіх досягнуто.

Але чомусь триває спад виробництва, росте безробіття, погіршується соціальний клімат в країні? Виявляється, надмірна ретельність нейтралізації інфляції може мати і негативні наслідки. Надмірне зменшення грошової маси, коли коефіцієнт монетизації (відношення грошової маси до валового внутрішнього продукту) знижено до 13—15 % за оптимального показника 50 % і більше, приводить до *гіпоксії виробництва*, обумовленою нестачею обігових коштів. Падає купівельна спроможність населення. Недостача грошей подорожує кредити. Банки обслуговують лише короткострокові операції. Реальний сектор економіки продовжує стагнувати. Зрозуміло, непрофесійний підхід до формування і реалізації економічної політики дає негативний результат.

На жаль, ілюстрація про інфляцію не абстрактна, а реальний процес, що триває в Україні. Але інфляція показує, наскільки тонка межа відокремлює ретельно вивірені кваліфіковані підходи в економічній політиці від спонтанно прийнятих, необґрунтованих рішень. У суспільних системах, де економічне життя стабільне, де ринкові відносини функціонують у чітко визначеному правовому полі, залежність економіки від політичних рішень менш глибока, аніж у тих країнах, де робляться важкі спроби реформу-

вання економіки на ринкових засадах. У перехідних економічних системах, коли демонтований колишній господарський механізм, але не створений новий, вплив економічної політики не повинен слабшати. Практика економічних перетворень у країнах пострадянського простору в 90-ті роки показала, що усунення урядових інститутів від регулювання перехідних процесів, проведення приватизації і формування нової структури власності, створення ринкового механізму і правового забезпечення його функціонування *позначається негативно не тільки на економіці, але й на громадському житті країни*. Між тим, тільки маючи аргументоване уявлення про мету, завдання і терміни реформування економіки, можна визначити найоптимальніші способи здійснення необхідних перетворень. Однак і в розвинутих, традиційно ринкових країнах, взаємодія економіки і політики залишається актуальною. І тут існують чітко окреслені межі державного регулювання, що не повинні порушуватися. Верхня межа втручання в економіку — збереження конкурентного середовища. Скорочення втручання в економіку не повинно призвести до звуження ринкових відносин, деформації економічних принципів, на яких будуються взаємозв'язки між господарськими суб'єктами — підприємствами, фірмами, об'єднаннями. Принцип *не нашкодити* один з основних в економічній політиці. Але й без активної ролі економічної політики не обійтися.

Відомий підприємець і фінансист Джордж Сорос головною небезпекою для відкритого суспільства вважає ринковий фундаменталізм, що робить втручання держави в економічний процес об'єктивним. Але помилки в економічній політиці посилюють позиції прихильників ринкового фундаменталізму з його принципами «laissez faire» (*невидимої руки*) Адама Сміта, що заперечує скільки-небудь помітний вплив держави на економічне життя суспільства. Характер двостороннього зв'язку між сучасними рішеннями і майбутніми подіями залежить від того спирається уряд в рішеннях на достовірні, об'єктивні наукові знання чи на упереджені, суб'єктивні.

В значному ступені некваліфіковані політичні рішення і в країнах ринкової економіки, й у тих, що тільки намагаються її створити, стають головними причинами виникнення у господарській практиці проблем. Економіст Джордж Стіглер підкреслює, що жодна з реальних економічних систем не досягає ідеальності. Це стосується і ринкової моделі, якій властиве соціальне явище, відоме як *фіаско ринку*. Однак, ступінь неудосягнення ринку куди менше *фіаско політики*, до якого ведуть прорахунки в економічній політиці реальних суспільних систем.

2. МЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ*

Економіка — це цілісна, організована і строго субординована система, де окремі, зовні самостійні елементи, ланки і блоки перебувають в складній взаємодії. Значно впливає на характер взаємозв'язків економічна політика. Сама економічна політика охоплює суб'єкти, об'єкти, а також механізм впливу суб'єктів на об'єкти. Головний суб'єкт — *держава*. Економічна політика — це, насамперед, державна політика. Однак як реальні суб'єкти, що активно впливають на економічну політику, виступають: політичні партії, об'єднання, профспілки, фінансово-промислові групи. Особливо велика у визначенні напрямків економічної політики роль фінансово-промислових груп. Упроваджуючи у владні структури чи делегуючи туди своїх представників, здобуваючи контроль над сучасними засобами масової інформації, фінансово-промислова олігархія зосереджує у своїх руках політичну й економічну владу. Це дає практично необмежені можливості впливу на політику уряду, визначення мети та засобів їх досягнення. Певний тиск на уряд роблять і інші суб'єкти економічної і соціальної політики.

Об'єкти економічної політики

Об'єкти економічної політики — це ті соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві на кожному етапі його розвитку. Механізм впливу суб'єкта на об'єкт залежить від типу економічної системи. У адміністративно-командній економіці — це переважно адміністративні методи, у ринковій — економічні. Політичні рішення, перш ніж вони почнуть здійснюватися, через економічне прогнозування повинні передбачити майбутній результат, визначити ту мету і ті засоби, що необхідно використовувати для їх реалізації. Безперечно, результат залежить від багатьох змінних і насамперед від складності політичних рішень. Мета має бути реальною, що спирається на об'єктивні фактори. Для їх реалізації необхідні обґрунтовані тимчасові межі. Програми типу «500 днів» свідчать тільки про те, що не повністю уявлялися труднощі переходу до ринкової економіки країни, що вона не готова ні політично, ні економічно, ні морально. Мета економічної політики має відповідати природному еволюційному, а не

* Розділ написаний Воробйовим Є. М. — доктором економічних наук.

революційному характеру суспільного процесу, забезпечувати соціальну стабільність суспільства, економічну безпеку держави.

Конкретна мета економічної політики має враховувати те соціальне середовище, у якому здійснюються економічні процеси. У ринковій економіці головними умовами ефективного функціонування господарських суб'єктів виступає *свобода вибору ними способів оптимального використання обмежених ресурсів, самостійне вирішення питань: «що виробляти?», «як робити?», «скільки робити?»* і «для кого робити?», зрозуміло, в межах відповідного законодавства. Умова здійснення мети економічної політики — забезпечення цивільних прав населення, економічна безпека людей, плюралізм відносин власності, зважена соціальна політика. Найважливіша мета економічної політики держави: по-перше, стабільне економічне зростання; повна й ефективна зайнятість; по-друге, орієнтація на інновації і підвищення економічної ефективності; стабільний рівень цін; по-третє, збалансованість державного бюджету; рівновага платіжного балансу. Таку розмаїтість мети нерідко в економічній політиці суспільства називають *магічною*. На відміну від відомого в математиці логічного квадрата, де розташовані у малих квадратах числа завжди дають один результат, економічний багатокутник найчастіше не зрівноважений. Це означає, що жодна економічна система, жодна, навіть найрозвинутіша, країна не може забезпечити виконання всієї мети не тільки в короткий термін, але й у тривалих періодах.

Економічне зростання — це кількісні і якісні зміни, що виражаються в зростанні кінцевих народногосподарських результатів, вимірюється рядом показників. Найбільш узагальнюючий — приріст валового національного продукту — у відсотках за рік. Іноді економічне зростання ілюструється переміщенням кривої виробничих можливостей у результаті збільшення використаних ресурсів або впровадження найдосконалішої техніки і технологій.

Переміщення кривої виробничих можливостей з положення АВ у положення CD призвело до зростання виробництва і послуг на величину заштрихованої частини графіка. З метою підтримки стабільних темпів економічного зростання уряд вживає конкретних заходів для стимулювання — проводить відповідну інвестиційну, монетарну і фіскальну політику. Однак циклічність ринкової економіки, незважаючи на вжиті заходи, час від часу призводить до загальної розбалансованості економіки, спаду виробництва, зростання безробіття, інфляції та ін. Уряд заходами впливу може послабити негативні наслідки економічної і соці-

льної кризи, пом'якшити його наслідки для ринкових суб'єктів, але взагалі запобігти їм неспроможний.

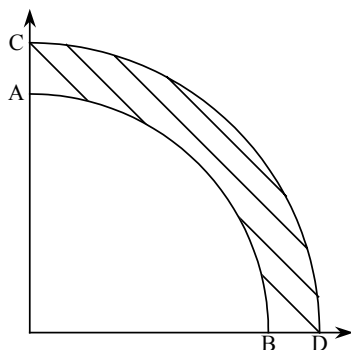

Рис. 1

Мета тісно переплітається з іншими і, насамперед, зі стабільним економічним зростанням, повною й ефективною зайнятістю. Вже в самому формулюванні мети закладено суперечності. Повна зайнятість не завжди означає ефективну, а ефективна — не обов'язково повну. Коли мова йде про повну зайнятість, то абстрагуємося від природного рівня безробіття. Рівень безробіття має місце, коли кількість безробітних відповідає така ж кількість робочих місць.

Динамічний розвиток виробництва, технічний прогрес, рух робочої сили тощо обумовлюють такі форми природного безробіття: фрикційне, технологічне, структурне, інституціональне. Кількісно безробіття охоплює 4—6 % робочої сили. Безробіття за межами природного називають *циклічним*. Безробіття — абсолютне зло. Заходи для запобігання циклічності безробіття ті ж, що використовуються для стимулювання економічного росту. З метою підтримки стабільності розвитку економіки уряд має розробити такі заходи ліквідації безробіття, що не відбивалися б на темпах росту оплати праці.

Стабільний рівень цін

Мова йде про мету уряду не допустити інфляцію в країні. Рідко інфляція ототожнюється з ростом цін. Це некоректне судження. Якщо зростання цін відстає від зростання доходів, то це не інфляція. Інфляція починається тоді, коли грошова маса росте швидше суми цін обігу в сфері товарів і послуг (з урахуванням

швидкості обігу грошової маси). По інтенсивності інфляції виділяють *повзучу, галопуючу і гіперінфляцію*. І якщо галопуюча, а особливо гіперінфляція завжди руйнівні, то ріст цін у 1—2 % на рік може бути і позитивним фактором для економіки.

Чому? Справа в тому, що такий ріст цін підстимулює підприємницьку активність, тому, що чекання сприятливої економічної кон'юнктури стимулює інвестиційний процес, отже, і зростання виробництва. У таких випадках незначне зростання цін називають *змащенням для економічної машини*. В економіці існує тісна залежність між інфляцією і безробіттям, що описується кривою економіста Франка Філіпса. Згідно до кривої повна зайнятість веде до росту цін, низькі ціни — до зростання безробіття. Логіка проста: хочете повну зайнятість — миріться з інфляцією, хочете низькі ціни — миріться з безробіттям.

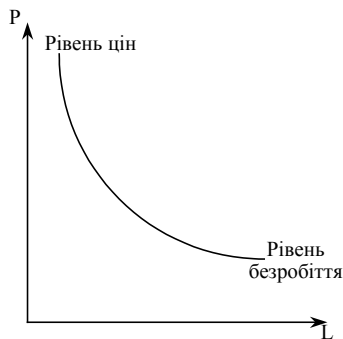

Рис. 2

Крива має негативний кут нахилу, тому що описує зворотну залежність. Однак крива Франка Філіпса — це статична модель, не завжди відображаюча процеси, що реально відбуваються в економіці. В умовах стагфляції, коли спостерігається спад виробництва і ріст безробіття, одночасно ростуть і ціни. За таким сценарієм в 90-ті роки розгорталися події в більшості країн колишнього Союзу, а в деяких мають місце і в сучасних умовах.

Інновації, ефективність

Сучасна економіка може бути ефективною тільки за умови розвитку її інноваційних основ. Самі по собі нововведення в техніку, технології, організації праці і виробництва, навіть засновані на новітніх досягненнях, ще не гарантують лідерства. Головне — безупинний процес зміни інновацій.

Яку ж роль відіграє економічна політика? Саму безпосередню. Мова йде не про поточну, а про довгострокову політику, що називають *економічною стратегією*, охоплює заходи, що нібито безпосередньо не впливають на інновації діяльності підприємств. Але опосередковано, через сучасну систему утворення, розвитку науки, у тому числі фундаментальної, професійної і загальної культури, активну участь у міжнародному поділі праці і світових інтеграційних процесах, держава стимулює ріст економічної ефективності.

Збалансованість бюджету

Бюджет країни — один із ключових об'єктів економічної політики. Бюджет країни найважливіший інструмент, за допомогою якого перевіряється не тільки збалансованість фінансових засобів, але й всіх інших використовуваних ресурсів. Через бюджетне фінансування уряд здійснює загальнодержавну мету — і в сфері виробництва, і поза нею. Освіта, охорона здоров'я, наука, культура, оборона, державний апарат, правоохоронні органи — усе утримується за рахунок засобів державного бюджету. Прибуткова частина державного бюджету формується переважно за рахунок податків, наповнюваність бюджету залежить від того, наскільки успішно функціонують підприємства, сфери виробництва і послуг, наскільки високі їх прибутки та доходи.

Якщо держава живе не відповідно до можливостей, тобто витрачає більше, ніж має доходів, то вдаватиметься до позик — внутрішніх і зовнішніх, *житиме в борг*. Обслуговування боргу (виплата відсотків за позиками) здійснюється за рахунок коштів державного бюджету. Ростає борг, ростуть витрати з обслуговування. Держава попадає в хибне коло, з якого дуже важко вибратися. І хоча помірний бюджетний дефіцит сам собою не загрожує крахом системи (допускається дефіцит до 20 % чи доходів 5—10 % валового внутрішнього продукту), може спровокувати інфляцію й усе, що з нею пов'язане. Якщо уряд має доступ до грошового друкованого верстата, йому не уникнути спокуси привести його в дію. Тоді галопуючої інфляції не уникнути. Ось чому існує порівняння: допускати уряд до друкованого верстата однаково, що поставити алкоголіка торгувати у винній крамниці.

Рівновага платіжного балансу

Сучасна економіка характеризується глибоким міжнародним поділом праці. Інтенсивний розвиток світових господарських

зв'язків — головна домінанта суспільного процесу. Мета економічної політики — визначити місце національної економіки в процесі, знайти нішу в системі світової торгівлі. Міжнародний поділ праці передбачає спеціалізацію країн — учасниць процесу у виробництві визначеною товарною номенклатурою. Навіть найрозвинутіша країна не може лідирувати в усіх напрямках науково-технічного прогресу, поставляти на світовий ринок необмежену номенклатуру товарів. Це невигідно економічно. Тому у світовій торгівлі використовується принцип відносної переваги, коли зіставляються витрати упущених можливостей виробників товарів і послуг. Ті учасники міжнародної торгівлі, що мають низькі альтернативні витрати своїх товарів, одержують перевагу перед іншими її суб'єктами. А це дає можливість мати активний торговий баланс, зміцнювати національну економіку. Сполучаючи участь вітчизняного капіталу в міжнародному поділі праці, держава використовує широкий набір економічних та адміністративних інструментів стимулювання експорту. До економічних належать пільгова податкова політика, прямі дотації фірмам-експортерам, політика прискореної амортизації, митно-тарифне регулювання, до адміністративних — нетарифне регулювання, ліцензування, квотування експорту-імпорту. В економічній політиці, важливе місце займає тісний взаємозв'язок і субординованість усіх її ланок і складових.

3. ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ В РИНКОВІЙ СИСТЕМІ

Конкуренція

Ринкова економіка має ряд достоїнств і переваг у порівнянні з іншими економічними системами, що дає можливість вважати її найефективнішою формою координації господарської діяльності людей. Синонім ринку — *конкуренція*. Саме конкуренція виражає найглибшу суть ринкового господарства, виступає головним регулюючим механізмом *стохастичної системи*, що зазнає постійного відхилення і коливання. Конкуренція з впровадженими в неї блоками — попит, пропозиція, ціна і та сила, що приводить в рух маховик ринкової економіки, забезпечує ефективний розподіл обмежених ресурсів, їх використання з максимальним результатом. Ринок — відкрита система, де багато мільйонів суб'єктів здійснюють суверенне право вибору економічних рішень.

Що ж дає можливість угадати результат і прийняти правильне рішення? Угадати результат і прийняти правильне рішення може

ринкова інформація, і тільки вона. Закодована в цінах, поширюючись подібно радіохвилям від споживача — покупця до виробника — продавця і навпаки, ринкова інформація створює круговий причинний зв'язок, що не має ні початку, ні кінця. Якщо інформація спотворюється (припустимо, під впливом неринкових сил чи держави-монополії змінюється рівень цін), то ринкові суб'єкти не можуть застосовувати оптимальних рішень, що веде до помилок у виборі способів оптимального використання обмежених ресурсів. А це неминуче призведе до розбалансованості ринку. Ще одне достоїнство ринкової системи — спрямованість на задоволення потреб населення. *Ринок і дефіцит* — поняття взаємовиключні. Виробники гнучко реагують на знову і знову виникаючі потреби, оперативно змінюють структуру пропозиції товарів і послуг, прагнучи найповніше задовольнити платоспроможний попит населення. Ринок — стимулююча система. Економічна нагорода у вигляді прибутку чекає тих товаровиробників, які виробляють товари високої якості і з найменшими витратами. А це можливо тільки при використанні новітніх досягнень науки, техніки, технології.

Зрозуміло, достоїнство ринкової системи — гнучкість і адаптивність до умов, що змінюються. Але гнучкість і адаптивність не безмежні і періодично дають збій. Виступаючи достоїнством, на визначеному етапі розвитку системи такі якості переростають у її недоліки. І тут виявляється неспроможність ринку. Недоліки ринку зводяться до того, що, по-перше, ринкова конкуренція породжує свою протилежність — монополію, а з нею і можливість нав'язувати свою волю споживачу; по-друге, нездатність ринку підтримувати постійну економічну рівновагу, забезпечувати зростання виробництва. Ринок байдужий до виробництва суспільних благ. Ринок неспроможний до регулювання зовнішніх ефектів (екологічних проблем). По-третє, ринок сприяє різкій диференціації доходів і глибокому соціальному розшаруванню населення.

Ринок нав'язує людям все нові й нові потреби, що призводить до розбазарювання у використанні обмежених і невідтворених ресурсів. Недоліки ринку, його неспроможність, називають *фіаско ринку*. Але якщо ринкова система не справляється з проблемами, що сама породжує, якщо економічний механізм системи дає періодичні збої, то необхідний зовнішній вплив, що виправляє дефекти системи. Такий зовнішній вплив на ринкову систему робить держава, її економічна політика. Президент США Авраам Лінкольн підкреслював: «Розумна мета держави полягає в тому, щоб робити для людей те, що їм потрібно, але вони самотужки не

можуть робити взагалі або не можуть робити належно». Задоволення потреб населення в необхідних товарах і послугах важлива особливість ринкової системи. І держава має піклуватися про те, щоб виробники оперативно змінювали структуру пропозицій товарів і послуг, повністю задовольняли потреби і платоспроможність населення.

Регулювання державою ринкових відносин

Економічні функції держави в ринковому господарстві визначаються неспроможністю ринку в реалізації суспільно значимих проблем. Функції держави у регулюванні ринку полягають в підтримці конкурентного середовища, забезпеченні умов функціонування ринкового механізму; розробці й організації реалізації додержання господарського законодавства; у визначенні пріоритетів макроекономічного розвитку економічної системи; в стабілізації економіки через фіскальну та грошово-кредитну політику; у здійсненні протекціоністських заходів забезпечення стратегічних проривів і освоєння нових напрямків науково-технічного прогресу. Держава здійснює фінансування суспільних благ і послуг, гасіння негативних зовнішніх ефектів, реалізацію соціальних цінностей, регулювання зовнішньоекономічних відносин. Реалізація функцій регулювання економіки різноманітна. Це прямі, тобто адміністративні, й економічні (ринкові) методи. Як правило адміністративні методи обмежені, використовуються переважно в екстремальних обставинах — в період війн, природних катаклізмів, епіdemій тощо, рідше — в умовах кризового розвитку економіки. Адміністративним методом розподіляють дефіцитні ресурси (по галузях і підприємствах), регулюють ціни і заробітну плату, здійснюють антимонопольне законодавство. У звичайних умовах уряд здійснює свої функції регулювання економічними методами. Найважливіші функції державного регулювання ринкової економіки — підтримка конкурентного середовища, забезпечення необхідних умов для функціонування ринкового механізму. Регулювання ринкових відносин сприяє ефективності ринкового господарства.

Історія розвитку ринкового господарства показала, що вільна, сучасна конкуренція, коли жоден товаровиробник не має можливості впливати на ринкові ціни, не відтворюється автоматично. З прискоренням технічного прогресу народжується велике виробництво, а з ним і могутні підприємства — трести, концерни, конгломерати, що контролюються фінансово-промисловими

об'єднаннями. Конкуренція стає невивідною економічно, оскільки це приводить до колосальних витрат. Процес злиття та поглинання одних фірм іншими дає можливість уникнути дорогого суперництва на ринку, але приводить до утворення монополій. Так виникають нові ринкові моделі недосконалої конкуренції — *монополістична, олігополістична, чиста монополія*. Ринок заперечує сам себе. Монополія, маніпулюючи ціною й обсягом, встановлює над ринком монопольну владу, що приводить до безповоротних суспільних затрат. Якщо монополістична конкуренція практично не приводить до деформації ринкового механізму, то чиста монополія й олігополія без обмежувальних заходів держави істотно підриває його. В таких умовах держава здійснює політику обмеження монопольної влади, аж до розформування монополії на окремі самостійні підприємства.

Функція держави у розробці та організації здійснення та додержання господарського законодавства важлива для країн, які переходять від командної економіки до ринкової. У центрально керуваній системі, що мала директивний характер, основні питання господарського розвитку зважувалися не на основі права, а відповідно до рішень чиновників партійно-державного апарату. Панувало *телефонне право*. Система розподілу ресурсів здійснювалася на вольовій основі. Командна економіка — дистрибутивна. Ринок — система договірна. Однак, навіть в умовах укладення угоди, договірна система може торкатися інтересів третіх осіб. Умови укладення контрактів, права власності, відповідальності сторін та інше — усе суворо регламентується правовими законами. Відомий філософ і економіст Карл Поппер писав, «суспільство, що засноване на ринкових відносинах і передбачає значну свободу вибору,— немислиме без правової системи, без влади закону».

Створення ринкового середовища в Україні, конкурентного клімату вимагає розробки відповідного законодавства. Необхідно визнати, що основи такого законодавства вже створені. Можна назвати ряд законів, що регулюють господарську діяльність в Україні. Це закони про власність, про підприємство, про господарські товариства, про цінні папери та фондову біржу. Динамічно змінюються умови підприємництва, удосконалюється структура власності, виникають підприємства зі змішаним капіталом, створюються вільні економічні зони, розробляється й удосконалюється господарське законодавство — процес творчий і безперервний.

Визначення мети — початок державної економічної політики та її здійснення. З цим пов'язана функція — *визначення пріори-*

тетів макроекономічного розвитку. Уряд має у своєму арсеналі заходи, здатні згладжувати виникаючі періодично циклічні коливання економічної кон'юнктури, впливати на темпи розвитку економіки. Пріоритетні заходи сприяють підтримці макроекономічної збалансованості, встановлення стабільності розвитку різних галузей економіки, рівноваги між сукупним попитом та сукупною пропозицією. Адже суть економічної політики держави і полягає в тому, щоб постійно задовольняти потреби населення в товарах і послугах, а це можливо при рівновазі попиту та пропозиції.

Графічно це зображено на рис 3.

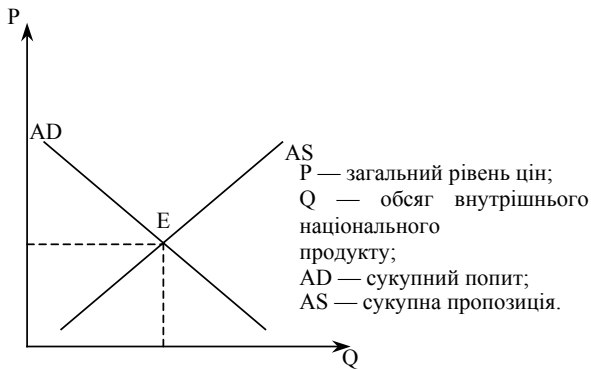

Рис. 3

Рівновага між сукупним попитом і сукупною пропозицією буде в точці перетину кривих AD і AS (точка E). У випадку порушення рівноваги уряд заходами грошово-кредитної політики, операціями з цінними паперами, регулюванням процентної ставки й обов'язкових резервів комерційних банків може або стимулювати, або стримувати ріст економічної кон'юнктури.

У ситуації, коли держава виступає як ринковий суб'єкт, вона не має ніяких переваг у порівнянні з іншими учасниками ринкових відносин. У здійсненні макроекономічної політики роль держави провідна. Тут дуже тонка грань відокремлює оптимальні рішення від неадекватних. Американський економіст Джордж Стіглер, пише, що ступінь недосконалості ринку в американській економіці, відомий як *фіаско ринку*, куди менший за *фіаско політики*, до якого призводять прорахунки в економічній політиці.

Держава відіграє важливу роль у *стабілізації економіки через фінансову і грошово-кредитну політику*.

Проведення фіскальної політики включає оподаткування та державні витрати, за допомогою яких уряд впливає на рівень економічної активності, темпи зростання випуску продукції, підвищення продуктивності праці, економії сировини та трудових ресурсів. Нерідко прагнення уряду сформувати бюджет, здатний максимально забезпечити державні витрати на соціальні, культурні та освітні потреби населення, провокує його на збільшення податкових ставок не тільки на підприємницьку діяльність, але й на підвищені доходи фізичних осіб. Однак на практиці в господарській і економічній діяльності існує правило — збільшення доходної частини бюджету за рахунок зростання оподаткування має межі, за які попадає під удари приватний бізнес, який або розоряється, або йде *в тінь*. Ховають свої доходи і фізичні особи. У результаті бюджет втрачає навіть ті оптимальні необхідні доходи, що при високій податковій ставці він міг би вільно одержати. Така залежність описується кривою Лаффера (рис. 4).

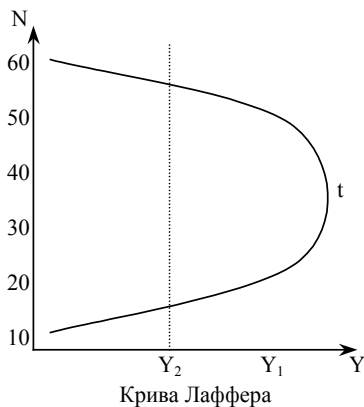

Рис. 4

По осі ординат відкладається розмір податкової ставки (N), по осі абсцис — податкові надходження в бюджет (Y). Точка t — оптимальна ставка, при якій максимізуються податкові надходження.

Подальше збільшення податкової ставки призводить до зменшення доходів бюджету з Y_1 до Y_2 . Вважається оптимальною 30 % податкова ставка з прибутку підприємств. Але уряд може використовувати різні варіанти нижньої межі. Для стимулювання малих форм підприємництва, фермерського господарства, особ-

ливо в період їх становлення, податки можуть бути більш щадячі або навіть на якийсь термін скасовані.

У 80-х роках ХХ ст. у США при проведенні економічної політики, що одержала назву *рейганоміка* (від імені президента Рональда Рейгана), одним з найважливіших факторів стало скорочення з 50 % до 28 % ставок прибуткового податку і на прибуток підприємств. Це дало можливість забезпечити зростання виробництва і зайнятості, істотно знизити інфляцію та дефіцит державного бюджету. Для підприємств такий захід став засобом росту інвестиційної активності і прибутків для працівників — підвищення доходів. Фіскальні доходи можуть поповнюватися за рахунок державної монополії на горілчані і тютюнові вироби. Це особливо важливо для таких країн, як Україна, що зазнає значних труднощів при формуванні прибуткової частини державного бюджету.

Використання інструментів грошово-кредитної політики можна проілюструвати на прикладі концепції *дешевих і дорогих грошей*. У випадку *перегріву* економічної кон'юнктури, коли економічний ріст набирає темпи, а у виробництво залучені всі наявні ресурси, починає рости заробітна плата, а з нею і ціни, спекулятивний характер набуває ринок цінних паперів. Як сніжна лавина росте фіктивний капітал. Щоб не допустити обвалу піраміди, а з нею і різкого спаду виробництва і зайнятості, держава використовує політику *дорогих грошей*, взаємопов'язаних заходів. Центральний банк продає облігації, тим самим зв'язуючи *гарячі гроші*.

Він збільшує дисконтну ставку відсотка, сприяє зменшенню попиту на кредитні гроші, збільшує розмір обов'язкових резервів комерційних банків, що зберігаються на спеціальних рахунках Центрального банку і не можуть використовуватися для поточного кредитування. Завдяки таким заходам зменшується пропозиція грошей, скорочуються інвестиції, падає зайнятість, скорочується виробництво.

Політика *дешевих грошей* проводиться з метою стимулювання виробництва і зайнятості. У таких умовах уряд викуповує державні облігації, вивільняючи інвестиційні ресурси. Центральний банк знижує дисконтну ставку, стимулюючи попит на кредитні ресурси, зменшує розмір обов'язкових резервів комерційних банків, розширюючи можливості кредитування частки капіталу. У результаті збільшується пропозиція грошей, зростають інвестиції, виробництво і зайнятість.

Стабільне економічне зростання забезпечує та економіка, що здатна освоювати новітні досягнення науково-технічного прог্রে-

су. Командна система прогала економічне змагання ринковій насамперед тому, що виявилася несприйнятливою до інновацій, у певній мірі використовувалися у галузях військово-промислового комплексу, не виходячи за його межі. Прогресуюче відставання в цій сфері від розвинутих країн Заходу призвело до деградації економіки, а потім і до краху економіки. Але й у ринковій економіці *забезпечення стратегічних проривів і освоєння нових проявів науково-технічного прогресу* вимагає протекціоністських заходів з боку уряду. Лише держава може здійснити великі інвестиційні проекти в галузі з неясними перспективами попиту, стимулювати підприємства, здатні освоювати інновації. Серед заходів стимулювання інновацій на мікрорівні — пільгове оподаткування, введення митних і інших пільг на оплату контрактів постачання імпортного устаткування, призначеного для розвитку нових напрямків науково-технічного прогресу, централізоване фінансування і бюджетне кредитування, політика прискореної амортизації. Але особливо важлива політика уряду в генерації нових знань, а це вимагає інтенсивного розвитку освіти і науки. Освіта народжує науку. Наука створює інновації. Інновації забезпечують майбутнє. Світ без науки — це світ без майбутнього. Майбутнє забезпечується насамперед розвитком фундаментальних знань. Уряд субсидує різні програми підтримки науки й освіти за рахунок засобів державного і місцевого бюджетів. Важливо спрямувати засоби на розробку тих наукових проблем, що дадуть найбільшу вигоду.

Коли мова йде про розвиток освіти, то передбачається політика уряду щодо стимулювання виробництва суспільних благ. І функція — *фінансування суспільних благ і послуг, гасіння негативних зовнішніх ефектів* — одна з важливих. На відміну від приватного блага, що є об'єктом суперництва, суспільне благо доступне усім без усякої плати. Використання суспільних благ теоретично розглядається як *ефект безбілетника*, коли людина вигадує користь з користування благом, що одержує його безкоштовно. Його не можна обмежити або виключити з числа людей, які користуються суспільними благами. Національна оборона, певний стандарт безкоштовної освіти й охорони здоров'я, світло маяка і святковий феєрверк — це тільки окремі приклади суспільного блага, а надаючи їх безкоштовно держава несе чималі витрати. Тому визначаючи ті чи інші види суспільного блага, їх обсяг, урядові структури аналізують з погляду *витрати-вигоди*. Такий аналіз менш точний, аніж при виробництві приватного блага, тому він торкається інтересів величезного числа людей. Так, будівництво швидкісної залізниці Харків — Київ бажане для одних людей, але

завдає шкоди інтересам інших, створює загрозу навколишньому середовищу, вивело із сільськогосподарської сівозміни певні родючі землі та ін. Суспільні витрати виробництва товарів — альтернативна вартість ресурсів, витрачених на реалізацію такого проекту. Якщо вихід (В) більше витрат (U), то відношення V/U буде більше одиниці. Отже, будь-який проект, у якому відношення $V/U > 1$ буде прийнятним. Нарощувати виробництво суспільних товарів у межах проекту буде вигідно, поки відношення $V/U < 1$ не досягне одиниці, тому що $V/U < 1$ робить проект невигідним.

Приклад будівництва швидкісної залізниці виводить на проблему, що виступає об'єктом економічної політики — проблему зовнішніх ефектів або екстерналій. Екстерналії займають інтереси третіх осіб (не покупців і не продавців), а можуть бути вигідні третім особам і такі екстерналії називають позитивними, а можуть завдавати їм шкоди — це негативні екстерналії. Загальна середня або вища освіта крім збільшення вартості *людського капіталу*, підвищує загальний культурний рівень населення, сприяє зменшенню злочинності в країні. Це приклад позитивних екстерналій. Ілюстрацією негативних зовнішніх ефектів може стати забруднення навколишнього середовища. Теплова електростанція до того ж працює на низькосортному вугіллі, інтенсивно забруднює довколишню територію. У ціні її кВт/години зовнішні витрати не відображені, тому, що побічний негативний ефект — збідніння природи, хвороби людей, економісти електростанції не враховують. Отже, ціна електроенергії для суспільства несе спотворену інформацію і без виваженої економічної політики уряду тут не обійтись. Якими можуть бути заходи, що запобігають економічним збиткам? Адміністративними — аж до закриття підприємства і непрямими — формування ринку прав на скидання відходів, сплата податків, що компенсують шкоду, завдану брудним виробництвом та ін.

Відчутна недосконалість ринку виявляється в соціальній сфері. Реалізація соціальних цінностей — найважливіша економічна функція держави, що пов'язана з функціями фінансування суспільних благ і послуг, гасіння негативних зовнішніх факторів, але має і самостійне значення. Ринок — найдосконаліший механізм формування доходів, у тому числі і заробітної плати, що складає в розвинутих країнах три чверті і значно вищих сукупних доходів. Але оскільки якість праці різна (вартість *людського капіталу* — рівень освіти, професійна підготовка — не однакові), зарплата когось робить заможним, когось забезпеченим, когось бідним, а інших відкидає за межу бідності, приречуючи людей на півголодне існування і знищення. Така сувора реальність ринку.

Але участь держави в процесі розподілу прибутку породжує суперечності. З одного боку, реалізація головного принципу сучасної ринкової економіки — *волі вибору, обумовлює значну диференціацію доходів*, з іншого боку — втручання держави в постійний процес розподілу прибутків *деформує найглибшу суть сучасного ринкового механізму, поводження ринкових суб'єктів, знижує ефективність використання ринкових ресурсів*. Ця суперечність переборюється в залежності від економічних можливостей країни. У середині 90-х років ХХ ст. у США при середньому прибутку на душу населення в 10 тисяч доларів, край бідності проходив для однієї людини на рівні 7 700 доларів, на сім'ю з чотирьох людей — 15 350 доларів. Виробництво внутрішнього національного продукту на душу населення в США складає 29 тисяч доларів. В Україні такий показник у 40—50 разів нижче, а рівень малозабезпеченості в залежності від валютного курсу — 200—240 доларів в рік на душу. Незрівнянні можливості, незрівнянні величини і форми державної допомоги (пільги, субсидії, трансферти в натуральній формі).

Держава проводить динамічну політику регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Ця політика включає широкий спектр заходів, спрямованих на активну участь національного капіталу в міжнародному поділі праці, формуванні та розширенні зовнішньоекономічних зв'язків, що зміцнюють зовнішньоекономічний потенціал країни. Складовими зовнішньоекономічної політики виступають: по-перше, торгова політика, що включає експортну й імпорتنу політику; по-друге, валютна політика; по-третє, інвестиційна політика, що відображає рух капіталу; по-четверте, митна політика — протекціонізм та фритредерство (вільна торгівля). Показниками включеності країни в систему світових господарських зв'язків служить *експортний потенціал*, що відображає відношення експорту до обсягу внутрішнього валового продукту, а також зовнішньоторговельний оборот, експорт на душу населення. Заходами державної політики регулюється зовнішньоторговельний і платіжний баланс.

Теоретично вільна торгівля (фритредерство) вигідна всім, але практично не завжди так. З незапам'ятних часів держава здійснювала протекціоністські заходи з приводу національного капіталу, використовуючи митно-тарифне і нетарифне регулювання. Зовнішня торгівля безперечно сприяє економічному прогресу країни, але пріоритетним повинен бути розвиток внутрішнього ринку і споживання за рахунок розширення внутрішнього виробництва. Винятково важливий об'єкт державної політики — валютне регулювання, яке включає встановлення валютного курсу

(грошова вартість національної валюти у валюті іншої країни), умови обігу національної валюти у своїй країні, систему міжнародних валютних розрахунків і платежів.

Еволюція економічної політики

На різних етапах розвитку світової цивілізації змінювалися уявлення про суть мети і завдань економічної політики, тому що змінювалася сама економіка, а з нею і держава. Вже вчення мислителів Стародавнього Сходу — Конфуція, Сюнь Цзи, в індійських «Законах Ману» висловлювалися ідеї про методи управління господарством і ролі імперської влади в підтримці стабільності в державі, регулюванні господарського життя. Нерідко правителі дотримувались порад стародавніх мислителів. Так, у Стародавній Греції і Стародавньому Римі, де Ксенофонт, Платон, Арістотель, Варрон, Лукрецій, Сенека висловлювали оригінальні думки з приводу ролі держави в економіці. Середньовічна Європа вже народжує зрілі форми економічної політики. Теорія меркантилізму уперше формулює значення державної політики для захисту інтересів національного купецького капіталу, її роль у здійсненні політики протекціонізму в зовнішньоекономічній діяльності.

Уявлення про економіку мали об'єктивну основу, хоча Адам Сміт називав меркантилізм *марновірством Середньовіччя*. Попередники класичної школи — фізіократи вустами Франсуа Кене проголошували *принцип вільної економіки*, обмеженої ролі уряду в господарському житті. Класики (Адам Сміт, Девід Рікардо) найкращим регулятором вважали *невидиму руку ринку*, що найкраще справляється із завданням підтримки ринкової рівноваги. Державі відводилася роль *нічного сторожа* — захист прав власності, підтримки принципу вільної конкуренції.

Важним періодом у розвитку економічної думки про роль уряду в регулюванні господарського життя — історична школа, що виступала з позицій заохочення державної участі в економіці, критикувала підхід класиків, як відірвану від життя теорію. *Історичну школу* іноді називають *теорією національної економіки*. Державному управлінню економікою її представники відводили роль фундаменту національного господарства. Далі неокласична школа, представники якої Альфред Маршалл, Клод Менгер, Вільям Джевонс відстоювали ідеї волі вибору і негативно ставилися до ідеї активної ролі держави в регулюванні економічних процесів.

Сучасні економічні теорії досить глибоко розходяться в поглядах на економічну роль держави. Протилежні судження характерні кейнсіанству і монетаризму. Економічні школи в основному працювали

над вирішенням мікроекономічної проблеми. Однак, реальне економічне життя показало обмеженість мікроекономічного підходу. Економічні кризи ринкової системи, що почастишали, поставили перед наукою і господарською практикою нові завдання. Вимагалися нові підходи в осмисленні ролі держави у підтримці макроекономічних пропорцій. Настав час теорії Джона Мейнарда Кейнса. У праці «Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей», здійснено справжню революцію в поглядах на економічну роль держави, різка критика центрального положення класичної школи про здатність ринкового механізму підтримувати економічну систему в стані рівноваги, забезпечувати економічне зростання і повну зайнятість. Звичайно, кейнсіанство трактується як теорія, що вперше обґрунтувала необхідність систематичної і глибокої участі держави в регулюванні економічного життя. Однак нові положення, що перевернули звичне уявлення — ідеї про ефективний попит і роль держави в забезпеченні обсягу. Саме недостатність такого попиту — основа криз і безробіття. Необхідність активного стимулювання попиту, в тому числі збільшення державних витрат, пов'язана з тим, що в людей превалює психологія заощадження прибутків. Споживання зростає повільніше, ніж прибутки. Це наслідок відкритого психологічного закону. Оскільки частина, що зберігається, вилучається з обігу, Джон Кейнс сформулював концепцію мультиплікатора — коефіцієнта, що відбиває залежність приросту національного прибутку від приросту інвестицій, тобто приріст прибутку дорівнює приросту інвестицій, помноженому на мультиплікатор. Це означало, що 100 од. інвестицій, вкладених у виробництво через систему міжгалузевих зв'язків, дає багаторазовий приріст національного прибутку. Вихідні категорії кейнсіанства — споживчі, інвестиційні та державні витрати, визначають обсяг сукупного попиту, стимулюють виробництво і зайнятість.

Будь-яка економічна теорія, кейнсіанство та інші в умовах, що динамічно змінюються, уже не можуть пояснити нові реалії господарського життя, поступаючись місцем новим теоретичним положенням. Так, на зміну кейнсіанству знову, хоча і на більш високому витку спіралі, приходять економічна школа неокласичного, ліберального напрямку — *монетаризм*. Батьком сучасного монетаризму вважається Мілтон Фрідмен — глава Чиказької економічної школи. За теорією Чиказької економічної школи ринок сам справляється з проблемою нерівноваги, що час від часу виникає в економіці. Втручання держави у відтворювальний процес лише підсилює нестабільність. Монетаризм змінює вектор стимулювання з попиту на пропозицію. В основу теорії покладена концепція про тісний зв'язок обсягу грошової маси і швидко-

сті її обігу — з одного боку, і обсягу внутрішнього національного продукту і рівня цін — з іншого. Мова йде про рівняння Фімера $MV = PQ$; $M = PQ/V$; де M — обсяг грошової маси; V — швидкість обігу грошових одиниць; Q — обсяг валового національного продукту; P — загальний рівень цін. Державі монетаризм призначає скромну роль — регулювання грошового обігу і створення умови для розвитку приватного підприємництва. Практики прискорення процесу нагромадження капіталу, зростання виробництва і зайнятості перешкоджають необґрунтовано високі податки і помилки уряду в економічній політиці. Зростання необґрунтованих державних витрат приводить до розкручування інфляційної спіралі, росту процентних і кредитних ставок, обмеженню інвестиційного процесу, скороченню виробництва, росту безробіття.

Які ж рецепти пропонує монетаризм? Передбачається через скорочення бюджетного дефіциту і подорожчання кредиту досягти скорочення попиту. Це приведе до банкрутства нерентабельних підприємств і тимчасовому спаду виробництва. На ринку збережуться лише сильні товаровиробники, яким необхідно створити сприятливий інвестиційний клімат, зменшити податки на бізнес і здешевити кредити. Наслідком цього буде зростання інвестицій, виробництва і зайнятості. Збільшення товарної пропозиції приведе до зниження цін.

В другій половині 70-х і на початку 80-х років концепція монетаризма вплинула на розвиток економіки в західних країнах. Однак спроби використати теорію для реформування економіки країн пострадянського простору, де не було навіть віддалено подібних із західними країнами умов, призвели до серйозних помилок і поглиблення економічної кризи.

У 90-х роках ХХ ст. широку популярність набула економічна школа — *інституціоналізм*. Її відомі представники — Томас Веблен, Джон Гелбрейт — виходять із тісного взаємозв'язку динамічно мінливих у процесі еволюції економічних та неекономічних факторів. Основна увага приділяється ролі, яку виконують різні інститути в прийнятті економічних рішень. Суспільні інститути — різноманітні за структурою і відносинами — від власності і ринку до сім'ї та профспілки. Особливе місце займають елементи соціальної структури, форми організації регулювання економічної діяльності. Без соціального контролю з боку суспільства за діяльністю всієї сукупності інститутів, і насамперед економічних, не можна досягти ефективного функціонування системи. Особливо важливо це в тих сферах, де найвиразніше виявляється *фіаско ринку* — економічні, соціально-культурні, регіональні проблеми. Вітчизняна економічна думка в сучасних умовах дедалі більше схиляється до того, щоб ме-

тодологічною основою проведених економічних реформ ставали б ідеї не однієї якоїсь економічної школи — монетаризма чи кейнсіанства, а відповідні специфічним умовам національної економіки та духовно-моральних цінностей народу найбільш цінні наукові розробки вітчизняних та закордонних вчених.

Марксизм — практично єдина теорія, що заперечує роль ринкового механізму як найефективнішого інструменту економічної системи. Марксизм споконвічно виходив із провідної ролі держави у системі, що прийде на зміну капіталізму. Це суспільство — комунізм, з першою, нижчою стадією, іменованою соціалізмом. Інтерпретація марксизму послідовниками школи розподілилася на два напрямки — реформаторський (сучасна соціалістична думка на Заході) і радикальний, що одержав розвиток у працях Володимира Леніна і став теоретичною базою проведених після жовтня 1917 року перетворень у Росії.

У наведеній схемі відображено основні концепції державного регулювання економіки, включаючи марксизм, який донедавна займав центральне місце у вітчизняній економічній думці як справді наукова теорія. Але марксизм не може бути поставлений в один ряд із західними теоріями навіть регульованої економіки. Економічний механізм царської Росії хоча й ринковий, але значно деформований всевладдям бюрократичного апарату.

Відомий економіст Іван Чупров гірко жартував: «У світі є чотири види правопорядку. Один — в Англії, де все дозволено, крім того, що заборонено. Інший — у Німеччині, де все заборонено, крім того, що дозволено. Третій — у Франції, де все дозволено, навіть те, що заборонено. І четвертий — у Росії, де все заборонено, навіть те, що дозволено». Естафету командної економіки прийняли в 1917 році більшовики, які в умовах громадянської війни і викликаної війнами розрухи, здійснювали жорстко централізовану економічну політику, що одержала назву політики *воєнного комунізму*. Великий і середній приватний капітал націоналізований. На селі вводилася продрозверстка, що вилучала в селян практично весь хліб. Вільна торгівля заборонена. Карткова система розподілу товарів першої необхідності введена в місті. Стихійно виник спекулятивний тіньовий ринок. Невтримна грошова емісія, яку проводила нова влада, ще більше поглибила важкий економічний стан в країні — інфляція знецінила грошові знаки до мінімуму, обмін прийняв натуральні форми. Економічні важелі впливу на економіку замінені позаекономічним примусом. Насильство в господарській частині тільки продиктовано реальністю. Більшовики, за свідченням Стівена Коена, англійського економіста, не мали значущої економічної програми, тому схопилися за першу ліпшу, що

потрапилася. Здається, значну роль відіграли полегшені, романтичні уявлення керівництва більшовиків про будівництво *комуністичного суспільства*. Нова економічна політика (неп) почала здійснюватися з весни 1921 року. Вільний місцевий оборот переріс у вільну торгівлю, продрозверстка замінена продовольчим податком, суттєво полегшено тягар селянського господарства. Податок, що зменшився, дав можливість селянам залишки зерна продавати на ринку і купувати необхідні товари промислового виробництва. Пожвавився внутрішній ринок, почалося повільне відродження промисловості. Підприємства, одержавши деяку самостійність, стали впроваджувати комерційний розрахунок, самофінансування, почали функціонувати і грошово-кредитні установи.

Таблиця

КОНЦЕПЦІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ В ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Період	Теорії вільної економіки		Теорії регульованої економіки	
	Концепція	Представники	Концепція	Представники
XVI—XVII ст.				
XVIII ст.			Меркантилізм	Т. Манн, Дж. Локк, Д. Юм
XIX ст.	Класична теорія	В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо		
XX ст.	Меркантилізм	К. Менгер, Е. Бем-Баверк, Ф. Візер	Марксизм	К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, Дж. Кларк
	Неокласичний напрямок	А. Маршалл, А. Пігу		
30-ті рр.				
50-ті рр.			Кейнсіанство	Дж. М. Кейнс
60—90-ті рр.	Неолібералізм	В. Ойкен, Л. Ерхард	Неокейнсіанство	Е. Хансен, Е. Доммар, Р. Харрод
	Монетаризм	М. Фрідмен, К. Бруннер, А. Мельцер, Д. Лейдер		
	Економіка пропозиції	А. Лаффер, Дж. Гільбер, М. Фельдстайн		
	Неокласичний синтез	П. Самуельсон		
	Теорія суспільного вибору	Дж. М. Бьюкенен	Інституціоналізм	Т. Веблен, Дж. Голбрейт, Р. Хейлбронер

Здійснення нової економічної політики хоча й обумовило зростання виробництва, підвищення життєвого рівня людей однак країна залишалася в основному аграрною з перевагою ручної праці. Неминуче постало питання про проведення індустріалізації. Але багаторічних нагромаджень від розвитку промисловості для здійснення індустріалізації, на відміну від Західних країн, не було. Зовнішні джерела фінансування були відсутні. Існувало дві точки зору. Перша — джерелом нагромадження має стати мобілізація додаткового продукту, створеного селянським господарством. Це називалося *перекачуванням* коштів за рахунок так званих *ножиць цін* — високі ціни на товари для села, низькі ціни на сільськогосподарські товари. Це загрожувало руйнуванням селянського господарства, що склалося за століття. Інша точка зору не заперечувала необхідності залучення для індустріалізації засобів села, але вважала, що робити це треба обережно, створивши насамперед умови для створення середняцького господарства, не захоплюватися *понадіндустріалізацією*. Перемогла перша точка зору: використовувати джерела нагромадження за рахунок мобілізації додаткового продукту, створеного сільським господарством. Однак вилучення додаткового продукту насправді більшої частини необхідного продукту можна було здійснити тільки застосовавши насильство.

Почалося насильницьке усупільнення, що одержало назву *колективізації*. Багато політиків і вчених — Микола Кондратьєв, Олександр Чаянов та інші — виступили проти згубного для сільського господарства, та й, як показала вся подальша історія, для всієї країни, помилкового курсу. Однак Йосипу Сталіну і його оточенню вже вдалося створити основи тоталітарного режиму. Точка зору опонентів його політики відкинута, а самі вони пізніше репресовані. Форсування строків індустріалізації обернулося важкою трагедією для народу. Вилучення хліба в селян, як експортного товару для одержання валюти і закупівель за кордоном техніки, привели насамперед ті райони, що були житницею країни — Україна, Дон, Кубань, Поволжя, Чорнозем'я Росії до тяжкого стану. Поступово, але наполегливо формувалася казармено-кріпосницька форма господарювання на селі.

У сферу загального одержавлення залучена і промисловість. Створено центрально-керовану економіку. Протягом 50—80-х років ХХ ст. боязкі спроби послабити адміністративні пута так і не увінчалися успіхом, і до початку 90-х років ХХ ст. система прийшла до занепаду. У сучасних умовах знову, як і багато років тому, країни пострадянського простору перебувають на переломі

ному етапі. Україна, що стала суверенною державою, ось уже десятиліття шукає шлях реформування економіки. Співвідношення економіки і політики залишається винятково актуальним, торкається проблеми економічної безпеки країни.

4. ПРАЦЯ — ОСНОВА СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Праця — основна умова життя людини і функціонування суспільства. Праця є, насамперед, процес, що відбувається між людиною і природою, процес, де людина власною діяльністю опосередковує, регулює та контролює обмін речовин між собою і природою. Речовині природи людина сама протистоїть як сила природи. Завдяки праці людина напала на слід свого природного розвитку, виділилася зі світу тварин і стала думаючою, розумною істотою, тобто справді людиною. Звичайно, праця створила людину. Праця, створивши людину і людське суспільство, виступає однією з перших передумов життя і розвитку людини, оскільки сама є специфічним процесом, що можливий лише у суспільній діяльності, у спілкуванні людей між собою. Праця завжди виступає у формі колективної діяльності. У виробництві люди вступають у взаємини, адже не можна не об'єднуючись досягти спільної мети. Для того, щоб виробляти, створювати матеріальні блага, люди вступають у певні стосунки, але тільки в межах суспільних зв'язків ці стосунки, як і їх ставлення до природи, виступають у формі виробництва.

Соціологічні виміри праці

Праця як цілеспрямована діяльність людей є водночас найпростішою абстракцією, що виражає найдавніше ставлення людей до природи й один до одного в усіх суспільних формах виробництва. Праця як окреме поняття з'явилося порівняно недавно, а саме тоді, коли виникає відносно розвинена сукупність багатьох видів праці і коли жоден з конкретних її видів — землероба, ремісника, комерсанта та інших не міг уже відтворювати різноманітність людської діяльності. З перемогою великого машинного виробництва виникла розвинена сукупність конкретних видів праці, за яких праця найчіткіше виступає як засіб створення багатства взагалі, тобто капіталу, і втрачає свій специфічний зв'язок з певним робітником.

Суб'єктом і носієм праці стає лише *людина*. Машина, тварина, певні сили природи можуть виконувати певну роботу, та в поняття праці ця діяльність не входить. Проте й діяльність людини не повною мірою збігається з поняттям праці, бо *праця — це не всяка, а лише суспільно-корисна діяльність*. Праця як суспільно-корисна діяльність — *категорія соціально-історична*. Чим ширше, глибше, універсальніше здійснювана людиною праця, яка розкривається в трудовому процесі, тим різноманітнішою стає сукупність засвоєних і засвоєваних людиною явищ та речей зовнішнього світу, тим багатшим і універсальнішим стає внутрішній духовний світ особистості та суспільства. З розвитком і урізноманітненням трудової діяльності зростає практична необхідність духовного освоєння навколишнього світу. Людина все більш свідомо випереджає хід майбутніх подій, уявно обганяє історичний процес. Перетворюючи і видозмінюючи реальний світ, людина у процесі праці ставить нову мету, внутрішньо більш складні проблеми, випереджає в намірах та прогнозах наслідки своєї діяльності. На жаль, праця, створюючи чудові речі для інших, нерідко супроводжується зубожінням працівника. Змінюється ручна праця машинною, але водночас частина робітників потрапляє у варварські умови праці, які перетворюють людину-робітника на придаток до машини. *Метою праці є створення можливостей для підвищення добробуту людей, покращання умов їх праці та побуту*.

У теорії і на практиці провідна і визначальна роль належить активно-практичному ставленню до реальностей життя, що виступає як *об'єктивний закон виникнення й розвитку внутрішнього духовного світу суспільства й людини*. Виробництво матеріальних благ супроводжується присвоєнням, пристосуванням та видозміною предметів природи за умов певної суспільної форми. Суспільна форма виробництва зумовлює ту чи іншу структуру суспільства, ставлення людей до природи через віддзеркалення в їх почуттях і мисленні зв'язків людей, що виникають у процесі виробництва матеріальних благ. Одночасно узагальнюється й розкривається ставлення людей до об'єктивного світу, до суспільства і природи. Багатство і обмеженість духовного світу окремої людини і суспільства загалом визначаються і типом панівних у суспільстві виробничих відносин. У минулому в теорії та практиці закріпилося вузьке розуміння праці як економічної категорії. Трудова діяльність оцінювалась з позицій матеріального утилітаризму і зводилась до процесу виробництва матеріальних цінностей, а в загальному вираженні розумілась як процес утилітаризації природи. Речовинно-утворювальна функція праці гіпертрофу-

валася так, що сам суб'єкт праці — людина — розглядався переважно як виробник споживчих вартостей, а соціально-утворювальна функція лише декларувалась. Але ж відомо, ще Георг Гегель, а за ним і Карл Маркс, за процесом виробництва речей змогли побачити процес відтворення людини, опосередкований зміною оточуючого світу.

Основні призначення праці — задоволення потреб індивіда й суспільства, необхідність досягнення практично корисних, утилітарних результатів. Але працю не слід обмежувати лише виробництвом матеріальних благ, необхідних для задоволення людських потреб, а вбачати в ній процес задоволення головної людської потреби — потреби у праці. Породжена необхідністю задоволення життєвих потреб, праця постійно формує і збільшує нові потреби, актуалізуючи життєдіяльність людини. Безперечно, праця за своєю природою — явище суспільне. Первіснообщинний лад об'єднав людей через необхідність добувати їжу, переборювати стихійні лиха, боротися з ворогами. Саме тому праця кожного члена роду без будь-яких опосередковуючих ланок безпосередньо включалася в суспільну працю.

З розвитком виробничих сил у характері праці сталися суттєві зміни, насамперед поглиблюється розподіл праці. Суспільний характер праці проявляється не в процесі створення продукту, а в процесі його реалізації, коли виявляється, що індивідуальні витрати на виробництво продукту не збігаються із суспільними нормами. Звичайно ж, до змісту праці завжди входить обмін діяльністю між індивідами, а праця робітника — жива праця є доповненням живої праці всіх інших індивідів. Ставлення до навколишнього світу здійснюється людиною через сукупну працю. Якщо специфічно-характерну рису людської праці складають використання й створення засобів праці, то праця несе в собі атрибут суспільності, а така суспільність переноситься на історично визначені види праці як механізми соціального наслідування.

Уявлення про працю складається у людей досить рано, а виникнення спільної форми праці припадає на період відносно зрілого суспільства, коли не тільки виникає розвинена сукупність конкретних видів праці, а й жоден з них не претендує на панування. Всі види праці перетворюються на різновид промислової праці, а система розподілу праці приводить до того, що метою виробництва стає виробництво багатства. *Багатство — історично накопичена праця в її конкретній формі.* Праця за таких історичних умов — це праця взагалі, спрямована на накопичення ба-

гатства незалежно від його різновидів. Формування такої праці передбачає реальну можливість переходу індивідів від одного виду праці до іншого в умовах розвиненої сукупності її різновидів. Суспільна праця дозволяє подолати вузький горизонт утилітаризму людської діяльності з виходом до її духовності. Заснована на мисленні логіка людської діяльності набуває утилітаризму, дозволяє діяти не на користь сваволі, а за мірками всіх речей і обставин. Перебудовуються схеми людської діяльності, і людина, стаючи суб'єктом діяльності, підпорядковує її внутрішній логіці розвитку. Мислення як суб'єктивний базис такої діяльності уявляє її в соціальному баченні як суспільну працю, тому що її зміст стає суспільним. Така праця адекватна суспільній природі людини. Праця розкриває і переводить у матеріал мислення загальні закономірні зв'язки, на основі чого й складаються загальні прояви людської свідомості — наука, мораль, мистецтво, право та інше.

У сучасному суспільстві перенесення центру ваги в суспільному розподілі праці на розумову працю пов'язане з докорінною зміною місця й ролі людини у виробництві: робітник замість того, щоб бути головним агентом процесу виробництва, стає ніби поруч з ним. Тенденції розвитку сучасного виробництва такі, що проста праця витісняється, правилом стає творча діяльність, яка відкриває простір для розвитку всіх обдарувань, здібностей тощо. Зміна змісту праці, дедалі більше наповнення її духовним змістом, як і відкриття у праці її найважливішої людинотворчої функції, є здобутком розвитку людської думки. У такому визначенні праця забезпечує рух думки до опанування загальним. *Людська діяльність — це таке утворення й використання знарядь праці, що, по суті, нескінченне, не має завершеного стану, не створює підсумкового абсолютного продукту.* Основним результатом трудового процесу є перетворення набутих знань і навичок на особисту власність.

Соціалізація особи розкриває власне суспільну природу людини: не тільки безпосереднє спілкування між людьми, а й спілкування через знаряддя праці, через опосередкування трудовою діяльністю. Засвоєння знань і раціональних прийомів діяльності, втілених у знаряддях праці, стає вихідним моментом при залученні особи до трудового життя. І не тільки через власний досвід, а й через знання особистість починає сприймати навколишній світ, відкриваючи в ньому нові властивості й відносини. *Праця за своєю суттю є засобом буття, через посередництво якого формується й розвивається людина.*

Праця і суспільні відносини

Різноманітність форм праці, взята у конкретно-історичному і предметно-прикладному значенні, служить основою її класифікації. У працях соціологів Ірини Чанглі, Льва Гордона, Едварда Клопова, Віталія Врублевського та інших подається класифікація форм праці. Суспільна природа праці отримує якісно нову визначеність з того моменту, коли людська діяльність безпосередньо зрощується із суспільними умовами реалізації, що становлять стосунки людей з приводу організації трудової діяльності. Ті особливості людської діяльності, які відрізняли її від природних процесів, відступають з першого плану у міру формування людини як суспільного суб'єкта. Мається на увазі суб'єкт, який породжено й виховано суспільством, що функціонує у суспільстві й пов'язаний з іншими членами суспільства різноманітними суспільними відносинами. *Діяльність і суспільні відносини нерозривні, діалектично взаємно обумовлюють одне одного.* Демонструючи нерозривність людської діяльності з конкретно-історичними формами відносин людей, праця стає предметом спеціального осмислення, коли суспільні відносини починають визначати зміст і форми діяльності, набуває функцій її організації та стимуляції, у сфері суспільного виробництва вичленовуються виробничі відносини як відносини базові, що визначають історичний тип суспільства. *В процесі суспільного виробництва результат праці окремої людини стає вихідним пунктом праці інших людей, і в кінцевому результаті тільки внаслідок сукупної діяльності колективу природний матеріал доходить до завершення у вигляді предмета людської потреби.* Розвиток людини відображає, з одного боку, її ставлення до процесу праці, а з іншого — до виготовленого нею продукту праці. Єдність утворюють предметний характер людської діяльності та суспільний спосіб її реалізації.

Отже, характер трудової діяльності визначається формами соціальних зв'язків людини з об'єктивними умовами суспільного виробництва. І тут простежується закономірність: *безпосередньому ставленню людини до предметів природи передують ставлення людей, однаковою мірою причетних до суспільних умов виробництва.* Уже саме залучення людини до трудового процесу означає втрату людиною самої себе. В усіх випадках, коли виробництво починає орієнтуватися не на потреби особистості, а на отримання матеріального продукту, спостерігається факт відчуження і людини від людини, і людини від природи. Знецінювання людини відбувається через знецінювання її трудових навичок, а

виробництво зводиться тим самим до праці. Цінність людини-творця за таких умов зводиться до вартості її як різновиду продуктивної сили. Така праця викликає звуження кругозору людини, гальмує її інтелектуальний розвиток, а з цим інтелектуальний розвиток суспільства.

Знецінювання людської праці та байдуже ставлення людини до її подальшого вдосконалення відбуваються через суперечності між наявним багатством дійсно універсальних форм людської праці і таким характером суспільного виробництва, при якому конкретний вид праці, що відповідає індивідуальним нахилам, є випадком. Праця втрачає суттєву єдність у сфері відносин між людьми і предметом докладання їх здібностей, перетворюючись зі способу самоствердження й саморозвитку людини на засіб створення матеріального багатства. Відокремлення індивідів у виробничому колективі — не тільки наслідок розділення праці, а й перетворення людини на невід’ємний, своєрідний елемент матеріального виробництва.

Соціологія праці — це галузь соціології, що вивчає трудову діяльність як соціальний процес, соціальні фактори підвищення ефективності праці, вплив технічних, технологічних і соціальних умов на ставлення людей до праці. Виходячи із характеристики праці як процесу, що формує людину і суспільство, виділяють три основних аспекти суті праці.

По-перше, соціологія праці — це соціальні закономірності взаємодії людей у процесі виробництва, а механізми дій і форми виявлення закономірностей визначаються через діяльність трудових колективів і особи. Тут аналізується комплекс проблем, пов’язаних з діяльністю людини і колективу в умовах використання традиційних і нових технологічних процесів, а також в екстремальних умовах праці (праця монтажників, шахтарів, працівників хімічного виробництва, атомних електростанцій).

По-друге, соціологія праці — це комплекс показників, що свідчать про ставлення людини і колективу до праці, її характеру, змісту, умов. Тут аналізуються фактори мотивів ставлення людини і колективу до праці, пов’язаних, насамперед, з матеріальним зацікавленням змістом праці, взаємовідносинами у колективі, сенсом праці.

По-третє, соціологія праці стосується соціальної організації підприємства, функціонування колективу, тобто особливої системи стосунків, що утворюють сукупність ролей, цінностей, зв’язків між працівниками цього колективу. До сфери соціології праці входять різноманітні проблеми, що стосуються структури трудового колективу, його функцій, взаємовідносин між членами

колективу, в тому числі підлеглими і керівниками (аналізуються проблеми соціально-психологічного клімату колективу, конфліктів, які є в ньому, методів керівництва, стосунків між керівниками і лідерами тощо). Важливими є ті соціальні процеси, що протікають у колективах при реалізації соціально-трудових відносин, тобто безпосереднього функціонування та зміни станів соціальних спільностей, прошарків, окремих працівників у процесі їх трудової діяльності.

Категорії соціології праці

Основними категоріями соціології праці виступають: *умови праці, організація праці, види праці, ставлення до праці, задоволеність працею та трудовим колективом, соціально-психологічний клімат колективу* тощо. Вивчаючи ставлення до праці, мотивацію праці, задоволеність працею та інше, доцільно виділяти основні суспільні функції праці, що відтворюють її діяльнісну сутність. *По-перше*, праця виступає засобом задоволення людських потреб. Це одна з найважливіших функцій праці, з якої починається суспільне буття людини. *По-друге*, праця — засіб відтворення суспільного багатства. Через трудову діяльність людина, задовольняючи свої потреби, опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою. *По-третє*, праця — це безпосередній творець суспільства і основний фактор суспільного прогресу. Задовольняючи потреби людини і створюючи багатства, праця лежить в основі будь-якого суспільного розвитку. *По-четверте*, людинотворча функція праці проявляється в тому, що праця постає передумовою розвитку самої людини в усі історичні епохи. Створюючи всі цінності людського буття і розвиваючи у праці суспільство, людина як суб'єкт суспільного розвитку розвиває саму себе. *По-п'яте*, праця — це сила, що прокладає людству шлях до свободи і дає людям можливість заздалегідь враховувати дедалі більш віддалені природні й суспільні наслідки своїх дій. Саме у праці і за допомогою неї суспільство пізнає закони розвитку і закони природи.

Праця — першооснова виникнення людського суспільства, ґрунтує головні устої його існування і прогресу. Функціонуючи як спосіб задоволення людських потреб, праця породжує першу істинно людську потребу — *потребу діяльності, тобто самої праці.* *Потреба праці — це суспільні відносини, що створюють об'єктивну основу людської сутності.* Стимулом праці виступає потреба не в самій дії, «аби працювати», а *споживча цінність*

процесу праці як творчості, як акту самовираження особистості. Ставлення до праці — це відтворення трудової діяльності в загальній системі цінностей суспільства й особистості, а також ставлення людини, соціальної спільності до конкретних видів трудової діяльності, включаючи суспільний статус і престиж професій, зміст і умови праці, потреби й мотиви, пов'язані з діяльністю на окремому робочому місці, у виробництві тощо. Ставлення до праці характеризує ставлення людини чи соціальної спільності як до соціально життєвої цінності до професії, до роботи в конкретних виробничих умовах.

Мотиви трудової діяльності

Важливу роль у діяльності на виробництві відіграють *стимули та мотиви трудової активності.* Стимули — осмислені спонуки, викликані впливом об'єктивних чинників. У суспільстві завжди діє досить складна система мотивів трудової діяльності, що, з одного боку, включає велику кількість факторів, які визначають активність людини, з іншого боку, неоднозначно, по-різному впливає на різних людей. Стимули праці тим сильніші, чим більшою мірою результати діяльності задовольняють сукупність потреб інтересів, що спонукають до дії відповідної якості.

Соціологія праці (в розвинених державах Заходу частіше називається індустріальною соціологією) почала розвиватися у 20—30-х роках ХХ ст. Досліджуючи проблеми, пов'язані із соціальною суттю праці, індустріальна соціологія важливим об'єктом аналізу ставить соціально-трудові відносини. Один з відомих сучасних американських соціологів Фредерік Херцберг вважає, що західна соціологія проаналізувала три найважливіших підходи до вивчення і регулювання виробничої поведінки робітників.

Перший підхід. Науковий менеджмент, який базується на розробленій на початку ХХ ст. теорії американського інженера Фреда Тейлора. Згідно з теорією ефективності, праця людини збільшується зведенням виробничого завдання до найпростіших операцій, які не потребують складних трудових навичок. Поштучна відрядна прогресивно-преміальна система оплачування праці викликала підвищення продуктивності праці навіть старих і ледячих робітників. Хронометрування робочих операцій з метою економії рухів і спрощення трудових функцій, детальний опис кожної операції, докладний інструктаж, погодинна оплата і система бонусів (великих премій з прибутків підприємства, отримуваних раз чи двічі на рік за успіхи у праці), збиральні конвейє-

ри — все це наукова організація виробництва, яка широко і з успіхом використовується у промисловості й досі.

Початком *другого підходу* соціології до регулювання виробничої поведінки робітників стали проведені у 20—30-х роках ХХ ст. американським ученим Елтоном Мейо знамениті хотонські експерименти у Вестерн Електрик Компані поблизу Чикаго. Вивчаючи вплив різних факторів на підвищення ефективності виробництва: умови та організацію праці, заробітну платню, міжособистісні стосунки, стиль керівництва тощо, Елтон Мейо показав роль людського і групового факторів. В концепції «людських відносин» Елтон Мейо акцентує увагу, по-перше, на тому, що людина — це соціальна істота, орієнтована і включена до контексту групової поведінки; по-друге, жорстка ієрархія підпорядкування і бюрократична організація несумісні з природою людини та її свободою; по-третє, керівники промисловості повинні орієнтуватися більшою мірою на людей, ніж на продукцію. Це забезпечує соціальну стабільність суспільства і задоволення індивіда роботою. Другий підхід названий менеджментом людських відносин. Саме з другого підходу розпочалася американська індустріальна соціологія. В сучасних умовах в її межах досліджуються і практично розробляються важливі проблеми організації праці.

Третій підхід до регулювання виробничої поведінки робітників пов'язаний з ім'ям американського соціолога Берреса Фредеріка Скіннера і названий ситуативним менеджментом. Тут використовуються матеріальні, соціальні спонукальні фактори. Винагорода за працю пов'язується з досягненням конкретної мети у трудовому процесі, а головною турботою менеджера стає оцінка результатів діяльності робітника і добування матеріальних та моральних стимулів. Звичайно ж, підходи до регулювання виробничої поведінки робітників не вичерпують проблеми мотивів трудової діяльності робітників. Сучасні соціологи Заходу, а потім і Сходу, розробляють концепції трудових мотивів, широко використовуючи теоретичне положення концепції трудових мотивів Абрахама Маслоу, Фредеріка Херцберга та інших.

Концепція людських потреб

Теорія трудової мотивації американського психолога і соціолога Абрахама Маслоу розкриває потреби людини. Класифікуючи потреби людини, Абрахам Маслоу розподіляє їх на базові (потреба у харчуванні, безпеці, позитивному самооцінюванні та іншому) і виробничі, або мети-потреби (у справедливості, благо-

получчі, порядку та єдності соціального життя тощо). Базові потреби розміщуються відповідно до принципу ієрархії, у порядку зростання від нижчих матеріальних до вищих духовних: поперше, фізіологічні й сексуальні потреби — у відтворенні людей як носіїв робочої сили, їжі, дихання, фізичних рухів, житла, відпочинку тощо; по-друге, екзистенціальні потреби — потреба у безпечному існуванні, впевненості у завтрашньому дні, стабільності умов життя і діяльності, прагненні запобігти несправедливому ставленню, а у сфері праці — у гарантованій зайнятості, страхуванні від нещасних випадків тощо; по-третє, соціальні потреби — у прив'язаності, належності колективу, спілкуванні, турботі про іншого й увазі до себе, участі у спільній трудовій діяльності; по-четверте, престижні потреби — у поважному ставленні з боку інших людей до потреб у службовому зростанні, статусі, престижі, визнанні й високій оцінці; по-п'яте, духовні потреби — потреби у самовираженні через творчість. Перевага теорії Абрахама Маслоу в поясненні взаємодії факторів, у відкритті їх рушійної пружини, в тому, що потреби кожного нового рівня — актуальні, суттєві для індивіда лише після задоволення попередніх. Крім того, Абрахам Маслоу зазначив, що фізіологічні, сексуальні та екзистенціальні потреби природжені, а всі інші — соціально набуті.

Подальший розвиток концепція трудової мотивації знаходить в теорії Фредеріка Херцберга, названій *мотиваційно-гігієнічною теорією*. Тут виділяються вищі потреби (досягнення, визнання, просування, власне робота, можливість творчого зростання і відповідальності) й нижчі потреби, яким відповідають десять мотиваційних факторів: політика компанії, технічний нагляд, стосунки з керівником, міжособистісні стосунки з колективом, стосунки з підлеглими, зарібок, безпечність і гарантія роботи, особисте й сімейне життя, умови праці й статус. Проводячи дослідження трудових мотивів, Фредерік Херцберг помітив, що коли люди говорили про незадоволення роботою, то мали на увазі переважно оточення, а коли задоволені — саме роботу. Звідси висновок, що будь-який індивід має не одну систему потреб, а дві, якісно

гадна організація праці, звичайна у компанії «Вольво» (Швеція), що надає групам робітників повноваження визначення режиму й графіка роботи, можливості ротації робочих місць всередині групи. І, по-третє, «гуртки якості» (в Японії), які наділяють робітників відповідальністю за статистичний облік якості продукції та внесення пропозицій удосконалення, поліпшення виробництва.

Проблемні мотиви діяльності аналізуються і марксизмом. Згідно з марксизмом, людство виступає як процес породження людини людською працею, а основу історичного руху складає спосіб виробництва матеріальних основ життя людини як виду. Матеріальний характер стосунків, що виникли в процесі виробництва, дає реальну можливість свідомого формування й управління механізмом трудової діяльності. Такими механізмами виступають цілісні орієнтири особистості, потреби, мотиви, воля, бажання, характер, інтереси, емоції. Всі вони спрямовані на досягнення мети — гармонійного і вільного розвитку кожної людини в єдності всіх властивостей (фізіологічних і соціальних) — як необхідної умови розвитку всіх членів суспільства. Головним у русі є скасування економічного відчуження, тобто необхідною передумовою для цього є забезпечення безпосереднім виробникам можливості бути власниками основних засобів виробництва, визначення мети виробництва, вибору засобів, методів і шляхів їх досягнення.

Аналізу мотивів праці і діяльності в Україні традиційно приділялося багато уваги. Суспільствознавці прагнули до обґрунтування і впровадження в практику господарювання механізмів трудової активності мас, працюючих за принципами матеріальної зацікавленості і високосвідомого ставлення до праці. Проте тільки зміна системи матеріального стимулювання була нездатна всебічно змінити ставлення до праці різних категорій працівників і непомітно перетворювалася на жорсткий (суворий) обов'язок (політичний, юридичний, моральний) і в теорії, і в реальному житті. Героїко-романтичний образ праці перебував у повній гармонії з її підневільністю.

Факторами, що обумовлюють ставлення до праці, виступають технологічні й функціональні особливості змісту конкретного виду праці. *Функціональний зміст праці — сукупність об'єктивних можливостей розвитку творчих здібностей особи у конкретному виді трудової діяльності.* Саме тут реалізується творча функція праці, а її відсутність у трудових стимулах сильно знижує дієвість будь-яких систем заохочення. Мотиви трудової діяльності породжуються всією сукупністю взаємин у колективі, де працює людина: стосунки з керівником, колегами, елемент змагання у трудових відносинах тощо. Такий рівень мотивів не відмінняє інших, а ніби надбудовується над ними, надаючи їм колективної орієнтації. У трудових колективах народжуються початки суспільного прогресу. Існують у трудовому колективі й різноманітні системи солідарності, які стимулюють установалення сприятливого клімату в бригадах, цехах тощо (великого розмаху набу-

ла солідарність на підприємствах США, Франції, Англії, Японії тощо). Здійснюються різні програми, засновані на теорії людських відносин (Елтон Майо, соціометрія Джекоба Морено). Вважаючи найбільш небезпечною хворобою США «низьку згуртованість», Джекоб Морено говорить, що за допомогою соціометричних тестів, соціального контролю за поведінкою малих груп, здійснення соціального регулювання з урахуванням відносин потягу й огиди можна замінити соціальні революції «революціями співробітництва». Існують і мотиви усвідомлення змісту праці, підготовлені всім розвитком інтересів людини. Такий рівень закінчує мотивацію трудової діяльності і впливає з особливостей соціально зумовленої структури особи робітника (зміст та інтенсивність потреб і запитів, характер життєвих ідеалів і прагнень).

Сукупна для всіх мотивів активність людини свідчить про те, що результативність праці, зростання її продуктивності залежать не тільки від рівня її технічного оснащення, професійної дієспроможності людини — її знань, умінь і гідної матеріальної винагороди, а й від не завжди придатних для обліку показників соціального розвитку: морального потенціалу особистості, форми людського спілкування, атмосфери у трудових колективах тощо. Виникає соціально-психологічний баланс, який зумовлює загальний стан задоволення чи незадоволення людини виконуваною нею роботою. Підвищення ефективності праці все більше залежить від тих капіталовкладень суспільства, які спрямовуються не тільки на науково-технічне переозброєння праці, а й у сферу соціального розвитку і забезпечення людей.

5. ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА В КРАЇНАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Проблема національної безпеки і її головної складової — економічної безпеки, залишається актуальною для кожної країни. Активна цілеспрямована політика держави, яка протидіє загрозам стабільності економічної і політичної систем, — об'єктивний фактор суспільного життя. *Національна безпека* — більш широке поняття, аніж *економічна*, і загрози, що виникають, відстежуються спеціальними державними інститутами, що виробляють рекомендації уряду з їх відвернення. Однак проблеми національної, в тому числі економічної, безпеки для багатьох країн світу або докорінно змінюються, або перестають бути актуальними. І насамперед тому, що загальносвітові інтеграційні процеси перетвори-

лися в головну доміанту суспільного розвитку. Відособлені, замкнуті локальні господарські системи в ХІХ ст. поступилися наприкінці ХХ ст. місцем національним, що динамічно замінюються, та глобальним всесвітнім господарствам. Практично тільки починається перехід до єдиної системи всесвітнього господарства.

Відомий фахівець глобальних проблем Лестер Туроу вважає, що років через двадцять американці перестануть говорити про те, що зайняті в американській економіці, і почнуть усвідомлювати себе частиною глобального господарства. Ті держави, що здатні включитися в нову глобальну економіку, користуватимуться її плодами, інші ж — приречені на прогресуюче відставання і деградацію. У сучасних умовах поза інтеграційними процесами, поодинокі вже неможливо забезпечити необхідну динаміку господарської системи. Західні дослідники, відзначаючи революційні зміни в сфері технології (мікроелектроніка, біотехнологія, телекомунікації, сучасні розробки в програмному забезпеченні), пов'язують їх з не менш глобальними змінами, що відбуваються в системі суспільних відносин. Політолог Джордж Гелбрейт вважає найсуттєвішим фактором для розвинутих країн подолання *войовничого націоналізму*. Національна ідентичність уже не пріоритетна для економічно розвинутих країн. У бідних, економічно відсталих країнах, особливо для маргінальної частини населення, *войовничий націоналізм* залишається значимим фактором суспільного життя.

У сучасних умовах економічно слабкі країни — незалежні держави, що виникли після розпаду Радянського Союзу, роблять важку спробу переходу від директивної, керованої з центру економіки до ринкової. В умовах ейфорії, викликаної здобуттям самостійності, регіональні політичні еліти не знайшли адекватних методів реформування економіки. Проблеми економічної безпеки незалежних держав неймовірно загострилися. Ще недавно діяв єдиний народногосподарський комплекс. Беручи участь у загальносоюзному поділі праці, національні республіки успадкували при розпаді Союзу частину загального економічного потенціалу, що обумовило недосконалу, іноді спотворену структуру виробництва. Україна з розвинутим сталеливарним комплексом, важким машинобудуванням залишилася без паливно-енергетичних ресурсів, що надходили в необхідній кількості зі східних регіонів єдиної країни. Порушення господарських зв'язків, що формувалися століттями, не може не викликати кризових явищ. Становище посилилось ще й тим, що багато країн пострадянського простору тільки почали створення державності без необхідних елементів цивільного суспільства, демократії, поваги до закону.

Ще один фактор, що обумовив для нових незалежних країн гостроту проблеми — *непрофесійний підхід до вибору шляхів реформування центрально-керованої економіки*. Базуючись на поверхових поглядах ліберальної політичної економії про те, що магічна сила *невидимої руки* ринку проявиться автоматично, правляча еліта зопалу кинулася *здійснювати реформи*. Джордж Гелбрейт вважає, що це «...напад безглузлого оптимізму». Перехід до ринкового господарства вимагає часу і усвідомленості, має ґрунтуватися на продуманих і обережних діях, розрахованих на тривалий період. Свобода вибору, конкуренція, приватна власність — такі цінності неокласичної теорії безперечні і необхідні для динамічного розвитку країни. Вимагаються певні суспільні умови, що в нових незалежних країнах ніколи не існували. Результати не забарилися виявитися — найжорстокіша криза, що охопила всі сфери суспільства — економіку, політику, духовну сферу, культуру. Тоді в надії використовувати досвід передових країн традиційної ринкової економіки звернулися до західних консультантів, забувши застереження Френсіса Бекона, що саме подібність мавпи з людиною робить її огидною. Радниками дальших реформ у перехідних економічних системах запрошені західні спеціалісти, які не володіють конкретною економічною ситуацією нових незалежних країн, а головне — не розуміють специфіки їх реформування. Об'єктивні причини заважали виробленню адекватних економічній ситуації рекомендацій. У рецептах західних фахівців і політиків переважав і суб'єктивний фактор.

Правлячі кола країн пострадянського простору, заклопотані особистим збагаченням, не розпізнали чи не захотіли розпізнати шляхи ефективних реформ. Про що йде мова? Англійський економіст Джеймс Ангрессано, торкаючись перехідної економіки, підкреслює, що з самого початку 90-х років перетворення в країнах Центральної і Східної Європи виходили з інтересів Заходу і визначалися ідеологічними постулатами, властивими неокласичній теорії, такими як надання ринку західним кредиторам доступу до сировини, вільна наймана праця, посилення політичного впливу в регіоні. Розвал економіки Росії, а потім економіки України, що стався наприкінці 90-х років, підтверджує думку англійського економіста. Проблема економічної безпеки значно загострилася.

Сучасна економічна наука, торкаючись суті визначення поняття *економічна безпека* не дає однозначної відповіді. Але розбіжності у визначенні поняття *економічна безпека* не глибокі. Економічна безпека — це сукупність умов і факторів, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здат-

ність до постійного відновлення і самовдосконалення. Навряд чи таке визначення уразливе для критики. Разом з тим є сумнів в коректності поняття *незалежність* стосовно до економіки. У світі не знайти країни, навіть найбагатшої, що не залежала б або від енергоресурсів інших країн, або від діяльності фінансово-промислових груп, що маніпулюють мільярдами *гарячих грошей*. Безпека країн світової співдружності обумовлюється, подібно олігополістичному взаємозв'язку, їх економічною взаємодією.

Процеси глобалізації раціональні, ефективні. Економічна безпека — сполучення економічних, політичних, правових умов забезпечує стійке в тривалій перспективі виробництво максимальної кількості економічних ресурсів на душу населення. Тут викликає сумнів абсолютизація розміру виробництва економічного ресурсу на душу населення, тому що нерідко розподіл між соціальними спільнотами створює реальну загрозу економічній безпеці. Безперечно, *економічна безпека — це стійкість соціально-економічної системи, здатність її до саморозвитку, взаємодії в умовах глобалізації господарського життя*. Науково-технічний прогрес викликає порушення рівноваги. *Найважливіша якісна характеристика — здатність економіки перебудовуватися, тобто переходити на більш високий рівень збалансованості з найменшими соціальними й економічними витратами*. Ця якість, властива суспільній системі, виступає найважливішим фактором економічної безпеки. Творче руйнування — форма прояву суспільно-економічного прогресу. Однак досвід реформування країн пострадянського простору свідчить про те, що можливий і варіант руйнування без творення, варіант руйнівної дії, що загострює проблему суверенної економічної безпеки.

Дискусійними залишаються показники економічної безпеки. Економічна безпека не тільки макро- і мікроекономічна, не тільки регіональна проблема, але й проблема, яка безпосередньо торкається індивіда, тобто окремої особи. В економічній теорії відома класифікація потреб індивіда, представлена соціологом Абрахамом Маслоу. Другою, після фізіологічних потреб є потреба у безпеці. У цивілізованому світі саме людина — носій прав і свобод — є безпосередня мета. Сюди необхідно віднести усе, що складає основу формування і розвитку особи, внутрішній світ людини, її творчі здібності, матеріальний добробут, освіту і науку, а також духовну культуру. Усе це можливо при забезпеченні економічної безпеки особи. Економічну безпеку характеризують показники якості і рівня життя людей — доходи населення і його диференціація, стан зайнятості, забезпеченість житлом, рівень

споживання продуктів харчування і товарів тривалого користування, питома вага витрат на різні групи товарів і послуг, тривалість життя. Безперечно, важливими є і граничні значення показників, тобто ті величини, за якими економічна система втрачає свою стійкість, що загрожує самому її існуванню.

Проблеми зміцнення економічної безпеки пов'язані насамперед з економічним зростанням і в промисловості, і в сільському господарстві, тому важлива інвестиційна активність. На жаль, тут картина безрадісна: тіньова економіка — загроза економічній безпеці країни, серйозний фактор, що погіршує інвестиційний клімат у країні. Низький експортний потенціал, дефіцит платіжного балансу тісно пов'язані з проблемою збалансованості бюджету, та з року в рік витрати перевищують прибутки. Як наслідок — росте внутрішня і зовнішня заборгованість України. Важливий фактор — легітимність влади, тобто довіри населення до уряду, правлячої еліти, до здатності її адекватно, в інтересах народу, а не вузьких кланових груп компрадорської буржуазії здійснювати економічну і соціальну політику. На думку вчених, причина тривалого економічного зростання на Заході — *політична стабільність, заснована на верховенстві закону і повазі прав власності*. У поєднанні з більш чутливою (тобто ліберальною) економічною політикою все це заклало основу для значного економічного зростання. Усі ці умови в Україні відсутні. Ступінь довіри до влади винятково низький, верховенство закону лише декларується, соціальна політика неефективна. Економічна політика України залежить від здатності держави, уряду, правлячої еліти завоювати довіру населення, проводити соціальну політику в його інтересах, утверджувати владу закону. Вирішивши такі проблеми, Україна міцно займе гідне місце у світовому співтоваристві.

Література

Пирожков С., Поповкін В. Українська економіка: важкий шлях до ринку // Політика і час. — 1994, № 4; Проблеми економіки України і сучасність.

Хаек Ф. Безработица и денежная политика. Правительство как генератор делового цикла // Экономические науки. — 1999, № 10—12.

Ширяева А., Мамедова Н. Неклассическая модель государственного регулирования рыночных отношений. — М., 1996.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Політика — важливий фактор природно-історичного процесу — виступає в двох своїх основних функціях: загальноорганізаційної основи суспільства та конкретної регулятивно-контрольної сфери або системи, що спрямовує життя, діяльність, відносини людей, суспільних соціальних спільностей, класів, націй, народів і країн. Роль політики в суспільстві обумовлена трьома її властивостями: універсальністю, всеохоплюючим характером, здатністю впливати практично на будь-які сторони життя суспільства, його елементи, ланки, відносини, починаючи з держави і завершуючи людиною; винятковою проникаючою здатністю, тобто можливістю безмежного проникнення і, як наслідок, атрибутивністю, тобто здатністю поєднувати неполітичні суспільні явища, відносини і сфери. Весь спектр проблем, пов'язаних з політикою, охоплює комплекс наук, галузей знань.

1. Політика — один із видів соціальних відносин

Політика — особливий вид соціального регулювання

На певному етапі розвитку суспільства з поглибленням його соціального поділу і розшаруванням виникають політичні форми та явища, що спрямовуються на регулювання розвитку відносин між соціальними спільностями з приводу використання влади і її розподілу для реалізації корінних інтересів соціальних спільностей. Якщо ж наука про політику досліджує і вивчає політичне життя в усіх його багатоманітних проявах: від суті влади, її природи до конкретних форм її прояву та інституалізації, то *соціологія політики — галузь соціології, що вивчає взаємодію політичної сфери з іншими соціальними інститутами, проблеми, пов'язані безпосередньо з державою, політичними партіями, суспільними об'єднаннями, рухами та ін.* Адже поділ праці, виникнення приватної власності, поглиблення національно-етнічних та поселенських різноманітних спільностей приводить до появи *соціальних спільностей* з відмінними або й прямо протилежними інтересами. Для регуляції відносин, зв'язків між соціальними спільностями уже ставало недостатньо норм моралі, звичаїв тощо. *Виникає потреба в нових формах організації та регулювання*

поведінки соціальних спільностей, формах, пов'язаних з особливою публічною владою, що не збігається з суспільством, а ніби стоять над ним. Влада всередині роду, племені, що ґрунтувалася на кровному спорідненні, поступається місцем публічній владі, що уже формувалася за територіальним принципом, мала особливу матеріальну базу — позики, податки і здійснювалася професіоналами-чиновниками, опираючись на спеціальні примусові формування та установи (армію, поліцію, суд).

Політичні інститути, системи, діяльність людей в їх межах, вплив людей — соціальних спільностей, різноманітних соціальних верств, груп на діяльність політичних інститутів, тобто безпосередньо на політику — соціальний інститут, відображення та закріплення соціальної взаємодії — все це становить предмет політичної соціології. Отже, соціологія політики вивчає не різновидності політики або політичну сферу, а проблеми суті влади, політичні права та свободи з точки зору конкретної людини, а також соціальних спільностей, соціальних верств, груп, громадських і суспільних об'єднань та організацій, політичних партій тощо. Мова йде про людину як члена громадянського суспільства, політичні інтереси людей (і у зв'язку з цим, природно, про політичну свідомість, політичну культуру людей), про політичні відносини і політичну поведінку. *Публічна влада* аналізується по-різному. Одні розглядають публічну владу як властивість соціального формування, як спосіб самоорганізації, що ґрунтується на доцільності поділу функцій управління і підкорення, як джерело гармонії і узгодження інтересів. Здатність системи забезпечувати виконання взятих нею зобов'язань, узгодження інтересів людей, а, отже, інтеграції суспільства соціолог Толкотт Парсонс і вважає публічною владою. Поява публічної політичної влади пов'язується з протистоянням інтересів, з утвердженням відносин владарювання та підкорення.

І якщо в сферу історії становлення науки про політику ввійшло визначення політики як способу управління державою, що не дає фундаментального розуміння політичного суб'єкта поза державою і мети політики, то в сучасних умовах *політика — це сфера діяльності, поєднана з відносинами між соціальними спільностями: класами, націями та іншими верствами і групами. Політика — відносини, що включають згоду, підкорення, панування, конфлікт і змагання між соціальними спільностями людей — класами, верствами і державами. Політика спілкування людей, їх взаємодія, спільне вирішення ними їх справ, що розуміються як справи держави, а також ставлення їх до суспільства, влади та*

відносин між державами. Функціональність політики, її властивість служити суспільству не тільки дозволяє політиці глибоко впливати на інші функціональні сфери, але і поєднує політику з іншими сферами суспільства. Політика опосередкована економічною сферою суспільства, економічними базовими відносинами та інтересами.

Економічні основи політики як сфери управління життєдіяльністю держави поєднує політику та економіку через владу, через володіння засобами виробництва, речами, панування в сфері розподілу та ін. Конкретні відносини поєднують політику та економіку й надають економічній діяльності держави політичний сенс, а політичну — трансформують в економічну. Політика як суспільна суть невід’ємна від свідомості суспільства і людини, її інтересів, потреб, мети, світогляду. Функціонування політики в суспільстві, її суспільне буття визначається суспільством, державою, владою і самою політикою, її історично-універсальними і незмінними властивостями або принципами її існування. Їх сукупність і взаємні відносини становлять основу суспільного буття політики.

Сукупність духовних, чуттєвих, емоціональних і практичних предметних форм політичного буття людини і суспільства характеризують їх ставлення до політики і участь у ній становить політичне життя. Політичне життя визначають основні соціальні та політичні інституальні структури влади, її апаратів та органів, тип політичної системи, партійних систем, політичної організації суспільства, спосіб правління, тип державного ладу та політичного режиму, становище суспільного порядку та інші формалізовані виміри політичних відносин, а також неформальні — характер асоціативних об’єднань, самоуправств, наявність і рівень розвитку громадянського суспільства, ставлення поколінь, сімейні відносини. Політичне життя формується і культурно-історичними традиціями, національними особливостями народу. Суспільне середовище, де складається політичне життя людини та суспільства, служать економічні, ідеологічні, культурні, правові, релігійні форми спільного життя людей та суспільних відносин. Та не всі і не всякі відносини між класами і соціальними спільнотами, верствами мають політичний характер. Так, робітник, наймаючись на роботу до приватного підприємця, вступає із ним у стосунки, поєднані з його економічними інтересами. Та будь-яка суспільна проблема має політичний характер, якщо її вирішення прямо або опосередковано поєднане із соціальними інтересами і владою.

Під впливом соціальної диференціації влада інституалізується в систему політичного панування, владарювання, основною силою якої виступає *державна*. Політика ж і є системою складних механізмів, що відображають і забезпечують соціальну взаємодію, в тому числі і панівне становище одних соціальних груп, форми і способи опору інших. Будь-які політичні форми завжди служать відображенню і захисту інтересів певних соціальних верств. *Безперечно, політика в такому разі служить і узгодженню інтересів, вирішенню спільних справ, але головне її призначення — закріплення, утвердження взаємодій владарювання і підкорення*. Політичні явища, події, процеси охоплює політична сфера. По суті, *політична сфера — це політичний простір, де відбуваються всі політичні процеси, явища, події, а сама структура політичної сфери розкривається через політичну свідомість, норми, організації, об'єднання, установи, відносини*.

Структура політики

Політика має складну структуру. Основними елементами структури політики є: *політична свідомість, політичні відносини та політичні організації*.

Політична свідомість — неоднорідне, багатомірне, пульсуюче, внутрішньо суперечливе, багаторівневе утворення, що в узагальненій формі відображає ступінь знайомства суб'єкта з політикою і раціональне або нераціональне ставлення до неї. Політична свідомість охоплює почуття — настрої, погляди, уявлення, інтереси, ідеї, ідеали, цінності, переконання, пов'язані зі ставленням соціальних спільностей до політичної влади, її завоювання та утримання. Ідеї, мета, програми діяльності, політичні погляди, настрої, інтереси постійно інституалізуються. Політична свідомість має два рівні: науковий і побутовий, де переважають психологічні чи ідеологічні елементи. *Політична свідомість може бути істинною або ж фальшивою, удаванною, оптимістичною або ж песимістичною, прогресивною і реакційною, стійкою і нестійкою тощо*. Соціологія саме і займається не взагалі суспільною, громадською свідомістю, не загальними тенденціями її розвитку, а *реальною політичною свідомістю конкретних соціальних спільностей, суспільства, особи, що викликає відповідні соціальні дії та взаємодії*. В центрі уваги соціологія тримає реальну свідомість мас і її становище, настрої, переконання, думку соціальних спільностей, індивідів, вивчає і розкриває роль, потреби участі в управлінні, активних політичних діях, політичні інтереси, політичні цінності, ціннісні орієнтації та мотивації.

Сукупність усіх державних і недержавних установ і організацій, що реалізують політичну владу, беруть участь в регулюванні взаємовідносин між соціальними спільнотами, становить політичну організацію. Але політична організація охоплює не лише органи державної влади та державного управління, установи, що мають політичну мету, а й політичні партії, громадські організації та різні творчі об'єднання, неформалізовані інституалізовані форми (мітинги, демонстрації тощо). Політичні формування часто характеризуються внутрішньою суперечливістю, бо охоплюють не лише політичні владні структури й політичні об'єднання, що виражають інтереси правлячої політичної еліти, а й політичні організації, що виражають інтереси соціальних груп, усунених від влади, різні опозиційні формування і не тільки ті, що підтримують ту чи іншу політику, а й ті, що виступають проти.

В процесі історичного розвитку політична організація ускладнюється. Якщо в епоху рабовласництва політична організація охоплювала державу, офіційну церкву як елементи системи політичного владарювання, рабовласників і нестійкі тимчасові об'єднання рабів, різні касти жреців, релігійні секти, об'єднання юридично неповноправних верств населення тощо, то в епоху феодалізму політична організація стала складнішою: об'єднувала не лише систему політичного владарювання феодалів, а й численні лицарські, монашські ордени, купецькі гільдії і цехи ремісників, селянські об'єднання тощо. Політичне життя розвивалося в релігійній формі. Відмінною рисою всього політичного життя виступало її органічне поєднання з господарською діяльністю. Політична влада була захисницею земельної власності. В умовах капіталізму центром усього суспільного життя стає *політика*. Дедалі складнішими, чисельнішими стають елементи політичної організації, ускладнюються взаємовідносини між ними. В умовах розвитку капіталістичних відносин *виникає і розвивається специфічна політична організація — партія*. Політична організація централізується в національних масштабах і інтернаціоналізується в міжнародних масштабах. Вперше пригноблені соціальні спільноти — класи піднімаються до створення цілої системи політичних організацій, об'єднань, очолюваних політичними лідерами. В середині політичної організації формуються політичні механізми соціального опору, що протистоять системі політичного владарювання і яка завдяки цьому зазнає змін. І все ж держава виступає завжди інтегруючим фактором політичної організації. Держава виступає ланцюгом, що з'єднує певні політичні установи та організації в системі політичного владарювання, де вини-

кають і формуються опозиційні сили, тобто держава надає політичній організації цілісного, хоч і суперечливого об'єднання.

Політичні відносини — це стійкі політичні зв'язки і взаємодії, що формуються спільно з функціонуванням політичної влади, це відносини між політичними діячами і масами, між політичною елітою і виборцями, між елітою і контрелітою, між лідерами і групами підтримки та ін. Стійкими видами діяльності стають: участь у виборах органів влади, здійснення законодавчих, судових, управлінських функцій, керівництва, лобізму, організації політичної, правотворчої діяльності та ін.

На умови і пошкваллення політичного життя впливають і масові емоціональні настрої — чекання, протести, тривоги, переконання і захоплення, громадські, суспільні рухи, символічні і ритуальні дії, політична діяльність, повідомлення про політичні події, поведінку політичних лідерів тощо. Політичне життя безпосередньо обумовлене станом громадянських, політичних прав і свобод та ін. Тоді ж виникають, формуються політичні кліки — неформальні об'єднання державних та політичних діячів, які ставлять метою захоплення влади або встановлення контролю над владою та ін. Створення політичних клік історично пов'язане з появою перших монархій — стародавньосхідних деспотій. Починаючи з глибокої давнини створення політичних клік, постійне прагнення захопити владу, здобуття привілеїв стають атрибутивною властивістю будь-якого *авторитарного режиму*. Політичний устрій держави, політичний режим у суспільстві, особливості культурно-історичного розвитку визначають тональність політичних відносин. Політичне життя це, по суті, суспільне, економічне, культурне, духовне матеріальне, релігійне життя. Політичне життя визначають основні соціальні та політичні інституальні структури влади, її апарату і органів, тип політичної системи, політичної організації суспільства, методи і способи управління тощо. В усіх сферах суспільства, де здійснюється політика, є багато конкретних форм її прояву, здебільшого нетривалого, але нерідко знаменитого, що залишає слід в історії.

Зміст політики — особливий вид соціальної регуляції полягає в погодженні інтересів різних спільностей, верств, груп, формуванні правил і норм, що обов'язкові для всіх членів суспільства, громадян держави. Конкретна політична практика держави, політичних партій, лідерів, угруповань — одна з найзмістовніших, напружених, наочних форм політичного життя суспільства. Політична практика дозволяє гадати про тактику політичної влади, спільностей, верств, течій і політичних партій та про їх стратегі-

чні задуми. Розвинута політика неможлива без добре розробленої стратегії, що відображає історичні запити суспільства. Можлива й стратегія, що підкорює суспільство, а, отже, допускає спілкування влади, держави, правлячих сил, з одного боку, і суспільства, народу, людини,— з іншого. Демократично політизоване суспільство залучає до активної і добровільної політичної участі (вибору представницьких установ, співробітництва в асоціаціях, політичних партіях, самоврядування, масових або групових політичних акцій) значну частину політично самодіяльного населення, а його пасивна частка може виявитися порівняно незначною. Політичне життя такого суспільства може стати стабільним або динамічним, його емоціональний тонус може падати і підвищуватися, але так чи інакше політична культура його досить висока: значна частина громадян швидко відгукується на політичні мобілізації в періоди підвищеної політичної активності.

Політика і влада

З моменту зародження політика складалася на основі владних стосунків: *панування — підкорення — управління — виконання*. Це важлива особливість політики. Без існування владних відносин неможливе координування соціальних зв'язків, досягнення взаємоприйнятних компромісів між різними соціальними спільнотами, верствами і індивідуумами, підтримувати цілісність та стабільність суспільства. Політична влада формувалася як право панівної еліти, верстви на реалізацію спільного керівництва і управління країною. Проблема влади в соціології пояснюється неоднозначно. Існує багато визначень влади, що відображає різні методології, позиції вивчення влади, її суті, природи та ін. Одна з позицій — логічне продовження холістського погляду на суспільство як на цілісність, що має функціональну єдність. Тут влада — властивість суспільства. Американський соціолог Толкотт Парсонс порівнює владу з інститутом грошей: і те і інше реалізує об'єднуючу, інтегральну функцію в суспільстві. В іншому підході влада — соціальні відносини, нерівність, асиметричність, по суті де один із учасників відносин має більше можливостей і прав впливати на іншого (Макс Вебер, Карл Маркс, Роберт Михельс).

Влада — основний, організаційний і регулятивно-контрольний початок політики, одна з важливіших і найбільш стародавніх проблем політичного знання, проблема культури суспільства і конкретного життя людини. Висхідна для теорії влади пробле-

ма — її взаємодія з політикою, з якою її часто ототожнюють. Дійсно, влада і політика невіддільні та взаємообумовлені. Боротьба за владу, за оволодіння нею і за її утримання — один з основних аспектів політичного життя суспільства. Влада не самомета для соціальних сил, що прагнуть до реалізації тієї або іншої мети, тобто політики і тим більш *великої політики*, а не простого задоволення якогось властолюбства. Але ті політичні сили, що прийшли до влади формують її конкретні матеріалізовані (уряд, парламент, монарх, президента та ін.), які в ім'я здійснення тієї самої політики і в своїх інтересах самі формують і здійснюють власну політику, що стає засобом влади. Інакше, політика — причина влади, а влада — причина політики. Саме тому, політика і влада поєднані круговою, причинно-наслідковою залежністю. Адже породжена або завойована влада уже є політикою з усіма її атрибутами. Якщо навіть політика — провідне, організоване і регулятивно-контрольне універсальне начало життя суспільства, що проникає в усі сфери життєдіяльності, де політика втрачає свої чисто політичні функції і стає *неполітичною* (економічною, шкільною, сімейною, соціальною та ін.), то повинні визнати політику всезагальним началом, суспільною суттю. Але і влада становить таку ж автономну суть (існує багато універсальних неполітичних форм влади). Влада і є елементом, фактором суттєвих зв'язків, що об'єднують людей, збираючи їх у суспільство, і управляють ними.

Влада надає політиці ту своєрідність, завдяки якій політика становить особливий вид соціальної взаємодії. Це обумовлено нерівністю становища людей, охоплених відносинами панування — підкорення, управління — виконання, в ієрархічності системи взаємовідносин. Влада стає найголовнішим привілеєм у суспільстві. Невипадково влада стає предметом особливих сподівань і надій, постійним джерелом протистояння і боротьби в суспільстві. Влада незмінно демонструє переваги перед тими, хто виявляється близьким до неї, тримає її в своїх руках. Тільки влада дає право на прийняття авторитарних (обов'язкових для всіх) рішень на вимогу будь-якого члена суспільства про обов'язковість дотримання прийнятих владними структурами рішень. Влада надає право карати за непослушність прийнятим рішенням, законам. Саме тому, політика складалася як практика здійснення політичної влади, як боротьба за її оволодіння, як сукупність взаємовідносин і взаємозв'язку з приводу влади.

Важлива особливість політики — інституалізація. Інституалізація характерна для всіх основних видів життєдіяльності людей в суспільстві, але ніде інституалізація політики не досягає такого

високого рівня нормативної регламентації і такого ступеня використання примусу в ставленні до особи. Звичайно, політика такий вид соціального впливу, який орієнтовано на погодження інтересів і відображення суспільно значимої мети, координацію основних сфер життєдіяльності людей. Політика характеризується початковою нерівністю, основою на взаємодії панування — підкорення, управління — виконання, своєю жорстко інституалізованою формою, що забезпечує відтворення владних відносин і регулювання в суспільстві.

2. СУСПІЛЬСТВО І ПОЛІТИКА

Функціонування політики

Глибоко суттєві властивості загальних організаційних основ, що формують, створюють суспільство, їх універсальність і проникаюча здатність породжують проблему меж між суспільством і політикою. Функціонування політики в суспільстві, її суспільне буття визначаються державою, владою, політичним режимом і самою політикою, її історичними універсальними і незмінними властивостями або принципами існування. Їх сукупність і взаємні відносини становлять основу суспільного буття політики. Суспільне буття визначається двояко-загальними властивостями політики, що склалися в історії та конкретних умов епохи в реальних суспільствах з відповідними особливостями їх розвитку. Сукупність властивостей, універсальних початків і основ роблять політику можливою в будь-якому суспільстві.

Політика як особливий, основний вид діяльності людей має певне місце в політичній сфері суспільства. Якщо політика — специфічний вид діяльності людей, зв'язаний з утвердженням права індивідів, груп на управління суспільством, на владу, то політична сфера — це той простір, в межах якого політика реалізується, здійснюється. Основу політичної сфери життєдіяльності суспільства становлять політичні відносини, що включають систему загально-визначених або юридично встановлених норм і цінностей, що визначають статус і роль різних соціальних спільностей та індивідів (соціально-політичних організацій суспільства), різних соціальних інститутів суспільства (економічних, релігійних, політичних та ін.), а також їх відносини один з одним, діяльність об'єднань, організацій, формувань (соціальних інститутів та установ), дію контролюючих соціально-політичних та правових норм, що мають не-

обхідну владу, авторитет, матеріальних засобів, соціальних зв'язків між соціальними спільнотами та індивідами, що безпосередньо стосується соціальних інститутів держави і її владних структур, установ та об'єднань. Просторовий вимір політики характеризує її роль у суспільстві, її дієвість, реальність, стійкість, тривалість, доцільність і відносини політики з суспільством, її місце в суспільстві, здійснення політики в певному суспільному середовищі. В суспільному середовищі політика виникає, формується як прояв інтересів, оформлення поглядів, переконань, панівних настроїв, ідеології усвідомлення завдань та мети суспільства, більш певно домінуючих в суспільстві класів, соціальних верств, груп, ще вужче — правлячих сил, які безпосередньо визначають політику (керівництво політичних партій, впливових політичних рухів, суспільних і громадських сил та ін.).

Політичне життя суспільства включає політичні відносини між людьми, соціальними спільнотами, верствами і формується такими ж політичними відносинами. Політичні відносини — форма реалізації суспільних і класових інтересів та ін. Політичні відносини, як і інші види суспільних відносин, що об'єднують людей в функціональні групи — правлячі і управлінські та соціальні групи, верстви, з однаковими переконаннями, спільною метою та спільними інтересами, зближують або роз'єднують соціальні спільноти, верстви тощо. В системі суспільних відносин політичні відносини виконують функцію управління і контролю за соціальним зв'язком індивідів і спільностей. Політичні відносини обумовлені рухом економічних процесів. Та економічні інтереси лише служать соціальною причиною політичних рухів. Вивчення конкретних політичних явищ вимагає розгляду економічних інтересів, всієї системи соціальних факторів і суперечностей, через які пробивають собі дорогу економічні інтереси.

Місце та роль політичної сфери в суспільстві

На політику, її дієвість впливають різноманітні фактори: соціальні, економічні та духовні процеси, моральні та правові норми й системи. На основі всебічного аналізу суспільства і його різноманітних відносин Карл Маркс вважав політику вторинною у взаємодії з економікою. Виходячи з примата первинності економічних процесів, що визначаються відносинами власності, підкреслював пряму залежність політичної надбудови від економічної бази, політики від економіки тому, що лише глибинні економічні процеси можуть пояснити самі зміни політики, зрос-

тання ролі тих чи інших політичних форм тощо. Політика є вторинною, похідною, бо тип політичного владарювання, панування визначається типом панівних економічних відносин. Економічно панівний клас повністю тримає в руках головний політичний інститут — *державу*. Зміни в сфері політичній пояснюються особливістю глибоких економічних процесів. Та марксизм не заперечує і зворотного впливу політики на економічні, соціальні, духовні процеси. В демократичних суспільствах зв'язок політики з іншими сферами більш гнучкіший, посилюється роль моральних, релігійних норм, методів самоорганізації економічного життя. Якщо ж зростають авторитарні тенденції, то посилюється роль політичних методів регулювання соціальних процесів. При тоталітарних режимах моральні, правові, економічні регулятори витісняються політичними методами.

Концепція марксизму про первинність економіки і вторинність політики переглядається соціологами Заходу. В 60-ті роки ХХ ст. один з творців теорії індустріального суспільства Раймонд Арон твердив, що *політика первинна, а економіка вторинна*. Порівнюючи демократичний та тоталітарний устрої суспільства, Раймонд Арон знаходить багато спільних рис (рівень розвитку виробництва, поділ праці, суспільний характер виробництва та ін.) і багато відмінностей, обумовлених протилежними способами, методами організації політичного життя, різницею і різноманітністю в формах політичної влади, що породжують право на вільне виявлення і захист індивідуальних та групових інтересів в одних країнах і перешкоджають політичному волевиявленню в інших. Раймонд Арон вважає, що *для людини політика більш значима, ніж економіка, право і можливості проявити себе, ступінь своєї індивідуальної свободи, що від політики залежать основні риси економічного та соціального життя*. Такий підхід таїть певну небезпеку, тому що не дозволяє мати цілісне уявлення про вплив на політику всієї різноманітності соціального життя. Право на сукупність законів надається або санкціонується державою. Це знаряддя, засіб виявлення і реалізації державної волі. Політика тісно пов'язана з правом. Його застосування забезпечується силою державних владних структур і управлінським апаратом. Держава не може існувати без права, бо тільки в формі права державі надається загальна обов'язкова форма. Ставлення до права, законності визначає особливості політичної організації суспільства, тенденції розвитку методів, способів політичного управління.

Існують і інші трактування взаємодії політики та інших факторів. Сучасний американський соціолог Девід Істон запропону-

вав, використовуючи принцип кібернетичної системи, вирішити проблему пріоритетності політики над економікою. На думку Девіда Істона, щоб зрозуміти залежність політичної сфери від соціального середовища, треба абстрагуватися від того, що відбувається в ній самій, і уявити її, тобто політичну сферу, як своєрідне, щось окремо взяте. Соціальне середовище, що оточує політичну сферу, це, по суті, сукупність усіх сфер, ланок, елементів суспільства: економічних, релігійних, особистісних та інших, а також систем, зовнішніх стосовно до суспільства — економічної, міжнародної, політичної. В соціальному суспільному середовищі формуються певні вимоги політичної системи, а також складаються сили, що її підтримують, забезпечують своєрідне соціально-енергетичне живлення політичної сфери, тобто постачають своєрідний матеріал для роздумів, для активної праці. Цінність для соціального оточення політичної сфери полягає в тому, що вона передбачає конкретні рішення, які відповідають соціальним запитам, виступає з ініціативами і діями. Вироблені в політичних сферах рішення і дії впливають на соціальне оточення, формують нові вимоги і послаблюють або посилюють підтримку політичної сфери. Підхід Девіда Істона до аналізу соціального життя з позицій кібернетики принципово і безсумнівно спірний. Проте є в ньому щось і раціональне.

Політична сфера залежна і пов'язана не лише з економікою, а й з усіма іншими сферами (соціальною, духовною та ін.) суспільства. Особливо проявляється роль ідеологічних, етичних, наукових поглядів і цінностей, що панують у суспільстві. Саме етичні, наукові погляди і цінності визначають менталітет народу, рівень його політичної культури, політичної свідомості, готовність прийняття тих чи інших політичних рішень і здатність висувати певні вимоги. Зв'язок політики і інших сфер суспільного життя — взаємний. Якщо політична сфера перестає реагувати на соціальні зміни в суспільстві, то неминуче втрачає підтримку населення, замикається на проблемах внутрішньої політичної боротьби, виявляється не здатною запропонувати програмні дії і перетворення. Вихід з критичного становища можливий або через відновлення її зв'язків з соціальним оточенням внаслідок дій самих політиків, або шляхом прямого тиску мас. Проте межі політичної сфери суспільства розмиті і дуже рухомі. Регулюючий вплив держави постійно відчуває будь-який член суспільства, і йому зовсім не байдужий характер впливу. В демократичних суспільствах регулюючий вплив держави обмежується практично кількома сферами або напрямками життєдіяльності, а в суспільствах ав-

торитарних, тоталітарних та інших присутність держави спостерігається скрізь і постійно.

Суть політичних процесів

Невід'ємною частиною суспільно-політичної реальності виступає *політичний процес*. Політичний процес характеризує політичну реальність з позицій динаміки політичного життя, ходу розвитку політичних явищ. Політичний процес розкриває зміст не нормативних або офіційно бажаних, а реально існуючих фактів і явищ, що склалися на стику соціального і політичного життя. Розрізняють три основних стани режиму існування політичного процесу: режим функціонування, режим розвитку і режим занепаду. Якщо динамічність суспільного життя задається і реалізується тільки за допомогою конкретно-історичної діяльності людей, то політичний процес фактично зв'язуюча ланка соціальної і політичної структури суспільства. *Природно, політичний процес — сукупність дій суб'єктів політики, спрямованих на досягнення політичної мети шляхом участі їх у формуванні спільної волі суспільства та її реалізації.*

Політичний процес — одна із тих універсалій, що забезпечує діалог людей і культур, не визначаючи його результатів, подібно тому, як спільна мова дає можливість співрозмовникам говорити один з одним і не обов'язково домовлятися. Говорячи і не погоджуючись з співрозмовником, повністю можна віддавати належне його частковій правоті, відкидаючи лише претензії на винятковість, тотальність тощо. *Отже, зміст політичного процесу безпосередньо залежить від особливостей механізмів та ланок політичної влади і від здійснення соціальними групами, окремими індивідами своєї ролі і політичної функції.* Особливості здійснення суб'єктами політики своїх функцій і ролі визначаються умовами і специфікою відтворення соціальних спільностей, верств, груп і особливостей. Сукупність дій соціальних спільностей, верств, груп і індивідів, спрямована на їх відтворення, називається *соціальним процесом*. Якщо політичний процес — форма функціонування політичної системи суспільства, що еволюціонує в просторі і часі, один із суспільних процесів, відмінних від правового, економічного, ідеологічного та інших процесів, означених конкретним кінцевим результатом певного масштабу, то соціальний процес — одна з головних соціальних дій, що забезпечують відтворення тих соціальних ресурсів, з яких вона дістає підтримку, створює передумови для розширення відтворення, забезпе-

чуючи стабільність суспільної системи. Соціальний процес — основа здійснення політичного процесу. Разом з тим політичний процес відіграє організуючу роль в соціальному. Дії суб'єктів політики спрямовані на створення сприятливих умов для дій, що становлять в сукупності соціальний процес.

Діалектика політичного і соціального процесу проявляється і в постійному русі, взаємодії держави і громадянського суспільства. *Держава — основний політичний інститут сучасного суспільства, що забезпечує формування і реалізацію спільної волі громадян.* Громадянське суспільство — сфера реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів і соціальних спільностей, верств і груп. Громадянське суспільство — суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але взаємодіюче з ним, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, культурного і морального статусу, що створює спільно з державою розвинуті правові відносини. Важливим початковим принципом діалектичного аналізу процесів загальної об'єктивної закономірності і причинної обумовленості політичної реальності є виділення цілісної системи політичних явищ, в межах якої здійснюється процес розвитку і яка є об'єктивною закономірністю, та основними системоутворюючими відносинами. Такими системоутворюючими відносинами, що обумовлюють загальні закономірності соціальних зв'язків, виступає відтворення політичною сферою суспільства самої себе — суб'єктів політики і умов їх діяльності, політичних зв'язків і відносин. Інакше кажучи, політична система — самовизначальна схема, в якій внутрішніми процесами створюються умови, що обумовлюють їх стійке існування (відтворення) і закономірні зміни та розвиток на власній основі. Разом з тим політика не є повністю самовизначальною системою, тому що процеси відтворення соціальних суб'єктів відбуваються в соціальній сфері, яка визначена економічними і духовними факторами.

Звичайно ж, у системі загальних закономірностей політичних процесів важливо виділити, насамперед, економічні і духовні умови їх розгортання і зміни, що визначають спрямованість і темпи розвитку соціально-політичних умов, процесів. *Так, становлення ринкової, багатокласової економіки в Україні супроводжується формуванням відповідної ринкової суспільної психології, що обумовлює виникнення і поглиблення соціальної нерівності і політичного протистояння, соціально нерівних груп в суспільстві.* Соціальна нерівність і політичне протистояння в суспільстві

Україні можуть виступати підставою для розвитку політичних процесів, пов'язаних з кардинальною перебудовою всієї системи політичної влади, реорганізації політичних інститутів та ін. Разом з тим підстави, передумови виступають лише реальною можливістю виникнення нового, визначаючи провідну тенденцію, що прокладає собі шлях через хаос випадковостей. Соціально-політичні основи впливають на появу безпосередніх причин, безпосередніх передумов, початкового пункту якісного розвитку політичного процесу. Різноманітність і зростаюча нетерпимість недавно сформованих політичних партій і політичних рухів, нестійкість програм діяльності і порушення управлінських зв'язків в економіці, лавиноподібні процеси соціального розширення, що відкидають на дно життя маси людей, заповнюються коктейлем релігійно-порнографічно-націоналістичного змісту. Духовна пустота — все це риси розпаду, що можуть призвести до загибелі українську націю.

Політична діяльність людей визначається матеріальними і духовними факторами, внутрішніми та зовнішніми умовами, приводом і причиною. Причому духовні фактори є відображенням у свідомості суб'єктів політики матеріальних факторів їх з життєдіяльності, а зовнішні фактори самі визначаються внутрішнім розвитком політичного процесу, зворотно впливаючи на нього. Якщо причина визначає суть і зміст політичних процесів, що розгортаються, то привід надає лише ту чи іншу форму подій. Матеріальна визначеність реалізується проявом соціальних законів у діяльності окремих індивідів і соціальних спільностей. Адже окрема людина надто слабка і неспроможна, щоб реалізувати вимоги закону, а тому індивід може брати участь в реалізації об'єктивної закономірності як член якоїсь соціальної групи, а не сам по собі. Соціальні закони проявляються і здійснюються тільки в діяльності мас, що і надає їм статичний характер. Закони суспільного розвитку, що проявляються в діяльності людей, визначають зміст і напрям діяльності, а, отже, обумовлюють загальний напрям політичного процесу.

Соціальні інтереси в політиці

З аналізом структури політичної діяльності, важливим елементом якої виступають політичні інтереси, пов'язана і сама конкретизація механізмів визначення політичних процесів. Політичні інтереси сприяють утворенню та формуванню специфічних суб'єктів політичної діяльності зі своїми прагненнями, метою,

особливостями. Інтерес, будучи об'єктивним явищем, як і потреба, завжди є інтересом якогось суб'єкта. Призначення інтересу полягає в тому, щоб служити джерелом активності людини, спонукою до дії на випадок виникнення суперечностей з об'єктом. *Інтерес є компонентом структури діяльності, через який суб'єкти підключаються до функціонування і розвитку економічної, соціальної, політичної і духовної сфер суспільства, а закони сфер суспільства переводяться в площину діяльності, тобто набирають конкретних форм прояву.* Інтерес — це взаємозалежність індивідів, соціальних спільностей, угруповань, що виникає з приводу використання ними функцій різних соціальних інститутів з метою задоволення матеріальних і духовних потреб людини.

Виникнення соціального інтересу, пов'язаного з формуванням суспільства, проявляється у взаємодії особи, соціальних спільностей людей з оточуючим їх природним і соціальним світом. Носієм, суб'єктом соціального інтересу виступають: особа, соціальні спільності, сім'я, виробничий колектив, клас, нація, суспільство. Серед суб'єктів-носіїв соціального інтересу визначне місце займає *особа*. Основу соціального інтересу особи становить її ставлення до умов власного буття, до оточуючого середовища. Це ставлення спонукає особу діяти відповідно до того, щоб зберегти або створити умови, які сприяють її життю і розвитку, боротися з умовами, що створюють труднощі, перешкоди її існуванню і розвитку. *Інтереси особи визначаються її об'єктивним становищем у системі конкретних соціальних відносин, реальними умовами її життєдіяльності.* Так, у розвинутих індустріально суспільствах інтереси трудящих пов'язані, насамперед, з перетворенням існуючих суспільних відносин, тому що докорінне поліпшення умов життя трудящих неможливе в суспільстві, фундаментом якого залишається ринкова економіка і де не вирішені відповідно до їх потреб соціальні інтереси. Підприємці зацікавлені в збереженні панівного порядку і таких соціальних відносин, що забезпечують їм можливість збільшення прибутків шляхом посилення інтенсифікації праці навіть тоді, коли завдаються втрати соціальним потребам трудящих, завдається шкода їх інтересам. Інтереси особи знаходять своє вираження, насамперед, у розвитку і вдосконаленні виробництва та суспільних відносин.

Соціальні інтереси людей нерозривно поєднані з їх потребами. *Потреби — джерело, необхідна передумова спрямованих дій індивіда.* Перебуваючи в певному зв'язку з потребами, інтереси між тим не тотожні їм. Потреби необхідні для становлення і розвитку не тільки соціальних суб'єктів (суспільства, нації, соціаль-

ної групи, особи тощо), але і біологічних видів та організмів. Тому, звичайно, відрізняють біологічні і соціальні потреби. Прогресивні мислителі вказували на наявність потреб «природних і створених суспільством». Що ж стосується інтересу соціального, то такий інтерес формується і діє лише в суспільстві. Категорія *інтерес* доповнює і конкретизує категорію *потреба*, відображаючи ставлення суб'єкта до умов його життя і діяльності. Це ставлення суб'єкт може усвідомити або не усвідомлювати, відобразити порівняно або ілюзорно. Ставлення існує незалежно від свідомості суб'єкта, як об'єктивна реальність суспільного життя. Інтерес конкретніше, аніж потребу відображає специфіку соціальних відносин, особливості соціальної активності суб'єкта, пов'язаних не просто з вибраним ставленням до середовища, а й з практичним ставленням до нього, з перетворенням середовища.

Поняття *соціальний інтерес* пов'язане з людиною як соціальним типом, тобто з *особою*. Індивід не є психологічна одиниця, а є елемент певної соціальної структури, член класу якоїсь іншої соціальної спільності, соціального угруповання тощо. *Соціальний інтерес особи, насамперед, виражає об'єктивні зв'язки і відносини особи з суспільством, з соціальною спільністю*. Соціальний інтерес за природою є явищем об'єктивним. Процес формування інтересів багатоманітний. Інтерес взагалі існує незалежно від того, усвідомлений він суб'єктом чи не усвідомлений. Особа, як, між іншим, і будь-який соціальний суб'єкт, не завжди усвідомлює свої об'єктивні інтереси. І хоча поділ праці базується на незбіжності інтересів соціальних спільностей, верств, все ж є спільний інтерес у членів суспільства. Існує в дійсності і у взаємній залежності індивідів, між якими поділено працю. Треба відрізнити інтерес, що існує в дійсності, в реальному житті і в уяві людей, соціальних спільностей, груп та ін.

Різновидом суспільного інтересу виступає *інтерес політичний*. Проте специфіка політичного інтересу, на відміну від інтересів економічних, духовних, соціальних, полягає в тому, що в ході його здійснення не тільки безпосередньо реалізуються потреби індивідів, а й створюються умови для розвитку індивіда або соціальної спільності, задоволення їх потреб. Отже, суть політичного інтересу будь-якого суб'єкта полягає в організації політичної влади так, щоб *політична влада сприяла найвигіднішому для суб'єкта спрямуванню розвитку економічної, соціальної, духовної сфер життя*. Політичний інтерес будь-якого суб'єкта, з одного боку, акумулює економічні, соціальні і духовні інтереси, а з іншого — спрямований на створення умов для реалізації інте-

ресів. Середній клас власників в Україні зацікавлений саме в тій політичній владі, інститути якої приймають рішення, спрямовані на створення, насамперед, економічних умов для його діяльності, зокрема закону про власність землі. В основі забезпечення стабілізації політичного життя в сучасній Україні лежить необхідність усвідомлення політичних процесів та інтересів, і не просто їх багатоманітності, а й розуміння їх сумісності.

Легітимація політичної влади

Легітимація (від лат. *legitimus* — законний) — процедура суспільного визначення якоїсь дії, дійової особи, події або факту; в політиці — її визнання, пояснення та виправдання. Легітимність політичного явища не означає його юридично оформленої законності, і тому легітимацію не варто змішувати з легалізацією, а легітимність — з легальністю, тобто законністю. Легітимація не має юридичних функцій і не є правовим процесом. Легітимація утверджує політику і владу, пояснює і виправдовує політичні рішення, створення політичних структур, їх зміни, оновлення тощо. Легітимація покликана забезпечити покірність, згоду, політичну участь без примусу, а якщо ж не досягається покірності, згоди, політичної участі, то виправдати застосування примусу, визнати примус законним засобом здійснення закону тощо.

В політичній історії часто спостерігається покірність мас, яку важко пояснити якимись психологічними обставинами, причинами тощо. Люди самі сприяють приходу до влади жорстоких правителів, вимагають сильної влади, заохочують втручання держави в усі сфери суспільного життя, і, навпаки, є немало випадків відторгнення масами демократичних форм організації політичного життя, недовір'я демократичним інститутам, лідерам, які відстоюють ліберальні принципи, свободу особи. Один з прикладів в історії — падіння в 30-х роках ХХ ст. Веймарської республіки в Німеччині, прихід до влади Гітлера. Сучасна ситуація в Україні дає чимало прикладів, наскільки різним є ставлення людей до демократичних перетворень, як важко долається спадщина минулого у політичній свідомості людей, наскільки відчутне тяжіння до сильної влади, як суперечливо складається ставлення до нових інститутів та структур влади. Є в історії і багато прикладів, коли народи змушені скорятися владі, в душі зневажаючи її, а при найменшій можливості відхиляючись від неї, виступаючи проти. В таких випадках правлячі соціальні сили неминуче вдаються до

тиску, застосування сили, примусу. Страх стає основною формою прояву ставлення людей до влади.

Легітимність політичного владарювання

Політика — система відносин, що включає згоду, підкорення, покірність, владарювання, панування, конфлікт та змагання між соціальними спільностями — класами, соціальними верствами, групами, людьми та державами. *Політика — це спілкування людей, їх об'єднання, взаємодії, спільне вирішення ними їх загальних справ, що вважаються державними, а також ставлення людей до суспільства, влади і відносини між владами, тобто між державами.* Функціональність політики, її властивість служити суспільству не лише дозволяє їй глибоко впливати на інші функціональні сфери, а й пов'язує політику з цими сферами. Політика глибоко опосередкована економічною сферою суспільства, економічними базовими відносинами та інтересами, концентрованим відображенням яких і є політика. Економічні основи політики — сфери управління життєдіяльністю, пов'язують політику і економіку через владу, через оволодіння засобами виробництва, речами, пануванням в сфері розподілу тощо. Це конкретні відносини, що надають економічній діяльності політичного сенсу, а політичну — трансформують в економічну. Політика — суспільна суть, невіддільна від свідомості суспільства і людини, її інтересів, потреб, мети, світогляду. *Функціонування політики в суспільстві, її суспільне буття визначаються суспільством, державою, владою і самою політикою, її універсальними і незмінними властивостями або принципами існування, що історично склалися.* Їх сукупність і взаємні відносини становлять основу суспільного буття політики.

У суспільстві відносини влади багатоманітні та мінливі. Щоб відносини влади упорядкувати, стабілізувати в суспільстві саму владу, зробити її здатною до реалізації її функцій, влада інституалізується, закріплюється в формі політичного владарювання. *Політичне владарювання характеризується здійсненням влади, що набирає інституційних форм і передбачає розподіл суспільства на владні і покірні соціальні спільності, а також виділення і уособлення управлінського апарату.* Владарювання відрізняється від поняття влади, хоча влада може досягти владарювання. Отже, політичне владарювання означає певну структуру в суспільстві відносин влади та підкорення, організаційне оформлення і закріплення поділу управлінської праці і пов'язаних з ним соціальних привілеїв — з одного боку, та виконавчої діяльності — з іншого.

Політична підлеглість, покірність, політичне владарювання виникають тоді, коли влада інституалізується, стає стійкими відносинами, коли в соціальній організації створюються позиції, зайняття яких дозволяє приймати рішення, карати, дозволяти та забороняти. Виділення і закріплення управлінської праці з певними соціальними привілеями організаційно оформляється системою політичного панування. Неминуче виникає бюрократія як система управління, що потребує професійних експертів і відрізняється ієрархією, знеособленням, неперервністю, конкуренцією відбору. Реалізацією ідеї плебісцитарної, тобто всенародної, демократії, за Максом Вебером, можна уникнути бюрократії, бо плебісцитарна демократія передбачає посилення парламентарної демократії. Бюрократія ж змикається з панівною, правлячою, владною або ж соціальною групою, прагне видати свої корпоративні інтереси за загальні. Суспільство, вказував Карл Маркс, все ж має позбутися держави, її атрибута бюрократії. Держава, визначає Макс Вебер, це відносини владарювання людей над людьми, що ґрунтуються на легітимності і легітимному насиллі як засобі управління.

Макс Вебер виділяє *три типи легітимного владарювання*, що характеризують мотиви підлеглості та покори. *Перший тип* — *легальне, легітимне владарювання* — передбачає правову державу, де всі підкоряються законам. Будь-яка влада, що видає і забезпечує здійснення законів, *легальна*. Разом з тим влада може бути і нелегітимною, тобто не законною, не визнаватися населенням. Буває й так, що в суспільстві може існувати нелегальна влада — влада мафії тощо. *Другий тип* — *традиційно легітимне владарювання*, що базується на вірі в непохитність, священність давніх порядків, звичаїв. Традиційне владарювання, характерне для монархічної форми управління державою. *Третій тип* — *харизматичне владарювання* — передбачає відданість особі, лідеру, вождю, керівнику, пов'язану з вірою в особисті їх якості, в їх священний (божий) дар (харизму). Існують і інші типи легітимності, зокрема ідеологічні (класові, націоналістичні) тощо, пов'язані з виправданням влади. Політична нестабільність, державні перевороти і т. п. в сучасних умовах в різноманітних країнах світу — свідчення кризи легітимності.

Політичне життя

Політичне життя — сукупність духовних, чуттєвих, емоціональних і практично предметних форм політичного буття людини та суспільства, що характеризують їх відносини до полі-

тики та участь у ній. Політичне життя формується і культурно-історичними традиціями, національними особливостями народу, суспільним середовищем, де формується і триває політичне життя людини і суспільства. Базою політичного життя служать економічні, ідеологічні, культурні, соціальні, правові, релігійні форми спільного життя людей і суспільних відносин. Проте не всякі відносини між класами та соціальними спільностями, верствами, групами мають політичний характер. Так, робітник, наймаючись на роботу у приватному підприємстві, вступає з власником-підприємцем у відносини, що пов'язані з його економічними інтересами. Але будь-яка суспільна громадська проблема набуває політичного характеру, якщо її розв'язання прямо або опосередковано пов'язане з класовими інтересами та проблемами влади. Тому в політиці одним з головних факторів є устрій, формування державної влади. Суб'єктами, що привносять в політику законність, структурність та життєдіяльність, виступають, насамперед, держава з розгалуженою системою її організаційних структур.

Сфера політики охоплює питання державного устрою, управління державою, класами, соціальними спільностями тощо. У політиці знаходять відображення корінні інтереси соціальних спільностей — класів, націй, народностей. Звичайно ж, *політика* — особливий вид регуляції соціального життя, який виникає на тому ступені розвитку, коли формується та регулюється життєдіяльність індивідів на основі норм моралі, звичаїв, навичок, коли для збереження цілісності спільності вимагаються найбільш жорсткі нормативні регулятори, функціонування яких підтримується уже не загальним осудженням, ганьбленням, а силою, примусом, що здійснюється особливими засобами.

Політичні та соціальні конфлікти

Конфлікт (лат. *conflictus* — зіткнення) — зіткнення двох або більше різноспрямованих сил і забезпечення їх інтересів в умовах протистояння. Малі й великі соціальні спільності формально організовані, соціальні (політичні, економічні структури тощо) об'єднання, які виникають на неформальній основі, у вигляді політизованих соціальних рухів, економічних та політичних сил тиску, кримінальних груп, які усвідомлюють і переслідують певну мету, а також окремі індивіди і є суб'єктами конфліктів. Зіткнення різноманітних об'єктивних і суб'єктивних тенденцій у діяльності осіб і соціальних спільностей, соціальних структур є конфронтацією ідей, теорій, шкіл, суперництвом за монопольне

панування всередині певних сфер діяльності та одержання вигоди, користі.

Конфлікти бувають агоністичні (примиримі) і антагоністичні (непримиримі). Антагоністичні конфлікти, якщо втрачені можливості їх вирішення, переростають у хронічні і навіть непримиренні. Пошук же взаємних компромісів може привести спочатку до зняття гостроти антагоністичного конфлікту, а потім — при розвитку тактики компромісів — і до перетворення його в примирення, продовження політики взаємних поступок або зміни зовнішніх обставин, які відкривають можливість взаємоприйнятнього розв'язання конфліктів. Відомі й ситуації імітації конфліктів як спроб політичного морального тиску. Такі конфлікти називаються явними, але можуть трансформуватися в реальні, якщо виникає протиборство між сторонами, чий інтереси виявляються під загрозою. В реальних конфліктах його учасники, виступаючи конфліктуючими сторонами, є носіями свідомості, яка відображає загострення емоційних суперечностей. Саме тоді відносини супроводжуються негативними емоціями, які здатні потопити здоровий глузд в однаковій оцінці негативних наслідків конфлікту, які можуть значно перевершити проблематичні вигоди від перемоги над опонентами (явище — піррова перемога).

Конфлікт — соціальне явище в об'єктивному історичному процесі — може бути позитивно продуктивним і навпаки, з певних умов — негативним, що гальмує розвиток і стає руйнівним у взаємодії з суб'єктами — учасниками протиборства. Конкретні умови виникнення конфлікту визначають форми розвитку та проходження — скриті (латентні) або відкриті. Якщо ж мова йде про індивідів і малі соціальні спільності, то в конфлікті відбувається зіткнення інтересів, мотивів, вчинків тощо. У конфронтаціях великих соціальних спільностей політичний конфлікт супроводжується зіткненням суспільних настроїв і думок, який виражається в конфліктній поведінці індивідів і малих соціальних спільностей. Політичні та соціальні конфлікти виникають по горизонталі — всередині соціальних і політичних структур, і по вертикалі — між керівними і підкореними структурами, контролюючими органами й підзвітними їм індивідами та соціальними спільностями або організаціями між лідерами та відомими. Багато конкретних проявів відмінностей конфліктів, але їх об'єднують ознаки виникнення нових груп на основі соціальної дисоціації, взаємного відчуження, появи усвідомленого протистояння та протиборства.

У соціальній та політичній структурі суспільства конфлікти характеризуються рівнем, масштабом, гостротою, сферою виник-

нення та рядом інших параметрів. Виникнувши в одній сфері відносин, конфлікти поширюються й охоплюють інші сфери, породжуючи або відроджуючи інші суперечності. У політичному аспекті поняття *конфлікт* незмінно фігурує при описі таких великомасштабних зіткнень різних сил: революції і контрреволюції, протиборства між державами і союзами держав та ін., які охоплюють майже всі сфери відносин конфліктуючих сторін. Тому важливим завданням є вивчення значущості конфліктів для суспільного розвитку соціального управління, гармонізації суспільних відносин створили умови для виникнення самостійної галузі знання на межі соціології, політології та політичної психології, яка має назву — *конфліктологія*. Сучасна соціологічна та політологічна конфліктологія суттєво доповнює концепцію демократичного суспільства теорією та політичною технологією попередження конфліктів, а також його використанням в інтересах розвитку і удосконалення політичних і суспільних відносин. Зрозуміло, конфлікт визнається не тільки руйнівною силою (антагоністичний конфлікт), але й творчою, оновлювальною. Така теорія є модифікацією теорії класового конфлікту й служить формуванню політичних механізмів соціально-політичної, економічної та іншої стабілізації суспільства (Ральф Дарендорф, Льюїс Козер та ін.).

Концепція соціального конфлікту визнається віртуальним або одним із важливіших факторів соціального розвитку. Соціолог Герберт Спенсер розглядав соціальний конфлікт з позиції соціалдарвінізму, вважав неминучим явищем в історії людства та стимулом соціального розвитку суспільства. Такої ж приблизно позиції дотримувався і соціолог Макс Вебер, називаючи соціальний конфлікт боротьбою. Соціологи Людвіг Гумплович, Уільям Самнер, Фердинанд Тьонніс, Лестер Уорд, Торс тат Верлен та інші, називаючи соціальний конфлікт суперечкою, вважали його психологічно обумовленим явищем й однією з форм соціалізації. Соціолог Леопольд Візе, відкидаючи дарвінівський підхід до соціального конфлікту як прояву природного відбору, висуває ідею їх регуляції через дружнє узгодження або за допомогою соціальних інститутів. Один із засновників чиказької школи соціальної екології Роберт Парк включив соціальний конфлікт у чотири основні види соціальної взаємодії поряд зі змаганням, пристосуванням і асиміляцією. На думку Роберта Парка змагання виступає соціальною формою боротьби за існування, будучи усвідомленим, перетворюється в соціальному конфлікті, який завдяки асиміляції та співробітництву покликаний привести до міцних

взаємних, контактів і співробітництву й сприяти раціональному пристосуванню. Переваги у взаємовідносинах між людьми теж віддаються не соціальному конфлікту, а соціальному спокою. Американській соціолог Льюїс Козер визначає соціальний конфлікт як ідеологічне явище, яке відображає прагнення, устремління і чуття соціальних спільностей або індивідів у боротьбі за об'єктивну мету: владу, зміну статусу, перерозподіл прибутків, переоцінку цінностей тощо,— вважає, що кожне суспільство має деякі елементи напруження й потенційного соціального конфлікту та розглядає його як важливіший елемент соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків. Цінність конфліктів полягає в тому, що вони відвертають окостеніння соціальної системи, відкривають шлях новизні.

3. ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Суть і структура політичної системи суспільства

Політична система суспільства — цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних ролей, відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підвладних кодексу політичних, соціальних, юридичних, ідеологічних, культурних норм, історичним традиціям і установкам політичного режиму. Політична система включає організацію політичної влади, відносини між державою і суспільством, характеризує хід політичних процесів, що включають інституалізацію влади, становище політичної діяльності, рівень політичної творчості в суспільстві, характер політичної участі, неінституційних політичних відносин. Політична система суспільства — одна із складових частин сукупної суспільної системи, яка взаємодіє з іншими її сферами: соціальною, економічною, ідеологічною, етнічною, правовою, культурною, що створюють її суспільне оточення, її суспільні засоби поряд з її природним оточенням і природними ресурсами (демографічними, просторово територіальними), а також зовнішньополітичним оточенням.

Зрозуміло, політична система суспільства — сукупність взаємодіючих сфер: інституційної (політичні інститути), нормативно-регулятивної (режим політичний), інформативно-комунікативної (політичні комунікації) та ін. Політичні інститути — різновидність соціальних інститутів. Політичні інститути — сукупність політичних установ з організованою структурою, центра-

лізованим управлінням, виконавчими структурами тощо (інститут влади — уряд, законодавчі збори, парламент, держава, міська рада, префектура та ін.). Політичні інститути — форми та суть політичних функцій, відносин, типів управління: інститут президентства, президентської влади, інститут представництва, тобто процедури обрання довірених осіб, членів представницьких органів влади — парламенту та інших, що представляють в них інтереси і волю виборців; інститути політичних партій або асоціацій (об'єднання частини членів суспільства в угруповання з якихось причин та ознак аж до інституту сім'ї, особистого життя людини і т. д.). Ступінь і характер інституалізації суспільства, тобто числа сформованих у ньому інститутів, легкість їх утворення, свідчать про рівень розвитку та тип суспільства, його політичної системи і асоціативного життя, свободи утворення політичних та інших угруповань. Кожний з політичних інститутів здійснює певний вид політичної діяльності і включає соціальну спільність, верству, групу, що спеціалізуються на реалізації політичної діяльності з управління суспільством. *Політичні норми* регулюють відносини всередині політичної системи суспільства, а також між політичними і неpolітичними інститутами, матеріальні засоби, необхідні для досягнення поставленої мети.

У політичній сфері діють політичні інститути: держава, політичні партії, групи інтересів — найрізноманітніших соціальних спільностей, верств, що мають певну мету і вимоги до політичної влади (професійні спілки, молодіжні та жіночі рухи, творчі спілки та об'єднання, етнічні та релігійні спільності, різні асоціації та ін.). Групи інтересів — добровільні об'єднання, організації, створені для вираження і репрезентування інтересів різних верств суспільства, що входять до них. Політичні інститути забезпечують відтворення, стабільність і регулювання політичної діяльності, збереження ідентичності політичної спільності навіть при зміні її складу, посиленні соціальних зв'язків і внутрігрупової згуртованості, здійснюють контроль за політичною поведінкою тощо.

Політичні інститути — важливе джерело соціальних і політичних змін, яке створює багатоманітність каналів політичної активності, формує альтернативи соціального та політичного розвитку.

Держава — основний політичний інститут

Провідним інститутом політичної системи, що зосереджує максимум політичну владу, є держава. *Держава — політична*

організація суспільства, яка об'єднує все населення і репрезентує його інтереси, волю. Держава — джерело права та закону, організуюча сила життя суспільства і діяльність самої держави, її владних структур у системі політичних та суспільних відносин. Держава — виразник інтересів і волі економічно панівної верстви, оберігає її домінуюче становище в суспільстві, створює умови використання всіх ресурсів: людських, матеріальних, природних в інтересах розвитку суспільства та ін.

Держава всіх епох і типів характеризується рядом стійких, загальноісторичних ознак і функцій: обов'язкове формування правлячих сил на тій чи іншій соціальній і класовій основі, процес, що в сучасних умовах має тенденцію демократизації (за рахунок політичних партій, суспільних і громадських рухів, виборних носіїв влади та ін.), наявність політичної організації; політичної системи; розгалужених власних структур; розширення політичного простору за межі державної території; підтримання з усіма державами взаємовигідних відносин; утримання внутрішнього миру і порядку, стабільності в суспільстві; регулювання соціальних, класових, національних, економічних відносин, досягнення добробуту тощо. *Ефективність політики* часто розглядається як проблема *ефективності державної влади*, тому що державна влада найзначиміша для суспільства. Отже, *державна* — *основний політичний інститут, що має чіткі риси і якості політичної влади, які роблять її стійкою.* В сучасних умовах в Україні ставлення до влади, владних структур далеко неоднозначне. Народ зневірився «слабкістю» влади, дедалі більше стає пасивним в реалізації політичних проблем, навіть у процесі формування органів державної влади.

Суспільне буття влади визначається інструментальним функціональним її призначенням, її властивості служать засобом здійснення задуму, наміру, програм, бути відносинами між суб'єктами політики, пов'язувати їх. Відображена в законах, нормах, правилах, заборонах, розпорядженнях, волевому і емоційно-муду впливі, *влада існує в потенційних і реальних в формах.*

Потенційні форми влади — форми влади, що не проявилася, але є не менш істотною, аніж активна, реалізована. Свідомість наявної влади, що не проявилася, впливає на потенціальні об'єкти (людина, спільність людей, суспільство) стабілізуюче і організуюче, не менш сильно, аніж реально діюча влада. В історії влади боротьба навколо неї зосереджувалася на проблемі її політичної орієнтації. Лише в XVII ст. політико-філософська думка прийшла до ідеї такої її структурної реконструкції, що має її демократизувати, підкорити закону і зробити більш ефективною,

покладаючись, в основному, на об'єктивний механізм її організації і функціонування, а не на добру волю правителів. У здійсненні структурної реорганізації влади став основоположним запропонований в середині XVII ст. Джоном Локком проект поділу єдиної влади на декілька незалежних, але взаємопов'язаних влад, що співпрацюють і контролюють одна одну: *законодавчу, виконавчу, вона ж судова і федеративна*, що веде міжнародні відносини, — тобто за функційною ознакою, а не за міркуваннями престижу, пріоритету якоїсь із влад. Потім, уже в XVIII ст., Шарль Монтеск'є створює теорію поділу влади в її сучасному вигляді: *законодавчу, виконавчу, судову*. Пізніше схема Шарля Монтеск'є, звичайно, доповнюється законною фігурою влади — монарха, президента та ін.

З початку 90-х років в Україні засоби масової інформації широко використовують поняття: *слабка влада, сильна влада, криза влади* та ін. Слабкістю влади вважаються нормальні людські відносини, прагнення вирішити навіть найскладніше питання без застосування насильства, без конфронтації, а шляхом згоди, консенсусу, компромісу та ін. Інші ж під слабкістю влади розуміють цілий комплекс ознак, що характеризують становище місцевої та центральної влади: невмілі дії та не вирішені своєчасно важливі проблеми суспільного життя. До речі, з початку 90-х років виконавчі органи влади не реалізують прийнятих рішень, гальмують реформи створення ринкових відносин, посилюється криза довіря інститутам влади. Сильною ж владою вважається вирішення всіх питань політичної і господарської діяльності за допомогою сили примусу, наявності «сильної руки» та ін. Сильною владою вважалась та влада, що мала реальну можливість діяти ефективно. Ефективність влади визначається, *по-перше*, адекватним відтворенням владної діяльності, задоволенням інтересів тих соціальних спільностей, на які опиралась влада, водночас намагаючись особливо не обмежувати і не порушувати інтереси різних суспільних верств; *по-друге*, оптимізацією процесу прийняття і реалізації політичних рішень; *по-третє*, оптимізацією організаційних основ діяльності системи влади, підвищенням рівня політичної і правової культури населення.

Держава прагне до жорсткого нормативно-правового регулювання відносин з громадянами, суворо стежачи за додержанням правових актів, припиняючи будь-які відхилення від утверджених в суспільстві законів і правил. Відмінною рисою держави виступає не тільки прагнення до відтворення владних структур, але й поширення впливу на інші соціальні інститути, забезпечення їх

соціальної і політичної діяльності, забезпечення їх правового та іншого захисту.

Соціальні інститути — складові частини політичної системи

Складовими частинами політичної системи суспільства виступають різні соціальні інститути: політичний режим, політичні партії та ін. Важливою складовою частиною політичної системи є *політичний режим*. У політичній соціології поняття *політичний режим* ряд соціологів Анрі Оріу, Моріс Дюверже та інші ототожнюють з поняттям *політичної системи*, а політологи Девід Істон, Габріель Алмонд, Володимир Волович та інші під політичним режимом розуміють форму правління, що відрізняється великою мобільністю в порівнянні з відносно більш консервативними політичними інститутами та залежно від співвідносин соціально-політичних сил і політичної ситуації.

Політичний режим — сукупність засобів та методів, що визначають здійснення влади і відображають становище прав та свобод громадян як відносини владних структур до правових основ своєї діяльності. Політичний режим — система конституційних (законних) порядків та конкретне втілення політичної системи і політичної організації суспільства. Суверенність і соціальний зміст політичної системи, політичної організації суспільства, структура влади, способи та методи, засоби її здійснення і характеризують політичний режим суспільства. Якщо в політичному курсі відображена мета суспільства, держави, то в політичному режимі — організаційні засоби її здійснення. Курс — вираження політичної мети — має пріоритет перед політичним режимом, що обумовлює засоби реалізації політичної мети. Який політичний курс, такий зміст і характер політичного режиму.

Норми — основні правила участі громадян в типах політичних процесів. Норми діляться на два типи: *норми-закони* і *норми-звички*. Функції оцінки і орієнтації особи, спільності здійснюють соціальні норми. Та соціальні норми не обмежуються тільки функціями оцінки і орієнтації. Норми здійснюють регулювання поведінки і соціальний контроль за поведінкою. Норми мають яскраво виражений вольовий характер. Це не тільки висловлення думок, а й вираження волі. На відміну від індивідуального волевиявлення норми виражають типові соціальні зв'язки, дають типовий масштаб поведінки. Норма не тільки оцінює і орієнтує на ідеали, а й передбачає їх. *Соціальні норми* — це правила, що відображають ви-

моги суспільства, соціальної спільності до поведінки особи, соціального угруповання в їх взаємовідносинах одного з одним, соціальними інститутами, суспільством. Регулюючий вплив соціальних норм полягає в тому, що вони встановлюють межі, умови, форми поведінки, характер відносин, мету та способи її досягнення. Передбачаючи загальні принципи поведінки, соціальні норми водночас встановлюють параметри поведінки особи, соціальної спільності, дають повніші моделі, зразки того, що повинно бути. Порушення норм викликає конкретну і чітку негативну реакцію з боку соціальної спільності, групи, особи, їх інституційних форм, спрямованих на подолання відхилень від норми. Тому норми є більш дієвим засобом боротьби з відхиленнями, вони забезпечують порядок, стійкість суспільства. Норми ж виникають унаслідок потреби в певній поведінці. Ще в давнину однією з норм стала норма чесного ставлення до своєї частки в суспільній праці. І на зорі людства можна вижити тільки дотримуючись такої норми, бо виникла вона внаслідок закріплення, повторення необхідних спільних дій. Ця ж норма не втратила значущості і тепер, в сучасних умовах. Багатоманітність соціальної реальності, соціальних потреб породжує і багатоманітність норм.

У політичній системі важливе значення мають *політичні партії, масові громадські організації, суспільні рухи, групи інтересів*. У демократичних державах всі політичні інститути автономні і успішно здійснюють функції: впливають на формування державних і владних структур, коректують політичну мету, спрямовують політичний розвиток суспільства. В авторитарних і тоталітарних суспільствах різні об'єднання і організації створені для вираження і представництва інтересів людей, які входять до них. Політичні партії, масові громадські, суспільні об'єднання строго підпорядковані правлячій еліті, їх природні функції деформовані. Встановлення зв'язків між інститутами політичної системи, координацію їх дій здійснюють в структурі політичної системи інформаційно-комунікативна служба та канали передачі інформації уряду (процедура слухання справ на відкритих засіданнях комісій, конфіденціальні консультації із зацікавленими організаціями, об'єднаннями тощо), а також засоби масової інформації (преса, телебачення, радіо тощо). Певний обсяг знань та інформації, особливо в сфері політичного життя, має величезне значення для оцінки громадянами дій та подій, що відбуваються в політичній, економічній та соціальних сферах суспільства. В різних системах становище та роль засобів масової інформації різна: якщо в демократичних суспільствах засоби масової інформації незалежні,

то в тоталітарних і авторитарних вони повністю підкорені правлячій еліті.

Соціальне конструювання політичної системи суспільства

Люди — головні творці і діючі особи політичної історії. В суспільстві кожна людина виконує певну політичну роль, реалізує політику. Здійснюють владу політичні інститути, діючи в тісному зв'язку з іншими соціальними інститутами, дотримуючись встановлених законів, норм. Індивіди, соціальні спільності, політичні, соціальні інститути — основні компоненти конструювання політичної системи. Стійкі види політичної діяльності: участь у виборах до органів політичної влади, лобізм, партійна діяльність та ін. Види політичної діяльності визначають і наявність стійких політичних ролей, що здійснюються соціально за встановленими в суспільстві законами та продиктованими потребами панівних соціальних верств і груп.

Сукупність політичних ролей має свої властивості системи: кожний елемент функціонує і вирішує певні завдання. Будь-яка політична роль має сенс і можливість реалізації тільки в єдиному політичному просторі, тому що вона незалежна і впливає на інші. Кожний елемент політичної системи унікальний і не повторює властивості всієї системи. Володіючи певними перевагами, рольове уявлення про політичну систему дозволяє досить чітко визначити види і зразки політичної поведінки, місце та роль індивіда в політичному процесі, його мету та орієнтації, виділити його активно-перетворюючий початок.

Система політичних інститутів охоплює все поле політичного життя. Влада здійснюється державою, а боротьба за владу організується політичними партіями і рухами, участь має у формуванні державних органів регулюється інститутом виборів та ін. Поява видів діяльності, що не вкладаються в рамки старої системи, обумовлює створення нових політичних інститутів. Так, виникла у другій половині 80-х років ХХ ст. для громадян України можливість висловлювати незбіжні з офіційною точкою зору міркування і погляди, обумовити процес консолідації однодумців, створити нові політичні об'єднання, політичні партії. Думки соціологів про конструювання, побудову політичної системи не збігаються. Одні вважають її тотожною державі і розглядають як складну взаємодію державних органів і установ. Інші — розширюють межі політичної системи за рахунок політичних партій, інших політичних та масових громадських, творчих об'єднань,

що беруть участь у процесі формування інститутів політичної влади. Треті — включають в політичну систему різні опозиційні політичні партії і рухи, усунені від безпосередньої участі в формуванні владних структур та ін. Та підходи базуються на вузькому розумінні політичного інституту, на ототожненні політичного інституту з політичною організацією суспільства, що, як відомо, формалізована і структурно, і функціонально. Окрім політичних об'єднань багато стійких за характером видів політичної діяльності залишаються неформалізованими і становлять обов'язковий атрибут політичного життя будь-якого суспільства (мітинги, маніфестації, пікети, протести та ін.). Учасники масових виступів населення не пов'язані формально-статутними відносинами і, можливо, ніколи більше не зйдуться разом у такому складі. Та будь-який мітинг неминуче повторює певні норми і правила: визначене місце збирання маніфестантів, участь у мітингу осіб, які поділяють мету і співчують політичним поглядам організаторів, згода з висунутими лозунгами, підтримка виступаючих, несприйняття інших поглядів та ін. Якщо хтось порушує правила, то вживаються різноманітні санкції: осудливі погляди, критика, улюлюкання, навіть вигнання зі зборів та ін. *Мітинг — специфічний неформальний вид політичного інституту.* Політичними інститутами виступають і вибори, виборчі кампанії, політичні маніфестації, пікети, компроміси та ін.

Звичайно ж, політична система включає всю сукупність політичних інститутів, формалізованих і неформалізованих, діючих на непостійній основі, відтворюючи цілісність політичного життя суспільства. Інституційний підхід до визначення суті політичної системи дає цілісне уявлення про політичну сферу, розкриває відмінності політичних систем у різних країнах. Наявність інституту монархії свідчить про монархічну форму правління. Зосередження виконавчої влади в руках обраного президента — президентську республіку та ін. Для визначення форми політичної системи важлива не тільки наявність тих чи інших інститутів, а й характер їх взаємозв'язку. Збереження в Англії інституту монархії не свідчить про монархічну форму правління, тому що тут виконавча, законодавча та судова влади належать обраному прем'єр-міністру, парламенту та верховному суду. Відрізняється парламентська республіка не просто наявністю парламенту як інституту законодавчої влади, а встановленням ним контролю за виконавчою владою, зокрема права змінювати та затверджувати уряд. Введення в Німеччині або Італії посади президента не привело їх до перетворення в президентські республіки, тому що ви-

рішальне слово у формуванні органів влади залишалось за парламентом.

Проблема взаємодії, незалежності політичних інститутів — одна з важливих в аналізі політичних систем, обумовлених тим, що система завжди щось більше, відмінне від простої сукупності її компонентів. *Диктатура* — *необмежена політична, економічна та ідеологічна влада, що здійснюється суворо обмеженою групою людей на чолі з лідером, ім'я якого або використовується ним соціально-політична ідея дають визначення тому або іншому виду диктаторського правління (абсолютизм, монархія, бонапартизм, тоталітаризм та ін.)*. Суть диктатури полягає в узурпації політичної влади, поширенні владарювання на всі сфери життєдіяльності суспільства. Здатність політичної системи до відновлення рівноваги придушується — вона змушена модифікувати структуру, пристосовуватися до внутрішнього напруження. Після 1917 року в Росії монополізація влади партією більшовиків відбувалася за допомогою посилення ролі каральних органів і послаблення представницької влади Рад. Знищувалися будь-які спроби змінити систему взаємозв'язків, засновану на покірності і підкоренні. Органи представницької та виконавчої влади трансформувалися в слухняних, покірливих виконавців волі політичної партії та ін. Проте міцність і життєстійкість такої політичної системи ілюзорна. І досить з'явитися симптомам кризи правлячої політичної партії, як вся система влади починає руйнуватися, розпадатися.

Демократія — *одна з форм правління політичної і соціальної організації суспільства, держави*. Демократія як спосіб здійснення влади передбачає правову рівність основних політичних інститутів, що базуються на чіткому розподілі їх функцій. Інститут загальних виборів дозволяє визначити склад представницьких органів, і ніякий інший політичний інститут не може опротестувати або змінити одержані результати. Діяльність політичної партії обмежується представництвом інтересів соціальних спільностей, верств, проведенням виборчих кампаній, координацією діяльності обраних від політичних партій парламентаріїв та ін. Ліквідуються спроби нав'язати точку зору політичної партії непартійній масі. Держава будується на принципі розподілу функцій між законодавчими, виконавчими і судовими органами. Демократична політична система досить стійка, не вдається до насилля, придушення інших інститутів. Парламентські і урядові кризи переборюються не шляхом покладення їх функцій на якісь інші інститути, а оновлення їх персонального складу є відновленням втраченої здатності до самостійних дій. Інституційна рів-

ність дозволяє уникати залежності всієї політичної системи від якого-небудь одного державного органу або політичної партії.

Функції політичної системи

Політика як соціальний інститут реалізує багатоманітні функції. По-перше, політика відображає докорінні інтереси соціальних спільностей, дає визначення колективної мети, програм суспільного розвитку. По-друге, політика здійснює функції управління і керівництва політичними і суспільними процесами в інтересах окремих соціальних груп та суспільства, вирішує виникаючі соціальні та політичні суперечності. По-третє, з політикою пов'язана трансформація суспільства. Сприяючи реалізації певних інтересів, мети, політика здійснює інноваційну функцію. По-четверте, саме політика створює нові форми організації, забезпечує зміни і розвиток суспільства. Здійснюючи управління різними сферами життя суспільства, політика як соціальний інститут інтегрує розвиток різних сфер суспільства, тобто реалізує особливу інтеграційну функцію. Нарешті політика як специфічне середовище соціалізації здійснює функцію виховання та формування особи. Важливе в з'ясуванні суті і змісту політики розкриття суті функцій щодо політичної системи яка дає пояснення існуючому політичному режиму.

Політичний режим — сукупність принципів, методів, способів політичного управління, політичного керівництва, співвідношення елементів політики, характер зв'язку органів держави і решти ланок політичної організації, співвідношення гілок і ланок влади, особливості партійних систем, процедури виборів політичного керівництва. Політичний режим — сукупність засобів і методів, що визначають спосіб здійснення владними структурами своїх повноважень і правові основи їх діяльності. Політичний режим здійснюється за допомогою всієї системи політичного владарювання. Функції самої політики визначають і функції політичної системи, механізм її дії. По-перше, політична система визначає політичну соціалізацію та залучення людей до участі в політичному житті, в формуванні соціальними спільностями, верствами та індивідами вимог, що відповідають їх реальним інтересам, і перенесення їх в центр політичної боротьби або в сферу прийняття політичних рішень, агрегування інтересів, тобто приведення до одноманітності багатьох часткових, приватних вимог, що пред'являлись урядовим структурам, в політичних комунікаціях. По-друге, функціями політичної системи виступають

розробка норм-законів, застосування норм, контроль за дотриманням норм та ін.

Функція політичної соціалізації і залучення людей до участі в політичному житті суспільства властива всім сучасним політичним системам, сприяє поширенню духу участі в політиці серед всіх людей суспільства. Якщо в демократичних країнах, де функція соціалізації і залучення людей до участі в політичному житті реалізується не урядовими, недержавними структурами, хоча й там очевидний вплив державних структур на процес соціалізації, *то в тоталітарних і авторитарних суспільствах функція соціалізації та політизації фактично прерогатива держави*, тому що всі органи та учасники політичної соціалізації (школа, молодіжні об'єднання, засоби масової інформації тощо) контролюються державою і культивують «дух насилля».

Політичні комунікації — процес передачі інформації і переконань. Політична система як специфічна комунікативна система розкриває не тільки сам процес формування і внесення у свідомість політичної інформації, але й показує соціальні наслідки введення нової інформації в політичну систему. Сам акт комунікації американський соціолог Гарольд Лассауел так сформулював: «Хто? Що повідомив? Кому? З яким результатом?» За допомогою комунікації забезпечується зв'язок між різними структурами політичної системи. Соціолог Володимир Волович відмічає, що для керівництва і реалізації політики звичайно вимагається вертикальний потік інформації від народу до урядових структур і від уряду до народу. Необхідний і горизонтальний потік інформації між рівнями і органами влади. Соціальні дії, оволодіння владою в процесі комунікації набирають певної форми взаємовідносин між людьми, формують повагу до влади, створюють державність.

Політична система сучасної України

Специфіка або системні якості лежать в основі різних типів політичних систем. Особливості системи політичних інститутів сучасної України визначаються в межах різних типів. *По-перше*, тип як відносна стабільність (на поверхні) системи, здатної легко трансформуватися в нестабільність через поглиблення конфліктів між основними політичними блоками, в тому числі і всередині державного механізму, а також між різними регіонами. *По-друге*, тип як система з відносно низьким темпом соціальних процесів і недостатньо сприйнятлива до соціальних новацій. Самостійна

політична система сучасної України молода, фактично не має достатньо ефективних традицій та досвіду самостійного функціонування. Історичні традиції державної суверенності України практично не пов'язані з процесом вирішення сучасних проблем суспільства. *По-третє*, тип як політична система України, якому властива централізація з деякими елементами регіоналізації та децентралізації. Система не здійснює повністю комплексу функцій, необхідних для забезпечення нормального функціонування сучасного цивілізованого суспільства. *По-четверте*, тип політичного інституту як сучасна політична система України — перехідна від неправового до правового типу політичної системи, де методи нормального правового регулювання переважають над методами використання безпосередньо вольових актів органів політичної влади. Для більшості населення політична система законна.

Політична система сучасної України діє в умовах надзвичайної, але ненормальної ситуації. Причому надзвичайні обставини склалися в усіх сферах життя суспільства: по-перше, в природному (фізичному та біологічному) середовищі, де поглиблюється екологічна криза, зберігається панування нерозумних моделей природо-користування; в промисловості і сільському господарстві; загальний, спільний генофонд народу зазнає значних втрат; в господарюванні прогресуючою виступає тенденція деградації найважливіших структур життєзабезпечення соціуму; по-друге, в сфері культури (зокрема в системі освіти) не забезпечується повне відтворення загальної культури відповідним передовим прогресивним стандартам і потребам прискореного соціального розвитку, спостерігається подальша ерозія масової «практичної моралі»: значна частина населення все ще перебуває під впливом «культурного шоку», пов'язаного зі швидкою зміною панівних офіційних міфів і відсутністю чіткої національної ідеї; по-третє, несформована система ефективних відносин України з іншими державами і міжнародною співдружністю. Особливістю політичної системи сучасної України є перехід до впровадження консенсуальної моделі вирішення соціальних конфліктів, миролюбність і неагресивність, відсутність власної глобальної (загальнопланетарної) системи забезпечення національних інтересів.

Сучасна політична система ще не здатна забезпечити зростання рівня і якості добробуту основних верств населення. *Політична система — світська, на відміну від атеїстичної або релігійної*. Політична система України *етатизована (одержавлена)*, з недостатньо високим інтелектуальним рівнем політики, з перевагою певних соціальних верств реформованої традиційної номен-

клатури, нової «номенклатури», сил, які включились у контроль над «каналами розподілу», і «нுவоришів», здатних «стимулювати» в необхідному для них напрямку діяльність політиків і бюрократичного апарату.

Сучасна політична система України — перехідна від соціалістичної до капіталістичної або перехідна від казарменого (недемократичного, негуманного) соціалізму до капіталізму, доповнена деякими рисами неокapіталізму, але не як перехідна до демократичного соціалізму. В сучасній Україні існує і специфічний, змішаний політичний режим, де поєднуються ознаки всіх основних «чистих» різновидів політичних режимів: демократичного, авторитарного, автократичного, диктаторського, тоталітарного, анархічного, охлократичного. Передбачити напрямки подальшої еволюції політичного режиму сучасної України досить складно, тому що характер еволюції залежить від значної кількості факторів — і внутрішніх, і зовнішніх.

Ознаки легітимності влади та політики

Однією з ознак легітимності є *емоційно-довірливе ставлення людей до влади, засноване на вірі в її особливе призначення, в її здатність вирішувати життєво важливі для суспільства і кожної людини проблеми та цілі, в необхідність використання різноманітних, в тому числі і насильницьких методів, для досягнення мети.* Поведінка, заснована на легітимності, відрізняється від простої соціальної поведінки, що опирається на звичай або поєднання інтересів. Легітимність політики зобов'язана суттю ряду обставин, що об'єктивно супроводжує суспільство в його перетворенні на соціально неоднорідний конгломерат.

Емоціональне ставлення людей до влади різноманітне, що відображає індивідуальну неповторність кожної особи. Проте легітимність політики визначається загальними тенденціями щодо відносин між владою і населенням. Такими тенденціями визнані: *подолання страху, безвихідна покірність і віра в доцільність існуючого політичного режиму, переконаність в його необхідності.* Важливим індикатором легітимності виступає перевага іншої тенденції — *віра в доцільність політичного режиму.* Психологічні основи віри в доцільність політики і режим, що її здійснює, також неоднозначні. Віра може формуватися у свідомості як відповідь на успадковану здатність людей, їх прагнення дотримуватись звичних типів поведінки, усталених стереотипів сприйняття. Ірраціональний тип віри проявляється в сліпому наслідуванні

принципів, що склалися у суспільстві. Довіра до влади створюється під впливом звички, боязні змін, пасування перед труднощами, пристосування до нового політичного порядку. Така віра забезпечує життєздатність багатьох політичних режимів, підтримує їх легітимність.

Досвід історії показує, що так звані традиційні суспільства з їх суворою регламентованістю системи відносин, досить жорсткими структурами, деспотизмом правителів, існували протягом тривалих історичних періодів завдяки, насамперед, сліпому наслідуванню стереотипів поведінки, віри в непохитність структури влади. Це — віра наслідування, що забезпечує постійне відтворення відносин, які склалися раніше між правителями і населенням. Віру оберігали суспільні норми, закони. З настанням ери індивідуалізму, що вимагає від людей жити своїм розумом, віра почала набирати дедалі раціональнішого характеру. Ставлення до влади уже визначається не чеканням забезпечення звичного способу життя, а співвідношенням особистих і групових інтересів з можливостями їх реалізації існуючими державно-політичними структурами. Осмислене ставлення до влади, що передбачає прийняття індивідом рішення про відповідність державної політики його особистим прагненням і меті, наміри чітко зафіксувати межі державної влади, бажання впливати на відповідальні політичні рішення, що торкається його долі та інше,— все це вимагало раціональних основ віри, яка стає усвідомленим вибором оптимальної структури влади. Віра формувалась як результат розвитку думки, прийняття індивідом важкого рішення, що відповідний тип влади ефективно захистить його інтереси.

Другою ознакою є визнання масовою свідомістю значимості, цінності самої влади і відповідно форми її побудови. Влада не неминує зло, а реальність, що дозволяє раціональніше вирішувати особисті проблеми: забезпечувати необхідний порядок у суспільстві, оберігати життя людей. Легітимним вважається такий політичний режим, інститути якого розглядаються як значущо цінні. Людині властиво дивитися на світ крізь призму своєї системи цінностей, основу якої становлять інтереси особи, колективу, суспільства. Кожен робить висновок про здатність влади організувати життєдіяльність суспільства і тим самим виявляє своє ставлення до неї і її інститутів. Система цінностей відіграє велику роль у мотиваційній структурі особи. Система цінностей може стимулювати явні дії людей, які бажають добитися встановлення справедливого порядку, що сприймається повністю з орієнтаціями, які склалися, і формувати або довірливо-підтримуюче, або критично-негативне

ставлення до існуючих владних структур і інститутів. Легітимність політичного режиму утверджується лише тоді, коли інститути влади, державне керівництво проводять політику, що відповідає запитам населення, схвалену масовою свідомістю. Поява тріщин між соціально-політичними орієнтаціями більшості населення країни і практичними ділами управлінських органів може обернутися серйозною кризою влади. В основі кризи влади — втрата правлячими колами розуміння прагнень, запитів, сподівань і чекань багатьох людей, тобто системи соціальних орієнтацій. Соціальні орієнтації — фактор дії політики.

Третьою ознакою легітимності є схвалення масами політики, що проводиться політичним та державним керівництвом, згода з їх основною метою, методами і засобами управління. Ознакою схвалення політики розкривається суб'єктивне ставлення людей до конкретного уряду, політичного діяча. В період відносно сприятливого соціально-економічного розвитку звичайно складаються ставлення, згода, схвалення. Але в міру наростання кризових явищ в економіці, падіння життєвого рівня населення країни схвалення змінюється невдоволенням з боку мас і втратою політичним режимом легітимності. Якщо ж в межах існуючої системи маси знаходять інших лідерів, з якими пов'язують свої надії, то кризові явища не означають, що це є незадоволення політичною системою. Розчарування в конкретних політиках не може підірвати легітимність режиму, якщо маси вірять в доцільність і визнають ціннісну значимість існуючого державного устрою.

Ознаки легітимності тісно пов'язані між собою і практично неподільні. Віра в непохитність і правомірність існуючого політичного режиму визначається системою ціннісних орієнтацій, зміцнюється схваленням політики. Легітимності політичної влади властиво немало зовнішніх ознак, за якими роблять висновки про наявність або відсутність легітимації. Політика входить у життя людини з екрана телевізора, з газет, брошур, як правило, переповнених політичною інформацією. Все, що зв'язує людину з політикою, може стати провідниками живильної сили, яка зміцнює її упевненість у майбутньому, а може стати важкими путами, що створюють безліч незручностей, які не дозволяють розгорнути особисту ініціативу, несуть розгубленість і принизливе почуття залежності. Чи можна уникнути крайностей? Так, можна. Треба мати ясне уявлення про те, чого людина чекає від політичних інститутів, наскільки їх діяльність відповідає ціннісним орієнтаціям, запитам населення, тобто постійно відчувати пульс масової свідомості суспільства.

Література

- Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. — М., 1993.
- Белов Г. А.* Политика как общественное явление // Кентавр. — 1993, № 2.
- Вебер М.* Избранные произведения. — М., 1990.
- Вятр Ежи.* Социология политических отношений. — М., 1982.
- Головаха Є. І.* Стратегія соціально-політичного розвитку України. — К., 1994.
- Політичний портрет України. — К., 1994.

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ*

1. ПРИРОДА, ФУНКЦІЇ І СТРУКТУРА КУЛЬТУРИ

Культура — сукупність способів і методів людської діяльності (матеріальної та духовної), об'єктивно втілених у предметах, матеріальних носіях (засобах праці, знаках), що передаються наступним поколінням. Поняття культура мало завжди далеко не однакове значення. Спочатку словом культура визначали способи обробітку землі. Мислителі XVIII ст., ототожнюючи культуру з формами духовного і політичного саморозвитку суспільства і людини, розгорнули формування своєї рідної теорії культури. Натуралісти вбачали джерела культури в натуральній природі людини. Ідеалісти бачили призначення культури в моральному розвитку людини, досягненні нею високої моральності. Культура — це системна інтегрована якість суспільства, що відбиває досягнутий рівень розвитку. Це стосується всіх видів і типів культури, її проявів. Культура — це явища, процеси, відносини, що якісно відрізняють суспільство, людину від природи і є результатом соціальної взаємодії. Культура — це сукупність соціальних норм і цінностей, що склалися історично і притаманні конкретній суспільній системі. Норми і цінності культури генетично не успадковуються. Культура демонструє свою соціальну природу, виражаючи в кожний період спрямованість суспільства на створення, зберігання і поширення результатів людської діяльності. Культура — погляд на світ крізь призму Добра і Зла, красивого і шкідливого, прекрасного і потворного та ін.

Світ людської культури виступає сферою формування, розвитку і виявлення суті сил людини, їх реалізації в природі і суспільстві. В соціології культура визначається не як взаємодія між речами і не як взаємодія між ролями в системі соціальної організації, а як взаємодія між самими людьми, які поєднують їх як особистостей і суб'єктів суспільного розвитку. Культура — надзвичайно складне і специфічне суспільне явище. Вона має глибокі внутрішні зв'язки з природою і суспільством: закономірності розвитку і функціонування соціального організму, що є об'єктивною необхідністю. З позицій соціології проявляються три основні сфери людської культури. *По-перше*, ставлення людини до навколишньої природи. В сучасних умовах культура і особа, культура і суспільство вимірюються ступенем усвідомлення тієї ситуації, за якою людина має відповідально ставитись до середо-

вища проживання з метою запобігання небажаних наслідків. Культура людського суспільства — гармонія взаємозв'язків з природою, що проявляються в найрізноманітніших сферах: на виробництві, відпочинку, в побуті. *По-друге*, культура — ставлення однієї людини до іншої. Від ступеня усвідомлення взаємозв'язків людей залежить рівень культури міжособистісних, міждержавних, міжетнічних відносин, а також культурний клімат взаємовідносин в колективі, побуті, сім'ї. *По-третє*, культура — ставлення людини до самої себе. Культурна діяльність індивіда — це постійне самовиховання, самопізнання, саморозвиток. Рівень культури особи проявляється у формуванні позитивного ставлення до набуття знань, виховання стійких моральних принципів, розвитку почуття краси, благородної зовнішності, підтримки доброго здоров'я.

Виділяють культуру *матеріальну* і *духовну* відповідно до двох основних видів виробництва — *матеріального* і *духовного*. Виділяючи такі види культури, не варто забувати, що *культура — єдина цілісна система, всі елементи якої взаємопов'язані*. Але виділення видів культури виправдане тим, що кожен з них має свою специфіку і відіграє особливу роль у розвитку суспільних відносин.

Матеріальна культура охоплює всю сферу матеріальної діяльності і її результати (знаряддя праці, засоби транспорту, житло, предмети вжитку), що становлять матеріалізацію людських ідей, опрем'ячене знання. Пов'язана з перетворенням навколишнього середовища, матеріальна культура включає, по-перше, цілеспрямоване формування матеріального середовища виробництва; по-друге, зміну матеріального середовища побуту, і, по-третє, зміну соціального середовища фізичного розвитку людини.

Духовна культура — система, що включає всі види, форми і рівні суспільної свідомості, освіти і виховання, установи культури. Сюди належать всі види пізнання, всі форми і типи літератури, мистецтва, філософії, релігії, науки, моралі. Духовна культура відіграє велику роль у формуванні всебічно розвинутої і соціально активної особи в умовах створення демократичного суспільства. Якщо духовне життя суспільства — відносно самостійна сфера соціальної системи, пов'язана із задоволенням духовних потреб членів суспільства, то духовна культура — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених і створюваних творчою діяльністю людей і спрямованих на задоволення їх духовних потреб. Визнаючи відносну самостійність духовної культури, враховуючи її специфіку, соціологія рішуче протистоїть концепціям культури, що розглядають її у відриві від соціального життя,

інтересів соціальних спільностей, як форму відображення якогось духовного джерела. Соціологія виходить з того, що духовне виробництво розвивається разом з матеріальним, що *в індустріальних, постіндустріальних, соціально інтегрованих суспільствах формується зовсім нова загальнолюдська культура, ядром якої стають загальнолюдські інтереси і цінності*. Якщо матеріальна культура переважно досягнута шляхом оволодіння силами природи, то духовна культура характеризує рівень і глибину пізнання природи, суспільства і особистості.

Основні елементи культури

Мова. Властиві світосприйняттю того або іншого народу поняття, система понять — *мова* — є *першоосною будь-якої культури*. Всі люди освоюють навколишнє середовище, пізнають його, фіксують його елементи дещо по-своєму, по-особливому. В українській мові, наприклад, є багато понять, що відображають явища навколишнього світу і властиві насамперед українцям, їх мові. Так, пори року, назви місяців, природні умови, клімат та інше, яскраво і характерно відбилися у певних поняттях: зимові місяці — грудень, січень, лютий — характеризують стан природи. Так, у грудні замерзає земля і, здебільшого ще не покрита глибоким снігом, стає змерзлим грудням. В січні січуть морози, а лютий ще більше лютує морозами і вітрами, снігами і метелицями та ін. Аналогічно розкриваються назви і весняних, літніх, осінніх місяців.

Мова відіграє важливу роль ретранслятора культури. Культура поширюється і жестом, звичаєм, мімікою, танцем та ін. Минулі покоління свої вміння, навички, лад думки доносять до сучасності в промовах та інших формах. Але найзмістовнішу, точну, доступну передачу культури може забезпечити насамперед мова. Проте є два протилежні погляди, дві позиції оцінки мови як ретранслятора культури. Одні вважають, що для передачі національної своєрідності, колориту, звичаїв роль мови не така вже й важлива. Можна повністю вільно, без всяких негативних наслідків упроваджувати практику витіснення рідної мови мовою, яка має міжнародний статус. І ця практика, за такою позицією, не приносить реальної шкоди розвитку національної культури. Навряд чи можна погодитися з подібними доказами і аргументаціями. Справа в тому, що, витісняючи рідну мову для в передачі національних цінностей культури навіть мовою, що має міжнародний статус, *звужуємо межі національної культури*. Але

разом з тим *не можна і абсолютизувати роль мови майже як єдиного носія національної культури, як це інколи намагаються зробити деякі дослідники, а особливо політики*. Дуже часто, тим більше в ХХ ст., *мова виступає лише як засіб комунікації, як засіб взаємозв'язку соціальних суб'єктів на основі обміну інформацією і безпосереднього спілкування*. Адже в тій чи іншій мірі може передаватися російською мовою — неросійська культура та ін. Та мова не лише ретранслятор культури, *але в усі часи мова є засіб влади*.

Варто зазначити, що в західних регіонах України сильніші традиції і схильність до рідної мови, аніж у східних і центральних. Якщо в західних регіонах України великий вплив на національну культуру, а разом і на українську мову, мають польська, угорська, словацька культури, то в центральних і східних регіонах досить відчутно проявляється вплив прикордонних з Україною регіонів — російських, білоруських, а на півдні — румунських, молдовських. Але тут аж ніяк не абсолютизується роль рідної мови в соціальному, культурному житті, а використовуються і російська, і молдовська мови, а особливо російська мова як одна із мов міжнаціонального спілкування, при цьому не зневажається і не витісняється українська мова, а сама українська культура збагачується цінностями культури російської та інших народів.

Знання і переконання — основні елементи будь-якої культури. Адже в переконаннях є те, в чому люди дійсно переконані, чим керуються в повсякденній діяльності, що втілюють у зразках, нормах і звичаях, поведінці. Переконання — певний духовний стан, властивість. Для переконань характерна генетична нероздільність інтелектуально-раціонального, чуттєво-емоціонального і вольового компонентів. *Переконання — чуттєве, творчо перетворене знання як особистісно-значуще, достовірне, сповнене потоком, енергією волі*. Переконання поєднані з природними і соціальними об'єктами. Будь-які переконання охоплюють усю структуру певних відомостей, інформацій (наукових і побутових) про явища суспільного життя, зміст і значення норм, принципів поведінки, тобто знання. Переконання, пов'язані з об'єктами природи, інформацією про природні процеси у вигляді уявлень про фізичну картину світу, природничонаукових, технологічних знань, технологій, відповідної інформації про способи дії, прийоми, як і що варто вирішувати, виробляти тощо. Переконання, поєднані з соціальними об'єктами, це — етичні, економічні, політичні знання, уявлення про традиції, звичаї, ритуали, етапи поведінки, дані про те, що вважається в межах культури бажаним або небажаним,

справедливим або несправедливим та ін. Під впливом об'єктивних умов буття людей, у процесі засвоєння створеної суспільством культури і нагромадження особистого практичного досвіду формуються переконання.

Для переконань характерна нерозділеність чуттєвого, раціонального і вольового компонентів. Всі компоненти переконань передбачають вчинки і поведінку людей, стають мотивами діяльності. В структуру переконань обов'язковим компонентом входять певні, особистісно-значущі знання. Природно, більшість знань, на які багате суспільство, так і не стають переконаннями. Між існуючими і поширеними в суспільстві знаннями і переконаннями людей завжди існує невідповідність. Особливо часто невідповідність стосується ідеологічних знань, що вибірково оцінюють актуальні соціальні проблеми. Причини розбіжності знань і переконань різні. Якщо знання суперечать дійсності, але мають статус панівних і нав'язуються суспільству, то люди, рано чи пізно, починають чинити опір їх реалізації. І навпаки, коли знання відображають об'єктивні тенденції розвитку, то їх поширення суттєво впливає на переконання, сприяє духовному прогресу.

Знання, що відображають об'єктивні тенденції розвитку, надають переконанням об'єктивних тенденцій розвитку, надають переконанням глибокого змісту, значення, визначають всезростаючу роль у суспільстві соціокультурних цінностей. І тут навіть неістотним є те, що окремі знання не включаються для аргументації власних переконань, а включаються в соціокультурну сферу суспільного життя. Ніхто вже не дає якійсь одній системі знань статусу «єдино вірного вчення». Залучення в культурне поле різноманітних знань веде до того, що *культура суспільства і свідомість людей набувають багатомірності, гнучкості, долається жорсткість в оцінках і примітивність суджень*. Логіко-психологічна структура переконань є єдність потреб, інтересів, надії, віри, намагань особи. Все це фокусується в діях і в способі мислення особи як здатність її невпинно і досконало відстоювати і аргументувати відповідну позицію, погляди. У центрі системи переконань і мотивів особи є ціннісні орієнтації.

Цінності виступають фактором, що відіграє певну роль у регуляції соціальних взаємодій. *Цінності — визначальний елемент культури, її ядро*. Культура — спосіб, метод саме ціннісного освоєння дійсності: і явищ природи, і технологічних винаходів, і взаємовідносин у сім'ї. Щоб визначити, оцінити, що корисно, значущо, а що — шкідливо, що — добро, а що — зло, важливо визначити оцінки, критерії. Саме критерії, оцінки предметів, дій,

ідей, думок і визначають суттєве в культурі. *Цінності* — це своєрідний соціальний механізм, що відтворює, зберігає, захищає, розвиває і передає все корисне, що є в суспільстві. Соціологічний підхід до ціннісних явищ полягає в дослідженні їх саме як стандартів, зразків, еталонів соціальної поведінки.

Один із творців сучасної аксіології (теорії цінностей) Герман Лотце стверджував, що джерело цінності потрібно шукати не в дійсності, а в людській свідомості. Комплекс цінностей може визначатись як низка змістовних елементів, що мають для людини особливу значущість. *Цінність відображає суттєве ставлення, де визначається значущість об'єкта для суб'єкта в якісних і кількісних показниках.* Для того щоб те чи інше явище дійсності стало цінністю, необхідно мати певні властивості, що здатні бути корисними для людини. У такому розумінні цінність — об'єктивна. Цінність об'єктивна і тоді, коли сам відбір та використання потрібних властивостей визначається інтересами і потребами людей. І мабуть, неправильно ототожнювати цінність з визначальним предметом. Цінність є значення предмета для людини. Поза людиною цінність позбавлена сенсу. Тоді поняття *цінність* суб'єктивне. Єдність об'єктивного і суб'єктивного в цінностях проявляється в градації самих цінностей. З одного боку, цінності — явище, що визначається інтенсивністю тих об'єктивно властивих йому якостей, що мають корисне значення для людини. Так, руда, що містить більше металу, більш цінна для виробництва. Але, з іншого боку, сам вибір інтенсивності визначається людськими інтересами, що знаходяться зворотно пропорціонально до інтенсивності оцінюваної властивості. Так, тепло бажане змерзлій людині, але лише у визначених межах — від 20 до 25 градусів за Цельсієм. Якщо всі існуючі цінності розподілити за ступенем їх значущості для існування людини, то одержимо класифікацію ієрархії цінностей, що підпорядкована принципу субординації, де кожна цінність належить до певної вищої цінності та відіграє роль засобу або умови. Вищі цінності буття — людина і людство. Всі інші цінності є цінностями лише остільки, оскільки забезпечують існування і еволюцію людства. Соціальні, політичні інтереси завжди спільні.

Важливою складовою частиною культурного освоєння людиною дійсності є *соціальні цінності*. Соціальні цінності характеризують значущість для суспільства або індивіда певних явищ дійсності. Соціальні цінності — основа прийняття рішень людиною, що визначають її життєдіяльність з допомогою надання стратегічних орієнтирів (рівність, свобода, щастя, добробут, справедли-

вість, чесність, вірність та ін.), заради досягнення яких варто боротися і навіть померти, і конкретних рекомендацій стосовно того, які дії, вчинки має звершити людина. Цінність — як деякий тип переконаності, ядро цілісної системи переконань людини — американський соціолог Макс Рокші розглядає як поведінку людини, рекомендації, як вона має або не повинна поводити себе, аби врешті досягати реалізації соціальних цінностей в житті.

У сучасному світі цінності багатоманітні за змістом і функціями. Соціологію цікавлять цінності як фактори, що відіграють певну роль в регуляції взаємовідносин людей у суспільстві. Роль цінностей як регуляторів поведінки людини проявляється в тому, що вони орієнтують її в навколишньому світі, спонукають до конкретних дій і надають діяльності певну спрямованість і зміст. Цінності, подібно до маяків, указують людині, куди йти, що робити та ін. Не варто лише змішувати культурні цінності з вимогами людської природи — біологічними потребами. Культурні цінності можуть поширюватися в суспільстві для пригнічення біологічної природи людини, якщо її прояви загрожують мирному, цивілізованому життю суспільства. Культурні цінності формуються суспільством для того, щоб людина, оволодівши ними, творила бажані для суспільства дії, не порушувала цілісності суспільного життя, сприяючи його розвитку. Культура олюднює і самі біологічні потреби індивіда, надаючи їм соціального змісту і цивілізованості. Сучасній людині потрібна їжа, житло певної якості і зовнішнього вигляду тощо. Норми, в яких та чи інша культурна цінність постає як бажаний конкретний зразок поведінки, виражають своєрідність тієї культури, в межах якої індивід освоює об'єктивний світ. Шлюб як цінність може фіксуватись у нормах моногамії (одношлюбності) для чоловіка і жінки або ж тільки для когось із них (багатоженство). Норми визначають сферу діяльності і людини, вихід за межі яких може загрожувати її безпеці і безпеці інших людей або суспільству. Норми обмежують діяльність людей.

Отже, з позицій еволюціонізуючого людства може бути придатна така класифікація цінностей: людина і людство — першорядні цінності; природні ресурси, знаряддя праці і продукти праці, необхідні для існування і відтворення людства, — цінності матеріального життя; різноманітні суспільні утворення, необхідні для життєдіяльності суспільства, — цінності соціального життя; наукові знання (філософські, моральні, етичні й інші уявлення), ідеї, норми, що покликані задовольняти духовні потреби, — цінності культури. Соціальний механізм, за допомогою якого відбу-

ваються виявлення, систематизація, відтворення і розвиток цінностей, і становить людську культуру. В стабільних суспільствах конфлікти цінностей вирішуються в межах існуючої культури. В сучасному суспільстві в Україні зона збігу основних цінностей соціальних спільностей, прошарків та груп різко звужена, тому можливість соціальних конфліктів досить вірогідна. Для їх запобігання бажано забезпечити в культурі всіх членів суспільства пріоритет таких цінностей, які об'єднують націю, зміцнюють суспільство, гарантують права та свободи особи.

Інтелектуальне, духовне життя суспільства

Культура не є дещо застигле, раз і назавжди дане, а змінюється в міру розвитку потреб суспільства. Норми культури мають програмуєчий характер, що визначає можливі варіанти поведінки людини. Норми культури проявляються також в звичаях і обрядах, що закріплюються з покоління в покоління, набирають характеру культурних традицій. Спілкування людей, їх взаємовідносини на виробництві і в побуті регулюються саме духовною культурою. У процесі задоволення потреб у цінностях культури індивід збагачується духовно, розвивається як особистість, формує самого себе. Та все це водночас обумовлює те, що формується особлива сфера соціального буття — *духовне життя суспільства*. Поняття *духовне життя суспільства* часто розглядається як синонім поняття *духовна культура*. Проте *духовне життя* — *певна сфера суспільного життя поряд з економічною, соціально-політичною сферами*. *Духовне життя охоплює всі духовні формування, утворення, в тому числі психологію людей, буденну, побутову свідомість, мораль тощо*. *Духовна культура — певний шар духовного життя, її ядро*.

Інтелектуальне, духовне життя проявляється в двох якостях. По-перше, духовне життя суспільства — реальний процес життєдіяльності людей, один з основних видів життєдіяльності, що включається в усі соціальні процеси. Щоб мати необхідні матеріальні засоби для життя, люди займаються матеріально-виробничою діяльністю. Але, як свідомі істоти, люди не можуть не задовольняти свої духовні потреби, тому, здійснюючи формування свідомості, вступають у духовне спілкування. По-друге, духовне життя, з одного боку, спільний спосіб життєдіяльності, а з другого — утворює відносно самостійну сферу. Звичайно ж, *духовне життя суспільства* по суті є реальний процес буття людей, а за своїм здійсненням — *спосіб суспільної життєдіяльності*.

ті і відносно самостійна сфера, пов'язана з формуванням і поширенням свідомості та задоволенням потреб людей.

Закономірності культурного життя

У соціології виділяють чотири групи показників розвитку культури суспільства. *Першу групу складають показники, що характеризують рівень розвитку суспільної свідомості та інтенсивність перебігу культурних процесів. Друга група показників пов'язана з розкриттям домінуючого типу культурної орієнтації суспільства. Третя група фіксує ступінь утвердження в суспільній свідомості цінностей людського існування. Четверта група показників характеризує культурний розвиток суспільства в аспекті взаємовідносин пануючої культури з іншими культурами.*

У процесі змін і розвитку духовного життя суспільства започатковуються і виявляються певні закономірності, що відображають суттєві і необхідні взаємозв'язки основних компонентів соціального життя. Розкрити закономірності — це означає показати зміни і розвиток духовного життя, сам процес здійснення духовного прогресу суспільства. Культурне життя, будучи вмурованим в існуючу соціальну систему, підкоряється різноманітним закономірностям. Серед них виділяються, по-перше, закономірності, що притаманні суспільству і поширюють свою дію на всю соціальну сферу, в тому числі й на культуру. Так, виявлення загальносоціологічного закону історичного прогресу відбивається на розширенні культурної сфери і підвищенні ролі культури в суспільстві. Аналіз культурної сфери дозволяє розкривати вплив закономірностей більш конкретно. По-друге, виділяються закономірності взаємозв'язку культури і системи відтворення матеріального життя, тобто взаємозв'язок між основними формами соціального буття. Найголовніша з них — визначальна роль матеріальних умов у ставленні до культури і вплив її на матеріальні умови. По-третє, по-стійно даються взнаки закономірності взаємозв'язку культурного життя з іншими сферами життєдіяльності людей (економічною, політичною, сімейною, побутовою та ін.). По-четверте, не можна ігнорувати закономірності власне культурного життя, бо вони представлені зв'язками між структурними компонентами: культурною творчістю і духовним споживанням її результатів; співвідношенням наукової творчості і духовної, художньо естетичної творчості та ін. По-п'яте, дають знати про себе закономірності зв'язку різних рівнів організації культурного життя, а саме: взаємозв'язку професійного і аматор-

ського, суспільних та індивідуальних форм культурного виробництва і споживання, новаторства і тиражування.

Особливість закономірностей культурного життя проявляється в тому, що їх відносять не лише до духовного світу індивіда, але й до суспільного духовного виробництва, духового споживання й духовного спілкування. Закономірності виявляються не завжди в чистому вигляді, а частіше вплетені в різноманітні соціальні процеси. Ці закономірності характеризують зміни і розвиток соціальних суб'єктів культурного життя, їх духовного світу.

Механізми утворення, освоєння норм і цінностей

Прогрес суспільства неможливий без розширення запасу культурних цінностей. Суб'єкт, вступаючи в соціальні відносини, застає вже готову систему духовних цінностей, що викристалізувались у культурі і санкціоновані суспільством. До неї належать: змістовний запас знань, ідей, почуттів; прийняті норми та зразки вже соціально орієнтованого ставлення до дійсності; зведення воедино засобів духовного виробництва. Все це і створює об'єктивні умови індивідуальної і суспільної духовної діяльності.

Формування суб'єкта соціокультурного процесу пов'язане з освоєнням та інтеріоризацією культурних цінностей і норм, коли набувають соціальної значущості і визнання природні потреби та почуття індивіда. Механізм освоєння культурних цінностей і норм одночасно є механізмом відтворення і творення культури. Дії такого механізму можна подати у вигляді деякої послідовності (якщо не лінійної, то логічної) включення особи в світ культури.

По-перше, залучення особи в світ культури починається з освоєння наявних культурних цінностей, залишених у спадок попередніми поколіннями. Вони виступають як первинний, вже оброблений працею попередників, матеріал культурних цінностей. Таке освоєння може набирати різноманітних форм: успадкування, розвиток, заперечення та ін.

По-друге, наявність суспільно значущих культурних цінностей створює можливості комунікації в культурній діяльності, вивільняє її з-під впливу суто суб'єктивної сваволі. Але разом з тим тут криється небезпека шаблонізації та конформізації культури. Уникнути можна, якщо враховувати два моменти: наявні культурні цінності мають значення не стільки реалій, скільки зразків, на основі яких індивід будує свої стосунки з дійсністю. Культурне творення не обмежується простим відтворенням наявних цінностей, а будує і утверджує нову систему цінностей, що вбирає критично відібрані старі зразки.

По-третє, створення нових культурних цінностей можливе лише за умови високої організації суспільного виробництва. Суспільний поділ праці, в тому числі і в самому духовному виробництві, зумовлює появу функціонально-інституціональної організації. Без такої організації навіть геніальні ідеї і відкриття залишаються надбанням лише їх творців або вузьких груп, які з ними ознайомлені, і тому реально приречені на забуття. Організація сфери культурного виробництва не повинна повністю охоплювати весь процес творення культурних цінностей. Має залишатися поле вільної самодіяльності індивідів, яка є базою і невичерпним джерелом культурного розвитку.

По-четверте, для формування і освоєння культурних цінностей і норм створюються організації двох видів: інституалізовані союзи і спілки, санкціоновані державою (університети, академії, консерваторії та ін.) і неформальні групи, езотеричні спілки одностудійців (політичні партії, творчі спілки, художні громади, комуні та ін.). Сформовані організації мають дещо спільне: обумовлюють поділ творчих і організаційних функцій, що закріплюються поділом праці безпосередньо в самому духовному виробництві. В різноманітних формуваннях, творчих спілках, культурних громадах та інших, пов'язаних зі створенням і освоєнням культурних цінностей, виникає система цілеспрямованих дій індивідів, які включені в таку систему. Їх об'єднує спільність інтересів і відповідних до них завдань, що відображаються в єдиній системі цінностей — ко-дексі норм. З моменту формування норми починають визначати і контролювати напрями і форми розвитку культури. Контроль регулювання виробництва і освоєння культурних цінностей не може поширюватись на духовну самодіяльність людей, що в усі часи є основою творчого потенціалу культури. Оскільки ж в історичній реальності самодіяльна творчість діє в певному соціокультурному середовищі, то організаційна сфера культури зазнає впливу вільної самодіяльності того прошарку інтелігенції, яка відокремлена від інституціалізованих форм культурного життя.

По-п'яте, різноманітні форми масової комунікації забезпечують технологічні основи створення і освоєння норм і цінностей культури, що через систему освіти систематизуються, стають комплексними і формально-загальними. Культура відкриває шлях науці і освіті, стає могутнім фактором впливу на свідомість мас. Виникнення і розвиток телебачення визначили радикальний переворот у методах духовного регулювання і функціонування культури. Суть перевороту — в здатності одночасного залучення

багатомільйонної аудиторії до ідентичності, тобто до подібних культурних цінностей; в здатності цілеспрямовано впливати на свідомість і почуття людей. Новий тип духовного виробництва і освоєння культурних цінностей, хоч і формується на основі старого ідейного багажу, але не виростає з нього, а створюється заново разом із становленням нових суспільних відносин. Такий тип, поки ще не зміцнів, змушений миритися із старими нормами, які далі або пристосовуються до нових вимог, або функціонують поряд з ними автономно. Особливості механізму створення і освоєння культурних цінностей мають досить загальний характер. Дослідження конкретних форм культурно-творчої діяльності дозволяє розкривати людські здібності.

2. Суть і зміст культури суспільства

Поняття цивілізація, культура суспільства

Поняття *цивілізація* походить від латинського *civilis*, що означає *державна, місто, громадяни*. У контексті з поняттями *культура, суспільний договір, освіта*, поняття *цивілізація* набуває змісту, що характеризує суспільне становище, протилежне природному становищу і визначає основу суспільного прогресу. *Цивілізація* — *соціальна організація суспільного життя, що характеризується загальним зв'язком індивідів, їх об'єднань і забезпечує існування та прогресивний розвиток людства*. Вводячи поняття *цивілізація*, шотландський філософ Анрі Фергюссон ставив двоєдину мету: показати принципову відмінність людського суспільства від тваринного світу, з одного боку, і відмінність суспільства від усіх інших, — з другого. Пізніше під цивілізацією стали розуміти суспільство з певною сукупністю цінностей, що збагачуються на шляхах соціального і культурного прогресу. На такій основі стався поділ понять *цивілізація* і *суспільство*. Термін *цивілізація* характеризує суспільство, що досягло високого ступеня розвитку культури і перебуває на магістральному шляху суспільного прогресу.

Взаємодію понять *цивілізація* і *культура* суспільства висвітлено вченим Альфредом Вебером. Перебуваючи під впливом ідей Освальда Шпенглера, який пояснював культуру не як єдину загальнолюдську культуру, а як розколоту на окремі культури, Альфред Вебер, на відміну від Шпенглера, розглядав культуру і цивілізацію не як дві фази розвитку культурно-історичних цінностей, а як два відносно самостійних аспекти кожної з них — власне ду-

ховний (релігія, філософія, мистецтво) і науково-технічний. Крім того, Альфред Вебер виділяв ще й третій — *специфічно соціальний аспект*, трактуючи соціальність у дусі, близькому до антропологічної орієнтації в соціології. Процес розвитку кожної з виділених Альфредом Вебером культурно-історичних цілісностей визначався як результат взаємодії її соціологічного, цивілізованого і культурного факторів, кожен з яких відіграє співвизначальну роль у розвитку двох інших. Ідеї і положення Альфреда Вебера дають підстави розуміти під культурою суспільства особливого роду об'єктивну дійсність, що створюється людською діяльністю і забезпечує зберігання і нарощування сутнісних характеристик людини. Культура суспільства є те, що стійко відбивається у свідомості і поведінці індивідів, які реалізують в конкретно-історичних умовах родові і соціальні функції. Певне становище суспільства — цивілізація завжди історично конкретна, тому що її основу створює конкретно-історичний спосіб виробництва. Розвиток цивілізації відбувається в певних соціально-історичних умовах, що залежать від економічних і політичних факторів. Отже, якщо поняття *цивілізація* застосовується для визначення певного історичного ступеня розвитку суспільства, то під поняттям *культура* суспільства мається на увазі найсуттєвіший, якісний бік цивілізації.

Культура — якість суспільного життя

У широкому розумінні культура суспільства визначає особливу, змістовну спрямованість цивілізації в нарощуванні духовно-практичних здібностей і соціальних цінностей. Культура не є особливою формою людської діяльності, особливою сферою суспільного життя в плані протистояння якимось позакультурним сферам і формам діяльності. Завдяки усім наявним у суспільстві культурним формам діяльності люди реалізують різноманітні інтереси, але ніхто не ставить за мету створити саме культуру, адже вона не є ані об'єктом, ні предметом. Навпаки, тільки створенням всієї маси предметів для задоволення своїх потреб люди виявляють наявність або відсутність у них культурного змісту і ведуть відбір власних творінь їх культурної належності.

Величні соціальні ідеї не гарантують одержання висококультурних цінностей. *Культурний зміст продуктів діяльності виникає при «вписуванні» їх у загальну мережу явищ людського світу.* Люди спочатку виробляють і відтворюють матеріальні і духовні форми життя, а культура виступає непередбаченим результатом істо-

ричної апробації цих форм на здатність бути засобом саморозвитку людини. Звичайно, є всі підстави визначати культуру як показник якості суспільного життя. Українська культура, наприклад, вже у XIV ст. набуває рис європейської культури: поширення на території України магдебурзького права (вибори міської влади, основні норми кримінального і громадянського права та ін.) — свідомість її європеїзації. Пізніше ідеї гуманізму покладено в основу процесу культурно-національного відродження, і вони справили визначальний вплив на зміст, розвиток і характер української освіти, філософської і суспільно-політичної думки. У XIV ст. в Україні створюється розгалужена мережа церковно-монастирських і світських шкіл, діє близько 49 друкарень. Засновані Острозька школа (1578) і Київська колегія (1615), які поклали початок першій у Східній Європі Києво-Могилянській академії. Конституція (1710) — вершина не тільки політичної думки, але й показник інтелектуально-культурного рівня народу України, який створив ще до втілення в структурах козацтва ідеї розподілу законодавчої, виконавчої та судової влад. Все це свідчить, що сучасна Україна, яка базується на могутніх шарах загальнолюдської культури, має підстави бути «вписаною» в культуру сучасної цивілізації. Культура України, починаючи з епохи Київської Русі, завжди становила відкриту систему для спілкування з культурами сусідніх народів, збагачення надбаннями світової культури.

Головне в культурі — не речі, а люди. *Культура виступає способом самовизначення особи.* Отже, культура на рівні особи визначає характер процесу індивідуалізації суспільного в індивідуально-особисте, формує у особи нормативно-онтологічний аспект світоставлення, що виявляється в конкретних вчинках особи. Культура виступає як процес залучення індивідуальної життєдіяльності до колективного досвіду і соціально-культурного арсеналу. Опанування культури — процес виявлення творчих здібностей людини. У такому розумінні культура — невичерпне джерело справжнього багатства суспільства. *Цілісний розвиток людини — це розвиток її суттєвих сил безвідносно до будь-якого раніше встановленого масштабу.* Індивід не відтворює себе в якійсь одній визначеності, не прагне залишитись в своїй незмінній якості, а перебуває в процесі безперервного становлення і розвитку.

Сучасна цивілізація постійно доводить, що культура не є вияткове надбання духовної еліти. Активна творчість має, будучи втіленою в матеріали природи або акумульованою в творах мистецтва, перетворює народ в універсальний суб'єкт культури. Ма-

сштиби культурної творчості, що постійно збільшуються, надають світовій культурі цілеспрямованого, гуманістично-усвідомленого характеру. А це означає, що історична творчість здійснюється через культурно-творчу діяльність людей. Основною метою культурної політики стає активізація творчості мас, що в демократичному суспільстві постійно доводить здатність мислити широкими соціокультурними категоріями, володіти почуттям високої соціальної відповідальності за свої дії. В Україні іде процес пошуку загальнолюдського змісту в національній культурі і на такій основі формується новий тип мислення, культура стає самостійним об'єктом відтворення. В процесі формування культура не тільки збагачується надбаннями світової культури, а й позбувається залежності від утилітарних соціально-політичних запитів, поступово спрямовуючи увесь свій потенціал на пошуки змісту людського буття.

Культурна політика і соціологія

Вивчення духовного змісту і культурних запитів різноманітних верств населення і їх ставлення до діяльності установ культури — найголовніша умова формування реалістичної культурної політики. Культурна політика будується, враховуючи, як правило, два моменти. По-перше, відвідування установ культури базується винятково на добровільних принципах і здійснюється у вільний час, який кожна особа може використовувати за своїм бажанням, зважаючи на внутрішні духовні потреби й спонуки. І, по-друге, безпосереднє або опосередковане проникнення у світ духовних захоплень і бажань особи, здатність задовольнити їх, викликати нові орієнтації — обов'язкова умова ефективної державної політики в сфері культури, духовного розвитку і збагачення особи, формування її моральності.

У середині 90-х років ХХ ст. відчутний занепад культури в Україні: деградує соціальна сфера, система освіти, науки і культури, пов'язані з масовою декваліфікацією кадрів, відтоком енергійної молоді з галузей науки і техніки, освіти і культури. Утвердження в Україні демократичного, соціально-відповідального, солідарного суспільства, суспільства, що базується на історичних традиціях і менталітеті українського народу, на надбаних сучасною цивілізацією загальнолюдських цінностях, стає програмою і практикою творчої діяльності українського народу. Розгортається діяльність трудового народу України з формування ринкової економіки, культури, піднесення соціальної сфери, створення со-

ціально орієнтованого суспільства. В умовах формування ринкової економіки соціально орієнтованого, демократичного суспільства розширюються можливості поступово позбутися від традиційно класових ознак, органічно поєднувати в собі працю, талант і капітал суспільства, де кожна людина зможе реалізувати свої здібності й особисті якості. Тому залучення до культури вимагає індивідуального підходу тощо. Отже, різноманітними засобами і формами культура включається в рух історії, відображає суб'єктивно-особистісний бік діяльності суспільної людини, реалізує основну соціальну функцію трансляції досвіду, знань, опре-дмечених результатів людської діяльності.

У процесі національного відродження України, формування державності стало особливо зрозуміло, що не можна рухати вперед виробництво, не піднімаючи рівня правової компетенції людей, культури дискусій, політичної культури народу, не можна вдосконалювати соціальну сферу, не надаючи уваги культурі спілкування, поведінки тощо. Розвиток інформаційної техніки ставить перед суспільством проблему комп'ютерної грамотності, знань населення. І яку б сферу діяльності не взяти, скрізь рух уперед пов'язаний з підвищенням не тільки професійної, а й загальної культури. Адже піднесення культури дає можливість ефективніше, раціональніше вирішувати соціальні, економічні, політичні та духовні проблеми, створює умови зростання і піднесення культури, культурності, розвитку творчої активності мас.

Механізм засвоєння і відтворення культури особою

Діалектика формування особи поєднує дві різні, але взаємно обумовлені тенденції. *По-перше, засвоєння культурних цінностей і оволодіння культурними умовами життєдіяльності. По-друге, відокремлення особи від собі подібних. Самоцінність особи безпосередньо залежить від багатства її внутрішнього світу, а внутрішній світ — від доступності арсеналу суспільно-культурної спадщини.* Формування особи свідчить про те, що в суспільстві є матеріальні і духовні передумови своєрідної індивідуалізації індивідів. Інакше кажучи, крім засвоєння загальних для певного середовища стереотипів і форм поведінки і дій, особа виступає зосередженням неповторного суспільно-культурного досвіду, напрацьованого нею і здатного впливати на інших людей. Особа формується історією суспільства і культури, коли, з одного боку, складаються реальні передумови відносної незалежності індивідів, а з іншого — культура розвивається настільки, що здатна визнавати суспільну цінність самотності індивіда.

Соціологічні дослідження, проведені в Україні, зафіксували наявність певних етапів у розумінні ролі особи в соціальних процесах посттоталітарного суспільства. Для першого етапу характерна уява про людей як про специфічний різновид ресурсів, що застосовуються в суспільному виробництві і виражаються поняттями: *трудові ресурси* і *робоча сила*. Таке уявлення розкриває підхід до людини як до пасивного об'єкта зовнішнього управління. Трудові ресурси не можуть ставити власну мету, мати потреби, дбати про свої інтереси, виявляти ініціативу. Для другого етапу характерне уявлення про людину як про суб'єкт суспільного розвитку. Чіткіше це виявляється в понятті *людський фактор*, що відтінює активну роль людини. Крок уперед у порівнянні з трудовими ресурсами — поняття *людський фактор* одночасно є обмеженим: в його межах людина розглядається не як основна суспільна цінність, а як *фактор зовнішніх* у ставленні до неї *процесів розвитку*. Людина є не ресурс виробництва і не фактор розвитку економіки, а виступає багатогранним суб'єктом в різноманітних ролях.

Засвоєння культури особою далеко не завжди має спеціальну мету індивідуальної діяльності. З допомогою усіх видів діяльності особа має на меті і реалізує різноманітні прагнення, але ніколи не ставить мету освоїти культуру, тому що для особи культура і не об'єкт, і не предмет. Навпаки, тільки в процесі створення всього світу своєї життєдіяльності особа виявляє наявність або відсутність культурного досвіду і проводить відбір людських творінь за їх культурним наповненням. Люди спочатку творять своє життя, його матеріальні та духовні форми, а культура виступає підсумковим, до того ж непередбаченим результатом історичної апробації форм на їх здатність бути засобом саморозвитку людини. Засвоєння існуючої культури особою має мету досягти певної відповідності між індивідуальністю і навколишнім соціально-предметним світом. Засвоєння нагромаджених людством культурних цінностей є процесом *вписування* індивіда в світ людських відносин. Це одночасно є єдиним засобом здійснення і розвитку культурного багатства суспільства. Вся культура, якою володіє суспільство, в різні часи склалась з індивідуальних зусиль особистостей. Так, епоха українського гуманізму здебільшого визначається подвижницькою діяльністю Києво-Печерського архімандрита Інокентія Гізеля, який підготував «Синопис» (стисле зібрання різних літописців), Григорія Сковороди, який створив «Сад божественних пісень», Феофана Прокоповича, який склав «Духовний регламент», Петра Могили, який заснував Київську академію, та ін. Мабуть, тільки на такому культурно-історичному ґрунті зміг сформуватися українсь-

кий менталітет. Загальні форми культури, стаючи внутрішнім світом особи, зливаються з її конкретною життєвою долею. Але особа — не простий зліпок і не повторення суспільних цінностей. Особа — варіант життєвого втілення культури. Індивідуальність не лише володіє різними здібностями, але ще й становить якусь їх цілісність. Обдарована людина відрізняється не простим набором, сукупністю, але й ансамблем різних задатків. Одне з її обдарувань, як правило, домінує над всіма іншими, визначаючи оригінальність, спосіб їх поєднання. Розглядаючи проблему художньої творчості, Йоган Гете і філософи-романтики Фрідріх Шеллінг, Фрідріх Шлейєрмахер, Фрідріх Новаліс приходять до висновків, що гармонійна багатоманітність здібностей досягається реалізацією якогось основного покликання — обдарованості. Прагнучи позбавити українську людину і українську культуру від іга рабства, Микола Хвильовий протиставляв ідеал європейської людини — людину-громадянина, творця культурних, суспільних і політичних цінностей і рушія історії — провінціалу, який може піднятися тільки до рівня просвітянина. Європейський громадянин з почуттям самоповаги і самоутвердження розглядався ним як творіння багатьох століть і багатьох верств і класів. А тому європейський громадянин є власність всіх. Культурні умови життєдіяльності людей знаходять предметне втілення в змістовній різноманітності життєвого світу. Тільки в такому світі всі продукти людської діяльності, надбання історичної творчості набувають свого культурного статусу.

Засвоєння особою культури не тотожне тільки засвоєнню змісту минулої культурної спадщини. Це пов'язано з природою людської практики, що якраз є власне *соціокультурним процесом*. Культура існує як єдність об'єктивного і суб'єктивного. Перетворюючи навколишнє середовище, людина формує певну культурну історичну форму життя, в чому власне і полягає активний, перетворюючий характер людської практики, її здатність, по-перше, створювати відсутні в природі в чистому виді предметні форми людської культури, а, по-друге, об'єднати і погоджувати в процесі діяльності логіку буття предметів людської праці з логікою суспільних умов життєдіяльності особи. Творчий аспект суспільної практики не вичерпується її природоперетворюючою функцією, а включає момент функції людиноперетворюючої. Практика проявляє і формує природні задатки людини відповідно до її природної індивідуальності і суспільного статусу.

Людиноформуюча функція практики виконує винятково важливу роль у формуванні конкретно-історичної особи і суспільної культури. Саме практика не тільки відкриває людині широкий доступ до

матеріальних і духовних цінностей, але й утверджує її головним і безпосереднім творцем культури. Людина одержує реальну можливість цілеспрямовано вибирати ту сферу діяльності, в якій її природна і соціальна самотність збігається зі способом здійснення предметних форм культури. Відбувається гармонізація усіх факторів життєдіяльності і досягається єдність людини з самою собою, з її власними здібностями до творчості. Суть творчості полягає в переробці людини навколишнього світу, в творенні ще небувалого. Творчість не зводиться до відтворення існуючого, хоча завжди містить в собі цей момент. Творчість означає вихід за межі вже створеного. Образно кажучи, творчість — це як віха зростання людської культури, що забезпечує деяке якісне зростання, мовби додаток до того, що вже є в наявності. Але якраз це зростання і виявляє реалізацію можливостей природного і соціального середовища. В творчій діяльності сучасне зустрічається з минулим і майбутнім. Закономірна обумовленість попереднім ставить людську творчість в певні історичні і соціальні межі. Але саме ці межі роблять творчість дійсною, активною, справді творчою.

Цінності культури і механізми їх функціонування

Формально до культури в загальному змісті належить все, що створює людина. Але виникає необхідність чітко розмежувати дійсно культурні явища і такі, що належать до них лише за формальним призначенням. Ось чому для розуміння культури застосовують *аксіологічний підхід*. За своєю суттю культура глибоко гуманістична, це спосіб самоутвердження і самозвеличення людини. Культура стоїть на варті цінностей, що мають не просто гуманітарну, а гуманістичну доцільність. У цих вимірах своєї суті культура може бути збагнута тільки у зв'язку з цінностями. Цінності, що виражають тенденції соціального прогресу, складають фокус людської культури. Вихідним у розумінні природи культурних цінностей є визнання за людською діяльністю чуттєво-предметного і цілепокладального характеру. Світ культури, створений відповідно до об'єктивних природних і соціальних закономірностей, разом з тим є світом реалізованої мети. Уява про цінності і саме ціннісне ставлення мають у своїй основі суспільне буття людини і саме ним визначаються. Тут наявні два моменти, що сприяють розумінню культурних цінностей. По-перше, слід враховувати, яким буттям і як вони визначаються та в якій залежності знаходиться буття від цінностей культури. І, по-друге, як відносяться первинне визначаюче і ціннісне.

Механізм виникнення і функціонування цінностей культури уявляється, по-перше, в тому, що ціннісне ставлення виникає у процесі життєдіяльності людей і обумовлюється біологічними і соціально-економічними потребами. Але в міру того, як у процесі практики відокремлюється культурний шар і для людини дедалі більшого значення набуває самосвідомість, самоствердження, життя зі змістом, в міру того над утилітарними цінностями надбудовуються цінності більш високого порядку, цінності культури. Цінності культури формуються в ході відносно самостійного розвитку культури і мають відносну автономію. Цінності культури не виводяться з наявного буття. Цінності культури — сплав, підсумок історичного досвіду людства.

Цінності добра, справедливості, краси, свободи вистраждані людством, піднесені над повсякденною практикою, відносно незалежні від неї, активно впливають на формування її мети, мотивів і вибір основ діяльності. Чим ширшим полем культури оволодів індивід, тим в більшій мірі цінності, що сформувалися в його свідомості, відповідають сутності людини і потребам прогресивного розвитку суспільства. Немає іншого способу соціалізації індивіда, окрім залучення його до різноманітних формоутворень культури, що виступають сховищами соціально-творчих надбань людства. І таке залучення може стати тільки діяльнісним оволодінням індивідом предметами культури.

Досі вироблялась настанова, що ставила мету: засвоєння різноманітних сфер культури, і відповідно, різноманітних видів людської діяльності, формування відповідних потреб. Така мета-настанова тільки тоді перетворюється в особистий мотив, коли індивід усвідомлює внутрішню потребу в певних видах діяльності, потребу в розвитку своїх здібностей на основі діялісного оволодіння вже створеною культурою. Під потребами взагалі розуміється становище живого організму, соціальної групи, суспільства, що характеризується необхідністю вступати в ті або інші зв'язки з навколишньою дійсністю для забезпечення свого існування, функціонування і розвитку.

Дійсно людські потреби полягають не в утилітарному володінні речами, а в діялісному оволодінні предметом, що відповідає певній здібності особи. Обумовленість можливостей і способу задоволення культурних потреб виробничою діяльністю і системою суспільних відносин веде до виникнення інтересів. Зміст і характер інтересів не залежать від свідомості і волі людей і визначаються характером потреб та об'єктивними умовами життя. В інтересі знаходять втілення об'єктивна необхідність задоволення людських

потреб, тенденція до пошуку і створення сприятливих можливостей та умов реалізації необхідності. Звичайно, обумовлений характером потреб інтерес відіграє основну роль у визначенні характеру суспільної свідомості, її соціальних функцій, стимулює процеси засвоєння культури і культурної творчості.

Взятий в загальнокультурному вимірі, *індивід* — *найвища цінність і основне багатство суспільства*. Якщо раніше акцент ставився на тому, що вимоги висуває та або інша система (соціально-політична, економічна, науково-технічна та ін.) до людських якостей (переважно до професійної діяльності), то тепер головну увагу починають приділяти вимогам, що йдуть від індивіда, його інтересам і потребам. Актуальним стає не тільки питання: «Який індивід потрібен суспільству?», але й питання: «Яке суспільство потрібне індивіду?» В сучасних умовах демократизації суспільного життя в Україні ідея найвищої цінності людини, її життя примушує виділяти в культурі, що традиційно розуміється як скарбниця загальнолюдських цінностей, цінності моральні, які обумовлюють існування людини на Землі. Орієнтованість на загальнолюдські інтереси, моральні цінності — характерна риса всебічного, гармонійного духовного розвитку сучасної людини.

Роль мистецтва в динаміці творчих орієнтацій

Одним з культурних факторів, що впливають на активізацію суспільної життєдіяльності, виступає мистецтво, що вносить специфічний вклад у формування особи. Питання про суспільні функції мистецтва пов'язане, природно, не тільки з самим мистецтвом, але залежить також від реципієнтів мистецтва, від мети і завдань, що стоять перед усіма формами суспільної свідомості. До XVIII ст. в російській та українській музичній культурі склалась чітка диференціація: для природно-аристократичного прошарку — мистецтво європейського класицизму, для міської, міщанської частини населення — масове аматорське музикування (кант і його різновиди); для селян — той же надіндивідуальний обрядовий фольклор; для представників церкви і пастви — середовище професійного церковного мистецтва, що поєднує традицію старої і нової церковної культури.

Зрозуміло, мистецтво адресується вибірково. Мистецтво дає можливість збагачувати духовний світ практично кожної особи і, навпаки, в індивідуальному сприйнятті мистецтва його соціальна функція повністю реалізується тоді, коли окремий індивід усвідомлює суспільну суть, коли емоціонально і всім багатством сво-

го ставлення досягає нерозривного зв'язку між особистими вчинками, думками і почуттями, з одного боку, і суспільними потребами — з іншого. Мистецтво задовольняє одночасно різні духовно-культурні потреби: потреби в знанні, в комунікації, в соціальній орієнтації, в моральних цінностях, в естетичних позиціях. Викликані творами мистецтва емоції — це не просто катализатори інтелектуальних поглядів: вони поглиблюють чуттєві зв'язки людини зі світом, необхідним для творчості.

Мистецтво — самостійний спосіб творчої діяльності людини поєднує естетичне і художнє. Естетичне — суспільно-обумовлена якість об'єктивного світу, тоді як художнє — образно-емоціональна обробка естетичного. Тому мистецтво відображає життя в його цілісності, на основі творчого перетворення художником історично-конкретної і соціально-обумовленої системи соціальних відносин. Мистецтво — особливий вид людської творчої діяльності, де художнє становить найбільш динамічну і акцентовану частину, що формує специфіку особистого бачення світу. Є підстави виділяти два різних, але пов'язаних один з одним рівні творчості. По-перше, творчість як процес збагачення скарбниць людської культури, як створення нових суспільно значущих культурних цінностей. І по-друге — творчість як розкриття здібностей і таланту особи в різних сферах суспільної життєдіяльності.

Кожний твір мистецтва є результат матеріальної, духовної творчої діяльності художника. Між тим матеріальне втілення образу невіддільне від духовної діяльності її творця. Справжній художній твір створює новатор, який бачить світ по-своєму і реалізує своє бачення в оригінальних художніх образах. Творчість — не тільки процес створення творів мистецтва, а й процес їх сприйняття, де завжди присутній момент активної переробки художніх вражень, тобто це своєрідний процес співучасті глядача, слухача або читача в творчому художньому процесі. Мистецтво розширює і поглиблює знання особи про навколишній світ, розсуває історичну обмеженість окремої особи, активно впливає на повсякденне життя, свідомість, на волю людини, пробуджуючи її до певних соціальних дій, вчинків та ін.

Субкультури. Молодіжна субкультура

Культура, що є складним соціальним явищем, допускає значні розбіжності в трактуванні культурних цінностей окремими шарами суспільства. Без трансформації цінностей культура не знаходить споживача. Субкультури частіше за все є автономними

цілісними утвореннями, що визначають спосіб життя і мислення їх носіїв та відрізняються своїми комплексами цінностей, звичаями, нормами і навіть інститутами. Виникнення субкультур розглядається в соціології як позитивна реакція на соціокультурні потреби суспільства (професійні субкультури) і як негативна реакція на домінуючу в суспільстві культуру та соціальні структури (делінквентні субкультури, тобто культури злочинних прошарків суспільства).

Сучасні субкультури — специфічні способи диференціації розвинутих національних і регіональних культур, де поряд з домінуючою культурою існує ряд своєрідних культурних утворень, що за формою і змістом відрізняються від провідної культурної традиції. Соціальною базою формування субкультур можуть бути вікові групи, соціальні прошарки, великі неформальні об'єднання. Найбільш розповсюдженою субкультурою сучасності є різновиди молодіжної субкультури, різновиди, пов'язані з підкреслено різкою світоглядною і майновою диференціацією середині альтернативних молодіжних рухів. Виділяють субкультуру молоді, яка навчається, працює, і так званої богемної молоді. Спільним між ними є те, що всі вони зорієнтовані на дозвілля. Але, якщо молодь, яка працює або навчається, фокусує своє життя на дозвіллі через проблематичність працевлаштування, то для богемної молоді — це результат вільного вибору. Субкультури молоді, яка працює або навчається, нігілістичні; субкультури богемної молоді пов'язані з культурою найбільш процвітаючих шарів суспільства. Сучасна молодь зростає в умовах електронно-обчислювальної техніки та інформатики, розвинутої системи масових комунікацій. Тим самим молодь уже не просто вікова, демографічна категорія, але й носій елементів культури, яка розвивається.

Сучасні проблеми взаємодії національних культур

Культура існує і розвивається в житті великих колективів і спільностей. Суспільні почуття, настрої та інтереси — вторинний продукт функціонування суспільної свідомості, що виникає як результат культурно-історичних і психологічних реакцій особистостей, соціальних груп та шарів на певні соціальні і духовні процеси.

Нація — історично усталена спільність людей, які об'єднані спільними етнічними коренями, соціально-економічною спільністю, мовою і державністю. Звичайно, національний фактор неабияк впливає на специфіку культури. Національна культура са-

мобутня і унікальна. Збереження самобутності та унікальності забезпечується правовими заходами, що виключають будь-яку дискримінацію і неповагу. Національна культура має подвійно спрямований зміст, що передбачає усвідомлення особою своєї належності до нації і визнання нацією причетності особи до неї. Нація виступає як історично індивідуалізоване вираження загальнонародських джерел культури. Національне та інтернаціональне формується в діалектичному зв'язку між собою. Щоправда, з другої половини 80-х років в Україні спостерігається «розбухання» змісту національної культури: включення в її тканину без достатніх підстав, з одного боку, пракультури, що була початком й інших слов'янських культур, а з іншого,— культури суперавангардної, що не пройшла школи історичних випробувань.

Взаємодія національних культур ставить ряд проблем. По-перше, проблему перегляду і реставрації вже немовби й вирішених проблем. Сюди належать проблеми визначення належності шедеврів культури і культурної спадщини. По-друге, співвідношення подальшої інтеграції національних культур і питання збереження і розвитку національної самобутності. По-третє, проблема мови в багатонаціональній державі. По-четверте, проблема форм взаємодії національних культур в державах, що раніше склали єдине ціле (Радянський Союз, Чехословаччина, Югославія), і в державах, що об'єднались в єдину державу (Німеччина). По-п'яте, проблема обміну духовними цінностями та деідеологізація національних культур.

Національні, регіональні особливості розвитку культури

Врахування реалій політичної структури України — необхідна умова аналізу культурної ситуації. Потреба усвідомлення особистої належності до культури вирішується на рівні не тільки народу взагалі, але й на рівні кожного громадянина. Одна з основ, на яких базується культура,— традиція, пам'ять. Але буквально відродження давньоукраїнської культури неможливе, а визнання за нею її історичної доцільності досягається шляхом «вписування» в цивілізацію, відповідну культуру. Джерела української культури виявляються в традиційній аграрно-патріархальній цивілізації, коли кровно-родинні зв'язки і безпосередньо здійснювана суспільна діяльність людей породили самодостатню культуру, культуру українського етносу. Натуральне господарство, обертаючись у колі сезонних робіт і турбот, сприяло постійній актуалізації освячених міфологічною символікою норм і зразків поведінки людей, які й

визначали весь уклад народного життя. Культура українського етносу виникає як культура аграрно-патріархальної цивілізації.

Сучасна цивілізація визначається громадянським суспільством з його незалежними від державного втручання економічними і соціальними інститутами. Перехід від аграрно-патріархального суспільства до індустріального передбачає наявність громадянських прав і свобод і стає можливим при створенні ринкової економіки та правової держави, тобто при формуванні нації. Нація не заперечує етнос, а перетворює його шляхом ослаблення кровно-родинних зв'язків індивідів. Сучасні етнічні процеси, що відбуваються в Україні, характеризуються етнічною консолідацією українського народу, підвищенням його національної самосвідомості, формуванням загальних рис культури і побуту на основі національних традицій і досягнень людства. Слід підкреслити подальше зближення етнічних груп, територіальних діалектів, застосування української літературної мови в усно-розмовній практиці. Отже, вкрай необхідно уникнути перетворення ідеї національно-культурного відродження з тонізуючого засобу в наркотичний батіг, що здатний розпалити національну самосвідомість до параноїчних форм. Сучасна культурна політика має стати національною, інакше не спроможна буде реагувати на зміни в соціально-політичних процесах.

Предметом соціології культури як наукової галузі і навчального предмета є вивчення місця і ролі цілісної системи культури в її зв'язках з іншими системами суспільства: наукою, освітою, мистецтвом, мораллю, правом. Соціологію культури особливо цікавить проблема соціального визначення культурного життя, природи соціально-культурних потреб особи і соціальних спільностей, прошарків, а також вплив соціокультурної динаміки на суспільний розвиток.

У соціології культури бажано дотримуватися трьох основних позицій. По-перше, вивчення питань загальної теорії соціології, пов'язаних з дослідженням сфери культури як специфічної соціальної сфери. По-друге, знайомства з прикладними аспектами соціології в сфері культурологічних проблем. По-третє, оволодіння елементарними навичками емпіричних досліджень культури. З посиленням гуманітаризації процесу навчання в вищих технічних навчальних закладах акцент ставиться на вивченні питань загальної теорії соціології і прикладних аспектів соціологічних досліджень. Курс спрямовано на формування уявлень про соціальну суть культури, на формування соціологічного мислення при аналізі соціокультурної динаміки різноманітних суспільних систем, а також на можливі методи аналізу систем управління в сфері куль-

тури. Соціологія науки — галузь, що вивчає динаміку науки і її взаємовідносини з суспільством, динаміку і соціальні аспекти наукової діяльності на рівні окремих наукових колективів і суспільства. Основи соціології науки закладені в праці основоположника позитивізму Огюста Конта, а пізніше, в 30-ті роки ХХ ст., розробляються і обґрунтовуються дослідження Еміля Дюркгейма, Макса Вебера, Питирима Сорокіна і особливо в творах Роберта Мертона. Сформульована Робертом Мертоном соціологічна концепція науки стала в 60-ті роки домінуючою, розвиваючись у взаємодії з філософією і методологією науки, соціологією пізнання та ін. Філософською основою концепції науки стали позитивістські ідеї соціальної нейтральності і кумулятивність зростання наукового знання, а загальносоціологічною — *структурний функціоналізм*.

Відтоді соціологія розглядає науку як специфічний соціальний інститут, що зберігає певну автономію і відображує суттєві характеристики соціального прогресу. Наукове відкриття — досягнення, що потребує винагороди і інституціонально забезпечується тим, що внесок ученого обмінюється на визнання — фактор, що визначає престиж, статус і кар'єру вченого. Важливим у соціології науки є визначення місця і ролі науки в соціальній системі, що розвивається. Різноманітні і суперечливі стосунки науки і суспільства, науки і різних сфер суспільства, дослідження за допомогою застосування соціологічних методів аналізу закономірностей розвитку і функціонування науки як соціального інституту — саме це і є об'єкти інтересу соціології науки. Соціологічний підхід до дослідження науки дозволяє встановити, що її функціонування регулюється сукупністю обов'язкових норм і цінностей, що складають основні характеристики суспільства. Розвиток науки визначається шістьма соціальними нормами: універсалізмом (результати науки належать усім), розумним скептицизмом (піддавати усе сумніву, наука не визнає абсолютно непогрішимої науки і їх тверджень), безкорисливістю (наукою займаються заради неї самої, вважаючи визнання колег найбільшою винагородою за успіх у дослідженні або винаході, відкритті та ін.), раціоналізмом (прагненням до узагальненого знання, вираженого в логічно несуперечливій формі), емоційним нейтралітетом (вимога ставитись до будь-яких тверджень без упередження, без зайвих емоцій).

Соціологія освіти і соціологія культури

Соціологія освіти — галузь соціології, що вивчає освіту як соціальний інститут, форму і засіб суспільної життєдіяльності.

Ключовою у соціології освіти вважається взаємодія інститутів освіти з виробництвом, соціальними структурами, політикою, мораллю та ін. Предметом соціології освіти є реальний процес соціалізації особи, набуття нею соціального досвіду шляхом засвоєння природничонаукових і гуманітарних знань, що складають соціальний потенціал цивілізації. У межах соціології — освіта розглядається не як процес навчання і виховання (це предмет педагогіки) і не як сукупність знань та навичок, а саме як *соціальний інститут* з його підрозділами, в їх цілісності і сукупності. Соціологічний підхід до системи освіти трактується як відносно самостійна сфера соціальної реальності, що реалізує специфічні функції, пов'язані з поширенням наукових та виробничих знань, суспільним відтворенням кваліфікованої наукової сили.

Інтерес до соціології освіти різко зростає з 60-х років ХХ ст., коли в світі виявляється відставання систем освіти від потреб матеріального виробництва. Соціологічний підхід до системи освіти є надзвичайно важливим теоретично і практично. Особливо велике значення соціологічний підхід має при прогнозуванні змін у соціальній структурі суспільства; прогностичні моделі системи освіти наповнюються конкретним змістом. На практиці соціологічний підхід дозволяє врахувати соціальну обумовленість системи освіти, її галузей, окремих елементів та їх взаємодію при розробці державно-правових актів, а також у соціальній і професійній орієнтації молоді. Соціологія освіти виявляє диспропорції між розвитком системи освіти і потребами суспільства, вивчає стимули, що зумовлюють одержання освіти і ефективність надбаних знань, ступінь відповідності підготовки спеціалістів потребам суспільства. Система освіти розглядається не як замкнута сама в собі, а через різноманітні виходи в інші соціальні системи.

Соціологія права, мистецтва, моралі в соціології культури

Соціологія права — спеціальна соціологічна теорія, що вивчає право як соціальний інститут, як систему регулювання суспільних відносин і трансформації юридичних норм в соціальну поведінку громадян на всіх рівнях їх життєдіяльності. Цей напрямок соціологічної науки формується на стику юриспруденції і соціології, ставлячи основною метою вивчення функціональної дії права і його соціальної ефективності. В сучасних умовах в Україні серед проблем соціології права виступають: правове регулювання соціальних відносин, становлення державності і правової держави, забезпечення участі мас у контролі влади та ін. В процесі формування

державності України, розширення гласності і демократії виникають завдання, що формуються й усвідомлюються в межах соціології права (вивчення питань дотримання законів правоохоронцями; виявлення співвідношення влади і соціального авторитету в дотриманні законів; виявлення причин порушення законів посадовими особами; визначення ступеня відповідності правових норм соціально-економічним реформам та ін.).

Ефективність правових норм — найголовніша проблема соціології права, яка шляхом соціологічних досліджень виявляє фактори, що визначають ефективність або неефективність права. Соціологія права розвивається у тісному взаємозв'язку з усіма галузями правознавства. Теоретичні висновки науки, що формуються на базі соціологічного знання, використовуються при формуванні дослідницьких гіпотез у правоохоронній діяльності. Особливо інтенсивно проводяться соціологічні дослідження з проблем соціальної профілактики правопорушень та їх соціальної діагностики.

Соціологія мистецтва — галузь соціології, що вивчає виникнення, функціонування, розвиток мистецтва в конкретних історичних системах суспільних відносин. У межах соціології мистецтва здійснюється аналіз різноманітних аспектів зв'язків і залежностей між суспільством і художньо-творчою діяльністю. Соціальні функції мистецтва настільки своєрідні, а специфіка входження мистецтва в суспільні системи настільки відрізняється від інших проявів суспільного життя, що все це визначає потребу особливих засобів і методів соціології. У соціології мистецтва у великому обсязі застосовується апарат філософії, психології, педагогіки, мистецтвознавства. Але через те, що мистецтво є соціально-естетичне явище, загальна методологія соціології мистецтва формується в сфері філософії та естетики. Для соціології мистецтва основними є два твердження. По-перше, визнання відповідності між станом суспільства і мистецтва як специфічною сферою суспільного життя. По-друге, можливість визначення ступеня відповідності в достатньо чітких поняттях, що піддаються математичній обробці.

Сучасна соціологія мистецтва розпалась на відносно самостійні галузі: соціологія кіно, соціологія театру, соціологія літератури, соціологія музики, соціологія живопису та ін. У самій соціології мистецтва виділяються напрямки, що відрізняються за шириною охоплення явищ мистецтва і за «зрізом» соціологічного аналізу. В суспільно-соціологічному аспекті розкривається соціальна суть мистецтва, аналізуються соціальні закономірності розвитку мистецтва. Мистецтво — суб'єкт і об'єкт суспільних відносин. Тут пропонуються варіанти включення мистецтва в со-

ціальну систему, визначаються його функції. На інституціональному рівні мистецтво розглядається як інститут у системі інших соціальних інститутів. На етносоціальному рівні вивчається роль мистецтва в життєдіяльності різних національно-соціальних спільностей. На соціально-комунікативному рівні мистецтво аналізується як соціальна ситуація: митець — творіння мистецтва — інтерпретатори — художні виконавці — аудиторія. На рівні конкретно-соціологічного дослідження здійснюється типологія публіки, досліджується структура і динаміка аудиторії, аналізуються глядацькі інтереси та ін. На рівні соціального планування і прогнозування розробляються перспективи управління і фінансування усіх галузей мистецтва.

Соціологія моралі — галузь соціології, що досліджує емпіричними методами закономірності практичної моралі на різних соціальних рівнях. Об'єкт дослідження соціології моралі — моральна практика, що склалася в різних соціальних спільностях і прошарках (сім'я, трудовий колектив, професійна група, нація та ін.). Соціологія моралі покликана вирішувати триєдине завдання: по-перше, описувати реальні моральні відносини і специфіку їх виявлення в суспільстві; по-друге, досліджувати ставлення різних соціальних груп до постановки і способу вирішення моральних проблем; по-третє, вивчити еволюцію, прогнозувати тенденції і шляхи розвитку моральної свідомості.

Ще наприкінці XIX ст. запропоновано французьким соціологом Емілем Дюркгеймом термін *соціологія моралі* і тоді ж сформовано основну проблематику галузі: роль моралі в суспільстві; мораль віруючих і невіруючих; поняття *щастя*; моральні ідеали молоді; сімейна мораль; співвідношення правових і моральних норм та ін. Сучасна соціологія моралі значно трансформувала проблематику, з одного боку, спрямувавши її в русло формування практичних рекомендацій, а з іншого — значно розширила поле соціологічного аналізу. Тепер соціологія моралі вивчає процеси формування і функціонування моральних систем, розробляє моделі морального стану колективу і окремих соціальних спільностей, прошарків, груп, виявляє шляхи формування моральної культури особи, моральні мотиви участі людей у різноманітних видах соціальної діяльності, методи морального регулювання людських вчинків.

Соціологія моралі виходить з того, що суть морального регулювання не передбачає добровільного прагнення людей керуватись у своїх вчинках моральними принципами і нормами. Встановлені моральні норми стають рушійною силою і засобом впливу на соціальні процеси. Ось чому моральний фактор завдяки всепрони-

кливості здебільшого визначає стабільність основних засад життя. Різні школи соціології моралі рідняться в одному: у визнанні діалектики взаємовпливу соціально-економічних і моральних суперечностей. Звідси висновок: навіть застійні явища в економіці формуються не без впливу моральної культури керівників, через нездатність керувати моральним розвитком суспільства. Соціологія моралі значне місце відводить етико-соціологічним дослідженням громадської думки, механізму подвійної моралі, використовуються різні методи: історичний, типологічний, статистичний, метрологічний та інші, що значно збільшує арсенал всієї науки.

Категорії соціології моралі досить широкі — моральний процес, моральний статус, моральні санкції, морально-психологічний клімат тощо — сформульовані достатньо ґрунтовно і поповнюють категорії соціології, психології, педагогіки і філософії. Починаючи з 80-х років у соціології моралі виникають елементи скептицизму і песимізму стосовно оцінки стану моралі, що дає основу для висновків про зростаючу деградацію моральних цінностей та ін. Нова мораль висуває два принципи: «Не примушуй себе» і «Роби, що забажаєш». Численні дослідження показують, що в моральній свідомості демократичного суспільства, яке нормально розвивається, відбуваються кардинальні зміни: на місце матеріального добробуту, високооплачуваної праці приходять цінності внутрішньої свободи, піднесення статусу особи.

Категорії соціології культури класифікують відповідно до рівня соціологічної теорії на категорії загальної соціології культури і на категорії спеціальних теорій соціології культури — категорії соціології науки, освіти, мистецтва, права, моралі та ін. Їх відрізняють за обсягом відображуваної соціокультурної сфери. Так, обсяг категорій соціології мистецтва значно перевищує загальний обсяг категорій соціології театру, кіно, живопису, музики тощо. Кожна спеціальна теорія соціології культури застосовує різноманітний арсенал категорій прикладної соціології. Соціологія культури володіє багатим вибором методів дослідження, що забезпечують різноманітні напрямки ефективної діяльності: надійність і вірогідність одержаного знання. У повному обсязі використовуються стандартні методи: анкетне опитування, інтерв'ю, аналіз факторів, спостереження, експерименти та ін. При аналізі документів сфери культури застосовується також цілий набір методів, але тільки історичний метод дозволяє встановити надійність і вірогідність документа.

В Україні соціологія культури розвивається як складова частина регіональних соціологічних досліджень. Стоять конкретні завдання, що виступають актуальними проблемами саме соціоло-

гії культури. Найважливіші з них: по-перше, наукове обґрунтування оптимальних пропорцій і темпів розвитку культури в Україні; по-друге, обґрунтування найефективніших шляхів розвитку культури в окремих регіонах України; по-третє, комплексне дослідження духовних потреб, інтересів і попиту населення регіонів, специфіки шляхів і засобів цілеспрямованого підходу до розвитку культури; по-четверте, розробка планів і програм культурного розвитку окремих регіонів, що можуть бути покладені в основу державної культурної політики. Спеціалісти відзначають необхідність здійснення вже в сучасних умовах ряду пілотажних, так званих пробних, досліджень культурної ситуації для визначення якості основних досліджень у сфері культури. Уточнення завдань і гіпотез, методики збору інформації, безсумнівно, значно спростить і здешевить дослідження, що плануються, дозволить відмовитись від повторних, так званих панельних, досліджень регіонів і груп населення.

Аналіз процесів і реалій у соціології культури дає можливість зробити висновки, що, по-перше, культура людини є інтелектуальною стороною соціального середовища її мешкання. Соціологічний підхід до культури пов'язаний з вивченням процесів її засвоєння (освіта індивіда) і з проблемами її раціонального освоєння (наука). У сукупності ці два компоненти складають динамічну основу культури. По-друге, соціологія культури, освіти і науки викликані реальними соціальними процесами і мають чітко визначене завдання — ліквідувати диспропорції між зростаючою гуманітарзацією освіти і наявною системою соціально-професійної підготовки. По-третє, поява в межах соціології культури більш конкретизованих підсистем (соціології права, мистецтва, літератури та ін.) пояснюється прагненням розробки практичних рекомендацій, покликаних ліквідувати деформації, що склалися в суспільному бутті людей і в структурах соціальної свідомості.

Визначаючи національні і регіональні особливості розвитку культури, можна зробити висновки, що, по-перше, сферу життєдіяльності індивіда визначають не лише матеріальні основи конкретно-історичного суспільства. Принаймні якість суспільного життя людини визначається культурною ситуацією, що склалася в суспільстві. Суспільні відносини виступають регулятором і результатом функціонування культури. По-друге, культура функціонує в суспільстві завдяки освоєнню і розвитку її цінностей і норм. Будучи цілісним утворенням, вона є безперервний процес динаміки ціннісних орієнтирів, що складають основи освіти, виховання особи. Цінності культури розкриваються лише в певних

суспільних відносинах, включаються в соціальне життя людини, стають елементами соціального буття. По-третє, цінності культури можна вважати збереженими лише тоді, коли вони активно формують духовний світ особи, визначаючи її потреби та інтереси. В основу культурного процесу покладено діяльність із виробництва цінностей культури. Розподіл культурних цінностей здійснюється через системи освіти і виховання, засобів масової інформації, установ культури. По-четверте, культурний процес містить тенденцію зближення націй і народів. У рамках процесу зближення має місце діалектика загальнолюдського і національно-історичного.

Література

- Библер В. С.* От наукоучения к логике культуры. — М., 1991.
Відродження культури: міф і реальність // Політична думка. — 1993, № 1.
Гадамер Г. Г. Актуальность прекрасного. — М., 1991.
Гайденко П. П., Давыдов Ю. Н. История и рациональность. — М., 1991.
Кизима В. В. Культурно-исторический процесс и проблема рациональности. — К., 1985.
Культура України. — Х., 1993.

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

1. ПРЕДМЕТ ТА МЕТОД СОЦІОЛОГІЇ ОСВІТИ

Визначення соціології освіти

Освіта — один з найдавніших соціальних інститутів — викликана потребами суспільства відтворювати і передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління для життя, суб'єкти соціальної дії — для вирішення економічних, соціальних, культурних проблем, що стоять перед людством. У сучасному світі освіта — складне і багатоманітне суспільне явище, сфера передачі, засвоєння і перероблення знань і соціального досвіду. *Освіта є певна система навчальних і виховних закладів, що здійснюють різноманітні форми залучення їх досвідів в засвоєння багатств культури.* Освіта інтегрує різні види навчальної і виховної діяльності, їх зміст в єдину соціальну систему, орієнтує їх на соціальне замовлення, на соціальні потреби суспільства. Серед соціальних інститутів сучасної цивілізації освіта займає одну з провідних позицій. Адже благо людини, стан культури та духовності в суспільстві, темпи економічного, науково-технічного, політичного і соціального прогресу залежать саме від якості і рівня освіти. Навчання, уміння, вивчення, освіта тощо — терміни, які використовуються при забезпеченні навчального процесу.

У житті людини навчання займає тривалий період, забираючи її продуктивні творчі сили і роки. Претендуючи на професію, на ту чи іншу спеціальність, молода людина повинна навчатися не менше десяти-п'ятнадцяти років, а для професії вищої кваліфікації — навчання доходить до двадцяти років. Навчання втручається в життя людини ще з дитинства, по суті, людина не має чіткого уявлення про психологічні наслідки такого втручання. Адже встановилась уже традиція: дитина досягає шести-семи років, і її посилають до школи, забуваючи про фізичну та психологічну підготовку. Вважається, що дитина має вчитися, освоювати знання. Загальні і відповідальні фази навчання припадають на період соціального самоутвердження, мужіння людини — професійного, сімейного, громадянського. Буває ж, у дитини змалку проявляються ті чи інші нахили, але в сім'ї їх не помічають і в школі їх не помічають, а між тим нахили пригнічуються, інтерес, потяг до тих чи інших знань у дитини згасає, не розвивається. Дитина поступово

перетворюється ніби в посудину, що наповнюють всім потроху, і більшість юнаків і дівчат, закінчуючи школу, так і не уявляють чітко ту чи іншу професію, спеціальність, а одержують про них відомості від батьків. Часто-густо батьки намагаються передати дітям «свою» спеціальність: педагоги посилають дітей учитися на учителів, лікарі — на лікарів та ін. Затягнуте навчання, де людині відводиться, як правило, пасивна роль споживача культури, нерідко дає плоди інфантильності. Молоді люди частіше потрапляють у стресові ситуації, змінюють професію, повторно здобувають ті чи інші знання, спеціальність, а іноді, розчарувавшись, зневірившись, формально відмовляються від одержання знань, а за те прагнуть одержати атестат, диплом про освіту.

Освіта як соціальне явище, органічно пов'язана з усіма галузями матеріальної і духовної культури, є об'єктом дослідження багатьох наук. Кожна з них має аспект дослідження, обумовлений її специфікацією. Соціальна філософія досліджує закономірності розвитку освіти в системі: *суспільне буття — суспільна свідомість*. Філософія освіти розробляє фундаментальні основи освіти. Педагогіка безпосередньо вивчає освітній і виховний процеси в усіх типах шкіл, методичні і дидактичні основи. Якщо психологія має об'єктом *освіту як джерело формування особи*, то наука про політику розглядає *зв'язки освіти з політикою і ідеологією*. Економічна теорія *основну увагу зосереджує на розкритті суті матеріальної і технічної бази освіти і її ролі в розвитку економіки*. Поряд з усіма суспільними і гуманітарними науками, що вивчають той або інший аспект проблеми освіти, спеціально займаються дослідженнями *систем освіти як соціального інституту*. На долю соціології освіти припадає найголовніший з усіх об'єктів дослідження — *соціальний аспект*, що дозволяє розглядати освіту з позицій суспільних відносин, її взаємодії з суспільством, впливу на суспільний розвиток, його сфери і структури.

Соціологія освіти — одна з наук, що прагне впливати на подолання негативних тенденцій в одержанні знань, шукає нові імпульси впливу на озброєння сучасної людини, яка освоює культуру. *Соціологія саме і вивчає освіту як соціокультурний інститут, його розвиток, функціонування, структуру, способи організації, динаміку соціальної структури сфери освіти, її взаємодії з іншими соціальними та суспільними інститутами, в такій сфері життя людини*. Та й саму навчальну діяльність соціологія освіти подає з позицій соціокультурних умов, життєвих орієнтацій, особливостей способу життя учнів, студентів, потреб

виробництва, науки, всієї культури суспільства тощо. Визначаються основні напрямки соціології освіти: місце освіти як соціального інституту в системі суспільного відтворення; взаємовідносини процесу освіти з іншими процесами суспільного життя (економічними, демографічними, політичними); взаємозв'язок системи освіти з соціальною структурою суспільства; соціальне визначення освіти і динаміка змін; соціальне становище і спільна роль учителя і викладача; динаміка взаємовідносин між учнями і вчителями та ін.

Освіта — це цілісна самостійна система, що має інституалізований характер. Це не просто діяльність з навчання і виховання, а особлива організована, структуралізована, ролева діяльність, що опирається на спеціальні установи, регульована спеціальними нормами. Соціологія освіти — самостійна спеціалізована галузь знань, предметом якої є система освіти як соціальний інститут, взаємодія її компонентів, а також взаємодія системи освіти та її компонентів із суспільством, насамперед з його соціальною структурою та ін. Соціологія освіти розглядає освіту як форму та засіб громадянського буття, досліджує загальні соціальні закономірності освіти та виховання як соціальних процесів та їх функції на всіх рівнях взаємодії громадських сил. Для американської соціології більш характерне визначення предмета соціології освіти як вивчення формалізованих навчальних закладів та установ — шкіл, коледжів, університетів тощо, освітнього процесу в них, зв'язків, що склалися між ними та іншими інститутами суспільства, що їх оточує. Об'єкт соціології освіти — це сфера освіти, саме те соціальне середовище, де розгортається функціонування процесів освіти, де діють певні суб'єкти у формі різноманітних навчальних занять з відповідною системою взаємодії людей, з їх інституціональною та неінституціональною організацією. Найважливіші суттєві оцінки освіти та навчання зумовлені, а інколи безпосередньо визначені впливом інших сфер життя чи способом буття особи. Зміст соціології освіти охоплює безпосередню галузь самого навчання й освіти — культурні цінності, бо з приводу їх засвоєння формується процес навчання як галузь соціокультурної діяльності.

Соціокультурний підхід дозволяє простежити динаміку галузі освіти, характер якісної взаємодії освіти з іншими сферами життя суспільства, усвідомити реальний процес становлення та розвитку суб'єкта під впливом освіти. Соціологія освіти є компонентом соціології культури, без її принципів, настанов, теорії неможливо здійснити соціологічний аналіз освіти. Соціологія освіти є части-

ною соціології виховання: навчання як форма виховання орієнтоване на розвиток певних якостей, властивостей культури. Отже, предметом соціології освіти є стан і динаміка соціокультурних процесів у галузі освіти; закони, принципи, механізми та технології навчання, соціокультурна діяльність людини, взаємодія галузі освіти з іншими сферами суспільного життя та співвідношення соціології освіти і соціології культури, науки, виховання.

Становлення і розвиток соціології освіти

Виникає питання: як же виникла, сформувалась освіта? Як найпростіший соціальний інститут освіти виникає у реальному житті: батьки — діти, вчитель — учень. Якщо найпростіший інститут: батьки — діти сприяв виникненню і розвитку інституту сім'ї, то вчитель — учень — став основою школи. Виникнення в культурі нової гілки взаємовідносин, відмінної від традицій поколінь та інших сімейних традицій, пояснюється результатом поділу праці. В структуру розподілу функцій спочатку в первісній родовій організації, а потім у сім'ї не вкладалась багатоманітність професійних ролей, обсяг нагромадженого досвіду засвоєння цінностей, пізнання певної системи навчальних форм діяльності і формування власного досвіду культурної діяльності. Позасімейні, позакровноспоріднені, поколінні та інші структури суспільної організації стають факторами соціалізації.

У ранніх цивілізаціях вироблення механізмів культурної діяльності, засвоєння досвіду не будь-якого, а надбаного, що став зразком норми, тобто культурних досягнень, зливається з соціалізацією. Хоча освіта і розсіяна в окремих елементах навчання, підкріпленого ритуалами та традиціями, все ж поступово складається в систему знань. У народів Середньої Азії, Кавказу і тепер збереглися сімейні традиції, що прийшли з сивої давнини і передаються з покоління в покоління. Тут рольові обов'язки вчителя практично рівномірно розподілені між усіма членами — представниками різних поколінь. Молодші діти доглядають ще менших членів сім'ї, підлітки трудяться в господарстві, навчаються тим або іншим навичкам, знанням по господарству. Є і форми наставництва — для кожної дитини, яка народилася, від когось з близьких визначається покровитель, до якого дитина може прийти, розраховувати на допомогу, пораду тощо. В Україні ще з давніх давен є традиція: для дитини, яка народилася в сім'ї, вибирати з близьких хрещених батьків та матерів, які не тільки добровільно брали на себе турботи про хрещеника, але й іноді навчали тому

або іншому ремеслу, знанням та ін. Це зовсім не формальний соціальний інститут сімейних відносин, де діти частенько користуються захистом хрещених батьків від родинного гніву, але це є своєрідною школою передачі знань, життєвого досвіду. В таких формах навчання освіта розпорошена, поділена структурами міжпоколінного спілкування. За їх допомогою багато віків сім'я справлялась з нагромадженням і передачею досвіду. І в сучасних умовах у народів Півночі, жителів багатьох островів в Атлантичному та Індійському океанах сім'я залишилась своєрідною школою знань та навчання.

Одним з перших рішучих кроків до виділення освіти з поколінних прийнятних відносин у передачі соціального досвіду став *інститут підмайстрів*, який виник у ранніх цивілізаціях. Перша галузь знань у соціалізації — інститут підмайстрів передбачав специфічний суспільний статус майстра, визнання за ним авторитету в про-фесійній діяльності. Підмайстрами йшли не лише для одержання іншої, несімейної професії, але й для пізнання, оволодіння секретами професійної майстерності. Залишати сім'ю на період учнівства — це стає суттєвим у виділенні освіти в самостійну сферу. Тоді ж виникає і сіамостійна специфічна форма життя і соціалізації зі своїми адаптивними механізмами, де більш очевидна основна орієнтація на навчання, вивільнення від природних пут сімейних, побутових зв'язків, обов'язків тощо. До речі, риси такого несімейного укладу формувались в культурному самітництві, відлюдництві, у військових походах тощо. Природно, не ізольовано, а спільно функціонує, взаємодіє з іншими соціальними інститутами в загальному полі соціокультурних факторів і соціальний інститут — освіта.

Джерела, відправні позиції в соціології освіти закладені ще в XVIII—XIX ст. в теоріях французьких і англійських просвітників, соціалістів-утопістів, особливо в ученнях Роберта Оуена та Шарля Фур'є, які обґрунтували зв'язок навчання з виробничою працею і необхідністю суспільного виховання підростаючих поколінь. Їх погляди стали основою розробки проблеми ролі освіти, зокрема виховання в різних суспільно-історичних умовах. Ще в XIX ст. на основі матеріалістичного розуміння історії та діалектики розвитку освіти Карл Маркс і Фрідріх Енгельс показали взаємозв'язок освіти і виховання з суспільними умовами різних країн, обґрунтували важливість у житті наукової та політехнічної освіти і шляхи всебічного розвитку людини, виступили за поєднання в комплексі розумової освіти, фізичного розвитку і політехнічного навчання. Розкрито суперечності у розвитку освіти тру-

дящих, вказано шляхи їх залучення до знань. Відзначалось, що всі люди, незалежно від класової і станової належності, мають право на освіту і можуть користуватися плодами науки. Наприкінці XIX ст. американські філософи Лестер Уорд і Джон Дьюї формують концепцію соціології освіти як соціальний інститут, її взаємодії з суспільством (виробництвом, соціально-класовою структурою, ідеологією, політикою, мораллю та ін.). Концепція соціології освіти розглядалась у зв'язку з концепціями соціальної стратифікації, поділу праці, освіти та виховання як суспільного процесу. Ряд основних ідей про взаємодію системи освіти і суспільства знайшли подальший розвиток у XX ст. в концепціях соціалістів, демократів, прогресивних соціологів. Згодом проблема соціології освіти знаходить розробку в працях Еміля Дюркгейма, Раймона Булона, Толкотта Парсонса, Алена Турена, П'єра Бурд'є та ін. Аж до 60-х років XX ст. вчені не виділяли соціологію освіти із загальносоціологічної теорії. Найважливіші соціологічні проблеми освіти, переважно шкільної, розроблялись в межах педагогіки (Костянтин Ушинський, Анатолій Луначарський, Антон Макаренко, Василь Сухомлинський та ін.).

У концепціях соціології освіти знайшло відображення перевірене на багаторічному досвіді світової науки розуміння мети *виховання, всебічного розвитку людини-особи — вищої цінності суспільства*, єдності навчання і виховання, в їх організаційному зв'язку з національними та історичними традиціями, провідною роллю педагога в навчально-виховному процесі. В 60—70-ті роки XX ст. соціологія освіти відокремилась від загальної соціологічної теорії і почала формуватися в самостійну наукову галузь знань. Значний вклад у розвиток соціології освіти внесли соціологи та педагоги Фрідріх Філіпов, Лев Коган, Михайло Руткевич, Євген Бабосов, Микола Підберезький, Валентина Лозова та ін. У працях соціолога Фрідріха Філіпова узагальнено соціальну практику з глибоким теоретичним аналізом концептуальних проблем соціології освіти. Вперше в сучасній літературі дається систематизоване викладення соціології освіти як науки, розглядається проблема освіти в органічному зв'язку з загальнотеоретичними проблемами соціології. Заслугою відомого соціолога Михайла Руткевича стала розробка проблем соціології освіти у зв'язку з суспільними потребами молоді, з розвитком і вихованням інтелігенції та підвищенням її ролі. Плідно і творчо працюють у сфері соціології освіти українські вчені Володимир Шинкарук, Юрій Чернецький, Ліда Сохань та ін.

Інтерес до соціології освіти в індустріально розвинутих країнах різко зростає в 60—70-х роках XX ст. у зв'язку з відставан-

ням систем освіти від вимог науково-технічного прогресу і на тлі масових виступів студентів і робітників та демократизації вищої і середньої освіти. Ситуація, визначена Франсом Кумбсом як «криза освіти», викликала до життя багаточисленні дослідження доступності різних ступенів освіти, способу життя учнів, молоді, її взаємовідносини з педагогічним персоналом, становища в системі суспільних відносин, інтересів, сподівань. Почалось вивчення ролі освіти як фактора «вирівнювання шансів» і каналу соціальної мобільності з позицій структурно-функціональної теорії (Раймон Булон, Толкотт Парсонс). У 80-ті роки зростає увага до соціальних проблем безперервної освіти, ефективності різних форм перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників, становища випускників навчальних закладів різних типів на ринку праці. Вивчаються взаємодія університетів з їх соціокультурним середовищем, межі впливу суспільства на систему освіти і значення її автономії, що дозволяє нейтралізувати наслідки змін економічної кон'юнктури, зміни політичних режимів (Ален Турен, Отто Альборнос). Висувається пропозиція про виділення з соціології освіти соціології освітніх систем як самостійної галузі наукових знань, дослідження особливостей виникнення, розвитку і функціонування освітніх систем в умовах різних суспільств (Макс Арчер), дослідження розвитку системи освіти у Франції (П'єр Бурд'є, Лео Тангі та ін.), ефективності і до-свіду організації освіти в США (Керр Дженкс, Уільям Сьюел та ін.), освіти в Нідерландах (Йоган Дронкерс) та ін. показали соціально-селективну роль середньої та вищої освіти, класову та расову нерівність учнів у капіталістичних суспільствах, дали поштовх для розробки і здійснення програм лібералізації систем освіти.

Методологічні основи соціології освіти

Методологічно соціологія освіти виходить з принципів діалектичної логіки, і, насамперед, єдності теорії і практики — основи соціального пізнання. Соціологія освіти має два взаємопов'язаних рівні — *теоретичний* та *емпіричний (дослідний)*. Теоретичний рівень передуює емпіричному. Соціологія освіти обґрунтовує закономірності й особливості розвитку освіти, дає теоретичне узагальнення процесів, що відбуваються, визначає напрям емпіричних соціологічних досліджень суспільної думки учнівської молоді, педагогів, адміністрації, громадських організацій. Соціологія освіти висуває гіпотези, які ще потребують перевірки практикою. Без теоретичних передумов ніяке емпіричне дослідження

не дає необхідних результатів, а матиме випадковий характер у вигляді набору суджень і фактів. Недостатньо кваліфіковані дослідники нерідко намагаються обійтись без теоретичних обґрунтувань, і зводять дослідження до поверхово відібраних фактів, даних тощо.

У соціологічних дослідженнях освіти нерідко культивується суб'єктивізм, коли бажані відповіді респондентів фіксуються тільки як позитивні, які прикрашають реальну дійсність, ігнорують її суперечності. Так, ігнорувався найважливіший методологічний принцип — *об'єктивність* розгляду суспільних явищ. Емпіричні дослідження систематично ведуться в школах, вищих навчальних закладах і охоплюють широке коло питань — соціально-політичне і моральне обличчя учня, студента, педагога, їх ціннісні орієнтації, ставлення до навчання, праці, рівень культури, задоволеність працею, суспільна діяльність та ін. Для анонімного вибіркового опитування учнівської, студентської молоді та педагогів розробляються соціологічні анкети. Одержані емпіричні результати дають факти, дані для узагальнень і аналізу процесів у системі освіти, збагачуючи тим самими теорію соціології. Взаємодія теорії і практики не перетворюється в схоластику і догматизм, а набуває здатності творчо розвиватися, даючи працівникам системи освіти нові висновки і практичні рекомендації. В Україні найбільш ефективно і планомірно ведуться соціологічні дослідження проблем освіти в Харкові, переважно в національному університеті, в державному педагогічному університеті, а також в галузевих університетах і інститутах — радіотехнічному, політехнічному, інституті сходознавства та міжнародних відносин тощо. В процесі соціального пізнання теорія і практика освіти збагачується, доповнюючи одна одну.

Діалектична логіка вимагає розгляду сучасної системи освіти і її розвитку та змін в усіх зв'язках та взаємодіях. Соціологія освіти — означає необхідність враховувати історичні етапи в суспільному розвитку та своєчасно вносити зміни в систему освіти, з'ясовувати вплив на неї внутрішніх і зовнішніх умов та теорії і практики. Діалектична логіка вимагає обліку і аналізу економічних, політичних, науково-технічних, ідеологічних та інших факторів, що впливають на процес освіти, як це свідчить практика в сучасних умовах України. В процесі демократизації освіти в Україні органи народної освіти, середня та вища школа враховують досягнуте, відбирають все прогресивне, відкидаючи все негативне, що завдає шкоди вихованню молоді, підготовці спеціалістів для народного господарства. Зрозуміло, на розвиток системи освіти впливають економічні, політич-

ні, науково-технічні, ідеологічні фактори. В процесі вдосконалення, перебудови системи освіти України враховуються і зміни, що відбуваються у суспільній свідомості працівників освіти і учнівської молоді, в їх ставленні до праці і навчання, у формуванні їх особистих якостей — позитивних та негативних.

Соціологія розкриває суперечності у розвитку системи освіти і її вдосконалення, намічає шляхи їх вирішення. Сучасна практика показує: чим вище рівень освіти, тим нижче заробітна плата працівника, а це головний показник суспільної нерозвинутості спеціаліста. Прогалини, вади правосвідомості і гідності спеціалістів (тобто кардинальні умови панування некомпетентності та засмічення всіх сфер діяльності) закладаються ще системою гуманітарної освіти, що виховує слухняну людину, слухняного виконавця. В сучасних умовах в Україні усвідомлюється кардинальний характер змін, необхідних в суспільстві, що вимагають зовсім не просто адаптації або модернізації гуманітарної освіти. Вища школа має випереджати зміни, що відбуваються, готувати студентів до праці і життя в суспільстві, формувати демократичне суспільство. Освіта органічно пов'язана з усіма галузями матеріального виробництва та духовної культури, що забезпечує сприйняття і відтворення соціального досвіду, є прогресом культури особливого виду діяльності з вивчення і виховання, є об'єктом дослідження багатьох наук, межі між якими постійно рухомі. В сучасних умовах важливо зближувати систему вищої освіти спеціалістів України з прогресивними зразками систем освіти, що складаються в країнах ринкової економіки, забезпечити конверсійність дипломів вищих навчальних закладів України. Тут розглядаються обидва завдання стосовно підготовки бакалавра (на Заході — чотири роки навчання після дванадцятирічної школи) в вищих навчальних закладах природничого і технічного профілю. Ураховуючи умови, в яких доведеться працювати майбутнім спеціалістам, організаторам виробництва, необхідно визначити головні особистісні якості, моральні уявлення і гуманітарні знання, з якими мають діяти спеціалісти в умовах ринкових відносин та ін.

Соціальна система навчання передбачає задоволення технологічних, економічних, політичних, екологічних та інших потреб суспільства. Найрізноманітні соціальні системи навчання складають систему освіти. Природно, основний зміст освіти — навчання. Адже в процесі навчання, освоєння та засвоєння знань людина оволодіває соціальними призначеннями предметів і методами користування ними в повсякденному житті, моральними основами поведінки і формами спілкування з іншими людьми. Засвоєнню належать усі змістовні компоненти поведінки людини — спонука-

льно-мотиваційні й операціональні. Засвоєння призначення предметів людської матеріальної та духовної культури і методів користування ними становить основний, внутрішній зміст процесу навчання. Уміння вивчати ті чи інші явища, призначення предметів тощо — індивідуальні показники швидкості і якості засвоєння людиною знань, уміння і навичок в процесі навчання.

Відрізняють загальне вміння вивчати ті або інші життєві явища, події тощо як здібність засвоєння будь-яких знань і спеціальне засвоєння знань як здібність вивчати, освоювати окремі види знань, різних наук, мистецтва, видів практичної діяльності. В основі навчання лежить рівень розвитку пізнавальних процесів (сприйняття, уявлення, пам'ять, мислення, увага, мова), мотиваційних — вольової і емоціональної сфери особи, а також розвиток вивідних компонентів навчальної діяльності (з'ясування змісту знань, що освоюються, шляхи і ступінь активного їх впровадження в практику). Навчання визначається не лише рівнем розвитку активного пізнання, тобто тим, що суб'єкт може пізнати і засвоїти самотужки, але й рівнем «рецептивного» пізнання, тобто тим, що суб'єкт може пізнати і засвоїти за допомогою іншої людини, яка вже володіє відповідними знаннями та вміннями. Тому навчання як здібність людини до засвоєння знань відрізняється від здібності до самостійної свідомості і не може бути повністю оцінене одними показниками її розвитку. Рівень розвитку навчання, освоєння людиною знань визначається можливостями самостійного пізнання.

Освіта — певна система навчальних форм діяльності. Освіта інтегрує різні види навчальної діяльності, її зміст, її суб'єктів в єдину соціальну систему, орієнтуючи їх на соціальне замовлення, на соціокультурні потреби суспільства. В системі освіти взаємовідносинам того, хто навчається, і того, хто навчає, надається соціально-інституційна форма. Функціонування соціального інституту освіти веде до розгортання спеціальної сфери суспільного життя — сфери освіти. Значно впливає на характер і форму включення в сферу освіти соціальне становище освіти в різних сферах життя, можливості мобільності освіти, культурне зростання тощо.

У соціології для визначення навчального процесу використовуються різні поняття: *навчання*, *вчення*, *освіта* та ін. В сучасній педагогіці склалась певна інтерпретація таких понять. Кожне з понять має певний власний зміст, визначення. Загальноприйнятим є поняття *навчання*. Навчання означає процес засвоєння знань, а саме вчення — система знань, тобто самостійне поняття. Хоча *навчання*, *вчення* поняття різні і визначають різні явища, дії, все ж у ряді істотних аспектів простежується їх взаємозв'язок. Навчання

має значення не лише самого процесу оволодіння знаннями, але й саме засвоєння знання, досвіду та оволодіння культурою.

Теоретичні основи розуміння вчення «як освоєння знань» закладені видатним вітчизняним психологом Самуїлом Рубінштейном, а в Україні — педагогами Антоном Макаренком, Василем Сухомлинським. Якщо Самуїл Рубінштейн вважав, що навчання і наукове пізнання різноманітні, але не різнорідні, що навчання, вчення — різновидність пізнання в особливих умовах навчання, освоєння знань, досвіду культури і управління пізнання учнів, студентів, то й Антон Макаренко, і Василь Сухомлинський підкреслюють, що навчання не тільки пізнання, але й творчість, що вчення і навчання не тільки освоєння і засвоєння знань, але й опанування, освоєння досвіду, що пов'язує навчання зі змінами поведінки та ін. Основними компонентами і навчання, і вчення служить аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення як спільні знаменники всього пізнавального процесу. Ще французький психолог Жак Піаже провів глибокий експериментальний аналіз форм освоєння досвіду учення і навчання, виділяючи основні з них: *асиміляція* — включення нового об'єкта в старі попередні схеми і *акомодация* — пристосування вхідних схем до нових об'єктів шляхом зміни структури. Якщо за асиміляції те чи інше завдання вирішене на основі уже певних, відомих, визначених алгоритмів рішення таких завдань, то в умовах акомодатії людина, зустрічаючись з принципово новим завданням, пристосовує свої навички й уміння. Адаптація організму до середовища розглядається як урівноважені суб'єкти і об'єкти. Генеза психічних функцій виступає як послідовна зміна різних урівноважених стадій: асиміляції і акомодатії, що приводить до створення дедалі стійкіших форм рівноваги між організмом і середовищем. Розглядаючи навчання, вчення як творчість, як освоєння досвіду, відомі педагоги Василь Сухомлинський і Павло Масленіков відмічають, що в процесі навчання створюється суб'єктивно новий продукт мислення і новоутворення в самій пізнавальній діяльності. Творче засвоєння знань відрізняється від процесів застосування готових знань і уміння, тобто репродукції. Творчість передбачає наявність в особі здібностей, мотивів, знань і уміння, завдяки яким створюється продукт мислення, що відзначається новизною, оригінальністю, унікальністю. У процесі навчання йде накопичення знань, освоєння досвіду. Вивчення таких властивостей особи виявило важливу роль у вивченні інтуїції, відображенні неусвідомлених компонентів розумової активності, а також потреби особи у розкритті та розширенні власних творчих можливостей.

Звичайно ж, у соціальному житті навчання, по-перше, необхідний підготовчий етап оволодіння культурою, її величезними багатствами і різноманітністю, включення людини в суспільну практику, в трудову діяльність та ін. По-друге, функції навчання полягають у тому, щоб виробити, сформувати в усій різноманітності у суб'єкта механізм культурної діяльності, тобто діяльності, що має за мету досягнення культури того чи іншого соціуму. Навчання не зводиться до пізнання явищ, подій, навколишнього світу, хоча пізнавально-орієнтаційні елементи навчання мають провідне значення. По-третє, навчання передбачає засвоєння досвіду, але далеко не будь-якого, а того, що є зразком, нормою, мораллю, тобто досягненнями і багатством культури. Здійснюється засвоєння не за формою прямої трансляції, а активної спільно-поділеної діяльності учителя і учня, студента та ін. Якістю навчального процесу і визначається активність тих, хто навчається: учня, студента, працівника, який підвищує свій професійний рівень. Швидкість змін у способі життя, в соціальному середовищі, що оточує і формує особу, уже само собою ускладнює передачу досвіду старших поколінь молодшим. Часто такий досвід непридатний для молоді: попередні, колишні моральні і культурні орієнтири швидше дезорієнтують в нових умовах, аніж збагачують чимось корисним тощо. Йде відбір цінностей, знань. У процесі навчання учні не просто набувають чийогось досвіду, а виробляють, формують свій власний досвід культурної діяльності. Учитель організовує, спрямовує засвоєння досвіду за допомогою навчальних засобів. По-четверте, процес засвоєння цінностей передбачає і збагачення, присвоєння тієї суспільної форми, системи суспільних зв'язків, у якій цінності функціонують. Природно, навчання не замикається на оволодінні окремими цінностями, а пов'язане з формуванням не лише орієнтацій і навичок дій, але й виходить на ширший простір — соціалізацію, формування особи як суб'єкта системи соціальних зв'язків, стає однією з форм виховання.

2. ЗМІСТ ТА РОЛЬ ОСВІТИ В ЖИТТІ СУСПІЛЬСТВА

Освіта — соціальне явище

Освіта — специфічна галузь суспільного життя, найважливіша передумова вирішення основних завдань суспільства, держави, необхідна умова суспільного відтворення і успішної трудової діяльності, формування кадрів працівників для народного госпо-

дарства, державного і політичного устрою, для всіх сфер розвитку суспільства. На основі освіти формується і всебічно розвивається особа, її основні якості, здійснюється її входження в життя. Освіта — вантаж, надбання вченого, умова наукового пізнання світу і його закономірностей, реалізації об'єктивних потреб суспільства у постійному накопиченні й оновленні знань. Освіта — сфера залучення людей до культури і мистецтва.

Рівень освіти — міра цивілізації і культури будь-якого суспільства, важливий показник його прогресивного розвитку. Особливе значення мають взаємодії освіти з соціальною структурою суспільства. З одного боку, соціальна структура відображає суспільні відносини, визначає рівні, темпи і зміст освіти, з іншого — розвиток професійної та спеціальної освіти вирішально впливає на соціальну структуру, зміст відносин між соціальними групами — робітниками, селянами, інтелігенцією та ін. Саме в результаті освіти сформувалися кадри висококваліфікованих робітників, виникла спеціалізація праці сільськогосподарських працівників, виросла, стала масовою багатопрофесійна соціальна верства — інтелігенція, зростання чисельності якої випереджає інші соціальні спільності. На початку 90-х років в Україні чисельність спеціалістів з вищою освітою становила 2,9 мільйона, удвічі перевищивши їх кількість на початку 70-х років і в п'ять разів — наприкінці 30-х років. З урахуванням особливостей освіти і її ролі у житті суспільства можна визначити освіту як процес і результат оволодіння учнями знань, формування уміння і навичок, розвитку світогляду, ідейно-політичних поглядів і моральності, а також творчих задатків і здібностей, внаслідок чого процес освіти набуває індивідуальної своєрідності. Іншими словами, освіта — процес і результат формування особи — індивіда, включеного в систему суспільних відносин, що визначили ставлення до суспільства, до трудової діяльності, до інших людей. Це і є метою освіти на будь-яких рівнях і етапах розвитку суспільства.

Сучасна система освіти виконує спільне призначення — *залучення людини до досягнень культури.* Освіта — викладання учням знань, засвоєння ними системи наукових знань, причому системи, що створює відносно повну картину природи, суспільства, мислення (пізнання). Освіта завдяки системності, іншими словами, завдяки викладанню взаємопов'язаних основ наук формує в учнів, студентів уміння підійти до аналізу речей і процесів з різних позицій, охопити речі і процеси з усіх боків. Система знань з тим або іншим успіхом, в залежності від ступеня науковості, закладає уміння оперувати накопиченими знаннями, вирішувати

нові, нестандартні проблеми, завдання. Багатосторонній підхід до проблем освіти, виховання розвиває наукове мислення. Якість і надійність основ освіти залежать від рівня науковості системи освіти. Разом з тим освіта реалізує й інші, різноманітні функції, служить універсальним засобом, механізмом вирішення багатьох життєвих проблем людини і суспільства. Та очевидно, освіта ще не визначає вирішення проблеми формування людської особи, і щоб сформувати її, необхідна система виховання і освіти.

Виховання і освіта — процес формування освіченої людини-особи з соціально-політичною свідомістю. Науковий зміст освіти і служить базою процесу формування людини-особи. Одного викладання учням, студентам комплексу знань науки за навчальними програмами ще не досить для формування повноцінної, всебічно розвинутої людини-особи. Для формування всебічно розвинутої особи варто ще, насамперед, сформувати людські відносини. Якщо людина залишається стерильно ідейною, якщо не має спільних поглядів на життя, не відчула сенсу життя, то така людина неминуче виявляється неповноцінною.

Трагедія викладача-учителя, професора, простого менеджера, бізнесмена полягає в тому, що, покликаний за самим своїм положенням бути вчителем життя, наставником молоді, жити серед людей, спілкуватись у світі бізнесу, виробництва тощо, він не відчуває трагічної неясності у найголовнішому — спільному погляді на життя. І якщо кожне почуття, кожна думка живе в учителі окремо, то і в усіх роздумах, міркуваннях про науку, театр, літературу, в усіх міркуваннях про картинки, що їх малює уява вчителя, навіть найдосконаліший аналітик не знайде того, що це трагедія. Передумова для індивідуальної і соціальної мобільності з'являється в людині з залученням її до освіти, в формуванні спільного погляду на життя, навколишній світ.

Функції освіти

Основними функціями освіти є *виховання і навчання; соціальна мобільність — генератор і охоронець культурних досягнень суспільства; забезпечення кадрами народного господарства; сфери духовного життя та ін.*

Реалізуючи *функцію соціальної мобільності*, освіта спирається на ряд засобів. Кожний індивід починає накопичувати свої знання ще з колиски, з перших актів освоєння найближчого до нього зовнішнього середовища і всього оточуючого світу. У колисці і дитячому садку, в сім'ї формуються перші «блоки» свідомості, а

потім починається шкільне навчання — відповідальніша і змістовніша пора формування свідомості. Навчальні програми, підручники, навчальні посібники передбачають той або інший обсяг наукових знань. У освоєнні знань учням допомагає вчитель. Основи наук служать змістом навчання. Зміст і структура освіти не впливають на свідомість автоматично, а активно опосередковуються індивідом. Характер опосередкованості індивідом змісту освіти визначається системою виховання. І школа вирішує завдання: *готувати людей, які вміють все робити; виховувати у молоді вміння взяти собі всю суму людських знань; розвинути і вдосконалювати пам'ять кожного учня, студента, які оволодівають знанням основ наук; вести педагогічний процес так, щоб усі надбані учнями знання продумувались, перероблювались, створюючи їх свідомість; давати молоді основи знань, виховувати вміння самим виробляти спільні погляди на життя; все навчання організовувати так, щоб молодь вирішувала практично те або інші завдання спільної праці; виховувати в учнів, студентів свідому дисципліну творчої, самовідданої праці; кожний крок навчання і виховання, освіти пов'язувати з життям.*

Освіта має можливість селективності, тобто вибіркового відбору, і передбачення людиною тих або інших форм професійних і соціальних занять або цілеспрямовано служити формуванню такої схильності. Успішність людини в навчанні не завжди визначає її ефективність у праці, в різних видах соціальної діяльності. Проте суспільство звикло довіряти інститутам освіти, їх якісній підготовці спеціалістів. Так, заповнюючи вакансії на ту чи іншу посаду, переваги віддаються особам, які мають дипломи про освіту. Готувати людей, які вміють все робити — це означає виховувати у кожного індивіда готовність до фізичної та розумової праці. Процес виховання готовності і вміння людей все робити досить тривалий, повільний, але послідовно здійснюваний процес, і в нього постійно включається все: трудове виховання, особистий приклад батьків, учителів, мистецтво, література, засоби масової інформації тощо. Належить кожного, хто вчиться, переконати в тому, що суспільство дає освіту кожній людині не заради надання тих чи інших привілеїв, а для того, щоб вона розвивала всі свої здібності (в тому числі і здібність управляти державою), сформувала власну людську особистість. Адже канули в історію ті часи, коли освіта формувала частково людину — або виконавця чужої волі, пристосованого лише до фізичної праці, або володаря, вільного від фізичної праці. У ХХ ст., в умовах прискорення розвитку науки, техніки, виробництва, школа мала

готувати людину для вузькоспеціалізованої функції. Життя породжувало необхідність вузької спеціалізації функцій спеціаліста. Напередодні XXI ст. і виробництву, і науці потрібна, насамперед, широко і всебічно освічена людина-енциклопедист. Між універсализацією загальної освіти і практично значущою вузькою спеціалізацією існує залежність: *універсализація загальної освіти — основа успішної, безболісної спеціалізації функцій за необхідними вузькими операціями*. Практична діяльність вимагає вузької спеціалізації функцій, а *освіта необхідно універсальна*. Тільки універсальна освіта створює надійну базу для реалізації вимоги практичної діяльності. *Для того, щоб сформувався сучасний спеціаліст, важливі не тільки вузькі знання в удосконаленні спеціальності, але й універсальне знання історії країни, держави, де трудиться спеціаліст, знання процесів культури духовної і матеріальної, процесів політичних та суспільних*.

Соціальна функція освіти — передача накопичених людських знань; прийнятність соціального досвіду і повністю духовна прийнятність поколінь; соціалізація особи, накопичення нею інтелектуального, морального і фізичного розвитку, працевлаштування випускників навчальних закладів. В умовах переходу до ринкових відносин соціальні функції освіти набувають особливого значення у зв'язку з виникненням у суспільстві економічних, соціальних труднощів і наростаючого безробіття. Організаційна структура освіти складається з ряду рівнів — дошкільного, загальноосвітнього, професійного і спеціального (середнього і вищого). В сукупності освіта — безперервне навчання, що пов'язує нижчі та вищі ступені освіти й триває і після їх завершення. Зміст структури освіти складається з двох компонентів: навчання і виховання, в реалізації яких діє суб'єкт освіти — педагог і об'єкт освіти — учень, між якими постійно існує органічний зв'язок, взаємодія і співробітництво.

Виховання — цілісна система зі специфічною структурою, що складається з ряду елементів: трудове, моральне, політичне, економічне, світоглядне, військово-патріотичне, естетичне, фізичне виховання, що взаємодіють і взаємопроникають одне в одне. В кожному з елементів виховання є аспекти інших, які найповніше виражаються в трудовому і моральному вихованні, що відіграють провідну роль в системі виховання і освіти та впливають на всі інші види виховання. Сама ж система виховання взаємодіє з її окремими елементами. Тому в кожному з елементів знаходять відображення загальні принципи виховання. Але кожний вид виховання має відносну самостійність, тому що має специфічні особ-

ливості і впливає на весь процес виховання й освіти, збагачуючись ними або, навпаки, збіднюючись — в залежності від рівня і ефективності. Разом з тим освіта реалізує й інші різноманітні функції, служить універсальним засобом, механізмом вирішення багатьох життєвих потреб і проблем людини і суспільства.

Система освіти веде відбір, селекцію свого контингенту учнів. Якщо в минулому навіть початкові форми освіти були недоступні або малодоступні різним верствам суспільства, то тепер перепон немає. В Конституції України записано, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, освіти. Повна загальна середня освіта є обов'язковою. Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах і розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти різних форм навчання, надання державних стипендій та пільг учням і студентам. Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (ст. 23, 53). Та не кожен учень, студент може оволодівати широкою системою знань. Тим більше, що сучасне матеріальне виробництво, наука, техніка розвиваються так швидко, що людині протягом її індивідуального життя доводиться декілька разів міняти трудові функції, проходячи відповідну перекваліфікацію або підвищення кваліфікації. Але перехід від однієї трудової функції до іншої можна здійснити тим безболісніше й успішніше, чим *фундаментально ширшою є загальнонаукова освіта*. Але ще не викорінено в реальному житті багато недоліків і перепон на шляху до освіти.

Освіта і соціалізація. Становлення школи

Ще й тепер для сучасної людини багато видів освіти недосяжні. Відбір при прийомі в навчальні заклади створює не завжди рівні можливості для різних соціальних верств. Ще діє політика протекціонізму на різних рівнях. Іноді елементи протекціонізму виявляються і через навмисні дії. Структуру соціалізації складають навчання й освіта. За інститутами освіти загальноновизнано закріпились функції не тільки навчання, але й соціалізації та виховання, тобто історично обумовлені, що реалізуються в діяльності і спілкуванні, процес і результат засвоєння і активного відтворення індивідом суспільного досвіду й досвіду знань та ін. Соці-

лізація відбувається і в умовах виховання, тобто цілеспрямованого виховання особи, і в умовах стихійного впливу на особу, яка розвивається, різних, іноді протилежно спрямованих факторів суспільного буття. Виховання є провідним і визначальним началом соціалізації, формування свідомості, всебічно розвинутої особи. Соціалізація передбачає процес різнобічного пізнання людиною навколишньої дійсності, оволодіння навичками індивідуальної і колективної праці і творчості, що включають соціально-психологічні механізми, з допомогою яких досягається залучення індивіда до людської культури. Значні корективи в культурі, психології групових відносин суспільства, по суті, породили нову цивілізацію, сприяли появі стабільного соціального інституту — школі.

Саме включенням людини у спільну суспільну діяльність, її необхідністю виживання в суспільстві й виступає соціалізація. В західній соціології і психології проблематика соціалізації розробляється в руслі *психоаналізу і інтеракціонізму*. Психоаналіз визначає соціалізацію як входження нібито спочатку соціального або антисоціального індивіда в суспільне середовище і адаптацію до його умов, а інтеракціонізм (взаємодія, вплив один на одного) визначає соціалізацію як результат міжособистісної взаємодії людей, що веде до їх згоди через взаємоконформну поведінку, тобто своерідну поведінку, тенденції людини змінити свою поведінку під впливом інших людей так, щоб вона відповідала оточуючим, прагнення пристосувати її до їх вимог. Соціалізація охоплює широкі не просто структури людської культури, що дозволяють увійти в задане буття, а й знайти прийнятний шлях соціалізації. На певних етапах розвитку людини в історичних умовах буття тільки і можлива соціалізація людини і її самореалізація. Спільно з необхідністю самореалізації становлення індивіда зростає і прагнення, потреба продовження себе в іншому як неминучий висновок усвідомлення сенсу життя, як його ж закладений поколіннями спосіб відтворення, рефлекс. Особлива роль в соціалізації відводиться розвитку контактів індивіда з іншими людьми і спільній з ними суспільно-корисній діяльності. *Людина в процесі соціалізації не лише збагачується досвідом, але й здобуває знання, культуру, можливість і здатність стати особистістю, впливати на інших людей.*

Морально-психологічний фактор діяльності вихователя виступає потребою «продовження себе в іншому». Фактор закріпився тому, що *соціально-доцільній* людині потрібна поруч людина, яка говорить з нею на мові однієї культури, здатна брати участь у

її починаннях, запозичити досвід і продовжувати її справу. Це рухає процес виховання в сім'ї, школі, суспільстві. Зустрічний рух двох необхідностей, двох процесів соціалізації, становлення самою по собі людини і самореалізації як продовження себе в іншій людині, формує новий процес — виховання. Виховання стає предметносамостійним тоді, коли формується *соціалізуючий суб'єкт — вихователь*. Та тоді ж в різних культурах має визріти *суспільна ідея формування особи*. Поступово ідея формування особи охоплює, проймає спілкування з соціалізуючим. Саме нормативний зміст, пройнятий метою формування, наповнює змістом дію вихователя. Тільки в лоні соціалізації та виховання і виникає, і функціонує освіта.

Школа не створювалась в полі чистого досвіду, а нерідко запозичувала, успадковувала уже випробувані методи соціалізації. У кожній сфері оволодіння соціальним досвідом для майбутньої школи знайшлося те, що накопичувалось, відбиралось як цінне, що згодом складало *педагогічний арсенал*. Ще раніше загальноосвітньої школи формувались *наукові школи — методи і форми організації кооперованої наукової діяльності*, що реалізувала єдність процесів пізнання і передачі накопичених знань. Наукові школи і відіграють важливу роль у розвитку різних галузей знань: математики, фізики, філософії, соціально-політичних знань та ін. У школах країн Стародавнього Сходу формувались природничонаукові, філософські та інші знання, стародавньогрецькі школи: Піфагора, Гіппократа, софістів, Сократа, Платона, стоїків, скептиків та ін. Розвиток ішов від шкіл — хранителів неперсоніфікованого знання (Стародавній Схід) до шкіл — прообразу дослідницьких колективів (школа Арістотеля, школа Цицерона та ін.). В середньовіччі в школах розвивались знання з психології, переважно схоластичні або ж репродуктивні. Істотне зростання ролі наукових шкіл сталося пізніше, в XVII—XIX, особливо в XX ст., у зв'язку зі стрімким прогресом науки, перетворенням її в професію, а також завдяки переходу наукової діяльності зі сфери переважно індивідуальної праці в сферу колективної. На початку XIX ст. виникає і розвивається контівська школа соціології, політичної соціології, філософії історії та ін. В сучасних технологіях навчання неважко виявити зліпки з попередніх способів і методів заучування і вправ як необхідного елементу ритуалу — лекція як проповідь, наприклад; є в них і звичні санкції схвалення-осудження. Ступені освіти відтворюють успадкування обрядів, ініціації (побудження, підприємливість) і супровідні їм випробування (іспити та ін.)

Функції школи. Роль учителя в навчанні

У сучасній освіті школа — основний, базовий соціальний осередок. Її власна функція — навчання. Формування і організація школи закріплюють певні взаємовідносини між учителем і учнем і похідні від них взаємовідносини з іншими. Кожній школі властивий якийсь певний стандарт, стиль навчання. І довести учня до певного ступеня дієготовності, до здійснення, реалізації конкретних обов'язків, функцій — ось *основна мета кожної школи*. Якщо той, хто навчається — підмайстер, засвоїв навички, знання, методи і способи вирішення того або іншого завдання майстра, засвоїв його досвід, то школа навчає уже багатьох, дає узагальнені знання тих або інших галузей наук, узагальнений соціальний досвід. *Школі уже властива аудиторність — групове навчання за окремими складовими частинами. Універсальність, поліпредметність засвоєння учнем знань і відрізняє школу від інших форм навчання*. Їй властиві і специфічні педагогічні технології. Держава і її соціальні інститути, владні структури дбають про зміст діяльності школи, фінансують її, матеріально і фінансово підтримуючи, визначають її статус, місце і роль у суспільстві.

У сучасних умовах існує найрізноманітніша розгалужена мережа загальноосвітніх шкіл. Різні форми навчання застосовують і інші соціальні інститути: сім'я, культурно-освітні заклади, засоби масової інформації, виробничо-господарські установи та інші громадські об'єднання і формування. В сукупності зі школою вони становлять систему освіти, де школа виступає її базою. В досвіді, культурі закріплюються доцільні форми навчання. Уроки наставництва, практика, засвоєння знань, багатство і різноманітність наук спонукають до їх вивчення, підтримують потяг учнів до пізнання, надбання навичок, осмислення тих чи інших знань. Осмислюючи азбуку початку початків пізнання, тих чи інших знань, дитина потім залучається до невичерпних джерел знань, соціального досвіду, здобуває світ образів, уявлень, переживань, поринає у велике таїнство знань. Але щоб таїнство сталося, потрібні духовні шукання, духовна критика багатьох-багатьох поколінь.

У навчанні не тільки фіксуються дії, що обирають стабільну оболонку технології, але й дії, що збуджують, оживляють, надаючи навчанню певний статус священнодійства, формують світогляд особи, яка пізнає, сприймає навколишній світ. Озброюючи учня знаннями, школа тим самим допомагає індивіду перенестись із ситуативного буття в просторі в буття культури спільності з її цінностями, нормами, що сприймаються як щось священне. І зовсім не

історична випадковість, а природний хід культури, історії привів до того, що перші школи виникли саме при храмах, як і створені перші письмові тексти. І храми, і священне письмо вимагали особливої віри, що відрізнялася від віри звичної, побутової. В навчанні важливу роль відіграють авторитет і ерудиція, компетентність того, хто навчає, довіра до вчителя, бажання і тяга до знань самого того, хто вчиться, трепет і захоплення творцями знань.

Природно, процес навчання учня, ще не здатного раціонально оцінювати, визначати, що йому важливо і необхідно знати, однією з своїх опор має дещо ірраціональне, священне — довір'я до досвіду вчителя, віру в його знання, компетентність, ерудицію, в його здатність і здібність навчити корисному. Якщо ж немає віри в здібності вчителя навчити корисному, нема віри в знання, ерудицію, авторитет учителя, то нема і навчання. Звичайно ж, віра має свою соціальну базу, основу: визнання значущості знань суспільством. Адже престиж освіти і визначається визнанням значущості знань суспільством, якщо ж падає авторитет учителя, втрачається віра в його здатність і здібність навчити корисному, то знижується, падає і *престижність* освіти, втрачається ефективність навчання. Але і сам престиж освіти без священних елементів довір'я до вчителя тощо не забезпечить ефекту навчання, сприйняття інформації. Необхідне і прагнення, бажання того, хто вчиться оволодіти висотами знань, збагатити своє мислення, розум, пам'ять, культуру тощо.

Духовність освіти

У сучасних умовах сама освіта наповнюється духовним змістом. По-перше, відібрані зразки спілкування в ході навчальної діяльності становлять норми навчання, що є своєрідними зліпками з попередніх ритуалів, звичаїв, моральних досягнень етносу. По-друге, зразком навчання, досвіду соціального стає і вплив особи учителя на навчання. Відбувається становлення образу вчителя і відповідно формується уявлення про шляхи, методи, способи підготовки вчителя як вихователя, наставника. *Учитель — це своєрідний пророк, провісник і джерело знань і чуйний, сердечний і добрий співрозмовник тощо.* І від того, яку позицію учитель займатиме, здебільшого залежить і пробудження учня, становлення його як спадкоємця і досвіду, і узагальнення знань, те, чи буде учень слухняний чужій волі або спрямований в поле власного кредо дій, до яких цінностей повернута його пристрасть самовираження. По-третє, існує нормативна модель особи, з якою со-

ціальний інститут освіти готовий пов'язувати мету. Будь-яке навчання супроводжується гуманітарною обстановкою, розкриваючи перед учнем поле духовного пошуку в мистецтві, релігії, історії, філософії, науці про політику чим визначаються горизонти його свободи. Разом з тим нормативна модель не може плавати в хмарах вічно майбутніх надій, мрій, вона має вкласти в пласти етапів соціалізації, допомагаючи людині в її дитинстві, юності, зрілості вирішувати проблеми життя. І, по-четверте, духовною аурою, атмосферою, ідейним вихованням в освіті не тільки створюється свій духовний світ, властивий процесу навчання, але й зливаються його потоки з іншими сферами духовного життя, культивується сприйнятливість до їх запитів, але уже за мірками освіченої людини, формується потреба постійної освіти — самоосвіти як фактора культурного оновлення.

Виховання індивідуальності через відкриття простору інтелектуальних, моральних, естетичних зусиль через самопридбання, самовираження, самореалізацію особи в духовності людської культури — ось магістральний шлях духовності освіти. Духовність є єдність самосвідомості і свідомості, пізнання, здійснення, реалізації єдності практики і теорії. Буття духовності є діяння, пізнання. Духовність долає природне, відчуттєве і піднімається до самого себе в процесі самопізнання. І якщо античні матеріалісти духовність розуміли як найрозумніше, всеохоплююче, то матеріалісти XVII—XVIII ст. (Гоббс, Локк, Ламетрі та ін.) розуміли духовність лише як комбінацію відчуттів або загальне почуття. Духовне визначають філософи XIX—XX ст. як функцію високоорганізованої матерії, результат матеріальної суспільно-історичної практики людей. Духовне життя суспільства — суспільна свідомість виступають як звернення до внутрішнього світу людини. Духовність людини опирається на соціальний інститут культури, що відповідає за стан її духовності: наука, мистецтво, релігія та ін. Разом з тим кожний із соціальних інститутів культури обмежений у впливі, охоплює свій досить вузький спектр простору життя людини, який далеко не завжди задовольняє інтимні порухи душі. Коло життєвого простору охоплює цінності від близьких сімейних до станових, етнічних і до загальнолюдських.

Єдність навчання і виховання

Важливою закономірністю розвитку всієї системи освіти виступає єдність її взаємопов'язаних структурних елементів: навчання, виховання. Але ці компоненти освіти неоднозначні, нері-

внозначні і неідентичні. Костянтин Ушинський підкреслював, що в системі освіти виховання відіграє провідну роль, а навчання — це засіб виховання. Без підтримки виховання навчання не може дати позитивних результатів формування освіченої людини. Навчання, відірване від виховання, є тільки розвиток розуму, накопичення знань, а виховання — формування особи, розвиток і зміцнення всіх її духовних здібностей, її характеру. Поєднання процесу навчання і виховання забезпечує, насамперед, вироблення в учнів навичок самостійного мислення, оволодіння культурою мислення, щоб учні могли відображати зовнішній світ і власне Я, свій інтелектуальний потенціал. На такій основі формується світогляд особи, її моральні норми і соціальна позиція, тому що, за визначенням Імануїла Канта, людина може стати людиною тільки через виховання. Ще мислителі Стародавньої Греції вказували на вирішальну роль виховання в навчанні, розуміючи недостатність освіти без виховання. Так, Протагор вважав, що освіта не дає паростків у душі, якщо освіта не проникає на значну глибину. А глибину прокладає виховання. На думку Демокріта, виховання перебудовує людину і, перетворюючи, створює їй другу природу. Акцент на значущості виховання не означає недооцінки ролі навчання, тому що без навчання нема і виховання. Навчання не тільки спосіб виховання, а і його теоретична основа. Поза знанням нема і не може бути і свідомості. Тому важливе значення в процесі освіти має правильне поєднання і взаємопроникнення навчання і виховання.

Навчання і виховання — діалектична єдність. Виховання — щось зовнішнє щодо навчання, що вноситься ззовні, бо в самому навчанні об'єктивно закладені потенційні елементи виховання. З іншого боку, виховання дає і додаткові знання. І навчання, і виховання реалізуються не автоматично, а взаємозалежно від особи педагога, його світогляду і кваліфікації. Тому й результати навчання і виховання у різних педагогів неоднакові, хоча й досягаються засвоєнням одних і тих же галузей знань. Знання можуть викладатися по-різному — вузько, коли, поповнюючи розумовий багаж учня, не збагачують його свідомість, і глибоко, коли відбувається зворотний зв'язок і знання стають переконанням. І це можливо лише за умови, що повідомлені знання пов'язані з сучасністю, з суспільною практикою, поєднуються з певними висновками виховання. А якщо їх не робить педагог, то це не виключає помилковості висновків, до яких може прийти школяр або студент. Викладання багатьох предметів здебільшого не має практичної спрямованості і доцільності у використанні та застосуванні,

перетворення знань на переконання, в активну життєву позицію. Багато учнів сприймають читані курси лише як суму знань, яку необхідно засвоїти, щоб одержати відповідну оцінку, але не бачать в них орієнтирів у практичній діяльності. Знання, самі по собі, відзначав Антон Макаренко, ще не створюють потрібних рис характеру і поведінки людей, якщо вони не перетворюються в переконання. Про зв'язок між знанням і практичною діяльністю учнів добре сказав німецький педагог Альфред Дістервег: «Сумне явище, коли голови учнів наповнені великою або малою кількістю знань, але ще більш сумне явище, коли учень не навчився їх застосовувати... Хоча учень щось та знає, але нічого не уміє».

Ефективність навчання і виховання залежить не тільки від суб'єкта, але й від об'єкта виховання, тому що він вступає у взаємодію з тими знаннями і переконаннями, які уже досягнуті до вступу у вищий навчальний заклад — у середній школі або самоосвітою. Філософ Георг Гегель підкреслював, що кожний індивідуум має власне почуття, власне відчуття і особливо власний світогляд. Саме тому в одних випадках навчання і виховання потрапляє на сприятливий ґрунт, поповнюючи знання і поглиблюючи світогляд. В інших випадках, навпаки, навчання і виховання вступають в суперечності з попередніми знаннями та поглядами, з пізнавальними потребами й інтересами, що уже сформувалися. Все це означає, що навчання і особливо виховання мають дуже складний, суперечливий характер, тому що сприймаються через призму визначеного Я, що уже в тій або іншій мірі склалося, сформувалося в учня. Тому правий Георг Гегель, стверджуючи, що духовний розвиток не просто спокійний повільний процес, що проходить без суперечностей і боротьби, а тяжка недобровільна робота, спрямована проти самого себе.

Природно, стимулювати особистий розвиток можна досить ефективно на основі самопізнання студента, школяра, учня, зрозумівши механізм саморозвитку його психіки, можливості мобілізації творчого потенціалу особи, її впливу на оточуючих і адаптацію до нових умов. У сфері матеріального виробництва високий рівень знань, а тим більше високий рівень культури працівника — головний фактор високої культури виробництва, його ефективності і конкурентоспроможності. В сучасних умовах особливу роль у вихованні та навчанні школярів і студентів відіграють суспільні та гуманітарні науки, що безпосередньо формують їх світогляд і інтелектуальну культуру, особисті якості. Одним з головних принципів, дотримання яких дозволяє кардинально модернізувати викладання, вивчення суспільних наук в школі і вищому

навчальному закладі, є принцип поєднання теорії і практики, перевірки практикою достовірності й цінності теоретичних побудов, формувань і підготовки учнів до конкретного застосування знань, особливо очевидною є значущість принципу для модернізації викладання двох традиційних у вищих навчальних закладах гуманітарних предметів знань — економічної теорії і філософії.

Значення економічної підготовки студентів особливо зростає в умовах формування ринкової економіки, ринкових відносин, коли для організації нових виробництв і малих підприємств необхідні економічно підготовлені спеціалісти. Створення і впровадження принципово нових знарядь праці, матеріалів і технічних процесів вимагає економічного обґрунтування створюваної або вдосконалюваної техніки і технології для забезпечення високої продуктивності праці та мінімальної собівартості, необхідних техніко-економічних розрахунків, що підтверджують переваги нових рішень технічних проблем перед попередніми. Тільки за таких умов спеціаліст забезпечує науковий рівень управління з урахуванням підвищення економічної ефективності виробництва, сформування науково-технічного мислення. Неоцінимо роль у підготовці спеціалістів нового типу відіграє освоєння філософії як фундаментальної і методологічної основи всіх гуманітарних і негуманітарних наук. Роль викладання, вивчення філософії ще далеко не скрізь реалізується. Відсутністю зв'язку з профілем вищого навчального закладу знижується цінність філософської підготовки. Необхідне розширення кола філософських знань за рахунок спецкурсів — філософської науки, філософії культури та ін. Академізм і догматизм ще не викоренені у викладанні, вивченні нових для вищих навчальних закладів предметів: політології, соціології, соціальної філософії, політичної соціології та інших, що ще слабо пов'язані з життєвими проблемами студентів.

Сучасні дослідження показують, що 40—50 % студентів вищих навчальних закладів України і 80—90 % учнів-старшокласників не можуть розібратися в політичних, економічних ситуаціях в країні, а четверта частина опитаних студентів і 40 % школярів взагалі заявляють, що політикою не цікавляться. Аполітичність молоді веде до того, що у виборчих кампаніях студенти виступають як найпасивніша, інертна частина виборців. А за дослідженнями старшокласники шкіл Києва, Харкова, Дніпропетровська та ряду інших міст повністю можуть поповнити ряди пасивних виборців: тільки 32 % опитаних мають більш-менш твердий намір брати участь у виборах, коли їм виповниться 18 років, решта не мають такого наміру або ще не визначились. А школярі ж вивчають основи полі-

тичних та правових знань, а студенти прослухали курси політології, соціології, філософії і права, та саме «прослухали», але не здобули достатніх навичок політичної і правової культури. Не лише гуманітарні науки, а здебільшого природничо-наукові та спеціальні галузі знань несуть солідний виховний заряд, що досягається за умови гуманізації навчального процесу, взаємодії всіх видів наук у вирішенні спільного завдання: формування творчої особистості учнів, студентів.

Реформування негуманітарних галузей знань науки відбувається шляхом логічного і теоретичного переосмислення шкільних і вузівських навчальних курсів, насичених історичними, економічними, моральними, філософськими та іншими аспектами, підвищення методологічного та світоглядного рівнів з тим, щоб вони спільно з гуманітарними науками сприяли формуванню наукового світогляду молоді. *Вивчення великого комплексу природничо-наукових і гуманітарних галузей знань — фундамент наукового розуміння світу, але у багатьох учнів і студентів воно поєднується з релігійністю і навіть містикою.* Істотні недоліки у викладанні суспільних та природничих наук свідчать, що розрив між навчанням і вихованням все ще не подолано, а справжня єдність між ними ще не встановлена. Поєднання політології і права, соціології і психології, їх предмети, методи і категорії виступають для студентів інструментом розробки проблеми. А самі предмети — лише склад інтелектуальних засобів виробництва, цінність їх розкривається у самостійному аналізі життєвих ситуацій, виконанні функцій соціального контролю. Школа покликана виховувати законслухняних громадян, здатних розуміти й поважати норми права, інститути громадянського суспільства.

У сучасних умовах в Україні певний рівень функціональної грамотності потрібен не тільки на виробництві, а й для використання інфраструктурою сучасного транспорту комунікативних, побутових засобів. Відсутність функціональної грамотності: знання правил безпеки при користуванні електричними, хімічними та іншими шкідливими засобами, речовинами, правил руху, використання інформаційних систем, правил гігієни тощо у сучасної людини може стати наслідком ризику здоров'ям, небезпечкою для оточуючих, веде до катастрофи. За поведінкою і вихованням підростаючого покоління школа властивими їй специфічними педагогічними засобами здійснює прямий соціальний контроль. Адже ще в Стародавній Греції функції догляду, контролю за розвитком дітей, їх поведінкою, дозвіллям здійснювала школа. Навіть саме слово *школа* — грецьке, означає *духовне*

заняття, дозволя. Сучасна система освіти не тільки транспортує зразки культури від покоління до покоління, з однієї сфери в іншу, але й виконує функції генератора й охоронця культурного надбання суспільства.

У лоні освіти розвивається наука, особливо її фундаментальні напрямки. Значний взаємовплив освіти і мистецтва, що переважно зорієнтовано на виховання особи. Залучено в освітній процес і засоби масової інформації. Невіддільну важливу складову фонду культури становить інтелектуальний потенціал викладачів, практика навчання, вся сфера освіти. Та починаючи з 90-х років у сфері освіти спостерігаються дуже малі запиту ресурсів освіти: низький рівень доходів працівників сфери освіти, відставання матеріально-технічної, інформаційної бази навчальних закладів від галузей виробництва і обслуговування населення. Потребує вдосконалення і сама система освіти. Змушує педагогів періодично оновлювати зміст освіти, приводити його у відповідність до досягнень у сучасному пізнанні природи, суспільства, мислення, розвитку науки, техніки, культури.

Пізнавальні сфери виховання

Навчання й особливо виховання, що відображаються в навчальному процесі, не вичерпуються. Навчання і виховання виходять за межі аудиторії, тривають в позааудиторному спілкуванні педагогів з тими, хто навчається, в різноманітній культурно-освітній і науково-дослідній роботі, в суспільній діяльності. Все це логічне продовження навчального процесу. Навчання і виховання можуть бути ефективними лише в органічному взаємозв'язку. Інакше позааудиторна діяльність перетвориться в вузьке, пусте культурництво, і її вплив на розум і свідомість тих, хто навчається, зведеться нанівець. Позааудиторне спілкування педагога з тими, хто навчається, має дві сфери дії. По-перше, і це ж основне — культурно-виховний вплив педагога в стінах школи за межами навчального розкладу — різноманітні гуртки і клуби, організація масових заходів, випуск стінівок тощо з активною участю самих учнів. Все це служить удосконаленню основних знань, одержаних ними в процесі навчання, їх застосуванню в суспільній діяльності. По-друге, праця педагога спільно з працівниками позанавчальних культурно-освітніх центрів — клубів, палаців, науково-технічної творчості тощо.

Досвід багатьох шкіл і вищих навчальних закладів України показує, що об'єктивно зв'язок двох взаємопов'язаних сфер вихо-

вання — навчального процесу і позааудиторного спілкування — фактично порушено. Немає поки що єдиного керівництва і єдиного плану, що поєднає теорію і практику виховання. По суті, є два паралельні процеси, не пов'язані часом, періодом і керовані різними працівниками. Виховання молоді за межами вищого навчального закладу триває в побуті, у вільний від навчання час, що має неабиякий вплив на її психіку, свідомість, поведінку. Різноманітні канали взаємодії учнів і студентів з макро- і мікросередовищем, з засобами масової інформації, з культурою і мистецтвом, з сім'єю і друзями мають велике виховне значення. Педагог Антон Макаренко підкреслював, що виховують усі — люди, речі, явища, але, насамперед, і триваліше — люди. Під впливом людей з різними поглядами, світоглядами в учнівській, студентській молоді формується певне ставлення до колективу і суспільства, до батьків, рідних і людей старших поколінь, до сім'ї як елементарного осередку суспільства. Педагог-вихователь не може залишатися нейтральним і байдужим до питань побуту і культурного дозвілля тих, хто навчається, молоді, особливо студентства за межами інституту, університету, до впливу зовнішнього середовища, що нерідко йде всупереч вихованню в школі. В середній школі накопичений великий досвід виховання учнів за межами школи — відвідування їх вдома, бесіди учителів з батьками школярів, постійна увага до надзвичайних подій, що трапляються і не проходять мимо вчителя. Педагога спонукає це робити не лише моральний обов'язок, а й вимоги адміністрації, службовий обов'язок.

Інше становище існує у вищому навчальному закладі, де більшість педагогів, викладачів відповідальність за виховання студентів обмежують рамками навчального процесу. Якась частина, в усякому випадку меншість, епізодично, здебільшого за вказівками «зверху», — включається у позааудиторну роботу зі студентами. Але, як правило, педагоги не проявляють інтересу до того, як використовують студенти своє дозвілля, як вони поведуть себе в побуті, хоча б у гуртожитках, не кажучи уже про інші місця проживання тощо.

Соціологічні дослідження показують, що з інтелектуальними потребами і настроями студентів знайомі менше третини опитаних викладачів: професорів, доцентів вищих навчальних закладів. Здебільшого викладачі не знають, який людський матеріал їм довірено, з якого соціального середовища вийшов той чи інший студент, які його настрої, потреби, духовний світ тощо. А ще Костянтин Ушинський радив: вихователь, якщо хоче виховати людину всебічно, то має пізнати її з усіх боків. Тим часом, саме побут, вільний

від навчання час для якоїсь частини школярів і студентів стає сферою найбільш негативного використання, аж до вчинення злочинів тощо, що заповнили країну, різні верстви населення. У першій половині 90-х років, за даними Міністерства освіти України, кількість неповнолітніх, які брали участь у злочинах проти власності і гідності людини, становила понад 40 тис., з них майже половину притягнуто до кримінальної відповідальності. В школах України (особливо в Одесі, Києві, Харкові, Львові, Дніпропетровську та ін.) серед школярів зростає чисельність наркоманів. За даними соціологічних досліджень, в інженерно-технічних вищих навчальних закладах України налічується серед студентів 5—7 % наркоманів і стільки ж їх заражені алкоголізмом, а в гуманітарних вищих навчальних закладах — педагогічних, університетах та інших — серед студентів налічується до 10 % наркоманів і стільки ж заражених алкоголізмом. Посилюється статева розбещеність серед старших школярів та студентів, зростає чисельність венеричних захворювань серед молоді. Все це результат не лише тяжких життєвих умов, що мають об'єктивний характер, а й різкого послаблення навчально-виховної роботи в усіх типах навчальних закладів, зниження відповідальності педагогів за виховання молоді, формування їх світогляду, моральності та ін.

Взаємозалежність освіти і суспільства

Формування, функціонування і розвиток освіти — об'єктивний, закономірний процес, обумовлений всією системою суспільних відносин, матеріальними і духовними потребами та інтересами суспільства. Освіта завжди більш-менш повніше відображає об'єктивну реальність, дійсність, необхідність відповідності завданням суспільства. Та закономірність не діє автоматично. Її здійснення залежить від суб'єктивного фактора, від свідомої і цілеспрямованої діяльності працівників системи освіти на всіх рівнях, від засвоєння ними завдань, що стоять перед суспільством і державою в сфері освіти.

Важливе значення для системи освіти має залежність від суспільних умов і обумовленість суспільно-політичною цілеспрямованістю: кожний державний лад прагне підготувати віддану йому молодь, особливо кадри спеціалістів для апарату політичної і державної влади, народного господарства, науки і освіти. Нерозривний зв'язок системи підготовки кадрів з державним ладом побачили ще в XVIII ст. французькі просвітники. Філософ Клод Адріан Гельвецій відзначав, що в кожній країні *мистецтво фор-*

мувати людей так тісно пов'язане з формою правління, що якась значна зміна в суспільному вихованні навряд чи можлива без зміни в самому державному ладі.

Природно, що кожний державний лад висуває перед системою освіти свої вимоги, які відображаються в певній соціально-політичній спрямованості навчальних закладів, у навчальних програмах, планах і підручниках, в доборі керівних і педагогічних кадрів, здатних реалізувати на практиці політичну лінію, а також у методах комплектування учнів і студентів, їх кількісного охоплення і соціального складу. Визнаючи певну залежність системи освіти від існуючого суспільного і державного ладу, необхідно водночас урахувувати і її відносну самостійність від державного устрою, що виражається, насамперед, в наступності кожної нової системи щодо попередньої, запозиченні в ній усього цінного, що служить новим суспільним відносинам. Можливість такого використання в інтересах подальшого розвитку освіти стає реальною, якщо урахувати, що наукові знання самі по собі мають загальнолюдський, а не класово-політичний становий характер, хоча й використовуються будь-якими класами, соціальними спільностями, будь-якими системами суспільних відносин у специфічних інтересах. Зв'язок між політичним ладом і системою освіти в суспільстві наочно демонструє різні соціально-політичні системи. В царській Росії в освічених людях владні структури вбачали потенціальну небезпеку для існуючого ладу, тому прагнули обмежити коло осіб, які одержують освіту, віддаючи перевагу вихідцям із заможних класів та інших лояльних верств населення, створюючи нездоланні перешкоди на шляху до освіти для вихідців з народу.

У сучасних умовах у багатьох країнах Азії, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки та й у розвинутих країнах Європи, США, Канаді, Японії на шляху до освіти широким масам стоїть багато перешкод, більшість населення таких країн не мають змоги одержати освіту, та правлячі кола не прагнуть розширювати мережу освітніх закладів. Соціологічний аналіз проблем розвитку освіти підтверджує, що освіта виступає як інтегральна, узагальнююча цінність духовної культури. Поряд з політичною і правовою культурою освіта формує естетичні і моральні риси особи в нерозривному зв'язку з життям суспільства. В зарубіжній соціології освіти, за даними дискусій Всесвітнього соціологічного конгресу, дедалі більше пробивають собі шлях ідеї *автономізації* і приватизації школи, її *незалежності* від держави, політики панівної ідеології — однаково якої, світської чи релігійної, прогресивної чи консервативної.

Досягнення народної освіти в період Радянської влади, які тепер дехто необґрунтовано шельмує, полягали, *по-перше*, в рівноправності всіх громадян в одержанні освіти; *по-друге*, в обов'язковості неповної, а потім і середньої освіти; *по-третє*, в безкоштовності навчання в середніх і вищих навчальних закладах; *по-четверте*, в державному забезпеченні й утриманні більшості тих, хто навчається; *по-п'яте*, в поєднанні освіти з виробничою працею, з потребами народного господарства і культури. При всіх недоліках радянської системи народної освіти уже до 50-х років вона оцінювалась у світі як одна з найдосконаліших і найефективніших. Вихід Радянського Союзу в середині 50-х років в космос був розцінений як перемога радянської освіти, триумф передової науки, що значно випереджала тоді високорозвинуті країни Європи і США, Японії. Реальні зміни в Україні в кінці 80-х — першій половині 90-х років в системі народної освіти виявили певні зрушення, що є важливим етапом в пошуках нових теорій розвитку освіти.

Безперечно, що гуманізація освіти, пріоритет загальнолюдського, зв'язок зі світовою культурою — той ключ, що зможе забезпечити ефективність підготовки молоді до життя, стане опорою кожній людині на все життя. На початку 90-х років майже 90 % працівників народного господарства України мали середню, середню спеціальну і вищу освіту. Сама по собі цифра справляє враження, особливо якщо порівнювати з попередніми етапами розвитку суспільства. Разом з тим якість навчання, якість підготовки молоді до життя перебуває в кричущій суперечності з потребами науково-технічного прогресу. Ті досягнення в освіті, що їх мала Україна наприкінці 50-х — до початку 80-х років, втрачені, що привело до необхідності усвідомити нову історичну реальність і визначити форми і методи вирішення проблем. Основи вихованості людини, її працелюбність та багато інших моральних якостей закладаються ще в дитинстві. В сучасних умовах зростає роль дошкільних закладів. На жаль, з другої половини 90-х років в Україні почалось через фінансові труднощі масове закриття дошкільних закладів, що веде до згубних наслідків у вихованні дітей. Дещо ускладнилось і навчання в школах, хоча шкільне навчання є загальним і обов'язковим, що підтверджується і Конституцією України. До речі, система середньої освіти може бути ефективною, якщо буде максимально гнучкою, враховуючи національні, регіональні особливості населення, індивідуальні схильності й інтереси тих, хто вчиться. Та це не означає відмови від принципу загальності середньої освіти, від єдності її мети і завдань, що забезпечить молоді «рівний старт» при вступі до самостійного трудового життя. Дещо хвилює факт зниження якості навчання.

У сучасних умовах школа України розширює сферу своєї самостійності, збільшилась багатоманітність форм її діяльності, з'явилися незвичні і, здавалося б такі, що давно відійшли в минуле, заклади освіти: гімназії, ліцеї, коледжі тощо, зустрінуті громадськістю вельми позитивно. Та оптимуму поєднання загальноосвітньої і професійної підготовки молоді ще не знайдено. Адже *професійна освіта — важливий етап у моральному становленні особи, в її гармонійному розвитку*. Професія, спеціальність — не антипод, а істотна характеристика особи. Особливе місце в збагаченні інтелектуального потенціалу належить і вищій школі. Проте необхідні серйозні зміни і в змісті, і в напрямках, і в структурі її діяльності, але тільки не механічне злиття різних інститутів, скорочення курсів лекційних занять тощо. Така реформа вищої школи не дасть позитивних результатів, а призведе лише до значних невідновлюваних втрат. У сучасних умовах в Україні немає якоїсь офіційної ідеології, якої всі зобов'язані дотримуватись. Та це не означає, що освіта вільна від всілякої ідеології. У суспільстві, поділеному на різноманітні соціальні спільності, верстви, стани, прошарки, це неможливо. На роль провідних претендують різні політичні партії, насамперед, націоналістичні і ліберальні, що змагаються за тверде місце в законодавчих і виконавчих органах влади, в засобах масової інформації, проти блоку лівих сил, в матеріальному, духовному житті. Майже всі політичні партії декларують прихильність до загальнолюдських цінностей, але кожна з них сприймає їх по-своєму, надаючи їм певного класово-політичного сенсу. Але, мабуть, для них загальнолюдські цінності не щось інше, як завіса для прикриття антигуманістичної і антинародної політики та ідеології, прагнення внести її в сферу освіти й інші галузі духовного життя.

Ідеологи заможних верств на Заході і в Україні люблять посилатися на ту вигадану свободу, що нібито є в демократичних розвинутих країнах Заходу, інтелігенції, яка не піддається ніякому ідеологічному контролю держави. Фактично ж у жодній країні Заходу, Сходу панівна верхівка не відмовляється від керівної ролі, в тому числі і в сфері інтелектуальної праці. Відомий колишній радянський дисидент професор Олександр Зінов'єв, який майже двадцять років тому емігрував на Захід через незгоду з панівною ідеологією марксизму, категорично заперечує ходячі легенди, що «ніякої особливої ідеології на Заході немає і західне суспільство на відміну від радянського не є ідеологічним. На Заході насправді існує могутня ідеологічна сфера. Західні люди піддаються такій ідеологічній обробці, що важко уявити». Антикапіталістична орієнтація лівих сил, що підтримується народом, привела до того, що в

Україні встановилась і зберігається, хоча і хитка, але все ж певна політична рівновага. І хоча йде наростаючими темпами приватизація, все ж зберігають переважачу роль у промисловості суспільні форми; хоча наростають, розширюються капіталістичні і дрібновласницькі відносини в сільському господарстві, та поряд міцно зберігаються і колективні форми власності та господарювання. Формується і *середній клас* — *нові українці і близька до них інтелігенція*. Існує і розростається й *тіньова економіка*.

Загальна політична ситуація в Україні знаходить відображення в сфері народної освіти, де формальна і здебільшого фальшива єдність мислення педагогічного і адміністративного складу змінилась їх явною політичною диференціацією. Не вільні тому від впливу ідеології і навчання, і виховання молоді. Багато викладачів і шкіл, і вищих навчальних закладів є членами політичних партій або поділяють позиції тієї чи іншої політичної партії. А це не виключає, а передбачає і внесення ними елементів ідеології в навчальний процес, в виховання молоді, яка навчається, тим більше, що право педагога на вільне викладання, на ініціативу в педагогічному процесі визначене законодавчо. Політичний плюралізм думок відчувається і в середовищі молоді, яка вчиться, — старших школярів, студентів, що відображає вплив не лише педагогів, а й здебільшого сім'ї. Позитивне явище в освіті України — відмова від показного, нав'язаного зверху однодумства і реальна можливість самостійного вибору молоддю, яка вчиться, світогляду і політичної орієнтації. Тим самим долається односторонність і обмеженість у вихованні, відкривається можливість плюралізму поглядів, ідей, змагання різних ідеологій. В умовах демократизації України жодна з ідеологій не повинна обмежувати свободу переконань, поглядів, думок, ідей. Конституцією України проголошується рівність всіх ідеологій, що є в суспільстві, але існує й обґрунтована обмеженість тих ідеологій, які пропагують війну, насилля, розпалюють національну, релігійну ворожнечу між людьми. Виховання молоді, що сприймає, вивчає національну історію і народні традиції, вільне від будь-якої національної обмеженості й винятковості, поєднується з інтернаціональною солідарністю з усіма національностями, які населяють Україну, з усіма народами світу.

Стратегія освіти

Україна має широку мережу навчальних закладів усіх рівней. На початку ХХІ ст. функціонує 9,8 тис. дошкільних закладів, 21,3 тис. загальноосвітніх шкіл, 1180 професійно-технічних училищ, майже 360 вищих навчальних закладів, які готують не тіль-

ки спеціалістів, але й через аспірантуру і докторантуру — вчених. Є майже 550 навчальних закладів післядипломної освіти і 1645 позанавчальних виховних закладів. На жаль, у другій половині 90-х років XX ст. мережа і дошкільних, і середніх загальноосвітніх шкіл та вищих навчальних закладів *значно скоротилась*. Все ж системою освіти охоплено близько 5 млн молоді, яка вчиться, а їх навчання і виховання здійснюють близько 900 тис. педагогів, серед яких майже 25 тис. мають учені ступені і звання докторів та кандидатів наук, професорів і доцентів. В системі освіти відбуваються складні процеси, йде перебудова методологічних навчально-методичних і організаційних основ, що склалися в поєднанні спадкоємності, новаторства, засвоєння прогресивних зразків освіти за кордоном. Узагальнена і критична оцінка стану освіти дозволяє підвищення рівня керівництва навчальними закладами, науково-дослідними підрозділами, розгорнулось докорінне реформування системи навчання і виховання молоді, спрямоване на зближення теоретичних знань з реальною практикою життя, задоволення запитів особи і суспільства. Визначається стратегія та тактика розвитку освіти на перспективу, курс на створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання, забезпечення можливості постійного духовного самовдосконалення особи.

Ставиться завдання виведення освіти на рівень розвинутих країн світу, суттєво реформуючи її концепції, структурні організаційні основи. Сформульовано важливі принципи реформи системи освіти. *По-перше*, це — демократизація освіти і розширення автономії навчальних закладів з урахуванням розвитку партнерства учнів, студентів і їх педагогів, утвердження людини як вищої соціальної цінності, гармонії у відносинах людини і навколишніх її умов. *По-друге*, гуманізація освіти, покликана формувати у свідомості учнів, студентів цілісну наукову картину світу, їх духовність і творче мислення. *По-третє*, національна спрямованість освіти, її органічне поєднання з національною історією і народними традиціями, неперервність освіти, перетворення її в процес, що діє протягом усього життя людини, нероздільність навчання і виховання, їх органічна єдність. Практична реалізація програми реформування освіти серйозно гальмується внаслідок кризи економіки, падіння рівня виробництва, гострих фінансових труднощів, гостроти соціальної сфери тощо. Розробляються науково обґрунтовані методики вивчення потреб держави в спеціалістах різних профілів і визначення певних наборів студентів з урахуванням розвитку народного господарства.

У сучасних умовах школа стоїть перед непростим вибором — знайти оптимальні шляхи подальшого розвитку. Оцінка стану освіти і змін, що відбуваються, неоднозначна, бо в громадських настроях, суспільній думці є найрізноманітніші, в тому числі й діаметрально протилежні одне одному, судження. Соціальна ефективність освіти (освітньої і кваліфікаційної підготовки) залежить не тільки від обсягу і якості одержаних працівниками знань, але й від ступеня їх застосування, практичної реалізації в праці, суспільній діяльності. Істотну роль у становленні особи відіграють гуманізація освіти, трудове виховання і професійна орієнтація, розвиток самоврядування, формування у молоді практичних навичок організаторської, суспільно-політичної діяльності. Зростання національної самосвідомості з великою гостротою ставить питання формування у молоді правильних орієнтирів у житті при сучасній відсутності активного протистояння будь-яким проявам націоналізму і шовінізму, національної обмеженості, зарозумілості і чванства та ін. Система освіти ще непогано формує високі духовні запити й естетичні смаки, стійкий імунітет до бездуховності, «масової культури» тощо.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років новий підхід до освіти обговорювався на Парижській конференції, де відзначено, що освіта має стати абсолютним пріоритетом в бюджетах всіх держав і сприяти здобутті освіти всіма людьми. Починаючи з 2001 року в Україні розгортається реформування освіти, вводиться 12-річне навчання. В школу йдуть діти віком шести років. У початкових класах дітям прививаються навички дознання, навчання, здійснюється процес виховання моральних норм поведінки дитини в сім'ї, навколишньому середовищі, щоб формувалася всебічно розвинута особа.

Література

- Бестужев-Лада И. В.* К школе XXI века. — М., 1988.
Воспитательный процесс в высшей школе, его эффективность. — М., 1988.
Высшая школа: испытание рынком. — М., 1993.
Государственная национальная программа Образование. Украина XXI век. — К., 1994.
Макаренко А. С. О воспитании молодежи. — М., 1951.
Нечаев В. Я. Социология образования. — М., 1992.
Саймон Дж. Общество и образование. — М., 1989.
Сухомлинский В. А. О воспитании. — М., 1988.

НАУКА — СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ*

1. НАУКА — ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У сучасних умовах дослідження проблем суті науки, її гуманістичних, світоглядних, методологічних засад, шляхів розвитку та функціонування, глибини та характеру впливу на суспільне життя й долю людства мають надзвичайну актуальність, велику теоретичну й, особливо, практичну значущість. Це пов'язано з бурхливим розвитком науково-технічної революції, що привело до перетворення науки у безпосередню продуктивну силу, зростання її всебічного впливу на суспільне життя, глобалізації її соціальних результатів, наслідків. Отже, наука — не лише система знань, а й процес їх одержання та застосування; наука — результат спеціалізованої діяльності, що здійснюється з метою досягнення певних результатів і просування тієї чи іншої галузі виробництва або соціальної сфери суспільства.

Наука — багатомірне соціальне явище

Наука — продукт світового розвитку і має загальнолюдський характер. На рубежі третього тисячоліття наука та техніка дедалі більше перетворюються на фундамент сучасної цивілізації, проникають у мікро- та макрокосм, глибинні основи життя природи та людини. Прогрес науки й майбутнє людства нерозривно пов'язані в суспільній свідомості. Проте сучасний науково-технічний розвиток викликав не тільки позитивні, але й негативні явища, що мають глобальні масштаби. Це веде до досить нерівнозначного сприйняття науки, коли деякі її відкриття не тільки хвилюють уяву, але й викликають розгублення, навіть лякають сучасну людину. Потреба обміркування нового обриса науки, що складається в умовах науково-технічної революції, веде до становлення й, навіть, своєрідного «вибуху» наукознавства як комплексного засобу самопізнання науки. У межах наукознавства поєднуються різногалузеві дослідження сучасної науки, серед яких соціологічна проблематика займає дедалі значніше місце. У наукознавстві — сукупності різних напрямів, типів дослідження науки — виділяють шість основних. *По-перше*, логіко-гносеологічні дослідження науки, предмет яких власне наукове знання, його структура, логіка та діалектика розвитку. *По-друге*, історико-наукові дослідження, що

акцентують увагу на конкретно-історичному процесі розвитку науки й окремих її проявах. *По-третє*, соціологічні дослідження науки. *По-четверте*, дослідження економічних проблем розвитку та функціонування науки. *По-п'яте*, вивчення психології наукової творчості. *По-шосте*, наукометричні дослідження як засіб кількісної інтерпретації процесів у науці.

Незважаючи на бурхливий та різнобічний розвиток наукознавства, досить адекватного визначення науки в різних галузях її пізнання ще не вироблено, а філософ Джон Бернал вважає визначення суті науки взагалі неможливим, навіть безглуздим. Така ситуація пояснюється тим, що в різних історичних та соціокультурних умовах статус науки надавався не тільки різним, а й навіть протилежним видам знання та пізнавальної діяльності. Існує велике різноманіття систем знань, за якими закріплена назва тієї чи іншої науки і які, на перший погляд, мало схожі між собою. Існує також різноманіття вихідних методологічних засад визначення науки. Чи можна подолати ці труднощі? Здається, варто дотримуватись попередніх умов визначення науки: розглядати її як функціонуючу систему, що розвивається, визначати науку стосовно до найрозвиненіших та складніших її форм, а якщо неможливо виробити її стисле багатofункціональне визначення, то можливо й необхідно виділити систему її відмінних ознак.

Виділяють специфічні ознаки науки: *по-перше*, безпосередня мета науки — опис, пояснення, передбачення процесів та явищ дійсності, що становлять предмет її дослідження, на ґрунті законів, які відкриває наука, тобто теоретичне відображення дійсності; *по-друге*, прагнення до одержання нового, істинного знання про дійсність, тобто інноваційний та безкорисливий характер науки; наукове знання має системний характер і будується за принципом «все про об'єкт»; *по-третє*, об'єкти науки не тотожні реальним об'єктам, а мають ідеальний характер. Наука має власну мову та засоби пізнання, тому наукова діяльність потребує спеціальної підготовки суб'єкта пізнання. Ще одна важлива ознака науки — багатомірний характер. Ця особливість науки досить детально розкривається в теоріях Джона Бернала, який доводить, що науку варто розглядати як інститут, тобто організацію людей, які виконують певні завдання у суспільстві, як метод, тобто сукупність засобів відкриття нових сторін і закономірностей природи та суспільства, накопичення наукових традицій, та як важливий фактор розвитку виробництва.

Наука — джерело нових ідей, принципів світогляду. Згідно з такою характеристикою науки, виділяють її основні виміри: *соці-*

окультурний, коли наука розглядається як компонент культури, форма збереження та наслідування соціального досвіду, що забезпечує саму можливість та поступовість суспільного розвитку; *інформаційний та логіко-гносеологічний виміри*, у межах яких наука розглядається як певна система знань з властивими їй особливостями; *діяльнісний вимір*, коли наука розглядається як специфічна сфера та форма діяльності; *практичний вимір*, що спрямовується на з'ясування соціальної значущості науки, її соціально-практичного потенціалу; *інституціональний вимір*, що передбачає дослідження організаційних форм наукової діяльності, соціально-економічних факторів її розвитку, розкриття механізмів взаємозв'язку науки з іншими соціальними інститутами, обміркування ціннісно-нормативної системи наукової діяльності, різноманітних каналів взаємозв'язку науки та суспільства; *історичний вимір*, коли увага концентрується на історії розвитку науки та вивченні її закономірностей, що дозволяє досконаліше розкрити всі інші виміри науки. Отже, наука — складне, багатомірне соціальне явище, й різні галузі пізнання у різних конкретно-історичних умовах вивчають її з різних боків.

Соціологія науки, на відміну від інших галузей наукознавства, розглядає науку як соціальний інститут, своєрідну форму та сферу діяльності. Ці два головних аспекти соціологічного дослідження науки взаємопов'язані: наукова діяльність відбувається у певній системі відносин, у певних формах організації та управління; взаємодія людей, що відповідають за генерацію знань, залежить від конкретних соціокультурних умов.

Отже, предмет соціології науки — це функціонування науки в межах конкретного суспільства як соціального інституту, форми та сфери діяльності, своєрідної системи норм та цінностей. Соціологія науки вивчає соціальні аспекти формування наукового знання, систему соціальних відносин, що виникають у процесі руху нового знання від його появи до його практичного використання, типи поведінки науковців у різних соціальних сферах, їх ціннісні орієнтації, а також конкретні форми взаємодії науки та суспільства, науки та інших соціальних явищ.

Соціологія науки: структура, функції

Соціологія науки — самостійний розділ соціології та наукознавства, що сформувався на початку ХХ ст. на Заході й розвивався в межах соціології знання, де спільно з вивченням релігії та філософії аналізувалися взаємозв'язки знань та соціальної систе-

ми. Становлення соціології науки пов'язано з творчістю Макса Вебера, Карла Мангейма, Макса Шеллера, Імре Лакатоса, Томаса Куна та ще багатьох інших учених. Значну роль у формуванні соціології науки відіграли праці Джона Бернала, якого вважають засновником марксистського напрямку в соціології науки, а з ім'ям американського соціолога Роберта Мертон пов'язують становлення соціології науки як самостійної галузі знань. Соціолог Роберт Мертон та його учні сформулювали певну сукупність понять та методів — так звану *«мертоніанську парадигму»*, що панувала у соціології науки аж до 70-х років. Її змінила когнітивна соціологія, яка поєднує різні дослідницькі програми, що мають спільну рису, а саме: прагнення пояснити не тільки норми науки — соціального інституту та форми поведінки вчених (що властиво для мертоніанської парадигми), але й зміст наукового знання у будь-яких його формах. Проте методологічної єдності сучасна західна соціологія науки не має.

У соціології дослідження науки як соціального інституту розгортається у 50-х та, особливо, 70-х роках. Розвиток соціології науки триває в Україні і в сучасних умовах. Бурхливий розвиток науки в XXI ст., суперечливість її соціальних наслідків, змусили замислитися над тим, що таке наука, з якими факторами пов'язаний її розвиток, від чого залежить вірогідність адекватної реалізації або спотворення її відкриттів у тих чи інших умовах, чого вимагає наука від людини в сучасних умовах та в майбутньому. З'ясування, вирішення проблем стає одним із найважливіших завдань соціології науки, визначає її соціальну значущість.

Соціологічні дослідження науки мають теоретичне та практичне значення. Теоретичне значення соціології науки полягає в тому, що осмислення науки як соціального явища допомагає розкрити специфіку наукової діяльності, вивчити відносини, що складаються у її межах, виявити взаємозв'язок наукової сфери з іншими сферами суспільного життя, глибше зрозуміти актуальну та потенційну значущість науки. Це важливо для управління та організації наукової діяльності, підвищення її соціально-економічної продуктивності та ефективності, формування науково обґрунтованої національної та міжнародної політики держави, тобто необхідно для цілеспрямованого розвитку науки і суспільства. Прикладне значення соціології науки пов'язано з тим, що її результати дослідження використовуються при вирішенні конкретних практичних завдань та проблем. Особливо велике значення мають конкретно-соціологічні дослідження, що дозволяють з'ясувати реальні показники та тенденції розвитку науки у її вза-

ємозв'язку з суспільством. Можливо «виміряти» динаміку кількості науковців, простежити «криві» зростання кількості публікацій, розподіл матеріально-технічних ресурсів та коштів, загальну виробничу ефективність наукових досліджень тощо. З допомогою методик та процедур конкретно-соціологічних досліджень можна порівнювати, співвідносити та вимірювати не тільки «фізичні» показники, але й нематеріальні об'єкти — думки, оцінки, засоби орієнтації та ін. Практичне значення опису та осмислення параметрів розвитку науки для раціонального та ефективного управління за природою завжди конкретне. Конкретно-соціологічні дослідження розвитку науки також дозволяють з'ясувати не тільки її особливості в межах певної соціальної системи, але й розкрити специфіку науки саме в конкретній країні, у певний історичний період.

Соціологія науки має дуже важливу функцію: *загальнокультурну, гуманістичну*. Теоретичне осмислення багатомірних взаємозв'язків науки та суспільства дозволяє виявити й обґрунтувати позитивний потенціал науки для розвитку людини та людства взагалі, розкрити та ефективно використовувати чи коректувати механізми включення нових знань до наукової картини світу та до світогляду людини. Формуванню світогляду можуть допомогти й конкретно-соціологічні вимірювання статусу науки у суспільстві, у процесі якого виявляються, зокрема, світоглядні показники: ставлення до науки, оцінка наукової діяльності, довіра до наукових результатів тощо. Соціологічний аналіз науки має велике значення й для виявлення вимог, що їх висуває науково-технічний прогрес до людини, до системи освіти, дає можливість з'ясувати, наскільки рівень розвитку освіти відповідає вимогам часу, а це сприяє вдосконаленню системи освіти як соціального інституту.

Наука — соціальний інститут

Соціальні інститути — це певні форми організації спільної діяльності людей, що склалися в ході історії. Основною ознакою інституалізації виступає оформлення певного виду діяльності стосовно самостійної сфери суспільного життя. Процес інституалізації науки пов'язаний з переходом до професійної діяльності, з появою професійного співтовариства, спеціальних професійних закладів, розвинутої матеріально-технічної бази — необхідної умови подальшого розвитку науки, зі становленням нормативно-ціннісної системи, що регулює професійну наукову діяльність. Більше ніж двохтисячолітню історію має наука. Проте тривалий

період наука не становила цілісного, розвиненого самостійного соціального утворення, а розвивалася в межах інших соціальних інститутів — релігії, освіти тощо. Окремі елементи наукових знань формувалися уже в стародавніх цивілізаціях (Шумерська культура, Єгипет, Китай, Індія). Та протягом ще багатьох століть наукові знання, теоретично не систематизовані, фрагментарні, співіснуючи з міфологією та релігією, залишалися на периферії суспільного життя й не становили науки в повному розумінні.

Вважають, що наука виникла ще до VI ст. до н. е., коли в Стародавній Греції сформульовано перші теоретичні системи (Фалес, Демокрит) та склались відповідні умови для створення науки — благотворна духовна атмосфера (криза міфологічного світогляду, зростання опозиції традиційній релігії, подальше накопичення наукових знань), можливість займатися науковою діяльністю (відокремлення розумової праці від фізичної). Розвиток науки триває і в середні віки, хоча й досить суперечливо, під егідою церкви. Звідси обумовлюються, з одного боку — великий внесок учених-богословів у розвиток філософії, логіки, лінгвістики, математики, медицини, оптики, історіографії та інших галузей знань, а з іншого — жорстока боротьба інквізиції з мислителями, чії наукові пошуки розходилися з офіційною церковною доктриною, яка забороняла наукові знання, що суперечили панівній картині світу. Значно прискорився розвиток науки в епоху Відродження. Тоді зародження перших паростків капіталізму, розвиток торгівлі та мореплавства, секуляризація суспільного життя *сприяли і розвитку наукових знань*. У XVII—XVIII ст. стався справжній переворот у розвитку науки. Тоді починають оформлятися як соціальний інститут філософські, соціальні, точні та інші науки. Завершується секуляризація суспільного життя. Набирають сили результати промислової та соціальної революцій, а капіталістичне виробництво дедалі більше отримує допомоги від науки. Зростають, розширюються наукові знання. Тоді ж у Європі організуються перші наукові товариства та академії, розпочинається видання наукових журналів. На рубежі XIX—XX ст. наука вступає у новий, вищий етап розвитку: формується новий спосіб організації науки — великі лабораторії та інститути з потужною технічною базою, що наближає наукову діяльність до форм сучасної індустріальної праці. На зміну поодиноким ученим приходять великі наукові колективи з чітким розподілом функцій. Виникають нові форми фінансування наукових досліджень, що частіше залежать від концентрації матеріальних зусиль суспільства, а іноді навіть людства.

Сучасна наука дедалі більше пов'язується з усіма, без винятку, суспільними інститутами, збагачує знаннями не тільки промислове та сільськогосподарське виробництво (тобто перетворюється на безпосередню виробничу силу), але й політичну, адміністративну, військову сфери, стає невід'ємним фактором духовного життя суспільства. Наука як соціальний інститут виступає важливим соціально-економічним потенціалом і, водночас, потребує дедалі більших витрат. Політика у сфері науки перетворюється в одну з провідних сфер соціального управління, набуває найважливішого значення.

Отже, сучасна наука має всі ознаки розвинутого соціального інституту. Наукова діяльність виокремилась у *структурно організований вид виробництва*, обсяг якого, починаючи з XX ст., подвоюється кожні 10—15 років, а на порозі XXI ст. — кожні 5 років. Функціонування та розвиток сучасної науки забезпечуються спеціалізованими закладами та засобами: науково-дослідними інститутами, науково-інформаційними центрами, бібліотеками та музеями, органами планування та управління. Наука має розвинену систему наукових комунікацій. У сучасних умовах у світі видається понад 100 тисяч наукових журналів, склалися світові інформаційні системи, зокрема в 90-х роках система Internet. Чисельність науковців у світі перевищує 15 млн, що становить понад 90 % від загальної кількості вчених за всю історію людства. Склалися та постійно вдосконалюються ціннісно-нормативні системи та нормативне регулювання науки.

Структура наукового співтовариства

У процесі інституалізації в науку проникає і розподіл праці: формуються, здійснюються різноманітні наукові дослідження. Основними елементами, складовими сучасної науки є *фундаментальні та прикладні дослідження*.

Наукові дослідження, що спрямовуються на пізнання законів природи, суспільства, людського мислення, відкриття та вивчення нових закономірностей, формування нових гіпотез, теорій, називаються *фундаментальними*. Результати таких досліджень, навіть якщо вони не мають безпосереднього практичного значення, рано чи пізно реалізуються практично. Одна з найхарактерніших ознак сучасного етапу розвитку науки — скорочення часу на проходження від фундаментального відкриття до практичного використання. Ще одна особливість: наука випереджає у розвитку рівень техніки. Звідси викає необхідність прискореного розви-

тку фундаментальних досліджень, порівняно з прикладними. Фундаментальні дослідження — основа науки, науково-технічного прогресу — визначають перспективи розвитку й забезпечують стратегічні прориви у сфері пізнання законів природи та суспільства, у сфері матеріального виробництва. Звідси й необхідність пріоритетного фінансування фундаментальних досліджень.

Прикладні дослідження — це використання на практиці інформації, одержаної внаслідок фундаментальних досліджень, тобто формування засобів та методів використання теорій та відкриття закономірностей у промисловості, сільському господарстві, будівництві, на транспорті тощо. Особливість прикладних досліджень полягає в цілеспрямованості, планомірності, тіснішому зв'язку з певними потребами суспільства. Тут менше значення має фінансова підтримка держави.

Розподіл наукових досліджень на фундаментальні та прикладні досить умовний. Часто трапляється, що в процесі прикладних досліджень здійснюються фундаментальні відкриття і, навпаки,— практична спрямованість досліджень вимагає фундаментальних розробок (створення транзисторів). Часто науку ще поділяють на академічну, галузеву, вузівську. У таких наукових підрозділах відбуваються не тільки фундаментальні та прикладні дослідження, а й дослідно-конструкторські розробки. На такій стадії прикладні дослідження трансформуються у конструкції, виготовлення машин, технологічні процеси. Результати наукових досліджень, що стали новими виробами, технологією тощо, після дослідно-конструкторської розробки набувають серійного промислового виготовлення. Але й після впровадження у виробництво науково-дослідницька праця не завершується: вироби модифікуються, вдосконалюються. Отже, наукова діяльність це не низка ізольованих стадій. Всі її етапи взаємопов'язані та взаємодоповнюють один одного.

Ще одна структурна особливість сучасної науки пов'язана з посиленням процесів інтеграції та диференціації. Процес диференціації привів до формування таких сфер пізнання, як природничі, технічні та суспільні науки, що теж поділяються на відповідні галузі за предметною ознакою. Формування нових галузей пізнання триває й навіть прискорюється. Новим напрямом досліджень дедалі стає складніше знаходити місце в межах старих колективів та організаційних форм. Поступово старі інститути перетворюються на конгломерат різнохарактерних лабораторій, відділів тощо, зв'язок між якими часто буває лише формальним. Через це ускладнюється керівництво інститутами, що негативно відбивається на вирішенні важливих наукових проблем. Поряд з

процесами диференціації наук відбувається та поглиблюється їх інтеграція. У такому випадку виникнення нових сфер пізнання ґрунтується вже на проблемному принципі. Цей процес знаходить відображення в утворенні наукових центрів із самостійними проблемними чи галузевими інститутами.

У структурі сучасного наукового співтовариства посилюється взаємозв'язок науки та освіти. Вузівська наука також виступає джерелом виробництва наукових знань. Важливого значення набуває максимальне використання потенціалу вузівської науки. Необхідне лише якісне поліпшення матеріально-технічного, фінансового, інформаційного забезпечення вузівської науки. У поєднанні науково-дослідницької та викладацької діяльності є користь для кожної з них. Їх інтеграція дозволяє ширше використовувати у наукових дослідженнях можливості викладачів та студентів. Проте інтеграція не означає нівелювання відмін у творчих здібностях учених, які схильні до дослідницької діяльності, та вчених-викладачів, які володіють лекторсько-педагогічною майстерністю. Важливо в межах єдиних наукових центрів науки та підготовки кадрів знайти найвідповідніші форми й методи їх поєднання.

Засоби наукової комунікації

Система наукової комунікації забезпечує циркуляцію поширення наукової інформації, перетворення окремих сфер пізнання в єдину систему знань. Саме тому розвиток системи наукової комунікації — необхідна умова процесу інституалізації науки. Адже, по суті, наукова діяльність колективна. Вік наукової комунікації вимірюється тисячоліттями. Початок комунікації заклали самі вчені, маючи потребу в обміні інформацією. Першим засобом комунікації стали листи, що тривалий період виконували роль формальної публікації та закріплення пріоритету. Це досягалося тим, що одержані листи показувалися всім зацікавленим та у разі потреби копіювалися. Вчених тоді було небагато й наукові новини без перешкод розповсюджувались у їх вузькому колі.

Книгодрукування підірвало значення листів як засобу розповсюдження наукової інформації. Вже після античних часів наукова еліта починала швидко розростатись і листи більше не могли виступати єдиним засобом комунікації. Лідерство у системі наукової комунікації почали завойовувати книги. У приватному листуванні, як і раніше, висувались, обговорювались і навіть вирішувались багато наукових проблем (наприклад, у листуванні між Блезом Паскалем та П'єром Ферма народилася теорія ймові-

рностей). Але саме публікації почали забезпечувати пріоритет та розповсюдження наукових знань. Збільшення кількості наукових книг, знання, що в них містились, ставали дедалі більш відокремленими, трудніше ставало їх засвоювати, визначати їх новизну та наукову цінність. У систему наукової комунікації проникає новий елемент — *наукові журнали*. Перші з них, наприклад «Наукові записки Королівського товариства», мало схожі на сучасні: вони друкували огляди, реферати, попередні повідомлення про незакінчені дослідження.

Виникнувши у XVII ст. як додатковий засіб у системі наукової комунікації, журнали зайняли панівне становище. Ближче до XX ст. журнальні статті стають уже стандартними, набувають майже сучасного вигляду, остаточно перетворюються на найважливіший засіб наукової комунікації. У середині XX ст., коли наука перетворилася у безпосередню продуктивну силу, а про її розвиток почали піклуватися держави, уряди, сталися нові зміни у системі наукової комунікації. Якщо дослідження та терміни їх завершення плануються, то вчений не може чекати завершення циклу досліджень, а вже потім узагальнювати, писати книжку. На кожному більш-менш закінченому етапі вчений публічно звітує. Публікації, відзначає відомий наукознавець Джордж де-Солла Прайс, перетворюються здебільшого на обов'язкове завершення витрат часу та коштів, аніж стають особливим привілеєм, винагородою за відкриття чогось такого, що гідне перебувати у золотому науковому архіві й привертати увагу обраного кола людей. Така зміна місця науки в суспільстві привела до того, що кожні 10—15 років кількість книг та журналів подвоюється. В таких умовах неможливо навіть переглянути усі статті за фахом, можна пропустити важливу інформацію й тільки по завершенні дослідження дізнатися про запізнення. Тому виникають нові форми наукової комунікації. Так, знову набувають значення різні *реферативні огляди*, видаються спеціальні *реферативні журнали*. Створюються великі інформаційні системи та мережі, якими можна користуватись за допомогою персонального комп'ютера. Комп'ютеризація науки та системи її комунікації викликає потребу всезагальної комп'ютерної освіченості, передбачає володіння загальними уявленнями про можливості обчислювальної техніки, навичками її використання, вміння складати прості комп'ютерні програми.

Невід'ємна частина наукової комунікації — *різноманітні конференції, симпозіуми, конгреси, школи молодих учених* тощо. В таких умовах відбувається обмін новітньою інформацією, по-

рушуються та обговорюються дискусійні питання сучасних наукових проблем, досліджень. Зростає в сучасних умовах і значення неформальної комунікації. Підраховано, що в сучасних умовах неформальні комунікації приносять вченому 70—80 % необхідної інформації. Їх переваги особливо значні на етапі розробки тієї чи іншої наукової проблеми. Неформальний, оперативний обмін думками між кваліфікованими, обдарованими спеціалістами дозволяє організувати своєрідний «мозковий штурм» й наштотуватися на нову ідею, висвітлити незрозумілі місця власних логічних побудов. Так, добре відомим є «копенгагенський стиль» наукової праці, що склався в Інституті теоретичної фізики під керівництвом Нільса Бора. Суть «копенгагенського стилю» полягає в постійному, безперервному спілкуванні, здійсненні спільних досліджень, обговоренні досягнутих результатів. Подібним є і стиль досліджень Енріко Фермі та його колег. Більшість наукових досліджень та відкриттів, здійснених у Римі, народилася в процесі гри у «дві ліри», чи у тій формі її продовження, яку Енріко Фермі надав своїй праці у лабораторії. Суть гри полягає в тому, що кожен учасник задавав іншим ті питання, над якими сам міркував у ході дослідження і відповіді на які часто й сам не знав. Одну ліру платив той, хто не міг відповісти на питання, що задавали йому інші, а дві ліри той, хто не міг відповісти на своє питання.

Ще одна перевага — фактор часу. Читання наукових праць ніби повертає час назад: відбувається знайомство з тим, про що міркував учений рік-два тому. Довідатись, що змінилось відтоді, можна тільки у неформальному спілкуванні. З іншого боку, й самому вченому важливо довідатись, як зустрінуть його працю, а відгуки ж друкуватимуться лише через тривалий період. Якщо ж скористатись неформальними каналами, послати копії статті деяким колегам, то відгуки придуть значно раніше. Неформальна комунікація може допомогти й тоді, коли матеріалів для друкування висновків дослідження ще не вистачає, але є необхідність заявити про дослідження, що ведеться. Джерела неформальної комунікації різноманітні: особисті зустрічі вченого з колегами, починаючи з міжнародних форумів і закінчуючи спільними особистими розмовами, обмін листами, копіями статей тощо. Отже, значення наукової комунікації для процесу інституалізації науки та її розвитку надзвичайно велике.

Наукова комунікація забезпечує обмін науковою інформацією, закріплює пріоритет наукових відкриттів за певним ученим, сприяє формуванню нових ідей та підходів. Створення ефективної системи наукової комунікації та вміння вчених максимально

продуктивно використовувати всі її різноманітні форми — необхідна умова подальшого прогресу науки, один з найважливіших напрямів соціального управління розвитком науки.

Особливості наукової діяльності

Одне з важливих завдань соціології науки — вивчення, розкриття особливостей науки як форми та сфери людської діяльності. У межах такого дослідження наука виступає як специфічне виробництво, що якісно відрізняється від усіх інших видів суспільного виробництва, *по-перше*, метою. Якщо мета матеріального виробництва — створення матеріальних благ, а мистецтва — духовне виробництво художніх цінностей, то наукова діяльність спрямована на виробництво нових об'єктивних знань про світ та людину. Мета науки багато в чому має ймовірнісний характер. Науковому виробництву властива значна невизначеність стосовно передбачення наукових результатів. *По-друге*, відрізняється наукове виробництво від суспільного своїми критеріями ефективності діяльності. Якщо ті ж самі продукти матеріального виробництва створюються тисячами чи мільйонами, то продукти наукового виробництва неповторні. Створення у сфері наукового дослідження однакових одиниць знання не має сенсу. Основний критерій ефективності науки — новизна знань, тобто найважливішим є не те, що на виробництво витрачено мало коштів, а те, наскільки нову інформацію про дійсність містять вироблені знання. На відміну від продуктів матеріального виробництва здобуті знання (якщо вони істинні) не старіють та відкидаються, *а зберігаються, вдосконалюються, включаються у загальну систему знань*. Отже, наукова діяльність спирається не тільки на загальні зусилля сучасників, але й на результати діяльності попередників. Саме тут маємо спадкоємність у розвитку наукового знання, що забезпечує функціонування науки як соціальної пам'яті людства. Проте не варто абсолютизувати кумулятивний розвиток науки, інакше спадкоємність знань в сучасній науці зведеться до вихідного пункту — кам'яного віку, а твердження про те, що Земля лежить на трьох китах, сприйматиметься як науковий факт. Пост-позитивісти вірно підкреслюють, що в історії науки відбуваються суттєві, революційні зміни, коли переглядається значна частина раніше визнаних й обґрунтованих знань — не тільки теорій, але й фактів, методів, фундаментальних світоглядних уявлень. Це свідчить не про *лінійний, поступовий, а про революційний розвиток науки*.

Про глобальні революційні зміни у науці свідчить розвиток природознавства, починаючи з XVII ст. до сучасності. Тут виділяють три основних етапи. *Перший етап* — класичне природознавство (XVII — кінець XIX — початок XX ст.), для якого характерне панування ідеї суверенності, відірваності суб'єкта пізнання. Вважалося, що об'єктивність досягається усуненням з пізнання всього того, що стосується суб'єкта. Головними вважалися *аналітичний метод пізнання та експеримент*, а метою — *побудова закінченої, абсолютно істинної картини природи*. *Другий етап* — неокласичне природознавство (кінець XIX — перша половина XX ст.). Тут головною світоглядницькою та методологічною настановою стало *розуміння відносної істинності картини природи*, що склалася на певному етапі пізнання; визнається істинність різних конкретних теоретичних описів тієї ж самої реальності, тому що у кожному з них є момент об'єктивно істинного знання; розуміється неможливість усунення впливів з боку суб'єкта на об'єкт пізнання. *Третій етап* — охоплює епоху сучасної науково-технічної революції. Характерним є *усвідомлення історичної мінливості не тільки картин світу, а й самих ідеалів та норм наукового пізнання*. Поєднання науки з соціальними умовами її буття, врахування соціальних наслідків наукових відкриттів, обґрунтування необхідності включення ціннісних факторів при поясненні та описі складних системних об'єктів (глобальне моделювання, генна інженерія тощо).

Проте, підкреслюючи революційний розвиток науки, навряд чи можна, як постпозитивісти, заперечувати будь-яку спадкоємність у розвитку наукового знання та повністю відкидати процес його накопичення в історії науки. Інакше не можна було б пояснити й самі революції в науці, а вчені періодично повертались би до продукування невиправданих та застарілих теорій, до винайдення, так би мовити, велосипеда.

Отже, своєрідність наукової діяльності полягає і в тому, що вона розгортається у єдності процесів еволюції та революції. Наукове пізнання як форма духовного виробництва відрізняється від інших його форм засобами виробництва. Наукове засвоєння світу починається тоді, коли свідомість відкриває суттєвість дійсності, відображаючи її відповідно теоретично (поняття, категорії, закони, теорії, гіпотези) та історично. *Наука — вища форма пізнання світу й завдяки такій особливості здатна обслуговувати діяльність людей в усіх інших сферах*. Своєрідними є і знаряддя наукової діяльності — інструменти розумового пізнання (аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстракція тощо), а також ін-

струменти наукового експериментування, тобто матеріальна техніка науки. Своєрідною є і система організації наукової діяльності. Багато в чому система організації наукової діяльності залежить від структури наукового дослідження, логічного розподілу на інформаційні процеси. Специфічним є суб'єкт наукової діяльності. Це знаходить прояв не тільки у необхідності спеціальної підготовки науковця, а й у співвідносинах колективного та індивідуального. В сучасних умовах на зміну індивідуальній прийшла колективна наукова праця, наукова діяльність здійснюється завдяки зусиллям великих творчих колективів. Колективна праця в сучасній науці не заперечує значення особистості вченого. Переваги колективу безумовні, коли необхідно розвивати чи реалізувати певну ідею, але сама ідея — продукт індивідуальної творчості, тобто успіх наукової діяльності залежить від оптимального поєднання колективного та індивідуального у виробництві знань.

Наукова діяльність має внутрішню логіку розвитку. Тому, особливо у сфері фундаментальних досліджень, наука може прийти до відкриттів та досягнень, що важко пояснюються потребами суспільного розвитку. Такі випереджаючі результати відтворюються, як правило, кілька разів, поки знайдуть практичне використання. Відносна самостійність науки (цілої галузі і окремих напрямів) може призвести до відставання, іноді навіть на досить тривалий період і до випередження потреб виробництва та суспільної практики. Вивчення особливостей наукової діяльності має не суто теоретичне, а велике практичне значення, тому що дозволяє на наукових підставах організувати систему управління розвитком науки, підвищувати ефективність використання її надбань.

2. СОЦІАЛЬНІ ФУНКЦІЇ НАУКИ

Політика у сфері науки

Суттєвим компонентом системи управління наукою і, насамперед, одним з найважливіших факторів її розвитку є *політика у сфері науки*. В сучасних умовах великого зростання наукового потенціалу, ускладнення взаємозв'язків окремих наукових напрямів суспільство здатне забезпечити оптимальний розвиток науки та найефективнішу наукову діяльність тільки з допомогою держави. Безумовно, планування наукової діяльності — право та обов'язок учених. Але без фінансової підтримки держави, без вироблення загальної стратегії розвитку науки, без відповідної ор-

ганізації наукових досліджень, без вирішення кадрових та багатьох інших питань, що виступають *предметом політики у сфері науки*, ефективний розвиток науки неможливий.

Світовий досвід підтверджує, що *політика у сфері науки* давно стала невід'ємним елементом системи соціального управління, що саме там, де така політика здійснюється ефективно, і наука, і суспільство досягають значних результатів. *Основні напрями політики у сфері науки такі: по-перше, визначення стратегії розвитку науки, її пріоритетних напрямів. Це інтегральний, глобальний напрям, пов'язаний з координацією розвитку науки відповідно до інтересів та мети суспільства, досягнення максимальної ефективності науки, визначення головних напрямів наукових досліджень, що можуть забезпечити світове лідерство у сфері науки.*

По-друге: вирішення проблеми фінансування науки. Тут визначається не тільки загальний обсяг та спрямованість капіталовкладень у науку, але й виробляється ефективний механізм їх використання.

По-третє: створення ефективної організаційної структури науки, тобто визначення вірного співвідношення фундаментальних та прикладних досліджень, галузевої та міжгалузевої форм організації науки, науково-дослідницької та викладацької діяльності, процесів централізації в управлінні наукою та процесів самокерування, діяльності наукових колективів та окремих учених.

По-четверте: вирішення різноманітних кадрових питань науки: підготовки та перепідготовки наукових кадрів; відповідного матеріально-технічного забезпечення; створення умов для вільної наукової творчості, вироблення механізмів ефективного впровадження наукових досягнень у виробництво.

Плідність політики у сфері науки забезпечується системним дослідженням проблем розвитку самої науки — соціальних, економічних, структурно-організаційних, методологічних, логікогносеологічних, історичних, психологічних — та адекватною загальною політикою держави, сприятливими об'єктивними умовами розвитку науки. Тому, конкретно-соціологічні дослідження, спрямовані на вивчення, з одного боку, передумов, а з іншого — реального стану розвитку науки, виступають невід'ємною умовою процесу управління науковою діяльністю.

Демократизація розвитку науки

Серед факторів, що перешкоджають розвитку науки, виділяють *внутрішні та зовнішні*. Зовнішні фактори — це ставлення су-

спільства до науки (недостатній обсяг капіталовкладень у науку, несвоєчасне оновлення її матеріально-технічної бази, низькі вимоги до науки, а іноді й вимоги, протилежні її розвитку тощо). Несприятливі *зовнішні фактори* створили таку внутрішню структуру науки, яка не здатна до розвитку навіть при зміні зовнішніх умов. Механізм гальмування у межах науки становлять *монополізм* та *бюрократизм*. Жорсткий розподіл та залежність науки створюють економічні й політичні підстави для її монополізації та бюрократизації. Коли кожна галузь науки «відведена» одному чи декільком закладам, їх керівники мають можливість контролювати галузь, не допускати «чужинців» та відкидати інакомислення. Організаційні й економічні особливості науки доповнюються ще гіпертрофованою, суто формальною ознакою (наявність наукових ступенів, звань тощо). Наукові ступені та звання виступають не стільки ознаками поваги, скільки знаряддям панування в науці, що підсилює її монополізацію, клановість тощо. Недоліки вітчизняної науки багато в чому є спадщиною попереднього тоталітарного ладу. Справа в тому, що наука, як частка суспільства, поступово набувала всіх рис панівного режиму. Тоталітарний режим ґрунтувався на бюрократії, тож і наука за необхідністю бюрократизувалася. Режим не терпів самостійно та сміливо мислячих, переслідував їх у науці, якщо їх міркування йшли всупереч встановленим нормам. Але ж без таких науковців розвиток науки неможливий. Наука — відкриття нового — за природою «інакова». Чим значнішим є вчений, тим більш «інаково» мислить він стосовно панівних уявлень. Звідси зрозуміло, що понад усе *науковій творчості потрібна свобода, а не тільки матеріальне чи фінансове забезпечення*. Про неможливість тривалий період розвиватися в умовах несвободи свідчить й історичний досвід України. Наука страждає від будь-яких видів несвободи: обмеження свободи думки та дискусій, нерівності за національними чи соціальними ознаками, паспортного режиму чи обмежень на прописку, ускладненості переходу вченого в іншу установу, обмежень на контакти з іноземними вченими чи власними колегами, обмежень на отримання інформації тощо. Але свобода повинна бути властива всьому суспільству, тому що реалізувати її лише в одній галузі суспільного життя неможливо. Отже, одним з найважливіших факторів підвищення ефективності наукової діяльності виступає *демократизація науки як частини загального процесу демократизації суспільства*.

Процес демократизації науки передбачає зміну внутрішніх та зовнішніх факторів її розвитку. Уже зроблено перші кроки. Це

гласність, в умовах якої з'явилися нові яскраві ідеї та імена вчених, розширилися можливості одержання необхідної інформації, відкриті раніше заборонені напрями досліджень. Піддані критиці та похитнулися численні бюрократичні структури. Це — розширення міжнародних контактів учених, що так необхідні для розвитку науки на рівні світових стандартів. Але, безумовно, важливе значення в процесі демократизації науки мають *економічні фактори*. Тільки радикальні економічні перетворення забезпечать якісне оновлення всієї системи наукової діяльності та наукової творчості, наукового пошуку.

Фінансування науки: нові форми

Одним з найважливіших економічних факторів розвитку наукової діяльності, створення системи її матеріально-технічного забезпечення виступає ефективне фінансування науки. *Залучення матеріальних ресурсів — важливий показник наукового потенціалу держави, можливостей вести на високому рівні наукові дослідження та розробки*. Яскравим прикладом взаємозв'язку капіталовкладень у науку та її ефективності, зокрема як соціальної сили, виступає Японія. Після поразки у Другій світовій війні Японія, незважаючи на тяжке економічне та фінансове становище, за рахунок жорстких обмежень в усіх сферах суспільного життя, почала різко підвищувати витрати на розвиток науки. Кошти витрачались на придбання наукової інформації та технологічних ліцензій. Потім почалось надзвичайне зростання вкладень капіталів у розвиток власної, насамперед, фундаментальної науки. Японці дійшли висновку, що тривала орієнтація на іноземні науково-технічні дослідження ослаблює власний науковий потенціал. Протягом тридцяти років (з 60-х до 90-х років) витрати Японії на наукові дослідження та конструкторські розробки зросли у 8 разів, тоді як у США — у 2 рази, у Німеччині — приблизно у 3,5 разів, у Франції — у 3 рази. Тепер же увесь світ захоплюється японським «економічним дивом». У високорозвинених країнах давно усвідомили, що достатні капіталовкладення у науку — необхідна умова розвитку і самої науки, і суспільства. З середини 80-х років питома вага витрат на науково-дослідні та конструкторські розробки у валовому національному продукті стабільно пропорційна: 2,5—2,7 рази для Японії, США, Німеччини і 1,9—2,1 — для Англії та Франції. Між тим статистика свідчить, що за 20 років (з середини 70-х років — до початку 90-х років) темпи зростання фінансування наукових досліджень в

Україні та інших країнах Співдружності незалежних держав мали постійну тенденцію до зниження й наприкінці сформувався система фінансування науки за «залишковим принципом». Це призвело до того, що вітчизняна наука практично за всіма параметрами (невелика кількість нобелівських лауреатів, проданих за кордон ліцензій, мала кількість цитування праць вчених за кордоном) відстає від науки розвинених країн та перебуває у надзвичайно скрутному становищі (на межі розпаду значна кількість провідних науково-дослідних інститутів, посилюється відтік кваліфікованих науковців з України за кордон тощо). Якщо такий стан залишиться й надалі, то відставання вітчизняної науки може стати незворотним.

Безумовно, сучасне економічне становище України характеризується глибокою кризою: розбалансованістю народного господарства, великим державним (зовнішнім та внутрішнім) боргом, значним дефіцитом державного бюджету, вкрай розлагодженим станом фінансів, що ускладнює виділення коштів на розвиток науки. Але *економія на науці — прямий шлях до ще більшої відсталості та злиденності*. Скупість суспільства стосовно науки обертається великими економічними та соціальними втратами. Це може призвести Україну до національної трагедії.

Зрозуміло, значне підвищення фінансування науки має супроводжуватись ефективним використанням вкладених коштів. Наприкінці 80-х років зроблено перші кроки на шляху вироблення нових механізмів розвитку науки, перехід наукових закладів на господарський розрахунок та самофінансування. Суть *ідеї самофінансування науки в тому, що самостійні підприємства в умовах жорстокої конкуренції та самофінансування не будуть, як це було раніше, марно витратити кошти, одержані із держбюджету на науку, а віддадуть їх тим науковим колективам, де можна одержати максимальний ефект*. Наукові колективи активніше шукатимуть реальних замовників та займатимуться тими науковими розробками, що відповідають існуючим суспільним потребам.

Отже, мали виграти наука й економіка. Але, як відомо, так не сталося. Причин багато. Одна з них полягає в тому, що в умовах економічної кризи підприємства не мають достатньо коштів для розробки тих чи інших наукових проектів, а якщо вони з'являються, то переважно спрямовуються на фінансування тих з них, що можуть принести миттєвий ефект. В сучасних умовах без прогресивного випереджаючого розвитку фундаментальних досліджень загальне піднесення ані науки, ані виробництва немож-

ливе. Фундаментальні дослідження без державної підтримки здійснюватися не можуть.

Отже, пошук нових принципів та методів фінансування науки триває. *Одна з нових форм фінансування — система «Грант», що існує в світі й нещодавно почала діяти в Україні.* Суть системи грантів двоаспектна: пошук талановитих вчених та новий принцип фінансування конкретних тем та напрямів наукових досліджень. У межах такої системи кошти на наукові дослідження виділяються на конкурсних засадах. Їх одержує той науковець чи науковий колектив, який має найбільші шанси вирішити певну наукову проблему. Досить перспективна й відносно нова форма фінансування наукових досліджень та впровадження їх досягнень — *венчурна*. Вперше ця форма використана у США, а тепер застосовується в Японії та інших високорозвинених країнах. *Венчурна форма фінансування полягає у формуванні розвинутої системи державно-монополістичної підтримки ризикового науково-технічного підприємництва.* Створення самостійних групвенчурів стало важливим елементом американської моделі науково-технічного розвитку, а з середини 80-х років — стандартною організаційно-управлінською формою фінансування науково-технічного розвитку. Упровадження нових форм планування та фінансування науки, безумовно, сприяє її розвитку, посиленню процесів її демократизації, вирішенню багатьох кадрових проблем.

Оновлення кадрових ресурсів науки

Видатний український учений, академік Борис Євгенович Патон на питання про головні напрями перетворень в науці досить чітко відповів, що «треба змінювати кадрову політику й інакше розподіляти кошти. Без людей високого рівня мислення у науці не буде нових ідей, без розумного фінансування — можливості їх реалізації». Тому першочергові завдання у науці — «кадри та фінанси». Взаємозв'язок між кадровими та фінансовими ресурсами науки та її розвитком зрозумілий. Ученим задля нормальної наукової діяльності потрібні приміщення, наукове обладнання, матеріали (бажано не застарілі), житло, гідна заробітна плата за працю, що реально б відбивала їх науковий потенціал. Але взаємозв'язок має й інший аспект: якщо кошти й тематику між окремими вченими та науковими колективами розподіляє бюрократична надбудова над інститутами чи керівництво інститутів, то вони й будуть повновласними господарями долі усіх науковців тієї чи іншої наукової установи. Звідси — необмежені можливості для

розправи з невігідними, неслухняними, тими, хто думає інакше, тобто для відбору кадрів не відповідно до їх творчого потенціалу, а на підставі їх особистої відданості тощо. Запобіганню згубних для розвитку науки явищ і можуть, безумовно, допомогти нові форми її організації та фінансування. Недаремно академік Борис Євгенович Патон систему «Грант» назвав системою «смерть бездарним». Ця система підриває економічні підстави бюрократизму в науці, забезпечує просування саме талановитих учених.

Проблема кадрових ресурсів науки охоплює комплекс й інших аспектів. Мається на увазі необхідність підвищення якості підготовки та перепідготовки наукових кадрів. Низька ефективність наукової діяльності в Україні зумовлена тим, що науковці всіх рівнів ще не повністю відповідають сучасним вимогам своєї професії, не завжди можуть та бажають працювати в умовах, що змінилися. Тут потрібні психологічна готовність і відповідні навички наукової творчої праці. Важливу роль відіграє і система вищої та середньої освіти, яка б відповідала вимогам розвитку науки і суспільства.

Демократизація науки, впровадження нових форм її планування автоматично не приведуть до розквіту науки. Для встановлення широких міжнародних наукових зв'язків ще недостатньо тільки відкрити кордони та виділити необхідні кошти. Важлива умова стійких, продуктивних міжнародних контактів — *знання іноземних мов, що необхідно для особистого спілкування між ученими та систематичного знайомства з новітніми досягненнями світової науки*. На жаль, система освіти в Україні ще не забезпечує вільного володіння іноземними мовами. Важливе оволодіння й «другою», комп'ютерною грамотністю, без якої неможлива сучасна наукова діяльність. Уже з середини 80-х років почав широко розгортатися у вищій та середній школі процес навчання користування комп'ютером, однак досі комп'ютери ще не стали невід'ємним елементом наукового та суспільного життя. І доки не створено відповідне матеріально-технічне та інформаційне забезпечення процесу комп'ютеризації, доти навіть одержані у сфері комп'ютеризації знання будуть втрачатися.

Важливе значення для розвитку науки в Україні мають моральні аспекти оновлення наукових кадрів. Розвиток науки завжди спирався на своєрідну етику наукової діяльності: наукову сумлінність ученого, неприпустимість підробки результатів наукових досліджень, плагіат тощо. Честь та порядність ученого завжди були й залишаються основою наукової діяльності. Та в міру того, як тоталітарний режим набував сили, а суспільство та наука дедалі бі-

льше бюрократизувалися, головною, самодостатньою метою діяльності ставав *кар'єризм*. Задля кар'єри приносили в жертву честь та порядність. Приклад тому — академік Трохим Лисенко та його послідовники, які десятиліттями фальсифікували результати своєї «наукової» діяльності та містифікували суспільство, не гребуючи нічим, навіть фізичним переслідуванням та усуненням наукових опонентів. Добродесна, не підлегла кон'юктурі наукова діяльність ставала небезпечною не тільки для власного добробуту, а й навіть для життя. Згубними для суспільства, науки, вчених були не тільки самі переслідування. Навіть ті, кого не торкнулись репресії, жили в страху. У такій атмосфері сформувалось декілька поколінь науковців. Страх до кінця не подоланий і в сучасних умовах, хоча й набув інших форм (прагнення ховатися за авторитети, унікати критики тощо). І тепер буває так, що наукові ступені та звання отримують не за знаннями та ерудицією, а з допомогою знайомств, використання службового становища тощо. Безумовно, не всі вчені і в минулому і в сучасних умовах піддалися тиску несприятливих життєвих обставин, багато з них є зразками громадянської та наукової мужності.

Отже, наука для свого розвитку потребує не лише кваліфікованих кадрів, а вчених, які мають громадянську та наукову гідність, порядність. Це необхідно тому, що в сучасних умовах, коли наукові відкриття можуть мати глобальні наслідки, безпринципний вчений — загроза не тільки для розвитку науки, але й для долі суспільства.

Наука та суспільний прогрес

Наука завжди виступала і виступає як стимулюючий, революціонізуючий фактор суспільного життя. Наукові відкриття допомагали і допомагають людині у важкому оволодінні силами природи. Наукові уявлення про світ в усі історичні епохи були важливим фактором боротьби з міфологічними, релігійними пережитками у сфері світогляду. Наука критично ставиться до наявних знань та їх передумов, історично розвивається, постійно відкриває все нові обрії пізнання, а разом з ними й нові перспективи розвитку людини.

Зрозуміло, що взаємозв'язок науки та суспільного розвитку по-різному проявляється у різні історичні періоди. На ранніх етапах розвитку суспільства вплив науки на матеріальне виробництво відчувався слабо. Між науковими відкриттями та їх втіленням у практику, розповсюдженням їх серед широких кіл

населення проходили часто століття. Природно, що й соціальна значущість науки уявлялась інакше, ніж у сучасних умовах, хоча завжди оцінювалася досить високо. Уже в античності знання розглядалися як складова частина та необхідна умова доброчесності, а найвищою формою діяльності вважалася споглядальна діяльність вченого-мудреця. Споглядальний ідеал знання, що склався в античності сам по собі, зберігся в середні віки. Але істина вважалася прерогативою теології. Прогресивним вважалося знання, що йшло від Бога. Хоча наука навіть не претендувала на те, щоб сперечатися з релігією за право на формування світоглядних істин, її вплив на суспільне життя не зникає.

Взаємозв'язок науки та суспільного прогресу посилюється в епоху Відродження і пізніше. Філософ Бернард Рассел вважав, що майже все, чим відрізняється новий світ від попереднього, зумовлено наукою. Змінюється характер взаємозв'язку науки та суспільства. Взаємозв'язок стає двобічним: з одного боку, капіталістичне виробництво, що народжувалось тоді, потребує інтенсивного, систематичного вивчення природи, приводить до виникнення експериментального природознавства, з іншого — розвиток природознавства дедалі більше допомагає людині в практичному оволодінні силами природи. Під впливом таких факторів відбувається перегляд системи уявлень про науку, її місце та роль у суспільстві, стверджується ідеал «земного», поверненого до реальності позитивного знання, практично корисного для вдосконалення людського життя. Така ситуація, що складалася в світі, знайшла відображення у відомому афоризмі філософа Френсіса Бекона: «Знання — сила». Видатні мислителі XVII—XVIII ст. не тільки підбивають підсумок попереднього розвитку, констатуючи посилення значення науки для діяльності, існування та блага людини, а мріють про небачений, навіть безмежний прогрес наукового знання, його сприятливий вплив на суспільство та особу. Наукове знання розглядається як найвища цінність, а досягнення істини вважається найкращим, найбільш гідним для людини.

У XX ст., в умовах розгортання науково-технічної революції, знов змінюється характер взаємозв'язків науки з суспільством, загострюється суперечливість впливу наукового пізнання на суспільний розвиток. Природно, відбувається й переосмислення соціокультурного значення науки. Висловлюються різноманітні, навіть діаметрально протилежні думки. Представники сцієнтизму (особливо популярному аж до 60-х років XX ст.) абсолютизують роль науки, підкреслюють ті незчисленні блага, що приносить наука людині та людству. Прихильники антисцієнтизму (поши-

реного у 70—80-х роках) акцентують увагу на незчисленних бідуваннях, якими людство платить за ці блага. На початку 90-х років дедалі частіше перемагає розуміння, що *наука сама по собі не все-сильна, але й не «демон», що вирвався з-під контролю людини.*

Наука — невід’ємний елемент суспільного життя, та використання її досягнень, що самі по собі мають подвійний потенціал, залежить від людини, суспільства. Наука дедалі відчутніше втручається не тільки в суспільне, але й в особисте життя людини, впливаючи на її самосвідомість, емоції, якісно змінюючи її уявлення про світ та власне про себе. Сучасна наука, через звернення до біологічної природи й психофізіологічних особливостей людини, шукає шляхи допомоги активному формуванню здібностей людини відповідно до розвитку техніки. Людина вперше в історії отримує можливість з допомогою медичної генетики зменшити тягар патологічної спадковості, що накопичена у процесі еволюції, звільнитися від багатьох спадкових хвороб тощо.

Історія підтверджує, що наука дійсно виступає важливим фактором суспільного прогресу. Проте це буває тільки тоді, коли, з одного боку, суспільство готове використовувати наукові відкриття на благо людини, а, з іншого — коли суспільні потреби усвідомлюються наукою, виступають її внутрішніми стимулами розвитку. Хоча вплив науки на суспільне життя змінюється, але йому властиві й певні загальні риси. Тому можна виділити три загальні групи соціальних функцій науки. *По-перше*, функції культурно-світоглядні; *по-друге*, функції науки як безпосередньої продуктивної сили суспільства; *по-третє*, її функції як соціальної сили, пов’язані з тим, що наукові знання та методи дедалі частіше використовуються для вирішення різноманітних проблем суспільного життя. Набуття наукою різних соціальних функцій — наслідок складних та суперечливих процесів, що відбуваються частково поступово, частково одночасно.

Проникнення науки в усе нові сфери життя — процес безперервний та незворотний. Кожний канал взаємозв’язку науки та суспільства, виникнувши, більше не зникає, постійно розширюється, збагачується новими формами стосунків.

Культурно-світоглядницька функція науки

Уже з зародження у стародавньому світі, наука виступала важливим фактором подолання пережитків міфологічного світогляду. Навіть її виникнення значно зумовлено потребою суспільства у новому баченні, розумінні світу, яке б спиралося на

знання. В епоху середньовіччя наука поступово здає світоглядні позиції. Головною світоглядною установою тоді стає релігія, теологія. У сфері науки залишалися проблеми більш практичні, «земні». Але й тоді культурно-світоглядна функція науки не зникає. Сама теологія намагається мати наукоподібну форму, а в монастирях продовжується засвоєння, збереження та накопичення окремих наукових знань. Практично всі бунтарі від науки аж до XVII ст. — представники церкви. Саме вони створили духовні передумови для того, щоб пізніше наука одержала перемогу над теологією у боротьбі за право визначати світогляд.

Перші реальні ознаки світоглядного значення науки набули сили в епоху Відродження та пов'язані з коперниківським переворотом. Адже для того, щоб прийняти геліоцентричну систему Коперника необхідно було відмовитись не лише від певних догматів церкви, але й від уявлень повсякденного світосприймання. Минули століття, насичені численними драматичними епізодами переслідування та нерозуміння вчених, які своїми відкриттями спростовували традиційні світоглядні уявлення. Відповіді науки на питання про структуру матерії, будову Всесвіту, виникнення та суті життя, походження людини тощо перетворились на елементи загальної освіти. Без освіти наукові уявлення не можуть стати складовою частиною в культурі суспільства. Культурна цінність науки полягає в тому, що наука — знаряддя теоретичного та практичного оволодіння природою. Саме наука перемагає властиве традиційному світогляду «обожнення природи», перетворює її на «предмет для людини», «корисну річ». У науці як культуростворюючій силі одночасно втілюється прагнення людини до теоретичного, адекватного осягнення світу та її ж прагнення до підкорення світу своїм потребам і меті. За допомогою науки людина засвоює та перетворює світ і, тим самим, формує й себе як культурну людину.

Ступінь оволодіння природою за допомогою науки — це об'єктивний вимір особистого культурного розвитку людини. Культурно-світоглядна функція науки не може бути реалізована без відповідної системи освіти та виховання. Щоб наука виконувала суспільне призначення, її знання мають розповсюджуватись, засвоюватись широкими колами населення. Це й забезпечує взаємодія науки та освіти, що спрямована на засвоєння наукових досягнень з метою їх практичного використання. Система освіти теж має велике значення для розвитку та функціонування науки, тому що у її межах відбувається підготовка наукових кадрів, створюються умови для оволодіння науковою картиною світу.

Освіта — це необхідна передумова реалізації можливостей розвитку суспільства та особи, що створює наука.

Необхідність нерозривного зв'язку *науки—освіти—культури* усвідомлювалась уже з давніх часів. Так, у середні віки поряд з біблійною істиною: «у великій мудрості багато й скорботи; той хто примножує знання, примножує й скорботу» існувала й інша: «Вчення — світло, а невчення — темрява» (Іоанн Дамаскін, VII ст.). Сама система середньовічної освіти охоплювала не тільки релігійні, але й світські знання, ґрунтувалася на ідеї «семи вільних мистецтв» — граматиці, риториці, діалектиці, геометрії, астрономії, музиці, просвіті. Поширення наукових знань вважалося необхідними підвалинами суспільного прогресу.

У сучасних умовах, в епоху науково-технічної революції, взаємозв'язок науки та освіти набуває нового характеру. Наука виступає оновлюючим освіту фактором. Бурхливий розвиток науки значно розхитав традиційні засади системи освіти, викликав глибокі зміни та своєрідну ланцюгову реакцію в усій структурі, програмах, підручниках, методах викладання тощо. Одна з особливостей розвитку науки в сучасних умовах — стрімкий процес зростання та оновлення знань. У науці відбувається подвоєння знань протягом 10 років, у біології — протягом 5, у генетиці — протягом 2, у ядерній фізиці та космонавтиці — протягом 1,5 років. Багато знань застарівають, особливо швидко — інженерні. Кваліфікація інженера за десять років застаріває приблизно наполовину, а значна частина знань, що будуть необхідні спеціалісту через 5—8 років, як вважають, ще не відома і не може бути засвоєна у процесі навчання. Ці особливості епохи науково-технічної революції вимагають переорієнтації системи навчання із засвоєння готового знання на формування здатності до безперервної освіти, оволодіння методами та засобами самонавчання. Необхідно також подолати розрив між зростаючою вартістю освіти та її недостатньою ефективністю, між формальним навчанням, у процесі якого людина засвоює певну суму знань, та формуванням культурної, творчої, соціально відповідальної особи. Випереджаючий розвиток живого знання передбачає: кожне нове покоління людей, що розпочинає трудову діяльність, повинне володіти більш високим рівнем загальної та спеціальної освіти, ніж попереднє; вже на етапі безперервної системи освіти виникає необхідність в оволодінні такими знаннями, потреба в яких поки ще обмежена певним вузьким колом спеціалістів, але з часом стане загальною. Це, насамперед, стосується комп'ютерної грамотності.

Наука — продуктивна сила суспільства

У системі соціальних функцій науки та її взаємодії з іншими компонентами соціальної структури суспільства головна роль належить науковим знанням, що забезпечують розвиток матеріального виробництва. Наука не тільки обслуговує виробництво, але й ставить перед ним нові завдання, спеціально готує його до засвоєння науково-технічних досягнень. Наука впливає на виробництво різним чином — іноді прямо, іноді опосередковано. Наука бере участь у виробничому процесі, втілюючись у матеріально-технічні, особові та організаційно-технологічні елементи продуктивних сил. З розвитком машинного виробництва наука стає безпосереднім фактором виробництва, а виробництво зі свого боку — безпосереднім техніко-технологічним застосуванням науки. Так поступово наука перетворюється на безпосередню продуктивну силу суспільства, а наукова праця — у виробництво.

Можливість участі науки у розвитку продуктивних сил об'єктивно закладена в самій необхідності використання знань у процесі матеріального виробництва. Навіть багато видів діяльності у матеріальному виробництві — специфічні види наукової діяльності. Це складання програм, планів, прогнозів, зміна та вдосконалення структури виробництва, розвиток нових його видів відповідно до досягнень природничих та технічних наук, використання нових технологій, удосконалення організації виробництва та управління. Але аж до середини XIX ст. наука виступала лише потенційною продуктивною силою суспільства. Практичні результати наукових досліджень у промисловості, сільському господарстві, медицині тощо використовувались епізодично, не приводили до загального усвідомлення та використання різноманітних можливостей науки. І тільки у XX ст., а особливо в умовах науково-технічної революції, наука здебільшого стає безпосередньою продуктивною силою суспільства. Суть процесу характеризується, по-перше, матеріалізацією наукових знань у речових елементах виробничих сил (знаряддя, засоби праці, техніка, технологія тощо), а також їх втіленням в організаційні форми виробництва, по-друге, включенням наукових знань безпосередньо у діяльність основних учасників виробництва, по-третє, перетворенням науки у теоретичну засаду виробничих процесів.

Отже, наука не окремий елемент виробництва, а втілюється в усіх елементах продуктивних сил. Не тільки природничі чи технічні науки виступають у ролі продуктивних сил, а й суспільні. Інженерна психологія, промислова естетика, фізіологія праці,

економічна статистика, соціальна психологія тощо здійснюють безпосередній вплив на технологічне поєднання людини із знаряддям праці і можуть прямо впливати на виробничий процес. Політична економія, соціологія, право, мовознавство, мистецтвознавство тощо впливають на виробництво опосередковано. Але оскільки наука — продукт загальної праці, та між окремими її напрямками існує внутрішній взаємозв'язок, то наука як ціле виступає суспільною продуктивною силою у сферах матеріального та духовного виробництва. Наука — не тільки матеріальна, але й духовна продуктивна сила. Усі соціальні функції науки взаємопов'язані між собою, що яскраво виявляється на прикладі взаємодії науки, освіти, виробництва. Наукова діяльність приводить до збільшення загального обсягу знань, якими володіє людство. Виробнича діяльність має як додатковий продукт нову інформацію, що приєднується у ході науково-дослідницької діяльності. Наявні та нові знання використовуються у виробництві, забезпечують наукову діяльність і сприймаються освітою.

Освіта формує дослідницькі кадри та робочу силу для виробництва, що може повернутися у систему освіти задля перепідготовки. Виробнича, наукова та освітня діяльність виступають триєдиним джерелом формування кваліфікованих спеціалістів. Всебічний вплив науки на суспільне життя набуває в сучасних умовах ще одного виміру. Наука дедалі більше починає виступати соціальною силою, безпосередньо включаючись у процеси соціального розвитку та управління ними. ХХ ст. особливо яскраво показало, що суспільний розвиток відбувається не лінійно та автоматично, а багатоваріантно внаслідок свідомої діяльності людей як соціальних суб'єктів. У сучасних умовах виникає питання про необхідність соціального управління процесами суспільного розвитку. *Соціальне управління — це свідомий вплив на хід глибоких суспільних процесів: економічних, соціальних, політичних, духовних за допомогою різних соціальних інститутів.* У такому розумінні соціальне управління, по суті, виражає новий соціальний тип суспільного розвитку, якому служить не окрема «наука про управління», а вся сукупність природничих, технічних, та особливо суспільних наук.

Для того, щоб процес соціального управління став ефективним, необхідні дослідження різних його аспектів — кібернетичних та організаційно-технологічних, соціально-політичних, юридичних та психологічних. Так, кібернетика шляхом розробки загальної теорії управління виявляє загальні закономірності управління, що завжди потребують збору та переробки інформа-

ції, врахування зворотних зв'язків тощо. Але сама інформація, необхідна для управління в певній сфері суспільного життя, стиль та конкретні механізми управління, характер рішень та інше залежать від специфіки об'єкта, знання про який можуть дати тільки відповідні суспільні науки. Через це організація управління на наукових засадах вимагає використання різних комплексів суспільних наук у залежності від тієї сфери суспільного життя, у якій здійснюються комплексні дослідження і в яких бере участь певна група наук. Комплексний вплив наук на процеси соціального управління враховує зростаючу роль методів кібернетики, статистики, математичного моделювання, які при використанні їх у суспільних науках підвищують точність досліджень, доведень та висновків. Виділяють напрями впливу науки на процес соціального управління. По-перше, методи науки використовуються для розробки програм соціального та економічного розвитку. Характерна риса сучасності — вироблення довгострокових, великомасштабних програм — енергетичних, екологічних, продовольчих, демографічних, містобудівних, науково-технічних. По-друге, наука — важливий фактор у вирішенні глобальних проблем сучасності. Бурхливий науково-технічний розвиток привів до небезпечних для людини та людства наслідків: виснаження природних ресурсів планети, зростаючого забруднення повітря, води, ґрунту. Наука є необхідним фактором соціального передбачення та прогнозування, невід'ємною частиною соціального управління.

Література

- Американская социология. — М., 1972.
Бернал Дж. Наука истории общества. — М., 1980.
Волков Г. Н. Социология науки. — М., 1968.
Добров Г. М. Наука о науке. — К., 1989.
Малкей М. Наука и социология знания. — М., 1983.

СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ

Проблема виховання — одна з вічних соціальних проблем, вичерпне розв'язання якої в принципі неможливе. Але в сучасних умовах проблема засяла новими гранями у зв'язку з процесами демократизації суспільного життя в Україні, що визначають основний вектор соціальної політики держави. Осмислення проблем виховання переполює русло таких наук як педагогіка, психологія та філософія. Виховання як соціальне явище дедалі частіше стає спеціальним об'єктом дослідження соціологічної науки, що поєднує підвищення інтересу до питань виховання з соціально-економічними та політичними реформами, які відбуваються в Україні. Соціологічні інтереси до виховання виявляються лише там і тоді, де і коли починається демократизація соціальних інститутів. Згортання демократичних перетворень синхронно веде до згортання соціологічного інтересу до виховання. Це — соціально-історична закономірність: наукові дослідження суспільства і людини можливі лише в демократичному суспільстві, де поважається розум і воля інших, де соціально правомочні здоровий глузд, громадська думка і масова поведінка.

1. СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА ОСОБИ ТА ФАКТОРИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

Формування концепції виховання

Виховання — процес цілеспрямованого впливу на людину з боку інших людей, формування певної системи особистих якостей. Найважливіша проблема забезпечення ефективності виховання — виділення факторів, що визначають істотні риси і спрямованість соціалізації особи, з тим, щоб їх максимально використати у виховному процесі. Різні підходи до виділення факторів соціалізації і виховання особи обумовлені різноманітністю концепцій виховання людини. Виховання має різноманітні форми: *політичне, трудове, моральне, естетичне, патріотичне* та ін.

Виникає питання: що ж відіграє певну роль у формуванні особи, її соціальної активності і свідомості — зовні вищі понадприродні, природні сили чи ж соціальне середовище? В концепціях найбільше значення надається *моральному вихованню* на основі привнесення вічних ідей людської моралі, що здійснюються в

формі духовного спілкування. Інші концепції виховання базуються на визнанні необхідності врахування у виховному процесі *конкретно-історичних умов життєдіяльності індивіда і стимуляції його включення в реальну систему соціальних зв'язків, внаслідок чого визначальний вплив умов соціального середовища посилюється та корегується виховним впливом.*

Учені по-різному підходять і до вирішення проблеми можливостей корегування вроджених якостей людини, їх видозмінення під впливом соціальних умов. Так, визнаючи вплив соціального середовища на розвиток людей, більшість просвітників XVII—XVIII століть робили висновок про непохитність початкових людських якостей. Французький філософ Жан-Жак Руссо — основоположник *концепції природного вільного виховання на базі уявлень про початкові добрі і злі якості людини.* Англійський просвітник XVII ст. Джон Локк, воюючи проти теорії вроджених ідей і якостей у людини, ратував за *формування діяльної людини, борця за власне благо на основі морального і фізичного виховання тощо.* Звичайно ж, концепція виховання спирається на методологічні принципи, вироблені в межах теорії особи.

У сучасних умовах дедалі частіше піддається сумніву істинність твердження про те, що роль суспільного виховання зростає на кожному новому етапі історичного розвитку. В дійсності це не зовсім так. Чим менше розвинені економічні відносини, що тісно згуртовують людей у єдине ціле, тим більші мають бути зусилля, що створюють суспільний зв'язок з допомогою особливих регламентуючих факторів: звичаїв, соціальних норм, стереотипів, обрядів. Все це сприяє вихованню людей різних поколінь у дусі солідарності, щоб можна було вижити в постійній боротьбі з природою та іншими людьми. І, навпаки, система соціальних регуляторів поведінки людей значно спрощується в умовах розвинутого громадянського суспільства і правової держави.

Виховний процес всеосяжний, кожна людина спонтанно (стихийно чи свідомо) бере участь у вихованні оточуючих її людей, постійно відчуваючи на собі результати їх виховних зусиль. Виховання не тільки залишається однією з наймасовіших форм людської діяльності, але й продовжує нести основний тягар у формуванні людської соціальності, оскільки головне завдання виховання — зміна людини у напрямі, що визначається суспільними потребами. Виховання, виступаючи однією з цілеспрямованих форм соціалізації, здійснюється суспільством з метою забезпечення більшої надійності, гарантованості процесу включення особи в соціальні зв'язки. В процесі виховання суспільство реалі-

зує мету: *формування особи* і тому відбирає засоби й методи, що здатні забезпечити найбільший ефект виховного впливу. При формулюванні мети і завдань виховання, пошуку засобів і методів їх реалізації урахуються стихійні, ненавмисні фактори соціалізації особи. Їх врахування дозволяє зробити виховний процес більш ефективним, тому, якщо вихователь намагається прищепити вихованцю ідеї, що неузгоджуються з ходом об'єктивного розвитку або конкретних умов життєдіяльності, то результативність виховання буде дуже низькою або навіть нульовою. Так, коли йде процес початкового накопичення капіталу в умовах становлення ринку, уже не можуть мати позитивного результату виховні міркування про те, що спекуляція як форма перепродажу товару є аморальною дією і порушує соціальну справедливість. Крім того, знання спрямованості впливу стихійних умов може сприяти нейтралізації або знищенню інтенсивності впливу негативних факторів (зокрема пияцтво батьків, жорстокість, грубість у суспільному житті тощо) шляхом виховання.

У сучасному цивілізованому суспільстві виховання стає постійним фактором і здійснюється з допомогою діяльності різноманітних соціальних інститутів: сім'ї, освіти, засобів масової інформації. *Виховання — діяльність пов'язана з передачею новим поколінням суспільно-історичного досвіду, планолюбний та цілеспрямований вплив, що забезпечує формування особи, її підготовку до суспільного життя і продуктивної праці.* У процесі демократизації суспільного життя виховання людини як особи, яка характеризується високими моральними якостями, суспільною активністю, високою культурою праці і поведінки, стає одним з головних соціальних завдань. Виховання є особливим видом суспільно-необхідної діяльності людей.

Соціологія виховання: предмет і структура

Виділення спеціального предмета соціології виховання зумовлено тією обставиною, що далеко не завжди визнається її відносна самостійність як сфери специфічного наукового знання. Досить часто окремі проблеми виховання, як і вся сфера суспільної життєдіяльності, стають предметом вивчення педагогіки, соціальної психології, соціології освіти та ін. Не заперечуючи глибокого внутрішнього зв'язку загальних проблем, необхідно підкреслити доцільність виділення в соціології спеціальної галузевої науки — *соціології виховання.*

Потреба у визначенні меж соціології виховання, її місця в системі соціологічного знання зумовлена власними підходами до

аналізу та реконструкції функціонування виховного процесу в суспільстві, його цілеспрямованої діяльності. Підвищення ролі особи в здійсненні реформ в усіх сферах життя сучасного суспільства України, що пов'язане зі становленням ринкової економіки та процесами демократизації, висуває соціологію виховання серед інших галузей (соціологія міста, села, культури, мистецтва, праці та ін.) на особливе місце. Розглядаючи виховання як функцію суспільства, яка полягає у свідомому соціальному впливі на індивіда з метою підготовки його до виконання тієї або іншої суспільної ролі шляхом передачі йому накопиченого людством соціального досвіду, формування певних рис і якостей, можна визначити специфічність предмета соціології виховання.

Соціологія виховання вивчає формування особи як конкретно-ного носія соціальності з певними світоглядними, моральними, естетичними настановами та життєвими спрямуваннями. Ще на початку ХХ ст. починає визначатись, формуватись предмет соціології виховання. У 20-х роках у Бостоні виходить книжка Уільяма Сміта «Вступ у педагогічну соціологію», де *соціологія виховання* визначається як наука, що застосовує теорію, методи і принципи соціології у вивченні проблем теорії і практики виховання. Саме ж поняття *виховання* трактується дуже розширено, підкреслюється, що виховання складається з суми сил і впливу, які суспільство застосовує, щоб розвивати і соціалізувати індивіда. Роль же школи як агента держави — координувати різноманітний вплив на дитину: здійснювати соціальний контроль над процесом її соціалізації. Природно, *виховання як цілеспрямована діяльність покликане утверджувати ідеали, принципи і цінності конкретного суспільства.* Досліджуючи такий процес, соціологія виховання розв'язує ряд проблем.

По-перше, *соціологія виховання реалізує прогностично-теоретичну функцію.* Створюється теоретична модель людини, на основі якої стає можливим дослідження закономірностей впливу суспільства на потреби підготовки молодого покоління до трудового, суспільного й особистого життя та їх прогнозування шляхом аналізу основних тенденцій соціально-економічного, політичного та духовного розвитку суспільства. У процесі виховання вивчаються зміни потреб до різних соціальних прошарків та спільностей, які в конкретних соціально-історичних умовах пред'являються суспільством. Інакше кажучи, аналізуються та вивчаються потреби суспільства щодо індивідів, відбувається трансформування потреб у конкретну мету виховання, створюється ідеальна модель особистості.

По-друге, *перед соціологією виховання виникає необхідність дослідження соціальної суті виховання*. Дослідження пов'язане з вивченням взаємодіючих впливів соціокультурного середовища та виховання на соціалізацію індивідів, на набуття ними особливих якостей, оцінок, характеристик. *Соціологія виховання передбачає з'ясування й визначення взаємовідносин та взаємодій способу життя і соціальних якостей молоді, тенденцій розвитку основних соціальних процесів, інститутів і факторів, що визначально впливають на формування особистості*. Саме тут обов'язково враховується вплив засобів масової інформації на різні соціальні прошарки та спільності з тим, щоб залучити їх у виховний процес. Природно, що, враховуючи особливості мікросередовища, де відбувається людська життєдіяльність, соціологія виховання вбачає своє завдання в постійному вдосконаленні на основі одержаних виховним процесом знань управління. На різних вікових етапах такі фактори, як сім'я, засоби масової інформації, групи однолітків, виробничі колективи, по-різному, нерідко протилежно впливають на формування особистих якостей. Глибоке вивчення ієрархії впливу таких факторів на різні вікові групи, а також специфіки соціального оточення дозволяє чіткіше визначити фактори соціального мікросередовища, що справляють той чи інший вплив на становлення і розвиток особистості.

По-третє, *соціологія виховання предметно спрямована на реальний процес формування та розвиток особистості*. Соціологія виховання пов'язана з вивченням практичних можливостей впливу ідеї виховання на соціальний прогрес в конкретних історичних умовах. Тут досліджується роль виховання в політично-ідеологічному, соціально-економічному та культурному відтворенні суспільства. В сучасних умовах демократизації суспільного життя, розв'язання економічних, політичних та соціальних проблем суспільного розвитку насамперед залежить від розвитку особистості, від професіоналізму кадрів, здатних ефективно використовувати техніку, досягнення науки і культурні цінності. Все це поєднується з почуттям високої громадянської відповідальності, із здатністю передбачати соціальні наслідки майбутньої діяльності.

Взаємодія суспільства і особи в процесі виховання

Соціологія розглядає виховання як одну з найвагоміших форм взаємозв'язку суспільства і особи, виділяє два рівні: *первинний і вторинний*. *Первинний рівень взаємозв'язку включає об'єктивну*

взаємодію людини і умов її побуту, її життєдіяльності, яка здійснюється в певному соціальному середовищі. Якщо формування особи зачіпає усі сфери життя суспільства, то людина в динаміці її особистого розвитку розглядається як своєрідна модель суспільства, що розвивається. В особі, як у краплині води, відображається різноманітність і багатогранність суспільного життя людей, хоч відображення і характеризується різним ступенем тотожності, тому що суперечність суспільних відносин створює можливість і спотвореного відображення навколишнього світу в індивідуальній свідомості. Формування особистості — головний підсумок суспільного розвитку, глибинний його зміст. І саме тому сукупність характерних рис особистостей красномовно свідчить про всебічний і різноманітний стан життя соціального організму. Вся сукупність суспільних відносин, суб'єктом яких виступає людина як член тієї чи іншої соціальної спільності, стає змістом особи в «знятому», як визначав Гегель, вигляді. Суперечливість процесу «зняття» соціального індивіда зумовлює велику різноманітність і соціальних типів, індивідуальностей, незважаючи на те, що суспільному буттю людей, відображенням чого виступає їх свідомість, така різноманітність і не властива.

Відтворення особи з визначеними характеристиками є природний та закономірний результат життя. Особа виступає немовби дзеркалом об'єктивних тенденцій і суперечностей, що зумовлюють її існування. Контрагентом особи на такому рівні є соціальне життя в тій мірі, в якій воно звернене до конкретної особи, сприймається нею, впливає на неї і, водночас, відчуває на собі її зворотний вплив. Особа, як чутливий прилад, реагує на зміни життя, реагує змінами своїх характеристик — соціальних, моральних, політичних, зростанням здібностей та потреб, а інколи — зміною ціннісних орієнтацій. Ось чому виховання необхідно для того, щоб людина переросла рівень суто ситуативної поведінки. *Виховання покликане формувати особу, яка сама добровільно і свідомо буде своє життя відповідно до потреб суспільства.* Процес виховання є своєрідне відтворення розвитку людства в становленні окремих особистостей, тобто соціального філогенезу — історичного розвитку органічного світу в соціальному онтогенезі — індивідуальному розвитку. Своєрідною квінтесенцією соціального досвіду, накопиченого людством, і є культура різних спільностей.

Виховання як одна із форм взаємозв'язку між суспільством і особою реалізується у свідомій діяльності суспільства, що спрямована на одержання визначених, передбачуваних правил поведінки індивідів. Така діяльність складає *вторинний рівень вихо-*

вання і має самостійний зміст і значення. Тут реалізується функція мовби каналу зв'язку від соціально-економічного ладу суспільства — через його потреби і цінності — до механізмів психіки і поведінки людей. *Універсальні зв'язки індивідів — результат універсального обміну знаннями, трудовими навичками, уявленнями, переконаннями та ін.* — зумовлюють необхідність застосування до людей загальних вимог. Ці вимоги продукуються як моральні, правові та інші норми соціальної регуляції. Установлені в суспільстві правила поведінки, що виступають засобом закріплення найважливіших суспільних відносин, можуть дещо або відставати від них у своєму розвитку, або випереджати їх, створюючи тим самим конфліктні ситуації. Та завжди суспільні правила поведінки стають засобом соціального регулювання та управління. Крім того, дотримання норм і правил поведінки відповідає закономірному розвитку людської індивідуальності, відтворюючи єдність особистих та суспільних інтересів.

Отже, можливість гармонійності особистих та суспільних інтересів перетворюється в дійсність для кожної людини суто індивідуально, тому що формально рівні й теоретично обґрунтовані можливості практично часто-густо не рівні. Освоювати одну й ту ж дійсність людина може по-різному: може пристосовуватися до неї, повністю підкоряючись об'єктивним обставинам, а також може нехтувати ними, ведучи боротьбу з такими обставинами. Ось чому в однакових життєвих умовах можуть формуватися люди, яким будуть притаманні різні, інколи і зовсім протилежні, характеристики.

Суть виховання особи — врахування її взаємодій з об'єктивними конкретно-історичними умовами і соціальними інститутами, що здійснюють цілеспрямований, свідомий вплив на особу. Це — двоєдиний процес. З одного боку, виховання особи спрямовано на залучення людини до цінностей культури. З іншого — враховуючи, що покликання, призначення кожної людини — всебічно розвивати свої здібності — *виховання полягає в індивідуалізації, в знаходженні особою власного Я, в перетворенні сутнісних сил суспільства в сутнісні сили особи.* Головним критерієм вихованості людини соціологія вважає *ступінь практичної участі особи в суспільно-корисній праці.* Найвагоміша результативність такої участі, а, отже, і *найвища ефективність використання здібностей, талантів і можливостей кожного члена суспільства — необхідна і обов'язкова умова найповнішої реалізації переваг певного суспільства, чи то демократичного, чи то соціально-інтегрованого, чи то капіталістич-*

ного, і перспектив його подальшого функціонування та розвитку. Саме тому виховання людини, яка є не тільки простим відображенням суспільних відносин, а, насамперед, активним фактором їх розвитку, має спрямовуватись не лише на сприйняття та засвоєння нею ціннісних орієнтацій та настанов, а й сприяти примноженню і накопиченню індивідуального внеску в життєдіяльність суспільства.

Соціальні регулятори в сфері виховання

Соціологія виховання через поняття якісного становища суспільства прагне інтегрувати різні сторони суспільного розвитку і його результати. Одна із складових стану суспільства — *соціальні регулятори людської поведінки і діяльності*. За своєю суттю такими регуляторами виступає *вся система суспільних відносин, яку кожне покоління одержує в готовому вигляді*. В суспільстві є певні цінності, норми, правила поведінки в різноманітних ситуаціях, є заборони, санкції за порушення норм, механізми культури, що, впливаючи на розум та почуття, забезпечують прийняття більшістю людей того ладу, при якому вони живуть. Все це — соціальні регулятори поведінки особи.

Найважливіше місце належить економічним відносинам, але й вони аж ніяк не забезпечують всієї різноманітності життя, не визначають усіх механізмів його соціального регулювання. Не можна розраховувати на кардинальні зміни економічних структур. Але зовсім невірна думка і про те, що такі зміни не залежать від усієї системи соціальних регуляторів або що зміни в економічних відносинах самі по собі автоматично викликають зміни усієї системи соціальних регуляторів. Коли в період індустріалізації мільйони селян України ставали промисловими робітниками, то соціальна структура суспільства змінювалась дуже швидко, тоді як зміни соціальних регуляторів людської діяльності та поведінки відбувались досить повільно. Адже ці регулятори не формуються довільно: зміни в продуктивних силах — це завжди зміни самої людини, типу людської особистості. Якщо визріла для змін людина у всій повноті її соціокультурних характеристик, то відкривається простір і для змін усієї системи соціальних відносин, а, отже, і відповідних регуляторів людської поведінки. Якщо ж людина для змін не визріла, то й загальносуспільні зміни загальмуються.

Соціальні регулятори ефективні тоді, коли не просто існують у вигляді звичних для суспільства інститутів, норм, правил, але також охоче сприймаються людьми, є природними для них, від-

повідать їх внутрішнім потенціям. Якщо внутрішні потенції на-рошуються, а соціальні регулятори залишаються колишніми, за-старілими, співвідношення їх порушується, соціальні регулятори перетворюються в суто зовнішню оболонку, що сковує розвиток і особи, і суспільства. Ліквідувати ці соціальні регулятори буває досить складно, на їх боці — сила, вся могутність держави, яка до того ж сама виступає найважливішою ланкою всієї системи соціальних регуляторів.

У сучасних умовах в суспільстві діють дві ціннісно-різні системи соціальних регуляторів. Одна — орієнтована на натуральні економічні показники, порівняльний розподіл, на традиційний колективізм «гвинтика», на зовнішній контроль за поведінкою людини, на командні методи управління і бюрократичне адміністрування. Така система нав'язується досвідом минулого, а її живучість обумовлюється наявністю соціальних прошарків, сприйнятливих до регулятивних дій за типом жорстокого економічного і неекономічного тиску, категоричного наказу, централізовано запрограмованої громадської думки. Друга система соціальних регуляторів бере за основу ринкові механізми, індивідуальні здібності особи, вільний вибір, що базується на персональній відповідальності. Реально механізми регулювання в такій системі (регулювання товар-но-грошових відносин, виборні механізми формування органів державної і політичної влади, судові механізми розв'язання конфліктів та ін.) спрацьовують не завжди. Вони найефективніші переважно в тих випадках, коли в суспільстві зростає кількість людей, які сформувалися як самостійні та ініціативні особистості. Оскільки такі особистості з'являються, то вся система соціальних регуляторів має відповідно перебудовуватися: орієнтуватися не на стримання прояву різних індивідуальностей, а на їх підтримку. Вона не обмежує всебічну життєздатність людей, а сприяє їй. Зміст такої стратегії полягає в тому, що слухняність — насамперед чеснота невольної, підкореної людини. А якщо людина стала вільною, то суспільство може робити ставку лише на її відповідальне ставлення до роботи, що виконується. Відповідальність же виховується тоді, коли потенціал вільної людини реалізується, а не стримується.

Соціальні регулятори мають інструментальні та ціннісні компоненти. Хоча для стороннього спостерігача досить складна система суспільних стосунків і соціально-культурної надбудови над ними лише засіб самоорганізації тієї або іншої спільності громадян, для людини ж, яка живе в конкретному соціумі, вони самоцінні. Люди не усвідомлюють інструментальної ролі еконо-

мічних або моральних принципів, релігійних та етнічних символів, але надають їм самостійного значення, вбачають у них вищий зміст і нерідко готові відстоювати їх за будь-яку ціну. Навіть і тоді, коли інструментальна роль звичних регуляторів вичерпана, вони можуть ще деякий час за інерцією зберігати свій колишній престиж у суспільній свідомості, підживлюючи її консервативні моменти. Для сучасного суспільства України характерні численні *маргінальні прошарки*; до того ж ситуація посилюється значною територіальною неоднорідністю населення. Додамо, що поведінка маргінальних прошарків вже не вписується в рамки колишньої системи соціального регулювання і ще не вписується в рамки нової системи. Такі люди живуть одночасно в двох світах, не будучи повністю адаптованими до жодного з них. Інтеграція особи такої людини ускладнена, її свідомість роздвоєна, людина легко губить орієнтири, стає зручним об'єктом політичного маніпулювання, звертає на шлях асоціальної поведінки, вдається до агресивності або апатії.

2. ВЗАЄМОДІЯ МІЖ СУСПІЛЬСТВОМ, ОСОБОЮ ТА ВИХОВАННЯМ

Учення про цінності в соціології виховання

Соціологія вивчає людину як носія суспільних відносин і соціальних функцій, прав і обов'язків. Без соціологічного підходу неможливо розкрити складний механізм соціального визначення людської свідомості і поведінки, що реалізуються в процесі соціалізації особи. Дослідження функціональних зв'язків людини з різними сферами соціального життя — необхідна передумова для розкриття та з'ясування об'єктивних факторів і механізмів духовного світу особи, що допомагає регулювати вплив середовища, звужуючи певною мірою стихійну соціалізуючу дію і розширюючи зону соціальних діянь особи. Соціологія впливає на процес виховання переважно зовні, проте соціологічні знання можуть і мають функціонувати в контексті виховного процесу. Виховний же процес носить схоластичний характер, тобто значна частина причин і факторів, що впливають на кінцеві результати виховання, не піддаються ефективному контролю або просто залишаються невідомими. Сучасна теорія виховання надає великого значення вченню про цінності — основні і часткові, тобто цінності, що

стають предметом аксіологічних та деонтологічних досліджень, які ведуться в сфері соціології.

Аксіологія — вчення про цінності, деонтологія — особливий вид духовних явищ; обидві не є самостійними науковими галузями знань, а становлять суміжні проблемні галузі наукового знання, що допомагають перекладати загальні теорії на мову конкретніших понять. Специфічне значення ціннісної сфери в різних її формах — політичній, моральній, релігійній, правовій — для нормального функціонування суспільного організму зумовлює необхідність розглядати її з ширших позицій соціології, теорії культури і соціального управління. Ці багатоаспектні й одночасно цілісні теоретичні напрями виникають на базі об'єктивної потреби розглядати ціннісні та значущі явища в межах усього суспільства, а не лише в окремих його сферах. Якщо в аксіологічній галузі на перший план виступають взаємини «цінність—цінителі», які знаходять відображення в оцінювальному акті, то в деонтологічній сфері найважливішого значення набувають взаємини між нормою (вимогою) та виконавцем. Оскільки соціальна норма відображає потреби, інтерес та волю суспільства у формі синтезованих вимог і зобов'язань, адресованих до особи, то головним питанням деонтології є взаємини між особою і суспільством. Ця теорія, насамперед, досліджує, з'ясовує і обґрунтовує лише ті соціальні стосунки між особою та суспільством, що мають значущий характер, тобто вимагають від особи способу життя, відповідного до потреб та інтересів суспільства. Деонтологічну сферу можна було б уявити як складну мережу взаємних вимог та обов'язків особи і суспільства, суспільства і колективу, колективу і особи. Деонтологічні цінності — особливий вид духовних явищ, що задовольняють потреби суспільства в регулюванні соціальних стосунків та вчинків людей, мають виняткове значення для створення і стабілізації соціального порядку. Виховний аспект деонтологічних цінностей пов'язаний з механізмом перетворення суспільних вимог у свідомість і поведінку особи.

Соціальна програма виховання особи

У найзагальнішому вигляді виховання можна визначити як триєдиний процес взаємодій впливу суспільного середовища, цілеспрямованих політичних, моральних, естетичних та інших дій і соціальної активності самої особи. Особа — це складна система, яка здатна сприймати зовнішні дії, знаходити у них певну інформацію і творчо ставитися до зовнішнього світу відповідно змісту

соціальних програм. Така програма відображає можливі зміни системи в майбутньому, що визначається її структурою і сприйнятливістю до різних зовнішніх впливів. Соціальна програма, як і будь-яка інша, акумулює соціальний досвід поколінь, різні типи впливів середовища. Її специфічною функцією є зміна особи в будь-якому напрямі. І те особливе значення, яке індивіди одержують всередині суспільства, зрештою визначається їх місцем і середовищем в багатоманітній системі відносин, що виникають у виробництві, суспільній праці. Всі особливі ролі і гідність, що відрізняють одного індивіда від інших, по суті, вважають суспільними відносинами. Такими є: доблесть, розум, багатство, талант тощо. Кожна з таких якостей становить щось суттєве лише тоді, коли реалізується як відносини індивіда з іншими людьми (ставлення до їх потреб, сподівань, способів і методів діяльності). Заберіть індивіда із суспільства, і всі його особисті властивості й гідність виявляться такою ж фікцією, як купівельна здатність грошей, не забезпечених реальними товарами. Звідси стає зрозумілою важлива характеристика людини, що її сформулював Карл Маркс, вказавши, що «суть людини не є абстракт, властивий окремому індивіду». У своїй діяльності людина є «сукупність усіх суспільних відносин». Для визначення процесу передачі соціальної програми в соціології застосовується поняття *соціальне успадкування*, в зміст якого включається вся сукупність культурної спадщини людства.

Соціальне успадкування забезпечує передачу і засвоєння позитивного соціального досвіду минулих поколінь та елементи заперечення негативної частини цивілізаційного досвіду. Без цього неможливий розвиток і вдосконалення соціальної програми, а, отже, і соціальний прогрес. Проте не слід оцінювати соціальне успадкування лише через ретроспективні параметри. Соціальна програма — синтез не тільки минулого і теперішнього досвіду, але й перспективних потреб і мети. Це — прогностична модель майбутнього становища особи.

За соціальною програмою будується система освіти в середній та вищій школі. Щоправда, в сучасних умовах система навчання потребує глибоких змін у змісті, формах і методах. У особи, яка формується, виховують не лише репродуктивне ставлення до соціального досвіду, не лише виконавські якості, але й здібності до адаптації та евристичного, тобто задовільного, пошуку. У соціології, коли йдеться про процес становлення та розвитку особи, насамперед мається на увазі процес розуміння індивідом, що володіє певними задатками та здібностями, суспільних відно-

син та перетворення його суспільних функцій у вільну самодіяльність. Іншими словами, акцентуючи увагу на механізмах розвитку особи, соціологія виховання вбачає у розвитку особи процес поступових, внутрішньо обумовлених якісних змін її суті, тобто тієї системи соціальних зв'язків, що характеризує її як особистість і реалізується в діяльності. До того ж, слід відзначити, якщо зовнішній вплив з боку суспільства не викликає змін рівня діяльності особи, то її розвиток не відбувається. Зовнішні дії соціального оточення поступово готують внутрішню зумовленість змін якісного стану життєдіяльності людини.

У становленні та розвитку особи соціологія відзначає три основні етапи. На самому початку життєвого шляху індивід повністю підпорядкований впливу соціального оточення: привласнює системи цінностей, норми і стандарти, зразки поведінки, що притаманні даному суспільству. Мета його діяльності має переважно пошуковий характер. Сукупність різноманітних зовнішніх впливів, проходячи крізь призму індивідуальних особливостей, поступово створює соціально-психологічну структуру особи. Індивід досягає нового, якісного рівня розвитку, стає суб'єктом саморозвитку, тому що виникає потреба визначити своє місце і роль в суспільній життєдіяльності, мету та зміст власного існування. Логічним завершенням етапу є поступове перетворення особи в цілісність, тобто в людину з остаточно сформованою суттю. Людина стає суб'єктом соціальних змін, намагається орієнтувати соціальне оточення на встановлення наміченої нею мети діяльності. Отже, виховання особи здійснюється через розуміння нею суспільних відносин, і тоді особа стає суб'єктом удосконалення соціального середовища. Оскільки зв'язок суспільства з кожним окремим його членом реалізується в процесі конкретної суспільної діяльності індивіда, то під прогресивним розвитком особи слід розуміти процес внутрішньо зумовлених якісних змін її суті в ході становлення особи як суб'єкта цілеспрямованої діяльності, зорієнтованої на прогрес соціальної системи.

Потреби та інтереси відображення суспільних відносин

Соціальна сфера — це певна єдність визначених вимог, які суспільство пред'являє людям, та відповідь кожного члена суспільства на вимоги у формі вчинків, реальної поведінки. Проте справжню природу соціальної сфери неможливо зрозуміти, якщо досліджується лише нормативне втілення соціальних вимог і індивідуальні способи їх усвідомлення. Такий підхід поза полем

соціальної діяльності людей залишає без уваги ті спонукальні сили, над якими надбудовуються відповідні прагнення, бажання, мотиви, що є безпосередніми пружинами дій та вчинків людей. Необхідність постійного вдосконалення всієї системи виховання пов'язана з точнішим врахуванням і розумінням не тільки соціальних умов становлення і розвитку особи, але й з виявленням її внутрішніх спонук, основу яких становлять різноманітні потреби та інтереси.

Створення атмосфери творчості і пошуку нового, ініціативи і громадянської відповідальності членів суспільства за ефективність і якість роботи та діяльності багато в чому визначається факторами соціально-психологічними. Адже відомо, що об'єктивні умови, створюючи ті чи інші труднощі та суперечності, знаходять відбиток у мотивах, інтересах та потребах. При правильному співвідношенні суспільних та особистих інтересів, при своєчасному, принциповому вирішенні назрілих конфліктних ситуацій в суспільстві створюються реальні можливості для оперативного знищення антиподів моралі. Всебічний розвиток ототожнюється з процесом оволодіння різноманітною інформацією, підвищенням освітнього і культурного рівня особи. Зрозуміло, це суттєвий бік розвитку людини, але він не вичерпує її суті. Цілісність особи передбачає: єдину соціальну основу для всебічного прояву і розвитку особи, її життєдіяльність у суспільстві, ліквідацію розриву між свідомістю і поведінкою особи. Цілісність особи, взаємозв'язок і єдність її якостей і властивостей, формується та проявляється в системі діяльності й суспільних відносин.

Система суспільного виховання передбачає цілеспрямований вплив на психологію людей, що має на меті гармонійне формування всіх компонентів їх свідомості, певні соціально-психологічні якості і властивості, що реалізуються через вчинки і дії особи та в її соціальній поведінці. Таке виховання має на меті не «книжкове засвоєння» принципів і норм, а реалізацію їх в усіх видах діяльності особи. Адже не можна досягти результату у вихованні, якщо йти шляхом «чистої словесності». Важливим виховним принципом є постановка людини в об'єктивні відносини відповідної залежності, що спонукали б її вибирати правильну форму поведінки і блокували б небажану, стимулювали б соціально-корисну спрямованість діяльності особи. Свідомість особи, розуміння нею навколишнього природного, соціального світу, свого місця в ньому формується під впливом двох відносно різних потоків інформації: один з них іде від соціальних умов, реальних відносин людини, другий — від засвоєних у процесі на-

вчання і виховання знань, норм, вимог, принципів і ідеалів, влас- тивих суспільній свідомості, і становить сукупний, теоретично узагальнений і осмислений досвід суспільства.

Переконаність особи формується в результаті співвідносин за- своєваних нею знань з безпосередніми спостереженнями і прак- тикою соціальних відносин. Якщо у змісті й соціальній спрямо- ваності інформації, яку одержує особа з різних джерел, відсутні суперечності, невідповідності, якщо вони підкріплюють одне од- ного, то результатом є цільність, гармонійність свідомості особи. Незбігання, суперечливість у змісті інформації породжує конфлі- кти між особою і суспільством, суперечливість же її позицій при- зводить до роздвоєності її свідомості. Саме знання суперечнос- тей, що призводять до конфліктів, допомагає знайти найраціо- нальніші шляхи і методи оперативного вирішення їх, і тим самим попередити відхилення від норм моральності.

По-перше, є суперечності пошуку, коли протистоять новатор- ство і консерватизм, по-друге, суперечності групових інтересів, коли люди відстоюють тільки інтереси своєї групи й ігнорують або недооцінюють спільні інтереси, що часто породжують відом- чість, корупцію, місництво тощо; по-третє, суперечності, пов'язані з особистими егоїстичними прагненнями, коли користь, кар'єризм відтісняють усі інші мотиви; по-четверте, суперечнос- ті, пов'язані із впровадженням нової техніки, технології нових виробництв тощо, несумісність характерів і т. д. Щоб попередити наростаючий соціальний конфлікт, важливо знати індивідуальні особливості людей, їх інтереси, мотиви, ін. Дисгармонія особи, розрив між словами і ділом, між свідомістю і поведінкою, між думкою і дією є, насамперед, продуктом тих суспільних умов, де знання, отримані людьми і засвоєвані ними через систему суспі- льного виховання та навчання, суперечать за своєю суттю безпо- середній практиці життя. Позитивний виховний вплив на особу, яка відхиляється від вимог моралі, багато в чому залежить від врахування закономірностей соціально-психологічного ставлення індивіда до явищ дійсності.

У поділі: суспільні потреби й інтереси та індивідуальні потре- би й інтереси, увага зосереджується на індивідуальних. У соціо- логії пріоритет віддається суспільним інтересам і потребам. Суспі- льні потреби — зовсім не проста сума індивідуальних потреб, так само, як проста сума індивідуальної свідомості не створює суспільної свідомості. Суспільні потреби відображають, по- перше, потреби суспільства або певної суспільної соціальної спі- льності у специфічній системі регуляції людських відносин, в

особливому типі їх оцінок, і, по-друге, потреби індивіда за певної поведінки. У співвідношенні суспільних та індивідуальних потреб мають вирішальне значення суспільні потреби, які виконують на всіх етапах історії людства дві основні функції: потребу в регуляції спільної діяльності і потребу в спілкуванні людей. Саме суспільні потреби характеризуються універсальністю охоплення усіх без винятку сторін соціальної дійсності і здатністю задовольняти різноманітні вимоги суспільства.

Тісний зв'язок між потребами індивіда і суспільства визначається тим, що індивід не спроможний задовольнити свої вимоги поза суспільним виробництвом та соціальними формами життя. В суспільстві виникає особлива, складна й розгалужена, постійно діюча система потреб, а для їх задоволення — не менш складна, що вимагає постійного вдосконалення, система суспільної діяльності. *Суспільна діяльність складає дії, що здійснюються індивідами.* При сучасному розподілі праці кожна така дія безпосередньо не пов'язана з задоволенням будь-якої матеріальної потреби людини. Тому й суспільні потреби лише опосередкованими шляхами стають для індивіда його власними потребами. Суспільні потреби не передаються генетично, а розуміються індивідом у процесі його життєдіяльності разом з усім історичним досвідом, тому входження суспільних потреб в індивідуальні — неодмінна сторона процесу перетворення «кандидата в людину» (так називає французький психолог Анрі П'єрон немовля) в «дійсного члена» роду людського. Ступінь такого входження — один з найважливіших показників рівня розвитку особи. Але далеко не всі суспільні потреби стають індивідуальними. Поряд з потребами суспільства існують потреби нації, етносу, професійної або вікової групи та ін. Вони можуть поєднуватися і суперечити одна одній. Чужими для індивіда можуть виявитись і об'єктивно важливі потреби соціальної групи, суспільства. Можливість такого відчуження закладена в опосередкованому характері зв'язків між потребами індивіда і його діями, що включені в систему суспільної життєдіяльності. Індивідуальні потреби виявляються нерідко в цілковитій опозиції до суспільних, а участь у задоволенні суспільних потреб надається індивіду лише обтяжливим засобом задоволення його власних потреб. Всьому протистоїть історична необхідність, бо суспільство не може розвиватись без активних, творчих, самовідданих дій людей, спрямованих на задоволення корінних потреб суспільного розвитку. Такі дії неможливі без органічної трансформації суспільних потреб в особисті.

Стосунки між людьми з приводу задоволення їх потреб складають зміст *соціального інтересу*. Об'єктивна природа суспіль-

них відносин зумовлює відповідно об'єктивну природу соціального інтересу. *Соціальний інтерес складається незалежно від свідомості людей — його зміст задано соціально-економічним станом в існуючій соціальній системі.* Особисті інтереси виражають суто індивідуальний стан індивіда в системі соціальних відносин, відображають суспільні умови життя людини, а тому виступають як суспільні інтереси. Між потребами та інтересами існує прямий взаємозв'язок, зумовлений тим, що ці два явища мають багато спільного. І потреби й інтереси є специфічним видом стосунків особи з соціальним середовищем. Основу їх виникнення створює матеріальне і духовне виробництво.

Соціальна роль потреб і інтересів, матеріального і духовного виробництва складається, насамперед, з того, що вони «працюють» в системі механізмів виховання і формування особи. Забезпечення чіткого та стійкого зв'язку особи з соціальними потребами та інтересами, закріплення і посилення потреб та інтересів є найголовнішим завданням виховання. Місце і роль інтересів в соціальному механізмі виховання особи обумовлені тим, що інтереси не тільки поєднують членів суспільства, але одночасно виступають і формою реалізації існуючих у суспільстві об'єктивних законів. Саме люди є творцями історії, які виступають і акторами, і авторами своєї всесвітньо-історичної драми. А виходять вони з потреб та інтересів, визначених умовами, труднощами та суперечностями їх власного життя.

Визначальна роль соціальних інтересів у вихованні та формуванні особи полягає в тому, що соціальні інтереси виступають безпосередньою основою для стимулювання виробничої діяльності та соціальної активності людей. Розуміння індивідом своєї соціальної суті, а, отже, і формування відповідних особистих якостей, відбувається в процесі і на основі його участі в життєдіяльності суспільства, певної соціальної спільності. І чим активніше соціальне життя людини, тим скоріше дозріває і інтенсивніше розвивається особа. І тут виховання покликано вирішувати дуже складне завдання — сприяти появі у самої людини потреби в розвитку, в самовдосконаленні. Соціальні якості кожної особи виявляються результативною сукупністю не всіх суспільних відносин взагалі, а лише тих сторін та елементів, що стосуються людських інтересів. Вся сукупність людських інтересів немовби підлягає цензурі особистих інтересів, просіюється та відбирається ними, а, отже, загальний світ зв'язків звучується. Проте на рівні окремої особи соціальні зв'язки і відносини не тільки не спрощуються, а навіть стають складнішими та суперечливішими.

Адже кожна особа виступає носієм найрізноманітніших інтересів: суспільних, національних, колективних, сімейних, економічних, політичних, духовних та ін. Ось чому соціальні якості людини, її внутрішній духовний світ формуються під впливом дуже складного динамічного, суперечливого, інколи зовсім непередбачуваного сплетіння різноманітних інтересів, нашарування їх одних на інші або їх конфронтації.

Усвідомлення інтересів, їх всебічне врахування та розумне використання — необхідна передумова успішної організації виховного процесу. Інтересами безпосередньо визначається багато соціальних якостей особи, в тому числі здібності, потреби, внутрішній духовний світ. Під їх впливом у особи виникає складна ієрархія духовних спонук: прагнень, мотивів, свідомо зацікавленість у певних вчинках. Інтереси вирішально визначають соціальну спрямованість особи. Індивід, власне кажучи, тільки тоді й стає особою, коли володіє досвідом соціального життя, визначає особисту позицію в суспільному житті. Питання про співвідношення особистих і суспільних інтересів безпосередньо пов'язане з проблемою особистої свободи людини, тому що людина в найбільш суттєвому своєму виявленні є не що інше, як констатація суперечностей між потребами та інтересами індивіда і потребами та інтересами соціуму. В такому розумінні свобода людини виявляється залежною, з одного боку, від соціально-економічного ладу, а з іншого — від системи виховання і ступеня вихованості особи, її універсальності. До того ж поняття універсальності може бути інтерпретоване і як найбільш повне подолання професійної обмеженості, як вихід людських потреб та інтересів за межі того кола, яке окреслено необхідністю підтримки та відтворення власного існування в широкому світі культурних цінностей. На основі спілкування з цими цінностями відбувається подальше піднесення потреб та розширення інтересів, утворюються нові «канали зв'язку» між духовним світом людини і культурою, як сукупної духовної діяльності нації, суспільства, людства.

Характеризуючи процеси формування прогресивних раціональних людських якостей в сучасному демократичному суспільстві, варто відзначити, що людство накопичило величезне духовне багатство, склалась гуманна система моральних норм і суспільних цінностей. Відбуваються зміни і в соціальній психології людей, встановлюються зв'язки між людьми в процесі праці, складається довір'я та ін. І все ж у процесі демократизації суспільства, формуванні ринкових відносин в економіці нерідко зустрічаємося з проявами егоїзму, користолюбства, споживацького

ставлення до життя. Одним з небезпечних явищ в житті є *егоїзм*. *Егоїзм* — індивідуальна ознака людини, яка проявляється по-різному, має неоднозначний соціальний зміст у ставленні до різноманітних соціальних цінностей. Егоїзм виступає, насамперед, як протиставлення особистих інтересів суспільним, як прагнення до споживацького, життєвого комфорту й особистого благополуччя за рахунок суспільства, за рахунок інших людей, соціальних спільностей та ін.

На жаль, ще чимало є недоліків у вихованні молоді. Багато відхилень від норм і звичаїв зароджуються в сім'ї або пов'язані з нею та викликані саме недоліками сімейного виховання. Зайнятість батьків, малодітність, усунення дітей від домашньої праці і серйозних життєвих проблем часто стають тим фактором, що сприяє розвитку непристойних схильностей і вчинків. На психології і вчинках дітей негативно відбиваються розходження між словами і ділами батьків, родичів, дорослих. Важко чекати, що у підлітка сформується моральна стійкість, здорові звички, коли той, хто виховує, проголошуючи ті чи інші «істини», насправді поведуться всупереч їм. Ще майже дві третини школярів не помічають суттєвих розходжень між тим, чому вчать їх батьки, близькі родичі або вчителі, і тим, як у повсякденному житті поведуться вони самі. Несприятливо впливає на виховання підростаючого покоління сліпа батьківська любов і віра в безгрішність своїх дітей, прощення їм будь-яких непристойних вчинків. Культивування в деяких сім'ях принципів власної вигоди, на шкоду суспільним інтересам, безмежне потурання капризам підростаючої дитини (свідомо реалізуючи «педагогічні принципи», чи безмірної батьківської любові, чи сімейних суперечок або безвілля — не так важливо) — такі основні умови для формування суто індивідуалістичного, егоїстичного способу мислення, що межують зі злочинними.

Створюються своєрідні ножиці між сформованими домаганнями, претензіями, потребами, бажаннями індивіда і можливостями їх задоволення власною працею, коли він не вміє обмежувати свої потреби, не рахується з близькими й оточуючими його, коли може стати на шлях порушення суспільних норм. Такій поведінці дитини можуть сприяти й інші суперечності в сімейному вихованні. Деякі батьки опираються на такі «методи виховання», як окрик, лайка, побої. Внаслідок чого зростає відчуження дитини, особливо у підлітковому віці, з'являються озлобленість, образа, навіть агресивність, що стає ґрунтом для антигромадських вчинків. Виховання, засноване на матеріальному заохоченні, призводить до розвитку у підлітків і юнацтва споживацьких орієнта-

цій, бездуховності, корисливого підходу до всього і всіх, жадоби тощо. Неправильне виховання, несприятливі умови, конфлікти в сім'ї і в школі призводять до певних відхилень у психіці особи, яка підвищує можливість відхилення поведінки підлітків. Дослідження показують, що у 22,3 % підлітків у ранньому віці проявляються аномалії в психіці, чії батьки страждали на алкоголізм, у 68,3 % підлітків аномалії в психіці виникали поступово, а їх причинами ставали несприятливі умови сімейного виховання. При демократизації суспільного життя здійснюється неухильне забезпечення широкої участі трудящих в управлінні суспільними справами, подальший розвиток демократичних основ державності, створення умов для всебічного розвитку і виховання особи, залучення її до активної суспільної діяльності.

3. СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ І ПРОБЛЕМИ ВИХОВАННЯ

Діяльність особи здійснюється в певному соціальному середовищі, що зрештою визначає і характер самої діяльності, і її конкретні форми. Особисте завжди є продуктом суспільного, але продукт індивідуалізований за змістом і за формою. Розкриваючи соціальне середовище особи як визначальний фактор її розвитку, необхідно аналізувати не тільки суспільне буття і структуру суспільної свідомості, а також і ті елементи середовища, з якими людина безпосередньо взаємодіє. *Соціальне середовище — сукупність об'єктивних соціальних факторів, які визначають дії особи і які не регулюються і не управляються виховними установами.* Вплив соціального середовища на особу частіше здійснюється через різні опосередковані ланки, що утворюють так зване *мікросередовище*. *Мікросередовище — це об'єктивна, соціальна реальність, що становить сукупність матеріальних, політичних, ідеологічних і соціально-психологічних факторів, безпосередньо взаємодіючих з особою в процесі її життя і політичної діяльності.*

Соціальне середовище і особа

Духовне життя є відображенням матеріального життя, але це відображення не механічне, не пряме і безпосереднє, а діалектично суперечливе, опосередковане всією системою історично визначених суспільних відносин, що впливають на характер духовного виробництва кожної епохи. *Суспільна свідомість — це духовне життя суспільства, вся сукупність суспільних ідей, поглядів, тео-*

рій, бажань і настроїв людей. Справжня творчість можлива лише за умов взаємозв'язку і взаємообумовленості активної діяльності особи, пізнання і осмислення нею навколишнього світу і самої себе в процесі діяльності, з одного боку, і кваліфікованого застосування таких пізнань — з іншого. Для ефективного здійснення такого процесу підготовки необхідне не тільки стимулювання внутрішніх збуджуючих мотивів особи, а й усвідомлення діючих зовнішніх факторів, що обслуговують потреби в невпинному підвищенні рівня освіти людини, постійному прагненні до знань, до інтелектуального і морального вдосконалення, тобто обумовлення системного розвитку її духовних потреб.

Школа є основним базовим інститутом в системі освіти, який виконує головну функцію — навчання молоді. Навчання в школі універсальне, ведеться різнобічна підготовка дитини. Школа, готуючи дитину до трудової діяльності, покликана залучати її до культури, виховувати та підтримувати в ній такі риси і якості, які б сприяли її творчому розвитку в сфері праці, вдосконаленню внутрішнього морального світу і громадянської зрілості. Ефективності навчання в школі надає натхненність здійснюваних вчителями й учнями дій, в результаті — навчальний процес набуває певного священнодійства. Пояснюється це тим, що молода людина ще не здатна раціонально зрозуміти, що їй необхідно знати й уміти. Щоб молодь активно і зацікавлено включилась в оволодіння знаннями, доцільно ввести в дію ірраціональні елементи її свідомості, прищепити віру в авторитет учителя і авторитет наукових знань. Від того, яку роль у спілкуванні з учнями відіграє учитель — пророка чи чуйного співрозмовника, залежить формування особи, слухняної чужій волі чи самостійної, вольової, творчо думаючої. Становлення особи в процесі шкільного навчання залежить не тільки від особи вчителя, а й від особливостей сприйняття учнями зовнішньої реальності, рівня інтелекту, включеності в конкретні інформаційні потоки, способів і широти зв'язків з іншими людьми, ступеня незалежності суджень і оцінок.

Соціальна творчість проявляється як діяльність, спрямована на перетворення і створення нових форм відносин людей між собою і ставлення до природи, тобто спрямована на утвердження якісно нових структурних і змістовних компонентів взаємодії і взаємовідносин в різних сферах матеріального і духовного життя. В сучасних умовах важливе завдання системи виховання і освіти полягає в тому, щоб допомогти людині зрозуміти і відчувати багатоманітність її зв'язків з природою і суспільством, уміти адекватно діяти в системах зв'язків. Впливає соціальне середовище на

особу, насамперед через її потреби. І важливу актуальність має мікросередовище та взаємодія з ним особи у формуванні й задоволенні потреб.

Специфіка взаємодії соціального середовища і особи виражається в тому, що, по-перше, існує безпосередній зв'язок і постійна залежність між соціальним середовищем і особою, що відбивається на змісті потреб особи, на їх рівні і способах задоволення. По-друге, цілеспрямований вплив особи на соціальне середовище спричиняє зміни як у ньому, так і в розвитку особи та в зростанні її потреб. По-третє, наявність суперечностей при взаємодії особи з середовищем зумовлена тим, що особа потребує одних і не потребує на певний момент інших компонентів соціального середовища. Крім того, соціальне середовище далеко не завжди забезпечує необхідні умови для задоволення вже наявних потреб особи. По-четверте, при наявності в соціальному середовищі умов, що роблять неможливим задоволення потреб особи або навіть становлять небезпеку, виникає прямий антагонізм між соціальним середовищем і особою. Соціальне середовище виступає як найбільш загальний рівень соціального визначення особи і її потреб. З розвитком суспільства роль соціального середовища в формуванні і зростанні потреб особи невпинно зростає.

В умовах суперечливих дій, плутанини ідей і доктрин, взаємних звинувачень і докорів суспільна свідомість не могла не розгубитися і не збентежитись. Перед людиною постають, по суті, дві альтернативи — або стати прихильником однієї з доктрин, або прикритися зручним цинізмом і заявляти: все, що зустрічається на її шляху, наповнене пропагандою високих ідей, вихованням людей на прогресивних традиціях. Щось подібне переживає населення України. Та така ситуація не є виходом зі становища, в якому опинилася Україна — із становища глибокої всебічної кризи — економічної, соціальної, духовної і політичної, що ускладнює його, створює серйозні перешкоди на шляху соціалізації.

У процесі соціалізації особи з пропагандою тісно переплітається і взаємодіє виховання. Виховання надає якісної визначеності іншим структурним елементам соціалізації, які характеризують її мету, спрямованість розвитку духовних процесів і явищ. Якщо виходити з суті виховання, то воно пов'язане з суб'єктивним впливом на свідомість, на поєднання його з практикою, орієнтоване на формування мотивів соціальної поведінки. Виховання тим і сильне, що дає орієнтири в умовах суспільних перетворень. Виховання займає особливе місце в духовному житті суспільства, втілює процес функціонування різних ідеологіч-

них рекомендацій і водночас виступає практичним результатом їх реалізації. Проте виховання не обмежується ними: виховання невіддільне від пропаганди ідеології загальнолюдських цінностей, від переконань у неперевершеності таких вічних істин, як *честь, гідність, вірність* та ін. Виховання визначається як процес поширення і засвоєння ідей, теорій, світогляду і прагнень їх реалізувати практично.

Виховання не варто ототожнювати з освітою, навчанням, бо не завжди освіта супроводжує процес виховання. До того ж життя відкинуло спроби втиснути процес виховання тільки в межі освіти. Адже, виховання пов'язане не тільки з освітою, навчанням, а триває і після завершення загальноосвітньої і професійної підготовки, в процесі виробничої діяльності. Загальний механізм соціального успадкування, що охоплює, насамперед, стихійні впливи соціального середовища, визначається в соціології поняттям *соціалізація*. *Соціалізація особи — це процес перетворення індивіда з його природними здібностями і потенційними можливостями соціального розвитку в повноцінного члена суспільства*. Теорія соціалізації встановлює, під впливом яких соціальних факторів формуються ті або інші особливості особи, якими є механізми процесу соціалізації та його наслідки. Ось чому соціалізація виступає як формуючий механізм суспільства, пов'язаний із засвоєнням індивідом соціальних норм і оціночних критеріїв, із здобуттям соціального досвіду. Соціалізація — формуючий механізм суспільства, специфічний аспект визначення людської свідомості і поведінки, взаємодії з соціальним середовищем. Та обставина, що інформація, яка передається в процесі соціального успадкування, не записана в генах людини, визначає необхідність цілеспрямованого впливу суспільства на індивіда і дає можливість для особи пластично реагувати на дії соціального середовища. Чим далі прогресує людство, тим значнішою стає роль соціалізуючих процесів і особливо їх організованої форми — виховання.

Соціалізація — складний і багатосторонній процес суспільного формування і розвитку особи, що відбувається під впливом соціального середовища і цілеспрямованої виховної діяльності суспільства. У процесі соціалізації особа формується як творець матеріальних і духовних благ, як активний суб'єкт соціальних відносин. Зв'язок і єдність, як і відмінність між соціалізацією і вихованням, розкриваються повніше, коли зв'язки і єдність розглядаються як *соціальна діяльність*. Виховання є організована, цілеспрямована і запрограмована діяльність, що здійснюється конкретним суспільством. Соціалізація охоплює, крім виховання, ще й соціалізуючий вплив різноманітної економічної, політичної,

адміністративної, побутової та іншої суспільної діяльності. Проте виховання як процес важко відмежувати від соціалізації, бо реалізується і функціонує він у взаємодії з об'єктивними факторами соціального середовища. *Суть соціалізації можна зрозуміти за умови, якщо особа розглядається одночасно як об'єкт соціального впливу. Тоді соціалізація постає як процес формування соціальної активності.* Отже, соціальна активність виступає не тільки як результат, але і як фактор самореалізації особи. Ось чому і соціалізація визначається ступенем включення соціальних впливів середовища в мотивуючу сферу людської поведінки і ступенем включення особи в систему соціальних зв'язків і залежностей об'єктивного середовища.

Специфіка соціалізації як формуючого механізму полягає в тому, що засвоєні особою зовнішні соціальні впливи набувають особистого змісту і значення. В результаті взаємодії особи з соціальним середовищем виникають соціальні явища, якими є особистісні механізми й особистісні якості людини, що знаходять узагальнене вираження в таких особистісних системах: по-перше, соціальні потреби та інтереси; по-друге, соціальні орієнтації та позиції; по-третє, стратегічна організація поведінки; по-четверте, соціальна активність. Існують різні соціальні системи: одна — соціальні потреби та інтереси, інша — соціальні орієнтації є мотивуючими, третя система — організуюча, четверта — реалізуюча. За наявності серйозних хиб в будь-якій із соціальних систем соціалізація особи не може стати повноцінною. Індивідуаліст, наприклад, має серйозні дефекти в мотивуючих системах; безвільна людина — в організуючій системі; бездіяльна — в системі соціальної активності.

Соціальні функції кожної з систем соціалізації полягають у тому, що, по-перше, система соціальних потреб інтересів створює основу соціальної активності. Матеріальні і духовні потреби виступають рушійною силою діяльності і поведінки людини. Потреби особи — її своєрідна реакція на випробуваний дефіцит або необхідність в чомусь. У соціалізації специфічного значення набувають інтегральні потреби особи (пізнавальні, ціннісні та практичні), важливі для спілкування та вільного виявлення своєї індивідуальності. По-перше, якщо потреби виражають особливий стан індивіда, то інтереси пов'язані з його вибірковим ставленням до матеріальних та духовних потреб і з процесом їх задоволення. Інтереси передбачають усвідомлення потреб і перетворення їх в ідеальні прагнення. Інтерес є потреба, усвідомлена і спрямована людиною. Інтерес має свою об'єктивну основу, суб'єктивний зміст і реальне вираження в соціальній активності

людини. По-друге, система соціальних орієнтацій і позицій — сукупність мети, настанов і оціночних критеріїв особи, які об'єктивізуються в її відповідну дію задоволення своїх потреб та інтересів. Позиція виражає внутрішнє ставлення особи до свого соціального статусу і до зовнішнього світу, надає орієнтації активного характеру, суб'єктивної мотивованості та особистого змісту. За суттю, система соціальних орієнтацій і позицій особи має ціннісний зміст, завдяки чому реалізується здатність особи формувати свої програми поведінки і відповідні способи їх реалізації.

Система стратегічної організації поведінки особи — це засіб приведення в дію мотивуючих систем соціалізації, проміжна ланка між потребами, інтересами, орієнтаціями і позиціями особи, з одного боку, та її соціальною активністю — з іншого. Ця система здійснює перехід від спонукальної до виконавчої регуляції процесу соціалізації, тобто спрямовує поведінку людини відповідно до певних потреб і об'єктивних умов. Саме стратегічна організація поведінки включає інтелект і волю в структуру особи, поєднуючи їх з потребами, інтересами, усією мотивацією поведінки особи. Якщо інтелектуальні процеси допомагають усвідомити зовнішні соціалізуючі впливи та приймати суспільно необхідні вимоги й критерії оцінок, то емоційні процеси формують в особі суб'єктивне ставлення до них; вольові ж процеси сприяють об'єктивуванню внутрішніх сил людини.

Система соціальної активності, що охоплює діяльність та поведінку людини, має резюмуюче значення в цілісному процесі соціалізації особи. Її безпосереднє психічне та ідейне мотивування — це соціальні орієнтації і позиції, налагодження вибіркового відносин з відповідною формою соціальної активності. Поведінка і діяльність людини — це особистісні системи соціалізації в дії. Від ступеня їх розвитку залежить і ступінь соціальної активності особи. Шляхом поєднання соціалізуючого впливу об'єктивних факторів соціального середовища і цілеспрямованого виховання утворюються передумови для повнішого виявлення соціального ества людини та виконання нею своїх соціальних функцій.

Соціальний статус особи

Формування суспільно активних особистостей великою мірою залежить від статусу і функцій особи в суспільстві. Як суб'єкт соціальної діяльності, особа займає певне місце в суспільній системі — посаді, в системі прав і обов'язків. Статус особи соціологічна наука розглядає в статичному і динамічному аспектах. Ста-

тичний аспект пов'язаний з фіксуванням прав і обов'язків, з визначенням міри їх співвідношення. Динамічний — з їх виконанням.

Соціальний статус — динамічний процес, в ході якого індивід реалізує свої права і виконує свої обов'язки, а також різноманітні функції. Тут ідеться про нормативно ухвалені форми поведінки індивіда, пов'язані з професійними та соціальними якостями людини. *Соціальна роль особи — це нормативно схвалений спосіб діяльності і поведінки, це соціальні норми, приведені в дію у відповідності з функціями людини як суб'єкта праці, пізнання, ціннісного ставлення до завдань, що їх вона виконує як член колективу або представник певної професії.* Соціальна роль завжди реалізується через професійну діяльність і суспільне становище, через доручення та уповноваження. Розглянутий в динамічному аспекті, тобто у зв'язку з функціонуванням особи в суспільному середовищі, статус особи виступає як соціальний процес і як соціальне ставлення. Щоб підготувати особу до активної творчої діяльності, доводиться включити її в існуючу систему виховання, організаційна структура якої базується на загальній структурі соціальної системи.

Організаційна структура цілісного виховного процесу — єдина система соціальних колективів (сімейних, навчальних, трудових та ін.). Надбаний у процесі спілкування та соціальної діяльності в колективі досвід має важливе значення для вироблення у особи, яка формується, внутрішніх механізмів саморегулювання вчинків та дій. Але тут виникає одна перепона: соціальна активність особи, яка обмежується лише межами трудової, професійної діяльності, перестає відповідати вимогам соціального прогресу. При всій значущості зростання трудової активності у сфері матеріального виробництва, в сучасних умовах активізація усіх творчих сил особи стає невідкладною. Це означає формування творчого ставлення до всієї сукупності взаємозв'язків особи в усіх сферах її життєдіяльності. Творчість у соціальній сфері тим і відрізняється від професійно-творчої діяльності, що тут на передній план виходить не стільки продуктивність, прирощення нового продукту, скільки розвиток самої людини як суспільної істоти. Своєрідним продуктом в такому випадку стає сам процес збагачення і реалізації творчих сил кожного члена суспільства.

Демократизація і виховання: нова ідеологічна ситуація

Безпосередній зв'язок виховання особи з реформами, що відбуваються в Україні, обумовлює особливі завдання, тому що лю-

дина має навчитися жити і працювати в нових для неї умовах. Значно зростає роль цілеспрямованого виховання (особливо в межах загальноосвітньої школи, інституту), що враховує об'єктивну ситуацію і суб'єктивні фактори, які впливають на формування особи. Сучасні установи освіти та культури покликані не лише розвивати та вдосконалювати закладені в індивіді природою нахили і здібності, але й формувати у людей потребу в постійному саморозвитку. Отже, процес виховання значно ускладнюється, бо йдеться вже про те, щоб прищепити новому поколінню певний мінімум навичок, дати не тільки освіту і професію, а й сформувати нову психологію і свідомість, високу духовну культуру як передумову вирішення нових завдань, що постають перед суспільством.

Існуюча дотепер система виховання зжила себе і не здатна на позитивний внесок у виховання особистісних якостей. Основні хиби системи традиційного виховання полягають у тому, що, по-перше, не враховувалось, що такі риси культури, як авторитарність та патріархальність, стали визначати систему виховання. По-друге, впровадження ідеології технократизму в систему виховання призвело до того, що виховання особи стало розглядатися не як самомета, а лише як інструмент вирішення інших, насамперед виробничих, завдань. По-третє, інтерес особи перестав використовуватись як засіб виховання, а проблеми виховання вирішувались шляхом перспективних ідей досягнення ідеального соціального устрою. По-четверте, одним з основних принципів виховання став принцип протиставлення суспільного особистому. Рецидиви віджилої системи виховання не подоланні і в умовах демократизації України. Нерідко доводиться читати, що оздоровлення економіки має автоматично привести до вирішення проблем виховання, бо економіку можливо перебудувати і без зміни системи виховання.

Цілеспрямоване формування суспільно необхідних якостей особи зумовлює відповідну організацію виховного процесу. Доцільно виділити три основні напрями демократизації системи виховання. Перший напрям пов'язаний з участю широкої громадськості у вихованні і навчанні молодого покоління. Своєрідна «педагогізація» суспільства сприяє формуванню такого клімату в соціальній дійсності, за якого виростає фізично здорове і духовно збагачене молоде покоління, створюється цілісна система вимог до молоді з боку навчальних закладів, суспільних організацій і інститутів, сім'ї. Другий напрям пов'язаний з державним керівництвом системою виховання, глибокими структурними змінами у механізмі її керування. Забез-

печення стабільності у розвитку виховного процесу, утвердження колективізму і демократизму при вирішенні основних проблем виховання є важливим завданням сучасності. Третій напрям потребує вдосконалення та перебудови внутрішнього механізму самого виховного процесу в усіх його ланках.

Виховання завжди комплексне за метою, завданнями і самим процесом. У минулому захоплення диференціацією виховання привело до того, що виділяли близько 30 напрямів виховання. В сучасних умовах змінюються традиційні уявлення про суть виховання як про переважно ідеологічний процес, акцентується увага на формуванні здібностей, потреб, інтересів і суспільно значущих якостей особи, на відповідності соціально-економічних умов завданням виховання. Виховна діяльність дедалі більше набуває характеру суспільного виховання, розвиваючись на основі тісної взаємодії усіх типів навчальних закладів, суспільних організацій, виробничих колективів. Сучасний етап суспільного розвитку потребує нового концептуального підходу до суті, мети, завдань та змісту виховання. Визначальним у розумінні суті виховання стає усвідомлення особи насамперед як суб'єкта діяльності і спілкування, а розвиток особи розглядається як процес безперервного надбання нових соціальних якостей. Ось чому метою виховання стає розвиток особи, безперервне формування та задоволення її потреб, інтересів, збагачення ціннісних орієнтацій, запитів, розкриття задатків і здібностей, духовного потенціалу при зростанні соціальної ролі самої особи в процесі виховання і навчання на основі її вільного самовизначення і саморегуляції. Специфічна сфера суспільної практики, яким є виховання, покликана відігравати активну роль у створенні середовища розвитку особи, в демократизації суспільства, брати участь в утвердженні гуманістичних ідеалів у житті, в розвитку культури.

Політичне виховання

Людина живе в суспільстві. У своїх стосунках з іншими людьми вона керується законами і нормами, правилами і звичками, традиціями і звичаями свого часу, свого народу. Частина з них зафіксована в юридичних законах і рекомендаціях, всіляких статутах і вказівках. На них посилаються при визначенні заходів заохочення або покарання, тобто заходів офіційного впливу, чітко зафіксованих у правових і адміністративних документах. Та дуже часто люди в повсякденних взаємовідносинах і оцінках керуються моральними вимогами суспільства, визначаючи той або інший

вчинок особи — як добро або зло, а якості і властивості людини — як доброту, порядність, чесність або, навпаки, також вади. Це йде від переконань у справедливості оцінок, оснований на загальноприйнятій думці: «Так прийнято», «Порядна, чесна людина так себе не поводить», «Справедливо саме це». В моральних оцінках виражається певне ставлення людей, які керуються нормами моральності і справедливості, сформованими людством.

Духовне багатство, моральна чистота, фізична досконалість — все це має гармонійно поєднуватися в людині. Звичність виконання низки простих норм в умовах збільшення обсягу інформації, ускладнення і зміни професійних навичок, знань, великого морального, психологічного навантаження дає людині запас певної моральної міцності в деяких конфліктних міжособових ситуаціях, виступаючи звично правильною опорою в моральній поведінці. У процесі морального виховання важлива роль належить провідним моральним принципам суспільства, чіткості світогляду, соціальної орієнтації особи.

Виховання політичне — процес систематичного і цілеспрямованого впливу на політичну свідомість і поведінку населення, включаючи формування свідомості і самосвідомості окремої особи, групової політичної свідомості і суспільної свідомості. Мета, зміст і організація політичного виховання визначаються характером політичної системи суспільства і служать інтересам її збереження і розвитку. Основне завдання політичного виховання — масове вкорінення і додержання панівних в існуючій системі політичних цінностей, норм і нормативних зразків політичної поведінки. Це пов'язано з поширенням прийнятого в системі типу політичної культури. Політична культура — історичний досвід, пам'ять соціальних спільностей і окремих людей у сфері політики, їх орієнтації, навичок, що впливають на політичну поведінку. Досвід містить в узагальненому перетвореному вигляді враження і переваги в сфері міжнародних відносин і внутрішньої політики. Політична культура, за визначенням соціолога Габріеля Алмонда, особливий тип орієнтації на політичні дії, що відображають специфіку кожної політичної системи.

Політичне ж виховання включає два основних компоненти: *раціональний*, що складається з поширення необхідної політичної інформації, і *емоціональний*, що передбачає формування сукупності політичних відносин. Політичні відносини — взаємодія суб'єктів політики і влади, коли відбувається їх об'єднання або роз'єднання, передача ідей, поглядів, обмін ресурсами (впливом, інформацією, знаннями тощо), передача вольових спонукань,

спонукань від одного суб'єкта до іншого. Політичні відносини відіграють у суспільстві таку ж значну роль, як і соціальні та економічні відносини. Політичні відносини характеризують тип суспільної організації, відносини експлуатації, панування і підкорення або співробітництва, взаємодії і політичної єдності.

Раціональний компонент політичного виховання — система політичної освіти, що забезпечує необхідний для політичної системи мінімум політичних знань у громадян держави. Така система може бути більш (тоталітарний варіант) або менш (демократичний варіант) жорсткою. Якщо в Україні до 90-х років система політичної освіти мала широку мережу політичного навчання, що визначалось як один з основних напрямів формування у людей матеріалістичного світогляду, то в США і тепер система політичної освіти знайомить громадян з основними положеннями конституції держави і біллю про права людини в межах шкільної освіти. Відповідно відрізняється і обсяг політичної освіти.

Емоціональний компонент політичного виховання визначається політичною системою та політичним режимом і пов'язаний з формуванням стійких емоціональних переваг людей в політичній сфері, часом діючих незалежно від свідомості. Якщо в Україні раніше основний акцент традиційно ставився на вербальному навчанні, то в США в період «холодної війни» уже діти шкільного віку вибирали серед сприятливіших картинок прапорів всіх держав світу прапори США та країн-союзників, відкидаючи як менш привабливі прапори країн «східного блоку». Тепер же дещо змінилась картина. Проте теоретично політичне виховання спрямоване на формування єдності знань і уявлень, всебічної переконаності, що характеризує всю поведінку «політичної людини».

Політичне виховання здійснюється певними методами, що поділяються на *прямі і непрямі*.

Прямі методи політичного виховання — по-перше, переконання, що підкріплюється необхідною інформацією і відповідною аргументацією; по-друге, примушення, що підкріплюється репресивними санкціями; по-третє, повчання, засноване на некритичному сприйнятті людьми канонів політичної системи; по-четверте, наслідування, засноване на зараженні яскравими зразками нормативної поведінки.

Непрямі методи політичного виховання включають: по-перше, використання політичних символів і ритуалів; по-друге, організоване стимулювання, що підкріплює нормативну політичну поведінку позитивними стимулами (від оцінки за поведінку до характеристик, почесних грамот тощо); по-третє, конструювання

системою спеціалізованих орієнтуючих ситуацій типу періодичних співбесід, суспільно-політичних атестацій та ін.

Засоби політичного виховання мають різноманітний характер. На рівні індивідуального політичного виховання членів суспільства важливу роль відіграє особистий вплив спеціально виділених системою людей (пропагандистів, агітаторів та ін.), які створюють спеціальні ситуації, що забезпечують вербальний, тобто словесний вплив і показують особистий приклад. На рівні соціальних спільностей, груп виробляються колективні форми політичного виховання членів спільності, групи у вигляді зборів та інших групових акцій. На рівні великих соціальних спільностей, засобами політичного виховання виступають масові дії: мітинги, демонстрації, пікети та ін. На всіх рівнях найефективнішим інструментом політичного виховання служать засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення тощо.

Основним мірилом ефективності всіх засобів та методів політичного виховання виступає адекватна система поведінки окремого індивіда. Тому одним з найпродуктивніших способів політичного виховання вважається *самовиховання особи*, засноване на бажанні, умінні, наполегливості і волі людини одержати необхідні, на її думку, знання і переконання. *Самовиховання — процес і результат формування відносно стійкої усвідомленої системи уявлень суб'єкта політичних відносин, на основі яких суб'єкт цілеспрямовано будує свої взаємовідносини з іншими суб'єктами політики всередині соціально-політичної системи та за її межами.* Самовиховання спирається на політику самоосвіти як на метод надбання знань про світ і суспільство, закономірності їх розвитку та ін. В сучасних умовах у більшості країн світу система виховання, що охоплює і політичне виховання, має державний характер або контролюється державою, є невід'ємною складовою політичного життя і діяльності суспільства.

Виховання культурою і культура виховання

Саме поняття виховання культурою свідчить про те, що дві суспільні системи — виховання і культура — пов'язані воедино. Культура не є особливою сферою суспільства, як економічна, соціально-політична або духовна сфера. *Культура — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством у процесі су-спільно-історичної практики, включаючи творчу діяльність з їх виробництва, а також способи їх застосування і переваги.* Культура це не взагалі свідомість, не просто низка духовних

елементів (уявлень, знань, переконань, ціннісних норм та ін.), а й спосіб, метод ціннісного освоєння дійсності. Це уміння і навички застосування знань, норм та ін. Це те, що стає практичною діяльністю. В суспільстві культура є своєрідним «зрізом», показує, наскільки соціальна система сприяє або не сприяє розвитку особи. Людина — водночас основний суб'єкт і об'єкт культури. Поза людиною, поза її суспільними відносинами культура не існує. Культура — це виробництво самої людини в усьому багатстві її суспільних зв'язків і стосунків, в усій цілісності її суспільного буття. Культура характеризує соціальну діяльність людини з позиції тих можливостей, які вона дає для розвитку особистісних рис людини. Навіть звичайні потреби індивіда залежать від рівня культури суспільства. Отже, культура формує потреби та інтереси особи, а в остаточному підсумку — певний тип особистості. Саме в культурі реалізуються суттєві сили людини.

Процес оволодіння культурою опосередковує глибинний процес — привласнення суспільних відносин. Проблема культури — завжди проблема взаємодії людей, і саме такої взаємодії, за якої люди творять, «формують» одне одного. Поза соціальною взаємодією людей цінності культури — лише потенційна можливість культурної діяльності, в процесі якої відбувається перетворення учасників діяльності. Культуру міжособистісних стосунків людей можна розглядати як процес формування і розвитку особи в спілкуванні з іншими людьми. Такий процес може мати різну спрямованість: може сприяти розвитку особи, примноженню її духовного багатства; може бути нейтральним до розвитку; може виявитись негативним і привести до деградації особи в тому випадку, якщо індивід «усмоктує» уявлення і норми, що суперечать способу життя. Культура спілкування характеризує, наскільки реальна практика тих або інших процесів спілкування відповідає нормам і вимогам, що їх пред'являє суспільство до розвитку особи. Діяльність індивіда, з одного боку, обумовлює специфіку наявної культури, а з іншого — набуває форм уже усталеної культури. Специфічна взаємодія сторін зумовляється тим, що між предметом культури і людською суб'єктивністю існує опосередковане «поле» суспільних зв'язків і відносин. Культура виступає як характеристика особи, як узагальнююча характеристика її духовного, морального і професійного розвитку.

Справді, народжуючись, людина потрапляє в певні умови, якими має оволодіти. Міра оволодіння і визначає культуру окремої особи, рівень її вихованості і соціальної зрілості. Таке пояснення культури особи має на увазі те, що кінцевий зміст виховної діяльності полягає

в її культуризації. Культура особи — категорія, що відображає одну із сторін соціальної зрілості, вихованості індивіда; вона виявляється у взаємовідносинах людей. Адже взаємодії людей у процесі суспільного життя є основним виявом суспільних зв'язків. Характер зв'язків або сприяє розвитку суспільних відносин, або гальмує їх. Ось чому однією з основних характеристик зрілості суспільства є культура міжособистісних стосунків, яка виявляється в діяльності, вчинках і поведінці окремих людей.

Аналіз культури міжособистісних стосунків на рівні окремих індивідів приводить до поняття «культура поведінки», що є однією з категорій теорії виховання. У поведінці людини виявляються особливості її характеру, потреби, смаки. Культура пронизує усі сфери суспільного життя. Ось чому, якщо виходити з положення, що *культура є ступінь реалізації суттєвих сил людини*, то під культурою поведінки особи слід розуміти *рівень виявлення суттєвих сил людини у сприйнятті і розумінні людьми одне одного*. Культура міжособистого спілкування забезпечує засвоєння культурних цінностей і постійну їх актуалізацію. Завдяки цьому культура «спускається» до кожної особи, піднімаючи її на височінь свого соціального буття.

Студентська молодь — специфічний об'єкт виховання

Реформа виховання, що здійснюється в Україні, покликана вивести суспільство на якісно новий ступінь економічного, політичного і культурного розвитку. Але неможливо перевести в якісно новий стан суспільство без адекватного переведення в такий же стан осіб, що складають суспільство. Звідси особлива відповідальність вищої школи за підготовку висококваліфікованих спеціалістів, які мають володіти високими культурними якостями. Важливою особливістю студентської молоді є те, що *процес надбання і засвоєння нової інформації, здобуття знань активно впливає на якісні зміни її стану*. Виконуючи специфічну соціальну роль — творчо оволодіваючи знаннями, уміннями, навичками,— студентство переходить з одного якісного стану в інший, вищий, залишаючись, як правило, незмінним структурно. *Навчання, освіта, виховання — поняття за змістом нерозривні, взаємопроникні, обов'язкові компоненти єдиної науки — педагогіки*. Без навчання неможливі ні освіта, ні виховання. Це очевидно. Та навчання, яким би воно не було досконалим, не вичерпує поняття *освіта* і, тим більше, поняття *виховання*. Якщо освіта — сукупність різноманітних соціальних інститутів, діяльність яких

спрямована на навчання і виховання, інститут суспільства, що надає суспільним відносинам функції з передачі і накопичення соціального досвіду, формування особи і т. д., то виховання — процес формування особи, її знань, духовних цінностей, можливих соціальних потреб, запитів тощо.

У сучасних умовах визначальним у педагогічному трикутнику поряд з освітою є *виховання*. І часто від учителів можна почути, що ніколи ще життя не ставило перед школою стільки важливих і складних завдань, стільки високих вимог до загальної культури і спеціальних знань педагога, як зараз. І хоча школа непогано навчає дітей основам наук і вчителі достатньо підготовлені, та вони слабо озброєні в сфері виховання молоді. Такий розрив у сучасних умовах дуже небезпечний. Справа в тім, що студентство недостатньо виховується. Культ знань часто заслоняє культ людини. Адже виховувати значно важче і складніше, аніж навчати. І глибоко правий Василь Сухомлинський, який говорив, що «бути добрим учителем можна тільки будучи добрим вихователем». Сучасні викладачі — професори, доценти вищої школи вважають, що в навчанні основам наук вища школа зберігає за собою провідну роль: більшість знань студенти здобувають у вищій школі і потім застосовують їх на практиці. Але такого не можна сказати про виховання.

Формування особи — головне завдання вищої школи. Адже успіх в навчанні і навіть в освіті сам по собі не приводить до успіху у вихованні людини-особи. Характерною рисою студентства є його висока громадянська активність, соціальний оптимізм, спільність мети й інтересів, прагнення досягнути високого освітнього і культурного рівня. Саме в молодості активно відбувається формування особистісних якостей. Будучи специфічною соціальною спільністю, — студентська молодь тісно пов'язана з іншими соціальними спільностями, верствами населення і поділяє їх проблеми. Суспільство активно впливає на студентство, адже майбутнє суспільства, насамперед, залежить від молоді. Крім об'єктивних факторів виховання особи, важливу роль відіграють і суб'єктивні фактори — цілеспрямоване виховання та активна пізнавальна діяльність самих вихованців. Навчально-пізнавальна діяльність передбачає підготовку членів суспільства до майбутньої кваліфікованої праці, без якої неможливий розвиток матеріального і духовного виробництва. Але це не тільки процес, завдяки якому суспільство задовольняє свої потреби у висококваліфікованих спеціалістах, а й процес повнішого і глибшого засвоєння нагромадженого людством досвіду, пізнання за-

конів розвитку природи і суспільства, створення нових концепцій, матеріальних і духовних цінностей.

Сучасна система виховання не тільки трансліює зразки культури, матеріальне і духовне багатство від покоління до покоління, із однієї сфери в інші, а реалізує функцію генератора і охоронця культурного надбання суспільства. Аналіз теоретичних положень, фактів, явищ і методів, засобів виховання дає можливість визначити, по-перше, що соціологія виховання — частина соціологічної науки, яка досліджує виховний процес під кутом зору соціалізації індивіда і формування особистісних якостей. Саме становлення і розвиток особи в процесі засвоєння нею соціокультурної спадщини — основний об'єкт дослідження соціології виховання. По-друге, взаємозв'язок суспільства і особи дозволяє вести мову про рівні виховного процесу, коли відбувається відтворення особистісних факторів під впливом цілеспрямованих зусиль різних інститутів виховного процесу. Єдність рівнів виховного процесу створює передумови для гармонізації особи. По-третє, системи соціальних регуляторів поведінки і діяльності особи по-різному впливають на соціальні спільності суспільства, зумовлюючи основні типологічні характеристики і суспільства, і особи. Соціологія виховання розглядає виховання як триєдиний процес взаємодії соціального середовища, суспільних і державних інститутів та соціальної активності самої особи.

Література

Баранов А. В. Социология и перестройка // Постигжение. — М.: Прогресс. 1989.

Библер В. С. От наукоучения к логике культуры. — М., 1991.

Гурова Р. Г. Социологические проблемы воспитания. — М., 1981.

Михайлов Ф. Т. Общественное сознание и самосознание индивида. — М., 1988.

Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992.

Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы. — К., 1982.

Харчев А. Г. Социология воспитания. — М., 1990.

Яхиэл Н. Социология и социальная практика. — М., 1985.

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Соціологія релігії відносно самостійна галузь знань, що знаходиться на стику двох галузей гуманітарного знання — соціології і релігієзнавства, одночасно складовий компонент і в релігієзнавства, і соціології. У системі науки соціологія релігії належить до соціологічних теорій *середнього рівня*. Соціологія розглядає релігію як соціальний інститут, у взаємозв'язку з іншими соціальними інститутами і суспільством. Соціологія вивчає місце релігії в суспільній системі, структуру релігійного комплексу і взаємодію між його окремими елементами, функції і роль релігії в суспільному просторі, характер її впливу на різні соціальні інститути і людей, соціальні визначеності, що обумовлюють виникнення, розвиток і існування релігії в суспільстві. Соціологія вивчає релігію не тільки як цілісне соціальне явище, але й на рівні соціальних спільностей і індивідів, аналізуючи характер і рівень їх релігійності, соціальну поведінку щодо релігії, ставлення до неї — не тільки віруючих, але й невіруючих людей.

1. СУТЬ РЕЛІГІЇ

Що таке релігія

Релігія (лат. *religio* — благочестя, набожність, святиня, предмет культу) — світогляд і відчуття світу, система певних поглядів на навколишній світ, заснованих на вірі в існування одного або кількох богів, на різновидності надприродного. У соціології виділяються два рівні осмислення проблем релігії — теоретичний і емпіричний.

На *теоретичному рівні* релігія досліджується як цілісне соціальне явище в системі суспільних відносин і соціальних зв'язків. У такому випадку соціологія спирається на загальносоціологічні теорії, адаптуючи їх до об'єкта вивчення.

На *емпіричному рівні* здійснюються конкретно-соціологічні дослідження, що дозволяють усвідомити проблему релігійності на макрорівні (суспільство, географічні регіони, демографічні групи) і на мікрорівні (малі соціальні спільності й спільності окремих індивідів). У соціології релігії варто розрізняти власне наукові завдання, що впливають із самої природи соціологічного знання, від ідеологічних завдань, пропонованих науці ззовні. Соціологія може вико-

ривуватися й з теологічною, і антирелігійною метою. Але саме наукове знання про релігію ні релігійне, ні антирелігійне. Воно не претендує на осягнення надприродних об'єктів (Бога, загробного життя, безсмертя душі та ін.), оскільки все це не підпадає в компетенцію науки, у тому числі і соціологи релігії.

Визначити суть релігії означає виділити її основні і визначальні властивості, що, з одного боку, типові для всіляких релігійних явищ, а з іншого боку — дозволяють відрізнити релігійні явища від явищ, що належать іншим культурним сферам. Критерієм релігії служить *поклоніння надприродному*. *Надприродне* — суть, що не підкоряється природним законам. Це не тільки Бог, різні божества і духи, але й деперсоніфіковані суттєвості: *Абсолютний Дух*, *Світовий космічний Розум*. Але уявлення про надприродні сили ще не відображає специфіки релігії, тому що надприродні сили зустрічаються й у ряді філософських вчень про божественний Абсолют. Але до філософського Бога даремно звертатися з молитвами і чекати якого-небудь сприяння людським устремлінням, тому що філософська ідея знеособленого Бога служить лише принципом для пояснення картини будови Всесвіту і вирішення певних світоглядних аспектів. На відміну від філософії релігія ґрунтується на *вірі в особливу силу*, якою володіють надприродні істоти, що дозволяє їм самовиражатися, впливаючи на людей і навколишнє середовище їх проживання. Впливи різні: творення, збереження, руйнування і відновлення. Людям у своєму житті властиво орієнтуватися, насамперед, на благо (незалежно від цінності), від дії надприродної сили переважно очікуються благі наслідки. Релігійні люди прагнуть до практичного встановлення і підтримки оптимальних відносин з надприродними суттєвостями. Саме тут головний зміст релігійного поклоніння, без чого немислима ніяка релігія. Не випадково, що походження самої назви «релігія» пояснюється латиною *religare* — зв'язувати.

У чому ж полягають оптимальні зв'язки і відносини з надприродними суттєвостями? Насамперед, ставлення до них — як до *суттєвостей священних*. Поняття священного одне з фундаментальних у релігієзнавстві і охоплює соціологію релігії. Священне (від лат. *sacer* — обране, відділене, вилучене) розглядається в опозиції до *профанного* — навколишньої щоденності і звичайних явищ життя. Священне — незвичайне, обране, відділене і вилучене від усього звичайного. Межею відокремлення священного від *профанного* служить його особливий авторитет, закріплений спеціальними нормами шанування. Тут авторитетом виступає *надприродна сила* в її могутності, таємничості й доброті.

Авторитет священного закріплюється спеціально встановленими нормами шанування. Норми спрямовані на підтримку особливого достоїнства священного, на відміну від *профанного*. Норми встановлюють порядок поведінки у взаємодії з надприродними суттєвостями, визначаючи, як необхідно поводитися і від яких вчинків утримуватися, щоб гідно шанувати Бога, богів або духів. Такими регулятивними нормами служать різні ритуальні розпорядження.

У християнстві норми передбачають здійснення віруючими таїнства причащення. Зміст таїнства полягає у дякуванні Ісусу Христу за зроблену ним жертву й у причетності його жертвеному подвигу, за допомогою вживання двох символів — проскури, що символізує розп'яте тіло, і вина — символу пролитої Христом крові. У православ'ї і католицизмі причастя розглядається як таємниче, невидиме і незбагненне перетворення хліба і вина на реальне тіло і кров Ісуса Христа. Ритуальна дія має сакральний (тобто священний) зміст, закріплений авторитетом божественної особи Ісуса Христа і його життєвим подвигом. Обов'язкове причащення *тілом і кров'ю* Христа виступає нормою, що є гідним ставленням до Божественного Сина, шанування його як рятівника людства. З іншого боку, існують норми, що регулюють порядок причастя й обмежують поведінку християн у ритуалі. Віруючий-християнин має здійснювати таїнство натще, оскільки вважається неприпустимим зіткнення дарунків з матеріальною їжею. Безпосередньо перед причастям віруючий обов'язково сповідується, тому що, не очистившись від гріха, людина стає не достойною прийняти *святі дари*. Тут маємо справу з табу щодо священного. Табу слід розглядати межею, що відокремлює священне від профанного і зберігає особливе достоїнство священного, підтримуючи його авторитет. Іншими словами, табу передбачає: не роби зі священним так, як зробив би зі звичайними речами, а якщо зустрічаєшся зі священним, не поведься так стосовно нього, як поводишся в повсякденному оточенні. Символом такої межі виступає огорожа навколо культового будинку, що відокремлює священний простір від *мирського*. Перехід через огорожу не є проста зміна місцезнаходження людини, але вказівка їй на необхідність істотної зміни соціальної поведінки стосовно до вимоги особливої поваги священного.

Ритуал

Здійснення нормативних вимог ритуалу називається *ритуальним благочестям*. Ритуальне благочестя доповнюється *моральним благочестям*, дотриманням встановлених моральних норм священного. Духовний прогрес, у процесі якого людство дедалі більше освоює

моральні цінності, органічно включає в тканину релігійного життя, складає її етику. Моральні обов'язки священного охоплюють не тільки надприродні суттєвості, але й членів людського співтовариства. Візьмемо, приміром, біблійні заповіді *не убий, не кради, шануй батьків*. Їх дотримання — не тільки вимога гідного морального ставлення до людей. Біблійні заповіді в іудаїзмі і християнстві, що вважають Біблію священним писанням, іменуються божественними заповідями. Їх дотримання — дотримання божественної волі, а отже — священний обов'язок перед Богом. Зрозуміло, поле священного в релігії не обмежується тільки ритуальною стороною, але й охоплює моральну сферу в ситуації божественне — людське. Шанування надприродних суттєвостей невіддільне від ритуального і морального благочестя, інша справа, в яких формах воно виявляється на тому або іншому рівні духовного стану людства. Не випадково, що назва *релігія* походить не тільки від латинського *religare* — зв'язувати, але й від іншого латинського слова — *religio*, у перекладі — благочестя. А разом обидва значення вказують на благочестя як основну вимогу встановлення і підтримки людиною належних відносин з надприродними істотами.

Сенс релігійного благочестя в єдності означає, по-перше, благочестя як воздаяння божественному благої, у змісті належної його достоїнству, честі, на відміну від усього повсякденного, мирського; по-друге, благочестя як подяка, відповідно до якої людина приносить особливий дарунок божеству за той дарунок, що від нього одержує; по-третє, благочестя як сакральна відповідь людини на сакральний заклик з боку Бога (богів) неухильно дотримуватись визначених норм. Відповідно будується система поклоніння надприродному, заснована на благові і честі, благові і дарунку. З одного боку, божество робить людині честь тим, що дарує йому те або інше благо; з іншого боку, людина віддає божеству належну йому честь, шанує його за зроблене благо. Зрозуміло, поклоніння надприродному виступає суттєвою характеристикою релігії і визначає релігію як духовно-практичне життя людини. Людина інтегрована в суспільну систему й окремі її компоненти — різні спільності, колективи і групи, предмет її заклопотаності — не тільки власне, але і суспільне благо, від якого багато в чому залежить і благо індивідуальне.

Релігійне поклоніння не тільки справа індивідуальна, але й соціальна. У процесі релігійного поклоніння люди встановлюють між собою зв'язки і відносини, норми регулювання релігійних дій і поведінки, а й здійснюють контроль за їх дотриманням. Створюється специфічна символічна модель, де відображається людський і соці-

альний досвід — модель сакральних символів. Релігійна творчість, навіть якщо визнавати її божественним установленням, як у теології, в соціології виступає соціальною творчістю. У процесі спільного поклоніння відбувається поділ між його учасниками обов'язків і відповідних їм соціальних ролей, які ускладнюються й дедалі більше диференціюються з розвитком релігійних традицій. Згодом формуються релігійні організації з ієрархічною системою, органами управління, інститутами вірувань. Релігія стає соціальним інститутом. Якщо на містичному рівні релігію визначають як зв'язок між людиною і Богом (теологічний підхід), то на соціальному рівні її утворюють зв'язки і відносини між людьми, призначені для спільного поклоніння надприродному (соціологічний підхід).

2. ТИПИ РЕЛІГІЙ

Скільки ж існує у світі релігій? Відповісти з точністю неможливо. За неповними даними, у світі близько 200 найбільш розповсюджених релігій і релігійних напрямків. Порівняльний аналіз дозволяє виділити певні релігії з характерними для кожної з них ознаками, тобто типами. Існує безліч моделей релігії. За об'єктом поклоніння виділяються політеїстичні і монотеїстичні релігії. Їх принципове розходження не зводиться тільки до кількісної сторони (поклоніння багатьом богам або одному Богу). У монотеїзмі Бог уявляється всюдосконалим — всюдисущим, всемогутнім, всеблагим, безмежним і ін. Політеїстичні боги не всюдосконалі. Вони локалізовані стосовно до тих або інших стихій (бог Сонця, Землі, грози, водяних просторів та ін.), і їх могутність найчастіше обмежується відповідними стихіями. Політеїстичні боги, навіть ті, які визнаються верховними, що не вічно існують, народжуються в часі, здатні піддаватися небезпекам та залежать від ряду обставин.

Різновидність політеїстичних релігій: *дуалістичні релігії, засновані на вірі в двох головних богів*, що уособлюють діаметрально протилежні початки — *Добро і Зло, Світло і Тьму. Зороастризм* — давня релігія персів, що збереглася в сучасності в деяких країнах, у віровченні якої Добрим уявляється бог *Агура-Мазда (Ормузд)*, а Злим — *Ангра-Майнью (Ариман)*. Серед монотеїстичних релігій виділяються деякі форми монотеїзму — *унітарна, тринітарна та поліформна*. Унітарний монотеїзм ґрунтується на поклонінні одному єдиному Богу (іудаїзм і іслам). У тринітарному монотеїзмі об'єктом поклоніння служить один Бог у трьох обличчях (у християнстві Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Святий Дух).

Монотеїстична ідея християнської Трійці виражається через уявлення про божественну єдиносущність всіх її трьох облич, відповідно до якого кожне обличчя володіє загальною божественною природою.

Поліформний монотеїзм характеризується визнанням поклоніння єдиному абсолютному Богу і поряд з єдиним Богом визнаються інші божества. На відміну від політеїзму, усі вони проголошуються формами прояву абсолютного Бога (кришнаїзм). Кришнаїзм ґрунтується на вірі в абсолютного Бога — Кришну, тоді як інші боги (Індра, Варуна, Брахма, Шіва, Вішну та ін.) визнаються його проявами (*експансіями*). Якщо в політеїстичному індуїзмі, з якого виділився кришнаїзм, творцем світу вважається *Брахма*, охоронцем — *Вішну*, руйнівником і відбудовником — *Шіва*, то кришнаїзм вважає, що все у світі створено Кришною з допомогою його *експансії* — *Брахми*, зберігається Кришною за допомогою його іншої *експансії* — *Вішну*, руйнується і відновлюється Кришною за допомогою третьої його *експансії* — *Шіви*. Таке явище пояснюється тією обставиною, що кришнаїзм, який виник з індуїстської релігії, йшов не шляхом радикального заперечення божественного пантеону, а шляхом включення у систему, поєднавши їх шанування з поклонінням верховному богу Кришні.

Релігії розрізняються і за етнічною орієнтацією: родоплемінні, народно-національні і світові. *Родоплемінні релігії притаманні суспільні умови життя роду і племені*. Важливу роль у них відігравали культу предків — заступників роду і племені, що виражають кровноспоріднені зв'язки, а також культ вождя, уособленням якого служило уявлення про дух божества, заступника роду і племені. Родоплемінний тип релігії виражає сакралізацію родоплемінних відносин. *Народно-національні релігії* виникають на історичному етапі формування народностей, а в процесі переростання народностей у національні спільності такі релігії здобувають статус національних. Їх носієм виступає певний етнос, хоча представники інших народностей і націй можуть стати їх послідовниками при дотриманні тих або інших вимог, що ставляться до релігій (їудаїзм, індуїзм, синтоїзм, конфуціанство та ін.), орієнтованих відповідно на єврейський, індійський, японський і китайський етноси. Народно-національним релігійам властиві детальна ритуалізація повсякденної поведінки людей, специфічна обрядовість і система норм, що обмежують послідовників релігій і схильні до них етноси від послідовників етнорелігійних співтовариств.

Центральним символом іудаїзму виступає *ідея Заповіту між Богом і ізраїльським народом*. Відповідно до Заповіту, Бог обирає з

усіх народів Ізраїль священним народом для особливого служіння й обіцяє зробити його святим народом при неодмінній умові виконання ним божественної волі. Умови відбиті в Торі — Священному писанні іудейської релігії, де докладно викладаються різні ритуальні, правові і моральні розпорядження. Їх дотримання розглядається як основна умова богообраності Ізраїлю. Обов'язкове святкування священної суботи (Шабат), здійснення обрізання та інших обрядів служать символами між Богом і Ізраїлем. У Біблії є коротка розповідь про пропозицію ізраїльтянам з боку Еммора, правителя міста Сихема, укладати з ними спільні шлюби, щоб жити на одній землі. Однак ізраїльтяни неодмінною умовою поставили обрізання всіх осіб чоловічої статі. Обрізання, як і інші символи ритуалу, розглядається як священна норма етнічної самоідентифікації, межею, що відокремлює Ізраїль від інших народів.

Світові релігії, на відміну від народно-національних релігій, мають значно велике географічне й етнічне поширення, охоплюючи різноманітні регіони й етноси. У центрі їх уваги стоїть не нація або народ у взаємодії із сакральним, не людське співтовариство, а *людина, незалежно від етнічної належності*. Класичні світові релігії — буддизм, християнство й іслам. Їм властиве проголошення ідеї рівності перед Богом усіх людей, відкритість ритуалу, що знімає перешкоди для можливості представників різних етнічних спільностей стати прихильниками тієї або іншої світової релігії. Однак світові релігії існують і розвиваються в історичних і культурних умовах певних народів і націй, що додає їм відповідної етнічної своєрідності.

На початку ХХ ст. відомий соціолог Макс Вебер запропонував класифікацію релігій. Критерієм класифікації виступають три релігійних типи: *конфуціансько-даоський, індуїстсько-буддистський та іудео-християнсько-ісламський*. Конфуціансько-даоському типу притаманна орієнтація на пристосування до існуючого світу, що виражено в прагненні до ідеального порядку. Позиція індуїзму і буддизму характеризується *втечею* від світу, оскільки головним для традицій служить звільнення людської особи від її матеріальної залежності і порятунком у нирвані (буддизм) або єднання душі з божественним Абсолютом — Брахманом (індуїзм), Кришною (кришнаїзм). Нарешті, ставлення іудаїзму, християнства й ісламу до світу визначається Максом Вебером як позиція *оволодіння світом, як орієнтація на його перетворення*. У релігіях порятунком як духовне перетворення не обмежується тільки людиною, не мислиться у вигляді всесвітнього процесу встановлення царства Бога — не тільки на небі, але й на землі.

3. РЕЛІГІЙНИЙ КОМПЛЕКС І СТРУКТУРА

Поняття релігійного комплексу застосовується в соціології релігії для інтегральної характеристики релігії в сукупності її елементів, поєднаних певною структурою. Елементами комплексу визначаються: *релігійні почуття, погляди, дії, відносини, спільності віруючих людей, предмети ритуалу* — все, що має спрямованість на поклоніння надприродному. Всі елементи існують не самі собою, вони взаємозалежні і утворюють окремі компоненти релігійного комплексу. Виділяються компоненти релігійного комплексу: *релігійна свідомість, релігійна діяльність, релігійні організації*. Зазначимо, що модель не єдина в структурі релігії. У світовому релігієзнавстві варіантів структури комплексу запропонована безліч.

Релігійна свідомість

Релігійна свідомість — система, що охоплює почуття, емоції, погляди, ідеї, концепції та вчення, предметом яких виступає ставлення людей до надприродного. Ядром релігійної свідомості служить *віра в існування двосторонніх відносин між людиною і надприродними суттєвостями*: божества (Бог) і духи сходять до людини, людина до них піднімається; божества роблять дарунки людині, а людина підносить божествам дарунки зі свого боку. Бог рятує людину, спрямовуючи її до себе. Людина рятується, звертаючись до Бога. Необхідно, щоб людина вірила: Бог, боги і духи за певних умов, які залежать від людини, можуть і бажають зробити їй бажане благо. Основною умовою вважається шанування надприродного в найрізноманітніших формах. Найбільш розповсюдженим служить шанування через спеціальні обряди: *магічний аспект шанування*. Віра в особливу магічну силу обряду називається *обрядовір'ям*. Віра переважала в архаїчних і ранніх формах релігії і властива релігійній свідомості багатьох сучасних віруючих. Релігійними мислителями обрядовір'я засуджується як прояв марновірства й ідолопоклонства, що зводили релігію до формального дотримання ритуалу.

Осуд обрядовір'я як явища релігійної свідомості вже зустрічається на рубежі VIII-VII ст. до н. е. у старозавітній книзі пророка Ісайї: «До чого Мені безліч жертв ваших? — говорить Господь, Я пересичений всеспаленням овнів і туком відгодованої худоби; і корів і тельців, і агнів, і козлів не хочу... Не носіть більше дарунків марних; паління огидне для Мене; новомесяч і субот, святкових подій не можу терпіти: беззаконня — і святкування! Омийтесь, очистіться; усуньте злі ді-

яння ваші від очей Моїх; перестаньте робити зло; навчіться робити добро; шукайте правди; рятуйте пригнобленого; захищайте сироту; заступайтесь за вдову» (Книга пророка Ісайї, гл. 1, ст. 11,13, 16-17). У фрагменті простежується усвідомлення суперечностей між формальним ритуалізмом, що обумовлюється вірою в магичну силу обряду, і моральністю. Це означає, що усвідомлення релігійного шанування здатне перевершувати обрядовір'я тим, що магичний аспект у релігійній свідомості доповнюється моральним аспектом. З розвитком релігійної свідомості магична її сторона не просто співіснує з його етичною стороною, але одухотворяється останньою, піднімається на духовну висоту. У свою чергу мораль включається в систему релігійної свідомості на правах її сакралізованого відображення. Це означає, що моральні норми виникають за божественними задумами, виконання їх є засобом підтримки оптимальних відносин з божественними істотами, найважливішою умовою досягнення порятунку і єднання з божественною реальністю. Усвідомлення сакрального — основна характеристика релігійної свідомості. Релігійна свідомість простежується в міфології й ідеології.

Віруюча особа не тільки вірить у надприродні сили, а бажає знати про об'єкти своєї віри, мати інформацію про життя божественних істот, властивості їх характеру, досвід відносин людини з Богом (богами). Потреба в такому знанні задовольняється за допомогою міфології, що подає ту або іншу картину життя шанованих богів. Міфологія одна з істотних сторін релігійної свідомості. Щоправда, міф і релігія розглядаються різними світоглядами по-різному. Вони не зведені у систему релігійного комплексу. Міф становить міфологічний бік божества. Найважливішим у міфі служить опис досвіду взаємин богів і людей. В одному випадку боги карають людей за порушення їх волі, в іншому — винагороджують. Осмислення досвіду необхідне віруючій людині для визначення нею позиції сакральної орієнтації і правильного встановлення своїх відносин із шанованими нею священними істотами.

Життєписи в міфі героїв і праведних людей служать зразками для життєвого їх наслідування. У міфі є посилання на конкретні норми поклоніння богам і санкції, що накладаються богами на людей за виконання або невиконання ними встановлених норм. Міф у наочно-зразковій формі встановлює культуру релігійного поклоніння. На більш пізньому етапі людства інтелектуальний розвиток в ідеології релігійної свідомості охоплює й ідеї, концепції і вчення, а також принципи їх аргументації. Релігійна ідеологія стає можливою у зв'язку з процесом розвитку філософської думки. Якщо міф оперує чуттєво-наочними образами, то філософія — абстракціями. Філо-

софська думка, будучи відносно самостійним типом світогляду, інтегрується в систему релігійного комплексу і стає концептуальним методом вираження релігійних поглядів і уявлень.

В ідеології релігійна свідомість має системність. Різні релігійні уявлення упорядковуються, поєднуються одне з одним у взаємній координації (упорядкування *по горизонталі*) і субординації (упорядкування *по вертикалі*). Релігійні вірування трансформуються у віровчення, де осмислюється природа Бога (божества), його (їх) ставлення до світу і людини, характер відносин людини до Бога (богів), способи поклоніння, перспектива блаженного життя для праведників та ін.

Визначені конкретні системи віровчень прийнято називати *доктринами*. Суть, ядро концепції доктрини становить *догматика* — система найбільш фундаментальних істин, офіційно прийнятих релігійними співтовариствами. Авторитет догматів забезпечується шляхом їх сакралізації, при якій вони проголошуються божественними настановами. Важливу роль у системі доктрин відіграє *апологетика* — захист і обґрунтування істин віровчення. Функції доктрини не обмежуються тільки інструктуванням віруючих відносно правил сповідання істин релігії і поведінки усередині релігійного співтовариства. Доктрині властиві й інші функції. Одна з них — *нормативна*, що полягає у формуванні традиції віровчення, забезпеченні віровченню стійкості, збереження в сучасності і наступних поколіннях. Інша функція — *полемічна*, що відгороджує дане віросповідання від критики з боку представників інших конфесій, реформаторів, атеїстів.

З доктринами віровчення в релігійну ідеологію входять релігійно-філософські, релігійно-етичні, релігійно-політичні, релігійно-правові й інші вчення. Релігійна свідомість виявляється не тільки на суб'єктивізованому, але й на об'єктивізованому рівні, що означає втілення суб'єктивних поглядів і уявлень людей у культурних пам'ятниках — писемності (Священне писання, релігійні трактати), живописі (іконопис), архітектурі, скульптурі, а також у релігійному поведженні, відносинах між людьми. Їх релігійна цінність визначається священним змістом, що вкладається в кожен предмет, у кожную дію і міжособистісні відносини щодо поклоніння надприродній суті. Отже, у системі релігійного поклоніння релігійна свідомість становить його змістовну сторону.

Релігійна діяльність

Релігійна діяльність підрозділяється на *культову* і *позакультову*. Культова діяльність безпосередньо спрямована на поклоніння над-

природному. Її зміст утворюють культові дії, відносини між учасниками дій, норми, що регулюють культові дії і відносини, а також різні засоби поклоніння — священні території і культові предмети. Форми культової діяльності — дотримання свят і ритуалів (молитви, паломництво, пости, ритуальні танці та ін.).

Будь-яка культова дія допускає нормативні і значеннєві дії. Нормативні дії встановлюють порядок поклоніння відповідно тим або іншим достоїнствам об'єкта поклоніння. Достоїнство віруючого визначається міфологічними сюжетами або вченнями, доктринами. Одні боги можуть задовольнятися символічними жертвами, інші — натуральними (коштовності, продукти харчування, домашні тварини і навіть люди). У кришнаїзмі проголошення священного імені абсолютного Бога-Кришни не тільки дозволяється, але й пропонується як необхідна умова єднання з ним, тоді як в іудаїзмі вимова священного імені Яхве недопустима. У будь-якому випадку норми ритуалу відгороджують достоїнство священного від профанного. У комунікації божественного — людського норми покликані встановлювати певну дистанцію між обома сторонами, і якщо людина прагне наблизитися до божества, то норми встановлюють міру допустимості такого зближення. У такому випадку часто пропонується здійснення обрядів очищення (натуральні і символічні жертвоприношення, піст, сповідь).

Культова діяльність відбувається спільно її учасниками, між ними відбувається поділ соціальних ролей. Поклоніння сакральним істотам вимагає точного виконання ритуалу, обумовлює виділення професійних служителів культу — духівництва з властивими його представникам ролями, відмінними від ролі простих віруючих. Культова діяльність дедалі більше диференціюється й ускладнюються ролі її учасників. Відношення між людьми в процесі культової діяльності виражаються відносинами між ролями. Відносини упорядковуються за допомогою норм, що визначають характер обов'язків учасників культу відповідно до виконання ними визначених ролей. Усі культові дії мають певний сакральний зміст. Загальним для всіх них є залучення у священне середовище проживання і прилучення до священного. Багато містерій драматизують життєвий шлях поклоніння божеству, і віруючі стають співучасниками такої драми. Зміст співучасті полягає в містичному єднанні з божеством. Позакультова діяльність становить інші аспекти релігійної діяльності: *богословської, навчально-педагогічної, адміністративно-господарської, місіонерської* тощо, покликаних задовольняти релігійні потреби людей.

Релігійні організації

Релігійні організації — об'єднання прихильників тієї або іншої релігії, призначені для спільного задоволення людьми релігійних потреб. Елементарною одиницею такого об'єднання виступає *релігійна громада*, учасники якої пов'язані загальним інтересом поклоніння надприродним істотам. Однак будь-яка соціальна спільність становить хитке утворення. Диференціація й ускладнення релігійного життя викликає потребу в релігійних організаціях, які відрізняються від громад стійкістю об'єднання й упорядкуванням різних сторін релігійної діяльності і відповідних їм відносин. У релігійних організаціях чітко розподіляються і визначаються соціальні ролі їх членів, здійснюються координація і субординація діяльності соціальних інститутів, встановлюється суворий соціальний контроль за різними сферами життя релігійного співтовариства. Виділяється три типи релігійних організацій: *церква*, *секта* і *деномінація*.

Релігія завжди включає такий важливий елемент, як *церква*, тобто форма соціального об'єднання служителів культу. Характерні ознаки церкви: відсутність постійного і суворо контрольованого членства, що характеризує церкву як масове об'єднання; чіткий поділ усіх прихильників на професійне духовництво (клір) та інших прихильників — мирян; ієрархічний принцип упорядкування соціальних позицій і ролей; наявність органів управління і бюрократії; суворая централізація у всіх сферах діяльності об'єднання — культурної і позакультурної.

Секта — опозиційний рух в тих або інших релігійних напрямках. Її основні ознаки: постійне і суворо контрольоване членство, що робить секту співтовариством вузького кола осіб, на відміну від церкви; відсутність розподілу на професійне духовництво і мирян, що виражає опозиційність секти у ставленні до церкви, на противагу якій проголошується принцип загального священства; відсутність ієрархічності та харизматичності лідерів; відсутність бюрократичних органів управління; чітка виразність позиції елітності і тенденція до ізоляціонізму.

Поняття *деномінація* використовується в двох змістах: визначення певного віросповідання (синонім поняття конфесії) і позначення організацій проміжного типу між сектою і церквою. Типу організації — деномінації властиві сталість і суворо контрольоване членство (подібність із сектою); відсутність розподілу на клір і мирян (подібність із сектою); наявність ієрархії служителів (подібність з церквою, але, на відміну від церкви, у деномінаціях ієрархія спрощена); наявність органів управління і бюрократії; позиція елітності, але

ізоляціонізм не вважається обов'язковим. Деномінації — об'єднання баптистів, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня та ін. Виникнувши у вигляді сектантських рухів, усі вони зазнали еволюції.

Функції релігії

Функціонування релігії виступає як спосіб її буття, а в суспільному просторі як соціальний інститут. Функціонування релігії здійснюється конкретними функціями, формами, способами, напрямками і різними впливами релігії на соціум, його структурні елементи, спільності людей і окрему особу. Виділяються функції релігії: *світоглядна, компенсаторна, психотерапевтична, легітимуюча, комунікативна, регулятивна, інтегративна, дезінтегративна*.

Світоглядна функція. Світоглядна функція складається в процесі формування у людей певних поглядів на світ, людину та специфічного до них ставлення. Функція не обмежується тільки поясненням картини створення Всесвіту, але й допускає формування певного ціннісного ставлення до нього, що визначається в оцінках. Особливість релігійного світогляду — подвоєння буття на надприродне і природне, священне і мирське. Відповідно формується оцінка буття — *вище і нижче*, зроблене і недосконале, справжнє і несправжнє. Висувається ідеал і орієнтується людина на його досягнення, тобто встановлюються змістовно-життєві орієнтири. Релігія закликає людину використовувати свій творчий потенціал, щоб піднятися над мирським і перебороти залежність від його недосконалих умов, повністю і остаточно ввійти у священне середовище проживання. Світоглядна функція спрямована не тільки на задоволення інтелектуальних потреб у поясненні світу, але й потреби людини в ідеалі, на який спрямовується зміст її життєвої орієнтації.

Компенсаторна функція. Компенсаторна функція складається в процесі заповнення ущербності людського буття орієнтацією людини на світ сакральних цінностей. Ця ущербність полягає в *неповноті життєвої ситуації людини* і виявляється в суперечності між зробленим і недосконалим, вічним і тимчасовим, нескінченним і кінцевим, щирим і помилковим, добрим і злим, прекрасним і потворним, благом і неблагом. Релігія заповнює обмеженість умов людського існування орієнтацією на сакральні цінності. Наочним прикладом служать релігійні уявлення про загробне життя. У них утверджується ідеал людського безсмертя, що заповнює обмеженість кінцевої природи людини в земному бутті. Ідея загробного вшанування, що розмежовує потойбічне буття на рай і пекло, компенсує обмеженість ідеалу справедливості в умовах громадського життя.

Уявлення про Бога, божеств і духів, у яких віруючі вбачають собі захисників, заступників, подателів яких-небудь благ, компенсує відсутність могутніх заступників у земному житті.

Психотерапевтична функція. Психотерапевтична функція полягає в психологічній розрядці, знятті життєвих стресових ситуацій, звільненні від душевних, сердечних страждань. Психотерапевтичну функцію також називають *психологічним аспектом компенсації*. Психотерапевтичну функцію релігія здійснює в процесі впливу на свідомість людей з допомогою ідей віровчення. Релігія дає розраду людям зневіреним, страждаючим, що переживають якісь життєві колізії, що втратили надію на краще майбутнє, впадають в становище страху перед майбутнім. Віруюча людина здатна переживати розраду завдяки своїй вірі у всемогутнього і люблячого Бога і сподіванню на його підтримку й допомогу, порятунк у загробному житті. Вплив на свідомість відбувається через культову практику: богослужіння, молитва, сповідь як засіб зняття негативних переживань, що накопичилися в людей. В процесі здійснення різних обрядів відбувається трансформація негативних переживань у позитивні, що супроводжуються емоційною розрядкою, заспокоєнням. Для суспільства дуже важливо, що релігійне поклоніння приносить спільностям і індивідам почуття нескінченності життя, надію на майбутнє, що тривожить своєю невизначеністю, надає відчуття стабільного благополуччя в загальній ситуації нещастя, страждань і небезпек.

Легітимна функція. Легітимна функція полягає в узаконенні (легітимації) певних суспільних порядків (соціально-політичних, правових, моральних) за допомогою їх релігійної санкції. Такою санкцією служить авторитет Бога, богів і інших вищих сакралізованих осіб (наприклад, Будда), що встановлюють той або інший порядок. У більшості релігій багато політичних, правових і моральних норм проголошуються божественними настановами, а їх реалізація — волевиявленням Бога або богів. У євангельській заповіді полюбити ближнього як самого себе цінностями виступають *людське я, ближній, любов*, а нормою — *полюби*, що виходить з вуст Ісуса Христа. Завдяки легітимній функції, що створює священний ореол довкола суспільних норм, здійснюється підтримка певних культурних зразків поведінки.

Комунікативна функція. Комунікативна функція полягає в забезпеченні комунікації між віруючими, а також між віруючими і релігійною культурою та окремими її цінностями. Релігійна комунікація має свою структуру, що включає різні процеси взаємодії — спілкування, соціалізацію, передачу релігійного досвіду, обмін і засвоєння інформації — між окремими віруючими, між віруючим і

релігійною спільністю, її інститутами та ін. Релігійна комунікація простежується в двох зрізах — *вертикальному* (містичному) і *горизонтальному* (соціальному). У вертикальному випадку здійснюється спілкування між віруючим і надприродним у процесі ритуальних дій. У горизонтальному випадку — спілкування між прихильниками релігійної традиції, а також з релігійною традицією. Релігійна комунікація здійснюється в культовій і у позакультовій діяльності.

Регулятивна функція. Регулятивна функція полягає в регулюванні поведінки людей і відносин між ними. Способами такого регулювання виступають норми культової і позакультової поведінки, авторитет яких забезпечується їх священною мотивацією. Завдяки нормам встановлюється і підтримується соціальний порядок у межах релігійного співтовариства. Для його підтримки встановлюються санкції заохочення і покарання. Такими санкціями можуть служити не тільки заохочення по службі або відсторонення від наділених обов'язків, але й санкції морального схвалення або несхвалення. Так, до порушників порядку можуть застосовуватись санкції особливого покаяння за провини (покута), тимчасового позбавлення спілкування з членами громади, відлучення від церкви. Особливими санкціями відзначається обіцянка вічного блаженства або вічних мук у загробному світі за праведне або неправедне життя. З регулятивною метою широко використовуються зразки для наслідування, якими служать життя та діяльність основоположників релігійних рухів (Христос, Будда, Мухаммед).

Інтегративна функція. Інтегративна функція полягає в забезпеченні солідарності членів релігійних співтовариств, утвердженні в них гармонії і безконфліктних відносин. Здійснення релігійною інтегративною функцією здатне охоплювати не тільки релігійні співтовариства, але й поширюватися на більш широке суспільне середовище — етнічні, державні об'єднання, суспільство. Для забезпечення в суспільстві гармонії та солідарності надзвичайно необхідно, щоб його члени дотримувались загальнолюдських моральних норм. Узаконення їх за допомогою священної санкції прилучає індивідів до загальнолюдських моральних цінностей, сприяє суспільній консолідації. Суспільний попит на інтегративну функцію релігії зростає в тому випадку, коли система релігійних цінностей збігається з фундаментальними потребами суспільства. З особливою силою це виявляється на сучасному етапі, коли надзвичайно актуальним є вирішення глобальних проблем людства. Усі потреби суспільства сконцентровані навколо однієї, загальної й універсальної проблеми — проблеми фізичного та духовного виживання людства.

Дезінтегративна функція. Дезінтегративна функція полягає в роз'єднанні людей і соціальних спільностей, відчуженні їх від певних цінностей і ідеалів, один від одного, що сприяє конфліктам і суспільній дисгармонії. Дезінтеграція загострюється в тому випадку, коли певні цінності релігії суперечать фундаментальним цінностям тих або інших суспільних систем і структур. Відомо, цінності буддизму, що поставили достоїнство особи вище кастової приналежності індивіда, вступили в суперечності з кастовим ладом в Індії. Християнство, що проголосило вищими цінностями Бога й особу Христа-Спасителя, протистояло римській релігії з культом обоженного імператора. Проголошення в 324 році християнства державною релігією Римської імперії спричинило використання релігії як засобу зміцнення влади імператора і суспільного порядку. Але в середовищі християнської релігії стали виникати секти з їх радикальним протестом проти існуючого ладу.

4. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЇ В СУСПІЛЬСТВІ

Релігія у певних історичних ситуаціях здатна одночасно виступати фактором соціальної інтеграції і дезінтеграції, стабілізувати існуючі суспільні устої і дестабілізувати їх. В одних випадках релігія консервативна сила, в інших — фактор соціальних змін. Підтвердженням служить історія суспільно-політичних рухів, у яких різні протидіючі сили використовують ту саму релігію у своїх політичних устремліннях.

Роль релігії в суспільстві

В оцінках суспільної ролі релігії необхідно враховувати характер і рівні соціальних зв'язків і відносин. Вони характеризуються суперечливими тенденціями — гармонією і дисонансом, що стабілізують факторами і дестабілізують на найрізноманітніших рівнях. Усе це виражається в суперечливих устремліннях соціальних груп, що апелюють до релігії. Релігія здатна виступати не тільки гармонізуючим у суспільстві фактором, але й фактором соціальних конфліктів. Відбуваються розмежування в характері функціонування релігії і релігійних об'єднань. Релігійні об'єднання виконують функції, що виходять за межі власне релігійних функцій, хоча тісно взаємодіють. Є функції релігії політичні, правові, виховні. Це уможлиблює використання релігійних організацій у виконанні різних державних і соціально-групових програм. Російське самодержавство широко

використовувало православну церкву в колонізації східних і південних окраїн, встановлюючи і забезпечуючи в них своє панування.

Використання релігійних об'єднань у державних і суспільних інтересах обумовлено об'єктивними і суб'єктивними обставинами: включенність релігійних об'єднань у суспільний простір, що пов'язує їх з численними соціальними інститутами, наявність ряду спільних інтересів і вирішення завдань релігійними організаціями і світськими інститутами — державними і недержавними. Суб'єктивним фактором є прагнення до взаємної співпраці кожної з них. З одного боку, необхідна рішучість релігійних організацій до такої співпраці. Відмовлення від співпраці із суспільними інститутами властиве сектам і деяким деномінаціям, що пов'язано з позицією ізоляціонізму. Тому однією з найважливіших умов є використання релігійних об'єднань у вирішенні суспільно-значимих завдань, їх відмовлення від ізоляціонізму і перехід на позицію *відкритості* до широкого суспільного середовища. В Україні, як і в інших країнах, що звільнилися від колишніх тоталітарних режимів, створене політичне і правове поле, завдяки якому відкрилася широка перспектива тісної співпраці з релігійними організаціями у вирішенні ряду питань економічного, соціального і ду-ховного життя суспільства.

Релігія змінюється. Змінам піддаються структура релігії, характер і напрямки її відносин із суспільною системою. Зміни обумовлюються характером, рівнем і ступенем попиту на релігію, потребами в її інститутах і функціонуванні. У залежності від суспільного попиту на релігію створюється певний соціальний простір її функціонування, що охоплює сфери суспільного буття і суспільної свідомості на рівнях окремих індивідів, соціальних спільностей, суспільства. У залежності від конкретної історичної ситуації сфера функціонального додатку релігії змінюється у бік звуження або у бік її розширення.

Для визначення процесів у соціології релігії використовуються поняття *сакралізація* і *секуляризація*. Поняття *сакралізації* відображає процес розширення функціонального впливу релігії на суспільство, релігійного санкціонування соціальної поведінки, відносин інститутів. Істотний прояв сакралізації *клерикалізація* (*clerical* — церковний), що означає процес посилення впливу церкви на суспільні сфери. У клерикальному суспільстві церква має статус державного інституту і найважливішою регулюючою і контролюючою силою.

Поняття *секуляризації* характеризує діаметрально протилежний процес звуження сфери функціонального впливу релігії на всі сторони життя суспільства й індивіда, звільнення від впливу релігійно-церковного санкціонування їх життєдіяльності. Ослаблення суспі-

льного попиту на релігію супроводжується *збільшенням попиту на світські форми культури*. Те, що служило надбанням релігії і церкви згодом стає від них незалежним, світським. Секуляризація означає *обмирення*. Розрізняють два її рівні — об'єктивну секуляризацію (на рівні суспільства) і суб'єктивну (на рівні індивіда). Секуляризація і сакралізація — дві основні тенденції суспільного розвитку релігії. Однак домінуюча лінія розвитку релігії: секуляризаційні процеси.

У європейських країнах процес секуляризації почався в епоху Відродження (XIV—XVI ст.) і тривав, розширювався і поглиблювався в наступні століття. З XVII ст. починається секуляризація суспільної думки. Принцип поділу розуму і віри, світська і сакральна, незалежність світських початків від релігійних виявлялося в науковій, філософській і політичній думці. У XVIII ст. Європейське Просвітництво розсунуло межі та поглибило процес секуляризації, протиставивши релігії самостійний і незалежний від неї людський розум. Утверджувалася самостійність від релігії світу. Поняття секуляризації стало виражати переважно ідею самостійності світу, волі вибору людиною світогляду. Йшла боротьба за відділення церкви від держави й освіти від церкви. Секуляризація, що почалася в країнах Західної Європи, охопила увесь світ. Людина живе в секуляризованому суспільстві.

Секуляризаційні процеси проявляються у вигляді політичної, соціальної і культурної секуляризації. У політичній сфері в більшості країн церква відділена від держави, а право сповідувати релігію стало приватною справою громадян. Державне і політичне *регулювання громадським життям стало ґрунтуватися на світських, але не на релігійних нормах*. Помітно знизилася інтенсивність використання релігії і її організацій з політичною метою. Емансипувалися від релігії і церкви різні соціальні інститути, що уже не мають потреби в релігійній легітиматії. Вплив релігії відчувається в природознавстві, техніці, соціальних і гуманітарних науках, мистецтві. Релігійні і світські картини та скульптури стають популярними: в XII—XIII ст. на 97 % і 3 %, у XIV ст. — 50,2 % і 49,8 %, у XIX ст. — 10 % і 90 %, у XX ст. — 3,9 % і 96,1 %. Аналогічна ситуація простежується й у музиці: у XI—XIII ст. практично вся музика носила релігійний характер у XVII—XVIII ст. співвідношення між світськими і релігійними музичними творами склало 42 % і 58 %, у XIX ст. — 21 % і 79 %, у XX ст. — 5 % і 95 %. Аж до XIX ст. в усіх існуючих суспільствах релігія служила фундаментом формування світогляду. Сучасне суспільство тяжіє до формування власного світогляду, незалежного від релігійних символів, що спираються на науку і світську

культуру. Секуляризація обумовлюється рядом факторів економічного, соціального, політичного і духовного розвитку.

Раціоналізація в суспільстві

Індустріальне виробництво немислиме без раціоналізації. Високий ступінь суспільної раціоналізації пояснюється тим, що розвиток індустрії поєднаний з розвитком науки і техніки, що обумовлює участь у виробництві численного наукового та технічного персоналу. Формується високорозвинена технократія і бюрократія, яка керується у своїй діяльності раціоналістичною системою обґрунтування економічних, соціальних, політичних програм. Істотні ознаки індустріального суспільства — *плюралізація і зростаюча диференціація соціальної структури*. Така ситуація демонополізує релігію і позбавляє її можливості зберігати колишній контроль над усіма суспільними сферами. Сама релігія стає приватною справою громадян і одночасно приватним соціальним інститутом. Плюралістична ситуація сприяє множенню різноманітних конкуруючих одна з одною релігійних структур. Релігія плюралізується на численні конфесіональні утворення. Виникають нові релігійні рухи, що співіснують і успішно конкурують з *традиційними* релігіями для того або іншого регіону. Так, у сучасних умовах у США є більше 200 конфесій, а в Україні — більше 70. Замість колишньої монополності, характерної для середньовічного суспільства, в індустріальному суспільстві утверджується поліконфесійність. Це породжує релятивізацію релігійних уявлень, що втрачають колишній статус достовірної й об'єктивної істини. Релігія стає «справою індивідуального смаку», справою суб'єктивної переваги. Процес спрямованості релігії в приватний світ особи, коли релігія стає особистим переконанням, *справою особистого вибору, називається приватизацією релігії*. Плюралізація релігії і її приватизація в сучасному суспільстві розвиваються з наростаючою силою.

Багато соціологів вважають секуляризацію деструктивним і згубним початком функціонування релігії. Однак висловлюється і протилежна думка. На думку Толкотта Парсонса, відомого американського соціолога, втрата впливу релігії на державу і суспільні інститути компенсується тим, що, витиснута зі сфери соціальної, релігія переміщується у внутрішній світ індивіда. Релігія дедалі менше впливає на економіку, державу, культуру. Між тим, у західному суспільстві сучасна людина перебуває в соціальній системі, що усотала християнські цінності і живе під їх впливом. Вплив релігії на громадське життя відбувається не прямо, а побічно. Роль релігії

стає значущою в тому випадку, якщо її вплив здійснюється *зсередини*, але не через зовнішній диктат і церковний примус. Американський соціолог Роберт Белла визначає сучасного християнина як *секуляризованого християнина*, який живе мирським життям. У сучасній ситуації релігія змушена шукати ґрунт не в потойбічному світі, а в етичних цінностях поцейбічного світу. Процес секуляризації означає не ліквідацію релігії, а зміну її переорієнтації і ролі. Секуляризація в трактуванні Толкотта Парсонса і Роберта Белли для релігії нездійсненна. Вплив релігії на світогляд і соціальну поведінку не зменшився, але істотно змінився.

Секуляризацію не варто уявляти спрощено, як процес, що повсюдно і в усіх ситуаціях веде до ослаблення впливу релігії на маси і громадське життя. Досвід світового суспільного розвитку дозволяє знайти ряд факторів, що свідчать про зворотне. У сучасному суспільстві діють фактори, що значно послабляють секуляризаційні процеси і сприяють подальшому відтворенню релігії, зростанню її ролі і впливу на індивідів і різні сфери громадського життя. У країнах Західної Європи стався сильний занепад християнства. Це зовсім не означає світоглядної переорієнтації людей від релігії до невір'я. Занепад християнства в країнах Заходу створив *релігійний вакуум*, що стали заповнювати нетрадиційні релігії і містичні культу. Спостерігається зростаючий інтерес до астрології, спіритизму, парапсихології, магічних ритуалів. У містиці приваблюють уявлення про безпосереднє єднання з Абсолютом, мрія проникнути в таємниці буття і Розуму, прагнення до всебічного розкриття і реалізації внутрішніх, *потенційних можливостей людини*. Серед різних верств населення особливо популярна ідея здобуття душевного, сердечного і фізичного здоров'я, підірваного витратами цивілізації. Широко використовуються нетрадиційні методи оздоровлення: йога, медитація. Сучасний містицизм (неомістицизм) прагне активно використовувати науку в традиційній містиці й опертися на езотеричні знання і практику Сходу. Усе це дозволяє зробити висновок, що індиферентне або негативне ставлення до традиційних релігій окремих верств населення, їх відторгнення від офіційних релігійних організацій найчастіше супроводжуються спрямованістю не до нерелігійного невір'я, а до містичних культів, що лежать за межами офіційних конфесій.

Досить суперечливий процес секуляризації в країнах, що входили раніше до складу СРСР, де панував тоталітарний режим і штучно насаджувався атеїзм. Скасування колишніх обмежень на релігійну і на широку суспільну діяльність релігійних об'єднань створили в країнах Співдружності незалежних держав умови для значного

розширення соціального простору функціонування релігії і зростання її ролі в суспільному житті. Процеси *релігійного відродження* мають десекуляризаційний характер. Однак кваліфікувати ситуацію *релігійним бумом* в Україні, Росії та ряді інших країн Співдружності немає чітких основ. По-перше, помітне зростання інституційних форм релігії (культових споруджень, місій, навчальних закладів та ін.) ще не означає значного піднесення у суспільстві релігійності, але свідчить про створення оптимальних умов для задоволення релігійних потреб віруючих людей. По-друге, інтенсивне звертання до релігії часто відбувається з позарелігійних мотивів. Багато представників інтелігенції апелюють до релігії як до історичної, моральної і культурної цінності, однак не як до *божественного одкровення* і шляху, що веде до досягнення порятунку в потойбічній перспективі. Звертання до релігії, невмотивоване внутрішньою релігійною переконаністю, називається прорелігійністю. Зростання прорелігійних настроїв не дає підстав зробити висновок про масову релігійність. За соціологічними прогнозами, Україна й інші країни Співдружності незалежних держав навряд чи стануть суспільствами масової релігійності.

Майбутнє релігії

Під впливом секуляризаційних процесів, що підривають суспільні позиції релігії, у суспільній думці склалися песимістичні уявлення про відмирання в майбутньому релігії і повсюдному пануванні в суспільстві світських форм культури. Такий прогноз початий ще в XVIII ст. мислителями французького Просвітництва, що прагнули до радикальної перебудови суспільства на засадах Розуму і духовної освіти, у якому не знайдеться місця вірі в потойбічні сили і надприродні чудеса. Через століття основоположником соціологічної науки Огюстом Контом висунуто «закон трьох стадій», відповідно до якого релігія буде витиснута і замінена наукою. На користь песимістичних прогнозів говорить та обставина, що в сучасності розум і наука, дійсно, впливають на громадське життя. Під впливом науки і зростання освіти людей у суспільній свідомості формується залежна від релігії картина світорозуміння. За висловом Макса Вебера, наука викликала *розчаклуення* світу, що означає природне пояснення явищ природи, суспільства, людини без апеляції до надприродного. Однак XX століття, назване *століттям науки*, не підтвердило прогнози про релігію французьких просвітителів і Огюста Конта: релігія продовжує існувати, не витіснена ні наукою, ні освітою. Мало того, протест проти зростаючої раціоналізації і

бюрократизації сучасного суспільства, у якому людина є придатком машини, розчарування в наслідках науково-технічної цивілізації обумовлює тяжіння людей до ірраціональності, містики і релігії. В основі прогнозів французьких просвітителів і Огюста Конта спостерігаються дві обставини: *абсолютизація ролі розуму і науки в суспільному прогресі і зведення взаємовідносин між релігійною вірою і розумом, між релігією і наукою до їх неминучого конфлікту*. Проте у сучасності утверджується уявлення про зростаючу роль в суспільному прогресі позанаукових форм культури, що мають високий гуманістичний потенціал, в тому числі і релігії. Для оздоровлення суспільних відносин громадськість змушена не тільки апелювати до науки, але й до релігії, використовуючи її гуманістичний потенціал. Така ситуація робить релігію і науку не взаємними ворогами, але й не союзниками. Варто враховувати, що чимало сучасних віруючих, особливо представники інтелігенції, апелюють не тільки до релігії, містики, але й до численних наукових досягнень, адаптуючи їх до релігійного світогляду. У їх свідомості наука і релігія, незважаючи на властиві їм протилежні початки, можуть приводитися до стану взаємної гармонії.

Інша теорія, що прогнозує зникнення релігії, запропонована Карлом Марксом, який у релігії вбачав, насамперед, прояв феномена відчуження, думав, що тією мірою, якою переборюватиметься економічне гноблення і супровідні його форми *мінливого світу*, релігія поступиться місцем реалістичному розумінню життя. Релігії, що орієнтує людину на потойбічний світ, протиставляється прогресивне високоіндустріальне суспільство, що орієнтує людей не на потойбічне благо, а на поцейбічне в суспільній сфері. Однак початий у ряді країн експеримент побудови суспільства, вільного від релігії, зазнав краху. Вороже ставлення тих або інших політичних сил до релігії в будь-якій формі її прояву неминуче приводить до відчуження від них віруючих мас.

На сучасному етапі більшість політичних рухів з метою успішного здійснення своїх програм намагаються заручитися підтримкою релігійних об'єднань і віруючих. Навпаки, гасло створення суспільного порядку без релігії насправді приводить до відсторонення від боротьби за такий порядок величезного соціального потенціалу в особі релігійних об'єднань. Карл Маркс і багато хто з його послідовників однозначно співвідносили релігію з експлуататорськими класами, інтереси яких релігія покликана освячувати божественним ореолом. Боротьба з релігією стала розглядатися складовою частиною класової боротьби експлуатованих проти гнобителів. Між тим на досвіді гострих соціальних і політичних конфліктів переконує-

мося, що релігія не пов'язується однозначно з імущими верствами і що її гасла найчастіше використовуються соціальними низами в боротьбі за свої права. Прогнози відмирання релігії в секулярному суспільстві не здійснилися і вже не є актуальним питання: «А чи є майбутнє у релігії?».

Історичний досвід свідчить, що релігія з її інститутами спроможна не тільки виживати в секуляризованому світі, але й у конкретних ситуаціях підсилювати свою соціальну роль. Майбутнє релігії багато в чому залежить від рівня суспільного попиту на неї. Суспільство ускладнюється, змінюється, а отже, змінюється життя людей, і люди звертаються до все нових цінностей, де прагнуть знайти собі життєву опору. З одного боку, постіндустріальне суспільство з його матеріально-споживацькими цінностями виявляє його несумісність з релігійними ідеалами, що орієнтують людину на божественний початок. Людині, що шукає життєву опору у володінні матеріальними цінностями й одержує від їх володіння внутрішнє задоволення, далека релігія, що закликає відмовитися від такої позиції і відповідного їй способу життя, звернувшись до божественної першооснови. Але, з іншого боку, розчарування людей в існуючих суспільних устроях, утрата довіри до різних соціальних програм дозволяє їм звертатися до релігії і приймати її цінності, у яких вбачається джерело подолання соціального зла і несправедливості.

Суспільний попит на релігію неоднозначний: в одних випадках знижується, в інших — зростає. Майбутнє релігії також багато в чому залежить від позиції релігійних об'єднань у ставленні до суспільства з його секулярними порядками. З одного боку, секуляризація завдає шкоди традиційним основам життєдіяльності релігійних інститутів, але з іншого — вона відкриває широкі можливості для використання багатьох досягнень світської культури з метою оптимізації релігійного життя. У такому випадку перед релігійною громадськістю стоїть дилема: або блокувати світську культуру, або вступити з нею в діалог.

Шлях блокування світської культури веде до *фундаменталізму*, а вступ релігії в діалог з наукою — до *модернізму*.

Фундаменталізм — антисекулярний рух, спрямований на збереження в непорушності традиційних релігійних основ, супроводжуваний ворожим ставленням до світських початків. Фундаменталісти вважають, що релігія має вирішувати всі проблеми суспільства й індивіда, висувають основним нормативом життя *ідею божественного порядку* і утверджують монополію релігії на духовне життя. Фундаменталізмом відкидаються будь-які спроби відновлення релігії, світський гуманізм, можливість діалогу і співробітництва зі світсь-

кими громадськими організаціями. Прихильники фундаменталізму є в різних конфесіях — іудаїзмі, християнстві, ісламі й інших релігіях, виступають під гаслом релігійного відродження в душі повернення до своїх первісних джерел і очищення релігії від *нашарувань цивілізації*. Фундаменталізм — захисник традиційного способу життя і ставить завданням не тільки зміцнити спосіб життя, але й поширити його на всі суспільні сфери. Так, у ряді мусульманських країн (Іраку, Пакистані, Судані та ін.), що проводять політику ісламізації, режими вводять обов'язкове носіння жінками «шаріатського одягання», що закриває все тіло й обличчя. За законами шаріату злодіям відтинають руки, розбійникам — руки і ноги. На місцях вводяться шаріатські суди, що здійснюють свою діяльність за принципами *ісламської конституції*. Намагаючись зберегти в непорушності релігійну традицію, фундаменталізм підриває довіру до релігії широких суспільних верств. Соціальні верстви здатні бачити в релігії консервативну силу, що перешкоджає суспільному і культурному прогресу.

Модернізм — тенденція, спрямована на відновлення структур релігійного комплексу. Модерністів не слід вважати кон'юнктуристами, що пристосовуються до соціальних умов з корисливою метою, як це вважалося вульгарною атеїстичною критикою. Релігійний модернізм варто розглядати як спосіб оволодіння світською культурою, впровадження окремих її досягнень в релігійних структурах. Це означає не просте пристосування релігії до умов, що змінилися, але освоєння нею соціальних і культурних цінностей. Тому прихильники модернізму виступають за активний діалог і співробітництво релігії з наукою і світською культурою, релігійних організацій з нерелігійними в галузі вирішення глобальних проблем цивілізації. Однак, модернізм небезбитковий для релігії. Впровадження елементів світської культури в релігійні структури здатне привести до «обмирщення» релігії, що викликає серйозне занепокоєння в релігійних колах. З їх боку також викликає занепокоєння, що інтенсивна включеність релігії і релігійних організацій у здійснення тих або інших соціальних програм створює загрозу перетворення релігії в придаток секулярного суспільства і світського гуманізму, тому для модерністів дуже актуальним є пошук оптимальної взаємодії тенденції релігійного відновлення зі збереженням конфесіональної традиції, тенденції «служіння світу» зі служінням Богу. Усе це означає тенденцію по-мірного відновлення, де елементи релігійного модернізму поєднуються з елементами фундаменталізму.

Сучасне суспільство перебуває в ситуації вирішення ряду глобальних проблем, пов'язаних з виживанням людства. Їх успішне вирішення вимагає об'єднання всієї громадськості — релігійної і світ-

ської, нарощування між ними всебічного діалогу і співробітництва. Ідейним фундаментом такого співробітництва має стати принцип гуманізму, що утверджує пріоритет духовно-перетворюючої сили в людському початку. Майбутнє релігії багато в чому залежатиме від ступеня усвідомлення її гуманістичного потенціалу громадськістю і її повсюдним впровадженням у громадське життя.

Література

Американська соціологія. Перспективи, проблеми, методи. — М., 1971.

Бергер Р., Лукман Т. Соціальне конструювання реальності. — М., 1966.

Буржуазна соціологія на рубежах ХХ століття. — М., 1986.

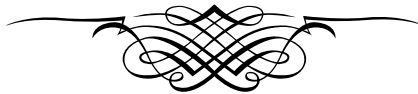
О'Деа Г. Соціологія релігії. — Нью-Йорк, 1979.

Сухов А. Д. Релігія в історії суспільства. — М., 1979.

Тіліх П. Динаміка віри. — М., 1957.

Угринович Л. М. Вступ до релігієзнавства. — М., 1986.

Хакслі Д. Релігія без одвертості. — М., 1992.

СОЦІОЛОГІЯ СІМ'Ї. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

Соціологія сім'ї— галузь соціології, що вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин в конкретних соціально-економічних і культурних умовах. На відміну від інших галузей знань соціології, в 70—90-х роках ХХ ст. стан в галузі соціології сім'ї в Україні дещо пожвавився. Проведено ряд досліджень в галузі відтворення і соціального функціонування сім'ї. Пожвавлення інтересу до сім'ї викликане і тим, що сім'я забезпечує фізичне і духовне відтворення населення, тобто виконує таку соціальну функцію, яка не під силу жодному соціальному інституту, що сім'я здійснює господарсько-побутові та інші соціальні функції, виступає фактором формування, переоцінки цінностей і рекомендацій дорослим у процесі їх життєдіяльності.

1. СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ

Суть сім'ї та шлюбу

Одним з найстародавніших соціальних інститутів є сім'я. Виникла сім'я в надрах первісного суспільства значно раніше класів, націй, держав. Суспільна цінність і значущість сім'ї обумовлена її «виробництвом і відтворенням» безпосередньо життя, вихованням дітей, формуванням їх індивідуальної свідомості. Сім'я — об'єднання на шлюбі або кровній спорідненості людей, пов'язаних спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю за виховання дітей, піклуванням про рідних і взаємодопомогою. Шлюб — це історично обумовлена, санкціонована і регульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що встановлює їх права і обов'язки один до одного і до дітей та рідних.

У процесі історичного розвитку під впливом панівного в суспільстві способу виробництва, способу життя і суспільних відносин систематично змінювалися і змінюються відносини сім'ї і суспільства, сім'ї та особи. Прогрес суспільства тісно пов'язаний з усуненням, зменшенням дискримінації жінки на виробництві, в соціальній і духовній сферах, в шлюбному законодавстві, з істотними змінами функції сім'ї, створенням умов для вдосконалення шлюбно-сімейних відносин, посиленням і розширенням виховання. Всі соціально-економічні, культурні процеси — позитивні

та негативні, що відбуваються в суспільстві, впливають на функціонування сім'ї, яка є осередком суспільства. На сім'ю і її моральний стан безпосередньо впливають фактори навколишнього соціального середовища: соціально-економічні процеси виробничих, трудових колективів, повсякденне життя.

В сім'ї відображаються і переплітаються найрізноманітніші суспільні відносини: економічні, соціальні, політичні, правові, духовно-ідеологічні, психологічні, моральні, естетичні. Зрозуміло, не можна не враховувати і природнобіологічні сімейно-шлюбні відносини. Основні ознаки сім'ї: шлюбні або кровно-родинні зв'язки між усіма її членами (подружжям, рідними, дітьми та ін.), спільне проживання в одному приміщенні, спільний сімейний бюджет. Юридичне оформлення тут не виступає неодмінною умовою. Та й інші ознаки не такі вже й чіткі: скільки часу потрібно жити спільно — тиждень або кілька років, все життя, яку частину від особистого бюджету кожного з членів сім'ї включає весь сімейний бюджет та ін. І це тоді, коли такі ознаки, здавалось би, найефективніші, фіксовані. А як і чим виміряти ті тонкі системи відносин, що перетворюють сім'ю в особливе духовне об'єднання? Як не парадоксально, але саме це все, не стільки осяжне розумом, скільки сприймане інтуїтивно, становить той самий стрижень сім'ї, без якого сім'я не сім'я. Добра, міцна сім'я — один з найважливіших компонентів людського щастя. В міцній, дружній, згуртованій і здоровій сім'ї зацікавлені суспільство, держава, хоча утворення сім'ї, вступ до шлюбу чоловіка і жінки регулюється правом, все ж провідне місце тут належить моралі. Та багато деталей шлюбу контролюється тільки совістю тих, хто вступає до шлюбу. Щасливий лише розумний, виправданий справжньою любов'ю шлюб. Будь-який інший шлюб, побудований лише на захопленні та пристрасті чи на підлому розрахунку — безрозсудливий. Шлюб — це традиційний засіб формування сім'ї і суспільного контролю за нею, одне із знарядь, один із засобів самозбереження і розвитку суспільства.

Своєрідним соціальним орієнтиром для совісті тих, хто вступає до шлюбу, є моральні норми, узагальнені у практиці сучасної сім'ї: *по-перше, реєстрація шлюбу відповідними державними органами є не тільки юридичний акт, але й форма прийняття моральних обов'язків, що впливають із шлюбу.* Так, у Конституції України зазначається, що шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка і що кожен з подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних ба-

тьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою (ст. 50). Правда, в Україні, як і в інших країнах, є сотні тисяч сімей, не зареєстрованих у шлюбі. Ніхто не примушує до укладення і реєстрації шлюбу, але всякий має підкорятися законам шлюбу. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народилися вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. *По-друге, морально виправданий лише той шлюб, який укладається на взаємній любові. Адже прислів'я каже: «Без сонечка не можна пробути, без любові не можна прожити». Потретьє, рішення про укладення шлюбу має належати лише тим, хто вступає до шлюбу;* поради батьків і друзів можуть бути враховані, але не мають вирішального значення. Потрібно бути соціально і психологічно підготовленими до вступу в шлюб (готовність до корисної праці, до виховання дітей і самообслуговування). Одружитися — це наполовину зменшити права і удвічі збільшити обов'язки. Морально регулюється не тільки вступ до шлюбу, але й розлучення. Якщо між подружжям зникли взаємна повага, дружба, любов і сім'я не може більше вирішувати свої функції, то розірвання шлюбу є моральним. Тут розлучення лише офіційно фіксує те, що уже сталося — розпад сім'ї.

У сімейних відносинах через їх складність, інтимність і індивідуальність виникає багато суперечностей, що регулюються мораллю. Моральні норми, що регулюють сімейні суперечності, ємкі за змістом і значущістю. *Це взаємна любов між подружжям, визнання рівності, недопустимість підкорення одного з них іншому або спроб командувати іншим, піклування і чуйність у взаєминах між подружжям і всіма членами сім'ї; любов до дітей, виховання і підготовка їх до трудового, соціально корисного життя, тактовність у вирішенні сімейних суперечностей; взаємодопомога у всіх видах діяльності, в тому числі і в побуті.* Вимоги взаємної любові, рівності і взаємодопомоги подружжя — основа, від якої залежить вирішення багатьох великих і малих питань, які щоденно виникають в сім'ї і в суперечках, зіткненні інтересів, думок, позицій та ін. *Рівність між подружжям — основа їх взаємної поваги та дружби: це часто піддається випробуванню, особливо здебільшого у випадках розходження в рівнях духовного, політичного і морального розвитку подружжя і відмінностей їх суспільного стану.* Ось чому рівність у сім'ї вимагає участі обох: чоловіка і жінки в суспільнокорисній праці, в суспільній діяльності і домашній праці тому, що тільки рівна їх участь створює сприятливі умови для такого ж рівного розвитку обох —

жінки і чоловіка, для їх духовної близькості, дружніх стосунків. Особливу важливість становить моральний обов'язок *виховання дітей*. Здійснення сім'єю функції виховання дітей може успішно вирішуватися, якщо в сім'ї встановлюється атмосфера дружби, взаємоповаги, взаємодопомоги, розумної вимогливості до дітей, поваги до праці. Або взяти таку важливу соціальну проблему — проблему захворюваності та стану здоров'я населення. Адже саме в сім'ї закладаються генетичні, біологічні основи здоров'я, а також звички, навички, установки берегти і дбати про здоров'я. Займається людина фізкультурою чи не займається, любить в часи дозвілля бувати на природі або не любить, чи завжди дотримується активного способу життя та інше — все це, звичайно, починається з сім'ї.

Користування людей матеріальними благами і духовними цінностями також багато чим визначається сім'єю. Саме сім'я виховує смаки, потреби, схильності молодого покоління. Саме від сім'ї, насамперед, залежить, наскільки молода людина зуміє залишатися сама собою, протистояти нерозумній і руйнівній моді та ін. Який професійний рівень спеціаліста і, отже, яка ефективність його функціонування — це також в певній мірі залежить від сім'ї. У сім'ї закладаються звички, навички, формуються традиції, моральні відносини між старшими і молодшими, милосердя або байдужість, тепла доброта або холодна корисливість. Все це стосується соціальної значущості сім'ї. Але сім'я має і персональну значущість. Для більшості людей сім'я — нормальне, необхідне середовище проживання, існування. За даними соціологічних досліджень смертність людей, які не перебувають в шлюбі, значно перевищує смертність серед людей сімейних, одружених. Це стосується практично всіх причин смертності — і самогубств, і внаслідок зловживання алкоголем, нікотином або наркотиками, і смертності через хворобу, що вимагає тривалого лікування. Особливо це стосується чоловіків. Так, у віці від 20 до 65 років розлучені чоловіки удвічі частіше вдаються до самогубств, аніж сімейні, в 3,3 рази частіше вмирають від цирозу печінки і від раку, в 5,4 рази частіше — від діабету і туберкульозу та ін.

Зрозуміло, сприятливо впливає на чоловіків лише здорова, благополучна, щаслива сім'я, створення якої, як правило, вимагає значних зусиль і певних якостей особи. Неблагополучна, нещаслива ж сім'я швидше погіршує стан людини. Немало неврозів та інших захворювань, аномалій мають свої джерела саме в сім'ї, у взаємовідносинах між подружжям. Увага до сім'ї з боку держави, науки, суспільної думки зростає. Процес формування сім'ї в надто тяжкий

період, що переживає держава, ускладнюється рядом обставин. Ще не подолані ті традиції, що заважають становленню сім'ї, не всі ще досить усвідомили те нове, без чого неможлива практична ділова сім'я. Адже багато століть сім'я виступала лише постачальником людських і трудових ресурсів, об'єктом державної політики, що здійснювалася за принципом «суспільне над усе». Держава вирішувала за сім'ю все. Звідси і вторинність для держави тих функцій, які завжди нею декларувались: навчання, виховання, охорона здоров'я, підвищення добробуту та ін. Повна залежність сім'ї від держави перетворила її фактично в безпорадну, безвладну. Все це потребує змін. Держава має будувати політику так, щоб сім'я могла розраховувати, насамперед, на свої можливості. А власні можливості можуть виникнути у сім'ї тоді, коли державою створюються для неї необхідні умови: економічні, соціальні, правові.

Соціальні функції сім'ї

Функції сім'ї — це способи, методи прояву її активності, життєдіяльності всієї сім'ї і окремих її членів. Соціальні функції, що їх реалізує сім'я, обумовлюють важливу роль сім'ї в суспільстві. Основні соціальні функції сім'ї:

— *відтворення населення*. Функція відтворення населення включає фізичне (народження дітей) і духовно-моральне відтворення людини в сім'ї. На зміну переважно економічним стимулам народження дітей в минулому, дедалі відчутніше приходить духовно-моральне: глибока моральна і психологічна потреба у своїй дитині, бажання мати її від коханого чоловіка, прагнення відтворити в дітях себе, повторити разом з ними життєвий шлях, надія і упевненість в майбутній духовній спорідненості з дітьми та онуками, що скріпляють кровнородинний союз, іменна гордість, гордість прізвища;

— *господарсько-побутова*. Відображається господарсько-побутова функція сім'ї у веденні домашнього й особистого допоміжного господарства, садівництва і городництва, в обслуговуванні і самообслуговуванні членів сім'ї, в підтримці належного санітарного стану і гігієни в житлі, додержанні сімейного бюджету;

— *виховна*. Виховна соціальна функція сім'ї визначає відповідальність батьків за духовно-моральне, політичне, естетичне виховання дітей; народна мудрість говорить: «Батько не той, хто дитину народив, а той, хто її виховав»;

— *взаємне піклування членів сім'ї один про одного, особливо про літніх*. Має за мету підвищення відповідальності дітей за ба-

тьків, забезпечення їх спокійної старості, а також постійної і взаємної морально-психологічної підтримки, всебічного піклування;

— *організація та використання вільного часу, насамперед — дозвілля*. Її мета — допомогти членам сім'ї найплототворніше реалізувати свої здібності і таланти в самодіяльності, в розумному споживанні духовних цінностей, в забезпеченні активного відпочинку.

Ще виділяються функції сім'ї: *соціалізації особи, духовного спілкування, співробітництва в процесі виховання* та ін. Але важливе не стільки детальне перерахування всіх функцій сім'ї, а поділ їх, з одного боку, на задоволення переважно матеріальні, господарсько-побутові, а з іншого — переважно емоційні і соціально-психологічні потреби людей. *Зрозуміло, відтворення населення має не тільки біологічний, а й соціальний аспект, пов'язаний з вихованням і навчанням дітей*. Встановлено, що у вихованні і навчанні дітей сім'ю замінити ніякими суспільними установами не можна. Тільки в сім'ї дитина природно і найефективніше одержує першу соціалізацію своєї особи, видобуває своє *Я*. В сучасних умовах рідко яка сім'я може дати своїй дитині ту підготовку, яку можуть дати їй суспільство, соціальні інститути (сім'я, школа, технікум, ліцей, вищий навчальний заклад та ін.). Але той морально-психологічний потенціал, що закладає в дитині сім'я, залишається на тривалий період або й на все життя. Саме в сім'ї дитина пізнає ази життя, зустрічається і з відносинами авторитету — посадового, батьківського і функціонального, заснованого на вищій компетентності батьків або старших братів і сестер, їх розвинутих навичок та уміння, успішності їх діяльності. *Репродуктивна і економічна діяльність сім'ї тісно пов'язана з життям суспільства, і тому державі не байдуже, як ці проблеми вирішуються*. Якщо тривалий період вважалося, що виховання дітей не стільки державна, скільки суто особиста справа кожного, то тепер виховання дітей — і державна, і сімейна справа. Ось чому виховна функція сім'ї тісно пов'язана з *репродуктивною*, коли йдеться про соціальне відтворення населення. В сучасних умовах середня сім'я в Україні складається здебільшого з трьох осіб і майже третина сімей — з чотирьох-п'яти осіб. І хоча з першої половини 90-х років кількість таких сімей значно зменшилася, все ж просте відтворення знаходиться під загрозою. Поки цей процес триває, зберігається реальна можливість депопуляції населення. Уже тепер смертність переважає народжуваність. На репродуктивну функцію сім'ї негативно впливають розлучення. Тому суспільство не може байдуже ставитися до такого явища. Величезне значення надається здо-

ров'ю подружжя, його здатності відтворювати самих себе. Статистичні дані свідчать, що до 30 % сімей страждають бездітністю, причому 40 % з них із причин безплідності чоловіка. Тоді як збільшення двох-трьохдітних сімей стримується не лише особистими прагненнями подружжя, а й економічними умовами і правовим станом. Це і пояснює причини того, що починаючи з середини 90-х років в Україні смертність перевищує народжуваність. На поведінці молоді відбивається рівень знання про всебічність сімейного життя. Соціологічні дослідження свідчать, що рівень культури статевих взаємовідносин між подружжям, як правило, дуже низький. Тим часом формування правильних рекомендацій молоді в інтимній сфері є однією з важливих складових її виховання. В сучасних умовах значна частина молоді або зовсім не одержує інформації про сім'ю, про її інтимні відносини, або одержує її дуже обмежено, що негативно впливає і на дієздатність сім'ї та на стабільність шлюбів.

Виховання — велика справа: ним вирішується, доля людини. Виховання здійснюється в процесі повсякденного спілкування дитини з членами сім'ї, рідними, всіма людьми, з якими сім'я вчить дитину жити серед людей, прищеплює їй основи певних ідейно-політичних поглядів, світоглядних рекомендацій, моральних норм і правил. Дитина в сім'ї пізнає і освоює моральні норми. У дитини формуються первинні навички і зразки поведінки, шліфуються індивідуальні морально-психологічні риси, закладається фундамент психологічного здоров'я. Та й у період навчання дитини в школі, технікумі, ліцеї, вищому навчальному закладі, в період праці на виробництві виховна функція сім'ї не відмирає, виховний вплив на підростаюче покоління не припиняється. Людина, яка виросла в нормальній сім'ї, в своїх вчинках, як правило, керується не лише думкою всього суспільства або членів трудового колективу, а й думкою своїх рідних. Світ існує не для того, щоб його пізнавали, а для того, щоб виховувалися в ньому. Народжуються слабкими — потрібна сила, народжуються безпорадними — потрібна допомога, народжуються байдужими — потрібна розсудливість. Все, чого не мають від народження і без чого не можна обійтись, ставши дорослим, дається вихованням. І будь-яка особа реалізує себе, насамперед, в суспільно-корисній діяльності. Звичайно, щорічно людина, яка працює, одержує професійну відпустку, іноді, якщо пощастить, користується будинками відпочинку, пансіонатами, санаторіями, їздить на курорти та в інші місця для відновлення своїх сил. Але основним осередком для відновлення сил все-таки є сім'я, де людина знаходить фізичну, матеріальну, моральну, пси-

хологічну підтримку, допомогу та ін. Та практично по-різному складаються стосунки в сім'ї — і позитивно і негативно, по-різному вони і впливають на людину. Ось саме тут важливу роль відіграє *комунікативна функція сім'ї* — задоволення потреб людини в спілкуванні і в уособленні. В сучасних умовах спілкування стало складнішим, виділяється ряд сфер і видів спілкування. Особливе значення мають форми професійного, ділового спілкування, що характеризується високим ступенем формалізації, інша справа — домашня обстановка, де, як правило, поводяться з людьми, по-перше, соціально і психологічно близькими, а по-друге, де делікатно, шанобливо ставляться до особи кожного. Тут задовольняються потреби в інтимному спілкуванні, у взаєморозумінні і взаємопідтримці. Зрозуміло, що таку функцію може реалізувати лише здорова сім'я, де панує повна повага кожного члена сім'ї, взаємоузгоджений, дружній морально-психологічний клімат.

Типи сім'ї. Сім'я та відтворення населення

Сім'я — це сплав трьох різновидів любові: подружньої, батьківської і дитячої. Любов невіддільна від обов'язку, вірності, самодисципліни, спільності інтересів і мети, відповідальності, взаємної поваги, гордості одного за одного. В Україні налічується понад 15 млн сімей. Кожний рік утворюється понад 300—400 тис. подружніх пар. Чітко простежується тенденція до помолодшання шлюбів. Який же тип сім'ї існує в сучасному суспільстві? Як не дивно, але й досі в соціології, психології та інших галузях знань відсутня чітка типологія сім'ї, хоча така прогалина починає поступово усуватися. Є ряд досліджень, в яких розкривається той чи інший бік питання. В сучасних умовах соціологи, психологи, політологи характеризують сім'ю, по-перше, як соціально-класовий осередок: сім'я робітника, працівника сільськогосподарського виробництва (фермера, кооператора, орендатора), представника інтелектуальної праці та ін., по-друге, міська, сільська (за типом поселення), по-третє, однонаціональна, міжнаціональна (за національною ознакою); по-четверте, за тривалістю, віком (сім'я молодіжна, молодого подружжя, сім'я, яка чекає дитину, сім'я середнього подружнього віку, літні подружні сім'ї та ін.); за кількістю членів сім'ї (бездітні сім'ї, малодітні сім'ї, багатодітні сім'ї та ін.). Якщо три типи сім'ї (за соціально-класовою ознакою, типом поселення, національною ознакою) характеризуються досить просто, то типи сім'ї за віком, тривалістю існування, кількісним, чисельним складом та інші мають багато відмінностей.

Сім'я молодіжна — це сім'я, яка тільки створилася, оформилася. Для такої сім'ї атмосфера ейфорії — нормальне явище. Про такі сім'ї вдало підмітив поет Сергій Чекмарьов: «Їх любов — це перець, вогонь і жовч. Це трояндою квітнуча рана. Вона має мучити і пекти, вона не терпить спокійної розмови».

Молода сім'я — це сім'я, яка зустрілась з першими несподіваними перешкодами. Кожний з сім'ї — чоловік чи жінка думають, що однієї любові мало. Треба б мати побільше доброти, про яку так вдало сказав Вільям Шекспір: «Моя любов без дна, доброта — як широчинь морська: чим більше її бачу, тим стаю безмежнішим й багатшим», більше поступливості, турботливості, тактовності, проявів належної уваги до батьків і близьких. В сім'ї, яка чекає дитину, помітно зміцнюються подружні стосунки: дружина не залишається без уваги, з'являється надзвичайна турботливість одне до одного.

Сім'я середнього подружнього віку (від трьох до десяти років спільного проживання). Це період найкритичніший, відповідальний в житті такої сім'ї. Він пояснюється тим, що саме в такий період з'являються нудьга, одноманітність, стереотипність у взаєминах подружжя. Прислів'я говорить: однією любов'ю ситим не будеш і вік, обнявшись, не просидиш. Починають розгоратися конфлікти, і на такий період припадає більшість розлучень і розпадань сімей.

Сім'я старшого подружнього віку (десять—двадцять років подружнього життя). Морально-психологічне благополуччя подружжя в такій сім'ї залежить від духовного багатства їх особистостей, взаємної поступливості, спільних потреб та інтересів. *Літня подружня сім'я* — сім'я, яка прожила не один десяток років спільно. А, як відомо, у прожитого життя є два крила: одне несе радощі, а друге — сльози утирає. Ця різновидність сімей виникає після вступу до шлюбу їх дітей, появи онуків. Подружжя вступають в нові для них ролі — бабусь і дідусів, освоюють нові функції в сім'ї і, як і раніше, люблять один одного. Про таку любов поет Степан Щипачов писав: «Нехай пильно дивляться чоловіки і гадають, як хочуть. Нехай! Бувають жінки, схожі на ледь зів'ялі квіти. Ще милішою, ще дорожчою для чоловіка стала ти».

Певний тип сім'ї становлять сім'ї: бездітні, малодітні, багатодітні та ін. *Бездітні сім'ї* — це сім'ї, де протягом десяти років спільного життя в подружжя не народилася дитина. Таких сімей в Україні близько 30 % від загальної кількості. Причому, близько 12 % з них залишаються бездітними через медико-біологічні причини, решта — через небажання мати дітей. Кожна третя сім'я з такої групи розпадається частіше з ініціативи чоловіків.

Однодітні сім'ї в Україні становлять в містах — 53,6 %, а в селах — 38—40 %. З таких сімей розпадається приблизно кожна друга. Проте, не можна стверджувати, що такі сім'ї розпадаються через те, що в них тільки одна дитина, оскільки подружжя вважають, що жити спільно скільки-небудь ще вони не можуть і тому не ризикують завести другу дитину. З одnodітної сім'ї нерідко виходять люди добре розвинуті інтелектуально, але дуже ущербні морально-психологічно і комунікативно. *Малодітні сім'ї* (сім'я з двома дітьми) — найпоширеніші, і тут менше буває розлучень (якщо серед одnodітних сімей розпадається майже кожна друга, то в малодітних — лише кожна сьома сім'я). *Багатодітні сім'ї* мають трьох і більше дітей. Серед таких сімей майже не буває розлучень, а якщо і трапляється розпад сім'ї, то винятково з вини чоловіка. Головна заслуга в міцності і стабільності сім'ї належить жінці, матері. *Неповна сім'я* — така, де один з батьків залишився з дітьми (частіше — мати). Причин для такого становища багато і вони різні: смерть одного з батьків, розлучення або позашлюбне народження дитини, а то й усиновлення одинокою жінкою чужої дитини та ін. Такий тип сім'ї соціально найменш ефективний. *Окрема сім'я* — це така, що створюється подружжями з дітьми або без них, живе окремо від батьків та інших рідних. Це самостійні, незалежні сім'ї. Тут частіше виникають суперечки, тривалі сімейні конфлікти та ін. Бувають ще *великі сім'ї*, які об'єднують представників кількох поколінь. За даними соціологічних досліджень приблизно до 60 % молодих подружжів живуть в таких сім'ях. Сімей же, які включають дві подружніх пари, налічується в Україні 56 %. В таких сім'ях раціонально налагоджений побут, у молодших подружніх пар часто буває більше часу на дозвілля. Є ще великі сім'ї, які складаються з трьох і більше подружніх пар. За особливими умовами сімейного життя виділяються *студентська сім'я* та ін. Аналіз і характеристика типів сім'ї не вичерпується їх різноманітністю. Сім'я легше і ефективніше здійснює індивідуальний підхід до людини, своєчасно помічає прорахунки у виховній діяльності, активно стимулює прояви позитивних якостей і бореться з негативними рисами характеру. В сучасних умовах мало хто заперечуватиме той факт, що ключова роль в сім'ї належить жінці. Саме її свідомість, поведінка, її роль як подруги, матері, працівниці ставлять перед нею високі вимоги. Безперечно, що професійна діяльність, спілкування з людьми, участь в соціально-політичних рухах розширює кругозір жінки, збагачує її інтелектуальний і емоційний світ, і цим створює можливість для зростання шансів матері і виховательки, підвищує її авторитет серед дітей і в сім'ї.

Уміння створювати сім'ю — неабиякий дар подружжя, особливо жінки. Соціологічні дослідження показують, що ніколи не суперечать приблизно чверть сімей. Але порівняно широке розповсюдження суперечок і конфліктів свідчить, наскільки велике для функціонування сім'ї є уміння не загострювати, а долати суперечки, тобто створювати, формувати культуру подружніх взаємовідносин, яку потрібно цілеспрямовано виховувати в сім'ї, в школі, на виробництві, всюди. Культурою визначаються і відносини подружжя у самому вихованні дітей, зокрема розуміння сенсу і значення морального виховання у формуванні особи та ін.

Діти, сім'я і соціальне оточення

Виховують і розвивають людину всі позитивні і негативні емоції, та найкращий університет, за висловом Олександра Пушкіна, — щастя. Щастя довершує виховання душі, здатної до доброго і прекрасного. Суть емоційних відносин між батьками і дітьми розкрив відомий педагог Василь Сухомлинський, який підкреслював, що нормальний моральний розвиток, гармонія любові, щастя (а від гармонії по суті залежить моральне здоров'я людини) можливі тільки за умови, якщо дитина переконана: я комусь дуже, дуже потрібна, я для когось безмежно дорога. Хтось вбачає в мені сенс свого життя. Але і я кимось дуже, дуже дорожу, без когось я не можу жити. Можливо, це переконання не виступає у вигляді ясної, чіткої думки, але воно наповнює всю людську суть, єство дитини переживаннями радості, повноти життя. По суті, таке переживання відбувається в процесі формування в дитини своєї психологічної бази для її подальшого морального розвитку, включаючи формування механізмів відповідальності і волі, гідності і упевненості в собі. Гідність і упевненість є антитезою комплексу неповноцінності, що знижує можливість самоутвердження і самореалізації особи.

З самого початку соціалізації дитина зустрічається із зовнішнім світом, починає пізнавати суспільні відносини за допомогою батьків і в дитячих садках. Та на жаль з середини 90-х років в Україні через складні економічні обставини дитячі дошкільні установи не розширюються, а скорочуються і лише близько 50 % дітей забезпечені ними. До того ж, далека від оптимального і система виховання дітей в них (низька кваліфікація вихователів, слабка матеріальна база, погане медичне обслуговування та ін.). Дедалі гострішою стає і проблема психологічної самотності і її вплив на формування і життєдіяльність особи. Соціологічні до-

слідження, проведені в Донбасі, Придніпров'ї, Харкові та інших регіонах в дитячих будинках, показали, що рівень емоційного і інтелектуального розвитку цих дітей нижчий, аніж у дітей, які живуть і виховуються в сім'ях. Звичайно, сім'ї також бувають різні. Не випадково багато підлітків висловлювали думку, що сім'ї в основному займаються їх матеріальним забезпеченням (одягом, їжею та ін.), що дорослим ніколи спілкуватися з дітьми, а часто в них і нема бажання. Саме тоді і формуються стихійно різні групи, що служать психологічним «пристанищем», якого не вистачає дитині в сім'ї. Особливо актуальна проблема в умовах міста, де соціальний контроль майже не бере участі у вихованні молоді, хоча суспільна думка могла б бути ефективним засобом соціалізації молоді.

В життя молоді, особливо у передпідлітковий і підлітковий її період, входять так звані неформальні групи однолітків з їх специфікою субкультури, груповими цінностями, жорстко регламентованим лідерством. Такі групи однолітків часто досить успішно конкурують із сім'єю, чому можна було б радіти, якщо група соціально здорова, а сім'я неблагополучна, але що не може не викликати занепокоєння і тривогу, якщо моральна перевага на боці ущербної групи або деформованої сім'ї. В таких ситуаціях поведінка дитини залежить від закладеної їй в ранній період моральної сформованості, певного запасу міцності, що базується на моральному авторитеті батька та матері. Адже неформальні групи молоді часто-густо є основними каналами впливу морально нечистих, але процвітаючих, сімей на інших підлітків. Соціологічні дослідження, проведені в Дніпропетровську, Запоріжжі, Донецьку, Києві, Харкові та інших містах, показали, що значний вплив неформальних груп молоді так званих процвітаючих сімей — це результат деформації не лише потреб, але й уявлень про можливості і шляхи їх задоволення, наслідки переконань в тому, що здобути матеріальні блага можна і без особливої праці, без докладання зусиль. Приводом для таких настроїв є факти безгосподарності, розбазарювання народного добра, захоплення обманом, нечесними методами речей, майна тощо. Все це підриває віру в справедливість і непорушність права і законності. Зрозуміло, що безкарність, процвітання аморальності навіть в сусідніх сім'ях знецінює потенціал виховання в морально здоровій сім'ї, піднімаючи в якийсь закон «подвійне» моральне дотримання слова, діла, створює невідворотні, неспростовні в очах підлітків аргументи цинічності і діляцтва у ставленні до людей, до життя. Елементи соціальної корозії непомітно підточують, підривають мора-

льні цінності — переконаність, трудову мораль тощо. Виростає прошарок людей, для яких мета життя — матеріальне благополуччя, нажива будь-якими методами. Нерідко потворні явища породжують такі ж потворні форми реакції на них. Коли з поругою над публічно пропагованою мораллю, цінностями життя зустрічається не сильна, а слабка натура, то й виникають потяги до алкоголізму, наркоманії та ін. Руйнування моральних устоїв призводить до вседозволеності, розбещеності в сфері статевих відносин, пияцтва не тільки підлітків, а і їх сімей. Протистояти всім аморальним явищам і відхиленням від норми може лише здорова морально, зріла, педагогічно обізнана сім'я, згуртована на основі гуманних цінностей і інтересів.

2. СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ І ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

Реформація суспільства і сімейно-шлюбні відносини

Сучасна сім'я виступає сферою формування і ареною практичного прояву політичних ідеалів, світогляду, інтересів людини. В сім'ї, через сім'ю формуються первинні ціннісні орієнтації і соціальні рекомендації дитини, підлітка. І чим масштабніше завдання, проблеми, які вирішує суспільство в процесі демократизації і реформування, тим масштабніше і підготовка людини до життя, тим скоординованіше діє вся система соціалізації, всі соціальні інститути. Розширення і збільшення чисельності факторів, що впливають на людину (позитивно і негативно), особливо в умовах великих міст, масова міграція населення, зростання темпів науково-технічного прогресу, активна боротьба старого, що не здає свої позиції, з новим, прогресивним передбачає активізацію діяльності всіх ланок соціалізації людини, в тому числі, і сім'ї. Тим більше, що високий морально-виховний потенціал має повна сім'я, яка максимально реалізує свої можливості не тільки як соціальний інститут, але і як морально-психологічний осередок. Це розмежування двох сторін шлюбно-сімейних відносин — їх взаємодія з соціальними процесами, нормами, рекомендаціями і внутрішнім змістом — допомагає визначити основні показники творчого потенціалу сім'ї: міру врахування суспільних інтересів, розвинутість її духовних потреб, характер розподілу побутових турбот між членами сім'ї, інтенсивність спілкування між батьками і дітьми, рівень вимогливості до себе й інших тощо. Варто не забувати, що сім'я закладає основи відносин між близькими лю-

дьми, формує орієнтації на трудову, суспільно-політичну діяльність людини. Багато проблем виховання морально, естетично зрілої людини вирішуються з великими труднощами тому, що батьки часто не володіють ефективними засобами і методами розвитку свідомості і поведінки особи, яка формується. Саме тому цілеспрямоване, активне виховання й освіта дітей в сім'ї мінімальні, основні сили батьки віддають матеріальному забезпеченню, а не духовному формуванню і розвитку дітей. За даними соціологічних досліджень в Україні, Росії та Білорусі, в середньому працююча жінка за добу приділяє для виховання дітей 16—18 хвилин, а у вихідні дні 30—35 хвилин. Духовне спілкування батьків з дітьми, їх спільні заняття, на жаль, залишаються недозвільною розкішшю. В сім'ї духовне спілкування батьків з дітьми зводиться до контролю за навчанням дитини в школі, а сам контроль — до з'ясування того, які оцінки одержують діти в школі.

Існує багато причин поганого виховання в сім'ї. В сучасних умовах низького економічного рівня розвитку України, основна маса часу батьків витрачається на добування засобів і коштів на існування (зарплати, продуктів харчування, промислових товарів та ін.). Низька культура суспільного життя і подвійна мораль, демагогічність суспільства пагубно відбиваються на сімейному вихованні дітей, на зміцненні самих сімей тощо. В Україні, Росії, Білорусі, Прибалтиці, в країнах Середньої Азії та інших незалежних державах вирішення жіночого питання полягає в юридично і фактично рівному становищі чоловіка і жінки, в широкій участі жінки в суспільному виробництві, перетворенні побуту та ін. Реальність проте інша. Жінки мають подвійне навантаження — і на роботі і в сім'ї. Саме тому, одним з важливих напрямків в підвищенні виховної функції сім'ї є формування нових відносин між чоловіком і жінкою — подружжям в сім'ї. Соціологічні дослідження, проведені в ряді регіонів України показали, що трудове навантаження міщанки в простих сім'ях з дітьми становить 77—78 годин на тиждень, в тому числі вдома — 36—38 годин. Інакше, середній робочий день жінки-матері, включаючи і вихідні, становить 11—12 годин. Нерівність чоловіків і жінок у побуті — одна з головних причин підвищення неміщності сучасної молоді сім'ї. В розрахунку на сто укладених шлюбів розлучення становлять в 50-х роках — 3, в 60-х роках — 10, в 70-х роках — 27, а на початку 90-х років — 40 за даними офіційної статистики. Але самі розлучення повністю не відображають реальність розпаду сімей і розірвання шлюбів. Соціологічні до-

слідження, проведені в ряді регіонів України, показують, що третина всіх розлучень припадає на сім'ї, які фактично існували менше року, ще третина розпадаються на другий — п'ятий рік життя. Розлучення — це в основному проблема молодих сімей.

Масова свідомість добре відображає існуючий розподіл обов'язків між чоловіком і жінкою; добрий чоловік допоможе дружині, тобто сімейні функції у чоловіка, насамперед, виховання дітей — це не його обов'язок, а лише допомога дружині. І це тоді, коли жінка-мати в сучасній сім'ї і матеріально забезпечує дітей (її заробітна плата відчутна в сімейному бюджеті). І зовсім не випадковий той факт, що в пресі немає доступних даних про затрати часу чоловіків на виховання дітей. Жінка народжує дитину. Та догляд і виховання дітей мають стати турботою не тільки матері, а обох — подружжя. Зміни відносин між подружжям передбачають, насамперед, зміни суспільної думки, таку переорієнтацію, коли виховання дітей вважається природним обов'язком не лише матері, але й батька. Цьому сприятиме прояв законодавчої політики, що забезпечує дійсну рівноправність участі подружжя у вихованні дітей. Пільги у вихованні дітей повинна мати не жінка, а сім'я. Кому ними користуватися — батькові чи матері — це право вибору має належати сім'ї. Поки ж законодавчо закріплено, що виховання дітей залишається святим обов'язком жінки-матері. Оголошене ж законом рівне право батька і матері у вихованні дітей практично порушується. Активна участь чоловіка у вихованні дітей змінить і якісно жіноче виховання, зробить духовне спілкування дітей та батьків багатим і повноцінним.

Криза сім'ї як соціального інституту

В сучасних умовах дедалі помітніше стає криза сім'ї як соціального інституту суспільства, шляхи виходу з якої поки що неясні. Криза виявляється в тому, що сім'я дедалі гірше реалізує свої основні функції — організацію подружнього життя, народження і виховання (соціалізацію) дітей, відтворення населення і робочої сили. Причини такої кризи не лише частково пов'язані із специфічною історією розвитку України, а мають більш загальний характер для всіх індустріальних держав, є породженням індустріальної цивілізації. Сучасна демографічна ситуація вимагає розробки конкретної програми розвитку шлюбно-сімейних відносин і оптимізації процесів відтворення населення. Її створення вимагає об'єднання зусиль представників різноманітних галузей

знань. Така програма має охоплювати питання підготовки молоді до сімейного життя, престижу сім'ї, її житлового і економічного становища, оптимального поєднання різних функцій в сім'ї, народному господарстві і суспільстві, деякі проблеми соціального забезпечення та ін.

Формування і зміцнення сім'ї — непроста справа. Сім'я, як і вся оточуюча дійсність, розвивається через подолання ряду об'єктивних і суб'єктивних суперечностей. До таких суперечностей належать: зменшення народжуваності і падіння приросту населення України, збільшення чисельності жінок у порівнянні з чисельністю чоловіків, зменшення середнього складу сімей і збільшення смертності, пониження продуктивності праці в суспільстві і зовсім низький рівень продуктивності праці в домашньому господарстві, зростання потреб сім'ї і обмеження можливостей їх задоволення, реалізації та інше, легковажне ставлення до шлюбу і сім'ї, міф про особливі якості чоловіків в порівнянні з жінками, забуття принципів честі, цинізм, пияцтво, відсутність поваги в сім'ї, високий відсоток чисельності розлучень (розпадається кожна третя шлюбна пара). Так, в середині 80-х років загальна чисельність населення в країнах Співдружності становила майже 290 млн, в тому числі 47 % чоловіків; на початку 60-х років жінок налічувалось більше, аніж чоловіків на 2,7 млн; на початку 70-х років — на 18,9 млн, а в кінці 80-х років — на 16,9 млн. Не сталося великих змін і в 90-х роках. Таке співвідношення між статями склалось за рахунок старших поколінь і викликане здебільшого наслідками Другої світової війни. В середині 90-х років в Україні середній розмір сім'ї — 3 душі. Народжуваність різко впала не тільки в Україні, а і в інших країнах Співдружності — Російській Федерації, Білорусі, Прибалтиці. В країнах Середньої Азії і Казахстану сім'я складається з 5—6 душ. В середині 90-х років в Україні налічувалось уже більше 16 млн сімей. *Ідеальною сім'єю, в розумінні чисельності, можна вважати сім'ю, яка складається з чоловіка, дружини і трьох дітей.*

Про зниження репродуктивної функції сім'ї свідчить тривале поширення малодітності. Проблеми народжуваності полягають не лише в її зниженні, а саме в зниженні до малодітності (одна-дві дитини, чого не досить для відтворення населення). В сучасних умовах на значній території України (приблизно 80 % населення) рівень народжуваності недостатній навіть для простого відтворення населення. Про що свідчать хоча б соціологічні і статистичні дані по Харківщині? На території Харківщини в середині 90-х років проживало понад 867 тис. жінок, з яких майже

63 тис.— одинокі, самі виховують своїх дітей майже 87,5 тис. харків'янок; 385 городянок мають п'ять і більше дітей, а в селах близько 59 багатодітних матерів. Щорічно хлопчиків народжується більше, ніж дівчаток. Так, на початку 90-х років в Харкові народилось майже 9 тис. дівчаток і більше 9,2 тис. хлопчиків і до 24 років у харків'янок немає проблем з вибором наречених, якщо вибирають їх із своїх однолітків: на тисячу дівчат — більше тисячі хлопців. А жінкам старшого віку складніше, тому що співвідношення тут менш сприятливе для них. Можливо, тому в Харкові, як твердить статистика, жінки частіше вступають у шлюб до 24 років. А ті, хто не встигає це зробити, часто знаходять свого обранця серед хлопців молодших або старших за віком. В середині 90-х років в місті зареєстровано 10 % від загальної кількості шлюбів, де дружина старша за чоловіка. Для багатонаціонального Харкова характерні змішані шлюби. На початку 90-х років інтернаціональні шлюби становили 13,4 тис. або 40 % від загальної їх кількості. В 1990 році відзначили столітній ювілей 80 жінок і четверо чоловіків — харків'ян.

Зростання населення відбувається здебільшого за рахунок ще відносно молодого вікової структури (в тому числі і за рахунок міграційного припливу молоді). А там, де демографічний потенціал вікової структури вичерпується, починається депопуляція (сільське населення ряду регіонів Російської Федерації, України, великі міста, зокрема Москва, Санкт-Петербург, Нижній Новгород, Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ та ін.). Малодітне, не відтворююче себе населення великих міст. Скоротилось відтворення окремих народів (росіян, українців, народів Прибалтики та ін.). Не відтворює себе інтелігенція, значна частина робітників. Про це свідчать порівняльні дані. Загальний коефіцієнт досяг 44, а в кінці 60-х років — становив 19, в середині 80-х років загальний коефіцієнт складав уже 20, на початку ж 90-х років — 18, а кількість народжених виявилась найвищою за всі роки, починаючи з Другої світової війни — 5,6 млн. Та уже в середині 90-х років загальний коефіцієнт народжуваності різко спав, знизився, на світ з'явилося 16 дітей на тисячу населення. Серед наслідків малодітності — не тільки загроза депопуляції, не тільки старіння населення і зменшення трудових ресурсів, але й упрощення кровнорідної структури суспільства, труднощі виховання (соціалізації) одиноких дітей. Певну лепту малодітність вносить в міграційні процеси, в міжетнічну напруженість.

Існує такий парадокс. Низька народжуваність перешкоджає багатолітнім зусиллям уповільнити зростання населення великих

міст, які б суворі рішення про припинення прийому на роботу мігрантів не приймались, коли ж виникає велика потреба, деякі відомства завжди добиваються винятків з правил. Внаслідок міграція, зростання населення у великих містах триває доти, поки народжуваність в них не збільшиться до рівня заміщення покоління. Існують і виникнуть в майбутньому й інші суспільні наслідки масової малодітності. Але які? Поки ніхто не досліджує. Викликає занепокоєння зростання малодітності індустріального суспільства. Та зрозуміло, не йдеться про повернення до зростаючої масової багатодітності, про швидке зростання населення. Зовсім ні. Йдеться лише про стабілізацію народжуваності на рівні, що забезпечує розширене відтворення населення в найближчій перспективі. На відміну від багатьох інших соціальних нормативів, у демографії відносно легко визначаються чіткі числові параметри оптимальної народжуваності. Так, межа простого відтворення населення за найнижчої смертності відповідає величині сумарного коефіцієнта народжуваності, дорівнює 21 дитині в середньому на сто жінок за все життя, незалежно від їх шлюбного становища. Це число рівнозначне величині 26 дітей на сто жінок, але уже в розрахунку на шлюбну пару, здатну до дітонародження, також за все життя. Це означає, що тільки для збереження простого відтворення населення сім'ї з трьома дітьми мають становити не менше половини загальної кількості сімей.

Про подальші перспективи народжуваності гадаємо не на основі простої екстраполяції (тобто висновків, одержаних із спостережень за однією частиною населення) існуючих тенденцій, а на основі результатів всієї суми досліджень репродуктивності населення, проведених в Україні, Росії, Білорусі та інших державах і взагалі в світі. Причини зниження народжуваності аж до малодітності в принципі інтернаціональні, породжені позасімейним характером індустріальної цивілізації. Причини зниження народжуваності, насамперед, пов'язані з втратою сім'єю виробничої функції, а потім і ряду інших (передача досвіду від батьків дітям, влади батьків над дітьми, забезпечення старості та ін.). Ні характер праці, ні винагороди за працю тепер не залежать від наявності кількості дітей, ні від наявності взагалі сім'ї. Навпаки. Малодітні сім'ї виграють у всьому перед багатодітними. Багатодітність з переваги перетворилася на тягар для сім'ї, це скоріше патологія, аніж норма. Багатодітні сім'ї часто-густо виявляються поставленими в становище жебраків і дармоїдів держави. І поки таке становище не зміниться, народжуваність знижуватиметься. Несприятлива ситуація в Україні і зі смертністю: померлих дітей на троє більше, ніж

народжених. За даними статистики, в середині 90-х років померло стільки населення в Україні, скільки становить населення одного такого міста, як Суми, і народжуваність не поповнила його. Середня тривалість життя чоловічого і жіночого населення, навіть після його підвищення в 80-х роках, залишається однією з найнижчих серед економічно розвинутих країн. Високий рівень смертності обумовлюється різними причинами, в тому числі й травматизмом, самогубствами, дорожньо-транспортними випадками та ін. Все це пов'язано з кризою сім'ї. Та проблема кризи сім'ї стає дедалі простішою, аніж проблема малодітності, її вирішення залежить не стільки від якоїсь спеціальної політики, скільки від рівня і способу життя, матеріального забезпечення сімей.

Побут і соціально-економічні відносини

Побут — це обумовлена способом виробництва матеріальних благ і рівнем соціально-економічного і культурного розвитку суспільства сфера соціального життя, що є сукупністю способів і форм задоволення особистих матеріальних і духовних потреб людей. Характер побуту і його структура визначаються не тільки способом виробництва, а й соціальним становищем кожного індивіда, соціальними відмінностями, культурою суспільства. Побут — соціальне явище, що має досить стійкий характер. Кожна соціально-економічна система суспільства характеризується своїм типом соціальної організації побуту. В різних за соціально-економічним характером суспільствах і політичних режимах склалися і різні форми побуту, що відображали властиві суспільству соціальні відносини і соціально-політичні й економічні суперечності.

Докорінні перетворення в сфері побуту, здійснювані в процесі формування демократичного суспільства з широкими ринковими відносинами і зв'язками, спрямовані на усунення контрастів у повсякденному житті різноманітних соціальних спільностей населення, на забезпечення фактичної рівності жінки з чоловіком, на утвердження в побуті нових духовно-моральних основ, зростання питомої ваги і ролі суспільних форм обслуговування і задоволення потреб людей, неухильне піднесення матеріального добробуту і духовної культури народу. З приватної справи побут має стати предметом уваги держави, суспільства. Держава бере на себе основне піклування про задоволення найважливіших життєвих потреб своїх громадян: забезпечення житлом, комунальними послугами, організацію медичного обслуговування, ство-

рення умов для здоров'я і культурного відпочинку тощо, тобто створення таких умов, які б сприяли всебічному гармонійному розвитку особи, зростанню її потреб і їх задоволенню. Соціальна політика в сучасній Україні спрямовується на поліпшення побутових умов громадян, підвищення рівня освіти і культури населення, подальший розвиток охорони здоров'я, санаторно-курортного лікування і відпочинку, поліпшення системи соціального забезпечення, розвиток сфер обслуговування та ін. Тепер же рівень системи соціального розвитку України низький. Багато ще негараздів і труднощів переживають люди, і це є відображенням затяжної економічної і політичної кризи.

Сучасний побут в Україні виступає в основних формах: *сімейний, суспільний і виробничий*. У структурі побуту виділяється дві сторони: матеріальна і духовна і (відповідно з його суб'єктами) побут особи, соціальної групи, верстви або суспільства. *Сімейний побут* характеризується індивідуальними і груповими (звичайно, в межах сім'ї) формами задоволення потреб, організації відпочинку, дозвілля, внутрішньосімейними нормами міжособових відносин, культури спілкування і потреб, властивих даному мікросередку. *Суспільний побут* охоплює державно-суспільні форми задоволення потреб людей, організації різноманітних побутових послуг; включає також основні принципи і норми людського співжиття, духовно-моральні цінності, що впливають на свідомість і поведінку членів суспільства. Сюди можна віднести і нові громадянські звичаї, свята, обряди, традиції. *Виробничий побут* (фабрично-заводський) — це організація безпосередньо за місцем праці харчування і відпочинку трудівників, постачання їм продуктів, забезпечення медичним обслуговуванням, дитячими яслами, дитячими садками, таборами відпочинку для дітей, пансіонатами та ін. Форми побуту перебувають між собою в тісному взаємозв'язку. Так, сімейний побут залежить від рівня організації громадської служби побуту і якості наданих нею послуг. Своєю чергою, матеріальна сторона суспільного побуту не може успішно розвиватися без врахування попиту населення на ті чи інші види побутових послуг, а його духовні устої зазнають впливу норм і правил співжиття, що складається і функціонує в сфері сімейного побуту. Подальше вдосконалення побуту впливає на розвиток сім'ї.

Суть демографічної політики

В поняття *демографічна політика* часто вкладається дуже вузьке коло питань, обмежених природним відтворенням населен-

ня. Демографічна політика — фактично соціальна політика в широкому розумінні, але з врахуванням якісного складу населення того або іншого регіону, населеного пункту, а також виробничого колективу — і повинна сприяти зміцненню сім'ї, соціальної справедливості при розподілі суспільних благ, що створюють найсприятливіші умови для виховання підростаючого покоління, поєднання материнства з трудовою і соціальною активністю жінки, збільшення тривалості життя, поліпшення становища пристарілих та інвалідів, планомірного розвитку соціальних благ відповідно демографічній ситуації. Отже, демографічна політика — система соціальних заходів, спрямована на формування бажаної для суспільства усвідомленої демографічної поведінки. Демографічна політика передбачає і систему заходів по регулюванню народжуваності, піклування про всі статево-вікові категорії (дітям, жінкам, чоловікам, престарілим та ін.), зміцнення сім'ї.

Демографічна політика в Україні

Демографічна (та й соціальна) політика в Україні поки що є безсистемним набором різних допомог і пільг, розмір яких визначається не потребами сім'ї, а можливостями державної казни. В результаті допомоги і пільги за всієї їх корисності для сімей виявляються неефективними, не змінюють демографічних тенденцій. Прийшла уже пора змінювати стратегію соціальної і демографічної політики. Від політики допомог потрібно переходити до політики доходів, чим і занепокоений уряд України. В ідеалі треба прагнути до того, щоб ні пільги, ні допомоги стали не потрібні. Сім'я з кількома дітьми має стати спроможною утримувати себе. Допомога має надаватися в окремих екстремальних ситуаціях: молодій сім'ї на початку її становлення, у випадках хвороби або втрати годувальника, самотнім літнім людям. Поруч з матеріальними факторами величезне значення належить і факторам моральним. Треба підняти престиж сімейного життя, домашніх занять, підвищити роль матері та батька тощо.

Характер життєдіяльності сім'ї, внутрішні відносини впливають на поведінку людини-працівника в усіх сферах життя і, насамперед, на її діяльність у трудовому колективі (виробничу, громадську та ін.). У зв'язку з цим сім'я виступає як фактор стабільності трудового колективу. Трудовий же колектив може впливати на стабілізацію сімейно-шлюбних відносин. Ставлення сім'ї до підприємств формується засобами масової інформації,

системою професійної орієнтації, ступенем участі підприємства у вирішенні проблем населеного пункту, де підприємство розташоване, і ставленням адміністрації до проблем сім'ї та побуту й ін. Соціальне опитування на ряді підприємств Харкова показало, що на вибір місця роботи більшістю опитуваних (56 %) впливали не засоби масової інформації або зусилля школи і підприємств, а сім'я; випадкові обставини — 30 %; часто мотиви взагалі відсутні — 10 %. Ще слабо впливає на вибір майбутнього місця роботи і школа: лише 10 % опитуваних прийшли працювати на те підприємство, де працювали мати і батько. Багато з опитуваних висловилися категорично проти того, щоб їх діти йшли працювати на підприємства, де вони трудяться. Мабуть, не головна роль належить у виборі професії і підприємства.

Головну роль у здійсненні демографічної політики відіграють держава і місцеві органи влади. Підприємства займаються насамперед виробництвом. Проте це не означає, що вони можуть ставитись до своєї території як тимчасові господарі, за принципом «після мене — хоч потоп». Тут йдеться про культуру виробництва. Це особливо важливо в найближчому майбутньому, коли підприємства одержать дійсну господарську самостійність, розгорнуть конкретні ринкові відносини, будуть змушені більше дбати про підвищення якості робочої сили. Підприємство не повинно займатися демографічною політикою, дбати про підвищення народжуваності та ін. Але підприємство може багато зробити в інтересах підвищення ефективності виробництва, поліпшення умов праці та побуту працівників, підвищення культури виробництва, сприяючи тим самим поліпшенню стану навколишнього середовища. Все це стосується демографічних результатів. Стійкість, стабільність тієї чи іншої соціальної спільності (в такому випадку сім'ї та трудового колективу) залежить від задоволення різних потреб її членів: матеріальних (продукти, житло, одяг та ін.) і соціально-психологічних (відчуття цінності своєї особи, потреби взаєморозуміння та ін.). Індиферентність трудових колективів до реалізації соціально-побутових проблем значно відбивається і на внутрішніх сімейних відносинах, що нерідко викликає конфлікти у сім'ї, незадоволення сімейним життям тощо. В різноманітності соціально-економічних зв'язків сім'ї і суспільства, сім'ї і держави важливішу роль все ж відіграють взаємозв'язки між трудовим колективом і сім'єю. Саме трудові колективи покликані не тільки проявляти піклування про поліпшення умов праці і побуту, але й дбати про задоволення інтересів та потреб працівників і їх сімей та ін.

Шляхи зміцнення сім'ї

Основними функціями держави з розвитку і зміцнення сім'ї є: охорона сім'ї, захист від необґрунтованого втручання в її справи. В Конституції України багато уваги приділено правам людини. Так, це важливо, але сім'ї, де починається формування громадянина як особи, закладається повага до прав інших людей, їх гідності, відведено лише кілька рядків. В сучасних умовах охорона сім'ї зводиться в ранг державної політики і, насамперед, через гарантоване право на працю кожної людини, кожної сім'ї. Тут необхідно відзначити, що ефективне використання трудового потенціалу молодих сімей, які вступають у життя — один з важливих шляхів сучасного етапу соціальної політики держави.

По-перше, саме підростаюче покоління — практично єдине в державі джерело поповнення робочої сили. Якщо приріст чисельності працівників в середині 60-х років ішов за рахунок молоді на 30 %, в 70-х роках — на 57 %, а в 80-х — на 90 %, то в середині 90-х років — понад 80 %. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство оберігаються державою.

По-друге, перетворення техніки і технології на виробництві в процесі впровадження досягнень науки і техніки народжує нові складні професії, збільшує кількість видів кваліфікованої праці, що вимагає не тільки глибоких професійних знань, але й здібностей для швидкого переучування в ході самого трудового процесу. Молодь, через вікові соціально-психологічні особливості, має здебільшого необхідні для працівника якості. Науково-технічний прогрес змінює уявлення про необхідний набір якостей, характерних рис працівника. Зі зміною вимог, що ставить суспільне виробництво перед молодим робітником, змінюються і орієнтири в системі трудового виховання, насамперед у межах впливу сім'ї на підлітка. Становлення цілісної системи трудового виховання і зміна його напрямку пов'язані з реалізацією ряду суперечностей. Одна з суперечностей обумовлена тим, що підприємствам властивий відомчий підхід до організації трудового виховання, спрямований на закріплення молодих робітників на виробництві. Такий підхід реалізується і в сімейному трудовому вихованні. В сім'ї стійкі уявлення про необхідність формування у молоді поважного ставлення до певної професії, необхідності здійснення майбутньої трудової діяльності та ін. Такий підхід ґрунтується на особистому досвіді батьків, міркуваннях престижності тієї чи іншої професії, підприємства тощо. Друга суперечність виникає у зв'язку з потребами суспільства в ініціативних виконавцях, в

яких основним критерієм дисциплінованості і відповідальності є усвідомлена дія за принципом: «Зробив — добре!». Близько 80 % підлітків залучаються до домашньої роботи, але одночасно не беруть участі у вирішенні питань, пов'язаних з організацією праці, розподілом сімейного бюджету та ін. Підліток формується як сторонній спостерігач, для якого головне — виконати будь-яку роботу, аби його похвалили. Третя суперечність пов'язана з тим, що в трудовому вихованні сім'я і підприємство спрямовують підлітка на вибір однієї професії на все життя, а постійний розвиток технології, оновлення техніки ставлять перед працівниками проблему постійного навчання, оволодіння знаннями, тобто професійної переорієнтації. З початку 90-х років іде, хоча і повільно, оновлення верстатного парку в машинобудуванні, і триватиме воно роками, що з необхідністю вимагає оволодіння працівником нової спеціальності. З урахуванням суперечностей і необхідності їх вирішення потрібно скоректувати взаємодію сім'ї і виробництва, тим більше це складно в умовах ринкових відносин.

По-третє, не менш важливим напрямком зміцнення сім'ї є державні заходи, безпосередньо спрямовані на стимулювання народжуваності та ін. Демографічна політика держави спрямована на забезпечення не тільки народжуваності, але й охорони материнства та дитинства, на збереження здорової сім'ї і врахування сучасних змін її соціальних функцій. В сучасних умовах потреба в дітях ґрунтується не на економічних міркуваннях, а швидше на моральних і психологічних мотивах: любов до дітей, радість спілкування з ними та ін. Ефективність соціально-демографічної політики залежатиме від того, наскільки сприяє вирішенню проблеми сім'ї, дитинства, материнства тощо.

По-четверте, важливим об'єктом демографічної політики виступає молодь, зокрема студентство. Основні соціальні проблеми молоді пов'язані з «життєвим стартом» — здобуттям освіти, початком трудової діяльності, формуванням сім'ї, професійним зростанням і просуванням тощо. В умовах суперечностей фізіологічної зрілості (акселерація) і соціальної, яка, навпаки, затягується у зв'язку із зростанням тривалості навчання (сучасна багатоступінчатість), поширення ранніх шлюбів, труднощі адаптації в умовах ринку в трудовому колективі й загальному соціальному навантаженні вимагають ефективності і компетентності у реалізації і вирішенні молодіжних проблем, зосередження демографічної політики на молодих сім'ях і таких, де виховуються неповнолітні діти, батьки яких беруть участь у суспільному виробництві та ін. Мета і доцільність демографічної політики на такій

стадії формування сім'ї полягає в тому, щоб пропорціонально поєднувати в сім'ї відтворення, народження дітей і власне життя батьків, враховуючи соціальні якості і гармонійний розвиток особистості батьків і дітей.

Література

Антонов А. И., Борисов А. Л. Кризис семьи и пути его преодоления. — М., 1990.

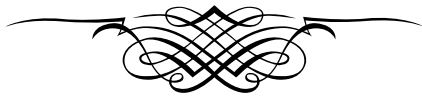
Дорно П. В. Современный брак: проблемы и гармония. — М., 1990.

Зацепин В. М. и др. Молодая семья. — К., 1991.

Мацковский М. С. Современная семья. — М., 1989.

Молода сім'я. — К., 1981.

Харчев А. Г., Мацковский М. С. Современная семья и ее проблемы. — М., 1984.

СОЦІОЛОГІЯ: В ПОШУКУ І РОЗВИТКУ

Сучасне суспільство — об'єкт дослідження соціології

У сучасних умовах демократизації і реформування суспільства перед соціологією стоїть завдання: *по-перше*, розкрити суть і роль теорії особи, соціальних спільностей і верств як об'єктів і суб'єктів соціальної діяльності, відносин, мотивів поведінки і спілкування, теорії соціальних систем, механізмів їх функціонування і розвитку. Адже жити в суспільстві і не знати його — це однаково, що шукати в темряві виходу з довгого і складного лабіринту. Звичайно, дорогу до виходу можна знайти напам'яць. Та яким же довгим і тяжким є такий шлях, скільки зайвих сил доведеться витратити! Справді, суспільство — складний і найважчий об'єкт наукового пізнання. Не випадково його дослідження, вивчення суспільствознавством, в тому числі й соціологією, завжди відставали та й тепер відстають від вивчення природи природознавством. Однак закони функціонування і розвитку суспільства, механізми, шляхи і перспективи соціального прогресу можуть пізнаватись і пізнаються. Важлива обставина — висвітлити біологічне і соціальне у розвитку людини, переконливо показати, що особа — соціальна система, процес її розвитку і взаємодії з різними спільностями (соціалізація, інтернаціоналізація, ідентифікація, комфортність, маргінальність та ін.). Потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні установки діяльності та поведінки особи, свобода і відповідальність особи, її соціальна роль і статус, проблеми демократизації і гуманізації соціального контролю, основні шляхи реалізації суперечностей між особою і спільностями, і їх специфіка на етапі реалізації радикальних реформ — все це питання, що вимагають нового підходу і висвітлення в умовах нової політичної влади, і зазнають внутрішніх перетворень. Структура соціального процесу, його стадії і механізми, стабільність і нестабільність соціальної системи, циклічність механізмів збереження стабільності суспільства і «маятниковий» характер соціальної політики держави, нерівномірність розвитку соціальної системи, проблеми модернізації і шляхи їх реалізації тощо — ці проблеми соціального і політичного життя не лише вимагають з'ясування, роз'яснення, але й глибокого вивчення, застосування результатів у практиці соціальної, політичної, економічної діяльності. Це

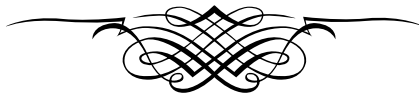
основна, головна запорука прискорення й оптимізації історичного розвитку людства. Свій вагомий вклад у прогрес людства вносила, вносить і ще значніше, багатоманітніше вноситиме — соціологія.

По-друге, підтвердження значущості вкладу соціології в прогрес людства — багатовікова історія соціологічної думки, включаючи півтора століття розвитку соціології як самостійної науки. Це шлях піднесення людства на дедалі вищі щаблі самопізнання, пошуку найкращої моделі суспільного устрою і прогресивного розвитку. Це шлях не легкий, не прямолінійний, а складний, тяжкий і суперечливий. Та просування суспільства вперед таким шляхом невинно йшло і йде в тісному зв'язку з розширенням можливостей його практичної саморегуляції і самовдосконалення. Завжди в історії соціологічної думки висловлювались і висловлюються різні й навіть суперечливі погляди, формулювались різноманітні теорії, концепції, що відображали розвиток і вдосконалення різноманітних сфер суспільного життя. І раніше, і тепер характерна риса соціології — плюралізм і боротьба думок, ідей, теорій. І це — не перешкода, не недоліки розвитку соціології як науки, а невичерпне джерело її збагачення і вдосконалення. Соціологічна думка в умовах формування ринкових відносин і перебудови всієї політичної системи, політичного устрою, економічного, соціального, духовного життя в Україні має з'ясувати, виявити рушійні фактори розвитку і діяльності соціальних, етнічних, демографічних спільностей, розкрити особливості соціального стану і життєдіяльності різних соціальних спільностей в Україні, показати соціальну мобільність і соціальну диференціацію суспільства. Якщо взагалі можлива єдина загальносоціологічна теорія, то майже кожна з соціологічних концепцій і шкіл минулого, сучасного і майбутнього вносить свій вагомий вклад в створення теорії соціології.

По-третє. Проблеми взаємодії особи, соціальної спільності і суспільства завжди були й залишаються центральними в соціології. По суті, проблеми взаємодії і взаємовідносин особи, соціальної спільності і суспільства — основні, бо саме від їх реалізації залежить те чи інше розуміння суті особи і суспільства, їх організації, життєдіяльності, джерел і шляхів розвитку, адже про пріоритет особи чи суспільства немало сперечались соціологи. Справді, реалізація проблеми полягає не у відокремленості і тим більше не в протиставленості особи і суспільства, а в формуванні їх тісної і гармонійної взаємодії. Зрозуміло одне: не може вдосконалюватись суспільство поза вдосконаленням особи, як не може вільно і всебічно розвиватися особа поза і незалежно від справді цивілізованого суспільства. Отже, в сучасних умовах потрібне всебічне і глибоке вивчення сучасного стану, взаємодії, взаємовідносин особи і суспільства, національних відносин в Україні і в світі, розкриття суперечностей, кризових ситуацій і міжнаціональних відносин та шляхів їх подолання, слід висвітлити перебудову взаємовідносин особи і суспільства на основі радикальних економічних і політичних реформ. Важливо переконливо показувати, як національна політика реалізує проблеми задоволення потреб та інтересів особи, розглядати патріо-

тизм, інтернаціоналізм, націоналізм, шовінізм як орієнтації і установки поведінки, відносин і діяльності людей, вивчати роль інтелігенції в нормалізації і гармонізації відносин між особою, соціальною спільністю і суспільством, між соціальними спільностями, між націями. Потребують всебічного висвітлення ціннісні орієнтації і особливості соціального функціонування норм і цінностей, взаємодії і взаємозв'язки соціальних і духовних цінностей. Загальнолюдські цінності — ядро культури і основа цивілізаційних процесів у суспільстві, обґрунтування видів і форм цінностей і рівнів культури.

По-четверте. Наукове дослідження, що органічно поєднує теоретичне й емпіричне, і є справді соціологічним. Неможливо та й неприпустимо розривати й особливо протиставляти теоретичне і емпіричне дослідження — дві сторони єдиного процесу вивчення соціальних явищ, подій, де кожна сторона займає певне місце і відіграє свою специфічну роль в соціологічному дослідженні. Якщо теоретичне дослідження забезпечує методологічно правильний підхід до збирання і аналізу соціальних фактів, поглиблене проникнення в їх суть, тенденції і закономірності їх розвитку, соціальне передбачення і прогнозування, то емпіричне дослідження забезпечує зв'язок з реальним життям, практикою, дозволяє уникати зайвої односторонності, абстрактності, виходити на практичні рекомендації і програми соціального життя. Кризові, аномальні ситуації в житті сучасного суспільства дуже часто виникають не тому, що є об'єктивні й неминучі причини, а тому, що вибір шляху суспільного розвитку здійснюється без опори на суспільствознавство, на соціологію зокрема й особливо. Інтерпретація історії, сучасності та перспективи розвитку цивілізації в різних теоріях, підходах, поглядах на світ — все це проблеми соціології, що перебуває в пошуку та розвитку.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Ілліч ВОЛОВИЧ
Микола Іванович ГОРЛАЧ
Ірина Миколаївна ЖИЛЕНКОВА
Василь Григорович КРЕМЕНЬ
Михайло Іванович РОМАНЕНКО
СЮЙ ЦЮАНЬ ЯО

СОЦІОЛОГІЯ

6-те видання перероблене та доповнене

ПІДРУЧНИК

Коректор – С. С. Савченко
Редактор – О. О. Лісня
Керівник видавничих проєктів – Б. А. Сладкевич

Підписано до друку 03.10.2008. Формат 60х84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgС.
Умовн. друк. арк. 50,5.
Наклад 1000 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006